

ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ
ԹՈՒՄԱՆՅԱՆ

IV

ՀԱՅՊԵՏՀՐԱՏ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՐ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
Մ. ԱՐԵՎՅԱՆԻ ԱՆՎԱՆ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ՀՈՎՀ. ԹՈՒՄԱՆՅԱՆ

291.99
Թ-99

ՅԶԶԻԳՎԱԾ Է 1961 թ.

Ե Ր Կ Ե Ր Ի Ժ Ո Ղ Ո Վ Ա Մ Ո Ւ

ԶՈՐՐՈՐԴ ՀԱՏՈՐ

ԲՆԱԴԱՏՈՒԹՅՈՒՆ

ԵՎ

ՀՐԱՊԱՐԱԿԱԽՈՍՈՒԹՅՈՒՆ

1892-1921

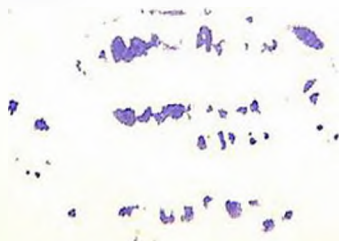
ՀԱՅԿԱՍՏԱՆԻ ՍՍՐ

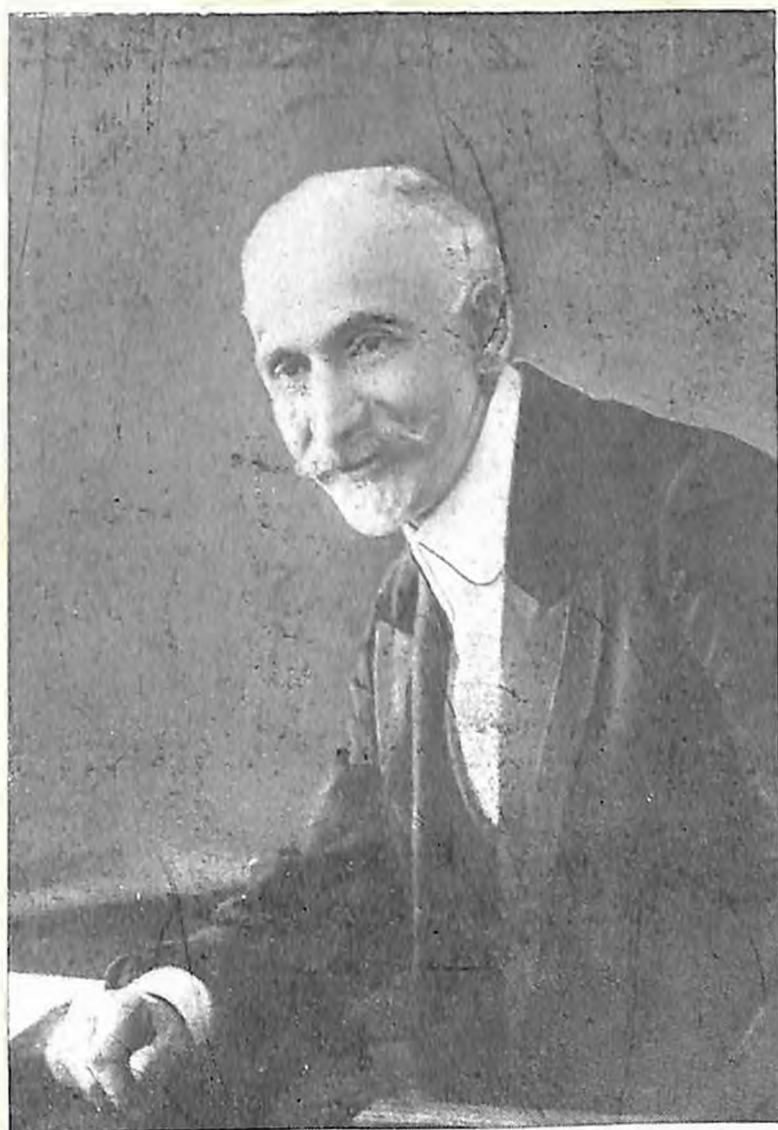
ԵՐԵՎԱՆ

1951

584.485
1927
11

Խմբագրական կոլեգիա
Սահակյան Սիմակ (պատ. խմբագիր)
Զորյան Ստեփան, Թումանյան Նվարդ,
Հովհաննիսյան Ռուսեր:

John B. Smith

ԻՆՍՏԻՏՈՒՏԻ ԿՈՂՄԻՑ

Հովհաննես Թումանյանի երկերի ժողովածուի չորրորդ հատորն ընդգրկում է՝ իր օրով մամուլում տպագրված գրա-քննադատական և հրապարակախոսական հոդվածները, ինչպես և զեկուցումներն ու ելույթները՝ գերազանցապես հայ գրականության ընդհանուր հարցերի և առանձին գրողների մասին:

Ըստ նախնական ծրագրի, սույն հատորը պետք է ընդգրկեր Թումանյանի նաև անտիպ ուսումնասիրություններն ու հոդվածները, սակայն նկատի առնելով, որ տպագրված հոդվածներն արդեն կազմում են մի ամբողջ հատոր, Խնտիտուտը որոշեց՝ չորրորդ հատորում զետեղել տպագրված հոդվածները, իսկ անտիպ նյութերը լույս ընծայել մի այլ հատորում, որը կկազմի ահագեմիական հրատարակության վեցերորդ հատորը:

• Թումանյանի հոդվածների ձեռագրերը չեն պահպանված, բացառությամբ մի քանիսի, հետևապես ներկա հատորը պատրաստելիս հիմք է ընդունված ժամանակի մամուլը: Ինչպես նախորդ հատորներում, այստեղ ևս նյութերը դասավորված են ժամանակագրական կարգով: Զեկուցումներն ու ելույթներն առանձնացված են, նկատի առնելով, որ նրանց մեծ մասը տրվում է ըստ մամուլում տպագրված համառոտ հաղորդումների:

<ԳՐԱԽՈՍՈՒԹՅՈՒՆ>

ՄՈՃՈՒՅԱՆՅ ՊԵՏՐՈՍ:—«ԲԱՐՈՍԵՂԺԱՐՅՈՒՆՆԵՐ»:
Ֆեդեաանգրապոլ. հպարտան Արտակամ Մալխասյանցի, 1892 թ.,
48 էրես, գինն է 25 կ.

Այս գրքի մասին ստիպում է խոսել ոչ թե արժանիքը, այլ այն հանդամանքը, որ լռությունը կխաբե հեղինակին, և նա, իրան շարունակ բանաստեղծ համարելով, իզուր և նույնիսկ վնասակար աշխատանք կանի գրականության համար: Մանավանդ բանաստեղծի հռչակ ունենալու ցանկությամբ հիվանդացած է մեր հրիտասարդների մի նշանավոր մասը, որոնք, չնչին բացառությամբ, նույնքան զուրկ են բանաստեղծական բնատուր շնորհքից, որքան և պ. Մոճոռյանը:

Սրանց սրտումը բանաստեղծական կրակի տեղ մի ճճի կա, որ անհանդիստ է անում, ստիպում է մի գործ կատարել, մի փառք վաստակել. բայց որովհետև չեն կարողանում կամ չի հաջողվում այդ, գողանում են, մուրում են թեմաներ, մտքեր, այլանդակում են, հանգեր են թխում և անճոռնի հուսահատ աղաղակներով բարձրանում Ուլիսսի դադաթը՝ անհայտ շփոթելու և ալիլի բարձր երևալու համար: Սակայն նոքա չեն խաբիլ ընթերցող հասարակությանը և հայոց Մուսայի համար ընդհանուր արհամարհանք են վաստակել, բանաստեղծի նշանակութունը ծածաղելի են դարձրել. այն տեղն են հասցրել, որ «Բարոսեղժարյուններ» վերնագիրը կրող գիրքը շատ անգամ առանց կարգացվելու է սխալաբաղվում:

Այդ պժբախտ հերոսներից մեկն է պ. Մոճոռյանը: Մեր վկան նորա գիրքն է:

Վերցնենք առաջին ոտանավորը— «Մուսա», որ իբրև գոհար գրած է գրքի ճակատին:—

«Ուլիսսի սուրբ դադաթից Արամազդը զայրացալ, երբ...
 քի հողեղեն տեսալ: Պերսեփոնին հրամայեց նրան ճարտարոս

տանել... Դյուցազները սարսափեցին, բայց Մուսայի անեղ դեմ-
քը շարսափեց (դռնադ դեմք)։ Այն ժամանակ Արամազդը հարց-
րեց. «Ասեք, Հերմես, Ապոլլոն... դուք ձեր է սա (Մուսան) ժա-
ռանգ մի երկրային կնոջից։ Եվ Ապոլլոնը շոքեց, ներում աղա-
չեց։

«Ներում եմ, ասաց Արամազդ,
Բայց դու շտապիր ողջունել,
Ոլիմպոսի բարձունքից
Անմահ հոգվով պսակել»։

Ապոլլոնը չգիտեմ ինչպես հասկացավ այս հրամանը, միայն
«խոստացավ Մուսային իր քնար... երգեց տխուր հրաժեշտով
(հրաժեշտը), պատվերներ տվեց, «և երկնածին (չէ՛ որ երկրային
կնոջից էր ծնվել) վեհ Մուսան հեշտագին սլացավ Ոլիմպոսի
բարձունքից»։

Մուսայի աշխարհ դալու պատմությունն է երգի առարկան։
Բայց ինչու համար Արամազդը զայրացավ և Տարտարոս ուղար-
կեց հողեղենին. խեղճը հո «ահավոր բարձունքը չպղծեց։ Ե՞րբ
է Արամազդն արգելել հողեղեններին ներքև շրջել — երևալ։ Չէ՞ր
կարելի ուրիշ բանով զայրացնել հայր Արամազդին (օրինակ մի
ճանճ քթին նստեր, կամ մի օրինակ բանաստեղծություններ
ստանար Աղեքսանդրապոլից) Մուսայի քաջությունը ցույց տալու
համար։ Բայց միթե Մուսան յուր ահեղ դեմքից շարսափելու
համար աքսորված է Ոլիմպոսի գագաթից. և միթե երկնայիննե-
րից ավելի քաջասիրտ է երկրային կնոջ ծնունդը... .

Վերցնենք երկրորդ ոտանավորը՝ «Իմ բեղետային».

Բանաստեղծը յուր պարտիզի ծաղիկներից բաժանում է սիրուն
հափրուկին (եթե բեղետան հափրուկ է, էլ ինչու չորեք հափրուկ) և
զարդ ընտրում յուր սրտին անշուք (!)։ Հափրուկը զրկված յուր
վիճակից «վարդափթիթ ծաղկի ստվերով անուշ հոտ էլ չի տարա-
ծում» (?). երգիչը զղջում է, թե ինչի (ինչու) քաղեց (վերևն էլ
ասում է բաժանեցի — ուրեմն պոկել է) յուր քնքուշ ծաղկին և սպա-
սում է (մենք էլ հետը) չորանալուն։ Բայց, հանկարծ, ո՛վ հրաշք,
ծաղիկը սենյակի մի լուռ անկյունում ուրախ, անհոգ սրտով
դարձյալ ծաղկում է և բուրում՝ «անցածը խալառ մոռանալով»։ Եվ
սրան բանաստեղծը անվանում է «անգույն բախտին հնազանդ-
վել»։ Ստիպված ենք հայտնելու պ. Մոճուռյանին, որ քաղած
հափրուկը եթե յուր անգույն բախտին հնազանդվեր՝ պիտի չորա-
նար, ոչ թե չորանալուց հետո դարձյալ ծաղկեր և բուրեր...

Երրորդ ոտանավորում պ. Մոճուռյանը պատմում է, որ «Լայն

ու ազատ կամարում հուսո վերջին նշույլով մի փոքրիկ վարդա-
գույն ամպ է տեսել սիպտակ թևերով, չար հողմերի ճանկերում
դանդաղ լողալիս, որի սիրտը, սակայն, շտապում է...»

Բնությունը շատ հրաշալի պատկերներ է ստեղծում, բայց
բնությանը ծանոթ մարդը լայն ու ազատ կամարում այսպիսի
հրաշք չի լինիլ տեսած: Ամպը վարդի գույն է ընդունում արշալուսի
կամ վերջալուսի շողերից. և բուրբուլին կարմրում է կամ միայն
եզերքն նն կարմրում, բայց ևերեք չի պատահիլ, որ ամպի մեջ
կարմրեր, իսկ եզերքը սիպտակ մնային. այն էլ մի փոքրիկ ամ-
պի: Փոքրիկ ամպի «հուսո վերջին նշույլը» և «շտապող սիրտն» էլ
բնության գաղտնիքներ են, որ Ուիմպոսի այս սիրելիին են միայն
ըմբռնելի:

Այսպես, կարգով կարելի էր գնալ մինչև այն ցանկալի, խոր-
հրդավոր բառը, որ կոչվում է «վերջ». բայց բանաստեղծը մեզ
կանգնեցնում է յուր գերեզմանի վրա: Երես 39 («Գերեզմանիս
վերա, նվեր օր<լուրդ> Հ.Մ.-ին»): Այստեղ խմանում ենք, ոչ
բանաստեղծը մեռած է եղել (և այս երազ չէ), օրիորդը նրա վրա
վերջին անգամ մի բուռն սև հող է ձգել լալով, բայց նա յուր շո-
րացած համիրովի նման կրկին հարություն է առել:

Մի անգամ, երկնքում աստղեր չտեսնելով, պ. Մոճոռյանը
բացականչում է.

«Գոռոզ աքսոված մի ձեզ հանգյրեց
Նախանձելով ձեր ազատ փառքին,
Թե՛ անողոր մի բռնակալ ձեզ վանեց
Դեպի մութ վայրեր, լայն Տարտարոսին...» (երես 18):

Մի ուրիշ անգամ տեսնելով, որ մի ասաղ թռավ, նա հարցնում է..

«Ասե՛ք, աստղեր... ազատ, շատ փայլեր
Նրա լույսիցը ժայթքեցին...» (երես 51):

Այս բոլորի համար պ. Մոճոռյանը մեզ պատասխանում է.

«Դատարկ է սիրտս և ամայացած...
Ա՛խ, ե՛րբ ես տեսել մի շորցած ծաղկի
Բուրել ու բացվել դարնան ցողերով» (երես 44):

Եվ այս խոստովանելով հանդերձ դարձյալ ստիպում է մեզ
յուր դատարկ ու ամայի սրտում բանաստեղծի խանդ ու ավյուն
որոնել, շորցած ծաղկից բուրմունք ընդունել...

Պր. Մոճոռյանը ոչ թե ղուրկ է թնկուղ փոքրիկ բանաստեղծի
Երևակայությունից ու շնորհից, այլև հասարակ հիշողություն
անդամ չունի։ Նա առաջին տողում ասածը մոռանում է մյուս
տողում և այդպիսով հառաջանում են խայտառակ հակասություն-
ներ, որոնք այնքան շատ են և աչքի ընկնող, որ մարդ ամեն մի
ուտանալուր կարդալուց հետո, ակամայից հիշում է մի ուրիշ այս-
պիսի բանաստեղծի նշանաւոր դարձած տողերը.—

«Ասպույտ երկնքում աստղեր են փայլում,
Կարկուտ ու կայծակ գլխիս են թափւում»։

Ինքնաստեղծ այլանդակ բառեր ու նախադասություններ
որքան կամենաք.— մոլեղնային վշտեր, անշուք սիրտ, չար ճա-
կատագրի անողոք բախտ, որոտ հրաման, և այլն և այլն։

Հանգերի ու վանկերի մեծ անհամաձայնության մասին էլ
չենք խոսում։

Պր. Մոճոռյանը նմանություններ էլ շատ ունի. (Վտակ, Ամպ,
Տվեք ինձ մի քաղցր քուն, Եթե սիրտս ոչ մի տեղում, և այլն)։
Այս անհիշատակ նմանություններն էլ այնքան են հաջող, որ ինձ
հիշեցնում են մի ուրիշ բան.— Մեր գյուղացի քարտաշին տվել
էին ձիու պատկեր, որ նմանը փորագրի մի քաջ մարդու գերեզ-
մանի վերա. ուստեն փորագրել էր և ձիու տեղ դուրս էր եկել էջ։

Այստեղ արդեն ժամանակ է բարի խորհուրդ տալու պ. Մո-
ճոռյանին, թողնել բանաստեղծությունը և յուր գործը ճանաչել-
թե չէ, ոչ թե հողեղենների անհայտ մեղքերի, այլ այսպիսի բա-
ների համար միայն Ուիմսլոսի սուրբ զազաթից կղայրանա հայր
Սրամազդը, և գուցե Տարտարոս էլ ուղարկի։

ԽՈՐԵՆԱՅՈՒ ՀՏԵՆԶԻՅՐ ՍԱԹԵՆԵՆՆ ԼՍՏՎԱԾԻ ԱՌԹԵՎ

1893 թ. մտածեցի մի բան հյուսել մեր աշխարհաշեն Արտաշես II-ի մեծ վշտերից և նրա մեծ որդու՝ նախանձուտ Արտավազդ II-ի կրքերից:

Այս նստատակի համար սկսեցի ուսումնասիրել Արտաշեսի ընտանեկան կյանքի առասպելախառն և փոթորկալի պատմությունը:

Այդ պատմության մեջ ինձ պատահեցին մութ առասպելներ, խորհրդավոր ակնարկություններ, երգերի հատվածներ— մի խոսքով, պատմության հանելուկներ, որոնց բացատրությամբ միայն կարելի էր ժամանակն, իրերն ու իրողությունները ճիշտ հասկանալ:

Այդ հանելուկներից ամենադժվարն և խորհրդավորն է «Տենչայր տիկին Սաթենիկ» հայտնի հատվածը: Ինձ թվաց, որ այս հանգույցը բանալով, իմանալով թե ինչ էր տենչում թագուհի Սաթենիկը— այդ բոլոր կռիվների ծաղիկը, կարելի էր մտնել Արտաշեսի պալատը:

Եվ հետամուտ եղա հասկանալու, թե ինչ է նշանակում.—

«Տենչայր տիկին Սաթենիկ տենչանս զարտախուր խավարտ և զտից խավարծի՝ ի քարձիցն Արդավանա»*):

Կարդացի և լսեցի այս հատվածով զբաղված մի քանի բանագետների թե՛ր ու գե՛մ մեկնությունները, բայց նրանք բավականություն չտվին իմ ներքին զգացմանը, որ ուրիշ բան էր որոնում այդ տենչանքի մեջ, քան ազդր, բլուր, բարձի փունջեր և այլն: Եվ ով որ լավ ծանոթացել է Արտաշեսի տան պատմությանը, նա կզդա, թե որքան կամայական, հեռու են այդ բացատրությունները և չեն կալչում այն առասպելախառն դրամայի ընդհանուր հյուսվածքի հետ, չեն գալիս նրա բնավորությանը:

*) Խոր. Կիրք Ա. գլ. Լ.

Այդ հատվածում եւս որոնում էի մի ավելի սիրուն և խորհրդավոր տենչանք, որ կարող էին տալ սիրահարված թագուհուն «առասպելեալ ասող» գողթան երգիչները, մտածելով, որ անկասկած դրա բանալին ժամանակն ու ժողովուրդը մեզ պետք է լինին հասցրած:

Որովհետեւ.

Եթե նույն օրերում՝ «նոյն երգիչքն առասպելին ասեն այսպէս. վիշապազունք գողացան զմանուկն Արտավազդ և դե վոխանակ եղին»^{*}), և նույն հավատը մնում է տակավին. դեռ այսօր էլ ժողովուրդը հավատում է, որ մի շար ոգի գիշերը դողանում է երեխաներին և տեղը դե դնում:

Եթե նույն երգիչքն «առասպելեալ» երգեն, ասելով. «Տեղ ոսկի տեղայր 'ի փեռայութեանն Արտաշիսի, տեղայր մարգարիտ 'ի հարսնութեան Սաթինկանն»^{**}), և տակավին այսօր էլ ժողովուրդը հարսի և փեսայի գլխին ոսկի-արծաթ է շաղ տալիս:

Եթե նույն «Գողթան երգիչքն առասպելաբանեն» Արտաշեսի անեծքը, Արտավազդի խորտակումը ազատ Մասիսի ստորոտաներում, և այլն ըստ կարգին:

Եթե այն օրից դարեր անցած— խորենացին լսել է, որ «դրուցեն զսմանե պառաւունք» և ասում է. «առ մերով իսկ ժամանակա՝ բազումք 'ի դարբնաց, զհետ երթալով առասպելին, յաւուր միաշաբաթոջ երիցս կամ չորիցս բախեն զսալն, զի զօրասցին շղթայքն Արտավազդայ...»^{***})

Եթե խորենացուց հետո էլ, շատ դարեր անցած, նույն սովորութիւնը պահպանած, մեր օրերումն էլ դարբինները ավագ ուրբաթ գիշերը երեք չորս անգամ մուրճով խփում են սալերին «զի զօրասցին շղթայքն Արտավազդայ».

Ապա և Սաթենիկի տենչանքը — նույն «առասպելեալ երգի» մի կտորն ևս կարող էր կենդանի և անկորուստ մնալ ժողովրդի անտակ հիշողութեան մեջ: Համենայն դեպս, եթե մնար, ժողովրդի մեջ պետք է մնար:

Առասպելը ժողովուրդն է շինում, պահում և պատմում, նրա բեփականութիւնն է, և նրան պետք է գիմել:

Սաթենիկի տենչանքն էլ առասպել լինելով պատմական իրո-

^{*}) Խոր. գիրք Բ. զԼ. ԿԱ. Այս առասպելը եւս մի ոտանավորի նյութ եմ առնել «Օրորոցագող», «Մուրճ» 1893 թ. № 2.

^{**}) Խոր. Բ. գիրք, զԼ. Մ.

^{***}) Խոր. Բ. գիրք, զԼ. ԿԱ.

ղություն չի, այլ Գողթան երգիչների շինածն ու հնարածը, որոնք, իհարկե, առիթ ունենին: Խորենացին ինքը, որ այս հատվածներն «առասպելեալ» անվանելով գրել է թողել, վկայում է, որ նրանք (առասպելները) հնարովի, մտացածին բաներ են: Մի տեղ ուղենալով ընթերցողին հավատացնել, ասում է «թեև առասպել է, բայց հեռու չէ ճշմարտությունից»:

Իսկ առասպելն, ինչպես ասացի, ժողովրդի գործն է. հետևաբար Սաթենիկի տենչանքի վրա պետք է նայել ոչ իբրև մի անհատի ցանկություն, այլ մի ժողովրդի, որ առասպելի մեջ արտահայտել և գրել է անհատի սրտում:

Այս այսպես լինելով, անմիտ և անտեղի են երևում բարձի փնջերը, բլուրները և սրանց նման բաներ: Դրանք չեն կարող լինել մի ժողովրդի տենչանքի առարկաներ: Ժողովրդի տենչանքը, ինչպես և ամեն մի զգացմունքն ու կիրքը, որ հայտնվում է զանազան ձևերով զանազան առասպելյալ անձնավորությունների ու դեպքերի մեջ, ավելի ընդհանուր, ընդարձակ և մնայուն է, մի խոսքով բոլորին հասկանալի և բոլորին: Մինչդեռ բարձի փնջեր շոյելը, բլուրների վրա ճեմելը կարող են անհատական ցանկություն լինել, որ տեղ չունեն առասպելում:

Մի հանգամանք էլ գալիս է ապացուցանելու, որ Սաթենիկներ — անհատներ չի այդ տենչանքը: Պատմությունից երևում է, որ Սաթենիկ թագուհին (50 տարեկան) տոփախան սեր չի ցույց տվել դեպի վիշապազուհեների նախարարը (80 տ. անց), այլ նախանձոտ Արտավազդն է այդպես բամբասել, այնքան հարգված ու մեծարված Արգամին հոր աչքիցը գցելու համար: Եվ, ինչպես համաման դեպքերում, ժողովուրդը հորինել է առասպելներ, «որք, ըստ Խորենացու, զճշմարտութիւն իրացն ալաբանաբար յինքեանս ունեն թագուցեալ»:

Առասպելն ասում է, թե տիկին Սաթենիկն այրվում էր վիշապազուհեների (Արգավան նահապետի) տոփախան սիրով*):

Եվ դրա համար էլ, որպես թե՝

Տիկին Սաթենիկը սաստիկ ցանկանում էր «արտախուր խավարտ և տից խավարծի Արգավանի բարձերից»:

Սակայն ինչ են այդ արտախուր խավարտն ու տից խավարծին, որ Սաթենիկը ցանկանում է յուր սիրած Արգավանի բարձերից:

Մեկնիչներից շատերը վաղուց գտած լինելով, որ սրանք

*) Խոր. Բ. գիրք, գլ. ԽԹ.

բույսեր են, միևնույն ժամանակ մերժել են սրանց բուսական նշանակությունը և ուրիշ զանազան բացատրություններ են տվել առասպելին, տարակուսելով, թե ինչու համար պետք է լինեն այդ բույսերը սիրահարված թագուհու տենչանքի մեջ:

Ահա, հենց այդ հարցի պատասխանը պետք է դոնել:

Իբրև բույս ընդունելով այդ բառերը — արդեն կամուրջ էր ձգվում անցնելու բացատրության մի ուրիշ աշխարհ, դեպի մեկնության մի ուրիշ աղբյուր — բույսերն ու ծաղիկները և նրանց հնումն ունեցած խորհրդավոր նշանակությունը սիրո դործում:

Այս շավիղը բռնելով, և իբրև բույս ընդունելով այդ անհասկանալի բառերը, սկսեցի քրքրել հին սիրերդը, զլխավորապես իմ ընտրած առարկան հասկանալու նպատակով: Նս էլ ինձ համար բանալի ընտրեցի ժողովրդական երգերն ու կախարդանքները, սկսեցի որոնել դրանց մեջ ծաղիկների ու խոտերի կախարդական գորությունը և նշանակութունը սիրո պատմության մեջ, ենթադրելով, որ մի ժամանակ, և այսօր էլ, կախարդական գորություն ունեցող ճանաչված խոտերն ու ծաղիկները կարող էին գործածված լինել այնպես, ինչպես գիրը, մազը, շորի կտորը. որ դնում են բարձի մեջ ու տակ, և այլ տեղերում, սիրո կախարդելու, սիրահարեցնելու նպատակով:

Իմ այս հետաքրքրության և հետաժողովների ժամանակ — 1894 թ. № 3 «Արարատում» դուրս եկավ հ. Միաբանի հոդվածը — «Հայկականք Ը.», նույն հատվածի մասին:

Այս բացատրության մեջ արտախուրը վարտիքի վրայից հագնելու զգեստ էր կամ դրահ, գտիցն երկսայրի զենք և խավարծին — բույս, հավանական այլաբանությունն առն անդամի:

Այս բացատրությունն էլ ինձ թվաց ոչ իսկականը, չնայելով մեջ բերած օրինակներին ու ապացույցներին, որոնցով հ. Միաբանը գտել է այդ խրթին բառերի գույցե առաջին նշանակությունը:

Առաջին ասացի, որովհետև արտախուր դրահ նշանակելով հանդերձ, կարող է ունենալ և երկրորդ — և այն բուսական նշանակություն:

Օրինակ.

Մանուշակ ծաղկի անուն է, միևնույն ժամանակ և կնոջ. այստեղ տղամարդն է յուր սիրուհուն տվել մանուշակի անունը: Ծիրան և եզան անուն է և պտղի. այստեղ էլ գույնի նմանությունն է պատճառը: Շան բերան ծաղկի անուն է, որովհետև շատ նման է շան բերանի: Քուրդ — ծաղիկ է, որովհետև քրդի քոլոզի նման է պսակը: Մի խոտ էլ թուր կամ թրախոտ է

կոչվում, որովհետեւ թրի նման է: Գառան ականջի նման մի բույս էլ գառնականջ է կոչվում, և այլն և այլն:

Այսպես էլ արտախուր դենքի նման մի խոտ կամ ծաղիկ էլ կարող էր կոչվել արտախուր, և թի արտախուրը և այլն բույսեր են, դրա համար փաստեր չեն պակասում:

Այդ նույն հոգւածում, այս հարցի հետ ծանոթանալու ցանկացող ընթերցողի համար աղնարկած էր հ. Ստեփաննի աշխարհաբար հոբրենացու¹ 156 մեծ ծանոթությունը, որտեղ առաջ են բերված էմինի, Ֆլոռիվալի, Մխիթարյանների, Ուխատոն ևւբայրների, Լանդլուայի, Լաուերի, Բ. Պատկանյանի և այլոց կարծիքները:

Այս կարծիքներից մի քանի անծանոթների հետ ծանոթանալու համար ես ձեռք բերեցի հ. Ստեփաննի աշխարհաբար հոբրենացին և կարդացի վերոհիշյալ գիտնականների կարծիքները:

Հանգուցյալ պրոֆ. էմինն ասում է. «Այս հատվածը դայթակղության քար էր և է բոլոր ուսումնական Հայերի համար, որովհետեւ այստեղ այնպիսի բառեր են հանդիպում, որոնք դործ են ածված միայն այս մի հատվածում և չեն գտնվում ուրիշ հայ մատենագիրների մեջ, այնպիսի բառեր, որոնց նշանակությունը մեկնելու <դրեթ> ոչինչ հնար չկա»: Եւ զարմանալով թե «...ի՞նչ հիմամբ» (Ֆրանսիական և իտալական թարգմանությունց մեջ) «արտախուր և տից l'herbe (խոտ) են նշանակում — բոլորովին չենք հասկանում», ինքը բացատրում է այսպես. —

«Սաթենիկ տիկինը փափագում էր Արգավանի արտախուրը (թաղը) և նորա բարձերը, «նորա բարձերի վերա թեկ ընկնելը»»: Ռուսերեն թարգմանում է. —

«Царица Сатеник сильно горела желанием носить диадему Аргавана и возлежать на подушках его»²:

Ֆլոռիվալը ֆրանսերեն թարգմանության մեջ մեկնել է այսպես. — «Սաթենիկ տիկինը ցանկանում էր ջերմագին խոտերն... Արգավանի»:

Արտախուր, խավարոտ և տից խավարծի այստեղ ընդհանուր անունով խոտ են կոչված:

Մխիթարյանների աջակցությամբ կատարված իտալական թարգմանությունն այսպես է.

«Տիկին Սաթենիկը տենչում էր ունենալ Արգավանի սեղանից արտախուր խոտը և տից խոտիկը»:

Անգլիացի Ուխատոնները լատիներեն այսպես.

«Սաթենիկ տիկինը սատարիկ ցանկանում էր հավասար մութ ծածկույթը Արդավանի բարձերից»:

Լանդլուան աշտպես.—

Սաթենիկ տիկինը սատարիկ ցանկանում էր Արդավանի սեղանից արտախուր խոտը և տից խոտիկը»:

Հաուեր դերմաներեն աշտպես.—

«Տիկին Սաթենիկը տենչանք ուներ ունենալու Արդավանի սեղանի վրայի արտախուր խոտը և տից բողբոջը»:

Բոլոր այս թարգմանությունները ճիշտ չեն, և բայց են թողնելով խավարտ և խավարծի բառերը: Բարձ ևս սեղան չէ նշանակում, և այլն:

«Պ<րոֆեսոր> Պատկանյանն առաջ է բերում (Mat. 23 Ar. 2306., 2306. II, էջ 44) Գ<րիգոր> Խալաթյանի (Լադարյան Ճեմարանի <Լիցեոնի> հայկաբանությունում ուսուցչատեղի) մինչև այժմ միևնույն մնացած այս հատվածի հետևյալ բացատրությունը, որ շատ հավանական է թվում մեզ: Զարտախուր, խավարտ, տից, խավարծիլ հոտավետ ծաղիկների <և խոտերի> անուններ են: Սորա հետ ի բարձիցն ևս սովորական բարձի նշանակությամբ առնելով, հատվածի իմաստն այս կլինի. «Սաթենիկ տիկինը փափագում էր հոտավետ ծաղիկներին և խոտերին Արդավանի բարձերից»: Այս ի՞նչ է նշանակում: Ոմանք հաշիւ մինչև այժմ ևս սովորություն կամ ավելի լավ ասեմ, հնար ունին դյութելու. այսինքն սիրելի անձի սերը ստանալ ցանկացող կինը (երբեմն և աղամարդը) ծածուկ, առանց նորա գիտություն, դնում է նորա բարձի մեջ հոտավետ խոտեր և ծաղիկներ (կարծեմ առավելապես ուհան): Քանի մի ժամանակ անցնելուց հետո, այն խոտերը գաղտագողի բերում են, դնում են սիրվել ցանկացող անձի բարձերի մեջ, որով իբր թե բերվում են նորա բարձի տերի սերն ևս: Գ. Խալաթյանն ասում է, թե Սաթենիկի մատին հատվածը ակնարկում է այս ժողովրդական սովորությանը, որի սկզբնավորությունն անկասկած հնագույն ժամանակներից է: «Այս կարծիքն առավել հավանական համարելով, մենք աշտպես և թարգմանեցինք»:

Ուրեմն կորածն արդեն գտնված է յուր տեղը. ժողովուրդը տվել է յուր առասպելի բացատրությունը, որը սակայն միայն հավանական է թվում և այն էլ մի քանիսին:

Դեռ այս բացատրությունից հետո էլ շարունակում են դանազան մեկնություններ տալ ու պատրաստել: Այնպես, որ դեռ կարիք կա ուժ տալու, արծարծելու հավանականը համոզական կացությանելու համար:

Հայկազյան բառարանում կարդում ենք.—

1) Արտախուր կամ արտախուրակ «զոր օրինակ բանջար վարատը»։ (տպա և իրրե մոլորակ)։

Հապարդը նմանեցնում է արտախուրը պարտիկերն zarde-chvar-ին, որ բժշկական հայտնի խոտի անուն է նշանակում Վուլկերսի բառարանում։ (Նույն ծանոթ.)։

Լոռեցիք մի բույս կոչում են «գաղտակուա», դարաբաղցիք նույն բույսը «տաղարկուա». սա բժշկական հայտնի բույս է, և հիշեցնում է արտախուրը։

2) Խավարժի— «Փափուկ և թաւ բոյս մատաղ. բողբոջ, ընձիւղ. որպես թէ խավարտ տնկոյ. Տե՛ս և Խորձուիլ, որ է ծիլ որթոյ։ «Կունդնեցան կացին (յորթն) կտր և տերեք, խաւարժի, և ծաղիկ և սղկոյզ. Վեցօր. Ե»»։

«Ժնփեանք վափուկք, և պէսպէս դարմանօք օրստօրեայ իբրեւ զխաւարժի վափկանային։ Ոսկ. Նիկեա. ԺԳ»։

Խավարժեւ կամ խավրժեւ—մի թիթեաշ բույս է ըստ վանեցոց։

3) Խաւարտ— բանջար ուտելի մարդկան. կանանչեղեն։ «Եթէ որ դրանջար հատանէ կամ խաւարտ. Կոչ. Զ»։ «Հինդ նկանակ հաց, և խաւարտ, և սղ, և ջուր. Ը։ Ծ»։

«Ոչ կերեալ խաւարտ, և ոչ բանջար դալար. Եւագր. Ա։ Խաւարտ, որ կոչի հազար. Վրք հարց, Զ»։

4) Տից— բառ անհայտ, որպես բոյս նորարողբոջ կամ բողբոջ բուսոյ։

Այս բառարանի և մատենագիրների վերալսթյունները։

Բայց շատ անգամ անհասկանալի, մթին բառերը հասկացվում են պարբերությամբ ընդհանուր իմաստի ուժով։ «Տենչայր» պարբերությունը մի սիրային տենչանք է և մթին բառերն են նրա նպատակը. սիրահարված տիկինը սաստիկ ցանկանում է յուր սիրած Արգամի բարձերից ձեռք բերել արտախուր խավարտ և տից խավարժի։

Արդ— ինչ են այս արտախուր խավարտն ու տից խավարժին։

Ինչ էլ որ լինեն, այն պարզ է, որ սիրահարվածի ուղեւիք են. ըստ որում տիկին Սաթենիկը, իբրեւ թե, տուփական սեր էր տածում գետի վիշապաղունների Արգավան նահապետը։ Այս համաձայնքը մեզ մոտեցնում է այդ խրթին բառերի ընդհանուր իմաստին. հետո՞ գալիս են զանազան մատենագրերի վկայությունները, որ դրանք բույսերի անուններ են. ապա վրա է հասնում Ժողովրդի մի սովորությունը, նույնպիսի մի տենչանք, որ ունի այսօր սիրահարված հայ գյուղացին— Ում սիրտն ու սերն ուղում է ձեռք բերել, նրա բարձի մեջ, ի թիվս այլ միջոցների, կա-

խարդական զորութիւնն ունեցող ծաղիկներն ու խոտերն է դնում և որոշյալ ժամանակից հետո բարձից հանում, ետ գողանում — տանում, իբրև թե նրա հետ և յուր անձկալիլի սերը:

Այս այդ ժողովրդի նույն տենչանքն է, որ մի ժամանակ առասպելաբանելով Սաթենիկ թագուհուն — հատկացրել է նրան:

Եվ հայտնի է, որ հին հեթանոս Հայաստանում, ինչպես ուրիշ երկրներում, ծաղիկներն ու խոտերն ունեին իրանց առանձին խորհրդավոր նշանակութիւնը, զորութիւնն ու պաշտամունքը, որը մոռացութիւն կնշանակեր, որն ապերախտութիւն, որն ատելութիւն էր ստեղծում, որն ասպահովում չար աչքից:

Անկասկած է, որ սերն էլ ուներ յուր ծաղիկները, և այդ ծաղիկները դորձ էին ածւում սեր արծարծելու, սիրտ դրավելու համար սիրային կախարդանքների մեջ:

Եվ ինչպես այսօր կախարդանքների ժամանակ «կիպրիանոս», դիր, շորի կտոր, մաղ (սրանք սովորականներն են) և այլ կախարդական զորութիւնն ունեցող իրերն ու դրեր են դնում բարձի մեջ ու տակ, որ բարձի վրա քնողը կախարդվի (գուցե անուշ երազներով), նույնպես և այդ միւլնույն զորութիւնն ունեցող ճանաչված ծաղիկը կամ խոտը կարելի էր դնել բարձի մեջ նույն նպատակի համար. և մի՞թե կասկածի տեղ է թողնում նույն ժողովրդի սովորութիւնը, որ հասել է մեզ և ավելի պերճ է խոսում քան ամեն պատմաբան:

Խոսքիս վերջում ես անում եմ մի այսպիսի ենթադրութիւն, որը, սակայն, ոչ հակասում և ոչ վնասում է նախընթաց ասածներին:

Ներկա դեպքում երգի կտորը կարող էր ակնարկել և մի ուրիշ սովորութիւն. որովհետեւ առասպելը միայն ասում է, թե Սաթենիկը տենչում էր Արդավանի բարձերի ծաղիկներին — իսկ այդ ծաղիկների բարձերի մեջ դնելու մասին լռում է. ո՞վ էր դրել այդ ծաղիկները — չի պատասխանում:

Հին մեծերն ու իշխաններն ունեին իշխանական բարձեր: Այդ բարձերը նրանց մեծութեան աստիճանն ու հարգն էին որոշում և իրանց այս բարձը նշանակութեամբ համարւում էին սրբազան, որոնք և պետք է ժամանակի օրհնութեամբ ու կախարդանքներով կրօնի տեսակետից ասպահովված ու զորացած լինեին:

Այդպես մինչև օրս արեւելքում իշխանները համայնիւններ, գրեր, հուլումքներ, ձկան, օձի ողնաշար, ոսկրներ և այլն են կարում իրանց զգեստի վրա, որ հագնում են, ձիու վրա, որ նստում են, բարձի մեջ, որի վրա քնում են, և այլն: Եվ դրանցից մի քանիսն իշխանին ազատ են պահում հաշաղանքից, մի քանիսն

նիսը նրա բախտավորության գաղտնիքն են պարունակում իրանց մեջ, մի քանիսը նրան սիրելի են կացուցանում ուրիշների աչքում, նրա հրապույրն են ամփոփում իրանց մեջ և այլն:

Հենց այդպես էլ, նույն արևելքում, և դեռ այն ժամանակ, երբ բնությո՞ւնն և յուր երևույթներն էին պաշտվում, երբ աներևույթ ուժերի հետ մարդը կախարդանքներով էր հաշտվում, ապահովվում ու զորանում, կախարդանքներով հռչակված մարաց նահապետը, հեթանոս հայոց թագավորի երկրորդական Արգավանն էլ յուր իշխանական բարձերի մեջ կարող էր ունենալ զանազան ծաղիկներ, որոնք թունեին այլևայլ զորություններ, պահպանում և ներկայացնում էին իշխանի զանազան զգացմունքների ու հատկությունների գաղտնիքները և նրանց գողանալը նույն էր թե գողանալ նրանց զորությունը: Այս է որ ա ս ե լ են Գողթան երգիչներն առասպելաբան ե լ ո վ, իբրև թե սիրահարված Սաթենիկը տենչում էր ձեռք բերել Արգամի բարձերից արտախուր խավարտ և տից խավարծի, այսինքն նորա սերը:

ԱՐԳԵԼՔՆԵՐ

Մի շատ նշանավոր խնդիր, մի անբուժելի խոց է շոշափում «Մշակի» № 104-ի առաջնորդող հոդվածը — «Արգելքներ կյանքի մեջ»: Այդ՝ գաղափարի և իրական կյանքի անհաշտությունն է, ծրագիրների և նրանց գործադրության տարբերությունն է, որ մենք ամեն օր տեսնում ենք մեր կյանքում: Բացատրում են վարչական անկարգության վնասակարությունը, և սակայն հարատևում է այդ անկարգությունը, ազետ քահանաների դեմ են խոսում, և նրանք ևս առավել բազմանում են օրեցօր, դպրոցական կարգ ու կանոն են ցույց տալիս, և դարձյալ քմահաճույքն ու կամայականությունն են տիրում նրանց տեղ, և շարունակ համանման երևույթներ:

Հիրավի, ծանր արգելքներ են: Սրանք են, որ եռանդ են մաշում, հոգի են հուսաբեկում, սիրտ են մեռցնում և հասարակության զարգացման գործը դանդաղեցնում են, ձգձգում են երկար տարիներով: Սակայն որքան շատ են ցավեցնում՝ այնքան էլ հեշտ են բացատրվում այս տեսակ երևույթները: Ընդհանրապես նա, որ գաղափարներ է քարոզում ու ծրագիրներ է մշակում, ոչ գործունի ձեռքին, ոչ գործելու իրավունք, իսկ նա, որ գործելու պաշտոն և մտքեր իրագործելու կարողություն ունի, չի բմբռնում այն գաղափարները, որ կյանքի հառաջադիմությունն են պայմանավորում, չի ընդունում այն ծրագիրները, որ բարեկեցությունն են պահանջում: Գործերի վրա նա իր առանձին հասկացողությունն ու հայացքն ունի, որ առաջնորդում և արդարացնում են իրան: Եվ դուք տեսնում եք, որ հառաջադիմության այդ խոչ ու խռովերը տգիտությունն ու խավարն են հարուցանում, հասկանում եք, որ կյանքի բնական ընթացքն է այդ:

Բայց ի՞նչ կատեք, որ գաղափարների պաշտոնյան և ծրագիրների մշակն է ստեղծում այդ արգելքները կյանքի մեջ, դարձնելով գաղափարի գործն ապարդյուն և իր առաքելությունը ազե-

տարեր. ինչպես կրացատրեք, որ այն մարդն է, դասնում շարության գործիքը, որը լավ է հասկանում ու տեսնում շարությունը և նրա սղրալի հետևանքը:

Լուսարանություն համար օրինակներ բերենք:

Մի ինտելիգենտ սլարոն տողերիս գրողին հայտնում էր իր սրտի ցավը և վրդովված բողոքում էր, թե ազետ տիրացուներին կաշառքով ձեռնադրում են քահանա: Նրան լսելիս չէր կարելի կասկածել, թե ճշմարիտ է այս մարդու գայրույթը, բայց խակապես ճշմարիտն այն է, որ հենց այնպեղից նա գնացել էր նույն տեսակ մի գործ հաջողցրել կաշառքով:

Արա նման շատերին ենք ճանաչում:

Մի գյուղական ուսուցիչ էլ պատմում էր, թե կաշառքն ապականել ու քանդել է գյուղերը: Նրա ոտճիկը տալու համար տանուտերը 35 ա. կաշառք պահանջեց, հակառակ դեպքում չէր տալիս գրպանում գրած գումարը: Ուսուցչին ասացին, որ անվայել է իրան՝ կաշառք տալը և կարգադրություն եղավ՝ որ եկեղեցու փողերից տան նրա ոտճիկը, իսկ տանուտերի հետ հասարակությունը հետ հաշիվ կտեսնի: Այսուամենայնիվ ուսուցիչը իր խորհրդատուներից գաղտնի կաշառք է տվել տանուտերին ու բանը վերջացրել:

Այս էլ հոգնակի երևույթ է:

Բայց ավելի լավը:

«Մշակի» նույն 104 համարում, հենց հիշված առաջնորդող հոգվածի տակ տալված է «Էկրջին շունչը» — գյուղական ուսուցչի օրագրից մի պատկեր: Ուսուցիչը պատմում է, թե ձմռան մի ցուրտ ու բուք օր գատավորն իրան կանչեց Օհանեսնց Ալեքսանի տունը: Ալեքսանը — վաթսուն տարեկան մի ծերունի, իր տան միակ աշխատավորը՝ վերջին շունչի վրա էր: Այդ օրհասական բուպերին նրա գլխի վերևը կտրել են գյուղական գատավորն ու վաշխառու Գրիգորը: Գրիգորը երեք տարի առաջ 60 ուրբլի է տվել, աշխատել է այդ պարտքի տեղ Ալեքսանից պահանջում է նրա 200 ուրբլիանոց աչգին: Այդ առանց թղթի չի կարող լինել, և վարձապետը նրա համար է կանչված, որ այդ թուղթը գրի, գատավորն էլ վաճիրացնի իր կնիքով, թե այսուհետև Ալեքսանի աչգին առնում է Գրիգորին 150 ա. պարտքի տեղ:

— «Միթե 90 ա. է տսկսը, գարմանալով հարցրի ես, ասում է ուսուցիչը:

— Մեր գյուղերում աչգապես են հաշվում... ասաց գատավորը ժպտալով:

Հարցնում են հիվանդին, թե համաձայն է: Հիվանդը չկա-

րողացաւ խոսել, ձեռքով նշան արաւ. չհասկացան ինչ էր ուզում ասել: Ապա խոսեց հիւլանդի՝ անկյունում կուչ եկած կինը, թե «գրի՛ր, վարժապետ, թեև այդ փողից միայն 30 ու. կնք ստացել...
Ես գրեցի:

Հիւլանդը վերջին շունչի վրա էր: Նրանից հետո տասնամյա փոքրիկ որդին և մաշված ու հյուծված կինը պետք է մնային առանց մի կտոր հացի:

— Թշվառներ...»

Հետո Ալեքսանը մեռավ, թաղվեց և այլն, այդ ոչինչ, դրան ասում են «մեռավ—մեռոնվեց»: Նշանավորը վարժապետի հետևյալ երեք նախադասություններն են.

— Մի՛րե 90 ռուբլի է տոկոսը, զարմանալով հարցրի ես:

— Ես գրեցի:

— Թշվառներ...»

Այս երեք նախադասության մեջ է դրաման, ահա հենց այստեղ է ամենամեծ արդելքը կյանքի մեջ: Մարդն ուսուցիչ է, ինտելիգենտ մարդ է. նրա սովորած բոլոր գաղափարները դատապարտում են վաշխառությունը, նրա կարգացած բոլոր զրքերը բողոքում են վաշխառվի դեմ, նրա իմացած բոլոր տեղեկությունները պատմում են, որ մի քստմենելի ոճիր է, որ կատարվում է մահամերձ աղքատի օջախում, նրա խիղճը ներսից աղաղակում է այդ անիրավության դեմ, և այսուամենայնիվ Գրիգորի ու դատավորի հետ նա կազմում է մի մոռյալ երրորդություն, որ եկել է կեղեքելու ծերոնու սիրտը իր վերջին շունչին և կատարյալ դարձնելու անապավեն ընտանիքի թշվառությունը:

Եվ այդպես էլ անում են:

Դրանից հետո նա աղալնու ձեռքով անում է իր պատմությունը, հավատացած, որ դատավորն ու Գրիգորն են մեղավոր այդ եղեռնական գործի մեջ, որ ինքը միայն մի անմեղ բան է արել—գրել է: Նրա խիղճը հանգիստ է, որովհետև (ասում է) «զյուղական ուսուցիչը երե ուզում է մի ֆանիսի համակրությունը գրավել (!!), պետք է գրագրի պաշտոն էլ կատարի»: Իսկ դատավորն ու Գրիգորը ասում են «մեք զյուղեում այդպես եմ հաշվում»... Թե վատ բան էր, ինչու վարժապետը գրեց ու ոչինչ էլ չասաց: Նրանց խիղճն էլ է հանգիստ,— բոլորը հանգիստ են: Սակայն մի տուն են քանդել երեքը միասին— մեկը վաշխառու, մյուսը դատավոր, երրորդն ուսուցիչ, որ այնքան միամիտ լեբրպուլ ընթերցողին ասում է՝ նրանց թշվառության թուղթը «Ես գրեցի», և, ետ նայելով դեպի սև տունը, բացականչում է «Թշվառներ...» Ես համոզված եմ, որ այս բոլորն անցնելուց հետո դատավորն և Գրիգորն էլ մի

մի ցալակցական բացականչություն կանեին — «ես՝ զճ Ալեքսան», կամ սրա նման մի բան, և դրանից հետո եկեք իրարից զանազանեցեք մի գոհհիլի դատաւոր, մի վաշխառու, մի վարժապետ:

Ահա արգելքը, որ հուսահատական մտածմունքներ է հարուցանում, որոնք տխուր ձայնով աղաղակում են ձեր սրտից, թե հասարակության կյանքի ու բախտի վրա դեռ երկար է տևելու շարունակյալն ու ազիտության բռնությունը, որովհետև գաղափարի մշակն էլ է նրանց կողմը:

«ՀԱՄԼԵՑ». ողբերգություն Շեքսպիրի, անգլիերենից թարգմանեց Հովհաննես խան Մասեհյան: Հրատարակ Թիֆլիզի Հայոց Հրատարակչական ընկերության. 1892 թ. Թիֆլիզ

Շեքսպիրը դարձել է մի շալի ազգերի զարգացման աստիճանն որոշելու համար: Եթե մի ժողովուրդ նրան չի թարգմանում, կնշանակի տգետ է, եթե չի հասկանում, կնշանակի տհաս է. եթե մի լեզու նրա վրա չի գալիս, կնշանակի տկար է:

Այս տեսակետից մենք կարող ենք ասել թե հառաջադիմություն ենք արել, որ, սակայն, ինձ թվում է մի թռիչք, մի հանկարծակի թռիչք:

Մենք դեռ հիանում էինք «Շուշանիկի» և «Վարդան Մամիկոնյանի»¹ նման ողբերգություններով և ոգևորվելով ծափահարում էինք զանազան անշնորհք և անմիտ շովինիստական բացականչությունների, երբ հանկարծ մեր բեմի վրա որոտաց Շեքսպիրի վիթխարի հանճարն Աղամյանի բերանով, և մեր առաջ դուրս եկան «Համլետ», «Օթելլո», «Արքա Լիր» և մյուսները, այդ՝ մարդկային խորիմաստության և ֆանտազիայի ամենավսեմ ստեղծագործությունները, որոնց բարձրությանը չի հասնում նույնիսկ հանճարեղ քննադատի մտքի թափը:

Այս՝ կայծակի բուպեական շլացնող փայլ էր, որ անցավ ապշած հասարակության առաջից, որ միայն զարմացավ և աղաղակեց՝ առանց հասկանալու և սիրելու: Այս «խավյար էր ամբոխի համար», ինչպես ասում է Համլետը:

Մյուս կողմից մեր գրականությունը այն վիճակի մեջ էր, որ նույնիսկ մի կարգին լեզու չունեիր իրան համար, ամեն հեղինակ առանձին լեզվով ու ռճով էր գրում, հորինելով մի ընդհանուր ժխոր, որ անկարող էր վսեմ ներդաշնակությամբ մի բարձր միտք, մի խոր զգացմունք հայտնելու, և հանկարծ աստվածային Շեքսպիրին խոսեցրին հայոց լեզվով, իրար ետևից թարգմանություն-

ներից թարգմանելով «Շեյլսի», «Օթելլո», «Արքա Լիր», «Համլետ» և այլն: Եվ, իհարկե, այդ բոլոր գործերն, իրանց վրա կրելով ժամանակի անկարողության կնիքը, թարգման չգարձան Շեքսպիրի և մեր մեջ, չգիմացան հասարակ քննադատության դատաստանին և չմնացին ընթերցողի սեղանի վրա, ինչպես վաղել էր Շեքսպիրի ձեռքի գործերին:

Այս գրության մեջ էր Շեքսպիրյան գրականությունը մեր մեջ, երբ երկու տարի առաջ Թիֆլիսի Հայոց Հրատարակչությունը հրատարակեց «Համլետ», անգլիերենից թարգմանեց Հովհաննես խան Մասեհյան»:

Պետք է ասել, որ այդ գրքին նախընթաց մի ավետավոր լուր էր պատժում Թիֆլիսի գրականական շրջաններում, թե՛ Շեքսպիրի մի տաղանդավոր թարգմանիչ է գուրս եկել, և անհամբեր սպասում էին գրքի լույս տեսնելուն: Լույս տեսավ գիրքը և հիրավի, մի շատ սրտալի ընդունելություն գտավ թե մամուլի և թե ընթերցողների կողմից. նրան համեմատեցին մեր ամենալավ թարգմանությունների հետ, իբրև օրինակ առաջարկեցին:

Ես էլ այդ գրքին սրտատրուփի գիմաժորոցներից մեկն էի: Սրտատրուփի ասացի, որովհետև առաջուց շատ էին դուրս թարգմանչի տաղանդը, հրատարակող ընկերությունը ձեռագիրը քննել էր հմուտ մարդկանց ձեռքով, համեմատել էր բնագրի հետ, վերջապես այդ մի թարգմանչի աշխատանք էր, որ անգլիերեն ընթերցից մեզ տալու էր ամբողջ Շեքսպիրը հայերեն, մի շատ նշանավոր գործ, որ այսքան եռանդով հետզհետե կատարում է պ. Մասեհյանը: Եվ արդեն լույս են տեսել «Համլետից» հետո «Ռոմեո և Ջուլիետ», «Ինչպես կուղեք» և տպագրվում է «Լիր թագավորը»^{*}): Բայց խոսքը «Համլետի» մասին էր:

Պ. Մասեհյանի «Համլետը» թերթելով իսկույն աչքի է ընկնում երկու բանի պակասություն, և եթե դրանց շինելը պակասություն էլ չի, լինելը նպատակահարմար և ցանկալի էր. — մի հառաջաբան, որի մեջ պատմված լինե՞ր նյութը և առաջ բերած մի կամ մի քանի հայտնի քննադատի կարծիք, ինչպես առհասարակ անում են, օր. ուսև թարգմանիչները, մեկ էլ մոլթ և գժվար հասկանալի տեղերի մեկնությունները, որ կարևոր են թե թարգմանչի

^{*} Ի դեպ. ասում են, որ Հրատարակչական ընկերությունը մերժել է պ. Մասեհյանի թարգմանած «Մակբեթը», պարկեկելով, թե արդեն մի անգամ տպել է պ. Մալխասյանի թարգմանությունը: Ես կարծում եմ այն «Մոլթիլո» ներքն են, որ երկու անգամ չի կարելի թարգմանել ու տպել, և ոչ թե «Մակբեթ», մանավանդ, որ պ. Մասեհյանը տալիս է մի ամբողջ գործ — ամբողջ Շեքսպիրը:

Համար, որ ցույց տա, թե աչտ ինչ տեղն ինչու աչտակո է թարգմանել և ոչ աչնակո, և թե, մանավանդ, ընթերցողի համար, որ կարողանար Շեքսպիրը պարզ հասկանալ: Այո՞, կան պ. Մասեհճանի պրֆի էջերում ծանոթություններ— բացատրություններ, բայց քիչ են դրանք և մի քանիսն էլ բնագրի չափ մոթի:

Օրինակ. համեմատելով իր մեռած հորը իր հորեղբոր հետ՝ Համլետն ասում է.

«Նա սրա մոտ աչն էր,

Ինչ որ Հիպերիոնը մի Սատիրի մոտ» (էջ 26):

Սատիր և Հիպերիոն անունները պ. Մասեհճանը բացատրել է աչտակո.

«Սատիր ասելով ուզում է ակնարկել Պա՛ն տաժու՛ն, և Հիպերիոն միևնույնն է, ինչ որ Ապոլլոն: Պան և Ապոլլոն եղբայր էին»:

Համլետը Գիլդենշտերնին ասում է.

«Նա խենթ եմ, երբ որ քամին փչում է հյուսիս-հյուսիս-արևմուտք, երբ քամին հարավային է, ես կարող եմ բազեն արագիլից զանազանել» (էջ 81):

Բացատրում է.

«Այդ մի սովորական առած էր հին անգլիերենում»:

Կամ Համլետը Հորացիոյին ասում է.

«Քանզի գիտե՞ս, սիրելի Դամոն,

Դահից ընկավ Դիոսը.

Նվ արգ իր տեղ ո՞վ է բաղմել.

Մի իսկական... սիրամարգ» (էջ 118):

Պ. Մասեհճանը միայն Դամոնը բացատրել է աչտակո.

«Համլետ Հորացիոյին աչդ անունով է կանչում, ակնարկելով հանրածանոթ բարեկամությունը Դամոնի և Պյութասի մեջ»:

Այս բացատրությունները կարգալույց հետո ընթերցողը կարող է հարցնել,— բայց ի՞նչ էին Պան և Ապոլլոն, ո՞վքեր էին Դամոն և Պյութաս, ի՞նչ տեսակ էր նրանց «հանրածանոթ բարեկամությունը», որ Համլետը նմանեցնում է իրան և Հորացիոյի հարաբերությանը, կամ թե ինչ է աչդ «սովորական» առածի միտքը:

Այսպիսի հարցեր տալու իրավունք ունի այն ընթերցողը, որին պ. թարգմանիչը հարկ է տեսել պատմելու թե ինչ է «Լետե զետը» կամ բացատրել է «օշինդրը» — «Շատ դառն և նողկալի մի տունկ, որից շինում են աբսենթը» (էջ 112): Եվ ինչու այդ անունները բացատրել և առանց բացատրության թողնել, եթե ոչ ավելի, դո՛ւն հրանց չափ անծանոթ՝ Երագող Ջոն, Նիոբե, Ա.բես, Հեբմես, Հեփեսոս, Դիոս, Ֆերոս, Թելլոս և այլն, կամ դրանցից էլ ավելի մոթ և ավելի կարևոր տեղեր, օր. թե ինչ է հասկացնում Ռոզենկրանցը Համլետին ասելով.

«Այո՛, տարան, իշխան, Հերկուլեսին և յուր բեռն էլ հետը» (էջ 80):

Ինչ կնշանակեն Համլետի այս խոսքերը.

«Քանզի, օ՛հ, քանզի, օ՛հ,
Փայտե ձին մոռացվեց» (էջ 108):

Թե ինչ է ակնարկում նա, երբ դերասանին ասում է.

«Հայդե՛,

Կոկոան ագռավը վրեժ է պահանջում» (էջ 116):

Ինչու Հորացիոյին այսպես է ասում.

«Մեր դարը այնպես սրամիտ է դարձել, որ գյուղացու ոտքի մատը մոտեցել է պալատականի դարշապարին այն աստիճան, որ նրա ոտքի պալարը ցավացնում է» (էջ 188—189) և այլն:

Սակայն, կրկնում եմ, որ սրանք չեն կարող թարգմանության պահասությունը համարվել. ոչ ասպքեն Շեքսպիրը մեկնություններ չի գրել, այլ ողբերգություն. թարգմանչից էլ պետք է այդ ողբերգության թարգմանությունը պահանջել և նայել թե նա որքան հավատարիմ է մնացել բնագրին, որքան ճիշտ է ըմբռնել ու հայտնել հեղինակի միտքը:

Հառաջաբանի մեջ պ. Մասեհյանն ասում է. «Ի լույս ընծայելով այս աշխատությունը՝ թարգմանիչը ամենևին հավակնություն չունի բնագրին արժանի մի թարգմանություն տված լինելու», թե այդ գործը պահանջում է ավելի մեծ գրական հմտություն, թե այդ թարգմանությանը ձեռնարկել է մի քանի բարեկամների հորդորանքով և քաջալերված այն մտքով, «որ մի թարգմանություն» բնագրից՝ անհամեմատ առավելություններ ունի մի երկրորդական թարգմանությունից»:

Թեև «երկրորդականը» մոթ խոսք է և շատերը կարող են

աւանհաջողի» մտքով հասկանալ և «բարեկամների հորդորանքն» էլ վնասում է գործի լրջությանը, այսուամենայնիւ՝ այդ բոլորը մի տեսակ կաշառք են թե ընթերցողին և թե քննադատին, որ ներողամտություն են խնդրում: Բայց շարունակության մեջ ասում է. «Մինչև այժմ մեր մեջ երեւցած մեկ երկու թարգմանությունները փոխադրված են ֆրանսերենից, այն ինչ նույն իսկ ֆրանսիական թարգմանությունները անհաջող են՝ այդ լեզվի ոճի և ոգու պատճառով: Շեքսպիրի մտածութեանց հեղեղը չէ կարող ամփոփվիլ Կունեյլի լեզվի գեղածիծաղ, բայց նեղ ավերի մեջ»: Այստեղ դուք ակամայից հարցնում եք, ուրեմն ինքը՝ բնագրից թարգմանելով, ինչպես և որքան է այդ հեղեղն ամփոփել հայոց լեզվի այս անկարգ հոսանքի մեջ, որ իսկի ավեր էլ չունի, որի պակասավորությունը, թարգմանչի ասելով, իրան շատ ավելի է զբաղեցրել քան նույնիսկ թարգմանությունը, և որը չի տալիս չափաբերության մի «նախընթաց օրինակ», որ դործին հարմարվեր:

Այսուամենայնիւ նա կատարում է իր թարգմանությունը և այն էլ պահպանելով բնագրի ձևը, որ գործը դժվարացնում է տասնապատիկ, միաժամանակ մեծացնելով և արժանիքը: Եվ, հիրավի, այս մի նշանավոր աշխատանք է, արժանի լուրջ քննադատութեան, որ տարաբախտաբար տակաւին չկա:

Ես հեռու լինելով քննադատելու հավակնությունից, որի համար անհրաժեշտ է դիտենալ անգլիերեն լեզուն, համեմատեցի պ. Մասեհյանի թարգմանությունը ռուսերեն մի քանի թարգմանությունների հետ և գտա տեղեր, որ կասկածելի են դարձնում հայերենի հարադատությունը բնագրին: Ես այժմ առաջ կբերեմ այդպիսի տեղեր, ամեն մի գործողությունից վերցրած, որոնք եթե համոզեցուցիչ չեն լինիլ, դոնե հետաքրքրական կլինին, և ապա ցույց կտամ լեզվի պակասութեան նմուշներ:

Ուրվականի չքանալուց հետո պահնորդները խոսում են այդ զարմանալի երևույթի մասին և նրա հանկարծ չքանալը բացատրում են նրան, որ արևը կանչեց՝ ցերեկվա Աստծուն զարթեցրեց: Մարտիկոսն ասում է.

«Այո, նա չքացավ արևորի ձայնից.
Շատերը ասում են, նախ քան այն օրերը,
Երբ որ մենք տոնում ենք Փրկչի ծնունդը,
Արշալույսի հավը երգում է մինչ ի լույս:
Այնուհետ ասում են էլ ոչ մի ոգի
Իր բանտից դուրս սողալ չի համարձակում.

Զի սուրբ է և օրհնյալ այն ժամանակ» (էջ 19):

Մարդ իսկույն տարակուսում է՝ թե ի՞նչ սուրբ և օրհնյալ ժամանակ է նախ Դան այն օրերը, երբ որ մենք տոնում ենք Փրկչի ծնունդը: Եվ ահա ուստի թարգմանիչները գալիս են օգնության: Նրանք ընդգծյալ բառերի տեղ գրում են.

Кетчер.² Говорят, в то время года, в которое празднуется рождение нашего Спасителя и т. д.

Соколовский³. «... в ночь, когда рождается Спаситель, и т. д.

Гнедич.¹ «... в ночь на рождество, и т. д.

Каншин.⁵ При наступлении времени, когда мы празднуем рождество, и т. д.

Ուրեմն՝ ասում են, այն գիշերը, երբ մենք տոնում ենք Փրկչի ծնունդը, արշալույսի հավը երգում է մինչև լույս: Այդ սուրբ և օրհնյալ ժամանակը ոգիներն էլ չեն թափառում և ամեն շարունակյուն կորցնում է իր զորությունը:

Մարտելիոսի այս խոսքերին Հորացիոն ասում է.

«Այդ ես էլ եմ լսել, և հավատում եմ»:

Ռուսերեն թարգմանությունների մեջ այդ տողն այսպես է.

Кетч. Слышал это и я, и отчасти верю тому.

Сокол. ... и до известной меры не прочь тому поверить.

Кронеберг.⁶ ... и верится отчасти.

Кан. ... и отчасти этому верю.

Հայերենի մեջ էլ պետք է լինե՞ր ընդգծյալ բառը. — և հավատում եմ մասամբ: Հորացիոն մասամբ է հավատում, թերահավատությամբ է վերաբերվում առասպելին, որովհետև «գիտուն» է, ինչպես ասում է Մարտելիոսը 13 երեսում: Նա չէր հավատում ուրվականի երևալուն, թեև ընկերները երգվում էին, որ աչքով տեսել են: Նույնիսկ ինքն իր աչքով տեսնելուց հետո՝ բացականչում է. «Ես չեմ հավատալ ալգալիսի հրաշքի, թե չէին սեփական երկու աչքերս անկեղծ և զգալուն իմ վկաներս» (էջ 14—15): Դեռ սրանից հետո էլ Համլետին պատմելիս ասում է. «Երեկ գիշեր կարծես ես տեսա նորան» (էջ 28): Արդ՝ եթե մասամբը չլինի, դուրս կգա, որ այս մարդը, այս Շեքսպիրյան Թովման հավատում է մի առասպելի, որին իսկի Մարտելիոսի նման տգետ զինվորն էլ չի հավատում:

Նոր թաղավորը՝ իր ճառի մեջ հիշեցով իր սիրելի եղբոր մահը, հաջանում է, թե պետք է դեռ երկար պահելին այդ սուգը:

«Բայց, դատողությունը այնպես բնության դեմ
Պայքարած է, որ այդ՝ չափավոր վշտով
Մտածում ենք մեր եղբոր մասին,
Բայց և առանց մենք մեզ մտքից հանելու» (էջ 20):
Ռուսները չափավոր վշտի տեղ թարգմանել են.

Кетч. Борьба рассудка с природой привела нас однакож к благоразумно грустному воспоминанию о нем, помятую и о себе.

Крон. ... вспоминая
кончину брата с мудрою тоской,
мы вместе с тем себя не забываем.

Гнед. ...грусть
разумней стала: думая о брате
мы в тоже время мыслим о себе.

Кан. рассудок... заставляет нас благоразумно скорбеть об умершем, и т. д.

Իսկ այդ չափավոր վիշտը անվայել խոսք է, վիրավորանք է թաղավորի մահվան հիշատակին, որ տակավին թարմ է, և վերջապես, անբնական է մի մարդու բերանում, որ խոսում է իր սիրելի եղբոր մահվան մասին:

Երբ Հորացիոն Համլետին պատմում է, թե ինչպես և ինչպես տեսան գիշերը նրա հանգուցյալ հորը՝ Համլետը բացականչում է.

Հրաշալի՜ բան է (էջ 30):

Ռուս թարգմանիչներն այստեղ ասում են **странно** կամ **очень странно**. Եվ իսկապես Համլետը այդ պատմությունից դարձանում է, և այնքան ակնհայտնի ու մեծ է այդ դարձանքը, որ Հորացիոն նրան ասում է.

«Տե՛ր, ձեր զարմանքը չափավորեք պահ մի և ինձ ուշ դրեք» (էջ 28):

Ահա թե ինչպես է խոսում նա հոր ուրվականի առաջ.

«... Դու, մեռյալ մարմին...

Կրկին այց ես գալիս լուսնի շողքերին,

Դարձնելով գիշերը այսպես ահռելի,
Որ մենք բընովյան խեղկատակներըս,
Այսպես զարհուրանով սաստենք մեր միտքը,
Եվ անաբեկվենք այնպես խոհերով,
Որ մեր հողիների սահմանից բարձր են:
Ասա՛, այս ի՞նչ բան է. ինչո՞ւ. ի՞նչ անենք» (էջ 41—42):

Պատմությունը զարմանալի, տեսիլքը զարհուրելի, և բոլորը միասին սարսափելի... Այս ահռելի մթության մեջ, այս գերեզմանական տխուր մռայլի մեջ հրաշալի-ն մի խորթ շողքի նման աչք է ծակում:

Համլետը Հորացիոյին հարցնում է իր հոր մասին, թե «մոռուքը գո՞րշ էր»: Հորացիոն պատմում է.

«Ճիշտ ինչպես իր կյանքում ես տեսած էի՝
Արծաթախոն սամույր» (էջ 32):

Гнед. ...Темная, но в ней и седи́на как собо́ль серебрилась...

Сокол. сребристо черная.

Кан. в ней виднелись серебрянные нити.

Պոլոնիոսն՝ իր Օֆելիային խրատելիս՝ ասում է.

«Բեղ թանկ առաջարկիւ,
Թե ոչ (քո խեղճ ոնի շունչը չկտրելով),
Այդպես թյուր երթալով, դու ինձ կառաջարկես
Մի հիմարի տեղ» (էջ 37—38):

Кетч. Ставь себя дороже, или—благо пришлось к слову—
поставишь и меня в дураки.

Сокол. Цени сама себя

Достойнее и выше, иль иначе,
Чтоб кончить тем же словом, я скажу,
Что кажется не высоко ты ценишь
Ужь и меня, и т. п;

Гнед. Одно ты признавать

Должна в себе достоинство свое,—
Не то (вот слово то пришлось кстати!)...
Не то,— меня признают дураком.

Մարսելիոսն և Հորացիոն չեն թողնում Համլետին ուրվակա-
նին հետևելու. ասում են.

«Կա՛հ, դուցե ձեզ քարշե դեպի հեղեղը.

Կամ այս զարհուրելի ժայռի գագաթը,

Որ հակված է տակից (?), կախված ծովի վերա» (էջ 42):

Ռուս թարգմանիչները հեղեղի տեղ գրում են «в море» կամ «на море»; «в пучину моря» կամ «в бездну моря».

Համլետը Հորացիոյին և Մարսելիոսին երգում է տալիս, որ գաղտնիք պահեն ուրվականի երևալը: Նրանք երգվում են, որ չեն ասիլ:

Համլետը պահանջում է.

«Երգվեցեք սրբիս վերա»:

Մարսելիոս

Արդեն երգվեցինք:

Համլետ

Ճիշտ է, սրբիս վերա. նիշտ է:

Մարդ այնպես է կարծում, թե արդեն երգվեցին սրի վրա: Սակայն ուրվականը գետնի տակից կանչում է. «Երգվեցե՛ք», Համլետն ստիպում է՝ թե «Երգվեցե՛ք», վերջապես երգվում են, և դուք տեսնում եք, որ ընդգծյալ նախադասությունը ճիշտ չէ, որովհետև մեջը երկու նիշտ կա:

Ռուսերեն թարգմանությունների մեջ այդ տողն այսպես է.

Кетч. Нет, на мече, на мече моем.

Сокол. Нет, в порядке! как следует—с руками на мече.

Крон. Нет! Клянитесь на мече.

Кан. Да, в самом деле... но на моем мече.

Հայերենն էլ թերևս ուղում է ասել, «Ճիշտ է (երգվեցիք), բայց սրբիս վերա երգվեցեք»:

Պոլոնիոսը թագավորին ասում է.

«Տեր իմ, նորվեգիայից մեր դեսպանները

Գոհությամբ դարձել են» (էջ 63):

Ռուս թարգմանիչներն ասում են. «С приятной вестью». «С добрыми вестями». «С ответом радостным». Իսկ գոհությամբ դեսպաններին առանձին նշանակություն է տալիս:

Թագավորը իր առաջին խորհրդականին այս խոսքերով է ուղարկում նրանց ընդունելու.

«Հյուրընկալի՜ր նորանց և ներս բեր քո հետ» (64):

Հյուրընկալի՜ր անտեղի բառ է. եկողները հյուրեր չէին. ոտն թարգմանիչները դրա տեղ դործ են անել՝ почти; прими. сделай же им честь, ты сам им сделай честь.

Թագավորն ու թագուհին խորհրդակցում են Համլետի հիվանդության մասին: Թագուհին ասում է.

«Կարծում եմ, որ չըկա մի ուրիշ պատճառ թե ոչ իր հոր մահը և մեր խիստ արագ ամուսնությունը:

Թագավոր

Մենք կըմաշենք նորան» (էջ 64):

Ես հակամետ եմ կարծելու, որ այս մաշեմն էլ Հրատարակչական ընկերության արած այն սրբադրական սխալներիցն է, որոնք շարունակ պատահում են՝ միանգամայն փոխելով խոսքի միտքը: Բայց սրանց մասին յուր տեղը:

Թերևս պ. Մասեհյանը դործ է անել «կըմաշենք» ժողովրդական բառը, որ կնշանակի խարբալել, փորձել, մանրամասն հարց ու փորձ անել:

Ռուս թարգմանիչներն ասում են.

Кетч. Постараемся все вывести.

Сокол. Подумаем—узнаем.

Гнед. А вот узнаем.

Кан. Мы это увидим.

Полевой⁷. Мы все узнаем.

Պոլոնիոսը թագավորին և թագուհուն՝ Համլետի խելագարության պատճառի մասին խոսելիս՝ ասում է.

«Դե՛հ, թող ենթադրենք,

Որ նա խելագար է, հիմա մնում է.

Որ այդ հետևության պատճառը դառնենք

Կամ թե լավ է ասել — այդ դեղեկության,

Եվ այդ դեղեկային հետևությունը

Ունի յուր պատճառը» (էջ 67):

Հետևություն և դեղեվություն բառերով ալ. Մասեհյանը բառախաղ է շինել և ծանոթություն դրել. «բառախաղ, որ համապատասխանում է բնագրի defective effect խոսքերին»:

Кетчер, Кроненберг և Каншин այստեղ պահել են բնագրի բառախաղը: Пол. գործ է ածել последствие и бесследствие.

Сокол. Уродство և юродство. Гнед. Присутствие և отсутствие.

Ինչ վերաբերում է հայերենին, ես կարծում եմ, նույնահնչյունության համար չի կարելի դեղեվային հետևություններ շինել: Մի՞թե, հիրավի, այնքան անկարևոր և անմիտ բառախաղեր ունի Շեքսպիրը, որ նրանց փոխարինեք այնպիսի բառերով, որոնք միայն նույնահնչյուն են, և ուրիշ ոչինչ...

Առհասարակ հաջող չեն հայերեն բառախաղերը, որոնց համար ալ. Մասեհյանը խոսում է և իր կարծիքը հայտնում «Բոմեո և Ջուլիետի» հառաջաբանում: Հետաքրքրական է այդ կարծիքը. բառախաղերի մասին մի մարդու կարծիք, որ թարգմանում է Շեքսպիրի գրվածքները, որոնք լիքն են բառախաղերով:

Նա ասում է. «Բառախաղերը գրեթե միշտ անթարգմանելի են: Եթե փոխադրողը հաջողի բնագրի սրախոսությունների տեղ համանման բառախաղեր տալ,— իհարկե (!) ոչ այնքան ընտիր,— դորանից ավելին չի կարելի պահանջել (?): Մենք ջանք ենք արել, ուր որ սրախոսությունը բառի վրա է և ոչ մտքի՝ հարմարեցնել համապատասխան բառախաղեր հայերեն լեզվից, որով բոլորովն (?) շեղվել ենք բնագրից: Բոլոր թարգմանիչները իրանց թույլ են տված այդքան ազատություն: Բայց թե մեր բառախաղերը որչափ են հաջողված՝ այդ չենք կարող ասել. միայն կարող ենք հույս դնել ընթերցողների ներողամտության վերա»:

Մենք, ընթերցողներս, չենք կարող և իրավունք էլ չունենք ներողամիտ լինելու, եթե Շեքսպիրի փոխադրողը բնագրից շեղվում է, տալիս է մի համանման բան, այն էլ ոչ այնքան ընտիր: Այսպիսի դեպքերում թարգմանիչը լավ կաներ, որ յուր հույսը՝ փոխանակ ընթերցողի ներողամտության վրա դնելու՝ յուր կարողամտության վրա դներ:

Համլետն՝ իր սիրային նամակից մի տուն ոտանավորով գրելուց հետո՝ ասում է.

«Օհ, սիրելի Օֆելիա, այս վանկերը ինձ հիվանդացնում են. ես բավական ճարտասանություն (?) չունիմ իմ հառաչանքները արտագրելու...» (էջ 67):

Ուզում է ասել՝ չեմ կարողանում ոտանավոր գրել, հառաչանքներս հանգավորել, չափի տակ դնել, ավելի գեղեցիկ պատճել: Ռուսներն այսպես են թարգմանել.

Кетч. Не умею я приводить мои стоны в известную меру.

Сокол. Я не умею говорить размеренными вздохами.

Крон. Я не владею искусством размерять свои вздохи.

Гнед. Меня так затрудняют эти стихи: не слагаются в них мои вздохи.

Пол. Я не умею красиво пересказать мои вздохи.

Кан. Не мастер я излагать свои вздохи в размеренных строчках.

Պոլոնիուսը, Համլետի խելագարությունը սիրահարությամբ ձեկնելով, ինքն իրան ասում է.

«... և իրավ, ես էլ իմ երիտասարդության ժամանակ շատ ծայրահեղություններ կրեցի. շատ մոտ էի այս վիճակին» (էջ 71):

Кетч. ...ведь в юности и я не мало страдал от любви—был близок к тому же.

Гнед. Я сам во дни моей молодости страстно любил—был очень близок к такому помешательству.

Пол. В молодости я сам влюблялся насмерть—почти был таким же дураком.

Համլետի սրամիտ պատասխաններից դարձացած Պոլոնիուսը ասանձին մտմտում է.

«Ինչպես բեղմնավոր են երբեմն նորա պատասխանները» (էջ 72):

Кетч. Как ловки иногда его возражения!

Крон. Как метки иногда его ответы!

Гнед. Как иногда остроумны бывают его замечания.

Кан. ...ответы, чреватые умом!

Пол. Как он ловко перебивает речь!

Համլետն Ռուզենկրանցին և Գիլդենշտերնին հարցնում է, թե ինչպես են տարում: Ռուզենկրանցը պատասխանում է.

«Աշխարհի անտարբեր զավակների նման» (էջ 73):

Кетч. Как только можно таким неважным сынам земли.
Сокол. ... как следует маленьким людям.

Кан. ...как могут поживать люди среднего уровня.

Крон. Как все ничтожные сыны персти.

Ռոզենկրանցը և Գիլգենշտերն Համլետին պատմում են, թե քաղաքի ղերասաններն այժմ թափառում են, մողից ընկել են, մարդիկ էլ այնքան չեն հաճախում նրանց ներկայացումներին, թե դրա պատճառն այն է, որ երեխաների մի բույն է գտնված, ձվից նոր ելած ճուղերի, որոնք ճշտած են իրանց բոլոր ուժով, և մարդիկ բռնապետաբար (?) ծափահարում են նրանց. նրանք են օրվա մոզան: Իրանց զովոզներից խրախուսված նրանք հալածում են հին ղերասաններին: Համլետն ասում է.

«Ի՞նչպես, միթե դոքա երեխանե՞ր են. ո՞վ է դորանց պահպանում, ո՞վ է դորանց վճարում: Մի՞թե իրանց արհեստը միայն: Այնքան ժամանակ պիտի շարունակեն, որքան որ երգել գիտեն. արդյոք մի օր չպիտի՞ ասեն, երբ որ իրանք էլ սովորական ղերասաններ դառնան (որը շատ հավանական է, եթե չունենան ավելի լավ միջոցներ), որ իրանց հեղինակները նորանց վնասում են, պարտավորցնելով նորանց պոռալ իրանց հաջորդների դեմ» (էջ 79):

Кетч. ...Не скажут они после, когда вырастут до обыкновенных актеров... что их писатели сделали им большое зло, заставив декламировать против своей собственной будущности.

Պատմում են, որ այս մրցության մեջ գործը բռնուցքի հասավ: Գիլգենշտերն ասում է.

«Օ՛, շատ մարդկանց ուղեղներ դուրս թափվեցան:

Համլետ

Եվ տղայի՜ր հավաքեցի՜ն տառա՞ն իրանց հետ:

Ռոզենկրանց

Այո, տառան, իշխան, Հերկուլեսին և իր բեռն էլ հետը» (էջ 80):

Ահա այս տողերն ուսերեն թարգմանությունների մեջ.

Кетч. И дети одержали победу?

Кан. И дети одерживают верх?

Сокол. И ребятишки одолевали?

Крон. И дети победили?

Розенкранц

Кетч. И над Геркулесом, и над его ношей.

Кан. Точно так, ваше высочество:—и над Геркулесом, и над его ношею.

Крон. Без сомнения, принц, и самого Геркулеса.

Արանք ծանոթությունների մեջ գրում են, որ Գլոբուս (Globe) թատրոնի շինություն ճակատին (фронтон) դրած էր Հերքուլեսի արձանը երկրադունդը (զլորուս) շաղակին: Այնպես որ, երբ որ ասում են՝ երեխաները հաղթանակ տարան Հերքուլեսի վրա էլ, իր բեռան (զլորուսի) վրա էլ, այդ միևնույն է ասել, թե Գլոբուս թատրոնի կամ նրա դերասանական խմբի վրա: Իսկ Сокол. այսպես է ասում.

Представьте, что да. Они снесли статую Геркулеса с крыши театра.

Սակայն պատմությունը Գլոբուս թատրոնի մասին ասում է.

Сезон этот (т. е. летний) не мог в Глобусе начинаться ранее мая месяца потому, что восьмигранное здание его не было сверху покрыто никакой кровлей и на середине самого здания, занимаемой в нынешних театрах партером зрители должны были подвергаться всевозможным климатическим невзгодам. Вследствие такого устройства, Глобус никогда не освещался и все представления происходили в нем при дневном свете, и т. д. (Полное собр. сочин. Шекспира, изд. Гербея, т. 1, стр. 31).

Համլետը՝ Ռոզենկրանցից և Գիլդենշտերնից այս նորությունների, փոփոխությունների մասին լսելով՝ ասում է.

«Շատ զարմանալի չէ, որովհետև իմ հորեղբայրս Դանիալի թագավորն է, և այն անձինք, որոնք իմ հոր կենդանության ժամանակ իմ հոր քրին ծիծաղում էին, հիմա քսան, քառասուն, հիսուն, հարյուր դուկատ փող կտան նորա մեկ փոքր կենդանադրի համար» (էջ 80):

Պարզ ասում է, թե՛ որոնք իմ հորը ծաղրում էին իր կենդանության ժամանակ, այժմ, մեռնելուց հետո, հարյուր դուկատ կտան նրա փոքրիկ պատկերին: Այս շատ պարզ է, բայց ըստ երևույթին, սխալ է:

Համլետը, տեսնելով, որ պատահած հասարակ փոփոխությունները զարմացնում են Ռոզենկրանցին և Գիլդենշտերնին, նրանց ասում է.

Сокол. Это не удивительно. Ведь когда мой дядя сделался королем Дании, то те самые люди, которые встречали его при жизни моего отца гримасой, стали платить двадцать, сорок и даже сто червонцев за его миниатюрный портрет.

Кетч. И не удивительно; ведь мой дядя король Дании, и корчившие ему, при жизни моего отца, рожи дают теперь 20, 40, 50, 100 дукатов за крохотный портрет его.

Крон. Неудивительно, потому что мой дядя стал королем Дании, и те, которые делали ему рожи при жизни отца моего, дают теперь 20, 40, 50, даже 100 червонцев за миниатюрный портрет его.

Гнед. Ничего нет удивительного. Нововедении у нас много. Ведь и мой дядя король Дании. Те, которые при жизни моего отца бывало строили ему рожи, и т. д.

Пол. Тут еще не будет таких чудес, какня сделались с моим дядей, нынешним датским королем; те, кто считал его ничтожным при жизни моего отца, платят теперь, и т. д.

Кан. В этом нет ничего удивительного. Теперь мой дядя состоит королем Дании, и люди, при жизни моего отца, относившиеся к нему с полным презрением, платят теперь, и т. д.

Համլետն Օֆելիային ասում է.

«Եղի՛ր զգաստ, որպէս սառույցը, ջինջ, որպէս ձյունը, դարձյալ դու աղատ չես մնալ զրպարտությունից» (էջ 99):

Сокол., Крон., Гнед. և Пол. ասում են чиста, как лед; իսկ Кетч. և Кан. целомудренна, как лед.

Արքունիք եկած դերասաններին Համլետը դանգատվում է, թե դերասաններից շատերը խաշտառակում են իրանց դերերը, գողում, գողում են, թերի են թողնում կամ չափազանցացնում են, որ տղետ ամբոխին ղվարձացնեն: Ասում է.

«Օ՛, դերասաններ եմ տեսել... որոնք անպատշաճ կերպով շրխուելու համար ոչ քրիստոնեի շեշտն ու քայլվածքն ունեն, ոչ էլ հեթանոսի, ոչ էլ աղամորդոս, և այլն (էջ 103):

Кетч. Видал я актеров... они, без всякого преувеличения, ни походя, ни говором, ни движениями не только на христиан, но даже и на язычников, вообще на людей, и т. д.

Համլետի այս խոսքերին պատասխանում են.

Ս. դերասան

«Ես կարող եմ պարծենալ, որ մենք այդ բոլորը բավական վերանորոգել ենք:

Համլետ

Օ՛, հիմնովին վերանորոգեցե՛ք այդ բոլորը...» (էջ 103):

1 актер

Кетч. Мы, надеюсь, достаточно поотстали от этого.

Сокол. Я надеюсь... мы успели почти совершенно освободиться от подобных недостатков.

Кан. Мне кажется... мы уже много из этого искоренили

Гнед. Кажется, мы почти исправились от этого.

Крон. У нас это редко встретится, надеюсь.

Гамлет

Кетч. Совсем отстаньте.

Сокол. Не почти, а совсем должно их уничтожить.

Кан. И продолжайте искоренять до конца.

Гнед. А вы совсем исправьтесь...

Крон. Уничтожьте вовсе.

Համլետը Հորացիոյին իր անկեղծ սերը հայտնելիս ասում է.

«... այն օրից, երբ որ իմ հոգիս

Իր ընտրողութեան մեջ անձնիշխան եղաւ՝

Եվ մարդ ճանաչելու ընդունակ դարձաւ,

Այն օրից քեզ ընտրեց, դրոշմեց իր համար» (էջ 105):

Այստեղ հայերենի մեջ պակասում են հետևյալ կարևոր տողերը, որ ցույց են տալիս Հորացիոյի որպիսութեանը և Համլետի

կարծիր լավ մարդու մասին: Այս տողերը կան ռուսերեն բոլոր թարգմանությունների մեջ.

...так как я видел в тебе человека, умеющего переносить страдания так, как будто их совсем не было, человека, который все принимал от жизни с благодарностью:—и благополучие, и невзгоды (Каншин).

Սրանից հետո է գալիս.

«Եւ օրհնյալ են նորա, որոնց արյունը
Եւ խելքը այնչափ լավ բարեխառնված են,
Որ բախտի մատի տակ սրինգ չեն նորա,
Որ նորան հաճելի ամեն ձայն հանեն» (էջ 105): Եւ այլն:

Համլետի բամբասակ սրախոսությունները լսելով՝ Օֆելիան նկատում է, թե՛ դուք շատ ուրախ եք, իշխան:

Համլետ

«Օ՛, ես ձեր միակ խեղկատակն եմ. մարդ ի՞նչ պետք է անե՛մ՝ բացի ուրախ լինելուց. տես, ի՞նչպես մայրս ուրախ է երևում, և երկու ժամ չկա, որ հայրս մեռել է:

Օֆելիա

Ոչ. երկու անգամ երկու ամիս է, իշխան.

Համլետ

Այդչափ երկա՞ր. թող ապա սատանան սև հագնի, որովհետև ես մի ձեռք սև սամույր պիտի հագնեմ», և այլն (էջ 108):

Ռուսերեն թարգմանություններն ասում են.

Кетч. Так давно! пусть же сам чёрт носит траур, я же наряжусь в соболя, и т. д.

Кан. Так давно? Пусть если так, сам чёрт одевается во все черное, я буду носить одежды не иначе, как самых ярких цветов, и т. д.

Крон. ... Так, пусть же сам Сатана ходит в трауре; я же надену соболью мантию.

Гнед. ...а я наряжусь в соболя, и т.д.

Сокол. ...а я оденусь в подбитую соболем мантию!

Դուրս է գալիս նախերգանք ասող դերասանը և մի շատ կարճ նախերգանք է արտասանում: Համլետն ասում է.

*«Այսքան. այս մի նախերգանք է, թե մի մատանու սկզբունք»
(էջ 110).*

Кетч. Что же это—пролог, или надпись колечка?

Гнед. ... надпись на кольце?

Кан. ... девиз на перстне?

Сокол. ...надпись на перстне?

Крон. ...надпись кольца?

Բեմական թագուհին իր թագավոր ամուսնուն պարտիզում քնացնելուց առաջ մշտական սիրտ անսասան խոստումներ է անում և այնպես է երգվում, որ ամուսինը բացականչում է. «Ահա-վո՛ր երգում»: Երբ բեմական թագավորը քնում է և թագուհին հենանում, Համլետը իր մորը հարցնում է.

«Տիկին, ի՞նչպես դուք այս թատերգը:

Թագուհի

Ի՞՞՞հ կարծիրով տիկինը շափազանց է բողոքում» (էջ 115):

Королева

Кетч. Королева, кажется слишком уж много обещает.

Сокол. ...супруга наобещала слишком много.

Кан. ... жена давала слишком много клятв.

Гнед. ... она слишком много наобещала.

Пол. ... она слишком много давала обещаний.

Եվ նույն իսկ հայերենի մեջ Համլետը մորն ասում է.

«Օ՛, բայց նա իր խոստումը կըպահէ»:

Սրանից հետո, երբ Համլետը թագավորին պատմում և բացատրում է ներկայացման բովանդակությունը, Օֆելիան նրան ասում է.

«Դուք ավելի կարժեք քան քե երգիչների մի ամբողջ խումբ, տեր իմ» (էջ 116):

Кетч. Вы отличный хор, принц.

Кан. Вы отлично исполняете должность хора, принц.

Сокол. Вы объясняете пиесу как хор.

Крон. Вы берете на себя обязанность хора, принц.

Իսկ хор Շեքսպիրի ժամանակները կոչվում էր այն մարդը.

որ խաղամիջոցներին դուրս էր գալիս՝ հասարակությանն դրա-
գեցնում և բացատրում պիեսի մութ տեղերը: Հենց հայերենում
էլ քնդդժյալ տողին հետևող խոսքերից և նրանց համար դրած
ժանոթությունից պարզ երևում է, որ Օֆելիան իշխանին ուզում
է ասել մեկնող, բացատրող և ոչ թե երգիչների մի ամբողջ խումբ:

Համբար իր մոր հետ խոսելիս ասում է.

«Դադարիր զալարել այդպես ձեռքերդ.

Սուս, նստիր այստեղ, և թող սիրտդ կծկեմ.

Այո, պիտի կծկեմ, միայն թե այդ սիրտը» և այլն (էջ 132):

Кетч. Да перестаньте же ломать руки. Успокойтесь, при-
сядьте, предоставьте мне сломить ваше сердце, и я сломя
его и т. д.

Кан. Գալարել և կծկեմ բառերի տեղ գործ է ածել терзать և
истерзать.

Сокол. Ломать և разобью.

Пол. Ломать և изломаю.

Մոր հետ նոր թագավորի մասին խոսելիս ասում է.

«...Թագավորաց կեղար,

Կայսրության և դահի մի քաղկահատ,

Որ թանկ աղամանը արկղից դողացավ

և դրեց գրպանը» (էջ 135):

Кетч. Король-шут; ворюшка царства и правленья с полки
стянувший драгоценную корону и запрятавший ее в карман
свой.

Сокол. Шут в царском облачении! вор карманный, ук-
равший боязливо и тайком венец и сан...

Крон. ասում է. Король-паяц և диадема.

Այսպես են ասում և Каншин, Гнедич և Полевой.

Այս шут-ը, որի անգլիկերենը դրած է vices—կոմիքսական անձ-
նավորություն էր, որ երկար շորերով, խենթի իշականջ գլխար-
կով և բարակ փայտյա սրով դուրս էր գալիս հին կատակերգու-
թյունների մեջ:

Խեղադարձած Օֆելիան երգում է՝ մեռած հորը հիշատակելով.

«Մորուք ուներ ձյան պես սպիտակ

Նմ գանգութի խառոյաչ սիրուն». (էջ 166):

*Ինքնըստինքյան հասկանալի է, որ մորուքը ձյան սկիւսակ
տակ ալկորի դուխը չի կարող շեկ, շիկագույն, խարաշաշ լինել:
Ռուս թարգմանիչներն ասում են.*

Кетч. Борода его белей снега была,
А волосы седые, как чесанный лен.
Сокол. Были волны кудрей
Льна и снега белей.
Гнед. Он весь был сединой
Украшен снегов белей.

*Լաերտը՝ համոզվելով, որ թագավորն անմեղ է իր հոր սպա-
նության դործում և ամեն հանցանք Համլետն է դործել, թագավո-
րին հարցնում է.*

*«Բայց ինձ ասացեք, ինչո՞ւ ինքներդ
նորա այդ դործերին չըղիմագրեցիք,—
Այնչափ եղեռնային, մահացու դործեր», և այլն (էջ 169):*

Кетч. Скажите, однакож, отчего же не преследовали вы
это дело, так преступное, так достойное казни, и т. д.

Кан. Но скажите, почему вы за такие возмутительно пре-
ступные деяния не подвергли виноватого законной ответствен-
ности, и т. д.

Сокол. Почему же,
Скажите мне, не приняли вы мер,
Чтоб отвратить такое преступление, и т. д.

Крон. Но скажите мне, зачем же вы не прекратили силою
таких злодейств?

*Թե Լաերտը դիմադրելու մասին չի խոսում, այլ թագավորին
այն է հարցնում, թե ինչու նա դատաստան չարալ, չպատժեց
հանցավորին, այդ երևում է հենց թագավորի պատասխանից
նույնիսկ հայերեն թարգմանության մեջ, որ ասում է.*

*«...Իսկ մյուս պատճառը,
թե ինչու հայտնապես դատաստան չարի,
Այն է, որ ամբոխից նա խիստ սիրված է» (էջ 170):*

Кроненберг-ն էլ, որ Լաերտի հարցի մեջ դործ է ածել «зачем
же вы не прекратили», թագավորի պատասխանի մեջ ասում է.

Другая причина, что я скрыл его проступок—парода
сильная к нему любовь.

Օգրիկը Համլետի առաջ գովում է Լաերտին և ասում է.

«Դուք անգետ չեք, թե Լաերտ ի՞նչպես գերազանցում է:

Համլետ

«Նա չեմ համարձակվում խոստովանվիլ այդ. այդ կնշանակեր՝ նա կամենում եմ ինձ բազդատել նորա հետ գերազանցություն մեջ, քայց մեկ մարդ լավ նանաչել՝ նշանակում է նորա անձնավորությունը լավ նանաչել» (էջ 206):

Ընդգծյալ տողերն այսպես են.

Кетч. ...ведь знать хорошо человека—знать самого себя.

Крон. ...так как знать совершенно другого, значит знать самого себя.

Кан. Чтобы верно судить о человеке, нужно прежде хорошенько узнать самого себя.

Гнед. Знать хорошо человека—это тоже, что узнать самого себя.

Այս նկատողությունների շարքում պետք է դնել և հետևյալ երկու կտորները:

Բեռնարդոն գիշերը փոխարինում է Ֆրանսիսկոյին, նրան արձակում է և ինքն է պահնորդ կանգնում պալատի առաջ: Նա Ֆրանսիսկոյին խնդրում է, որ եթե պատահի յուր ընկերներին— Հորագիոյին ու Մարսելիոսին՝ ասի, որ շտապեն: Ֆրանսիսկոն նրանց պատահում է, խոսում են, ապա ասում է.

Ֆրանսիսկո

Դե՛հ, գիշեր բարի:

Օ՛, երբաս բարով դու պարկեշտ զինվոր:

Քեզ ո՛վ արձակեց:

Ֆրանսիսկո

Բեռնարդոն ինքը.

Նա անցավ իմ տեղ. ձեզ գիշեր բարի (էջ 12):

Այստեղ Ֆրանսիսկոն ինքը և հարց է տալիս և պատասխանում, մանավանդ մի հարց, որ ոչ ոքի չէր կարող տալ— թե՛ քեզ ո՞վ արձակեց: Ռուսերեն թարգմանությունների մեջ ընդգծյալ երկու տողը— «Օ՛, երբաս բարով», և այլն, Մարսելիոսն է ասում:

Այսպես է դուրս եկել և 13 երեսում, ուրվականի մասին խոսելու ժամանակ Մարսելիոսը Բեռնարդոյին ասում է.

Մարտելիոս

Սուա, կտրիր խոսքըդ.

Ահա նա այն կողմից կրկին գալիս է:

(Ներս է մտնում ուրվականը)

Միևնույն դեմքն է ինչ մեռած արժան:

Մարտելիոս

«Դու գիտուն ես, Հորացիո, խոսիր նորա հետ»:

Այստեղ էլ ընդդժյալ խոսքերը Բեռնարդոյինն են, այն ինչ հայերենի մեջ Մարտելիոսն է ասում, որի խոսքերով կրկին սկզբում է հետևյալ տողը:

Այստեղ արդեն ժամանակ է և այլն դնելու: Թարգմանությունների տարածայնության այսքան օրինակներն էլ բավական են, որ մեր անգլիագետ բանասերներն ուշքի առնեն և ստուգեն, թե որքան են ճիշտ այս նկատողությունները: Թարգմանության հարադատության մասին վճռական խոսք ասելու իրավունքն էլ վերապահելով նրանց՝ ես ուզում եմ նկատել Հրատարակչական Ընկերության համառ անհոգությունը իր հրատարակությունների լեզվի վերաբերությամբ: Միշտ գրել են և շարունակ նկատում են, թե՛ ընկերության հրատարակած գրքերի լեզուն վատ է, թե որքան վատ բան է, երբ գրքի լեզուն վատ է, բայց դարձյալ՝ նույն իսկ Համլետի մեջ՝ կարդում եք այսպիսի նախադասություններ և զարմանում եք, թե քննողներն ինչպես են հավանել ու հաստատել:

«Սա...

Տուժեց իր կյանքի հետ իրան հաղթողին

Այն բոլոր հոգերը, որոնց նա տեր էր» (էջ 16):

«Նախքան իր նենգավոր արցունքի աղը

Ջրնջրվեր բորբոքված նորա աչքերից» (էջ 26):

«Վկա էր կանչում

Մոտ բոլոր երկնային սրբությունները» (էջ 38):

«Դու ես միակ ազնիվ մարդը,

Որի հետ, երբեք, ես կապված լինեմ» (էջ 104):

«Եթե ո՛չ՝ ոչ ոք մտքից չի անցկացնի նորան, որպես այն փայտե ձին», և այլն (էջ 108):

«Մկան թակարդ: Թե ի՞նչպես — այլաբանորեն» (էջ 115):

Ո՞ր ընթերցողը կարող է խմանալ, թե այս տողերում երկու մարդ կա ակնարկված:—

«Եվ իր վիճակն ի՞նչ է, ո՞վ գիտե երբեք,
Եթե ոչ երկինքը: Սակայն մեր խելքով
Եվ մեր մտածությանց բնական ընթացքով,
Մի ծանր դատականիք պիտի լինի իր վրա:
Ուրեմբն ինձ համար ի՞նչ մի վրեժ է այդ,
Որ նորան մահացնեմ իր քաղության մեջ,
Երբ կազմ է և պատրաստ յուր անցքի համար» (էջ 129):

«... Ես գալիս եմ միայն
Բորբոքել եռանդով, որ մոտ հանդած է» (էջ 136):
«Օ՛հ, միջամտիր նորա և իր կռիվի հոգով» (էջ 136):
«Եվ սաղարթահյուս իր պսակները
Եվ նա ինքն ընկան արտասովալից գետում» (էջ 178):
«Մովային վերարկուս շուրջս փաթաթած» (էջ 199):

«Պարոն, սոցա առաջ

Թող իմ ուրացումը կամավոր մեղքի
Ինձ անմեղացընե քո վեհ մտքի,
Այնպես, որպես թե ես ձգած եմ նետս
Կտուրի վրայից և եղբորս դարկած» (էջ 211):
«Եվ Անդլիայից մեր բերած լուրերը
Շատ ուշ մնացին» (էջ 220):
Եվ այլն:

Կամ ինչու պետք էր թողնել այս ձայնարկությունները: Պ.
Մասեհյանց, որ փոխադրել է Շեքսպիրի բառախաղերն ու սրա-
խոսությունները՝ ինչու՞ չի փոխադրել և այս բացականչություն-
ները, որ ավելի կարևոր է և ավելի հեշտ: Ո՞ր հայը կարող է
զսպել իր ծիծաղը, երբ Հորացիոն Համլետին կանչի

«Հիլո, հո՛, հո՛, իշխա՛ն»:

Կամ Համլետը Հորացիոյին.

«Հիլո, հո՛, հո՛, տրդա» (էջ 49):

«Էհե՛, Հորացիո» (էջ 104):

«Հո, փակեցիք դուռը» (էջ 217):

Եվ այլն:

Վաղուց պետք է Հրատարակչական ընկերությունը համոզված
լիներ, որ վատ լեզուն կիչացնի ամեն մի գեղեցիկ միտք, թեկուզ
Շեքսպիրինը լինի այն: Սրա համար կարելի էր գրվածքը տպա-
րանին տալուց առաջ հանձնել հայերեն լեզվին հմուտ մարդկանց,
որ նրանք կարդան, ուղղեն լեզուն: Այս շատ հեշտ բան է: Բայց

Հրատարակչական ընկերությունը սրանից ավելի հեշտն էլ չի կամենում անել,— մի կարգին սրբագրիչ պահել: Սրբագրությունն էլ մի արհեստ է. հերիք չէ միայն լեզուն իմանալ, պետք է և աչքի վարժություն ունենալ: Մի անսովոր մարդ քանի անգամ էլ որ կարդա, յոթան էլ որ հետևի սրբագրությանը, այնուամենայնիվ նա չի կարող լավ սրբագրել: Իսկ թե վատ սրբագրությունից ինչեր են դուրս գալիս, համեցեք ցույց տամ:

«Նս այդ չէի լսել ձեր իսկ թշնամուց: (էջ 27)

Պետք է լինի չէի լսիլ:

«..... խրել սու՛րս

Կոկորդիս մեջ խորունկ մինչև թոքերս: (էջ 90)

Պետք է լինի,— խրել սու՛ճս:

«Դե՛հ, գործի, ուղի՛ղ: (էջ 91)

Պետք է լինի— ուղե՛ղ:

Այս բառերի տարբերությունները տեսե՛ք. տեսե՛ք, թե ինչպես մի տառը բոլորովին փոխում է ամբողջ միտքը, և այնուհետև սրբագրությունը տվեք ամեն մեկին, ով էլ որ պատահի: Եվ այս բերածներս այն սխալներիցն են, որ չեն նկատած վրիպակների մեջ: Մինչև անգամ վրիպակների մեջ էլ ուղղելիք սխալը,— մի եղբոր, որ պետք է լինի՝ իմ եղբոր — ցույց է տված երես 49, մինչդեռ 47 երեսումն է այդ:

ՆԱԽԵՆԱԿ ԽՄԲԱԳՐՈՒԹՅԱՆ

Թիֆլիս, 17 հունվարի

Դերասան Արշ<ուկ> Հարությունյանը Մշակի № 6-ում ծաղրի է առնում երիտասարդ Կ. Գալֆայանին և խոր վշտանում է, որ նրան Փարիզ են ուղարկել: Պ. Հարությունյանի ուրախության կամ վշտի վրա ազդելու կարողությունից զուրկ լինելով, կպնդենք սակայն, որ այս դեպքում նա լավ կաներ, եթե ծաղրելու փոխարեն, պատկառելու Պատկառանքի համար միայն սպիտակ միրուք և անցյալ չեն հարկավոր, կա նույնպես երիտասարդություն և առաջադա, որ հարգելի է դարձնում Գալֆայանի պես անհատներին: Թող ալ. Հարությունյանը Գալֆայանի դերասանական կոշման և ներքին դրդման ապացույց համարեր դեթ այն հանգամանքը, որ նա պանդուխտ, ինչպես ալ. Հար[ությունյանը] դրո՞ւմ է, «Թիֆլիսի փողոցներում մի կապույց դրքեր ձեռքին» թափառելով (տեսե՛ք, թե ինչը կարող է ծաղրանքի նյութ դառնալ), բեմական արվեստի սիրով սպեկուլյա՞ծ հաղար ու մի տառապանքների համբերելով, այնքան արավ, որ իրան Փարիզ ուղարկեցին: Եվ եթե ուղարկեցին՝ այդ նրա համար չէր որ զլիններից ռուդ անեն, այլ որովհետև ճանաչեցին ու դնահատեցին նրա տաղանդը, այն միմիկան ու ձևերը, որոնց վրա, ինչպես ալ. Հար[ությունյանը] հավատացնում է, մի անգամ այնքան կուշտ ծիծաղել է հասարակությունը: Եվ այն ուղարկող մարդիկը լավ գիտեն դանադանել ծիծաղելին ու լուրջն իրարից: Պ. Հար[ությունյանը] ցավելով, որ Գալֆայանը «Փարիզի մեջ ներկայացուցիչ (! ?) պիտի լինի հայ բեմի», բացակասելով է՝ «Ամոթ և խայտառակություն... նա հավակնություն ունի, հանուն հայ բեմի, հասարակության օգնությունը խնդրելու: Սա ավելի քան հանդգնություն է, դա աֆերիստություն է»: Եվ բողբո՞ւմ է հանձն հայ բեմի:

Ըստ երևույթին ալ. Հարությունյանը այս բոլորն ասելու իրավունքն առնում է այն հանգամանքից, որ Գալֆայանը «ոչ մի պիե-

սի, ոչ մի դերի մեջ չէ ցույց տվել իր արտիստիքական ձիրքը»։ Բայց նա իր ձիրքը մասնավոր շրջաններում ցույց է տվել մի հասարակության, որ թե քանակով, թե որակով դուրսն ալատիվ բերեր հայոց թատրոնին։ Իսկ եթե պ. Հար[ությունյանը] կառարկե, թե նա բեմի վրա չի փայլել, այն ժամանակ նրան կասենք, որ այդ դատողությունը հատուկ է ամբոխին, որ հրեղեն կառքի մեջ նստած և հրեշտակներով շրջապատված է միայն ճանաչում աստվածորդուն և դափնիներից է որոշում տաղանդը, իսկ հասկացող մարդը երեխայի խզբզանքից կամ տունիկների շինելուց էլ կարողանում է նկատել ապագա նկարչին ու ճարտարապետին։ Բայց ոչ, հայերը փորձնական ու խստապահանջ մարդիկ են։ Նրանք մտածում են. սրան ուղարկեցինք, հետո որ բան չդուրս գա... մեր տված փողը կկորչի։ Թող դեռ ցույց տա իր ձիրքը, և եթե ցույց է տվել, այդ դեռ քիչ է. թող փայլի։ Բայց թե ինչպես կարելի է փայլել մնալով տղետ և կաշկանդված այդ հասարակության ստեղծած կյանքի պայմաններով՝ դա ում ի՞նչ գործն է։ Նրանք ասում են՝ դու դեռ ցույց տուր քո տաղանդը, այսինքն դեռ մի քսան-երեսուն տարի քարշ եկ, հետո մենք... բայց այստեղ կարող է դրանց թարգման հանդիսանալ Մուլիերի Ագահը. «Դու ինձ լավ ծառայիր, ես հագիս շորերը քառասուն տարուց հետո քեզ կընծայեմ»։ Եվ այսօր հայկական այս դժոժությունը խոսում է բեմին ծառայողներից մեկի բերանով։

Այս տողերով՝ մենք էլ հանուն հայ բեմի՝ բողոքում ենք դեռստան Հարությունյանի վարմունքի դեմ և հայտնում ենք մեր զայրույթը համանման երևույթը դատապարտող անհատներին։ Գալով կրկին պ. Գալֆայանին, նրա բեմական ձիրքը ոչ թե պ. Ծոցիկյանի՝ երեակայության, այլ իրականության մեջ գոյություն ունի, և թող ձեռնհաս մարդիկ օգնեն նրան, որն անշուշտ մի օր ամեն խոսքից ավելի ազդու կապալացուցի յուր ինչ լինելը։

ՆԱՄԱԿ ԽՄԲԱԳՐՈՒԹՅԱՆ

25 մարտի. Թիֆլիս

Մարտի 22-ին կայացած Թիֆլիսի Հայոց Հրատ[արակչական] Ընկերության ընդհանուր ժողովը մի հայհոյանք էր հայոց զրույնների և գրականությանը։ Այդ ժողովում գրական խնդիրները թույլ չտվին քննության ենթարկելու և վճռեցին «բերվածների» ձայների բաղմունքով կամ ընդհանուր քառսի մեջ հետները տուն տարան առանց վճռելու։

Իր խուժանական լոգիկայով նա մինչև անգամ հնարավոր

գտաւ ալ. Շիրվանդադի ալատլի խնդիրը դնել իր սե քլեններէ բաղմոյթյան առաջ, և թեև սպառնական «դսկումենտները» լսելուց հետո սպասածը չգտաւ ու հիասթափւեց, և շեղոք հանդիսականներն սկսեցին աղաղակել՝ «կորչի վարչութիւնը, կորչի նախագահը» — բայց այսուամենայնիւ տալովորութիւնը շատ ախուր էր, ժողովի վարմունքը ղայրույթի արժանի, նրա՝ վարչութեանը տված վստահութեան քվեն՝ պարսավելի:

Արդ, որպէս մի սոսկ պաշտոնյա հայոց դրականութեան, որպէս մի մարդ, որ իրան կապված է զգում այդ դրականութեան շահի և պատլի հետ — այս մի քանի տողով բողոքում եմ և հայտնում իմ զղջանքը այն մարդկանց, որ հորինեցին մի այդպիսի ժողով և այնտեղից դուրս եկան ու դեռ տապաքեցին, պարծեցան թե մենք 100 ձայն ունենք հակառակորդների 10-ի դեմ և դավառներում թող փշելու համար, իրանց նողկալի վարմունքը զաղափարական ցույց տալու համար չբաշվեցին հնարելու և տարածելու մի այնպիսի սուտ — թե այդ հակառակորդները, այդ 10-ը հողին «Մուրճի», «Տարազի», «Արձագանքի» և «անանուն» թերթի միացած կուսակցութիւններն էին:

ԸՆԴԴԻՄԽՈՍՈՒԹՅՈՒՆ

Մշակի № 40-ում նրա Գրողն ասում է. «Մի երիտասարդ, Հովհաննէս Թումանյանց, բայց թողնենք նրան, — «զի ոչ գիտէ զինչ գործ է». նա ինքն իրան թաղեց հենց իր հողվածով, որի մեջ, նա, խուժանի այդ հարազատ դավակը, արիստոկրատական ծիրանի հագած, արշավանք է սկսում խուժանի դեմ: Սաղ է գալիս պոլսական առածը՝ ո՛վ դարք, ո՛վ բարք...»

Այս տողերը ես արտագրում եմ և պատասխանում, որովհետև այնպիսի խոսքեր կան, որ տեղն եկած ժամանակ շատելը ուղղակի հանցանք է, որ կարող է մնալ ծանրացած մարդու սրտի և խղճի վրա:

Ինչ վերաբերում է քաղելուն՝ ես այդ համարում եմ մի շատ անզոր և միամիտ մասխարութիւն, որ միմիայն այնպիսի մարդիկ կանեն, որոնց համար Մշակի էջերից դուրս, էլ աշխարհ ու կյանք չկա: Այդպիսի մարդիկ նման են խլուրդի, որ ինչ բանի որ դունչը դիպչում է, միայն այն է բնդունում, և նրանից դենը էլ բան չկա: Թողնելով դրանց՝ այդ խելքից ու բարոյականութիւնից դուրի՝ ձգտումները, որ մաքրութեան վկայական են բաժանում, գործչի ատտեստատ են տալիս, կյանքի ու թաղման վճիռներ են

կարգում, թողնելով այդ ձգտումները, որոնք որքան ղաղրելի են, այնքան էլ արժանի են լուրջ ուշադրության, որպես բարոյական անկման ահուկի նշաններ,— ես ուզում եմ խոսել խուժան բառի մասին, որի պատասխանատվությունն ընկնում է ի՛նձ վրա:

Այդ վերև արտադրած տողերը, վերաբերում են Տառազի № 12-ում տպած իմ նամակին, որի մեջ Հրատարակչական Ընկերության վերջին ընդհանուր ժողովի մասին խոսելիս՝ ի միջի այլոց ասել էի. «Իր խուժանական լողիկայով նա (ընդհանուր ժողովը) մինչև անգամ հնարավոր դտավ իր սև քվեների բաղմության առաջ դնել պ. Շիրվանզադեի պատվի խնդիրը և այլն»: Այստեղից շատ պարզ է, թե ո՛ւմ են վերաբերում իմ բառերը. բայց եկեք տեսնք, որ աչքակապության մի եղանակ կա և հրատարակախոս կոչված արարածների մի ցեղ, որոնց դիպար թե չէ, կսկսեն ունալ: — օ՛, ժողովուրդ, օ՛, ժողովրդի իրավունք, օ՛, հասարակովյուն... որ ժողովուրդն էլ կարծի, թե ճիշտ որ այդ պարտնների և իրան մեջ մի ընդհանուր բան կա, մի կապ կա, և նրանց դիպած հարվածն իրան՝ ժողովրդին է վիրավորում: Այս եղվիսական սկզբունքին հավատարիմ՝ այժմ էլ այդ Մշակի Գրողը իմ պրածը խեղաթյուրում է և ինքը զարմացած, դրաբար բացականչություններով, ո՛վ դարք, ով բարք աղաղակելով, ուզում է ուրիշներին էլ զարմացնել, թե տեսնք ժամանակն ի՛նչպես է խառաք եղել, որ Հովհաննես Թումանյանցը, խուժանի հարազատ զավակը՝ արշավանք է սկսում խուժանի դեմ: Լհարկե, հասկանալի է, թե ինչ է սրա հետին միտքը, ինչպես է ուզում ընթերցողին տրամադրել, ինչպես է ուզում մտքեր պղտորել: Բայց ես կպարզեմ, իսկ պարզությունը այդպիսիներին մահն է:

Նախ և առաջ մի հարց. հառաջադիմական թերթի ազատամիտ Գրող, ի՞նչ զարմանք, եթե խուժանից դուրս եկած մարդը կովի խուժանի դեմ: Ձեր կարծիքով մի՞թե այդ այնքան դատապարտելի գործ է, որ դրա համար կարելի է մարդու թաղել և դրաբար աղաղակել՝ զի ոչ զիտէ զինչ գործ է... ո՛վ դարք, ո՛վ բարք, և զանազան պտռավական բացականչություններ: Եվ դուք դեռ համարձակվում եք հառաջադիմականության մասին խոսք ձգել, և դուք ձեզ համարում եք ավելի բարձր, քան խուժանը:

Այո՛, պ. խավաբամիտ (այս գրչի սխալ չի), իմացած եղեք և զարմացած էլ մնացեք, որ տեղը եկած ժամանակ ես հանգիստ խղճով և մաքուր ոգևորությամբ արշավանք կսկսեմ և՛ այն խուժանի դեմ, որի հարազատ զավակն եմ ես և որին սիրում եմ: Ես չեմ ծառայում և չեմ էլ ծառայելու խուժանի հաճույքին ու ձայնին,

այլ այն գաղափարներին, որ բարձրացնելու են նրան: Այս խոհ լինի մի հայտարարություն ձեռք զարմացնելու համար և մի երդում ա՛յն խուժանի առաջ, որի կյանքի խորհուրդն ինձ համար այնքան թանկ է և սուրբ:

Բայց բանն այն է, որ դուք սուտ եք ասում, պարոն. ո՛չ առիթ կա և ոչ էլ ես արշավանք եմ սկսել ա՛յն խուժանի դեմ, որին դուք հովանավոր եք հանդիսանում ձեր վանական զայրույթով:

Ո՛չ, պ. Պրոդ, իմ նամակում դորձած խուժանական բառը վերաբերում է ձեզ և ձեր ընկերներին: Նա իսկի չեմ էլ մտածել ձեզ համեմատել այն խուժանի հետ, որի հարադատ զավակն եմ ես, որովհետև ձեր և այն խուժանի մեջ սար ու ձորեր կան: Այն խուժանը՝ որքան էլ որ բնկած լինի, այսուամենայնիվ այնպիսի մարդ ու բարձր աղաքներ ունի, որ անմատչելի են ձեր զգացմունքներին: Այն խուժանի աղաթով եթե մեկն իր հակառակորդին ասում է՝ ես դեռ չունիմ ձեռքիս, ես անպատրաստ եմ, հակառակորդն իրավունք չունի իր դեմքը շարժելու, հարված տալու, իսկ եթե այդ արտաթ, նա համարվում է նամադ (ամարդի, ոչ մարդ), իսկ արարքը՝ նամարդուրջուն: Եվ այս ամենամեծ նախատինքն է, ամենացած անունն է, որ կարելի է տալ մարդուն ու գործին: Եվ այս արատից զարհուրում ու զզվում է ամեն մի մարդը այն խուժանի, որի հարադատ զավակն եմ ես: Նա այս զգացմունքն ու ոգին իր կաթի հետ ջամբել ու ներշնչել է ինձ, և սրանից էր, որ ես Հրատարակչական Ընկ[երություն] վերջին ժողովում լինելով՝ այնքան զզվեցի և զզվանքս էլ հրապարակաւ հայտնեցի ձեր դեմ*): Այդ ժողովում՝ պարապմունքները վերջանալուց հետո, ընտրությունները կատարվելուց հետո, երբ ժողովականների մեծ մասն արդեն ցրվել էին (որոնք եթե իմանային՝ կմնային և գուցե ուրիշ կարծիք հայտնեին), մնացածներն էլ ուզում էին հեռանալ, դուք հանկարծ ձեր պորտֆելից հանում ու ժողովի մնացորդի առաջն հք դնում տեղեկագրերից և ժողովի պարապմունքներից դուրս՝ պ. Շիրվանզադեի հարցը: Այստեղ ինձ համար Շիրվանզադեն չլինի, ով կուզի լինի: Դուք ուզում եք մարդու պատվի մասին մի վճիռ կայացնել տալ, մի խոսքով, թիկունքներդ ձայների բաղմոթյամբ ամրաց-

*) Դեռ մի կողմ եմ Թողնում տեղեկագրի ընտրությունը, երբ դուք ձեր անխոս ձայների մեծամասնությամբ բռնանում էիք գաղափարների և խնդիրների վրա, և այնպես կորցրիք կուսակցական երազներով տաքացած գլուխներդ, որ ընդհանուր ժողով բերած հարցերից երկուսն էլ հետներդ ետ տարաք: Կարգացե՛ր տեղեկագիրը— ընդհանուր ժողովի պարապմունքները № 4, 2, 8.

քաժ, ուզում եք հարված տալ նրան: Դոկումենտների անուն եք տալիս, վկաներ եք հիշում, արձանագրություններ եք դնում սեղանի վրա: Այդտեղ կանգնած է ձեր հակառակ կողմը — պ. Շիրվանդադեն: Նա ասում է. պարոններ, ես էլ ունիմ դոկումենտներ, բայց այժմ մոտս չեն, ես էլ վկաներ ունիմ, որոնք այստեղ չեն, այժմ ես անպատրաստ և անտեղյակ եմ ժողով եկել, ես այժմ զենք չունիմ ձեռքիս, թույլ տվեք մյուս ժողովում քննելու, կամ մի նոր ժողով կազմեցեք, կամ մի մասնաժողով ընտրեցեք, որ ես հնար ունենամ պատրաստված ներկայանալու և պատասխան տալու: Նա կրկնում է իր խոսքը, դուք դարձյալ ձերն եք պնդում: Նա հրեքկնում է իր բողոքը, և այսուամենայնիվ դուք ձայների մեծամասնությամբ վճռում եք ձեր ցանկացածն անել, և այն էլ այսպիսի եզրվտական եղանակով, թե մենք միայն զեկուցում ենք ուզում լսել: Իսկ զեկուցումը լսելուց հետո կանգնում եք՝ ու ձայների բազմությամբ վճռում, որ Շիրվանդադեն մեղավոր է, պարտ է, և, մեկը կանգնում է, ասում՝ ես կտամ, մյուսը՝ թե կեսն էլ ես կտամ, և ասյա հարա-հրոցով վստահության քվե եք տալիս վարչությանը:

Այս բոլորը տեսնելուց հետո, կրկնում եմ, թեկուզ Շիրվանդադեն չլիներ — մի հետին մարդ լիներ և այն էլ հայտնի մեղավոր, ես դարձյալ կզգվեի ձեզանից և նույն խոսքերը կասեի. որովհետեւ ամեն մի հանցավորի հանցանքից ավելի դարձելի ու քստմեջի գործ է այդ ձեռով դատաստան կտրելը, ամեն մի հանցավորից ավելի դատապարտելի է այդպիսի նենգամիտ, նախապաշարումներով կաշառված և տմարդի դատավորը, և նրա համար էլ ես ձեր վարմունքը անվանեցի խուժանակա՜ն: Նվ չեմ դադարիլ այդպես անվանելուց, թեկուզ և դրա համար ինձ թաղեն, ինչպես արին գեղեմանատուն դարձած Մշակի Ռ 40-ում:

ՆԱԽԱԿ ԽՄԱՍԳՐԻՆ

Մեծ. պ. խմբագիր

Տարագի Ռ 14-ում տպված է, թե պ. Ա. Քալանթար և ընկ. յեռ Գ. Արծրունու կենդանության ժամանակ (92 թ. դեկտ.) ժողովներ էին անում Գր. Արծրունուն և նրա «Մշակը» տապալելու, սակայն Արծրունին մեռավ և դավաճաններն ու դավադրություններ սարքողները այսօր տեղ են դարձել «Մշակին»¹: Որովհետեւ ես էլ եմ եղել այդ ժողովներում, իսկ այդ ժողովները իբրեւ նշանավոր զաղտնիքներ բացվում են այսօր, իմ պարտքս եմ համարում մի քանի խոսք ասել: Այդ ժողովներում ոչ դավաճաններ կային և ոչ

դավադրություն, այլ հայտնի տրտունջ Մշակի և Գր. Արծրունու դեմ: Այդ տրտունջը ունեւ իր հիմունքները, որոնք շատ թարմ ու լուրջ էին այն ժամանակ: Այդ ժողովում խոսողները ապացուցանում էին, որ Արծրունին վաղուց սպառնւել է, իրան շրջապատել է դժգոհներով, դարձել է մի անտանելի բռնակալ կուսակցութեան գլխին, իսկ Մշակը մի անպետք թերթ, որ ոչինչ չի տալիս, խաբում է երիտասարդութեանը և այլն: Այդ պատճառով կարևոր էին գտնում Տաքազը լավացնել, դարձնել հառաջադիմական կուսակցութեան օրդան և կռիւել Գ. Արծրունու և Մշակի դեմ: Մինչև անգամ Գ. Արծրունին, ինչպես ասում են, հիւանդութեան ժամանակ տեղեկութուն ունեւ այս բոլորի մասին, որ, ասում եմ, գաղտնիք չէր, և գաղտնիք դարձաւ միայն այն պատճառով, որ Արծրունին մեռաւ հենց այդ օրերում: Կրկնում եմ, այնտեղ ոչ դավաճաններ կային ու ոչ դավադրութուն, եթե այս բառերը գործ եք անել իրանց իմաստով. այն ժողովները և դժգոհութունները, մանավանդ այն ժամանակ, շատ հասկանալի էին, բայց նրանից հետո պատահածներն էին շատ տխուր և զարմանալի:

Հարգանքով՝
Հովնանեն Թումանյանց

ՏԵՂԱՆԴ ԵՎ ԲԹՍՄՏՈՒԹՅԱՆ

Կարապետ Գալֆայան անունով մի 19—20 տարեկան աղքատ, թերու երիտասարդ Տաճկաստանից ընկնում է Թիֆլիս։ Այդ երիտասարդը սրտում բնական արվեստի բուռն սեր ունենալով և իր մեջ զգալով դերասանական կոչումն՝ մերկ ու մենակ այնքան դես ու դեն է ընկնում, այնքան բախում սրտ-նրա դուռը, որ մի կերպ հաջողեցնում է, գնում է փարիզ բնական արվեստն ուսանելու։

Այստեղ ի՞նչ կա սլախարակելի։

— Ոչինչ։

Մարդիկ կան, որոնք հավանում են նրան, մինչև անգամ շատ են հավանում և թանկագին հույսեր են դնում վրան։

Այստեղ ի՞նչ հայհոյանք կու հայոց ազգին կամ ի՞նչ նախատինք հայոց դերասաններին։

— ?

Սակայն հայոց մամուլը («Մշակ») շարժում է իր հոշակավոր մտրակը, հայ դերասանը բողոքում, հայհոյում է հանուն բեմի, թե ի՞նչու են ուղարկել, ի՞նչ բան է նա, ամոթ, խայտառակություն և այլն։

Անցնում են ամիսներ։ Ֆրանսիական ժամանակակից մեծ դերասանը և արվեստագետը— Մունե Սյուլլի հայ ժողովրդի մի ընկերությանը ուղարկում է իր վկայությունը, թե Գալֆայան երիտասարդն ունի այն չնաշխարհիկ ձիրքերը, որոնք մարդուն դարձնում են ողբերգու դերասան։ Վկայության հետ անապահով երիտասարդի համար նպաստի առաջարկություն է լինում։

Նպաստը մերժվում է, իսկ վկայությունը, որ տպվեց հայոց մամուլի էջերում, ենթարկվում է հայկական ծաղրին ու կասկածին։

Ժամանակ է անցնում։ Երիտասարդին փարիզում մի ընտիր հասարակության և զանազան երկրների թղթակիցների ներկայությամբ բեմ են հանում ֆրանսիացիք։ Երիտասարդը փայլուն հա-

ջողովքուն է ունենում, և ֆրանսիական, անգլիական, գերմանական, իտալական, իսպանական, բելգիական թերթերի Փարիզի թղթակիցները այդ թերթերում հայտնում են իրենց կարծիքը, միաբերան դուրս են երիտասարդին, համեմատում են նշանավոր տաղանդների հետ, թատրոնի նոր աստղ են նախատեսում...

Բոլոր հասնում է հայոց աշխարհքի իմաստուններին: Եվ, նրանք դարձյալ հերքում ու ծաղրում են մասնավոր շրջաններում և մամուլի մեջ, այս անգամ արդեն Լվրոպացիներին ու նրանց հասկացողությունն էլ հետը... (Մուրճ, № 10—11, Սեյան, էջ 1578):

Այս ի՞նչ բան է, ի՞նչ են ուզում այս մարդիկ, ինչո՞ւ են այսպես երդված հակառակ կանգնել:

Ահա այս բանը շատ հետաքրքրական է և միաժամանակ շատ բնական:

Մի գաղտնի խորհուրդով տաղանդի երևույթից միշտ վրդովում է բթամտությունը. նրա սղտոր գիտակցությունը ավելի խառնվում ու մթնում է և կորցնում է բնականության ու բարոյականության բոլոր լուսավոր նշանները: Աչքերն արյուն փոխած, հանդուգն ու համառ, հաստ ճակատը դեմ արած հարձակվում է նա անհաշտ ու անդադար: Մի անգամ վրդովվել, վեր է կացել, այլևս դժվար է նրան դսպել: Զղջում, ամոթ, խղճահարություն... էլ ոչ մի բան ետ չի պահիլ նրան, մինչև զոհի շունչը չկտրի, չխեղդի որ հանգստանա: Եվ նա միշտ խեղդում է ու աշխատում է խեղդել... Բայց եթե այդ պայքարում, հանգամանքների բերմունքով, տաղանդը պատում է իր շրջապատը, հաղթող է հանդիսանում ու փայլատակում՝ իր աստվածային ուժի չքնաղ վեհությունը, այն ժամանակ նա, այդ բթամտությունը՝ զարհուրած, ապուշ կտրած իրան է քաշում ոճրադորձ ձեռքը, շշկված, հիացած աղաղակում է այդ իրանից մեծ հրեշի առաջ, երկրպագում է, կեցցենքով ու պսակներով գալիս է անամոթ ճակատով կանգնում, թե դու իմ կուռքն ես, և ճգնում է հավատացնել, որ ինքը վաղուց հիացած էր և փայփայում էր նրան...

Բայց չպետք է հավատալ, թե արդեն նա փոխեց իր խավար բնությունը: Ո՛չ, անհաշտ ու անվերջ է այդ մաքառումն, քանի որ կան տաղանդն և բթամտությունը: Նա հաղթվեց, տեղի տվեց, ինչպես իրանից ավելի զորեղ ուժի հանդիպած մի տարր, բայց իր սպանիչ ուժով այժմ էլ մի ուրիշ «նորածին» տաղանդի վրա է ծանրացել խեղդելու, ճիշտ առասպելական այն հին դևի նման, որ, ըստ ավանդության, աշխատում էր դեռ օրորոցում խեղդել

այն երեխաներին, որոնք ճակատներին շնորհքի նշան կունենային: Եվ ահա ծաղրում է, հրհռում, զարմանում, զայրանում, եռում, փրփրում և ուզում է խորտակել անճոռնի ոտների տակ:

Տաղանդը՝ կյանքի արահետը թողած՝ ձգտում է դեպի վեր:

— Խե՛նթը, խե՛նթը... աղաղակում է նա. այծե՛ր ունի դա, այծե՛ր... հե՛յ, հո՛ւյ, հա՛, հա՛, հա՛, հա՛...

Տաղանդը իր ոգևորության մեջ բարձր հայտնում է իր կուշումը:

— Ա՛յ դու հանդուգն, լիրբ, անպատկառ, խելառ. վա՛յ, վա՛յ, վա՛յ, վա՛յ...

Ահա, վերջապես մի որևէ ուժ, ձեռք, դուրս կորդեց, հանեց տաղանդին այս վանդալական, վտանգալի մեյդանից:

— Հե՛յ, ո՛ւր եք տանում, թողեք դրան, մենք ծիծաղում ենք... այստեղ տվեք, ուր եք տանում... Օ՛, խայտառակություն, վա՛յ, հարա՛յ, դա խե՛նթ է, դա խե՛նթ է...

— Սա տաղանդ է, հրճվանքով վերացում է հովանավոր ոգին:

— Օ՛, դու էլ ես խենթ, դու էլ ես հիմար, դու էլ չես հասկանում...

Սակայն ոմանք արդեն շշնջում են— «Մե՛նք... մենք նրան չենք տեսել... մենք այծեր չէինք ասում... մենք... կայծեր էինք ասում...»:

Գալֆայանը իր մեծախորհուրդ ճանասլարհի այս կետին է հասել:

ՄԵՐ ԳՐԱԿԱՆ ՎԱՐԲ ՈՒ ԲԱՐԻՅ

Մեր լրագիրները փեշակ են շինել հալածել ու հայհոյել դրականությունն ու գրողներին, իհարկե, միշտ քննադատության անունով, դրականության վրա սրտացավ հակողի հավակնությամբ, միշտ անաչառություն ազդեցիկելով: Շատ հետաքրքրական բան դուրս կգար, եթե մի ձեռնհաս մարդ քններ այս տխուր երևույթը, ցույց տար, թե ինչ շարժառիթներից է առաջ եկել, ինչպես է արտահայտվել կամ ինչ միտք է ունեցել այս թշնամական վերաբերմունքը, որ միշտ անցել է հասարակ մարդավարության և անելի դատողության սահմաններից:

Այդ կողմից միշտ է աչքի ընկել Մշակ լրագիրը. բայց վերջերս ՆՈՐ-ԴԱՐԸ ճզմում է անպատճառ նրանից էլ խիստ ու խելոք երևալ: Գրականության մասին խորհրդածություններ է անում, հարցեր է տալիս ու իրան իրան պատասխանում: Իհարկե, շատ անմխիթար պատասխաններ, հուսահատական եզրակացություններ, նախատինքներ ու խրատներ, մեկը մյուսից ավելի անհեթեթ ու անճոռնի: Վերցնենք հենց վերջին առաջնորդողները, որոնց մեջ լրագիրը խոսում է գրողների ու գրականության մասին:

№ 39-ի առաջնորդում, որ կրում է Կանոնավոր կրթությունն է պակասում վերնագիրը, լրագիրն ասում է. «Մեր մեծ համարված, բայց խկապես շատ փոքրիկ տաղանդի տեր բանաստեղծները, դրամատուրգները (դրամատուրգները), վիպասանները իրանց փառքը որոնել են հայի մեջ. միմիայն պակասություններ տեսնելով, նրա հոռի ու տգեղ կողմերը մեծացնելով ու աշխարհքի առաջ ծաղրի առարկա շինելով հային և հայի անունը»: «Իրանց այս ընթացքով նրանք վնասել են ժողովրդի զարգացման գործին և հուսահատեցրել են»: «Եվ ի՞նչու»... հարց է տալիս լրագիրն ու պատասխանում. «Որովհետև զուրկ են եղել կանոնավոր և հիմնավոր կրթությունից, որովհետև բոլորն էլ մեծ տիրացուներ են

եղել, սկսած հենց Ստեփաննոս Նազարյանցից, որոնց հորդորել են, նոր ժամանակի պահանջին համեմատ, միջազգային տիրացուները»:

Խոստովանք լինի, այս վերջին տողերը ես լավ չեմ հասկանում: Մենք գիտենք, որ Նոր-Վարը միջազգային տիրացուներ հակառակ կուսակցության մարդկանց է անվանում, բայց այստեղ ի՞նչ բան ունի Ստեփաննոս Նազարյանցը, ո՞վ է նրան հորդորել: Այս անախրոնիզմն էլ, երևի, արել է այդ կուսակցության հիմքին զարկելու համար, և սրանից պետք է հասկանալ այն խոսքերի արժեքը, որոնցով մի ուրիշ առաջնորդողում աղաղակում է, թե ինչ որ ունեցել ենք՝ առաջ է եղել: Այս մի շատ խավար ու ամարդի ձև է, որ ընդունակ է ամեն բան խառնուշիտի անելու, նույնիսկ պարզ հասկացողություններն ու արամաբանությունը և այսպիսի արտերդեններ ասելու, թե ով որ հարձակվում է իր ազդի պակասավոր կողմերի վրա, նա տիրացու է: — Ի՞նչու. որ հայ գրողներին ասի տիրացուներ: Բայց այս մարդիկ եթե երկու խոսք են ասում, մեջք երեք հանցանք կա անպատճառ. Նույնպես և այդ նախադասությունը, բացի այն, որ մի մութ մտքով արած անախրոնիզմ և մի ալլանդակ արտերդ է, միաժամանակ իր մեջ պարունակում է անխիղճ զրպարտություն. իբրև թե գրողները հայի մեջ միմիայն պակասություններ են տեսել, հոռի ու սղեղ կողմերն են մեծացրել ու ծաղրել աշխարհքի առաջ և վնասել են ժողովրդի զարգացման զործին: Բայց բանն ասելը չէ, բանը ասացուցանելն է. ցույց տվեք տեսնենք մեր ո՞ր բանաստեղծը միմիայն հայի հոռի կողմերը երգեց, որ արժանացավ ձեր այսօրվա նախատինքին: Ի՞նչպես չեք պատկառում Ալիշանի Նվազներից², ի՞նչպես չեք քաշվում Գամառ Քաթիպայի աղատ երգերից, ի՞նչպես չեք ամաչում Պեշիկթաշլյանի աղու մրմունջներից, Շահազիզի ու Դուրյանի գործերից: Գուցե նոր բանաստեղծներն են այդպիսի հրեշավոր երգեր երգել, ցույց տվեք տեսնենք ով է նա: Մի՞թե մեր միակ գրամատուրդ Սունդուկյանցը ՄԻՄԻՍՅՆ նրա համար է Պեպո գրել, և միմիայն Զիմզիմովի վատ տիպն է գուրս բերել, որ հային խայտառակի աշխարհքի առաջ, թե՞ Պեպոն ու մյուս լավ տիպերը հայ շեն, Իսկ մեր վիպասաններից արդյոք Բաֆի³ն է այդպես վարվել իր խենթի, Զալալեղիների, Խամսայի Մելիքությունների, Սամվելի, Կայծերի, մինչև անգամ Խաչագողի հիշատակարանի մեջ. Ծերե՞նցը՝ իր Թորոս Լեոնի, Երկունքի, Թեոդորոս Ռշտունու, Պոռչյա՞նցը՝ իր Սոս և Վարդիթերի, Կովածաղկի, և մյուս գործերի մեջ, Աղայա՞նցը՝ իր վեպերի ու բանաստեղծությունների մեջ, կամ նորերից Շիրվանզադե՞ն, Մուրացա՞նը, Փափազյա՞նը: Մի՞թե սրանք հի-

ռավի իրանց գրվածքներով վնասել են ժողովրդի զարգացման գործին ու հուսահատեցրել են:

Գուր գրողներին զրպարտելուց ու նախատելուց հետո հարցնում էք. Ո՞րտեղ, ո՞ր ժողովրդի մեջ կգտնեք, որ ազնու մարդը, իր մանկությունը զրկանքով, օրերը նեղությունում և ծայրահեղ խնայողությամբ անցկացնելուց հետո, խնայած կարողությունը զոհե, նվիրաբերե ուսման գործին, ուրիշների զավակների կրթության գործին: Գտնում էք, որ այդ «գեղեցիկ և բարձր հատկություն է», որ «կարելի է որոնել և գտնել միմիայն մեծ և բարձր գրության հասած ազգերի մեջ»: Գրողներին առաջարկում էք փառաբանել այդ առաքինությունները, նախատում էք, որ նրանք անտես են առնում հայի այդ բարձր կողմը, և հենց դրանով էլ ապացուցանում էք, որ ոչ մի նմանություն չկա և ոչ մի հաշտություն չի կարող լինել ձեր և գրողների մեջ, որոնք, հիրավի, մեծ մասամբ զուրկ են դիպլոմներից, բայց ի ծնե կոչված են գործերի ներքին իմաստը թափանցելու, սրտերի գաղտնիքը կարգալու և անտեղից խոսելու ժողովրդի հետ:

ՄԵՐ ՆԱԽՈՐԴ ՇՐՋԱՆԻ ԲԱՆՍՏԵՂԾՆԵՐԸ

(Լ. Ս. Բավյանի հիշատակին)

Այս դարի կեսերից մեր կյանքում ամենուրեք, ուր հայ է ապրում, սկսվում է մի եռանդուն մտավոր շարժում, եղած ուսումնառանների վրա տատնյալներով նոր ուսումնարաններ են բացվում, հին ուսումն ու ուսուցման խալիֆայական եղանակը դատապարտելով, մանկավարժական նոր ձևերով, կյանքի պահանջներին ավելի հարմար նոր գիտելիքներ են ավանդվում. իրար հետևից պարբերական թերթեր են հրատարակվում և հայոց հրապարակախոսը յուր թերթի ճակատին նշանաբան է դնում՝ «Այսուհետև ոչինչ եզրիպտական քուրմեր, որ կամեին լինել գիտության միակ պահապանքը, այսուհետև ոչինչ Չինեական սլարիսլ, որ պիտո է փակեր լուսավոր գաղափարների մուտքը ազգերի մեջ: Այսուհետև լույս և ճշմարտություն և ազատություն խավարի բարեխոյան գերությունից» («Հյուսիսափայլ»):

Այդ ժամանակներից տպագրությունը լայն ծավալ է առնում, և հայոց գրողը, որ դրաբար էր գրում, և որքան կարող էր ավելի խրթին, որ զարմացնի ու ցույց տա, թե «որքան խորը տեղյակ է հայերենին», կանգ է առնում՝ միտք անում. «...ում համար գրեմ, որ ազգը լեղուս չի՝ հասկանալ: Թեկուզ ոսերեն, նեմեցերեն, յա

ֆռանցուղերեն գրած, թեկուզ գրաբար՝ տասը կըլի, որ հասկանալին, բայց հարիր հազարի համար՝ թեկուզ իմ գրածը, թեկուզ մեկ քամու ջաղաց: Ախր որ ազգը էն լեզվովը չի՛ խոսում, էն լեզուն չի՛ հասկանում, սաքի հենց բերնիցդ էլ ոսկի վեր ածի՛ր. ում պետք է ասես...» («Վերք Հայաստանի»)²: Եվ այսպես միտք անելով յուր քերականությունը, ճարտասանությունը, տրամաբանությունը ծալում, «ղրաղ» է դնում ու սկսում է յուր հայրենիքի վերքը — յուր սրտի ցավը ժողովրդի լեզվով հայտնել ու պատմել՝ գրականության մեջ անսասան դնելով աշխարհագրի հիմքը:

Այդ ժամանակները գյուղերից ուսումնատենչ պատանիներն փախչում են քաղաք ուսում առնելու, մարդ դառնալու համար: Այդ ժամանակները քաղաքներից երիտասարդները հազար ու մի նեղություններով իրանց պցում են ելլոպական համալսարանները, և միշտ հիշելով հայրենի երկրի խեղճությունը — օր ու գիշեր ճգնում ու տքնում են նրա համար լույս ու մխիթարանք բերելու լուսավորության արեւելքից: Եվ իրար հետևից վերադառնում, դալիս են բարոյական ու կենցաղավարական նոր հայացքներով ու հասկացողություններով. ժողովրդի լուսավորությանը ծառայելու, նրան բարձրացնելու տենչանքներով վառված ու ոգևորված սկսում են մի մոլեռանդ գործունեություն — մի շտեմնված իրարանցում ձգելով ընդարմացած ժողովրդի խավերի մեջ:

Այդ՝ կենդանության թարմ ու առողջ մի շունչ էր, որ փչեց մեր քնաթաթախ թմրած կյանքում սթափեցնելով ու ցնցելով՝ մի՛նչև ուր հասավ: Այդ մեր նոր կյանքի արշալույսն էր, որի նշույլները հենց որ սլացան մեր խավար կյանքում — ազատարար կոչնակի նման Ռուսաստանի հյուսիսային ծայրից լսվեց աղգային վերածնությանը հառաջընթաց բանաստեղծի ձայնը —

Հառա՛ջ հայություն, հառա՛ջ ազգություն,
Լուսավոր դարուս դադսփարներով:

(Ս. Շահադիլ)³

Այդ բոլորովին նոր երգ էր, նոր խոսքերով ու եղանակով: Նա պարզ ու հասկանալի լեզվով հառաջ է կանչում ժողովրդին. գիտության, կրթության, լույսի ու ճշմարտության անունով էր հուզում ու խրախուսում, յուր ոգևորության հետ հասարակաց պիտույքն էր բարձրացնում Պատնաս, և ձգտում էր լինել հասարակաց զգացմունքի թարգմանն ու բարձր արտահայտությունը:

Հիրավի մի այլ երկնքի տակից Պեշիկթաշլյանը կանչում է.

Տո՛ւր ինձ քո ձեռքդ, եղբայր եմք մեր,
Որ մրրկավ էինք զատված.
Բաղդին ամեն ոխ շարանենդ
՚ի մի համբոյր ցրուին ՚ի բաց⁴:

Եւ այս ուղու, հաշտարար ձայնը դատապարտելով նեղ կրո-
նական պատկերացումները, հեռու նախանձը, դավանական ատե-
լության ոգին, բախտի շարանենդ ոխերը մի համբոյրով ցրվելով
ու հերքելով հայտարարում է, որ եղբայրությունը վեր է կոսնա-
կան դավանություններից, և աստղերի տակ նրանից սիրուն ոչ մի
բան չկա:

Այնինչ արդեն հնչում էր Ռ. Պատկանյանի (Գ. Քաթիպոյի)
քաղաքացիական քնարի ձայնը. իսկ նրանից առաջ թափառական
Ս. Թաղիադյանը վաղուց արդեն մրմնջում էր.

Տէ՛ր, կեցո զհայս
Եւ արա զնոսա պայծառս⁵...

Եւ Հնդկաստան, Տաճկաստան, Պարսկաստան — երկրե-երկիր
տարուբերելով ու դեգերելով աղաղակում էր լուսավորություն,
կրթություն...

Ահա այս մարդկանց և նրանց գործերի վրա ես կիփորձեմ մի
թեթև հայացք ձգել:

(Կը շարունակվի)

< ԳՆԲՍ.ՍՍՆ. ԳՍ.ԱՃՍ.ՅՁՆ. ՄՅ.ՍԻՆ >

Ոմանք շար գուշակություններ էին արել երիտասարդ Գալֆա-
յանի մասին, որ գնացել է Փարիզ դերասանական արվեստն ուսա-
նելու¹: Հակառակին այնտեղից նրա մասին բարի լուրեր էին գա-
լիս², այնինչ սրանց հարկավոր էր մի գուշտ, մի անհաջողություն,
որ փառավորվին: Եւ ահա պատեհ առիթ գտան: Մայիսի 1-ին
Գալֆայանը Օթելլոյի մեջ խայտառակվեց Փարիզում...

Մեզ ու ձեզ մեծ ավետիք: Սկսեցին հրճվել, գրել ու պարծե-
նալ, թե իրանք ինչ մարդարեններ են, միշտ խելոք բաներ են ա-
սում, բայց լսող չկա... Եւ դեռ իրանց հրճվանքն ու հայհոյանքը
չվերջացրած, Մուրճի աշխատակից պարոն Սեյանը խորխտալով
կանչում է. «Այժմ եկավ, հասավ ժամանակը, երբ «քարերն» ան-
գամ սկսան աղաղակել (?), աշխարհին դուժելով հայ բեմի, հայ
գեղարվեստի անունը ցեխի հավասարեցնող իրողության մասին
(Փարիզում ներկայացրած Օթելլոյի մասին է մեր խոսքը): Այդ

նույն մեղ անսպասելիոր, անարդող, «բթամիտ» հորջորջող պարոնը (այսինքն ես) լռիկ մնջիկ, անտարբեր (?) իր քնարն է լարում (?), չունենալով իր սխալված լինելը հրապարակով, մամուլի միջոցով հայտնելու քաղաքացիական քաջությունը»։ (Մուրճ № 6, էջ 699)³։

Շատ եք վազում ալ. Սեյան։ Ես գիտեի, որ դուք բոլորդ տոն էիք կատարելու. վերջին էի սպասում։ Հենց նոր դուրս եկավ Մուրճը ձեր դատավճռով հանդերձ և ահա ես ձեր առաջ։ Ամենքիդ մի քանի խոսք ունիմ ասելու։

Պ. Սեյան, ես տեղեկացա, որ դուք դերասան եք։ Ձեր ծածկունունը բաց չեմ անում և խոստովանում եմ, որ, հիրավի, դուք փորձառու և շնորհքով դերասան եք։ Բայց, չնայելով ձեր փորձառության և շնորհքին, վերջերս հայոց բեմի վրա խայտառակեցիր Շեքսպիրի մի դրաման և այդ մասին բողոքներ տպեցին մեր լրագիրներում։ Այս հանգամանքը հիշելով ես ձեզ նվաստացնելու դիտավորություն չունիմ, այլ միայն ուզում եմ ձեզ հետ այսպես խուսել և հարցնել։ Պ. Սեյան, դուք, որ միշտ թատրոնի մեջ եք ապրում, ներկայացնում ու ներկայացումների մասին եք գրում, քաջ գիտեք և չեք կարող խոստովանել, որ բեմի համար նույնիսկ շատ կարևոր, փորձված ու հռչակ տանեցող դերասաններ (ինչպես դուք) միշտ պատահում է, որ տապալում են ոչ թե Օթելլո, Մակբեթ ու Շեյլոկ, այլև շատ հասարակ դերեր, այն էլ Բաքվի ու Թիֆլիսի բեմի վրա մեր բեմերի հանդեպ առջև։ Արդ, սասցեք խնդրեմ, ձեր որոշումին հետևելով, եթե ամեն մի անհաջող ներկայացում համարենք համաշխարհային գույժ ու հայ գեղարվեստը ցեխի հետ հավասարեցնող իրողություն և այնպես դատենք ու դատապարտենք, ինչպես դուք եք անում Գալֆայանի վերաբերությամբ, որ անկարող է հանդիսանում Փարիզ, Օթելլոյի մեջ, Սարսի առջև, այն էլ իբրև սովորող, 1½ տարվա գնացած աշակերտ, սասցեք խնդրեմ, ինչպես վարվենք վերև հիշված փորձառու տապալողների հետ։ Խնդրում եմ այս մասին մի փոքր մտածեք, և եթե կմնաք ձեր հայտնած կարծիքի վրա՝ որոշեցեք ձեր ու սրանց պատիժը։ Չէ՞ որ դուք առանձին արտոնություն չունեք Շեքսպիրը տապալելու և հայ գեղարվեստը ցեխի հավասարեցնելու Իսկ ինչ վերաբերում է աֆիշային, այդ, հիրավի, շատ պարսավելի երևույթ է, որ դարձյալ չի հերքում, թե նա դերասանական շնորհք ունի։

Գալով ալ. Չին, պետք է ասել, որ այդ մարդը շատ թեթև է, դատել սկզբում և շատ թեթև էլ դատապարտում է այժմ։

Նա ասում է, տարի ու կես առաջ եկավ Փարիզ և «...հակառակ

իր աներևակայելի տղիտուքյան, արտասանության արմատական թերություններին և հիշողության հիվանդագին պակասությանց (?), մենք անոնցմե եղանք, որ սիրեցին հավատալ, թե կանոնավոր ու երկարատև աշխատությամբ մը այդ երիտասարդը պիտի կարենար իր թերությունները սրբադրել և կրթված ու կազմված Թիֆլիս դառնալ, այնտեղ սկսելու իր դերասանական ասպարեզը»:

Պ. Չ., այդքան թերություններ նկատեցիք, շատ լավ. հապա ի՞նչ արժանիք տեսար, որ սիրեցիք հավատալ, թե նա բան է դառնալու: Ասում եք «սիրուն գլուխ մը ունեւր»։ միթի կարծում եք ամեն մի սիրուն գլուխ ունեցող երկարատև աշխատությամբ մը կարող է ողբերգու դերասան դառնալ: Շատ թիթե եք դատել:

Երբ եղավ այդ երկարատև աշխատությունը, որ ձեր հույսերն ի դերե ելան, և հետաքրքրական է իմանալ, այժմ էլ այն կարծիքին եք, որ երկարատև աշխատությամբ նա լավ դերասան կդառնա: Վերջապես ձեր աչքի առաջ նախքան Օթելլոն՝ Համլետի մեջ դուրս եկավ: Եթի այնտեղ դիմացավ և ճիշտ էր այն հիացումը, որ հայտնեցին այնքան մարդիկ ու լրագիրներ¹, միթի այդ ոչ մի արժեք չունեցավ ձեր աչքում և ինչու չեք խոսում նրա մասին, միայն այժմ եք Սարսին խնդրում, որ այդ հանցանքի համար ների հայտնեցանք...

Գանք Մշակին: Իսկ դուք դրում եք՝ «շատ է պատահել, որ Մշակը համեստության դասեր է տվել (տեւր ողորմյա) այս կամ այն անձին կամ հիմնարկությանը, բայց ի՞նչ: Միկրոսկոպիական ընդունակությունների տեւր մարդիկ միշտ կատաղել են մեւր դեմ, ասելով, թե մենք այսպես խոսում ենք չկամությունից, թե մենք պիտի խրախուսենք, բարձրացնենք ամեն մեկին, որ շնորհ է ցույց տալիս, թե մենք մի շատ տարօրինակ սովորություն ունինք հալածելու, և այլն (Մշակ, 1899, № 86)⁵ և առաջ եք բերում «շատեւրից մի օրինակ» — Գալֆայանին: Բայց սա դեռ օրինակ չի, պարոններ, սա դեռ վեճ է: Օրինակը կատարված, վերջացած իրողությունն է: Ես ձեզ ցույց կտամ, տեսեք որն է օրինակը և թե ինչ իրավունք է ձեռք բերել Մշակը: Ահա ձեզ «շատեւրից մի օրինակ»:

Առաջին անգամ երբ Թիֆլիսի հայոց թատրոնական կոմիտեւտը վճռեց Պոլսից բերել Ադամյանին, օր. օր. Աստվիկին ու Սիրանուշին, Մշակն այսպես սկսեց իրան դատը. «Մենք... չենք ընդունում կոմիտեւտի մեջ այդ աստիճան անհասկացողություն, անգործնականություն և կարճատեսություն»: Մենք չենք հասկանում, ասում է, թե ինչպես կարելի է Պոլսից դերասաններ կանչել, նրանք ուրիշ ուղղություն ունին, ուրիշ բարբառով են խոսում.

«նրանց ուղեղի զարգացումը թիթև, վայր ի վերո է» և այլն (Մշակ, 1879, № 98, առաջնորդող — Մենն շենն հասկանում):

Երբ որ տեսնում է իրան չեն լսում և այսուամենայնիվ բերում են, բարկանում է, հայհոյում, թե Մշակը դասեր է տալիս, բայց չեն լսում տղետ, հանդուգն, անընդունակ մարդիկ, հասարակաց փողերը վատնում են և այլն: Ամբողջ մի տարի Պոլսից եկած դերասանն ու դերասանուհիները Թիֆլիսի բեմի վրա խաղում են, ուսաց թերթերը գովում են, ժողովուրդը հրճվում է, իսկ Մշակը քամահրում: Հետևյալ տարին էլ թատրոնական մասնաժողովի հաշիվը քննելիս Մշակը գտնում է, որ շատ են ծախսել պոլսեցի դերասանին ու դերասանուհիներին բերելու և պահելու համար և գոչում է. «Ահա այսպես են վարվում հասարակաց փողերի հետ...» բերված դերասանուհիները կամ դերասանը (այսինքն օր. օր. Աստղիկը, Սիրանուշը ու Ադամյանը) այնքան հազվադեպ արարածներ չէին... Պոլսի մեջ նրանց նմանները այնքան շատ են, որ ամսական 100—150 ո. ոռճիկների անունը լսածին պես իրանք վաղ կտային և կգային: Նույնիսկ այժմյան թատրոնի հանձարը, թագն ու պարծանքը (հեղինում է), պ. Ադամյանը, մի քանի տարի սրանից առաջ վարձված էր Նոր-Նախիջևանում, որպես լսել ենք ամսական 25 ուրբլով և այլն (Մշակ, 1880, № 50. Թիֆլիսի հալոց քառորոնական մասնաժողովի հաշիվը): Տեսնում եք ի՞նչ սրտացավութուն, տնտեսութուն է քարոզում: Ադամյանին եթե 100 ուրբլու փոխարեն ամսական 25 ո. տային, թատրոնն օգուտ կունենար, չէ՞... Բայց մեր խոսքը շարունակենք: Մշակը Ադամյանին, «Լույր» պիեսի մեջ քննադատելով և հավատացնելով, որ «ոչ մի օրինավոր դերասան չի համաձայնվի խաղալ «Լույրի» պես մի արվեստական պիեսի մեջ, խորհուրդ է տալիս խաղալ Շիլլերի, Շեքսպիրի և Դյոթեի դրամաները. «...սրանց նման գրողների պիեսները տեսնելով, հասարակութունը, ճշմարիտ է, նոր, ժամանակակից, օրական խնդիրների հետ չի ծանոթանալ, բայց կրթվելով ընդհանուր մարդկային գաղափարների մեջ, կընդունի այդ գաղափարները պեղեցիկ և կաղաարյալ ձևերի միջոցով (Մշակ, 1880. № 10, Հալոց քառորոն):

Հենց նույն տարին Ադամյանը խաղում է Համլետ: Մշակը գտնում է, որ Ադամյանը թեև տեղ-տեղ լավ էր, բայց Շեքսպիրի Համլետը չէր ներկայացնում, և տեսեք հետոն էլ ինչ դատ է տալիս. «Երբ մի հասարակության բեմի վրա դրվում է Համլետ, այդ հասարակութունը պետք է այնքան զարգացած լինի, որ կարողանա ըմբռնել Համլետի ողին, որ կարողանա հասկանալ պիեսայի մեջ

դրված յուրաքանչյուր նախադասութիւնը, յուրաքանչյուր բառը և յուրաքանչյուր շեշտը»։ (Մշակ, 1888, № 212. Հայոց քաառն)։

Մշակը գտնում է, որ Աղամյանը խաղում է անբնական, արվեստական, տղեղ կերպով։ Լյուսի Դիդիե պիեսան ներկայացնելուց հետո ուսուց ԿԱՅԿԱՅ թերթը գովում է և մի բժիշկ, որ շատ խելագարներ է ուսումնասիրել ու բժշկել, ուսուց թերթում վկայում է, որ Աղամյանը այդ պիեսում խելագարի տիպը շատ ճիշտ ու բնական է ներկայացնում։ Մշակն ասում է չգիտենք, որքան ճշմարիտ է նկատել գժերի բժիշկը, մեզ այդպէս չի թվաց, և եթե մի տեղ լավ է խաղացել Աղամյանը, «այդ պատահմունք է միայն»։ Ապացուցանում է, որ երկու տեսակ տաղանդներ կան, մեկը տանելի, մյուսն անտանելի, և գտնում է, որ Աղամյանը խելի տանելի, տաղանդ էլ չի։ Ասում է՝ «նրա անբնական շարժումները, մատների ծոկը, աչքերի շոկը, անհաստատ քայլերը, ձեռքերի դողալը, բոլորը մեր ասածների ապացույցներ են» (Մշակ, 1879, № 224)՝։

Ի նկատի առեք, որ այս ժամանակ Աղամյանը մի նորերուկ չէր և արդեն այնպես հսկայաբար էր առաջ գալիս, որ նույնիսկ Մշակը ստիպւած պետք է խոնարհեր, լեզուն փոխեր և այսպիսի բաներ գրեր. «պ. Աղամյան արդեն վաղուց (իմա երբ մենք հայհոյում էինք) սիրելի է դարձել մեր հասարակությանը (որին նույնպես հայհոյում էինք թե ինչու են ծափահարում) և ավելորդ է նկատել, որ երբ Աղամյանը բեմի վրա է, ամբողջ հասարակությունը դրավւում է նրանով և սրա նման բաներ ու ՅԱԴԿԻՄ ԿԻՍԼՈՄ փայփայանքներ։ Ահա ձեր Մշակի հռչակավոր դասերից մեկը, որ սկսվել է «Մենք չենք հասկանում» խորհրդավոր խոսքերով, որոնք այսօր, երբ որ ամեն բան կատարվել է վերջացել, սև, խոշոր տառերով դրոշմված՝ Մշակի վրա ծանրանում են իրանց խակական նշանակությամբ, անմերձելի ապացուցանելով նրա տաղանդներ որոշելու և նրանց դասեր տալու անրնդունակութիւնը։

Ահա ձեզ «շառեբից մի օրինակ», պարաններ։ Ահա ձեզ մի նմուշ, թե ինչպես է դաս տալիս Մշակը և որքան հոտառութիւն ունի տաղանդ ճանաչելու և գնահատելու։

Դուք ոչ թե տաղանդներին վկայականներ ու դասեր տալու իրավունք պետք է վերապահեք ձեզ, այլ դեռ պետք է ճգնեք ապացուցանելու, որ ձեր անբարեխղճութիւնը մի որևէ սահման ունի։

Եթե դուք հավատում եք Պոլսի թերթերին և այնտեղից հրճվանքով արտատպում եք Գալֆայանի անհաջող Օթելլոյի լուրն ու յալլի պարում, ո՞րտեղ էիք, երբ նույն Գալֆայանը հաջող դուրս

եկաւ Համլետի մեջ և այնքան գովեցին գրեթե ողջ Նվրոպայի թերթերը — Պոլսինն էլ հետը: Դուք խի՞ղճ ունեք:

Խոսքիս վերջում զարմանքս հայտնում եմ Մուրնի խմբագիր ալ. Արասխանյանին, որ կարծում է թե ես բաւականաչափ չեմ գնահատւած Մուրնում, նրա համար եմ Մուրնին հակառակ կարծիք հայտնում Գայֆալանի մասին (Մուրն № 5):

ՇԵՔՅԵՒՐ. ՀԱՅԼԵՑ

Թուրգմ. Գարեգին Հ. Բաբաղյան. Վիեննա
1899. Մխիթարյան հայրան

Թարգմանությունը ապակու տակ դրած մի վարդ է. գրեթե անկարելի է, որ թարգմանիչը տա բնագրի հարադատ բույրն ու հրապույրը: Սակայն միշտ պահանջելի է, որ նա հավատարիմ մնա գործի մտքին և հասկանալի տա ընթերցողին: Այս պահանջը մեծանում է մանավանդ, երբ թարգմանվում է այնպիսի մի երկ. որի ամեն մի խոսքն ու նախադասությունը, չափած ու կշռած, ունեն իրանց խոր նշանակությունն ու հաստատ տեղը: Այսօրինակ գործերից է Շեքսպիրի Համլետը, որ անգլիերենից թարգմանել է պ. Բաբաղյան: Այս Համլետի երրորդ հայերեն թարգմանությունն է: 1889 թվին Թիֆլիսում հրատարակվեց պ. Ս. Արծրունու թարգմանությունը: 1894 թվին Թիֆլիսում հրատարակվեց Համլետի երկրորդ— Հովհաննես Խան-Մասեհյանի արած թարգմանությունը անգլիերենից:

Վերջապես ահա երրորդը— պ. Բաբաղյանի թարգմանությունը, նույնպես բնագրից, տպված Վիեննայում: Պ. Բաբաղյան, որ հավակնություն չունի խորհելու, թե իր թարգմանությունը թերություններն զերծ եղած լինի, հրատարակում է այն, քանզի պ. Ս. Արծրունու թարգմանությունը անչափ տարբեր է բնագրից, իսկ պ. Մասեհյանի թարգմանությունը, որի վրա ֆենադատություններ եղան ազգային քերքերի մեջ, չի ներկայեր այն հանգամանքները, «գոր այսպիսի կարևոր գործի մը քարգմանությունը կպահանջե»:

Զգիտեմ, բացի թերությունները, որ թարգմանիչը խոստովանում է, թե իր գործն էլ կունենա, ուրիշ ինչ հանգամանքներ են, որ այսքան նվաստացնում են պ. Մասեհյանի թարգմանությունը, բայց ազգային թերթերի մեջ («Տարազ», 1896, №№ 40, 41, 43, 44 և 45) այդ գործի մասին խոսողներից մեկն էլ ես եմ եղած և չեմ հավանում պ. Բաբաղյանի այդ խոսքերը:

Ահա մենք սրտագին ողջունելով նրա աշխատությունը, համառոտ ցույց կտանք նույն տեսակ թերություններ, ինչ որ ժամանակին նկատել ենք պ. Մասեհյանի թարգմանության մեջ: Եվ թող նա չկարծի թե այս տեսակ նկատողություններով դիտավորություն ունենք հերքելու իր, ինչպես և իր նախորդի, գործի լրջությունն ու կարևորությունը:

Օրինակներ բերենք:

Համլետը Պոլոնիոսին ասում է.

— Այո՛, պարոն, պարկեշտ լինել ինչպես աշխարհս կփալե, կընշանակե տասն հազարեն մին ընտրել: 54.

Քերականորեն սխալ այս նախադասության միտքը միանգամայն հակասում է Համլետի հայացքներին և իսկույն մատնում է իրան:

Պ. Մասեհյան այսպես է թարգմանել.

— Ա՛յ, ա՛յ,— լինել ազնիվ այսպիսի աշխարհում,

Այդ է՝ լինել ընտրյալ տասն հազար մարդից:

Հանգուցյալ Ադամյանի դերի մեջ այսպես է եղել,— Այո՛, լինել ազնիվ մարդ,— նշանակում է լինել ընտրյալ տասն հազարներից:

Բայց ջնջել է և իր ձեռքով գրել այսպես.

— Այո՛, աշխարհիս այս ընթացքի մեջ հազիվ կարելի է տասն հազար մարդոց մեջ մի ազնիվ մարդ գտնել:

Օֆելիան Համլետի հիշատակները վերադարձնելով ասում է.

«...Անոնք իրենց անուշ բույրը կորուսին, ետ առե՛ք զանոնք. քանզի ազնիվ հոգվո մը համար՝ ճոխ նվերներն իրենց արժեքը կկորսնցնեն, երբ նվիրատուք անբարեսեւ կդառնան»: 79—80:

Օֆելիայի բողոքն այն մասին չէ, թե Համլետ անբարեսեւ է դարձել, այլ անտարբեր, ինչպես որ գործ է ածել և պ. Մասեհյանը: Այսպես են տրամադրում և Օֆելիայի խոսքերը, թե՛ մի ժամանակ, երբ ընծայեցիք, «անոնց կընկերանային այնպիսի քաղցրաբույր խոսքեր, որ ավելի ևս ճոխ կընծայեին զանոնք»: Այդ քաղցրաբույր խոսքերը հիշեցնելով ու անտարբեր անվանելով, Օֆելիան ուզում է սիրո խոստովանություն, նորից քաղցրաբույր

խոսքեր դուրս կորդել Համլետի բերանից, որ լսեն թագնւած թագաւորն ու Պոլոնիուսը և ստուգեն թե Համլետ անտարբեր է դեպի Օֆելիան թե չէ, սիրո կսկի՞ծն է պատճառ, որով նա կտառապի, թե ուրիշ վտանգաւոր մի պատճառ կա, որի կասկածն անհանգիստ է անում հանցաւոր արքային:

Համլետը դերասանին ասում է.

— Ըսե՛ք, կիսնդրեմ, այն հատւածը արագութեամբ, ինչպես և արտասանեցի», և այլն: 83:

Արագութեամբը թարգմանիչը սահուն բառի տեղն է գործածել: Համլետ իր խոսքի շարունակութեան մեջ խրաւ է կարգում դերասանական արվեստի մասին և ասում է. նույնիսկ կրքի հեղեղի ու փոթորկի ժամանակ պետք է չափավորութուն պահել, գործողութունը խոսքին հարմարեցնել, խոսքը գործողութեան: Նա չէր կարող այդպես հորդորել դերասանին:

Պ. Մասեհյան ասում է՝ բերե և ազատ:

Кетчер ասում է плавно. Соколовский—легко и развязно. Հանգ. Աղամյանի դերի մեջ ասւած է— հեշտութեամբ և ազատ:

Այս խոսակցութեան մեջ Համլետ հիշում է Թերկամանդ և Հերոդ (Հերովդես) անունները: Պ. Բաբաղյանը ծանոթութեան մեջ ասում է — հին ժամանակվան դերասաններ:

Այն ինչ Թերկամանդ սառակինոսների մի կուռք էր, որին վերագրում էին շար ու դաժան բնավորութուն, իսկ Հերովդեսը, Հրեաստանի հայտնի Հերովդեսն է, որ Շեքսպիրի ժամանակները սովորաբար ներկայացնում էին միստերիաների մեջ:

Գոնզագոյի սպանութիւնը ներկայացնելիս դուրս է գալիս ձուլիանոս: Համլետ բացատրում է.

— Այս ձուլիանոս անուն մեկն է, եղբորորդի թագաւորին:

ՕՖել.— Դուք խմբերգին տեղը շատ լալ կըբռնեք, տեր իմ:

Համ.— Պիտի կարենայի բացատրել, ինչ որ ձեր, և ձեր սիրահարին մեջ կդառնա, և այլն: 95:

Խոսքը բացատրութեան մասին է և յշխառնը պարծենում է՝ իբրեւ լալ բացատրող: Բայց ինչ ունի այստեղ խմբերգը: Պ. Մասեհյանն էլ գործ է ածել երգիչների մի ամբողջ խումբ: Այս խոր բառն է, որ ռուս թարգմանիչներն իրանց թարգմանութիւնների մեջ չոր էլ թողել են: խոր— Շեքսպիրի ժամանակները կոչւում էր այն մարդը, այն դերասանը, որ խաղամիջոցներին դուրս էր

դալիս պիեսի մութ տեղերը բացատրում, մեկնում և զբաղեցնում հասարակությանը: Մեր թարգմանիչները երևի այս խօսք-ը շփոթել են հունական խօսք-ի հետ և առաջ է եկել այսպիսի կոպիտ սխալ՝ բացատրողի փոխարեն դուրս է եկել երգիչների խումբ:

Համլետ՝ մոր հետ տեսակցության տեսարանի մեջ՝ վարադույրի հետևից սրով զարկում է Պոլոնիոսին և բացականչում.

— Մեռած, տղարի մը համար մեռած. 108:

Համլետ ասում է, — «մի դուկատ զրավ կգամ, որ սա մեռած է», ինչպես թարգմանել է պ. Մասեհյան: Հանդ. Ադամյանն իր դերի մեջ իր ձեռքով գրել է զրավ կղնեմ, որ մեռավ, այո մեռավ:

Թագավորը Համլետին հայտնում է, որ պատրաստվի Անգլիա երթալու: Համլետ այդ խոսակցության մեջ ասում է.

— Մնաս բարյավ, սիրելի մայր իմ:

Թագ.— Եվ հայրդ, որ կըսիրես քեզի, Համլետ:

Համ.— Իմ մայրս. հայր և մայր՝ այր և կին է. այր և կին մի մարմին է. այսպես ուրեմն մայր իմ: Օ՛ն յԱնգլիա: 125:

Այս տողերը կարգացողը կարող է կարծել, թե Համլետ մնաս բարյավ է ասում մորը, այնինչ մայրը իսկի չկա այդ տեսարանում: Պ. Մասեհյան պարզ է դուրս բերել.

Համլետն ասում է. ...Մնաս բարե սիրելի մայր իմ:

Թագ.— Ես քո սիրող հայրդ եմ, Համլետ:

Համ.— Իմ մայրս... Հայր և մայր այր և կին են. այր և կին մի մարմին են. ուրեմն՝ դուք մայրս եք:

Համլետ հորեղբայր—հորն է մայր անվանում, որ «Անչափ խանդաղատելով նրա մասնավոր ապահովության համար... շուտափույթ ղրկում է Անգլիա»:

Խելագարված Օֆելիան երգում է.

«Քանզի Բոպին, սիրուն քոչուն,

է իմ միակ ուրախություն»:

Բոպին ծանոթության մեջ բացատրում է— «Կարմրալանջ քոչուն մը»: 137:

Այս մի հին սիրային երգի կտոր է: Պ. Մասեհյան այդ տո-
ղերն այսպես է թարգմանել.

«Իմ սիրական անուշ Ռուբենն
է իմ միակ ուրախություն»:

Գերեզմանափորը Համլետի հետ սրախոսում ու բառախաղու-
թյուններ է անում: Համլետ բացականչում է. «Անսխտան որչափ
բացարձակ է իր պատասխաններուն մեջ...»

Տեղին անհարմար և միանգամայն հակասող մի բառ: Ընդ-
հակառակը, Համլետ ուզում է ցույց տալ, որ նա իսկի բացարձակ
չէ իր պատասխանների մեջ, և խոսքն այսպես է շարունակում.

«Քարտես ի ձեռին խոսելու է հետը, եթե ոչ ամենափորը
երկդիմի բառ մը պիտի մատեն մեղի: Արդարև, Հորեշիո, երեք տա-
րիներե ի վեր կըդիտեմ, թե դարս շատ բծախնդիր եղած է...» 157:

Բացարձակ բառի տեղ Кетчер և Каншин գործ են ածում
придирчив. Մասեհյան թարգմանել է.

«Ինչպես նրբամիտ է թշվառականը. պետք է սրա հետ
կողմնացույցով խոսել...»

Կարճ կտրելով այս նկատողությունները, այժմ ցույց տանք
բաց թողած կտորները: Այդ կտորները ես կարտագրեմ Մասեհ-
յանի թարգմանությունից:

Օֆելիան Համլետի ընծաները վերագարձնելով ասում է.—
«Դուք ինձ հավատացնում էիք, թե սիրում եք ինձ»:

Համլ.— Իսկ դու չըսկիտի հավատացիր ինձ, որովհետև առաքի-
նությունը չէ կարող այնպես պատվաստվել մեր փտած ծառաբու-
նի վրա, որ մի համ մնացած չըլինի մեր քիմքում: Ես քեզ չէի
սիրում:

ՕՔԵԼ.— Ուրեմն ևս ավելի խաբված եմ եղել:

Խելագարված Օֆելիան պալատում երգում է.

ՕՔԵԼԻԱ

Վկա երկինք և սուրբ Կատրին,

Ավաղ, ամոթ բան է.

Ինչ մարդ լինեմ, այդպես կանեմ.

Իրավ, դա ցած բան է.

Կույսն ասում է. ինձ խոսք տվիր

Ինձի քեզ հարս առնել:

Նա պատասխանում է.

Քեզ կառնելի, թե դու չէիր
Իմ անկողին մտել:

Թագավոր

Ո՞րքան ժամանակ է, որ սա այսպես է:

Հոր մահվան բոթն առած՝ կաերտ դալիս է Դանիա և մոլեգնած ներս ընկնում պալատ, ապիրատ թագավորից իր հայրն է ուզում: Թագուհին մեջ է ընկնում խնդրելով— հանդարտորեն, սիրելի կաերտս:

Լաերս

Արյան այն կաթիլը, որ հանդարտ լինի, անունս կկնքի պոռնրկի որդի, դա հորս կանաչատուլն, և նույնիսկ այստեղ, առաքինի մորս անբիծ ճակատին կդրոշմե երկաթով բողբոջան սպին:

Այս կտորները չկան պ. Բաբադյանի թարգմանության մեջ: Պակաս տեղեր կան նույնպես և 16, 90 և 95 երեսներում, իսկ 33 երեսում Համլետի խոսքերը հայրն է ասում: Ապա այսպիսի նախադասություններ ունի:

«... խնդրեցի իրմե, որ մեզի հետ մանրամասն հսկե այս գիշեր. 2. փոխանակ արթուն հսկե:

Թե գործն այս կետը պիտի հասնե՞ր... 15:

Փոխանակ ասելու— միթե գործն այս կետին պիտի հասնե՞ր:

«Տեր իմ, նա յուր սիրով՝ բայց պատվաբեր ձևերով կհոգնեցնե՞ր զիս. 25:

Փոխանակ ասելու— նա իր սերը ինձ հայտնում էր պատվաբեր ձևերով:

Շատ խորթ են հնչում այս բացականչությունները.

Հո՛ւա, Պերնարտո. 2.

Բո՛ւմ, Դու կանաչ աղջիկ. 25.

Հի՛լո, հո՛, հո՛, տեր իմ. 35.

Հո՞, Հորեշիո. 86 և այլն:

Գրքի սրբագրությունն այնքան անփույթ է կատարված, որ

Ճարդ չի հաւատում, թե Մխիթարչան տալարանից է դուրս եկած,
կարծես Թիֆլիսի հայոց Հրատարակչական ընկերության հրատա-
րակութուններից լինի: Այսպիսի տառասխալներ են պատահում:

Ռիտո, փոխանակ՝ Դիդո, . 66. Նիրկանյան, փոխանակ՝ Հիւ-
կանյան, կուզե, փոխանակ՝ կուտե. 124. զաք, փոխանակ՝ գնաք,
դուրս, փոխանակ՝ դաքս, 173: Տառասխալներ, որ փոխում են ամ-
բողջ նախադասության միտքը:

ԳՐՈՂԻ ԲՈՂՈՒԹՆ
(Նամակ խմբագրության)

Պ. Գ. Մելիք-Կարապետյանն իր «Իմ պատասխանը Մշակի խմբագրությանը» վերնագրով հոգևածում (Տարադ № 8) ի միջի այլոց Մշակի խմբագրությանն ասում է. «Դուք չե՞ք, որ խեղդել եք ամեն մի նոր (և թե հին) գրական ուժ, եթե այդ ուժը հանդիման է չհավատալ, որ «Մշակն» է որ կա. դուք չե՞ք, որ տիրելով մամուլին, ոչնչացրել եք քննադատություն, նոր միտք և գրագետների մի ամբողջ սերունդ»:

Եթե ձեզ թվում են մեր գանգատներն անտեղի, ցույց տվեք գրական ուժեր, որ երևան է հանել Մշակը»:

Ես բողոքում եմ պ. Մելիք-Կարապետյանի այս խոսքերի դեմ: «Գաղեթը» երբեք չի կարող գրողների սերունդ ոչնչացնել, ինչպես և չի կարող առաջացնել: Գրողն ու գրականությունն այնպիսի շնչին երևույթներ չեն, որոնց վրա լրագիրն ունենա ճակատագրական ազդեցություն:

Մի ժամանակ մեր մեջ այդպես էին կարծում: Մեր խմբագիրներն էլ հրապարակալ պնդում էին, թե իրանք են ստեղծել այս կամ այն գրողին. ինչո՞ւ — որովհետև աշխատակցել է իրանց: Գրողներին նրանք համարում էին իրանց զինվորներ — իրանց պատիկ դրոշակի տակ, և եթե մի գրող հեռանար նրանց թերթից, համարվում էր բենեգատ, դավաճան, փախստատև, ենթարկվում էր անվերջ հալածանքի ու հայհույանքի:

Անվերադառնալի անցան այդ ժամանակները: Գրողին առաջ բերող ու խեղդող հանգամանքների մեջ «գաղեթը» մի շատ ողորմելի բան է: Իսկական գրողն արհամարհանքով կանցնի դրանց մոտից. և ի՞նչ ունի դրանց հետ:

Միայն է, զուր պատիվ է, որ անում է պ. Մելիք-Կարապետյանը «Մշակին», հավատացնելով, որ նա խեղդել է կամ առաջ է բերել գրողներ: Եթե նա խեղդելու ուժ ունենար, մեզանում գրող-

ներ չէին լինիլ. իսկ եթե առաջ բերելու կարողություն ունենար—
մեր գրողները բոլորովին ուրիշ մարդիկ կլինեին, մարդիկ, որոնց
անունները իրանք էլ են մոռացել:

ԴԱՌԱՍՈՒՆՆԵՐԻ

1862 թվի դարնանը մի օր «Կոռնկի» խմբագիր Մ. Աղաբեգ-
յանի մոտ մտաւ իր գրաշարներից մինը— մի 20—22 տարեկան
գեղեցկազնւ բարձրահասակ տղա, «Մեղու Հայաստանի» լրագրի
№ 17 ձեռքին: Այդ Ռ-ում նա տպել էր իր ոտանավորը, ուզում էր
խմբագրի կարծիքն իմանալ:

Խմբագիրն առաւ թերթը:

Հարկավոր է օգնել չքավորներին

Անուշիկ դարնան զվարթ օրերում գրաւում են պատանու
սիրտը ծաղկազարդ վայրեր, միտն են ընկնում էնտելի եղբայրքը
և գնում է...

Բարձրանում է մի բարձր բլուր, նայում է չորս կողմը— ծաղ-
կած դաշտեր, շենք, շինություն, առուք, վտակք — ցնծությամբ
լցված իջնում է ստորոտ:

«Էսքան բարության վայելողների
Տեսությանն է միայն փափագում»:

Եւ ահա հայտնւում է մի ծերունի, գաւազանը ձեռքին, գլխա-
կոր, շորերը մաշված, պատանին դիմում է սրան.

«Հայրի՛կ... ասա ինձ խնդրեմ,
Ինչպես եք այստեղ դուք կառավարւում,
Ունի՞ք կայք, կալված և հանգիստ կենցաղ,
Թե միշտ եք այդպես ստոր վիճակում:
Գլուխը շարժեց ծերունին տխուր.
— Ցաւ է ինձ առել, ասաց նա լալով.
Ահա անցանքն իմ կյանքի օրեր,
Բոլորն էլ սրտիս ցաւ ու վիշտ տալով:
Տեսնում ես դու այդ սիրուն դաշտերը,
Որոնք գրաւում են շատերի հոգին,
Չկարծես թե դրանց մենք ենք վայելում,
Այլ մեր ոսոխներն ու մեր թշնամին:

Իսկ մենք այս փոքրիկ տեղումը սխմված
 Մհացել ենք անշարժ — տխուր վիճակում:
 Արհեստ, գիր, լեզու, օրենք ասած բանըդ
 Զգիտենք թե ինչ են նշանակում:
 Թե կամիս բոլոր մեր սլակ-սսռվյան
 Նվ մեր նեղության դառն սլատճառներն
 Իմանալ, որդյակ, դժվարին է,
 Վասն զի լուռ են մեր լեզուներն»:

Հռեց ծերունին, տխրության ամսը աչքերը պատեց: Այդ
 «մեծ վիշտ սլատճառեց» սլատանուն ու գնաց նա դեպի մյուս
 գյուղերը.

«Բոլոր փորձանքներն աչքիս տակն առած,
 Ընկա մեծամեծ սարեր ու ձորեր:
 Ինչե՛ր եմ տեսնում, ով կարն սլատմել,
 Հայ կանայք բոկոտն՝ սուր-սուր քարերում
 Մանգալիս տեսա, սիրտս, հոգիս թնդաց.
 Տեսնում եմ շատ բան, բայց լուռ անցկենում:

Այս թշվառ աշխարհից դալիս է սլատանին իր խեղճ բնա-
 կարանն ու սկսում մտածել.

Թե ի՞նչ միջոցով կարող են արդյոք
 Աղղասեր անձինք այն որբոցն օգնել:
 Ոչ դրամ, ոչ նյութ, չէ ինչ հարկավոր,
 Միայն թե տեսնեն, քննեն, իմանան,
 Թե ինչ է սլատճառն, որ նրանք աղքատ,
 Կարոտ են մնում արհեստի, ուսման:

Ու կանչում է.

Նկե՛ք իմ եղբարք, որդիք արամյան,
 Միմյանց անխափր կերպով մենք օգնենք,
 Թե քաղաքացի և թե շինական
 Նոր հոգի առած՝ իրարու զգվենք:

Խմբագիրը հավանեց:— Աշխատիր, ասաց, չհուսահատվիս,
 դու ապագա ունիս. միայն այստեղ շմնաս... Խրատեց ու, ի՞նչ
 պետք է աներ, կրկին ուղարկեց տպարան:

Այդ ոտանավորի տակ ստորագրված էր՝ Ղազարոս Աղայան:
 Դուք արդեն իմացաք, թե ով էր 40 տարի առաջվա այն դե-

ղեցկադեմ, առողջ, բաշտահասակ տղան: Նա, որ 40 տարի առաջ սկսել էր իր դրական գործն այս երգով՝ «Պետք է օգնել չքավորներին», որոնք

«Արհեստ, գիր, լեզու, օրենք ասած բանըդ
Չգիտեն թե ինչ է նշանակում...»

Նա 40 տարի առաջ բարձրացել է իր խավար հայրենիքի բլուրները ու իր քարձրությունից ինչե՛ր, ինչեր է տեսել...

Ու այն օրվանից մտել է իր «խեղճ բնակարանը, սկսել է մտածել, թե ինչ միջոցով կարող է օգնել... Ու բոլոր փորձանքներն աչքի տակն առած, ընկել մեծամեծ սարեր ու ձորեր...

«Խավար էր այդ ժամանակ մեր աշխարհը, շատ էր խավար — լուսավոր մարդուն պետք էր լսատերով փնտրել», ասում է նա իր ինքնակենսագրության մեջ: Ահա այդ լսատերով դուռն ապակավթիվ մարդիկ պետք է ամեն բան անեն, ամեն պակասության հասնեն: Վեպ չկար — վեպ գրեն, ոտանավոր չկար — ոտանավոր հորինեն, դասագիրք չկար — դասագիրք կազմեն, վարժապետ չկար — վարժապետություն անեն...

Ահա այսպիսի մի ժամանակ երևաց Ղ. Աղայանը: Եվ այդ շրջանում, այս սերունդի մեջ նա բռնում է մի շատ պատվավոր և առանձին տեղ: Նա նման չի մեր գրողներից ոչ մեկին: Նա ամեն մի ճյուղի մեջ ցույց է տվել ինքնուրույն ճաշակ ու տաղանդ և երբեք չի եղել երկրորդը:

Նրա «Երկու քույրը» մեր վիպական գրականության մեջ մինչև օրս նշանավոր գրվածք է, ինչպես «Տորք Անդեղը» մեր սակավաթիվ պոեմների շարքում, «Մանի'ր, մանի'ր» և նմանները մեր ժողովրդական բանաստեղծության մեջ: Բայց ո՞վ է մրցիլ նրա հետ, երբ նա «Անահիտ» և «Արեգնազան» է պատմել կամ «Գյուլնաղ տատի հեքիաթը» և զրույց է արել երեխաների հետ կախարդական աշխարհներից: Ո՞վ է կարող մեր աշխարհքում շոշափել հայոց լեզվի և ուղղագրության խնդիրն առանց առաջ հիշելու Ղ. Աղայանի անունը, և, վերջապես մեր նոր սերունդից ո՞վ կա ամբողջ առաջահայքում, որ հայերեն լինի սովորած առանց Աղայանի դասադրերի... Քառասուն տարի... Ասելը հեշտ է:

Հայոց մամուլը երբեք չի դբաղվել նրա գրական գործերով — քառասուն տարի...

ՆԱԽԱԿ ԽՄԲԱԳՐՈՒԹՅԱՆ

Թիֆլիս, նոյեմբերի 27-ին

Հաճախ դիմում են ինձ այնպիսի հարցերով ու դորժերով, որ վերաբերում են պ.պ. Հարություն կամ Արշակ Թումանյաններին: Անշուշտ այս շփոթութիւնը առաջանում է այն հանգամանքից, որ երեքս էլ նույն ազգանունով ոտանավոր ենք գրում: Եւ շփոթում են ոչ միայն մասնավոր մարդիկ, այլ նաև մամուլը, ինչպես պատահել է մի քանի անգամ, թե այստեղ — Կովկասում, թե արտասահման: Սրանից առաջ են գալի շատ անախորժութիւններ, ուստի ստիպւած եմ հրապարակով խնդրելու, որ դորժ ունեցողները կամ քննադատները մեզ շփոթեն իրար հետ և ոչ էլ եղբայրացեն, ինչպես վերջերս «Բաղմալիսն»¹ արաւ: Մենք ոչ եղբայրներ ենք, ոչ ազգականներ, և մինչև անգամ ոչ էլ հայրենակիցներ:

Կան մի տեսակ շփոթողներ էլ, որ ինձ շփոթում են ոչ թե ուրիշների, այլ իրանց հետ: Սրանք էլ մեր հայերեն դասագիրք հորինողներից են: Վերցնում են իմ ոտանավորը, փոփոխում են, ինչպես քեֆներն է տալի, և դարձյալ իմ անունով տպում իրանց դասագրքերում, իբրև թե ես այնպես եմ գրել^{*}): Այս սլարոններին էլ, դասագիրք կազմողներին էլ արգելում եմ այսուհետև օգտուելու իմ ոտանավորներից առանց իմ համաձայնութիւնն առնելու:

**Պ. Պ. ՆԻԿ. ՏԵՐ-ՂԵՎՈՆԴՅԱՆԸ ԵՎ ԻՄ
ՇՈՒՆՆ ՈՒ ԿԱՏՈՒՆ**

Դասագիրք կազմող պ. Տեր-Ղևոնդյանը «Մշակի» № 274-ում պատասխանում է իմ բողոքին, թե իր երկրորդ տարւիւ

^{*}) Ինչպես արել էր հանդուցյալ Հ. Ճաղարբեգյանը², այս տարի էլ արել է պ. Տեր-Ղևոնդյանը³:

դասագրքում փոփոխելով իմ «Շունն ու Կատուն»՝ մի մազաչափ անգամ չէ վնասել, միայն ավելորդ տողերն է դուրս ձգել, վանկերն է շտկել և ռամկական բառերն ու ոճերն է փոփոխել: «Եթե հարկ լինի, ասում է, ասածներս օրինակներով կապացուցանեմ»:

Պետք է ասեմ, որ այդ նամակից առաջ էլ մենք պատահեցինք «Կենտրոնական» գրավաճառանոցում, ուր պ. Տեր-Ղևոնդյանը ուրիշների ներկայությամբ պնդում էր, որ ինքը օրենքով իրավունք ունի փոփոխելու և թե՛ փոփոխելով իմ ոտանավորը «սիրունացրել է»: Նա հայտնեց, որ այդպես է վարվում առհասարակ և ուրիշ օրինակներ էլ բերեց, թե ինչպես է ուրիշներինն էլ «սիրունացրել»:

Նախ՝ ես կարծում եմ հենց այն էլ անարդարություն է արդեն, որ կարող է նա — դասագիրք կազմողը — օգտվել, շահ ստանալ հեղինակի գործից առանց մասնակից անելու գրվածքի տիրոջը, թող ինչ օրենքի անունով ուզում է այդ կատարվի: Օրենքներ կան, որոնցով ամոթ է օգտվել: Երկրորդ, ես բողոքում եմ սկզբունքով, որ ոչ ոք, իսկ այս դեպքում պ. Տեր-Ղևոնդյանը, իրավունք չպետք է ունենա փոփոխելու կամ, իր խոսքով ասենք, սիրունացնելու մի հեղինակի գործ, որի արժանավորության տերը և պակասավորության պատասխանատուն միայն ինքը — հեղինակն է:

Գալով ներկա դեպքին, տեսեք, թե նա ինչպես է սիրունացրել իմ «Շունն ու Կատուն»:

Ես գրել եմ.

... Քեռի Քուչին... ծանր ու մեծ,
Ուստա Կատվի շեմքում կանգնեց:

«Մանր ու մեծ»-ը ոճ է, որ նշանակում է ВАЖНО.

Սիրունացնող պ. Տեր-Ղևոնդյանը այդ ոճը գտել է ռամկական, փոխել է, շինել.

Քեռի Քուչին... քայլերը մեծ,
Ուստա Կատվի շեմքում կանգնեց:

Նշանակած օրը շեմքում կանգնելով և ուստին չգտնելով՝
Շունը կանչում է.

— Ուստեն ո՞ւր ա, փափախս ո՞ւր ա:
Ասում են.

— Մի քիչ կացի, հրեա կերևա:

Ու շարունակությունն էլ սկսվում է այսպես.

— Ուստեն եկավ և այլն:

Պարոնը ավելորդ է դառել վերևի տողերը, հանել է միջից և ուղղակի ասում է.

— Ուստեն եկավ և այլն:

Ուստա Կատուն համ որոշած ժամանակին չէ կարելի դդալը. համ էլ անտեղի բարկանում է Շան վրա: Շունը նեղանում է, թե՛ հեր օրհնած, էլ ինչ ես բարկանում՝

Փող եմ տըվել, շուտով կարի,
Բե չէ՝ ասա էդուց աբի:

Պարոնը այս տողերն էլ է դառել ավելորդ և նույնպես հանել: Շունը մյուս անգամ է գալիս, դարձյալ դդալ չկա: Այս անգամ կռվում են:

էլ անսլատիվ, պետռ խոսքեր,
էլ հին ու նոր, էլ հերն ու մեր, և այլն:

Այս հայհոյանքն էլ է ռամկական թվացել պարոնի ճաշակին և նույնպես դուրս է թողել:

Ուստա Կատուն մուշտարու տված մորթին տակույն է արել ու կոտր ընկել: Դրա համար ես դրել եմ.

էն օրվանից մինչև օրս էլ
Շունն էս բանը չի մոռացել:

Պարոնը սիրունացրել է այսպես.

Այն օրվանից մինչև այսօր
Շունն այս բանը չի մոռանում:

Շան ու Կատվի ամբողջ կռիվը մի մորթու վրա է: Այդ մորթո՞ւ համար էլ Շունը մինչև այսօր որտեղ Կատվին պատահում է՝ հաղթածակվում է, մորթուց քաշում,

Իրեն մորթին ետ է ուղղում:

Պարոնը այս տողն էլ է դառել ավելորդ և ջնջել:

Եվ այսպես ուրիշ ոճեր ու տողեր, որ փոփոխել կամ դուրս է ձգել ոտանավորից, անխիղճ կերպով «սիրոմայերել» և տակը դրել... դարձյալ իմ անունը:

Ես բողոքում եմ, և նա, գիտեք, ինչ է ասում. «Պ. Հովհաննես Թումանյանի հրամանը ես ինձ համար պարտավորեցուցիչ չեմ համարում. դասագիրք կազմողների արտոնությունները պարոնի կարծածից շատ ավելի ընդարձակ են»:

Մարդ մնում է ապշած: Սրանից ավելի էլ ինչ կարող է անել այդ դասագիրք կազմող ասված սոսկալի մարդը: Արդյոք բանաստեղծին իրան էլ կարող է փոխել, տեղն ուրիշ մարդ դնել: Եվ... բանից դուրս է գալիս, որ այդ էլ կարող է անել: Հենց նույն դրքում, «Միծեռնակ, ծիծեռնակ» շատ հայտնի երգը (էջ 69), որ մինչև օրս հայտնի էր որպես Դոդոխյանինը, պ. Տեր-Ղևոնդյանը՝ զրկել է հեղինակին այդ իրավունքից և նշանակել է նրա տեղ Ռ. Պատկանյանին:

Եվ այս մարդը՝ տեսեք թե բերանն ինչպես է բաց անում. «Երեսուն և հինգ տարի է ես հետևում եմ հայկական գրականության ընթացքին...»:

Մի խամ ընթերցող էլ կկարդա, կասի երևի սիրուց է, որ երեսուն և հինգ տարի հետևում է սա գրականության ընթացքին: Էլ չեն իմանա, թե գրողներից «հափուռ չրփուռ» անելու, այսպես այլանդակելու և ծախու ապրանք շինելու համար է հետևել: Եվ ինչ վերաբերմունք կունենա այս տեսակ մարդը դեպի գրական դործն ու գեղարվեստը: Մի «որոշ օրենք» էլ կա. պրծավ: Էլ ոչ ստեղծագործություն է հասկանում, ոչ սեփականություն է ճանաչում:

Ես բողոքում եմ. նա, գիտե՞ք, ինչ է ասում. «Երեսուն և հինգ տարի է... չեմ հիշում մի մարդ, որ այնպիսի ճայթյունով իր «ես»-ը հրապարակ հանած լինի, ինչպես անում է պ. Հովհաննես Թումանյանը»:

Հիմի բանն այնպես է դնում, որ ես դեռ պետք է արդարանամ: Ինձ մեղադրում է անհամեստության համար: Եվ այդ համեստը իր նույն նամակում այսպես է գրում իր մասին. «...Գոնե ես նրան (այսինքն պ. Տեր-Ղևոնդյանը—ինձ) այնքան վտիտ մարդ եմ համարել, որ երբեք չէի կամենա նրա կաշվի մեջ տեղավորվել»:

Այստեղ պետք է խոստովանեմ, որ պարոնը բավականին «չաղ» է...

Բայց փոխանակ այսպես վեճ սարքելու իր մեծության վրա, ավելի լավ կանի, որ իր կաշվում կենա, բնավ մտքովն անց չկաց-

նի իրան համեմատելու թեկուզ ամենալտիտի հետ այն մարդկան-
ցից, որոնց փշրանքներով առուսուր է անում, այլ աշխատի այդ
փշրանքներից օգտվել ղզույշ, հարդե ստեղծագործություն և սեփա-
կանություն ասված բաները և երբեք չսիրունացնե ուրիշի գործը:
Եվ թող գոհ լինի նրանով, որ ինքն ավելի շատ է ստանում իր ան-
շնորհքության համար, քան հայ գրողը իր շնորհքի համար:

< ԻՆՏԵՆՍԻՎԱԿԱՆ ՊՐՈԿԵՍՏԻՆ >

Մեր տոհմը Լոուու հին ազնվական տոհմերից մեկն է: Իր մեջ ունի պահած շատ ավանդություններ: Այդ ավանդություններից հրեում է, որ նա եկվոր է, բայց պարզ չի՝, թե ո՞րտեղից: Թե եկվոր է՞լ է, անհերքելի հիշատակարանները ցույց են տալիս, որ նա վաղուց է հաստատված Լոուու Դսեղ գյուղում:

Իմ հայրը, Տեր Թադեոսը, նույն գյուղի քահանան էր: Ամենուրեք և ամենամեծ բանը, որ հա ունեցել եմ իմ կյանքում, այդ եղել է իմ հայրը: Նա ազնիվ մարդ էր և ազնվական՝ բառի բովանդակ մտքով: Չափազանց մարդասեր ու առատաձեռն, առականոք ու զվարճաբան, սակայն միշտ ունեւր մի խոր լրջութիւն: Թեև քահանա, բայց նշանավոր հրացանաձիգ էր և ձի նստող:

Իսկ մայրս բոլորովին ուրիշ մարդ էր: Երկու, ծայրահեղորեն տարբեր արարածներ համդիպել էին իրար: Մայրս — Սոնան, որ նույն գյուղիցն էր, սարում աչքը բաց արած ու սարում մեծացած, մի կատարյալ՝ սարի աղջիկ էր, ինչպես գյուղացիքն են ասում, — մի «գիժ պախրի կով»: Նա չէր կարողանում համբերել հորս անփութ ու շռայլութիւնը, և գրեթե մշտական վեճի մեջ էին այդ երկու հոգիք: Այդ էր պատճառը, որ հայրս երբեմն թաքուն էր տեսնում իր գործը: Շատ է պատահել, որ, մայրս տանից դուրս է գնացել թե չէ, ինձ կանգնեցրել է դռանը, որ հսկեմ, ինքը ջորենը լցրել, տվել մի որևէ պակասավոր գյուղացու կամ սարից իջած թուրքի շալակը:

Իրիկունները, երբ տոմս էինք հավաքվում, մայրս անդադար խոսում էր օրվան անցածի կամ վաղվան հոգսերի մասին, իսկ հայրս, թինկը տված՝ ածում էր իր շոնդուրն ու երգում Քյորօղլին, Քյարամը կամ ո՞րևէ հոգեոր երգ:

Ահա այս ծնողներից ես ծնվել եմ 1869 թվի փետրվարի 7-ին: Մանկութիւնս անց եմ կացրել մեր գյուղում ու սարերում:

Մի օր էլ մեր դռանը մայրս հախարակ էր մանում, ես խաղում էի, մին էլ տեսանք, քոշերը հագին, երկար մաղերով ու միրքով, երկաթե դավազանը շրխկացնելով, մի օտարական անցավ:

— «Հասի՛ր, էդ կլեկչուն կանչիր, ամանները տանք, կլեկի», — առավ մայրս: Խաղս թողեցի, քնկա ուստի ետեից կանչեցի: Դուրս եկավ, որ կլեկչի չէ՛, այլ՝ մեր աղդականի փեսա՝ տիրացու Սհակն է: Սկսեցի զրույց անել: Տիրացուն խոսք բաց արավ իր դիտություն ամսին:

— Տիրացու ջան, բա ի՞նչ կլինի, մեր գեղումը մնաս, երկխանցը կարդացնես, — խնդրեց մայրս:

— Որ դուք համաձայնվեք, ինձ պահեք, ես էլ կմնամ, ի՞նչ պետք է ասեմ, — հայտնեց տիրացու Սհակը:

Գլուղումն էլ տրամադրովթյո՞ւմ կար, և, մի բանի օրից հետո, տիրացու Սհակը դարձավ Սհակ վարժապետ: Մի օթախում հավաքվեցին մի խումբ երեխաներ, տղա ու աղջիկ շարվեցին երկար ու բարձր նստարանների վրա, եղավ ուսումնարան, և այստեղից սկսեցի ես իմ ուսումը:

Մեր Սհակ վարժապետը մեզ կառավարում էր «գավազանաւ երկաթեաւ»: Իր երկաթե դավազանը, որ հրացանի շամփուրի էր նման, երբեմն ծռում էր երեխաների մեջքին, ականջները «քոքը-հան» էր անում և մեծ կաղնենի քանոնով «շան լակոտների» ձեռների կաշին պլոկում: Ես չեմ կարողանում մոռանալ մանկավարժական այդ տեռորը:

Վարժապետի առջև կանգնած երեխան սխալ էր անում թե չէ՝ սարսափից իրան կորցնում էր, այլևս անկարելի էր լինում նրանից բան հասկանալ, մեկը մյուսից հիմար բաներ էր դուրս տալի: Այն ժամանակ կարմրատակում, սպառնալի՝ չուխի թեկերը ես ծալելով, տեղից կանգնում էր վարժապետը ու բռնում... Քիթ ու պոռնկն արյունոտ երեխան, գալարվելով, բառաշում էր վարժապետի ոտների տակ, վանադան սրտաճմլիկ աղաչանքներ անելով, իսկ մենք, սիրթնած, թուքներու ցամաքած, նայում էինք ջրտահար ծտերի նման շարված մեր բարձր ու երկար նստարանների վրա: Զարդած երեխային վերցնում էին մեջտեղից: — «Արի՛», — դուրս էր կանչում վարժապետը հետևյալին...

Մի երեխայի ուսումնարան ղրկելիս հայրը խրատել էր, թե՛ «վարժապետն ի՞նչ որ կասի, դու էլ էն ասա»: Եկավ:

Վարժապետն ասում է՝ «Առա՛ տյը»:

Նա էլ կրկնում է՝ «Աստ՝ այբ»:

— Տո՛ շա՛ն գալակ, ես քե՛զ եմ ասում՝ «Աստ՝ այբ»:

— Տո՛ շա՛ն գալակ, ես քեզ եմ ասում՝ «Ասա ա՛յբ»:

Այս երեխայի բանը հենց սկզբի՛ց վատ՝ դնաց, և այնքան ծեծ կերպով, որ մի քանի ժամանակից «ղաշաղ» ընկավ, տառնիցն ու պիղիցը փախավ. հանդերուժն էր ման գալի: Բայց մեր Սհակ վարժապետի շարությունից չէ՛ր դա: Այս տեսակ անաստված ծեծ այն ժամանակ ընդունված էր և սովորական բան էր մեր գյուղական ուսումնարաններում: Գյուղացիներից էլ շատ քչերն էին բողոքում: Այդ ծեծերից ես չկերտ, որովհետև վարժապետը քաշվում էր հորիցս, բայց մանավանդ մորիցս էր վախենում: Չմոռանամ, որ Սհակ վարժապետին սիրում էին մեր գյուղում և մինչև օրս հիշում են:

Տասը տարեկան, մեր գյուղից հեռացել եմ Զալալօղլի, ուր մեծ և օրինակելի ուսումնարան կար, այդ ժամանակ՝ Լոռում շատ հայտնի «Տիգրան վարժապետի» հսկողության տակ: Այնտեղից էլ անցել եմ Թիֆլիս, Ներսիսյան դպրոց, որ չե՛մ ավարտել:

Շատ վաղ եմ սկսել ուսանավոր դրել: 10—11 տարեկան ժամանակս ժողովրդի մեջ երգվող երգերին տներ էի ավելացնում և գրում էի ղանաղան ուսանավորներ—երդիծաբանական, հայրենասիրական և սիրային: Սիրային ուսանավորներից մեկը, մի դեպքի պատճառով, տարածվեց ընկերներին մեջ ու մնաց մինչև օրս: Ահա՛ այդ ուսանավորը.

Հոգո՛ւս հատոր,
Սըրախ՝ս կըտոր՝,
Դասիս համար
Դու մի՛ հոգար.
Թե կա՛ն դասեր,
Կա՛ նաև սեր,
Եվ ի՛նչ զարմանք,
Ի՛մ աղավնյակ.
Որ կենդանի
Մի պատանի
Սերը սըրտում՝
Դատ է սերտում:

* Այս երկու տողն ընդհանրացած տողեր են, որով ժամանակի սիրահարներն սկսում էին իրանց նամակները: Հ. Թ.

Այս ոտանավորը գրված է 1881 կամ 82 թվին: Չե՛մ կարող չհիշել, որ այն ժամանակ ոտանավոր էր գրում և՛ իմ փոքր եղբայրը, որ կարդում էր ինձ հետ, և միշտ գտնում էին, որ նա ինձանից լավ է գրում:

Իմ տպված ոտանավորների մեջ ամենավաղ գրածը «Շունն ու Կատուն» է, որ գրել եմ 1886 թվին: — 1888 թ. ամռանացել եմ: Ծառայության եմ մտել մի քանի տեղ, բայց ամեն տեղ էլ չե՛ն հավանել, այնպես որ «Պոետն ու Մուղալի» մեջ 'սուղի՛ղն եմ տսել:

82
69
12

85
23
12

ԱՆՆԵՂԾ ԶԵՆՔ

Երբեք այսքան մեծ չի եղել անկեղծության կարիքն ու կարոտը, ինչպես այսօր, և երբեք այսքան ահռելի շափերով չի հայտնւել կեղծիքը. ինչպես այսօր:

Դարավոր կարգերի ու հասկացողությունների հեղաշրջումի օրը, պատմության ահալոր դատաստանի օրը:

Մեծ ալեկոծություններն ու ակնկալությունները ամենքին տեղահան են արել, դուրս են բերել իրենց անկյուններից. և ահա — ժողովուրդներն իրենց ունեցած ուժերով հրապարակի վրա են:

Ամեն մարդ շարժւում է, ամեն մարդ խոսում է:

Անշուշտ նա պիտի շարժվիր այնպես, ինչպես ինքն է կամենում, և խոսեր այն, ինչ որ ինքն է մտածում:

Այդպես պիտի լիներ մարդը, ևս առավել այս տեսակ մի ժամանակի առաջ, երբ շարժումը կամ խոսքը կարող է ունենալ այնպիսի հետեւանք, որ ուրիշ ժամանակ աներեւակայելի է:

Նրա այս խոսքից կամ այն շարժումից կախված է շատ բան:

Նվ հաճկարծ... դուք տեսնում եք... Նա խաղ է անում, դերատանություն է անում:

Դերասանությունը դիզեցիկ է բեմի վրա, ուր խաղում են. բայց նա դարձելի է կյանքի մեջ, ուր ապրում են:

Դրա համար էլ բեմի վրա խաղացողները շնորհքով մարդիկ են, իսկ կյանքում խաղացողները ցածիրն ու կեղծավորները:

Նրանք խաղ են անում ամեն տեղ, ամեն բանի հետ, և ահա,

մեր կյանքը ավելի նման է թատրոնական բեմի, ու այդ բեմը թեև փոքր, բայց, տեսեք, ո՞րքան դերասաններ ունի...

Իրենց վրա առած զանազան դերեր՝ նրանք մտել են ու խաղում են այս կամ այն ասպարեզում:

Ահա սա՝ ներկայանում է ամեն տեղ որպես չհասկացված ու հալածված գաղափարական գործիչ, մյուսը նշանավոր հերոս է խաղում, երրորդը հրապարակախոսություն է սարքել, չորրորդը բարեգործ է ձևանում, հինգերորդը զրույ է կեղծում, վեցերորդը հանդիսանում է արդեն որպես նահատակ, յոթերորդը զալիս է որպես դատավոր, ամենրին մեղադրելու և ամենքից հաշիվ ուղեւում...

Ու բնականաբար, չնայելով տյաքան շատ գործիչների ներկայությունը, դուք զգում եք, որ ցուրտ է. որովհետև չկա անկեղծություն ջերմությունը, զգացմունքի հուրը, որովհետև նրանք խուսում են լեզվով, իսկ սիրտները շատ է հեռու, և զգիում եք վերջապես:

Սրանք ոչինչ չեն սիրում, այլ ցույց են տալի, թե սիրում են:

Եվ ինչպես դերասանն ունի իր դերը, որ տանում է, իսկական գործիչն ունի իր խաչը, որ կրում է, սրանք էլ, այս կամ այն գործին կաշեկնով, փոխանակ գործի ծանրության տակ մտնելու և տանելու, իրենք են բարձրանում, հեծնում նրա վրա ու դարձնում են իրենց էջը:

Եվ այս դերասաններից ամեն մեկն ունի իր էջը, ու միշտ էլ իր էջն է քշում, թեկուզ աշխարհքը քանդվի:

Հաճախ սրանց շահասակությունը տևում է շատ երկար, նայած թե ինչ տեղ են մեյդան բաց արել և ով են թամաշավորները կամ հրք են գլխի ընկնելու:

Ու որպեսզի այդ թամաշավոր-ժողովրդի սիրտը շահած լինեն ու բարեկամ պահած, միշտ գոռում են «ժողովրդի» անունը:

Խոսքն ընչի մասին ուզում է լինի, միշտ վերջացնում են «ժողովուրդով»: Ժողովուրդն այսպես է կամենում...

«Ժողովուրդը մեզ հետ է... Ժողովուրդը ձեզ կդատի... Ո՛ւր ես, ժողովուրդ, անարգում են քեզ...»

Այդ հերիք չէ դեռ: Ժողովուրդն էլ են կեղծում:

Իրենց մարդկանցից սմանց հանդես ևն բերում կեղծ ստորագրություններով, անդրադեաներին իրենց շինած հողվածներով ու ներկայացնում որպես ժողովուրդ:

— Տեսե՛ք, ժողովուրդը մեզ հետ է:

Դե եկեք ու ջոկեցեք իսկականը կեղծիքից:

ՎԻՐԱՎՈՐԱԿԱՆ ԷՍԹԵՏԻԿ

Հանդ<ույցալ> Պոռշյանցի թաղման օրը, նրա բաց դերեկմանի եզերքին աշխատում էին վեր հանել վիպասանի փառքն ու տաղանդը և... մինը դուռն էր, թե նա ածուխ էր վաճառում, մյուսը աղաղակում էր, թե նա դռնի դուռն էր ընկած, երրորդը նրա ընտանիքը նմանեցնում էր «ցիգանի ընտանիքի», չորրորդը հավատացնում էր, թե նա մերկ էր, հինգերորդը ողբում էր, թե սոված էր, իհարկե, վեցերորդին էլ մնում էր եզրակացնել, որ այդ բոլորից նա մեռավ...

Այս լավիանությունն ու հառաչանքի ողորմուկ ձայնը, սովամահի ու մերկության ողորդ տարածեցին ամբողջ գրականության վրա. էլ ապրողների «թշվառ վիճակը», էլ մեռածների «դողդողացող ուրվականները»... այնտեղից էլ մամուլի մեջ. «երկու կոպիկը» ձեռքին Բաֆֆին, անկոպեկ Արծրունին...

Ընչի նման է այս. այս խեղճ ու անճարակ աղմուկը, որ ամեն անգամ բարձրանում է այս կամ այն գրական մարդու դագաղի վրա — այսքան սուտ և այսքան տգեղ ու վիրավորական միանգամայն:

Ես ճանաչում եմ գրեթե բոլոր հայ գրողներին: Նրանք ընդհանրապես, ոչ թե մերկ ու սոված չեն լինում, այլ միմյալ անգամ վատ չեն ապրում: Այո՛, նեղություններ են քաշում:

Բայց ո՞վ չի նեղություն քաշում իր մասնավոր կյանքում: Զարմանալի կամ զարհուրելի ի՞նչ կա այստեղ:

Ահա և Պոռշյանցը: Մեռավ: Ո՞վ է ասում թե նա քաղցած էր կամ մերկ: Ով որ էլ լինի — սուտ է ասում: Իսկ թե եղել է այս կամ այն պաշտոնին — ինչ կա արտասվելի: Եղել է թեմական տեսուչ, ուսուցիչ, լուսանկարիչ, վերջապես ամենասոսկալին, մի

քանի օրով, ի միջի ալլոց, ածուխի առուտուր է սկսել և տեսել է օգուտ չի ամուսն, թողել է։ Այդ հո չի նշանակիլ, թե նա սոված էր կամ տկլոր։ Ուրեմն դուք ինչ կարծիք ունեք էն մարդկանց վրա, որոնք մի որևէ պաշտոն ունեն կամ մի առուտուր են անում։ Ամենավատ դեպքում Պռոշյանցն էլ կամեցել է առուտուր անի։ Ի՞նչ անենք։ Նույնիսկ էն ժամանակ էլ, երբ և՛ Ներսիսյան դպրոցում ուսուցիչ էր, և՛ թոշակ ուներ, և՛ հոբելյանից ստացած հաղարներն էին ձեռքին, նա մի երկու առուտուր փորձեց ու վնասվեց, թողեց։ Այդ մի՞թե կնշանակի, թե նա թշվառ էր, մերկ ու քաղցած։ Ո՛չ, միայն մի ձեռնարկություն սխալ ու ձախորդ։

Ո՛չ, սոված ու մերկ չեն հայ դրողները։ Եթե այդպես եք կարծում, կարող եք հանդիստ լինել։ Դժբախտությունն այդ չի, այլ այն, որ գրականությունը ապրուստ չի տալիս գրողին, ինչպես մի երկուսն էլ, ի միջի ալլոց, նկատեցին իրենց ճառերում, և դրողը իր հռանդն ու ժամանակը կորցնում է ապրուստի վրա, ճիշտ այնպես, ինչպես առհասարակ մարդիկ, ու չի կարողանում պարասել գրականությամբ, եթե պարապում էլ է — ի միջի ալլոց։

Այս արդեն ուրիշ խնդիր է։ Եվ, այո՛, մեծ դժբախտություն է մի գրականության համար։ Եթե սրանից եք խոսում — խոսեցեք։ Գրողի ու նրա ընտանիքի համար էլ այստեղ վիրավորական բան չկա։ Ընդհակառակը. մենք գնահատում ենք գրողի տաղանդն ու չենք ուզում, որ այդ տաղանդը նա տանի ծախսի ու մաշի ապրուստի վրա, այլ կարողանա տալ մեզ այն, ինչ որ բարձր է ու դեղեցիկ և ինչ որ մենք չունենք։ Մենք ուզում ենք քեզանից ստեղծել մի լավ գրող մեզ համար, մեր ժողովրդի համար։ Թեկուզ այնպես, ինչպես այս ընչին դրկում ենք համալսարան, որ դա մեր մեջ մեզ համար լավ բժիշկ լինի, լավ խմբեներ, լավ ուսուցիչ։

Սրանից եք խոսում — խոսեցեք։ Չեք արել, ցավո՛ւմ եք — ցավեցեք։ Չե՞ք ցավում — այն էլ ձեր բանն է։

Բայց վեր կենալ մարդու դադաղի վրա — էլ սոված, էլ տկլոր...

Ամո՛թ է վերջապես։

Չեք կարողանում գրականություն ու գրող պահել այդ հերիք չի, այժմ էլ պետք է խնդրել, որ ճառեր չասեք նրանց վրա, երբ որ մեռնում են։

**ՀԱՅՈՑ ԱԶԳԱՅԻՆ ԿԵՆՏՐՈՆԱԿԱՆ ԳՐԱԴԱՐԱՆ,
ԹԻՖԼԻՍՈՒՄ**

Թիֆլիսը ռուսահայերի մտավոր կենտրոնն է, Թիֆլիսումն է հայ գրողների, բանասերների, հրապարակախոսների և առհասարակ ինտելիգենցիայի մեծ մասը, և Թիֆլիսում չկա մի կանոնավոր գրադարան, որից, հարկավոր եղած ժամանակ, կարողանային օգտվել այդ մարդիկ: Այնինչ շատ ուշատ մեծ է դրա կարիքը այս մտավոր կենտրոն Թիֆլիսում: Ամեն մի ինտելիգենտ մարդ չի կարող իրեն համար կազմել այնպիսի գրադարան, որ միշտ պատասխաներ նրա հարցերին, բայց մի հասարակություն կարող է այդ անել, և այդ հասարակությունը պետք է լինի Թիֆլիսի հայությունը: Նա կարող է և պետք է Թիֆլիսում ունենա մի ազգային գրադարան, ուր հավաքված լինին հայոց բոլոր հին մատենագիրները, ամբողջ նոր գրականությունը, Արևելքին, Կովկասին և հայ ժողովրդին վերաբերյալ ամեն տեսակ ուսումնասիրություններ: Ինչքան կարևոր է այդ հաստատությունը, և կարծում եմ, նույնքան պատեհ է և ժամանակը:

Հանդուցյալ Մ. Թամամշյանը թողել է մի գրադարան, որ հարուստ է Արևելքին և Կովկասագիտությունը վերաբերյալ հազվագյուտ գրքերով: Այս գրադարանի մի մասը, ինչպես լսում ենք, արդեն գնել է պ. Դ. Յուզբաշյանը և նվիրելու է էջմիածնին, եթե ձեռագիրներ կան թող ուղարկվեն էջմիածնին, բայց տալագրված գրքերը լավ կլինեն մնային Թիֆլիս: Մեր գրողներից երկուսն էլ, որ հայոց հին ու նոր գրականությամբ հարուստ գրադարաններ ունին, նույնպես մտադիր են ծախելու: Այս երեք գրադարանը միացած կկազմեն մի պատկառելի գրադարան, հարուստ հայկական և Կովկասագիտական բաժիններով, որ առանձնապես թանկ են մեզ համար:

Արդ, ո՞վ կառնի իր վրա այս մեծ ու անհրաժեշտ գործի նախաձեռնությունն ու հոգսը:

Կովկասի Հայոց Բարեգործական ընկերությունը¹, որ այս

օրերս էլ պ. Տիգրան Էնֆիաճյանից նվեր ստացաւ նրա հանդու-
ցյալ հոր՝ նույնպէս հայկական բաժնով ճոխ գրադարանը. ներ-
սիսյան դպրոցը, որ արդեն ունի մի հին գրադարան, թե՛ մի
ուրիշ մարմին:

Ահա այս հարցը դնում ենք Թիֆլիսի հայ ինտելիգենտ հասա-
րակութեան առջև:

ՀԱՅՈՑ ԴՈՐ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՀԻՄՆԱՄՅԱԿԸ

1858 թվականին Թիֆլիսում ներսիսյան դպրոցի տպարանից
դուրս եկաւ աշխարհաբար մի գիրք «Վերք Հայաստանի, Ողբ Հայ-
րենասերի» վերատառութեամբ, շարադրութիւն խաչատուր Սքովյա-
նի: Այս այն երջանիկ գիրքն է, որ հայոց նոր աշխարհիկ գրակա-
նութեան առաջին հիմնաքարն է ընդունւած: Եւ ահա այս տարի
լրանում է այդ գրքի տպագրութեան — հայոց նոր գրականութեան
սկզբնավորութեան հիսնամյակը: Մի հոյակապ առիթ՝ մի մեծ հա-
մագգային տոն կազմելու, վերարծարծելու, կենդանացնելու շատ
նվիրական զգացմունքներ ու դադափարներ, որոնցով ողևորվել է,
այո, ժողովուրդը, և մի ընդհանուր հաշիւ տեսնելու այն գեղեցիկ
երկերի ու գործերի, ինչ որ կարողացել է տալ հայի հանճարը էս
հիսուն տարում: Գուցէ կարելի կլինեն և արժանաւայել ձեռնար-
կութիւններով հավերժացնել հայ մտքի այդ տոնը — նորանոր ու-
սումնարաններ ու գրադարան-ընթերցարաններ բանալ, կենտրոնա-
կան համագգային գրադարան կամ թանգարան հաստատել, կամ
հիմնել հայոց գրական ֆոնդը, նրանով միանգամ ընդմիշտ վերաց-
նել ամեն մի գրողի հոբելյանին փող հանգանակելու սովորութիւ-
նը և հոբելյանները վերածել զուտ գրական տոներ:

Անշուշտ կլինեն և շատ ուրիշ ձեռնարկութիւնների առաջարկ-
ներ, գուցէ և հարկավոր չի դատւիլ կամ զլուխ չի գալ այս ձեռ-
նարկութիւններից ոչ մինը — այսուամենայնիւ պետք է կատարել
այդ մեծ տոնը, որ ինքնըստինքյան կունենա բարոյական ահապին
նշանակութիւն և համատարած հայ ժողովրդի ընդհանուր ողևո-
րութեան, լավագույն հիշողութիւնների ու պայծառ հուշերի օրը
կլինի: Այդ տեսակ օրեր շատ չեն լինում ժողովուրդների կյան-
քում: Պետք է տոնել:

ՈՉ-ԳՐԱԿԱՆ ՈՋՆՃՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ՔՆՆԱԳԹՅՈՒՆ

Աշխարհքում մի մարդ կա, անունը Ռ. Դրամբյան: «Մի դիպ-վածով» է դ Ռ. Դրամբյանի ձեռքն են ընկնում իմ կազմած և իշխա-նուհի Մ. Թումանյանի հրատարակած մանկական պատկերազարդ գրքույկները: Կարդում է «Ծիտը»: Բարեբախտաբար միայն էս մե-կը: Պարոնը սուր հիշողություն է ունենում: Հիշում է, որ դա վերց-ված է Ս. Հայկունու առակներից¹: Համեմատում է՝ տեսնում է նույնն է «բառացի»: Կարդում է «Հուսաբերի» հեքիաթներից² — նույն բանը... Մտածում է. ահա թե ինչով են «մեծանում» մեր «հեղինա-կություն ու դիրք ձեռք բերելու տենչով տարված գրագետները...» ինչով են փառք վաստակում ու գովարներ դիզում...

Մաղձը շարժվում է մարդուկի ներսը, տեսնում է «շանտաժ», «ժանտախտ» ու բարձրանում է անխնա «հարվածելու կծու խայթիչ լեզվով»: Առանց ձեռքը դռալու, առանց ղգալու, առանց տատան-վելու գրում է «Գրական մեծությունները բանագող», նոր սերուն-դին բույկոտի է հրավիրում նրանց դեմ («Մշակ» № 162) ու քիթը սրբում, աչքերը ճաճապցնելով վեր է կենում դնա իր սովորական ճանապարհը, որտեղից եկել էր «դիպվածով»:

Ո՛չ, կանգնեցեք, գրական մեծություններ սանձահարող անսանձ փոքրություն: Էստեղ տվեք ձեր ականջներն ու կանգնեցեք մեր առջև: Էսպես: Ես ճանաչում եմ ձեզ: Դուք մի որևէ Ռ. Դրամբյան չեք: Դուք մինը չեք: Դուք շատ եք: Դուք տիպ եք: Դուք էն պատիկ, մաղձոտ ու մութ հոգին եք, էն հավիտենական անկոչ պրոկուրորը, որ ամեն տեղ, ուր կերևա, միայն «դիպվածով» լսած լինելով մի բան, դատում ու դատապարտում է ամեն գործ ու գործիչ, առանց ճանաչելու, առանց ամաչելու: Դուք էն անհոգի, տափալի ընթեր-ցողն եք, որ կարդում է պարապությունից ու «դիպվածով» ձեռքն ընկած մի քանի տողով, առանց խոր ու լուրջ նայելու, առանց հաս-կանալու, տգետ ու թեթև սկսում է քննադատել ու «հարվածել», և առանց հասկանալու էլ շարտում է բռները, — շանտաժ, ժան-

տախտ, բանագող... թեկուղ և դեմը կանգնած լինի մի գրական մեծություն:

Կանգնեցեք ձեզ հասկացնեն, որ եթե մի մարդու ասում եք գրական մեծություն, զգուշ լինելի լինեք նրա դեմ գրական կովի դուրս գալիս, ճանաչեք ձեր շափը ու չհամարձակվեք մյուս անգամ էլ էդպես ստահակորեն հոխորտալով ու բերաններդ շաղ տալով ծառս լինել մի այլ գրական մեծության դեմ:

Ո՛վ Դրամբյան:

Դուք էնքան տգետ եք, չեք էլ իմանում, որ հեքիաթները գրական մարդիկ չեն հորինում, այլ առնում են ժողովրդականը ու պատմում: Եվ շնորհքը հենց էդ պատմելու մեջն է, որ իմանան ի՞նչը փոխեն, ինչը դուրս պցեն, ինչը պահեն, ինչ լեզվով, ինչ ոճով ու ինչպես պատմեն, որ և գեղեցիկ դուրս գա և ժողովրդականի համը ու հոտը չկորցնի:

Էսպես է, ո՛վ հայոց գրողներին «կրթող» Դրամբյան: Եթե ես առած լինեի նույնիսկ Ս. Հայկունու գրքից, դարձյալ կմնար իմ արածն օրինավոր ու անպարտավելի: Սա է էն ուղիղ ճանապարհը, որով հոսանք պետք է տալ, ներս բերել առողջ ժողովրդական ստեղծագործությունները և ուժեղ, հարուստ, կենդանի լեզուն:

Դուք էդ չեք հասկանում, հերիք չէ, դեռ դրա հետ էլ սուտ եք ասում, խաբում եք մարդկանց, իբր թե ես իմ պատմած «Ծիտը» վերցրել եմ Հայկունու գրքից: Էն էլ «բառացի»: Եվ մինչև անգամ երեսն եք ցույց տալիս: Դե այժմ աչքներդ բաց արեք, նայեցեք ձեր ցույց տված երեսին: Ես գրել եմ «Ծիտը», Հայկունին «Աշուղ Այճուրը»: Իմ ծիտի ոտը փուշ է մտնում, Հայկունու այճուրը փուշ է գտնում: Իմ ծիտը տեսնում է պառավը փետի է ման գալիս, ուզում է թոնիրը վառի, փետ չունի. Հայկունու այճուրը տեսնում է պառավը թոնիրը վառում է, չի կաշում: Իմ ծիտը գնում է տեսնում հովիվն անհաց է կաթ ուտում. Հայկունու այճուրը տեսնում է հովիվը «սպառնալով» փրդել է կաթնի մեջ, էնպես է ուտում: Իմ ծիտը տեսնում է հարսանիքում մսացու չունեն, որ մորթեն. Հայկունու այճուրը տեսնում է շուն են մորթել: Իմ ծիտը հարսը տալիս է աշուղին, ինքը դատարկ ետ դնում. Հայկունու այճուրը հարսը փոխում է «ճունդովի» հետ: Նրա այճուրը տալիս է աշուղի աչքը հանում, իմ ծիտն էդպես բան չի անում: Հայկունու հեքիաթի ուղիղ կեսը կրկնություն է, իմ հեքիաթում չկա: Իմ պատմածի ծիտի հրդը Հայկունու վարիանտում չկա: Վերջապես Հայկունու հեքիաթը նրանով է վերջանում, որ այճուրը հարսին տանում է տիրանում: Իսկ իմ ծիտը բուլբուլին մնում է դատարկ, մինչև անգամ ձեռի սաղն էլ հրդելիս վայր է ընկնում. կոտրվում ու դատարկ էլ թռչում է, գնում:

Մի քանի տող հեքիաթ և էսքան տարբերություն: Եվ հեքիաթն էլ հենց ամբողջովին կազմված է սրանցից: Դեռ լեզուն էլ թողնենք մնա:

Ասեք, խնդրեմ, դիպվածական պարոն, սրա՞ն եք ասում՝ «նույն պատմությունն է բառացի»: Սրանո՞վ եք եկել բանագող հռչակելու հայոց (ահա թե սրտիդ է դժբախտությունը) գրական մեծությունները: Սրա համա՞ր եք հայոց թերթերում նոր սերունդը բոյկոտի հրավիրում իմ գեմ:

Եվ էս գեռ էն է, որ ասում եք՝ «բառացի» եմ վերցրել, իսկ եթե մյուսներին դամ, որ նույնիսկ ձեր ասելով «փոփոխված են» կամ «ոտանավորի վերածած», ի՞նչ կոտանեք: Բայց սրանից հետո, որ քան էլ դուք Դրամբյան լինեք, գլուխներդ պետք է մտնի, որ ոչ թե չեմ օգտված Հայկունու վարխանտից, այլ իմն ու նրանը միանգամայն տարբեր վարխանտներ են: Նրա հերոսը իր գտածն է տալի, իմը իր ցավը, նրա հերոսը հարսի տեր է դառնում, իմը մնում է դատարկ: Եվ նրա վարխանտը ես չեմ էլ հավանում, սխալ եմ համարում:

Էդ պրծանք: Հիմի էս ասեք. ես ե՞րբ եմ էդ հեքիաթը հրատարակել որպես «խնդնուրուն աշխատություն», ո՞վ լուրջ քննադատ Դրամբյան:

Էաց արեք «կուսաբեր» 1907 թ. ա. տարի, էջ 96. տպված է սև տառերով սպիտակ թղթի վրա՝ «Ծիտը — ժողովրդականից»: Էլ ի՞նչ եք ուզում: Այնուհետև իշխ. Թումանյանի հրատարակությամբ պատկերազարդ տպված է 2400 օրինակ, իսկ 50,000 անգամ, ամենաքիչն եմ ասում, լրագիրներում ու ասանձին թերթիկներով հայտարարված է, թե հա՛յ, հաբա՛յ, իմացեք ողջ աշխարհն ու բոլոր Դրամբյաններդ, որ էս գրքուկները կազմած են Հովհ. Թումանյանի խնդնուրուն գրվածքներից ու ժողովրդականից առած նյութերից: Էլ ի՞նչ անեինք, ո՞վ Դրամբյան, էլ ի՞նչպես վարվեինք, որ ազատվեինք ձեր «լուրջ կրիտիկայից»:

Եվ տեղն է եկել, թող ասեմ: Դրեթե բացառապես ես, եթե ժողովրդական մի նյութ եմ մշակում, միշտ էլ հիշատակում եմ ու շեշտում, թե տեսեք, որ «Ժողովրդականից է»: Բայց չէ՞ որ էս մինչև անգամ ավելորդ է, և սովորաբար էսպես չեն ասում, նախ, որովհետև արդեն փոփոխված է, երկրորդ, ամեն իսկը գլխին մարդ, էն նույնիսկ ռամիկը, գիտի, որ հեքիաթը, առակը կամ լեգենդը էս մարդիկ չեն հնարում, չեն ստեղծում, այլ պատմում են, և հերիք է եթե սկսում են՝ «լինում է, չի լինում», կամ գրում են՝ հեքիաթ, առակ, լեգենդ: Սրդեն պարզ է: Դրա համար էլ ուղղակի գրում են՝ «Հեքիաթներ Ղ. Աղաջանի», «Հեքիաթներ Ս. Քամալյանի», «Воп-

шебные сказки Перро», «Норвежские сказки Андерсена», և այլն, և այլն: Եվ մինչև ձեր ծնվելն ու «դիպվածով» հոգված գրելը դեռ էս աշխարհում չէր հայտնվել մի խելոք, որ կարծեր թե էդ մարդիկը բանադողներ են, թեև միշտ առել ու մշակել են ժողովրդական նյութերից, որ տպված են էս կամ էն աղբադրական ժողովածուների մեջ:

Հենց ինքներդ ընչի դեմ որ խոսում եք, նրանից ավելի հեռուն եք գնում: Դուք, ո՛վ «ամենախիստ» Դրամբյան, ձեր հոգվածում հայ ժողովրդական առակները անվանում եք «Ս. Հայկունու աշխատություններ...»: Աշըղ այհլորը անվանում եք «Ս. Հայկունու առակը...», շնայելով որ նա, գոնե ինձ նման, չի կաղմել զանազան տեղերից ու վարիանտներից ու չի մշակել, այլ անփոփոխ վերցրել է ժողովրդինը, և մինչև անգամ էն էլ խսկի ինքը չի գրի առել, այլ բառացի, ինչպես կա, արտագրել է ուրիշի ժողովածուից: Զափա քաշեցեք, կարդացեք հենց ձեր բաց արած երեսը (17), աշըղ այհլորի տակը, տպած է. «Խոյեցոց մանկական առակներից. Հայթաղ դյուղի բարբառով. գրի է առնված Հարություն Ավչյանի ժողովածուեն»:

Արդյոք հասկանո՞ւմ եք ինչ եք անում և կամ կարող եք հասկանալ, ո՛վ Դրամբյան: Նրան իր արտագրածի համար ասում եք Ս. Հայկունու աշխատությունը, իսկ ինձ իմ կաղմածի ու պատմածի համար՝ բանագող...

Բայց դեռ կացեք ցույց տանք, որ դուք էդ անհույս կուրության ու անհատակ տգիտության հետ միաժամանակ և խսկի տեղեկություն չունեք էն առարկայից, ընչից որ խոսում եք:

Թողնում եմ, որ իմ շարաբաստիկ «Ծիտը» ու «Լուսաբերի» մյուս հեքիաթները գրված են շատ առաջ, «Լուսաբերի» ձևադրի հետ միասին դոնվում էին ցենզորի մոտ և գիրքը տպելու թույլտվություն էր ստացված, որ Հայկունու առակները դուրս եկան: Թողնում եմ մի կողմ, որ ես լռեցի եմ ու էն գլխից, ոչ «դիպվածով», սիրել և հետաքրքրվել եմ հեքիաթներով, լեգենդներով, առակներով, և շատերն անգիր դիտեմ դեռ մանկուց: Էդ բոլորը թողնում եմ մի կողմ: Ներքև նայեցեք, բեխաբար պարոն, որ զարմանքով տեսնեք, թե էդ հեքիաթներից քանի-քանի վարիանտներ տպված են եղել Հայկունու գրքի դուրս գալուց ու ձեր տխուր ծագումից տասնյակ տարիներ առաջ:

Համեցեք Ծրտի կամ Աշըղ Այհլորի վարիանտները.

1) «Վարժարան», մանկավարժական ամսագիր, 1883 թ. № 6. էջ 77, Ճուտիկը. Ա. Մեհրաբյան:

2) Գ. Տեր-Աղեքսանդրյան — «Թիֆլիսեցոց մտավոր կյանքը», 1885 թ. էջ 412, Ծրտի վուտի փուշը, Թիֆլիսեցոց բարբառով:

3) «Հայ ժողովրդական հերիաթներ», Տիգրան Նավասարդյանի, 1894 թ. 8 գիրք, էջ 63, Կոստանդնուպոլիս։

4) «Сборник материалов для описания местн. и племен. Кавказа», № 32, «Воробей», ингилойск. сказка.

5) Նույնը, էջ 106, «Лиса и пшеничное зерно», греческ. сказка.

6) Сб. 33, Проказы лисы. Имеретинск. ск.

7) Дудченко. Лисичка сестричка. Малорусск. сказка.

Եվ այլն։ Եվ այլն։ Հասկանո՞ւմ եք, ով միայն Հայկունին «գիպվածով» տեսած Դրամբյան։

Հիմի դուք Չախչախ թագավորը տեսեք, որ ասում եք Հայկունու թողոտ բեկն է՞. մի վարիանտ, որ անպայման անաջողներին է։

1) «Հայ ժողովրդական հերիաթներ», Տիգրան Նավասարդյանի, 1890. 6 գիրք, Չախչախ թագավոր, Վանի բարրառ։

2) Тюлки вэ Чак-чак-бек, татарск. сказка, в стихах. Султан Меджид Ганиев. 1894.

3) Сб. Мат. [ерналов]. Царь Грушь, кюринск. сказка.

4) 13, Лисица, армянск. сказка.

5) Сб. 19, «Лиса и мельник», имеретинская сказка.

6) Сб. 27, «Лесной человек и кот», ск. терск. казаков.

7) Сб. 28, «Лисица и пастух». армянская сказка.

8) Сб. 29, «Старая хлеб-соль не забывается», чеченская сказка.

9) Сб. 39, «Лиса и Армундабек», татарск. сказка.

10) Афанасьев, «Козьма скоробогатый», русск. сказка.

11) Он-же, «Бухтан Бухтанович».

12) Сб. св. о кавк. горцах, «Букчи хан», аварск. сказка.

13) Волшебные сказки Перро. «Кот в сапогах», франц. ск.

Հերիք է՞ր արդյոք։ Մյուսներն է՞լ կուզեք...

Եվ կրկնել, որ Հայկունու վարիանտները պատկանում են անհաջողների շարքին։ Բայց էս բոլորից արդյո՞ք մի բան եք հասկանում, ով գրական մեծությունների դաստիարակ Դրամբյան։

«Ղուսաբերից» եք խոսում։ «Ղուսաբերը» կազմելու համար մենք ամենաաղաչն կերպով օգտվել ենք ժողովրդական նյութերից և պիտի օգտվենք միշտ, որքան էլ կծու լինի Դրամբյանը ու խայթիչ էն էլ ոչ միայն մեր ժողովրդականից ենք օգտվում, այլև օտար աղբյուրներից՝ ռուսական, ֆրանսիական, գերմանական, լեհական, բայց

մանավանդ անգլիական ու ամերիկական, հարկավ, մեր ինքնու-
թյանն ու մեր մտածողության եղանակին հարմարեցնելով:

Հեղինակի անունը հիշում ենք, եթե մի ուրիշ հեղինակից ենք
վերցրել նույնությամբ, ինչպես, օրինակ, կոեսնեք տպած Ամիշյա,
Մամին Սիրիրյակ, Շիլլեր, Գյոթե, Անդերսեն: Եթե փոփոխած կամ
վերապատմած է՝ ըստ Ամիշյայի, ըստ Մամին Սիրիրյակի, որ կոես-
նեք ձեր բարի աչքով:

Գալով ժողովրդականին, նույնպես բոլորի դիմաց նշանակում
էինք «ժողովրդական» կամ «ժողովրդականից»: Բայց արեք «Լուսա-
բերի» 1907 թ. Ա. տարվա ցանկը և կոեսնեք: Բայց հետագայում
խմբագրությունը, ինչ-որ փոփոխված է, իր իրավունքը չհամարեց
անվանել ժողովրդական ու վարվեց էնպես, ինչպես ամբողջ աշ-
խարհքն է վարվում՝ միայն զուտ ժողովրդականի դեմը թողնել
«ժողովրդական» բառը:

Եվ ահա էսպես, ո՞վ հայոց գրականության խուզարկու Դրամ-
բյան:

Ինչպես տեսնում եք, ժողովրդական նյութերը՝ հեքիաթները,
լեգենդները, առակները, երգերը, անեկդոտները թափառում են զա-
վառից պավառ, երկրից երկիր, լեզվից լեզու, ազատ, տնապա-
ստատ: Եվ իսկի մի դարմանաք, որ Ս. Հայկունու գրքից դուրս էլ
ներանց հանդիպում եք էսքան շատ վարիանտներով կամ հենց
նույնությամբ, մանավանդ նույն երկրում, նույն ժողովրդի մեջ:
Մի՛ դարմանաք ու մի՛ դայրանաք, ով Դրամբյան: Տեսնո՞ւմ եք, ես
«դիպվածով» չեմ զբաղվել էս գործով: Տեսնում եք, Հայկունու
գրքից առաջ էլ ինչքան նյութ ու քանի վարիանտ եմ ունեցել ձեռիս
տակ, և ես ավելի զգուշ ու լուրջ եմ վերաբերվել մի «ծրախ», քան
թե դուք մի «գրական մեծության»: Դարձյալ մի՛ դարմանաք, ով
Դրամբյան, այլ հասկացեք, հենց էստեղ է տարբերությունը «մե-
ծության» ու «ոչնչության»:

Ես էլ շատ եմ ցավում, ով քնքուշ Դրամբյան, որ Հայկունին
մեռավ հետին չքավորության մեջ, ինչպես մեռան Բաֆֆիները,
Գամառ-Քաթիլաները, ու դեռ շատերը պիտի մեռնեն էս փուշ աշ-
խարհքում: Էդ ճշմարիտ է. բայց, հավատացնում եմ, հանդուցալը
դրանից չմեռավ, որ ես «Միտը» գրեցի... ահա տեսեք, ինձանից ու
Հայկունուց ուղիղ 26 տարի առաջ Ս. Մեհրաբյանը նույն հեքիաթը
գրել է «Վարժարանի» մեջ...⁴

Ի՞նչ անենք, ով Դրամբյան, ծաղիկը դրած է մեջտեղը և նույն
ծաղիկից մեղուն մեղր է շինում, օձը թույն:

Էդ ժողովրդական նյութերը անհիշելի ժամանակներից անհուն
ու անսպառ փռված են մեջտեղը. ինչո՞ւ չէիք օգտվում, ով Դրամ-

բայան: Եվ եթե օգտավորի դեմ խոսելու էգբան ախորժակ ունիք, ինչո՞ւ ավելի մեծ բանից չեք խոսում, քան թե «Ծիտն» է: Մի Սասունցի Դավիթ... բանի ժամանակ էր բանահավաքները Մոկաց մոլոր լեռներից բերել էին ձեր առջև ձգել: Բացատրում էին ու հիանում: Սակայն ձեզ համար ու ձեր երեխաների համար նա դոյություն չունի ու չկար: Զե՛, որ նույն ժողովրդական նշույթն եմ վերցրել ու միայն պատմել, կամ ինչպես դուք ասում եք, «վերածել ռուսափորի», և էն էլ աշխատել եմ որքան կարելի է «բառացի», ժողովրդականի՜ն հավատարիմ. ուրիշ ոչինչ:

Ո՞րտեղ էիք, ո՞վ Դրամբյան: Հիմի համեցեք, երբ որ «բառացին» էգբան հեշտ է, հմայիչ, հեղինակի կոչում է տալի և դոմարներ է դիզում: Ահա, փռված են...

Բայց ոչ, ձեզ չի տված՝ ոչ եղածը վերցնելու շնորհքը, ոչ ստացածը գնահատելու առաքինությունը, այլ համբակի թեթևամրտությունը և տափակ, փոքրիկ հոգու մաղձն ու թուլնը:

Եվ դուք եք կարծում դուք, դուք և բոլոր ձեզ նման Դրամբյանները, թե ես իմ էդ գործերով շատ եմ ինքնագոհ ու մեծ բաներ եմ համարում: Մեծ բաներ են, այո՛, բայց ոչ ձեզ համար. և ձեր խելքը հազիվ թե «Ծիտն» էլ հասնի, իսկ ինձ համար—երբեք:

Արդյոք հասկանո՞ւմ եք, թե ի՞նչ եմ ասում, ով լուրջ կրիտիկոս Դրամբյան:

Վերջացնենք:

Այո՛, «Ս. Հայկունին մեռավ հեռի չքավորության մեջ, ինչպես մեռան Բաֆինները, Դամառ-Քաթիպաները, Մուրացանը, Պարոնյանը և ուրիշները»: Լա՛վ, բայց դրա համար իմ դե՞մ եք դալմադալ անում, ո՞վ դուք մեռելների սիրահար ու կենդանիների թշնամի Դրամբյան, ո՞վ ամեն շնորհի հավիտենական ոխերիմ Դրամբյան, ամեն բարի աշխատանք ուրացող, ամեն ազնիվ ու գեղեցիկ գործի չարախոս ու չարակամ Դրամբյան, և, ավա՛ղ, անվերջ, անմահ Դրամբյան:

Ցավում ու գովում եք մեռելներին: Վաղն էլ, անկասկած, կգովեք և ինձ, ինձ, որից, էսօր, հորդորում եք մանուկ սերունդին—երես դարձնի: Կգովեք: Բայց դիտե՛ք, թե ձեր գովասանքը ձեր հայհոյանքից ինչքան ավելի ծանր է ու դարձելի, ինչպես և զրգվելի է ձեզ հետ վիճելը:

Եվ էս պատասխանը գրելուց առաջ ես վարանքի մեջ էի.— լռեմ ու բանագողություն ընդունեմ ինձ վրա, թե՛ պատասխան տամ սրա՞ն. երկուսից ո՞րն է ավելի տգեղ ու անպատվաբեր: Եվ, անշուշտ, ձեզ հետ վեճի բռնվելը շատ ավելի տգեղ է դւ անպատվաբեր, բայց պատասխանեցի, որովհետեւ, ինչպես արդեն ասել եմ,

դուք մեր կյանքում, դժբախտաբար, «սովորական երեւոյթ» եր, թեև միաժամանակ միանդամայն ոչնչութիւն:

ԹԵՈՒՐԻԿԱԳՈՒԹԵՄՆ, ՄՈՒԹԻ ՄԵՋ

Շուրաւերցի իմ մի բարեկամը ժի անգամ ինձ հետեւյալ պատմութիւնն արավ.

— Բեհբութովի կովի տարին՝ Ղարս տաճնող ռազմական ճակատարհը մեր գյուղովն էր անցկենում: Զորանոց չկար, և մեր գյուղում գիշերող զորքը բաժանում էին գյուղի վրա, ամեն մի տան մի կամ մի քանի ղինվոր էին տալի պահելու:

Երեխա էի: Մի իրիկուն մեծ ախպիրս հանդիցն եկավ. կրկենի արավ (բաղարջ), գցեց կրակը: Կրակի շորս կողմը կտրած նստեկ ենք, սպասում ենք կրկենուն, մին էլ տեսանք քոյսվեմ մի ղինվոր բերեց, թե գիշերը պետք է պահեք: Խնչ ասել կուզի, շատ սիրով ընդունեցինք, շոր գցեցինք տակը, կրակի մի կողմն էլ նա նստեց: Դե լեզու չգիտենք, բան չգիտենք: Հիմի հերս շիրուս է քաշում, մերոնք էլ ղրուց են անում, թե ինչպես ուսն եկավ մեր երկիրը խաղաղութիւն գցեց, ու օրհնում են ուսին, ուս սալգաթին...

Հենց էս ժամանակը սալգաթը տեղիցը վեր կացավ, էն կողմից կասկարենքը վեր կալավ բերեց, որ գցի կրակին, թաղած կրկենու վրա:

Ախպիրս վրա թռավ կասկարենքը էն կողմը հրեց, աղաղակելով.

— Բրա՛տ, կրկենի, կրկենի...

Զինվորն, իհարկե, բան չհասկացավ, նեղացավ, մի քանի խոսք փնթփնթաց. էն էլ մենք չհասկացանք, ու կրկին կասկարենքը բերեց դիպի կրակը: Ախպիրս դարձյալ հրեց դենը: Նա քանի բերեց կրակին, սա հրեց դենը, և սրանց մեջ սկսվեց մի լուռ կռիւ: Հասավ էնտեղ, որ բռնեցին ու սկսեցին իրար քաշքշել: Բայց այդ միջոցին կարող էր կրկենին աչրվել, ու մենք հանեցինք մոխրի տակից: Զինվորն էս որ տեսավ, «ա...» լացադանչեց ու հանգստացավ, ախպիրս օձիքը թողեց, իր տեղը նստեց, նորից կրակն իրար արինք, նա էլ իր «կատոյոլը» դրեց վրեն, մենք էլ, ինչով կարող էինք պատվեցինք: Թյուրիմացութիւնը դուրս եկավ մոխրի տակից. կռիւը վերջացավ սիրով, ու սիրով էլ առավոտը բաժանվեցինք, օրհնանքով ճանապարհ դրինք դեպի կովի դաշտը:

Այժմ ամեն անգամ երբ խոսք է լինում մեր «սեպարատիզմի» մասին ու քաշքշում են մեզ դանադան լրագիրներում հրապարակ-

ներում, կամ ամեն անգամ երբ ժողովուրդները. կամ ավելի ճիշտը, ժողովուրդների անունով խոսողները իրար օձիք են բռնում ու տառելովյունը բորբոքում մարդկանց սրտերում — միտս է գալի էս կրկենու պատմությունը ու մտածում եմ. անկարելի բան է, որ էս մարդիկը էսքան վատ ու չար լինին. անշուշտ սրանք ինչ որ ասում են, էնպես էլ կարծում են և թյուրիմացություն մեջ են: Մանավանդ հաճախ պարզ տեսնում եք, որ, հիրավի, վատ մարդ չի իսկի:

Իհարկե գոյություն ունի տարածացնության և իրական պատճառներ, բայց երբ մոտիկ ծանոթանում եք գործերին ու հանգամանքների խորն ևք նայում, ամաշկարա տեսնում եք, որ դժբախտության դիտավոր պատճառը թյուրիմացությունն է, իրար չճանաչելն ու իրար չհասկանալն է:

Թյուրիմացությունը, անգիտությունը, անծանոթությունը մի մութը դրություն է. իսկ ամեն շար բան մութիցն է ծնում: Մթության մեջ կասկածում ենք ամեն շարժումից, վախենում ենք իրարից, մեր վախը իրար հաղորդելով վախով վարակում ենք ավելի մեծ բազմություններ, դարձնում ենք մի ահուկի երեույթ, մի հիվանդոտ դրություն, ուր ամենամիտքը առիթից սուտ ու սխալ ծրնունդ են առնում հրեշավոր առասպելներ ու հեշտ էլ դառնում են իրար թշնամի ամբողջ ժողովուրդներ: Այնուհետև կուրանում ենք իրար լավ կողմերը տեսնելու, խլանում ենք առողջ, բարի խոսքի հանդեպ, դառնում ենք հակամետ ամեն շար բանի հավատալու, հետևելու, և էդ տեսակ ժամանակները դուրս եկող ամեն մի սրիկա կարող է խաղալ ժողովուրդների ճակատագրի հետ:

Նորանցյալ թուրք-հայկական ընդհարումները՝ հոյակապ դաս ու օրինակ են մասսայական էս հիվանդ հոգեբանության: Երկար տարիների խեղ-խեղ հայացքները, ցեղական շահերի անունով բորբոքվող պայքարները, թշնամական երգերն ու կասկածելի փսփսոցները մարդկանց, ժողովուրդների հոգու մեջ ամբարվում են ժամանակի ընթացքում մի սև օր պայթելու՝ զարմացնելով բոլոր միամիտներին, թե էս ի՞նչպես եղավ և ո՞րտեղից էր:

Եվ ինչպես երեխաները՝ ինչ էլ որ անեն, սիրում են մեղքը գցել ուրիշի վրա ու իրենց արդարացնել, որովհետև ինքնաքննադատության ուժն ու ճշմարտությունն ասելու գիտակցությունը չունին, էնպես էլ ամբոխներն ու ամբոխամիտ մարդիկ գտնում են մի շեյթան... ա՛յ, շեյթանն էր, թե չէ ի՞նչպես կարելի էր, որ իրենցից էդպես բան դուրս գար...

Խաբում են իրենց, հանգստացնում են իրենց վրդովված խղճմորտանքը ու գնում են դեպի նոր ընդհարումներ:

Ինչո՞ւ:

Որովհետև զնում են նույն հին ճանապարհով, նույն հին ձևի պայքարներով, նույն հին երգերով թե դումայի մեջ, թե մամուլի էջերում, թե զեմաստվոյի շուրջը, թե ուսանողական շրջանում... միշտ առեւտրային բորբոքելով ու հետզհետեւ զրավելով ավելի մեծ բաղմոթյուններ ու ավելի մեծ տարածութիւններ: Եվ զարհուրելի է, երբ մտածում ես, որ մեծ մասով էդ բոլորն աւաջանում են իրար լավ չճանաչելուց, իրար չհասկանալուց, թշուրիմացութիւնից:

Ու թշուրիմացութեան պոխապին մութը, որի մեջ մարդիկ միշտ իրար աչքի հրեշներ են երեւում, որի խավարչտին արգանդում լուռ, թաքուն հղանում ու հասունանում են աղետները...

Միտս եկան դարձյալ թուրք-հայկական ընդհարումները և մի երջանիկ դեպք:

Էդ ժամանակ լուեցիները մի ընդհանուր որոշում էին արել ինչ ուղում է լինի, իրենց շրջանում պահպանել խաղաղութիւնը: Եվ որովհետև տեղի թե վարչական, թե զինվորական մարդիկ էլ շատ սիրով վերաբերվեցին ու ամեն կերպ նպաստեցին. հնարավոր եղավ վերականգնել խանդարված խաղաղութիւնը և ստեղծել մի եղբայրական կապ հարեւան ժողովուրդների մեջ: Մոտեցան, բացվեցին, և մի օր էլ, երբ հաւաքված էին մի տեղ զանազան ազգութեան մարդիկ ու սրտաբաց խոսում էին իրար հետ, վեր կացավ մի պատկառելի ուռւ մարդ ու էսպես խոսեց.

— Պարոններ, հայեր ու թուրքեր, էսօր, երբ ամեն բան պարզ է ամենքիս համար, ես ներողութիւն եմ խնդրում ձեզանից էն կասկածի համար, որ տարեւ եմ թե մեկիդ և թե մյուսիդ վրա, ենթադրելով, թե ձեր մեջ մի բան կա Ռուսաստանի դեմ... Թուրքերն էլ հայտնեցին, թե ընդհակառակը, իրենք էին կարծում, թե ուրաները միացած էին հայերի հետ ու նրանց օգնում էին իրենց — մահմեդականների դեմ: Իսկ հայերը պատմեցին, թե իրենք կասկածում էին, որ ուրաների համակրութիւնը թուրքերի հետ է իրենց դեմ: Ապա թե դուրս եկավ, որ հույն դյուղերն էլ վախեցել էին, թե իրենց դեմ մի բան կա...

Պարզվեց, որ ամենքն էլ թշուրիմացութեան մեջ են եղել, թշնամական գդացմունքներով դեպի իրար, և ինչ ասեք. որ չէր ծաղիլ սրանից, և ի՞նչ հեշտութեամբ:

Էս ամենը մի՞թե բան շտովորեցրին մեզ: Մի՞թե դեռ ժամանակը չի, որ իրար մոտենանք, ճանաչենք, ներենք, սիրենք:

Մեզ չի ճանաչում ոուսը, բայց մի՞թե մենք ճանաչում ենք նրան: Մեզ չեն ճանաչում մեր հարեւանները, բայց մի՞թե մենք նրանց ավելի ենք ճանաչում:

Մի՞թե մենք լավ ենք ծանոթ ուռւ մարդու սրտի բարութեանն

ու պարզութեանը, վրացու հոգու անկեղծութեանը, թուրքի ասպետականութեանը: Ահա թե որ կողմից պետք է մոտենալ ժողովուրդներին, անկեղծ ու բաց սրտով: Եվ երբ էսպես կ'մոտենանք նրանց թեկուզ հասարակ մարզին, ավելի շատ բան կ'զանենք հարգելու, սիրելու, քան երբ նախապաշարված մոտենում ենք նրանց մեծ մարդկանց: Հարկավ նրանք էլ մեր վերաբերութեամբ: Ինչ որ լավ բան է լինելու, լինելու է սիրով, իսկ սրով — երբեք:

Էս տեսակետից պետք է սրտաւի ողջունել Մոսկովայում կայացած էն Միութեանը, որ իրեն նպատակ է դրել ազգերի մերձեցումը խաղաղ կույտութեան հոգի վրա, պետք է արձագանք տալ, ծավալել ու ճշուղավորել ամեն տեղ, ուր սիրում են ժողովուրդների համերաշխութեանն ու խաղաղութեանը:

ՀՈՐԵԼՅԱՆՆԵՐԻ ԴԵՄ

Մեր մեջ հորելյանները համաճարակի կերպարանք են առնում: Հորելյան են տոնում ու հորելյանի են պատրաստվում ամենքը թե՛ արժանաւոր, թե՛ անարժան ու միշտ էլ հրավիրում են ազգի ընդհանրութեանը — մասնակցելու: Տարեցտարի բաղմանում են էլ «համազգային» տոները և փառաբանութեանների ցանկն ու ցուցակն էլ զարգանում ու մեծանում է հետք մի շատ ինքնուրույն տղեղութեամբ:

Հարգելու մարդիկ կա՞ն. շատ գեղեցիկ: Տոնելու դորձեր կա՞ն, զանք հրճվանքով ու երգերով: Բայց օրինակ պետք է առնել հասկացող ժողովուրդներից. հենց թեկուզ մեզ մոտիկ ռուսները, տեսնենք նրանք ինչպես են անում: Եթե նրանք էլ մեզ նման հորելյաններ կատարեին, տարեկան մի քանի տասնյակ հազար հորելյան պիտի տոնեին. և ամեն մեկի հորելյանն էլ եթե դնեին ամբողջ ռուս ժողովրդի առջև ու հորդորեին, հրավիրեին, թե եկեք պսակելու, փառաբանելու էս ինչ դրողին, դերասանին, խմբագրին, գյուղատնտեսին, ուսուցչին, քահանային և այլն, և այլն, երեսակայում եք, թե ի՞նչ ազգային տղետի բնավորութեան կարող էր տոնել: Եվ եթե ամեն անգամ ամեն մեկի հորելյանին հավաքվեին ու ճառեին, թե դու ես որ կաս և քեզանով է որ մենք կանք, քեզանից է սկսվում ամեն բան և զանազան համեստ հաց ուտողների մեծ ու հանճար հոշակեին աշխարհքովը միմ, երեսակայում եք, թե ի՞նչ հոյակապ մասխարութեան էր լինելու:

Նրանք էլ են հորելյաններ տոնում, բայց ամեն մեկին իրեն շրջանում: Մին էլ կարգում եք լրագիրներում, թե էս ինչ գրական,

Հասարակական կամ քաղաքական գործչի հոգեկանը տոնել են էս
ինչ շրջանում: Ուրիշ բան է, եթե նա կունենա էն տեսակ մի մե-
ծություն, օրինակ մի Տոլստոյ, որի գլուխը երևում է ամեն աշ-
խարհքից, որի հոգեկանն էլ, տոնելու եթե խնդիր չինի, ուղենան
էլ, չեն կարող պարտակել մի որևէ շրջանում. և վերջապես նրան
կարող էր, այո՛, համայն ուրա ազդը գալ պսակելու աշխարհի
առջև ու աշխարհի հետ և ասել՝ բեզ պսակելով պսակում են ինձ՝
ուրա ազդի ամբողջությունը, բեզ տոնելով՝ ուսական հոգու, ուս-
տական հանճարի հաղթանակն եմ տոնում:

Ժողովուրդը եթե չի հասկանում, հասկացողները էնքան
խղճատանք պետք է ունենան, որ նրա անհասկացողությունը ի չա-
րը չգործ ածեն ու նրա սգետ գլուխը դարձնեն սլատվանդան իրենց
համար արհեստական բարձրություններ ստեղծելու և տխուր շփո-
թություն՝ արժանավորի ու անարժանի, դեղեցկի ու տգեղի. լավի
ու վատի:

Շատ է տգեղ: Օրինակ առնենք ուրիշներից:

ՁԵՂՆ ՈՒ ՀՈԳԻՆՆ

Ամեն երեսցյթ ունի իր արտաքին կերպարանքը — ձեր և ներքին իմաստը — հոգին: Ապրողը, գեղեցիկը, կատարյալը դրանց ներդաշնակութունն է, բայց էդ ներդաշնակութունը, դժբախտաբար, շատ է դժար, և մարդիկ սովորաբար վազում են հեշտին. իսկ հեշտը ձեն է: Երբ շեն կարողանում ըմբռնել մի որևէ բանի ներքին իմաստը, հոգին կամ թե չէ կորցնում են ժամանակի ընթացքում, պաշտում ու պաշտպանում են ձեր, առանց հասկանալու: Եվ հաճախ մեծ գաղափարների անուններով լոկ ձենը են պաշտում:

Նկեղեցի ասելով զմբեթավոր էն շենքն են հասկանում, ուր սրբերի պատկերներ կան, վառած մոմեր ու տերաերներ, թեև հենց բառը — եկեղեցի բոլորովին այլ բան կնշանակի:

Նուշխիսկ էն մոմերն էլ որ վառում են, մի ժամանակ մթության մեջ միտք է ունեցել, բայց էսօր օրը ցերեկով վառելով պահում են միայն ձեր անմիտ ու անխորհուրդ:

Հոգեորական ասելով երկար շորեր են հասկանում ու երկար միրուք: Եվ եթե նա ավետարանը փչացնի — ոչինչ, բայց եթե միրուքը խուզի, անշուշտ մեծ իրարանցում կձգի հավատացյալների մեջ: Քրիստոնեություն ասելով մկրտություն, պատարագ, պսակի ու թաղման, տնօրհների ու գերեզմանօրհների և այլ արտաքին ծեսեր ու արարողություններ են հասկանում:

Էդպես է պատահում և նոր գաղափարների հետ:

Ուսումնարան ասելով ավելի շուտ շենքն են հասկանում, քան թե ուսուցիչ ու աշակերտ: Եվ էդ հասկացողությունն է խոր պատճառը, որ ուսուցիչը մեղանում էնքան հաճախ ու հեշտ ենթարկվում է զրկանքի, հալածանքի ու արհամարհանքի: Ուսումնարանի գաղափարը նրա հետ չի կապված, այլ շենքի:

Կհարցնեք.

— Ձեր գեղումն ուսումնարան կա:

— Հա:

— Քա՞նի աշակերտ կա մեջը:

— Աշակերտ չկա. էս մի քանի տարին և այլն:

Մի խոսքով գլխավորը պատերն են:

Գրականություն ասելով էլ երբեք կենդանի մարդիկ չեն հասկանում, այլ տպած գրքեր, և մինչև անգամ դրանից ավելի վատը՝ անուններ...

Թատրոնն էլ մի մեծ շենք է, որ բեմ ունի, մեջը տոմսակներ են ծախվում ու դերասաններ են խաղում:

Իսկ դերասան կնշանակի— բեխերը վեր տրած մարդ...

Ձեն ու ձևապաշտությունը ամեն տեղ, և վա՛յ էն մարդուն, որ էս տեսակ միջավայրում հասկանում ու սիրում է իրերի ու երևույթների ներքին իմաստը և մանավանդ նրանց առողջ ամբողջությունը:

Էս տխուր խորհրդածության առիթը տվեց Թիֆլիզի հայոց թատրոնի խնդիրը, որ վերջին օրերս գրավել է մամուլի ու հասարակության ուշքը: Հայոց թատրոնը մեռնում է, էսպես հայտարարեցին: Եվ ահա կոնսիլիում են կազմել չքնաղ հոգևորքի շուրջը ծերունի Մանթաշյանը, մի քանի ուրիշ հարուստներ և նրանց թամաշավոր մեծ բաղմություն:

— Ի՞նչ է հարկավոր սրան, որ կենդանանա:

— Փող և սեփական շենք:

Նույն բեցեպտը ինչ որ գրեցին սրանից տարիներ առաջ: Փող տվին, բայց նա կրկին մեռնում է: Մեկն առաջարկում է, որ էս շենքից, Արտիստականից մյուսը փոխադրեն— ազնվականների թատրոնի շինությունը: Բայց նա էնտեղ էլ կմեռնի: Առաջարկում և հանձնաժողով են ընտրում սեփական շենք կառուցանելու: Բայց նա դարձյալ կմեռնի, որովհետև...

Դուք արտաքին ձևի մեջ եք սիրում նրա կյանքը, երկրորդական տեղ եք տալի նրա ներքին բովանդակությանը, արհամարհում եք նրա հոգին, էն, ինչով որ գոյություն կարող է ունենալ և ապրել թատրոն ասածը: Թարս եք հասկանում: Ահա պարզենք: Սկսենք հենց նույն օրերին թատրոնի գոյությունը ողբացող հայոց թերթերից:

Ճշմարիտն ասեմ, «Մշակի» եթեներից, բայցերից ու այսուամենայնիվներից պարզ բան չհասկացա, բայց եզրափակում է.

«Եզրափակելով մեր խորհրդածությունները՝ ընդգծում ենք, որ հայ թատրոնական գործը պահանջում է կազմակերպչական գործունեության բարվոքում և միևնույն ժամանակ նյութական ասպահովություն, որպեսզի նա կարողանա թե՛ դերասանական ուժերի գրավման, թե՛ ներկայացումների կազմության և թե՛ դեկորատիվական գործի ուժեղացման համար անհրաժեշտ ծախքերը հոգալ բավարար կերպով» («Մշակ» № 5)՝

Հիմի դուք «Սուրհանդակին» ականջ դրեք.

«Այո՛, թատրոնն էլ մեռնում է մեղաժուժ, ինչպես և մեռնում են մեր բոլոր կուլտուրական հիմնարկությունները, և մեռնում են միմիայն այն պատճառով, որովհետև հայ ազգը տրամադիր է ինքն իրեն ոչնչացնելու, ոչնչացնելու մինչև այն աստիճան, որ իր հետքնանգամ չի ուզում թողնել»։ Ասում է՝ «մեր հոգեբանությունը և մեր դորձելակերպով ապրող ազգեր ներկայումս շատ քիչ, համարյա թե չկան, իսկ հնումը թեև եղել են, բայց նրանք էլ ոչնչացել են», և սրա նման զարհուրելի բաներ։ Բայց որովհետև ոչ հայոց ազգն էլ պես տրամադրություն ունի, ոչ էլ ինքն է էլ պես կարծո՞մ, այլ միայն հենց էնպես էր ասում, շարունակում է. «Սակայն դա դեռ ևս չի արգելում այսօր էլ համախմբվել և խորհրդակցել հայ թատրոնի մասին, այն թատրոնի, որ գեղարվեստի աշխարհքին տվել է հանճարներ»։ («Սուրհանդակ» № 53)²։

Էս մտքով էլ ճառեր են խոսել Դրամատիքական Ընկերության քնդհանուր ժողովին, որ իսկապես մի ներկայացում էր և էս սեզոնի ամենահաջող ներկայացումը մոտքի տեսակետից։

Ես չեմ ուզում խոսել նրանից, թե հայ ազգը առանց թատրոնի ապրել է ու կապրի թե չէ, դա դատարկ խոսք է և մի վատ սովորություն, որ մեղանում ամեն մի հարց ու խնդիր իսկույն կապում են ազգի գոյության հետ։ Ես ուզում եմ միայն նկատել էն ցավալի հանգամանքը, թե ինչպես հասկացողներն էլ սխալ են հասկանում։ Ասում են՝ հայոց թատրոնն է, որ ստեղծել է Սունդուկյաններ ու հանճարներ։ Էլ չեն մտածում թե բոլորովին հակառակն է եղել — Սունդուկյան, Ադամյան, Հրաչյա, Սիրանուշ, Չմշկյան և այլն, և այլն, մինչև նորերը, նրանք են, որ թատրոն են ստեղծել, և առանց նրանց դուք թատրոն չեք կարող հասկանալ։ Եթե ուզում եք թատրոն ունենալ, պետք է նրանց հոգաք։ Եվ ահա էդ սխալ տեսակետից էլ առաջ դաշով էսօր էլ դեռ, երբ էդքան դարդ եք անում հայոց թատրոնի համար ու հավաքվում եք իբրև թե նրան կենդանացնելու, ասում եմ՝ էսօր էլ դեռ կատարվում է զանցառություն ու հանցանք հայ թատրոնի դեմ, և էն ժամանակ երբ շենքի ու արտաքին հանդամանքների ցավն եք ուղրում, միաժամանակ զրկում ու մոռացության եք տալի նրանց, որ իրոք կազմում են հայ թատրոնը։ ...Պ. Էլբեն պատմում է, որ լավ դերասանները հեռացել են, որովհետև նրանց չաղ ռոճիկները կրճատել են։ Հետաքրքրական է, թե ի՞նչ կնշանակի էստեղ չաղ բառը։ Մյուս կողմից էլ, ասում է, Դրամատիքական Ընկերությունը չի կարողացել կանոնավոր վարձատրել այն հայ հեղինակներին, որոնք աշխատել են թատերական ինքնուրույն ու թարգմանական գրականության համար։

Հստակ ե՞ք՝ ի՞նչ են ասում:

Իսկ ես դրա վրա կավելացնեմ: Դրամատիքական Բնկերությանը ուրիշները փող են տվել, որ մրցանակ տան լավ թատերական գրվածքին: Նրանք հավանություն դառնում պիեսին, անուն ունեցող գրողներին զննում են ամբողջ մրցանակը տալ, կեսն են տալի, որ կարծեմ 150 ռուբլի է: Կավելացնեմ, որ Շիրվանզադեի և մյուսների պիեսները խաղում եք շարունակ ու իրենց, դրամատուրգներին թողնում զուրկ, բողոքաւոր: Կավելացնեմ վերջապես, որ հայոց թատրոնը, այսինքն թատերական գրականությունը խրախուսելու համար արված գումարը ծախսել եք, կարծելով թե դուք եք թատրոնը և էդ թատրոնն է, որ հյուսիս է տալի գրականությանը, ոչ թե գրականությունը, որ հյուսիս է տալի թատրոնին:

Էդպես էլ դերասանների վերաբերությամբ: Տաղանդավոր, ջահել մարդիկ են երևում, տարիներով քաշ են դալի էդ կիսամեռ բեմի կուպիսներում, մաշվում, փշանում, և դեռ մինչև էսօր հոգ չի տարված նրանցից մեկն ու մեկի վրա: Բայց ի՞նչ եմ ասում, չեք էլ մտածել, որ նրանցից շատ շատերը մինչև անգամ կարգին հայերեն չգիտեն ու մինչև օրս էլ սովակին սրիկա են ասում:

Թատրոնն էս է, պարոններ՝ր, իսկ դուք պատերին եք նայում: Եվ ձեր էս սխալը ծանրանում է ավելի ևս, որ դուք ձեր խնամած էդ հիմնարկությունն անվանում եք հայոց թատրոն, մինչդեռ դա միայն Թիֆլիզի, էն էլ Թիֆլիզի մի փոքրիկ մասի թատրոնն է, իսկ հայոց թատրոնն էն կենդան թատրոնն է, որին դուք լավ չեք վերաբերվում:

ՄԻ ԵՐԿՈՒ ԽՈՐՀՈՒՐԴ ՄԵՐ ԴԱՎԱՌԱՆԱԿՆ ՄԱՄՈՒԼՆ

Էս մի քանի տողով ձեզ, մեր գավառներում լույս տեսնող թերթերին դիմելով, մեր լեզվի ու գրականության առողջ զարգացման համար, ձեր լուրջ ուշադրությունը հրավիրում եմ հետևյալ խորհուրդների վրա.

Առաջինը. դուք ապրելու եք ժողովրդի մեջ, ժողովրդի համար և խոսելու եք նրա հետ: Ի՞նչ լեզվով եք խոսելու. շատ կարևոր խնդիր է: Դուք այժմ խոսում եք գրական կոչված լեզվով, էն լեզվով, որով խոսում են Թիֆլիզի ձեր մեծ քույրերը: Բայց իմացած եղեք, որ էս լեզուն աղքատ, չոր ու ցամաք բառերի մի տերտերումի՜ս է, անոճ ու անկենդան: Մի՛ շփոթվեք սրա քաղքենի հավակնոտությունից ու գովասանքից և անտես մի՛ անեք կամ վերելից մի՛

հայեք էն գաւառների կենդանի բարբառներին, որոնց մեջ գուրա
նք եկել գործելու: Էդ բարբառներից ամեն մինը ավելի շատ ուժ ու
կենդանութիւն ունի իր մեջ, քան մեր եղած գրական լեզուն: Սա
դեռ չի կազմակերպւած և չի էլ կազմակերպւելու, մինչև որ մեր
ժողովրդի լեզուն իր բոլոր դաշտերից, սարերից ու ձորերից կեն-
դանի վտակներով կգա միանալու սրա մեջ և բոլոր բարբառները
հանդես բերեն իրենց գանձերը: Այժմ դուք փոխանակ էս բնական
ու առողջ ճանապարհով գնալու, հակառակ կգնաք և փոխանակ
ժողովրդի լավը մեղ տալու, մեր սխալներն ու դատարի, ողորմելի
ֆրազները կտարածեք նրա մեջ: Ես չեմ ասում զուտ բարբառով
գրեցեք ձեր հոյւածները, բայց մեծ իրավունք տւեք բարբառներին,
նրանց բառերին, ոճերին ու ձևերին: Իհարկե շնորհքի բան է թե ով
ինչքան ու ինչպես կօգտւի էդ կենդանի աղբյուրներից, բայց ինչ
էլ լինի սովելի լավ կլինի, քան եղածը: Եվ էս է ուղիղ ճանապարհը
ավելի լավն ունենալու:

Երկրորդ խորհուրդը: Ուրիշ երկիրներում գիտական ընկերու-
թյուններ, ակադեմիաներ կան, որ զբաղւում են իրենց ժողովուրդի
հանձարի ծնունդները խնամքով հավաքելով, իրենց մայրենի և
ընդհանուր գրականութան ու գիտութան համար գանձարան ստեղ-
ծելով: Եվ դրանց մեջն է որ կգտնեք ամեն մի ժողովրդի ճշմարիտ
կյանքն ու պատմութիւնը, բնավորութիւնն ու աշխարհայացքը,
շնորհքն ու հոգին: Մեղանում չկան էդ տեսակ կարող հաստատու-
թյուններ և ով գիտի երբ են լինելու: Մեր Ազգագրական Ընկերու-
թյան կարևորութիւնը քիչ է հասկացւած և քիչ մարդիկ կան նրա
մեջ աշխատող: Ո՞ւր էր, թե մեր Ուսուցչական Միութիւնը իր ամեն
տեղ ցրւած անդամ ուսուցիչների ձեռքով մտածելու հավաքել էդ ան-
դին գանձերը կամ թե մեր էջմիածինը մի գեղեցիկ կարգադրու-
թյունով հրավիրելու ուսուցիչներին ու կանոնավոր գրել իմացող քա-
հանաներին օր առաջ գրի առնել ու մի տեղ հավաքել էդ բոլորը: Օր
առաջ եմ ասում, որովհետև արդեն մոռացւում ու կորչում են. հին
սերունդը իր իմացածը հետը գերեզման է տանում, իսկ նոր սե-
րունդը — չգիտի:

Եվ այժմ, քանի գործն էս դրութեան է, դուք, գաւառական թեր-
թերրդ, ահագին գործ կարող եք կատարել: Ձեր էջերում մշտական
տեղ հասկացրեք հայրենի երկրի ժողովրդական բանավոր գրակա-
նութիւնը, նրա ամեն տեսակ ավանդութիւններին, հեքիաթներին,
առակներին, առածներին, հավատալիքներին, սովորութիւններին,
որ հեշտ ու միշտ կարող եք առատ ստանալ ձեր շրջապատից, և
ժամանակի ընթացքում մեծ նյութ կդիզեք: Եվ ձեր շատ բաժին-

ները՝ եթե վաղը չէ, մյուս օրը կկորցնեն իրենց արժեքը, բայց էդ անկյունը քանի դնաս, ավելի ու ավելի կարևորություն կունի, ու ապագա սերունդը, մանավանդ պրականությունը, շնորհակալ կլինի ձեզանից ու ձեր հրատարակությունները կպահի իր պրագմատիկ լավագույն պրքերի հետ:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԶԵՐՏԱՐԱՆԻ ԾԱՌԱՅԻՐ .
ԹԻՖԼԻՉԻՍ

Վերջին օրերս Թիֆլիզի արքունական թատրոնում երկու անգամ իրար ետևից ներկայացրին Շեքսպիրի «Համլետը», հայերեն՝ պ. Աժո Խարազյանը, ռուսերեն՝ պ. Դալսկին: Մինչդեռ հայերեն ներկայացման ծանր տպավորության տակ մտածում էի հայ դերասանի և նրա խմբի սպիկարության մասին, վրա հասավ անուն հանած ռուս դերասանը — պ. Դալսկին իր խղճալի թագավորով, իր տիկնիկ թագուհով, իր մոժիկ Պոլոնիոսով, իր անկենդան Օֆելիայով, իր փետի կտոր կայերտով, վերջապես իր խոհարարուհի ու լվացարարուհի պալատական նաժիշտներով — ի մեծ մխիթարություն հայոց խմբի: Եվ էսպես համերաշխ էս երկու խումբը Քրիստոսի շարչարանքի նախընթաց շաբաթը շինեցին Համլետի շարչարանքի շաբաթ: Մեջները եթե մի երջանիկ բացառություն կար, էդ հայ Պոլոնիոսն էր (պ. Միրադյանը) միայն:

Ես կարծում եմ ոչ հոր եղեռնական մահը, ոչ մոր շուտափույթ ամուսնությունը, ոչ հորեղբոր ազգապիղծ վարմունքը, ոչ Օֆելիայի թեթևամտությունը, ոչ Պոլոնիոսի պալատական նենգավորությունը, ոչինչ, ոչինչ էնքան վիրավորական չպետք է լինեն դժբախտ Համլետի՝ էն առաջին ինտելիգենտի հոգու ազնվության, արքայազնի վեհություն, փիլիսոփայի խորություն, հանճարեղ նրբամտություն ու վշտի ծանրության համար, որքան հայ դերասանի անճաշակ լավանությունը, վախկոտ հայացքները դեռ ու դեն, անմիտ վաղվելը սլատից սլատ, անտեղի ազադակներն ու լաց՝ ու կոծք կամ ռուս դերասանի հիստերիկ հեկեկոցներն ու հրհուցները, հիվանդագին դալարումները, անզաղար ծամածռությունները ու դռռում գոչումները:

Եվ ավելի ևս զարմանում եք, երբ մարդիկ էդ բոլորն անում են միաժամանակ արտասանելով Համլետի էս խոսքերը, որ ուղղում է դերասաններին.

«...Արտասանի՛ր թեթև և ազատ: Բայց եթե որոտաս, ինչպես մեր դերասաններից շատերը, ապա ավելի ուրախ կլինեի, որ մու-

նետիկներն արտասանեին իմ տողերը: Չափից ավելի օղը մի սղոցիր քո ձեռքով աշապիս... այլ թող շարժումները չափավոր լինեն, որովհետև կրքերի ամենատաստիկ հեղեղի, փոթորկի, և աշապես առենք, ալեկոծման ժամանակ, դու պետք է պահես բավական ինքնիշխանություն, որ այդ քոլորին մի տեսակ փափկություն տա: Օ՜, դա հոգիս տանջում է, երբ տեսնում եմ մի հաղթանդամ մարդ, դուժսը կեղծամով ծածկած, պատառտում է կիրքը և մաս մաս անում ստոր ամբոխի ակառձները... Իսկ խուժանը առհասարակ ընդունակ չի մի բան հասկանալու, եթե ոչ անբացատրելի մընջակատակներ և դուռում դռնում...» («Համլետ», Թարգմ. Մասեհյանի, 102):

Մի՞թե Լնքան հեռու են էդ մարդկանց ականջները բերանից, որ իրենց ասածը չեն լսում: Եվ խաղում են ոչ թե դրամայի ամբողջությունը, ոչ թե նրա մտքերը, այլ նրա բառերը, առանձին-առանձին բառերը, որ, Համլետի ասածի նման, թեև տգետներին ծիծաղ է պատճառում, բայց խոր վշտացնում է հասկացողներին: Դերասանը արտասանում է էն կտորը, ուր իր մեջ խորտակված Համլետը իր վերջին ապավենը, իր սերը — Օֆելիային ղրկում է կուսանոց. ասում է՝ «Մտի՛ր կուսանոց»... և իսկույն կուսանոց բառի հետ վազում է դեպի Օֆելիան, իր սև վերաբերումը նրան փաթաթում, իբրև թե կույս շինեց (Դալսկի), կամ մի տեղ սրի անուն եղավ թե չէ, սուրն են դուրս քաշում, թեև Համլետը իսկի սուրը չի սիրում և ինքն իրեն ասում է՝ «Թող խոսքերի մեջ լինի սուրը, Համլետ», ծիծաղ բառին են հանդիպում թե չէ, ծիծաղում են, ում մասին ուզում է ասած լինի...

Երկուսն էլ խոսք ու մին արած թագուհու տեղը բերել են մի ջահել աղջիկ նստեցրել ու առաջը կանգնել որոտում են. — «Բո՛ւ հասակում արդեն արյունը սառած է լինում ու կիրքը հանգած...» Երկու անձուռնի նկար են կախել. մինը — գեղեցիկը իբրև Համլետի հայրն է, մյուսը — տգեղը, հորեղբայրը: Հայոց ներկայացմանը մեկի վրա են հարձակվում, որպես տգեղի, ռուսաց ներկայացմանը մյուսի: Հոր ուրվականի մասին հենց իրենք են ասում, թե մորովքը թուխ էր, բայց ճերմակ մազեր էին փայլում մեջը, և ներկայացնում են մի կոշտ ճգնավորանման արարած մինչև ծնկները երկար, տափակ և ճերմակ մորուքով: Մի կույր ճգնավոր կամ պառավ սաղ-դաթ, բայց բնավ Արեսամյան արքայի ուրվական, որ իր անօրինակ վշտով հանդիսավոր ու վեհորեն անցնում է բեմի մթուժյան մեջ: Եվ կարծես ավելի ևս իլլյուզիան փչացնելու, հանդիսականներին համոզելու համար, որ նա ուրվական չի, պ. Ամո նարազյանը

Նտեից սրի մի հարված հասցրեց՝ շրխկացնելով «անխոցելի սաղն-
րի» թիկունքին:

Խոսքը մասնավորեց հայոց խմբի վրա:

Հայերը չէին դրել թե ում թարգմանությունն են խաղում, բայց
երևում էր, որ ուսանողներից արած մի թարգմանություն էր, և էն էլ
անհաջող թարգմանություն: Ասում են՝ «ո՛րքան բարեծնունդ արա-
րած է մարդը», փոխանակ ասելու «ազնիվ արարած»: Ռուսերեն
благородный բառն է, որ բարեծնունդ են թարգմանել, և անշուշտ
Его благородие-ն է պատճառը: Փոխանակ էնեռա ասելու, ասում
են էնեն, փոխանակ Պյուտուսի— Պիրուս, փոխանակ կախարդի—
սքանչելագործ, հին ասելու տեղ— ասում են առաջնակարգ, մահ-
վան քնի մեջ— ասում են մեռյալ քնի մեջ, փոխ. իշխանավորնե-
րի— իշխանասերներ, փոխանակ՝ ի՞նչ պետք է անենք—ինչ պետք
է անես, փոխ. Պելիկանի— ձկնորս թռչուն, փոխ. հորեղբոր կինը—
հորաքույրը, և այլն: Դրա վրա ավելացրեք էս տեսակ հայերենը՝
«աչքներիս մոտով անցավ», խնջույքները լուրեր են տարածել. կամ
էս արտասանությունը՝ «Ձեռք թակավոռական հռոմանը կատառե-
ցինք» (Ռոզենկրանց): Եվ երևակայեցեք, ուր էն էլ հաճախ կզկզում
են, դերը չեն իմանում, կամ էնքան ցած ու անորոշ են ասում, որ
հանդիսականներից ոմանք արդեն իրենց համար դեր են շինել միշտ
կանչել դեպի բեմը— Բա՛րձր, բա՛րձր... Եվ եթե մեկը կա, որ հայ
բեմից բարձր է խոսում, էն էլ հուշարարն է, որի ձայնը խսկի չպի-
տի լսվի: Ի լրումն ամենի, չեն իմանում, թե ո՞րտեղ են դառնում և
ի՞նչ են խաղում: Թագավորը կարծում է թե արքայական ծիրանին
վրացու շուխա է, փեշերը հավաքում է զգում կռանն ու վաղում,
ծիրանին բռնող մանկավիճիկը մնում է ետևից նայելիս: Պալատա-
կանները ներկայանում են թագավորին, որը գլխարկը վերցնում
է, որը չէ, որը դնում է դուրս գնում, որը պատի միջովը (կովի-
սի): Որտեղ թագավորը, թագուհին ու Պոլոնիոսը դադարի խոր-
հուրդ են անում և պալատականներից ոչ ոք չպիտի ներկա լինի,
քուրորդ տնկված են կողքներին, և մին էլ տեսնում էք իրենց դադա-
րի խոսակցությունը վերջացնելուց հետո թագուհին կանչում է՝
«ո՛վ կա այդտեղ նախասենյակում, ներս եկեք...» Վա՛հ, տնաշեն-
ներ, դրանից գոնե հասկացեք, որ ներսը չպիտի լինեք: Եվ ինչ
զարմանք, որ էս տեսակ թագավորն ու թագուհին իրենց պալատա-
կաններով պալատից դուրս գնալիս էնպես վայրենի դուրս խուժե-
ցին, որ պալատի տախտակն ու կտավն պատերի մի մասը հետները
տարան: Եվ երանի իրենց ամբողջ թատրոնն էլ հետները տանեն,
որովհետեւ էդ տեսակ թատրոն չի լինիլ և չպետք է լինի:

Մի գրական-ստատմական ուսումնասիրության համար վերցրել էի «Վերբ Հայաստանին», և հատկապես Բաքվի Կուլտուրական Միության հրատարակությունը՝ երկու պատճառով, նախ, որ շատ է տարածված, երկրորդ՝ արտատպած է Մոսկվայի Ժամհարյան հրատարակությունից²։ Իսկ Ժամհարյանի հրատարակությունը ուղղած ու լրացրած է հեղինակի ձեռագրով, «որպեսզի գրքի տպագրությունը հեղինակի բարձր անվան վայել արժանավորություններն ունենա...», ինչպես ասված է հառաջաբանում։ Բայց մեծ եղանակովս, երբ դուռ, որ էնքան խնամքով ու զգուշությամբ արած Մոսկվայի հրատարակությունը ոչ միայն չի ուղղել հնի — Թիֆլիզի հրատարակության, ամիսշկարա սխալները, այլև նրա վրա ավելացրել է նոր, ավելի խոշոր սխալներ։ Բաքվի Կուլտուրական Միությունն էլ նրանից արտատպելիս իր սխալներն է ավելացրել, և, ահա, էսօր հայ ժողովրդի պաշտելի «Վերբ Հայաստանին» զրված է մեր սեղանի վրա իբրև հայ գրքերի մեջ ամենաանփուլ տպված գրքերից մինը, զույց հենց ամենաանփուլ տպվածը։ Հին, 1858 թ. Թիֆլիզի տպագրության մեջ սխալներ կան. օրինակ. էջ 100 տպված է «խոռ վեր ածելով», փոխանակ խոտը վեր ածելով, դիբա, փոխ. դիբ ա, էջ 258 քյանդաղ, փոխ. փիանդաղ, էջ 125 վտանկավոր ճամփերով, փոխ. վտանգավոր ճամփերով, կամ թե չէ հնում՝ էջմիածնի միաբանքն էնպես ցրվեցան որ «երկու ջանիցը հինգն էլա չմնացին...», նորերում, ուղղածներումն էլ նույն (էջ 109, 120, 138, 269) և սրանց նման ավել կամ պակաս կարևորություն ունեցող սխալներ անարատ մնացել են իրենց տեղը։ Էդ հերիք չի, որ եղած սխալները թողել են, շատ ուղիղ տեղեր էլ փշացրել են ու սխալ կեն տպել։ Օրինակ. հնի մեջ (էջ 101) ասում է «Աշֆ սառչի ոչ, սրաիդ ու բերնիդ հուփ տուր»։ Նորերը (109) շինել են՝ «Աշֆն սառչի ոչ...», հնում (111)՝ «կես սհաթ չքաշեց...»։ Նորերը (121) շինել են՝ «կես սհաթ անց չքաշեց...»։ Հնում (129) Մոկլուն, նորերը (138) շինել են՝ Մոկլուն։ Հնում (129)՝ «Օդր տպականվել էր ջամդարի հոտով ու հաբամի դշերը, որ աշխարհքի տակիցն ասես, թռել, հավաքվել էին...»։ Նորերը (138)՝ հարամի դշերը դարձրել են համամի դշերը։ Հինը (130)՝ պատմություններ է անում, ու ասում է՝ «էսֆան բանն անց էր կացել... մեր կողմը ոչինչ խաբար չկար», նորերը (139) շինել են՝ էս բանն անց էր կացել...», հինը (132) ասում է՝ «...անունը քարերը սասանեցնում էր», նորերը շինել են (141) «...անունը քարերը սասանեցնում էին»։

Հինը (135) ասում է՝ վարժատան չէին... որ... «քունները վարպետի անսիրտ պատմության վրա տաներ (թե՛ հայք էլ վաղ թագավորություն ունեին)»։ Նորերը շինել են (144)։ «...քունները վարպետի անսիրտ տրամադրության վրա տաներ»։ Հինը (142) ասում է. «Մկամ տունն կարա իմ ոտը փակել, մկամ շե՛մ կարա իմ աչքն կտակել», նորերը տակել են (151)։ «...մկամ շե՛մ կարա իմ աչքն կտակել»։ Հինը (171) ասում է. «Ձեզ մոտ փնք գալիս, ծնողք սիրելիք, ձեր տեսուն կարոտ՝ դուք միշտ պաշտելիք»։ Նորերը (180) ուղղել են. «...ձեր տեսուն կարոտ՝ դուք միշտ պա տել եմ»։ Հինը (201) պատմում է, թե «գլուխ տալը հո ըսկի աղաթ չի. որն եկավ մեկ բարի լիս կամ ողորմի Աստված ասեց ու նստեց», նորերն ուղղել են (210)։ «գլուխ գալը հո ըսկի աղաթ չի...»։ Հինը (221) գրում է. «...քար ըլեր կկակղեր, կրակ ըլեր կհանգչեր, ուր մնաց նրա սիրտը»։ Նորերը (231) տակել են. «...կրակ ըլեր չհանգչեր»։ Չափազանցություն չեմ անիլ, եթե էստեղ երկու տող և ալլն գնեմ։ Կետադրությունը հո՛ էլ մի հարցնեք, կետերը տեղ-տեղ հո-ղի նման ցրված են, որը որտեղ ընկել է, ընկել։ Մի՞թե «Վերք Հալաստանին» էսպես պետք է տպվեր։ Ամենալավ «Վերք Հալաստանին»-ն դարձյալ մնում է հինը, մի՞նչե մի նոր լավը կտպվի։

**«ԹԵ ԻՆՉՊԵՍ ԻՄ ԱՆՏԱՆԻՑ ԱՍՃՈՒՍԱԿՆԵՐԸ»
ԴԱՐՁԱՎ. АМЕРИКАНСКАЯ...**

Մոսկվայից գրում են, թե իմ «Անբախտ վաճառականները» թարգմանած ու տպած է ռուսերեն և ոչ գրած է հայերենից, ոչ էլ իմ անունն է հիշած, ալլ հրատարակած է որպես ամերիկական ժողովրդական զրույց, և հարցնում են՝ ես գիտե՞մ էդ մասին թե չէ։

Այո՛, գիտեմ, և ահա պատմեմ, ինչ որ գիտեմ։ Դեռ անցյալ տարի իմ բարեկամներից մինը*) մի օր ինձ հարցրեց, թե արդյոք էդ ստանալորը ինքնուրույն գրվա՞ծք է, թե թարգմանություն։ Եվ իմ դարձմանքին պատասխանեց, թե ճիշտ գրա նման ամերիկական մի ստանալոր կա ռուսերեն թարգմանած՝ նրա համար է հարցնում։ Նս պատմեցի, որ էդ առակը աշակերտ ժամանակս ես Լոռի իմ քեռուցն եմ լսել ու տպածների մեջ իմ առաջին գրվածքներից միինն է՛։ Միայն «ջրի պեպենակ»-ի (թիթեռ) տեղը ես գրել եմ ճայ։ Մի ժամանակ (1885—1887) էդ տեսակ բաներ, ժողովրդական ա-

*) <Կոմպոզիտոր Ռոմանոս Մելիքյան>։

«աւկներ ու լեզենդներ շատ էի գրում բարբառով ու շատ էլ ոճնի, բայց, որովհետեւ չէի պահում, դեռ դեն կորան, նրանցից մնացին «Շունն ու Կատուն», մին էլ «Անբախտ վաճառականները»: Չնայելով «Անբախտ վաճառականների» էս ծննդաբանությանը, ես հայտնեցի իմ բարեկամին, թե շատ հեշտ կարող է պատահել, երէդ առակը լինի և Ամերիկայում ու գրվածքն էլ նման: Օրինակ, վերջերս կարդացի, նույն առակը ունի և Լաֆոնտենը՝ «Չղջիկ, մացառ ու բադ» վերնագրով, բայց իհարկե, տարբեր են թե՛ առակը, թե՛ գրվածքը (Տե՛ս՝ Առակը Լաֆոնտենի, թարգմ. Մ. Նուպարյանի, հրատ. Թիֆ. Հրատ. Ընկ., Թիֆլիզ, 1900, էջ 233): Սակայն էս ամենից հետո երբ բերին գիրքը, Библиотека «Пчелки». Горе-купцы. Американская народная сказка, թարգմանչուհին էլ տալին — Е. Выставкина, կարդացի, տեսա՝ էս արդեն ուրիշ բան է. էս հենց իմ «Անբախտ վաճառականներն» են, որ դարձրել են американская... Բայց ինչո՞ւ և ի՞նչպե՞ս են դարձրել американская... Մտածեցի, դուցե՛ր армянская բառն է, որ տպագրական սխալով դարձել է американская, մանավանդ լսած էի տիկնոջ մասին, կարծում էի մեջ տեղը մի թյուրիմացություն կա և չի ուզում հրապարակավ էդքան անախորժ մի նկատողություն անեմ: Կնդրեցի երաժշտագետ պ. Ռ. Մելիքյանին, որ անձամբ ճանաչում է տիկնոջը, իմանա, թե էս ինչպե՞ս է պատահել: Ռ. Մելիքյանը իմացավ ու հայտնեց, որ տիկին Выставкина-ն մեղք չունի դրա մեջ, հրատարակիչներն են էդպե՛ս արել: Երևի մտածել են, որ американская գրելով կդարձնեն заграничный товар... Ահա եղածը, ինչ որ ինձ հայտնի է: Ես սպասում էի, որ հարգելի տիկինը ինքը կխոսեր էդ մասին, բայց չգիտեմ ինչո՞ւ նա չխոսեց մինչև այժմ: Շատ կխնդրեի, որ գոնե այժմ խոսեր:

ԼԵԶՎԱԿԱՆ ՓՈԽԱԹՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Նոր-Նախիջևանի «Լույս» շաբաթաթերթի № 10-ում պ. Ա. Մեղրյանը մի հոդված է տպել՝ «Մեր մանկական գրականությունը և հայոց լեզուն», որի մեջ ցավով պանդաստվում է, թե «...ինչ որ հնչվում է ժողովրդի բերանում, լինի դա հայերեն թե թուրքերեն, թաթարերեն թե ռուսերեն, վերցվում է և իսկույն գրվածքի մեջ է գրվում»: Նա վշտանում է, որ մեր գրողներից ոմանք (ի միջի այլոց Ա. Իսահակյանն ու ես) գործ են ածում «ջան, ջիզյառ, յառ, յառաբ, դարիբ», և այլն: Եթե խոսքը էս կամ էն օտար բառի կամ մի շարք բառերի վրա լիներ, հարկավ Վեճը մասնավոր բնավորություն կու-

նենար և միայն ճաշակի խոսք կարող էր լինել, բայց ալ. Մեղրյանը
 դատապարտում է օտար, այլև մինչև անգամ հայերեն դավառական
 բառերի գործածությունը ու մաքուր հայերեն լեզվի պահանջ է դնում:
 Լա՛վ: Պ. Մեղրյանին եթե տանք կարդալու էս բառերը. վարդ, վայ,
 վախել, նվազ, նվաստ, նունուֆար, նամ, նոր, նանիկ, նախ-
 շուն, նիստ, նշտար, նշան, նարդիզ, նավ, նուռ, նաշ, նազուվ, մեդ,
 միլ, մեխ, նահապետ, մոմ, մուճակ, մուր, մուկ, մոռ, ջերմ, դրալ,
 գրվանքա, կիր, կարիք, կերպաս, քիշ, քիմք, դոմեշ, ոշխար, դրո-
 շակ, կկու, խոտ, խաբել, կուտ, կանթեղ, կանոն, կարաս, փուռը,
 դավաղան, հարս, տոն, տարազ, դայակ, սապոն, սուզ ու շիվան.
 շողք, շվաք, գումար, շեն, շաղգամ, դաս, աշակերտ, սուր, շուշան,
 սամուշ, սիպտակ, սեր, սանդ և այլն, և այլն, անշուշտ նա էս բո-
 լորը կհամարի մաքուր հայերեն բառեր: Եթե էդպես էլ չհամարի,
 կասի դրանք արդեն հայացել են: Էդպես է. ճշմարիտ է: Բայց հի-
 մի մի ուրիշ հարց: Դրանք եթե մեր լեզվի մեջ են մտել ու հայացել,
 արդյոք դրանցից հետո կա՞նդ է առել էդ պրոցեսը և էլ նոր բառեր
 չե՞ն մտնում ու հայանում թե՛ մեր ժողովրդական լեզվի մեջ, թե՛
 դրական, ուրիշ խոսքով՝ էլ չե՞ն կառարվում ժողովրդական ու
 գրական լեզվի փոխառություններ: Իհարկե, սրա պատասխանն էլ
 դրական է լինելու: Քանի որ մի ժողովուրդ հազար ու մի ձևերով
 հարաբերություն ունի ուրիշ ժողովուրդների հետ, քանի որ նրա
 կյանքը զարգանում է նաև արտաքին ազդեցությունների տակ,
 քանի որ մեծանում է, էնքան էլ ազդեցություններ է կրում և նրա
 լեզուն, հարստանում, ճոխանում ու զարգանում: Նորանոր դադա-
 փարների հետ նորանոր ոճեր ու բառեր է ընդունում, և մինչդեռ
 դուք բողբոջում եք, թե չի կարելի հայերեն լեզվի մեջ գործ ածել
 դարդ, ջան, չոլ, գիլ ու նման բառեր, մյուս կողմից ներս են՝ հո-
 սում ինտելիգենտ, կուլտուրա, լեզենդ, սոնետ, պոեմ, պոեզիա,
 օպերա, զիզզազ, պրոպագանդ և այլն:

Ի՞նչ եք անելու: Եվ ինչո՞ւ պիտի վշտանաք ու կռվեք, ի սեր
 աստուծո: Դուք կարծում եք միայն նրանով պիտի ճոխանաք ու
 բավականանաք, ինչ որ հայի միտքն ու հանճա՞րն է տալի...

Վերցնենք բառը:

Խնդրեմ ասեք. եթե մեր լեզվից հանեք ձեր հալածած «ջանը»,
 որ չինական է, թե մոնղոլական-թաթարական, ինչո՞ւ կփոխարի-
 նեք: Մի քիչ մտածեցեք, կտեսնեք մի բառ եք վտարում, որի տեղը
 համազոր ու համաշունչ մի այլ բառ դնել չեք կարող: Դրա նման
 և շատ ուրիշ բառեր, որ մաքուր հայերեն չեն: Եթե օտարամուտ
 բառերի փոխարենը դուք ունեք— ինչ խոսք: Եթե ձեր լեզուն ըն-

դռնակ է հարազատ թարգմանելու կամ հարմար բառեր շինելու, տեղեֆոնին հեռախոս առաջեր, տեղեղրաֆին հեռագիր կամ վեկոսիպեդին հեծանիվ, բայց հո չի կարելի ամեն բան էլ թարգմանել կամ շինել, էքսպրոպրիատորը ճողոպրիստ, ինչպես արել են մեր պոլսահայերը, տրամվայը քարշակ անվանել, հանդ. Գամառ Քաթիպայի նման, խափարը ձկնկիթ կամ ֆրակը պոչաղգեստ:

Ավելի ձախորդն էն է, որ Մեղրյանը օրինակ է բերում ոռոտաց և եվրոպական գրականությունները, թե նրանք ինչքան մաքուր լեզվով են գրում իրենց մանուկների համար: Ուրիշ խոսքով՝ իրենց լեզվի մեջ օտար բառեր չեն ընդունում: Էս հո արդեն էնքան է սխալ, որ ես հերքելն ավելորդ եմ համարում: Գրեթե ամեն մի նոր եվրոպական բառ, ինչ որ հայերը շինում են կամ թարգմանում, ուսաները նույնություն մը առնում են ու տալիս իրենց երեխաներին:

Ո՛չ. թե՛ ժողովրդական, թե՛ գրական լեզվի մեջ լեզվական փոփոխությունները եղել են միշտ, կլինեն միշտ, և շատ է գեղեցիկ, որ էդպես է. միայն թե պետք է իմանալ շնորհքով, խելացի առնել ու տեղը դորձածել, ահա խնդիրը: Իսկ ինչ վերաբերում է ժողովրդական բարբառներից օգտվելուն, դա ոչ թե դատապարտելի է, այլ հենց դա է բնական ճանապարհը կայտառ ու կենդանի լեզու ստեղծելու: Բավական էր. մեր երեխաներն այլևս չպետք է սարսափեն «հա՛» ասելիս, և մայրերն այլևս չպետք է մատներն սպառնալի թափ տան նրանց վրա. «հա՛» ասացի՞ր, ի՞նչպես կարելի է, ասա՛ «այո՛»: Բավական էր, նզովքը պետք է վեր կենա «հա»-ի վրից, իբրև թե նա գռհհիկ է. դրա մեջ ո՛չ առողջ միտք կա և ոչ էլ ճաշակ:

Ա. Զ Ա. Տ Ե՛Ն....

Անվերջ նորանոր դեպքեր են դալիս հիշեցնելու, որ մեր մեջ դեռ թագավորում է էն վայրենի հասկացողությունը, թե մեր դպրոցներում հոգաբարձուն — աղա է, ուսուցիչը ծառա: Աղա և էն էլ կոպիտ, անմարդավարի աղա, որ երբ ուզենա կարձակի իր ծառային և բացատրություն էլ չի տալ, թե ինչո՞ւ է արձակում: Էս տեսակ տեղեկություններ են գալիս շարունակ գավառներից, գյուղերից, ծխական ուսումնարաններից, ուր հոգաբարձու են տգետ գյուղացիները, էսպես է և քաղաքներում, միջնակարգ դպրոցնե-

րում, ուր հողաբարձուներն իրենց զարգարել են ինտելիգենտ ու հառաջադիմական տիտղոսներով: Կատարյալ դժբախտություն: Արձակված է Հովնանյան դպրոցի ամբողջ ուսուցչական կազմը և ոչ մի բառ բացատրություն: Աղաները տեսչի միջոցով միայն մի բառ՝ «ազատ են...»: Եվ 24 հոգի ուսուցիչ-վարժուհի չգիտեն ո՞վ և ի՞նչպես է պատասխանելու էս հարվածին ու վիրավորանքին: Ճիշտ էսպես վարվեց և նախկին հողաբարձությունը մի քանի վարժուհու վերաբերությամբ:

Նույնը արել է 1906 թվին և Ներսիսյան դպրոցի հողաբարձությունը իբրև ձևականություն ու նորից ետ է առել իր որոշումը, բայց ժամանակ է վերջապես դատապարտելու և նման ձևականությունները:

Վերջ չկա:

Մեր խորին վրդովմունքն ենք հայտնում Հովնանյան դպրոցի հողաբարձության բարբարոս վարմունքի համար և մեր անկեղծ ցավակցությունը ուսուցչական կազմին, որը ինչ տեսակ էլ լինեք, արժանի էր, որ իր հետ մարդավարի վարվեին ու բացատրություն տային ճանապարհ դնելիս:

ԿԵՂՏՈՑ ՄԵՄՈՒԼ

Խոսքեր ու ձևեր կան, որ իրենց մեջ ամբողջ պատմություններ են սլարոնակում: Էդ տեսակ խոսքերը միայն հանճարները կարող են գտնել, մին էլ ժողովուրդները, որ հազար հազար աչքերով, հազար հազար ականջներով, հազար հազար խելքերով երկար տարիների ընթացքում նայում, լսում, քննում ու դատում են կյանքը ու վերջը հանում են մի կարճ եզրակացություն, իրենց որոշումը մի բացականչությունով, մի ածականով կամ մի դարձվածքով: Եվ զարհուրելի են դրանք, անողոք ու անմերժելի:

Մեր ժողովուրդն էլ ունի էդ տեսակ կարճ ու խիստ դատավճիռներ: Ով ուշադրությամբ հետևել է, նկատած կլինի թե նա ի՞նչ ածականով է որակում, երբ խոսում է օր. մեր գրականության, հոգևորականության կամ մամուլի վրա: Ուրիշ կերպ չի անվանում, եթե ոչ միայն «մեր աղքատիկ գրականությունը», «մեր ընկած հոգևորականությունը», «մեր կեղտոտ մամուլը»: Եվ սրանցից ոչ մինը չի կարող մերժել իր ծանր ածականը, ամենքն էլ վտատակել են ամենայն իրավունքով, արժանի են: Եվ իղուր են գրողները գան-

դատվում, թե մեր դրվածքներ չեն կարգում, իզուր են հոգևորականները լաց լինում, թե մեզ չեն հարգում, իզուր է մամուլը հասարակությանը հանդիմանում, թե բաժանորդ չեն գրվում: Չեն կարգում և չեն կարդալ, քանի որ դուք «աղքատիկ» եք, չեն հարգել և չեն հարգելու, որովհետև դուք «ընկած եք», բաժանորդ չեն գրվում և չեն գրվիլ, որովհետև դուք «կեղտոտ» եք:

Նվ շատ լավ են անում: Դեռ կարիք կա ավելի խիստ լինելու, մինչև որ դգան, և խոր դգան ու զգաստանան...

«ՄԱՐԴՆՈՒ ԾԵՍԱԿԱՆԻՆ»

«Մշակի» № 121-ում, դուք, հարգելի պարոն, խոսելով Հովնանյան դպրոցի դեպքի և ի միջի այլոց իմ բողոքի մասին, հարցնում եք, թե ապա ո՞րտեղ էր Հ. Թումանյանը, երբ հին թայֆայական հոգաբարձությունն ունեցավ նույն վարմունքը:

Ես, այ. Մողնու ծխական, էն ժամանակ Թիֆլիզումն էի և ամենախիստ բողոքողներից մինն էի հին հոգաբարձության վարմունքի դեմ: Բառացի էսպես, ինչպես որ ասում եմ: Նվ այժմ էլ, ահա, նույն վրդովմունքով բողոքում եմ նոր հոգաբարձության դեմ: Խորապես վշտանում եմ, որ հայ հոգաբարձությունը և հոգևոր իշխանությունը չեն կարողանում հասկանալ թե ով է ուսուցիչ ասված մարդը և ինչպես պետք է նրան վերաբերվեն: Եղածը անտանելի է, կոպիտ մարդու քմահաճույք է, անմարդավարի և նույնիսկ անքաղաքավարի: Էդ վերաբերմունքը մեր ուսուցչի մեջ կսպանի և՛ ուսումնարանի սեր, և՛ եռանդ. ու ոգևորություն, և՛ պատվի զգացմունք, հետզհետե ասպարեզից կքշի, կհալածի բոլոր լավ ուժերին, մեջ տեղը կմնան աղա հոգաբարձուներն ու իրենց առջև տաղ ասող ապիկարները:

Դրա համար էլ, ասում եմ, բողոքել եմ և էն ժամանակ, բողոքում եմ և այժմ:

Բայց հիմա դուք պատասխան տվեք, հարգելի պարոն, ո՞րտեղ էիք դուք էն ժամանակ: Մի՞թե էն ժամանակ էլ նույն կարծիքին էիք, ինչ որ էսօր եք հայտնում, թե հոգաբարձությունը պետք է անշիղ ընթանա իր շավղով: Անշուշտ էդ. կարծիքի մարդը մի քանի տարի առաջ դեռ ավելի վատ կլիներ: Նվ հասկանում եմ, որ ամաչել եք երեսներդ ցույց տալու: Բայց դա շատ վատ սովորություն է, երբ հրապարակական գործերի մասին մարդիկ կեղծ անուններով

ին խոստում: Ես համոզված եմ, եթե դուք ստիպված լինեիք ձեր ա-
նունը դնելու ձեր հողվածի տակ, կամաչեիք գրելու, թե հոգաբար-
ձությունը անշեղ պիտի դնա էդ շավղով: Ինչպես «Մշակի» նույն
№-ի «Ծխականն» էլ, որ հավատացնում է թե Ներսիսյան զսլրոցի
չրջանավարտների բողոքից հետո Հ. Ա.-ի նշանակությունը ավելի
բարձրացավ իր աչքում և ավելի ջերմորեն սկսեց հարգել, եթե
ասեին էս տողերի տակ անունդ դիր, կամաչեիր ու չէիր գրել: Ինչ-
պես Շահրիարին էլ եթե ասեին, որ Հ. Առաքելյանին գովում ես,
դե իսկական անունդ գրի, չէր անիլ: Հիմի էլ դուք, եկե՛ք եք ինձ
քննելու, թե ես ո՞ւր էի էն ժամանակ, ահա պատմեցի ու լսեցիք
թե ուր էի. իսկ դուք ո՞ւր էիք, և ո՞վ եք, որ հոգաբարձուների ան-
պայման պախարակելի վարմունքը գովում եք կեղծ անունով:

Կեղծ անուն, կեղծ մարդիկ, կեղծ ղգացմունքներ, կեղծ
գրվածքներ, կեղծ գործեր, և ճշմարիտը միայն էն է, որ էս ամենը
շատ է տգեղ:

ԳՐԱԽԱՍՈՒՆԹՅՈՒՆ

ТЕКСТЫ И РАЗЫСКАНИЯ ПО АРМЯНО-ГРУЗИНСКОЙ ФИЛОЛОГИИ. Кн. XII. СПБ. 1910.

I

Պրոֆ. Մաուր հայ-վրացական բանասիրության բնագիտության ու
հետազոտությունների էս հատորի մեջ նյութ է առել Շոթա Ռուս-
թավելու Ընձենավորի ներածության ու վերջաբանի տները և կնոջ
պաշտամունքն ու ասպետականությունը պոեմի մեջ: Ես հատկա-
պես աշխատում է վերականգնել Ռուսթավելու պոեմի նախերգանքի
տների սկզբնական կարգը, ինչպես եղել է բնագրի մեջ: Գիտնական-
նի ղգուշավորությամբ լույս է դրում ղանաղան մութ տեղերի վրա,
ու ձեր առջև պարզվում ու բացվում է հինը, մեռածը, կորածը.
բացատրում է աղճատվածը և եղբայրասպան Կայենի տեղ. դուրս է
դալի Լեյլիի սիրահար Կայիսը. ճանապարհներ է բաց անում, որ
ուղղություն են տալի մտածելու, դնալու դեպի անցյալի մարդը,
նրա կյանքը, երգն ու խոսքը, որ այժմ տեղեկությունն են դարձել
մեղ համար: Լրջություն է տալիս և հարկադրում է վեր դնել էն
համբակի մեծամտությունը, թե ամեն լավ բան մերն է ու մեղա-
նից է դուրս եկել: Տեսնում եք, որ ով գիտի ո՞ր լճի, ո՞ր ծովի
ափերին առաջին անգամ հառաչած էս տողերը ինչ ճանապարհով,
ինչ սրտերով են անցել, ինչ ձևեր են առել, ուր են հասել:

«Արյուն արտասուք քամելով թագուհի Թամարին ևմ երգում,
ասում է սիրահարված բանաստեղծը՝ Վրաստանի անմահ Շոթան».

նրա պատվին եմ հորինում իմ երգերը: Իմ թանաքը եղան սաթեղեն լճերը, իմ գրիչը — երերուն եղեգներ: Տեղ կցցվի սրտի մեջ ու կպատուի նրա սիրտը, էս երգերը ով լսի»¹:

Հայտց հոգևոր նարեկացին էլ վանական միայնություն մեջ իր հոգու անհուն տանջանքն ու տենչանքը աստծուն պատմելու ժամանակ աղաղակում է. «Զի եթէ զլիճ մի ծովուց՝ ի յորակութիւն դեղոյ յեկեղեցից, և զղաշտս ասպարիսօք բազմօք սահմանեալ ՚ի տարածումն լալնութեան քարտենի չափեցից, և զպուրակս յոքունց անտառաց՝ շամբից եղեգանց՝ ՚ի հառուածս դոյութեան պրչաց կազմեցից, և ո՛չ զթիւ մի բարդելոցն անօրենութեանց զօրեցից ընդ գրով սահման-գրաւել»²:

Միջնադարյան մի ուրիշ հայ բանաստեղծ, Բուչակ Նահապետը, իր դարերից խոսելիս էսպէս է կանչում.

«Կանչեմ այդ ծովիդ վրայ, ծովդ յակէն թանաք դառնայ.
Զինչ ի շամբ եղէդ որ կայ, ամէնն ինձ գրիչ պիտենայ,
Զինչ երէց ու խաբեղայ դանուշման որ պիր գիտենայ,
Գրէ, շկարնայ կարդալ զինչ ի յիմ սիրտն կայ զուայ»:

Մինչև օրս մեր ժողովրդական բայաթին լաց է լինում, ամիսսս չեմ հիշում ամբողջը, բայց մեջն ասում է. «...մեղալար դալամ օլսա, յազըլմազ դարդըմ մանըմ», այսինքն՝ եթե անտառներն էլ գրիչ դառնան, չեն կարող իմ դարդերը գրի առնեն:

Իսկ հեռու Արևմուտքում կրակոտ Հեյնեն իր սիրո խենթության ժամին բացականչում է. «Անտառից արմատահան անեմ ամենաբարձր ծառը, թաթախեմ հրեղեն օվկիանոսի մեջ ու հրեղեն տառերով գրեմ երկնքի վրա, որ հավիտյան կարդան — Ագնեսսա՛, սիրում եմ քեզ»³:

Հենց հետևյալ §-ում խոսքը միջնադարի «կնոջ պաշտամունքի» և նրա վրա է, թե ինչպէս սիրահարը սիրած կնոջ ճորտն ու գերին է միանգամայն, ինչպէս Շոթան ասում է, նա «պատրաստ է անխռով տանելու արքայական ցասումը, բայց նրա (սիրած կնոջ) առջև անխաթություն ունի ու երկյուղ»⁴:

Մեր Սայաթ Նովեն էլ, որ ինքնավստահ պարծենում է թե՛

Զ'իմ քաշվի էկած մահէմէն,

Բաղիւիի տըված ահէմէն.

Թէգուզ բաղամ դայ Շահէմէն⁵...

Իր «յարից» է վախենում ու նրան է հայտնում իր հպատակութիւնը.

«Սուլթան ու խան իս ինձ ամա»:

Կամ թե չէ՝

«Դուն ինքնակալ թաքավոր իս, բեհ ու բաղար չիս անի»⁶:

Կամ բանաստեղծը «յարին» ապսպրում է, թե՛

«Շունչս եկել բերանիս է հասել, ինչ հրաման ես արձակում՝
թողնեմ դնա, թե ապրեմ»⁷:

Պարզ է, որ էստեղից էլ հրամաններ են առաջ դալի բանաստեղծներին՝ երգելու, քաջերին՝ կռվելու, և այլն: Ահա պատճառն ու բացատրությունը էն երևույթի, որ շատ ու շատ մեծ դործեր կատարել ու կատարում են սիրած կնոջ հրամանով:

Էսպես էլ Նեստան Դարեջանը, դադտնի տեսակցության ժամանակ, հրամայում է իր սիրահար Տարիելին. «Դնա՛, ասում է, արշավանքներ արշավի աշխարհի շորս կողմերի վրա, կռիվ տուր խայթայեցիների (չինացիների) հետ: Եթե աստված կտա՝ կհաղթես, հրճվանքով եկ ինձ մոտ»⁸:

Նույնը պատահում է մեր Սասունցի Դավթի հետ: Խանդուխտանումն էլ ոչ միայն չի պատասխանում մեր ջահել հսկայի խանդավառ սիրուն, այլև, համբույրի պատճառով, էնպես մի ապուսակ է շրխկացնում, որ քթից մի կաթիլ արյուն է կաթում:— Ի՛նչ, ասում է, խոյի, Շրբրգանի, Խորասանի ու Լոռվա փահլեվանների գլուխն ես բերել ինձ համար, որ համբուրում ես ինձ»: Հրամայում է, որ դնա նրանց գլուխը բերի:

— Չունքի հրմալ է, լուսուն ես կերթամ զընոնց գլուխ կը բերեմ քրդի»⁹, ասում է հսկան:

Ագաթը կամ ավելի ճիշտ բնություն կարգը էսպես է եղել: Սիրահարը իր սիրածի ճորտը, գերին, հպատակն է, միշտ պատրաստ նրա քմահաճույքները կատարելու, թեկուզ կրակի մեջ ուղարկի, և պետք է ունենա ամեն բարձր հատկությունները ազնվականի, ասպետի, քաջի, որ մի բառով վրացերենի մեջ ասվում է՝ դմա:

Ահա էս դմա և նույնիմաստ ճաբուկի բառերի ծննդաբանություն ու պատմության վրա Կերկար կանգ է առնում պ. Մանուկ Զիշատակելով, որ նրա սովորական միտքը եղել է ստրուկ, ճորտ, որ, ինչպես պ. Ջավախովն է ասում, հնազույն շրջաններում վրաստանում նշանակում է՝ մանուկ, պատանի¹⁰, նկատում է, որ էդ մտքով նա տակավին XII դարում մնում է Ամիրան Դարեջանյանի հերոսական վիպասանության մեջ, ապա անցնելով Շոթա Ռուսթավելուն ու նրանից վկայություններ առնելով, որ նա էլ, Խորադմշահի որդու մասին է խոսել, դորժ է ածել պատանու իմաստով, այսուամենայնիվ կարծիք է հայտնում, թե ազնվական կնշանակի:

Որոշ ժամանակից, XI դարից, դուցե և առաջ, (Ջավախով) վրացական հիշատակարաններում գործ է ածվում արևմտյան «վասակ» հոմանիշ մտքով, բայց հաճախ առնում է և անկախ ասպետի, աղաս աղնվականի իմաստը: Վերջապես Շոթան զմա ածականով է մեծարում իր հերոսներին ու նույնիսկ Ֆրեյդուն թագավորին:

Սակայն էս և ճարուղ բառերի լեզվաբանական վերլուծումն ու պատմությունն անելուց և վերև հիշած գաղափարները նշանակելուց հետո, այսուամենայնիվ հարցը թողնում է բաց և արժանի տակավին հետազոտության:

Մեզ կների հարդելի գիտնականը, Լևն նրա ուշադրությունը խնդրենք պարսկական «խումա» բառի վրա, որ բարձր, աղնիվ տեսակի արծիվ է նշանակում, էն արծիվը, որի մասին առասպել կա, թե նա երբեք գետին չի իջնում ու միշտ ապրում է օդի վերին ոլորտներում: «խումա» անունը նվիրական է եղել Արևելքում. նա իր մեջ ամփոփել է ամեն աղնիվ ու վսեմ հատկություններ, նրա հովանավորությունը կարող էր բախտավորեցնել մարդուն ու հասցընել մինչև թագավորություն:

Նրա անունը դարձել է թագավորների համար պատվանուն, և էսօր էլ մասնում է սուլթանի տիտղոսների մեջ. ասում են՝ Հումայուն Սուլթան:

Արդյոք պարսկական էս խումա բառն էլ չի՞ կարող առնչություն ունենալ վրացական զմա բառի հետ:

II

Հետաքրքրական է «ախպերացուի» գաղափարը (մոծմե), որ տակավին գոյություն ունի մեր ժողովրդի մեջ, իսկ կովկասյան ավանդություններն ու հեքիաթները պատմում են, թե ինչ նվիրական կապ է եղել դա հնումը. ախպերացուն ախպերացվի. համար որդին չի խնայել:

Ասպետականություն և կնոջ պաշտամունքի մասին խոսելիս ալ. Մառը նկատում է թե՛ Եվրոպացիք, մինչև անգամ գիտնականները, միշտ անաչառ գատավորներ չեն, երբ իրենց վրա են առնում Արևելքի բարոյականության համարձակ գնահատությունը: Ինչպես օրինակ առաջ է բերում Ալ. Խոճկոյի¹¹ Արևելքի ու Արևմուտքի կնոջ համեմատությունը և Քլոոզդու վերաբերմունքը դեպի կանայք: Իբրև թե միակ բանը, որ նա հաստատ սիրում էր, իր Ղռաթ ձին էր: Անտես է առնում, թե ինչ տեղ է բռնում Քլոոզդու վիպասանության մեջ Նիգյար Խանումը: Եվ առհասարակ էն ընդ-

հանրացած կարծիքը, որ հայտնում է և խոճկոն, թե Արևելքում կինը դնովի կամ ձեռք բերովի մի խաղալիք է եղել և է, շատ է միակողմանի:

Ասում է Արևելքում (Քյոոզղլին) կինը որ ձանձրացնում է՝ թողնում են. կարծես թե Արևմուտքում եթե ձանձրացնում է՝ շարունակում են պաշտել ու երգել:

§ 10-ում նկատելով հունական փիլիսոփայության վերջին ձևի—նոր պլատոնականության ազդեցությունը, որ X—XII դ.դ. ուժեղանում է Վրաստանում ու ի մի ձուլելով հունական և արևելյան կրոնա-փիլիսոփայական աշխարհայացքները, լայնացնում է վրացու մտավոր հորիզոնը ու հեշտացնում է գրական մերձավորությանը մահմեդական աշխարհի հետ, և ընդգծելով պարսկական գրականության ու Աստվածաշնչի ազդեցությունը, հարգելի պրոֆեսորը անցնում է աստծո պաշտամունքին ու ճգնավորների նախանձախնդրությանը վրացական հոգևորականության մեջ՝ մի կողմից, կնոջ պաշտամունքին ու ասպետների նախանձախնդրությանը վրաց ֆեոդալական աշխարհում՝ մյուս կողմից, ջանում է պարզել էն հասարակական հոգեբանական պայմանները, որ Վրաստանում հեշտացրին մուսուլմանական-իրանական գրույցների զուտ աշխարհիկ ասպետական իդեալների ընդունելությունը ու զարգացումը: Ասում է՝ աստծո պաշտամունքին նվիրված ճգնավորները, որոնց ազդեցությունը VII—XII դ.դ. մեծ է եղել Վրաստանում, քաշվում էին անապատները, վայրենանում, կյանքից կտրվում՝ անբաժան ու բուլտրանվեր սիրով աստծուն նվիրվելու և նրան պաշտելու համար ու անապատներում հիմնում էին մենաստաններ կամ ապրում էին առանձին-առանձին:

Էս օրինակով կնոջ պաշտամունքն էլ առաջ է բերում իր հերոսները, և ահա դուրս են գալի և ասպետականության սուրբ մարդիկը— մեջնունները (վրաց. միջնուրի, հայ. մեջլում), սիրո մարդարեններն ու բանաստեղծները, որոնք նույնպես սիրում են մենակությունն ու քաշվում են կյանքից՝ առանձնության մեջ իրենց մտածմունքները ամփոփելու, կենտրոնացնելու իրենց պաշտած կնոջ «աստվածային գեղեցկությունը» փառաբանելու ու անձնվիրություններով ու սխրալի դործերով միայն նրան ծառայելու:

Բայց աստուծո պաշտամունքից կնոջ իդեալականացրած պաշտամունքին անցնելը, ասում է, վրաց կյանքի մեջ իր պատմությունն ունի: Հին վրացական հասարակությունը, որ քրիստոնեական եկեղեցու հոգևոր հպատակն էր, առանց իր բարոյական հայացքները փոխելու և առանց ներքին պատրաստության չէր կարող յուրացնել ու մշակել կնոջ պաշտամունքը լոկ արտաքին

դրական ազդեցություն տալ: Հարկավոր է հոգեբանական հաստատություն: Եվ էդ երկու պաշտամունքի մաքառումներից պատմություններ բերելով ցույց է տալիս, թե ինչ երկար ժամանակի ընթացքում և ինչքան զոհերի զնով է երկրային սերը մի նախատական զղացմունքից դարձել փառաբանության առարկա և կինը պաշտամունքի:

Էս երկու հոսանքները Թամարի ծաղկած դարում ի մի չընդգլխեցին վրաց դրականության մեջ ու չկարողացան կազմել մի զորեղ հոսանք, որ ազգային կուլտուրական կյանքի ամբողջությունը վկայեր: Մի հոսանքը արտացոլում էր ժամանակի ընտիր, ասպետորեն տրամադրված ֆեոդալների ճաշակը, մյուսը ճգնադգյաց քրիստոնյաների: Հետագայում Վրաստանի սև օրերում վանական բանաստեղծության իդեալներն ու մոտիվները մեծ չափով յուրացրին աշխարհիկ բանաստեղծները: Բայց, հարցնում է, թե արդյոք հնուց էլ ընդհանուր առնչություն չի՞ եղել հոգևոր և աշխարհիկ բանաստեղծությունների մեջ: Էս ենթադրությանը որպես ապացույց բերում է վերջերս գտնված մի փոքրիկ հին եկեղեցական երգ, գրված վրաց ժողովրդական բանաստեղծության 16 վանկանի շափով: Կարծում են թե էս երգը X դ. գործ է: Եվ եթե հիրավի X դարի է, սա, ասում է, իբրև ժողովրդական շափի գործածող, հանդիսանում է Շոթայի նախորդը: Համենայն դեպս, էդ ուղղությամբ եկեղեցական բանաստեղծության առաջին գործերից մինը:

Մարդ ակամա հիշում է հայոց միջնադարը, երբ կյանքից ու կանանցից փախած, անապատ քաշված մեր մենակյացներն էլ վարում էին նույն կոիվը նույնիսկ և իրենց հոգու մեջ: Մենաստաններում ու ճգնաբաններում հառաչում են կյանքի ու կնոջ սիրու կարոտը և սկսում են երգել խորհրդանշաններով ու ալլաբանորեն, Աստվածածնի, սուրբ կույսերի, հրեշտակների, վարդիսոխակի անունով, մինչև հետզհետե լեզուները բացվում են ու պարզ հայտնում են Կոստանդին Երզնկացու նման (XIII դ. վանական).

«Հոգիս խիստ է յօժար բանից իմաստնոց լըսել,
Մարմինս է հեշտասէր զի յաշխարհէս է ինք ծընել.
Ի յերկուքիս միջին մոմ եմ ի մէջ հրոյն վառել,
Անհիմն ու անհաստատ են անհանգիստ ի շուրջ եկել»¹²:

Իսկ Հովհաննես Թլկուրանցի բանաստեղծ կաթողիկոսը արդեն խոստովանում է գեղեցկուհուն, թե

«Հարիւր տարւոյ հաբեղանին,
Որ ճերմակն է դարձեր դեղին,
Կըտրէ զկօռտիկ պատարագին,
Ու զքեզ ուղէ առջև խաշին»¹³:

Վրաստանի հոգևոր երգերի վրա եղած ազդեցությունները հիշատակելիս պ. Մառը ցույց է տալիս միայն քրիստոնեյա Արևելքն ու Բյուզանդիոնը և թողնում հեթանոս Արևելքն ու նրա կրոնական երգերը, որ անշուշտ շատ են ազդել Վրաստանի՝ ինչպես և Հայաստանի հոգևոր երգերի վրա: Շատ կլինեն հետաքրքրական, եթե հարգելի դիտնականը էս կողմից էլ մոտենար խնդրին և կնոջ ու աստծո պաշտամունքի կուլի մեջ որոներ և հին կրոնի ու նրա երգերի ազդեցությունը, որոնք էնքան կնապաշտ էին ու անծանոթ նոր կրոնի ասկեսիզմին: Չէ՞ որ հեթանոսական կրոններն ու հոգևոր երգերը քրիստոնեություն ընդունած Արևելքում չմեռան ու շանհետացան իսպառ, այլ շարունակեցին ապրել ու ազդել՝ փոփոխվելով, ազճատվելով ու առնելով նոր բովանդակություն: Մենք մինչև անգամ ենթադրում ենք (և շատ շնորհակալ կլինեինք, եթե պ. Մառը կամ այլ ձեռնհաս մարդիկ սրա վրա հայտնեին իրենց կարծիքը), որ մեր Շարակառները ոչ մեր հոգևոր հայրերի բացատրած «Շարականցն» են, ոչ էլ հանգ. էմինի¹⁴ ասած արաբական «շեր»—երգ բառիցն են ծագում, այլ ավելի շուտ կապ ունեն շարք—Արևելք, սառակինոս—արևելքյի և նման բառերի հետ, և նշանակում են՝ Արևի երգեր, Արևի ծագման, Արևին նվիրած երգեր, և իրենք էլ մեծ մասամբ նվիրված են Արևագալին, Արևին ու լիքն են Արևով:

ՀԱՅ ՌԻՍՈՒՅՁԻ ԴԱՏԸ

Գործիչների մեջ գուցե ամենակարևորն ու ազնիվը, և՛ ընտանիքի համար, որ զավակներն է կրթում, և՛ հասարակության համար, որ գիտակից անդամներ է պատրաստում, և՛ պետություն համար, որ ազնիվ քաղաքացիներ է հասցնում, և՛ աշխարհքի համար, որ լուսավոր մարդիկ է տալի, նա, ուսուցիչը ունեցել է դրեթե ամենավատթար վիճակը մեր մեջ: Նա միշտ եղել է հալածված ու թափառական մի տեղից մյուսը, մի դպրոցից մյուսը, մի հոգաբարձության քմահաճույքից մյուսը, սիրտը կոտրած, լքված, բեկված ու արհամարհված: Նրա ռոճիկը կտրելը անցել է

իրերի բնական կարգը, նրա աղքատությունն ու քաղցածությունը համարվում է սովորական երևույթ և հալածելը անպատասխանատու մի գործ: Նրա վրա իրավունք ունեն նրա բարձր դորժին — ուսման և ուսումնարանի հարգին ու կարգին անգետ մարդիկ, որ կարող են դատել նրան, ազատ համարել հրք քեֆներն ուղենա, ու էս ամենի առջև դողում է նրա մաշված սիրտը: Եվ ժողովրդի սուր միտքը նրա թշվառ վիճակը հավերժացրել է մի շատ ցավալի բացականչության մեջ. — վա՛յ քու օրին, վարժապետ...»

Էն վերջին ծառան էլ դիտի, որ իր աղեն իրեն դուրս անելիս պետք է ասի, թե պատճառն ի՛նչ է. ադաթ է, կարգ է, ամենատարրական մարդավարությունն ու արդարությունն են պահանջում, բայց հայ վարժապետը ղրկված է եղել նույնիսկ էն ծառայի իրավունքից: Եվ սա եղել է ընդհանուր օրենք. տեսուչ, հոգաբարձություն թե հոգևոր իշխանություն՝ չեն քաշվել էսպես վարվելու ոչ միայն դժբախտ դյուղական ուսուցիչների հետ, որ ընկած են մեր երկրի էս կամ էն խավար անկյունները գրեթե կիսավայրենի մարդկանց մեջ, այլև մեծ քաղաքներում, կենտրոններում, համալսարանական մարդկանցից բաղկացած ուսուցչական մեծ կադմերի հետ:

Էս վերաբերմունքը դառնությունով լցրել է հայ ուսուցչի կյանքն ու սիրտը: Եվ ահա Հովնանյան դպրոցի դեպքը¹, շատ դեպքերից մինը, եկավ լցնելու համբերության բաժակը և հրապարակ հանելու նրա լայնածավալ զայրույթը: Միահամուռ եռանդուն բողոքները կենտրոններից սկսած մինչև մեր գավառների խուլ անկյունները լայն կերպով հրապարակ դրին նրա արդար դատը, և ամենքը, ամեն անհատ, ամեն մարմին, որոնց հետ կապված են նրա գործն ու պաշտոնը, ծխական հոգաբարձությունից մինչև հայոց եկեղեցու լրությունը պետք է ուշադրության առնեն:

Ասում են հոգաբարձությունները մի՞թե իրավունք չունեն ուսուցիչ արձակելու: Ունեն, այո՛, բայց նրանք կարծում են, թե իրենք հենց ուսուցիչ արձակելու համար են: Ո՛չ, ուսուցիչ արձակելու համար չեն նրանք, այլ ուսուցիչ պահելու: Իսկ արձակելու դեպքում էլ էնքան քաջություն ու շիտակություն պետք է ունենան, որ վատին վատ ասեն: Արդարացում չի, թե մի քանի անպետք ուսուցչի արձակելու համար ենք ամբողջ կադմը արձակում, որպեսզի անպետքին անպետք չասենք: Ինչո՞ւ: Ի՛նչ կեղծավորություն է: Էլ ի՞նչպես իմանանք ով է անպետք, և ինչո՞ւ: Չէ՞ որ էդ անպետքը գնալու է պաշտոնավարելու մի ուրիշ դպրոցում: Եթե անպետք է, ամեն տեղ է անպետք: Եվ ինչո՞ւ նրա պատճառով պետք է արձակվի նաև լավ ուսուցիչը, թեկուզ հենց ձևականորեն: Ո՛չ,

նա, ուսուցիչը պետք է հաստատա խմանա, որ հեշտ չի իրեն արձա-
կելը, որ հաստատ ու ամուր է իր տեղը երկար տարիներով, որ
ինքը ժամանակ է ունենալու հասցնի իր ձեռքի տակին կրթվող
սերունդը և տեսնելու իր աշխատանքի պատուը, որ թերևս ավելի
թանկ արժե, քան ամեն վարձատրություն:

Անհետաձգելի լուծումն է պահանջում հայ ուսուցչի դատը, և
նույնիսկ հակառակորդները լուրձ են նրա արդարության առաջ:

Ժամանակ է ստեղծելու մի բարձր ընտրյալ ինստանցիա, մի
ձեռնհաս մարմին, որ կարողանար ցանկալի բարձրության վրա
դնել հայ դպրոցական դորժը և ապահովել հայ ուսուցչի վիճակը
անվերջ անակնկալներից ու կամայականություններից:

ՀԱՅԻ ՈԳԻՆ

Անհատներ կան, որոնք ապրում են և նշանավոր են միայն
նրանով, որ մի բարձր պաշտոն ունեն կամ պատիճան: Առեք
նրանցից այդ պաշտոնը, կտեսնե՞ք՝ օխտը կորածի մինը: Մարդիկ
էլ կան, որ առանց իշխանության էլ, թեկուզ նույնիսկ ձախորդու-
թյան ու հալածանքի մեջ, միշտ երևում են իրենց ինքնուրույն
կերպարանքով, ուժով ու շնորհքով: Էդպես են մարդկային ցեղերը:
Պատմությունը ցեղեր է հիշում, որ իշխել ու նշանավոր են եղել,
բա՛նի որ ունեցել են քաղաքական ինքնուրույն իշխանություն,
զենքի դոռ ու ֆիզիկական ուժ. հենց որ կորցրել են քաղաքական
անկախությունը, հետզհետե հալվել են ժողովուրդների մեջ ու կո-
րել: Ցեղեր էլ կան, որ քաղաքական անկախ կյանքը կորցնելուց
հետո էլ կարողացել են պահել իրենց ազգային կերպարանքը
երկար դարերի ընթացքում, ամեն տեսակ հալածանքների տակ:
Իհարկե ծանր է եղել միշտ էս մաքառումը և բարոյական ու ֆի-
զիկական կորուստները անվերջ, բայց այնուամենայնիվ նրանք չեն
կորել ու կան: Էդ ժողովուրդներից մինն է անշուշտ մեր դժբախտ
ցեղը, որ քաղաքականորեն անկախ չի եղել դրեթե երբեք, որ իր
դոյություն տարիներից ավելի շատ է կոտորածներ համարել, և
սակայն էսօր էլ տակավին կա իր լավ թե վատ՝ ազգային կյանքով
ու կերպարանքով:

Դիտությունը, լուսավորությունը մարդկային կյանքի պատմու-
թյան շատ մութ տեղերի հետ միասին լույս կձգի և մեր անցկացած
երկար ու դժար ճամբի վրա մինչև նրա սկիզբը, որ ինչքան թանկ
է մեզ համար, էնքան էլ վեր է մեր ուժերից: Բայց մեր ուժերից
վեր հո չի նայել, քննել, ճանաչել մեր երեկն ու էսօրը:

Էսքան փորձություն ու տառապանք ոճեցած մի ժողովրդի անվայել է անդիտանալ իր կյանքը ու ծփալ, տարուրերիլ ժամանակի ալեկոծության քմահաճույքին անձնատուր: Նթե էդ դրությունը հասկանալի է խավար բաղմության համար, ներելի չի ինտելիգենցիային, որ ինչքան էլ ընդհանուր առումով խորթ լինի էս ժողովրդին իր հողով ու կենցաղով, այնուամենայնիվ իր մեջ պետք է ունենա և ունի մարդիկ, որոնք ապրում են էդ ժողովրդի կյանքն ու պատմությունը: Նրանք առաջ պետք է անցնեն, որոնեն, ցույց տան, թի որն է էս ժողովրդի ճանապարհը:

Այո՞, լինում են դեպքեր, մի ուրեք հոսանք ուժ է առնում ու ժամանակավոր էս կամ էն կողմը քաշում կյանքն ու մարդկանց ուշքը, բայց դրանք մոմենտներն են ամեն ժողովրդի կյանքի մեջ, որոնցից ոչ մինը առանձին վերցրած պատասխան չի տալ դրված հարցին. և նա դարձյալ կխոսի ու պատասխան կուզի, թե ո՞րն է էս ժողովրդի պատմական ճանապարհը, սրա գոյության խորհուրդը, ի՞նչ է կամենում սա, սրա ոգին: Նվ ուր որոնենք էդ ոգին: Արդյոք Սասունի, Զեյթունի, Մոկաց, Ղարաբաղի ու Լոռու սարերում, թե՞ Շիրակի, Արարատի ու Մուշի դաշտերում: Արդյոք հին վանքերի միտիք կամարների տա՞կ, ուր ծավալվում է «խորհուրդ խորին անհաս և անսկիզբն», թե՞ դպար մարգերում ու խաղահանդիսա հովիտներում, ուր Վրսանյակն ամուշ, հովն անուշ, շինականի քունն անուշ»: Արդյոք «ի խորոց սրտի խոսք ընդ տառածո» խոսողի երկնաշու պաղատանքների՞ մեջ, թե՞ «Վերք Հայաստանի» հայրենասիրական ողբի հառաչանքների ու մորմոքների մեջ:

Իհարկե, էս ամեն տեղերում, էս ամենի մեջ: Նվ ինչքան մեծ է խաղաղ կյանքի կարոտը էս ամեն տեղերում ու ամենի մեջ, խորթ արյունի ու պատերազմի, խորթ սրածության ու ավերածության...

Ս.ՆՏԵՂԻ ՌԻ ԱՆՊԵՏԻ ՄԻՋՈՑ

Պետք է պաշտպանել գրականությունը, և ո՞վ ավելի ուրախ կլինի դրա համար գրողից ավելի, իսկ էս դեպքում ես ուրախանալու կրկին պատճառներ ունեմ, բայց պետք է պաշտպանել ոչ թե բողոքներով ու վրդովմունքներով, որ անտեղի ու անպետք են էստեղ, այլ լուրջ առարկություններով ու պատճառաբանություններով, որ լսողն էլ բան հասկանա և տեսնի գիտակցական ու խորն են հարգանքն ու սերը:

...Դրական ստեղծագործության քննադատությունն ի՞նչ է

որ. հանգիստ ու խոր սուզումն դրական գործի մեջ, օբեկտիվ ու աննախապաշար վերաբերմունք, պայծառ ու թափանցող հայացք, որ ինչքան էլ սխալներ տեսնի ու հաշվի—միշտ էլ որոնում է կենսունակն ու ապրողը, որովհետև էդ է նրա վերջնական նպատակը:

Քննադատը ժամանակի գործն է կատարում:

Ի՞նչ կմնա գրական գործից տաս, քսան, հիսուն, հարյուր կամ հազար տարուց հետո—նա էդ էսօր է ուղում խմանալ ու ցույց տալ:

Մենք էլ էդպես պետք է վերաբերվենք նրան, ինչպես նա վերաբերվում է գրական ստեղծագործություններին: Նրա սխալներն ու թուլությունները նկատելով ու անցնելով, տեսնենք, թե վերջի-վերջո ընչի հանգամ, ի՞նչ գտավ:

Վրդովմունքն ու աղմուկն էստեղ գործ շունեն և անկարող են ու վտանգավոր, այլև տարօրինակ, երբ ուղղված են Գրողների Ընկերության դեմ, որը մի նպատակ ունի — պաշտպանել ու զարգացնել գրականությունը: Իսկ գրականությունն զարգացնելու ուժեղ միջոցներից մեկը անողոք ու անաշու քննադատությունն է, որին, ժամանակի ընթացքում, Գրական Ընկերության նախաձեռնությամբ կենթարկվի մեր ամբողջ գրականությունը:

Չեմ սխալվիլ, եթե ասեմ, նորություն են մեր կյանքում ելլու-պական գրական ճաշակ ու դարդացում ունեցող մարդիկ, որոնք և մեր գրականությունը գալիս են քննադատելու նոր, մեր գրական աշխարհին անծանոթ ձևով ու թափով, և սրանց դեմ վրդովմունքով չալիտի դուրս գալ, որ անտեղի, անպետք ու անզոր միջոց է, այլ հիմնավոր խոսքով:

ՀԱՅԵՐԵՆԻ ԶԳԻՏՈՒՄ

Աստու՛մ ենք հայերեն չգիտեն, ընթերցողն էլ կկարծի թե խոսքը վրաստանի հայերի վրա է: Դժբախտաբար նրանց վրա չի մեր խոսքը, այլ հայ ուսուցիչների, էն ուսուցիչների, որ դուրս են եկել մեր թեմական դպրոցներից և Ներսիսյան դպրոցից ու Ճեմարանից: Նրանք են, չնչին բացառությամբ, որ հայերեն չգիտեն: Փորձի համար մի շարադրություն տվեք գրելու էգ մարդկանց և կտեսնեք որ փորձանքի մեջ ձգեցիք: Սովորաբար հասարակ համաձայնությունները չեն կարողանում հաշտեցնել իրար հետ, իսկ եթե բարդ նախադասություններ պատահեցին, էգ հո արդեն միևնույն է, թե ընկան մի անեղանկի լարյուրինթոսի մեջ: Ոչ միայն կանոնավոր շարադրել չեն խմանում, այլև հաճախ ուղղադրական ու լեզվական անտանելի սխալներ են անում: Ավելին կասենք: Ոչ միայն կանոնավոր գրել չգիտեն, չգիտեն և կարդին հայերեն խոսել ու իրենց միտքը պարզ հայտնել, գոնե իրենց տղետ ծնողների նման: Սվ էս օրին են ոչ միայն հայերեն լեզվին խորթ օտարախոս տղերքը, այլև նրանք, որ գալիս են հայկական դավառներից: Սվ շատ շատերը՝ իրենք են խոստովանում էս պակասությունը, որ կարդին հայերեն չգիտեն, շատ քչերի բացառությամբ:

Ի՞նչպես բացատրենք էս չափազանց տխուր երևույթը: Ի՞նչպես կբացատրեն իրենք, մեր թեմական դպրոցները և Ներսիսյան դպրոցն ու Ճեմարանն ավարտած մարդիկ: Սվ ի՞նչ կասեն մանավանդ մեր նշանավոր հայկաբանները, Ճեմարանի հայկաբան դասատու պ. Մ. Աբեղյանը և Ներսիսյան դպրոցի — պ. Ստ. Մալխասյանը:

Ի՞նչն է պատճառը:

Ե Լ Ք Ը

Հովնանյան դպրոցի հոգաբարձությունը արձակված ուսուցչական կադմից 16 հոգու հրավիրում է վերատին պաշտոնի և այժմ հարց է առաջ դալի, թե ինչո՞վ պետք է վերջանա խնդիրը, որ էսքան մեծ աղմուկ հանեց:

Արդյոք բարոյական իրավունք ունե՞ն 16 հոգին իրենց ղրկած հրավերներն ընդունելու:

Մենք կարծում ենք չունեն, մինչև որ հոգաբարձությունը և նոր տեսուչ պ. Մալխասյանը բավարարություն չտան վիրավոր-

ված խմբին ու շրացատրեն մյուսներին չհրավիրելու պատճառները: Բարոյական իրավունք չունեն հայ ուսուցչի դատի, իրենց կոչման ու ընկերների առաջ և մանավանդ էն բոլոր ուսուցչական կազմերի, ուսուցիչների ու հասարակության առաջ, որ տակավին շարունակում են եռանդուն բողոքել ու ամեն տեղից բողոքելով ցույց տալ, թե դա Հովնանյան դպրոցի մասնավոր խնդիրը չի: Հովնանյան դպրոցի դեպքը առիթ եղավ միայն հրապարակ հանելու մի ընդհանուր, խոշոր խնդիր: Ոմանք հարց են տալի, թե ինչո՞ւ հենց Հովնանյան դպրոցի և էս հոգաբարձության օրով բարձրացավ բողոքը: Կարճամիտ հարց: Կարճես ինչ դպրոցի և ինչ ուսուցչական կազմի ու հոգաբարձության հետ էլ պատահեր, չէր կարելի դարձյալ բացականչել — ինչո՞ւ հենց սրանց հետ պատահեց, չէ՞ որ առաջ էլ է եղել, ո՞րտեղ էիք, և նման առարկություններ:

Նախ սխալ է. միշտ եղել են բողոքներ, հենց իրենք, էդպես ասողներն էլ պնդում են, որ իրենք էլ են բողոքել, ապա ուրեմն երևույթը տգեղ է, ու տգեղ է ամեն տեղ, և քաղաքներում, և գավառներում, և անցյալում, և այժմ: Նրկրորդ, զարմանալու բան չկա, որ մշտական տրտունջի ու դժգոհության աղբյուր մի որևէ տգեղ երևույթ մի օր էլ հարուցանում է ընդհանուր բողոք, և առիթը լինում է սովորական դեպքերից մինը, շատ անգամ նույնիսկ չնշինը: Չպետք է սակայն խնդիրը մթնացնել մանր մունր անհատական կամ թաշփայական պատմություններով, մի ծուռն ու խուսափող ճանապարհ, որ իր երկար ու ձիգ պատասխան նամակով ընկել է և նորընտիր տեսուչ պ. Ստ. Մալխասյանը, այլ միանգամայն ընդհակառակը, մի կողմը պետք է թողնել էդ ամեն երկրորդական՝ հարցը խճճող հանգամանքները, դործի էությունն ու արդարությունը հասկանալ և լուծում ու բավարարություն տալ բողոքին: Հովնանյան դպրոցի հոգաբարձությունն ու տեսուչը, փոխանակ հին, նման դեպքերով իրենց վարմունքն արդարացնելու և, ինչպես «Մշակում» հայտնած էր, իրենց շտաբով անշեղ ընթանալու երդում անելու, հազար անգամ ավելի լավ կաներին մտածելին բավարարություն տալու և՛ ուսուցչական կազմին, և՛ վրդովված հասարակությանը: Նվ չպետք է դժվարանան: Իրենց արածը հայոց դժբախտ դպրոցներում ընդունված ավանդական սովորություն է եղել: Մարդիկ — ուսուցիչները թողնված են եղել հոգաբարձուների խղճմտանքին ու քմահաճույքին: Նվ դա շատ ծանր է եղել: Էլ տանել, դենը դնալ չի՞ կարելի: Պետք է ետ կենալ էդ շավիղից, դա արդեն դատապարտված է ընդհանուրից: Նվ ինչպես Հովնանյան դպրոցի վրա պայթեց ցասումը եղած անարդարու-

Բյան դեմ, թո՛ղ Հովնանյան դպրոցից էլ սկսի նոր մարդավայել վերաբերմունքը դեպի հայ ուսուցիչն ու նրա լուսավոր գործը: Դրա համար մեծ առաքինություն չի հարկավոր: Անպատճառ վերելից չսկսաք է լինի հրամայած, որ մարդիկ մարդավարի վարմունք ունենան, էն էլ խնամելիքենա մարդիկ:

Նվ աշնուհետև միայն ուսուցիչները բարոյական իրավունք կունենան ընդունելու իրենց առաջարկված պաշտոնները:

Էս է միակ ելքը:

Իսկ մեր բարձր հոգևոր իշխանությունը, վերջապես, գոնե էսքան բողոքներից հետո, պետք է կանոնավորի ուսուցչի գրությունը: Պետք է նկատի, որ նա դրված է գերու վիճակի մեջ: Նա միշտ պատասխանատու է հոգաբարձուի առաջ, իսկ հոգաբարձուն պատասխանատու չի ոչ ոքի առաջ, և բացատրություն էլ չի տալիս ոչ ոքի, թե ինչո՞ւ է նրա հետ էսպես վարվում կամ էնպես: Մինչդեռ նրա կողքին պետական դպրոցի ուսուցիչը իրեն արժակողին կարող է կանչել պատասխանի ու գործը հասցնել մինչև լուսավորության նախարարությունը և արդարություն ու պատիվ պահանջել:

Պետք է սահղծել մի ընտրովի բարձր մարմին, մի ասպատան հայ ուսուցչի համար, ուր նա կարողանա դիմել հալածված ժամանակ:

Պ Ս Տ Ճ Ս Ռ Ը

Կայացավ Թիֆլիզի Մոզնու Եկեղեցու նոր ընտրությունը: Ընտրված են դարձյալ նույն պատվիրակները: Ժողովը եղավ միանգամայն օրինավոր, և ոչ մի բողոք:

Բայց ինչո՞ւ համար էր էնքան աղմուկն ու արնխառնությունը: Ի՞նչ էին ուզում բողոքավորները: Նրանք հոխորտում էին, թե մեզ հետ դուրս եկավ ջախջախիչ մեծամասնությունը — 75 հոգի, ընտրությունը բեկանել տվին ու պատրաստություններից հետո վերադարձան 49—52 հոգով: Նրանք, որ չէին կարողանում տանել 56 ընտրող ձայնը, ստիպված եղան համարել 97: Նրանք, որ կեղծիք էին հրատարակում քահանաներից մեկի ծխական ցուցակը, հարկադրված էին ընդունելու նրա օրինավորությունը և ականջ դնելու ամուռ-ամուռ կարդալու: Նրանք, որ ղանաղան սուտ ու շինծու պատճառների էին մեջբերում գաղտնի քվեարկության առաջարկը չընդունելու, ստիպված եղան լսելու հենց իրենց հետ

հեռացածների բերանից, թե միայն ծափահարություններն էին, որ իրենց վրդովեցին ու առիթ հղան հեռանալուն: Միաժամանակ էս ընտրությունը դարձյալ երևան հանեց մեր հոգևոր իշխանության ապիկարությունը, որ նույնիսկ իրավաբանների օգնությամբ էլ չի կարողանում ջոկել իրավն ու անիրավը, օրինավորն ու ապօրինին, և մինչև օրս դեռ չի էլ կարողացել դոնե կանոնավոր ծխական ցուցակներ շինել ու շտանջել ժողովրդին:

Բայց էս և սրա հետ մյուս ընտրությունները դալիս են մի ավելորդ անգամ էլ հիշեցնելու մի այլ նշանավոր երևույթ, որ անդարձ մեռած, պատմության բաժինն է դառած «Մշակն» ու իր հմայքը: Կավեկացենք. նա նոր չի մեռած, այլ շատ վաղուց, Արծրունու հետ: Նրանից հետո ինչ որ եղած է, ոչ մի դադափարական կապ չի ունեցած հնի հետ և ամենալուրջ կապերը համարվել են նույն հին շրիֆտով պահած «Մշակ» վերնագիրը, «հիմնագիր Գրիգոր Արծրունի» բառերը թերթի ճակատին, Արծրունու թառամած սլաակները, որ պահում են ու ցույց են տալի և խմբադրատանը կախած հանդ. Արիստակես եպիսկոպոսի սլաակները, որին հարդում էր Արծրունին: Բայց դրանք, էդ բոլոր իրական ապացույցները այսուհետև քիչ են հասկացող մարդկանց տչքում «Մշակի» նոր վարիչներին Արծրունու օրինավոր ժառանգները հաշվելու և թույլ տալու, որ միշտ օգտվեն նրա անվան հմայքից: Եվ ահա միշտ նորանոր ձախորդ ղեպքեր են դալի էդ հասկացնելու և շատերն են հասկանում, միայն իրենք են, որ չեն հասկանում կամ չհասկանալ են ձեռքնում: Նրանք իրենց անհաջողությունները շարունակ բացատրում են իրենցից դուրս հանդամանքներով. մի օր՝ թե կուսակցություններ կան, նրանք են փչացնում, մյուս անգամ, թե ժամանակն է վատ, երրորդ օրը, թե էս ինչ դպրոցի հոգաբարձուներն էին դավեր սարքել ու զրդռել իրենց դեմ, կամ թե չէ աշակերտները սրիկայացել են, նրանից է, մինչև անգամ «շողն» սկսեցին մեղադրել, ինչպես պ. Քալանթարն արավ իր՝ ընտրությունների մասին արած խորհրդածության մեջ:

Եվ էս մարդիկ, որ անվերջ սիրում են խոսել ուրիշների վախճանի մասին կամ էս ու էն դործի ապօրինությունից ու կեղծիքից, մինչև օրս չուղեցին կամ դուցե չկարողացան հասկանալ, թե էն, ինչի անունով իրենք հոխորտում են, վաղուց է մեռել, իսկ իրենք ու իրենց աբաժը միայն կեղծիք են, ու որպես դադափարական ժառանգություն՝ ապօրինի: Ահա սիրված չլինելու և անհաջողությունների իսկական պատճառը: Եվ էս զգացմունքն ու միտքը ամեն տեսակ մարդկանց միացնում ու հանում է նրանց դեմ ամեն տեղ, նույնիսկ էն տեսակ տեղեր, ուր չեն սպասում: Եվ փո-

խանակ լուրջ մտածելու և իրենց մեջ որոնելու էս ամենի գաղտնիքը, սովորություն են դարձրել ժողովրդին մոլորեցնել՝ շարունակ գոռալով թայֆա կա մեր դեմ և դնել չափերտների մեջ:

Ո՛չ, դուք եր ձեր դեմ, պարոններ, և ձեր բոլոր ձախորդությունների պատճառը ամփոփված է ձեր մեջ:

< ՈՒՂՂԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ >

Մշակի Ա. 140-ում տպված է էջմիածնից տված մի կարևոր տեղեկություն, թե՛ ռաջժմ դիտավորություն կա պարտադիր կանոններ հրատարակել, որ հայոց եկեղեցական ծխական և հոգևոր դպրոցներում ուղղադրությունը լինի հինը, ավանդականը, և գործադրվեն միայն այն դասագրքերը, որոնք գրված կլինեն հին ուղղադրությամբ: Եվ էս տնօրինությունը պետք է լինի մինչև ուսումնական տարին:

Ահա մի դիտավորություն, որ և՛ ուրախալի է, և՛ տարօրինակ միաժամանակ:

Ուրախալի է և ցանկալի, որ հայոց ուսումնարաններում ընդունված գրքերում և առհասարակ հայոց գրականության մեջ լինի մի ուղղադրություն, բայց տարօրինակ է ու ցավալի, որ դիտավորություն կա էդքան լուրջ մի գործ կարգադրել մի հատճեալ տնօրինությունով: Ուղղադրությունը դիտություն է և նրա դեմ կարելի է դուրս գալ կամ նրան փոխել միայն դիտությունով: Եվ ուրիշ բան էր, եթե էջմիածինը գիտնական ու գրական մարդկանցից կաղմած մի կաճառի ձեռքով երկար քննելուց հետո աներ էդ տեսակ կարգադրություն: Սակայն այժմ նախ չկա ձեռնհաս ու հեղինակավոր մի մարմին, երկրորդ շատ է կարճ ժամանակը մինչև ուսումնական տարին...

Էն էլ պետք է լավ իմանալ և յունենալ ի նկատի, որ, եթե դրողները գրում են էս կամ էն ձևով, ամենքն էլ հենց ջղրու կամ սրոշ միտումով չեն անում, ինչպես, իրենց ասելով, անում են Վ—ականները, ալ մարդիկ տարիներով մտածել են ու եկել մի եզրակացության: Նրանց դեմ ելնողն էլ պետք է երկար մտածի:

Կրկնում ենք. մենք շատ ու շատ ցանկալի ենք համարում ուղղադրության միօրինակությունը մեր ուսումնարաններում, բայց չենք ուզում հավատալ, որ էջմիածինը, ուր գիտության տեր մարդիկ կան հավաքված, աներ էդ տեսակ մի քայլ և առանց խնդիրը լուրջ քննելու՝ հրամանով դուրս գար գիտության ու գրականության դեմ, թեկուզ հանուն դպրոցների շահերի: Հենց դպրոցների

շահն ամենից առաջ պահանջում է, որ զիտության ու գրականության դեմ հրամաններ չարձակվեն միայն, այլ լինեն ակադեմիական լրջությամբ գիտության վրա հիմնված ուղիղ կարգադրություններ:

Վ.Ռ.Ա.Զ. ՊԱՏԱՍԽԱՆԻ Պ. Ս. ՄԵՂՐՅԱՆԻՆ

Պ. Մեղրյան, Ձեր «Ուշացած պատասխանի» ու նրանից առաջ տպած հոդվածի միտքն էն է, թե հայ գրողները պետք է մաքուր հայերեն գրեն: Շատ ուշացած ու շատ հասարակ մի խելոք խոսք: Ձեզանից շատ վաղ բոլոր հայ գրողները մտածել են, որ մաքուր հայերեն գրեն: Բայց ի՞նչ կնշանակի՝ մաքուր հայերեն, ահա խնդիրը:

Ձեր առաջն են բոլոր հայ գրողները. ո՞րի լեզուն եք համարում մաքուր հայերեն. ցույց տվեք ու հրամայեցեք, որ Նյու Յորքում գրեն: Իհարկե շատ միամիտ կլինիք, եթե ցույց տաք: Մեր լեզուն դեռ կազմակերպվելու շրջանի մեջն է, և ամեն մի գրող ընտրում է իրեն համար մի ճանապարհ: Նրանց առջևն են և՛ հղած գրական լեզուն, և՛ գրաբարը, և՛ քաղաքայինը, և՛ օտար լեզուները:

Ես էն կարծիքին եմ, էսպես էլ գրել եմ իմ հոդվածում՝ ու հենց իմ բառերն էլ հանել եք Ձեր պատասխանի մեջ, — որ գրողը իր լեզուն հարստացնելու, կազմելու համար ազատ է օգտվելու էդ բոլոր աղբյուրներից, միայն թե պետք է իմանա շնորհքով, խելացի օգտվել և տեղը դորժ ածել:

Իսկ Դուք...

Ա՛յ տեսեք ինչ եք ասում Դուք: Դուք ասում եք պետք է գրել մաքուր հայերեն, այսինքն, հայերեն լեզվի միջից դուրս վճռելի թուրքերեն, թաթարերեն, ռուսերեն և այլ օտար բառերը և նմուշի համար մի շարք թուրք-թաթարական բառ եք մեջ բերում, ցույց տալու, թե ինչ տեսակ բառերից պիտի դժուշանամք ու պաշտպանենք հայոց լեզվի մաքրությունը, օրինակ. վարիք, դուրբան, դարդ, մարալ, մուշտարի, յար, խոթր, դիլ, մուրադ, նադուք, ջաճ, ջեյրան և այլն:

Ձեզ ասում են, թուրք-թաթարականը թողնենք մի առ ժամանակ, դա Ձեզ շատ է խրտենցնում, և վրոպական բառեր կան, որ միջազգային են և բոլոր ազգերը դորժ են ածում, օր. ինտելի-

գենատ, կուլտուրա, լեգինդ, պոեմ, սոնետ և այլն: Ի՞նչ եք կարծում, մենք էլ գործ ածենք, թե չէ:

Մի տեսեք թե Դուք ինձ ինչ եք պատասխանում. լավ ականջ դրեք: Ասում եք. «Ի՞նչ եք ուզում ասել դրանով, որ ինտելիգենտ գործ ածողը իրավունք ունի և զա՛ւրդ գործ ածելու»:

Այո՛, հենց էդ եմ ուզում ասել և լավ տեղն եմ բռնել: Եվ ահա Դուք շարունակում եք ավելի խորը խրվելու համար:

«Սարեր-ձորեր տարրերություն կա. առաջին դեպքում (երբ գործ են ածում դարդ, ջան, շտլ) մեծք գործ ունենք զուտ տեղական օտար բաների հետ, որոնց հայերենը կա. իսկ երկրորդ դեպքում՝ բաների, որոնք միջազգային բնավորություն են կրում և որոնց համազոր հայերենը չկա, բաներ, որ անխտիր գործ են ածում բոլոր եվրոպական քաղաքակիրթ ազգերը»: Եվ ամփոփում եք.

. «Ես հակառակ չեմ եվրոպական միջազգային բաների գործածությանը: Այլ խնդիր է սակայն, երբ խոսքը ժողովրդական բարբառներից օգտվելուն է գալիս»:

Ահա. էս է Ձեր հոգւածոների միտքը և մեր տարածայնության հիմնական պատճառը: Մնացածը ինչ որ պատմում եք, հա՛յ Գումառ-Քաթիպան ծաղրել է բարբառները, նոր-նախիջկանցիք էսպես են խոսում, երևանցիք ենպես... Դրանք բոլորը դատարկ բաներ են և մի գրող մարդու առջև պատմելու անարժան: Նստել եք՝ քրդի աղջկանը լուր եք սովորեցնում:

Էականին եկեք:

Ուրեմն Դուք դեմ չեք եվրոպական միջազգային բաների գործածությանը:

Շատ ենք ուրախ:

Ինչո՞ւ չեք դեմ:

Ասում եք երկու պատճառով. առաջինը, որովհետև նրանց համազոր հայերեն չկա, երկրորդն էլ՝ եվրոպական բոլոր քաղաքակիրթ ազգերն անխտիր գործ են ածում:

Դե հիմի կանգնեցեք:

Ձեր առաջին «որովհետև»-ը ստիպված պիտի լինիք ետ վերցնելու, որովհետև նրանց հայերենը կա: Կուլտուրային հայերեն ասում են քաղաքակրթություն, և գործ են ածում էդ մտքով, ու Դուք ինքներդ էլ մի քանի տող վերև գրել եք «եվրոպական քաղաքակիրթ ազգերը», ինտելիգենտին հայերեն ասում են մտավորական, պոեմը — վիպերգություն, լեգենդը — ավանդակալ: Տեսո՞ւմ եք, հայերենը կա. . . բայց... բայց նրանք մտնելու և մնալու

են Զեր մաքուր հայերենի մեջ, որովհետև միջազգային բառերն են, բոլոր ազգերը գործ են ածում: Դուք էլ ընդունեցիք ու սրանով Արևմուտքն ապահովեցիք:

Դե հիմի երեսներդ արեք պեսի Արևելք:

Զեզ ո՞վ ասավ, պ. Մեղրյան, որ եվրոպական ազգերն ազգեր են և կարող են միջազգային բառեր ունենալ, իսկ տափական-արևելյան ազգերն ազգեր չեն և միջազգային բառեր ունենալու իրավոմք չունեն ու չեն կարող ունենալ:

Արդյոք էստեղ գլխի՞ եք ընկնում, պ. Մեղրյան, թե ինչ խախտու կռիվ եք սկսել: Հայոց լեզվի կազմավյան խնդրում էն գլխումը, որ Դուք ակամա անում եք կուլտուրական Արևմուտքի առաջ, ևս ուրախությամբ էն գլխից արել եմ և անում եմ թե՛ Արևմուտքի և թե՛ մանավանդ Արևելքի ու մեր ժողովրդական բարբառների առաջ: Եվ կրկնում եմ, էստեղ միայն խելքի ու շնորհքի գործ է, թե ո՞վ ինչպես կօգտվի: Իսկ Դուք ասում եք. «Ըստ իս աշատեղ ոչ շնորհք է հարկավոր, ոչ խելք, այլ հարկավոր է միայն բուն հայերեն իմանալ և գոյություն ունեցող հայերեն բառերի փոխարենն շտարը գործ չածել»։ ու մեզ համոզելու համար, Զեր առաջ բերած օտար բառերի տեղ դնում եք մաքուր հայերենը. օրինակ. առաջարկում եք «ջանի» տեղ դրածածել «հոգյակ»։ Եվ ահա բանը դրստվեց. աշտուհետե փոխանակ ավապեք ջան կամ Գրիգոր ջան ասելու, մաքուր հայերենով կասենք հոգյակ եղբայր, կամ հոգյակ Գրիգոր, կամ թե քեֆ անելիս, ներողություն, մաքուր հայերենով ասենք, խրախճան անելիս կամ առհասարակ ուրախանալիս փոխանակ «ջա՛ն» բացականչելու, կկանչենք «հոգյա՛կ»...

Եվ մի՞թե Դուք չեք տեսնում ու չեք զգում, թե ինչքա՞ն է սա անմիտ ու անճաշակ: Մի՞թե չեք տեսնում, որ հոնքը շինելու տեղ աչքն էլ հանում եք:

Եվ ինչպե՞ս եք Դուք հայոց լեզվից հանելու մոտազր. արդեն նա ասում է անմուրաղ, մուրազառու. ինչպե՞ս եք դուրս քշելու մարալն ու ջեյրաճը, որ մտած են նույնիսկ եվրոպական գիտական գրքերի մեջ. ինչպե՞ս եք մերժելու ղարիբը, որի մոլի պաշտպանը չեմ, բայց որը մտել է ձեր բոլոր երգերի ու նույնիսկ Մաշտոցի մեջ և մի շարք թաղման երգեր կոչվում են «ղարիբաբաղի» երգեր. ինչպե՞ս եք ջնջելու զիլը, որի հոմանիշը չեք նշանակում կամ նամն ու նազուֆը, որ մտել են ձեր կլասիկների գրվածքների մեջ...

Հասկա էս մի քանի բառի փոխարենն եթե էն մի քանի հարյու-

րը հանդես դնեինք, որ ասում եք գիտեմ, էն ժամանակ տեսնեիր, թե ինչ դուրս կգար:

էսպես: Երկու տարբեր ճանապարհներ են, պ. Մեղրյան, և ձեզանից ու ինձանից շի սկսվում էս կռիվը մեր գրականության մեջ: Մինը Մոսկովյան ուղղությունն է, մյուսը Արարատյան: Մի ճամփի սկզբին կանգնած է Ստ. Նազարյան, մյուսին Խ. Աբովյան: Էս երկու ճանապարհներից թե որն է ճշմարիտն ու կենսունակը — էդ հետո կտեսնենք: Հայ ժողովուրդը իր միջից իրար ետևից սերունդներ է դուրս դրվում դեպի ուսումնարանական ու գրական ասպարեզները և նրանք կվճռեն էս խնդիրն ու ցույց կտան, թե որ ճանապարհով է պնդում հայոց գրական լեզուն, էն լեզուն, որ կազմվելով ու ճոխանալով հանդերձ միայն մի խորհուրդ ու մի իմաստ ունի — խոսել հայ մարդու, հայ ժողովրդի սրտին:

Մի նկատողություն էլ: Դուք, պ. Մեղրյան, գրում եք, իբրև թե «նա (այսինքն՝ ես) ուզում է հավատացնել, որ եվրոպացիներն ու ռուսներն իրենց երեխաներին ավելի աղավաղած, ոչ մաքուր լեզվով գրվածքներ են հրամցնում, քան մենք հայերս», ու վերջումն մի-մի հարցական ու զարմացական եք տնկում: Կարդացեք, խնդրում եմ, «Լեզվական փոխառությունները» հոդվածը նորից, տեսեք ես ինչ եմ ասել, Դուք ինչ եք դուրս բերում:

ՄԵՐ ՄԱՄՈՒԼՆ ՈՒ ԻՐ ԸՆԹԵՐՑՈՂԸ

Նա, ով երկար տարիներ բաժանորդ է եղել մեր թերթերին ու ընթերցող, լավ կլինեի մի նստեի ու հաշիվ տար ինքն իրեն, թե ի՞նչ է ստացել այդ թերթերից:

Էլ հեռու չգնանք, գոնե մեր կյանքից, իր շրջապատից ի՞նչ տեղեկություն ունի:

Տարիներով կարդացել է՝ ժողովուրդ, ժողովուրդ... Ո՞վ է այդ ժողովուրդը, ի՞նչ է ուզում, ինչո՞ւ են միշտ նրա անունը տալիս արդյոք հասկացել է այդ ընթերցողը:

Տարիներով գավառից, գյուղից թղթակցություններ է կարդացել. այս ինչ գյուղում սա նրան սպանեց, թունդ երաշտ է, այնպիսի խոշոր կարկուտ եկավ, որ ծերերը չեն հիշում, տերտերը տգետ է կամ քյոխվի ընտրություն կա... Տարիներից հետո արդյոք սրա ընթերցողը թեկուզ հեռավոր ծանոթություն ունի՞ թե ինչ բան է հայ գյուղը, ո՞վ է հայ գյուղացին և ո՞րն են նրա ցավերը:

Գուցե այդ թերթերը անկողմնապահ ու լուրջ զբաղվել են հայ

դարձրեցի խնդրով և բազմավողմանի քննության առարկա են դարձրել նրա տառաճական ու տնտեսական կյանքը և իրենց ընթերցողների համար պարզել են այդ «լուսավորության տաճարը» ներսից ու դրսից: Նրբե՛ք: Աղմուկներ, աղմուկներ այս ինչ հողաբարձուի կամ այն ինչ ուսուցչի շորս կողմը, մեծ մասամբ լիքը հետին մտքերով, կուսակցական կրքով ու անձնական վիրավորանքով:

Կարելի է այդ թերթերը հայ ընթերցողի առջև բաց են արել հայ եկեղեցու և հայ հողևորականի պատկերը, որոնց անունից խոսել են ու խոսում են շարունակ: Նրբե՛ք: Ինչ գրել են՝ եղել են կամ բարեկամի դավասանք կամ թշնամու բամբասանք, և մինչև այսօր էլ նրանց ընթերցողը լավ չի հասկանում, թե ինչո՞ւ պետք է կռվել հողևորականի դեմ կամ ինչո՞ւ է նրա փեշիցը բռնել: Նա դիտի միայն հրեշներ ու հրեշտակներ, ուրիշ ոչինչ:

Սակայն գուցե թե հայ լրագրի ընթերցողը մի որեւէ ճաշակավոր ու անաչառ խոսք է լսել իր թատրոնի կամ իր դրականության մասին: Կրկին նույն պատասխանը շատ քիչ դեպքերի բացառությամբ: Նղիր թեկուղ շատ տաղանդավոր դերասան, միևնույն է, չես աղաավելու ծաղրից ու հալածանքից, եթե այս կամ այն պատճառով թերթն ընկավ քեզ հետ: Գալով դրականությանը, գրողներ կան, որ ամբողջ ժողովրդի հարգանքն ու համակրանքն են վայելում, հոբելյաններ են տոնում, բայց դեռ ոչ մի մարդավարի խոսք չեն լսել այդ թերթերից: Հաճախ միայն հայհոյել են և ամեն կերպ աշխատել են խեղդել կամ թույլ շտալ, որ անունը դուրս գա հրապարակ: Շատ է տարօրինակ, շատ է զարմանալի, բայց փաստ է: Վերջապես հայի կյանքում խոշոր դեպքեր են տեղի ունեցել, աղետներ ու շարժումներ են եղել: Գուցե թե այդ մամուլը անկողմնապահ ու բազմավողմանի քննության է ենթարկել այդ երևույթները: Դարձյալ նույնը, միշտ նույնը. կամ օվսաննա կամ հայհոյանք: Գնա ինչ կուզես դրանից հասկացիր:

Նվ մեր այն բազմությունը, որ կրթվել է այդ մամուլի վրա, զարմանալի թեթև, մակերևույթորեն դատել ու հեշտ դատապարտել է սովորել, խոսքն ընչի մասին ուզում է լինի, հայհոյել, ցեխը կոխել կամ բարձրացնել, երկինք հանել, դեմն ով ուզում է լինի: Չի սիրում բնավ առարկել կամ հիմնավորել իր առարկությունները, չգիտի հարգանք տածել դեպի հակառակորդը, և նեղություն չի քաշում գործի էությունը հասկանալ:

Խոսքս վերջացնելով ավելին ասեմ, այդ թերթերը հոգս չեն քաշում գոնե մի տանելի լեզու ունենային, և հայոց լեզվի աղ-

Տառման ու ողավաղման ամենամեծ պատճառներից մինն էլ հենց ինքը — հայ թերթն է։

Եվ չի ուղղվելու հայ թերթը, մինչև շտեմնի իր դեմ կանգնած է այն ընթերցողը, որ հասկանալ ու պահանջել դիտի, որ քույլ չի տալ իրեն հետ ամեն բան խոսել և ամեն ձևով խոսել։

Իսկ երբ հորիզոնի վրա կերևա այդ պատկառելի ընթերցողը — նա, հայ թերթը, ստիպված կլինի իրեն հավաքելու, «զոհաբերություն» անելու և կարգին աշխատակիցներ պահելու կամ եղածների հետ մարդավարի վարվելու, ստիպված կլինի բան տալու և տալու վայելուչ կերպով։ Այդ օրը կլինի վախճանը ազմկարար ու անբովանդակ հնի և սկիզբը բովանդակալի, անաչառ ու ազնիվ մի նոր հոսանքի, որ ցանկալի է այնքան և որ պետք է դա վերջապես։

ԱՄՍԵՎՐԻ ԱՌԻՔԸ

Մի ժամանակ հայ լրագիրը իր մեջ էր ամփոփում նաև դեղարվեստական գրականությունն ու բանասիրությունը։ Ժամանակի ընթացքում հասունացավ ամսագիր ունենալու կարիքը։ Եկավ «Մուրճը»։ Երեք խմբագրություն փոխեց, մի քանի հրատարակիչ ունեցավ, եղած գրական ու դիտական ուժերից շատերին հավաքեց իր շուրջը, բայց այնուամենայնիվ տասնամյակը չբոլորած ստիպված եղավ դադարելու։ Դադարեց, որովհետև ամսագրի բաժանորդ ու ընթերցող այնպիսի բազմություն չկար, որ կարողանար պահել։ Էլ չենք խոսում նրանից առաջ եղած ու դադարած ամսագիրների ու հանդեսների մասին։

«Մուրճը» դադարեց և ռուսահայ մամուլի մեջ դարձյալ բաց մնաց ամսագրի տեղը։ Այս տարվանից «Մշակին» կից սկսեց լույս տեսնել «Արտը», սակայն նա էլ չկարողացավ գրական ուժեր գրավել, հենց էն դիտից «Արարատի» տպավորությունն արավ ու մնաց եղած-չեղած։

Դարձյալ զգացվում է ամսագրի կարիքը։ Եվ ահա արվում է մի կարևոր առաջարկ — հավաքական ուժերով Թիֆլիզում ձեռնարկել մի ամսագրի հրատարակության։ Այդ գործի նախաձեռնությունը հանձնարարում է Թիֆլիզում գտնվող հայ գրականագետներին, որ նրանք կազմակերպեն ու տանեն։

Ժողովուրդը մի գեղեցիկ առած ունի, ասում է՝ «մերկ մարմ-

նիս կատու շալակելն էր պակաս»։ Հիմի հայ գրողներին ամսագիր հրատարակելն էր պակաս։ Ո՛չ, այդ սխալ է։ Ամսագիրը մեզնում, որ տասնյակ հազարների վնաս տալով հանդերձ դարձյալ չի ապրում, հայ գրողների պահելու բան չի։

Սակայն ամսագրի կարիքը կա։ Այն էլ է ճշմարիտ, որ Թիֆլիզում պետք է լինի և Թիֆլիզում գտնվող գրողները շատ են պետք դրա համար։

Բայց գործի կազմակերպության և հրատարակության համար ուրիշ մարդիկ են հարկավոր, որ ընդունակ ու պատրաստ լինեն և նյութական զոհաբերության։ Եթե կան այդ տեսակ մարդիկ, թող մեջ դան, հայտարարեն, թե ինչ մասնակցություն կունենան, և, գուցե, ճշմարիտ որ այդ ձևով հավաքական ուժերով կարելի կլինի մի ուժեղ ամսագիր ունենալ և հայ գրողներին ու բանասերներին խմբել ի մի։

Ս.ԶԳԱԳՐԱԿԱՆ ԳՈՐԾԸ ՄԵԶԱՆՈՒՄ

Ամեն մի ազդի ինքնաճանաչության համար ազդագրությունք բռնում է առաջնակարգ կարևոր տեղ։ Մինչև կյանքի ու ժամանակների խորքը թափանցելով, ինչքան որ կարող է թափանցել մարդկային միտքն ու գիտության լույսը, նա ապացույցներ ու եզրակացություններ է դուրս բերում մարդաբանությունից, լեզվաբանությունից, հնագիտությունից, աշխարհագր<ական> պայմաններից և այդպիսով ցեղերի ու ժողովուրդների անցած կյանքի պատկերը հանում մեջ տեղ իրենց ամեն առանձնահատկություններով, այլև խնամքով հավաքում է իր օրերի ազդագրական նյութերը, որ կարող էին ծածկվել, կորչել հեղհեղուկ ժամանակի ալիքների տակ, ու այդ բոլորն ամբարում է, պահում թանգարանների ու ազդագրական գրվածքների մեջ։

Մեր ազգը, որ աշխարհքի ու Արևելքի ամենահին ազգերից մինն է և ազդագրության տեսակետից համալիսանում է վերին աստիճանի հետաքրքրական մի աղբյուր ուսումնասիրության, և մեր աշխարհքը, որ մի լիքը թանգարան է ամեն տեսակի կենցաղագիտական, պատմական, կրոնական, բանահյուսական և այլ մեծարժեք նյութերի, տակավին մնում են խավարի մեջ, իրենց փառ-

քերը ավերակների ու հողի տակ, իրենց պարծանքները մոռացութեան ու անհայտութեան մեջ: Իրար ետեից, անընդհատ կորչում կամ փչանում են այդ ամենը նոր կյանքի հոսանքների տակ ու նորանոր աղետների մեջ: Սրա համար էլ մեր աչքում մի առանձին նշանակություն է առնում Թիֆլիզի Հայոց Ազգագրական ընկերությունը իր թանգարանով ու հանդիսով, որ հիմնել է պ. Ե. Լալայանը և անդուլ աշխատանքով ճշմունք է ծավալել ու ճոխացնել: Այժմ էլ նա նոր է վերագործել Վասպուրականի կողմերից ու հետը բերել է նոր դանձեր:

Շատ հին ձեռագրեր, որ կոտորածների ժամանակ (սա կնշանակի դրեթե միշտ) թաղված են եղել վանքերի ու եկեղեցիների թաքստոցներում, հանել է, չորացրել, մաքրել ու ցուցակագրել հ. Տաշյանի ձեռով՝ և լուսանկարել նրանց նշանավոր մանրանկարներն ու դրերը: Դրանց մեջ կան նաև բավական թվով մատենագիրներ, իսկ հիշատակարաններում պատմական հարուստ նյութ Վասպուրականի անցյալից: Եվ այդ ձեռագրերի թիվն է 1,500:

Կազմած է Վանա, Տոսպա և Հայոց Ջորի գավառակների ազգագրությունն ու նկարագրած նրանց գյուղերը, վանքերն ու բերդերը: Նյութեր է հավաքել Վասպուրականի մանրամասն քարտեզը կազմելու: Նյութեր է հավաքել ժողովրդական հավատի ու դիցաբանության մնացորդների: Գրի են առնված ժողովրդական երգեր ու հեքիաթներ, որոնց մեջ և Սասունցի Դավթի ու Մհերի երկու նոր վարիանտները: Լուսանկարել է 170 տիպեր, տեսարաններ, հնություններ ու սեպածե արձանագրություններ: Բերել է վանեցի կնոջ ու տղամարդու տարազները իրենց ամեն արդ ու զարդերով: Մի գործ՝ արժանի ամեն շնորհակալության ու ամեն խրախուսանքի և այնքան կարևոր, այնքան անհրաժեշտ հայոց պատմության ու հայոց գրականության համար²:

Եվ մենք ամենայն եռանդով ու սիրով հորդոր ենք կարդում մեր այն ունեորեններին, որոնք իրոք սիրում են իրանց ազգի անցյալն ու ներկան, մոտենան ուժ տալու այս շատ գեղեցիկ հիմնարկությանը, մեր ուսուցիչներին ու ամեն տեղ ցրված կարող մարդկանց, որ աջակցեն օր առաջ հավաքելու մեր հին կուլտուրայի ու կյանքի մնացորդները և այսօրվա եղածը ի մի, որ տեսնենք ի՞նչ ենք ունեցել ու ի՞նչ ունենք:

Վաղը բացվում է Թիֆլիզի հայոց թատրոնը և բացվում է Շիրվանզադեի «Պատվի համար» դրամայով:

Մենք չգիտենք ինչն է պատճառը, որ հայոց թատրոնն այսպես ուշ է բացվում, թատրոնի վարչությունը դեռ բացատրություն չի տվել հրապարակով, բայց ինչ էլ որ լինի, լավ չի:

Դերասանական խումբը ընդհանուր առումով հաջող է կազմված, թեև դժբախտաբար դուրսն են մնացել մեր հին ու փորձված դերասաններից մի քանիսը:

Ռեպերտուարին դալով մենք մի կարևոր նկատողություն ունենք անելու: Ամեն մի ժողովրդի թատրոն թատրոն է ամենից առաջ ինքնուրույն ռեպերտուարով:

Դա է, որ թանկ պիտի լինի թատրոնի համար և նրա հաջող գործերը չպետք է հնացած համարվեն ու դուրս ընկնեն, և եթե մինը կամ մի քանիսը դուրս են ընկնում՝ միայն այն դեպքում, երբ այս ռեպերտուարը շատ է մեծ ընտրության համար: Այժմ ինչքան է մեծ հայոց ինքնուրույն ռեպերտուարը, որ նրա ևղած աչքի ընկնող գործերն էլ դուրս թողնեք: Սակայն Դրամատիքական Ընկերությունը ոչ թե դրանցից մինը կամ մի քանիսն է դուրս թողել, այլ բոլորը և միայն մի հատն է վերցրել — Շիրվանզադեի «Պատվի համար»-ը, այլևս ոչ մի պիես ո՛չ Սունդուկյանից, ոչ Փափազյանից և ոչ ուրիշներից: Սա կնշանակի լավ չդնահատել ինքնուրույն գործը:

Զլինի՞ նրա համար, որ հին են:

«Մշակն» էլ զարմանում է, որ Դրամատիքական ընկ. վարչությունը սեզոնը բաց է անում հին պիեսով: Այս զարմանքն էլ մենք դտնում ենք միանգամայն զարմանալի: Ո՞րտեղ է ընդունված և ինչու անպատճառ թատրոնները պետք է բացվեն նոր պիեսով: Այս անշուշտ լավ է իմացել և թատրոնի վարչությունը, որ սեզոնը բաց է անում ծանոթ պիեսով, չնայելով իր ձեռքին ունի չերեք նոր պիես — Շիրվանզադեի «Արմենուհին», Մ. Գևորգյանի «Փառանձեմը» և Ս. Թառայանի «Սոկրատեսը»:

Ողջունելով Թիֆլիզի հայոց թատրոնի բացումը, մենք սրտագին կցանկանալինք, որ հայ հասարակությունը գնահատեր ու պաշտպաներ իր մայրենի բեմը, իր դրամատուրգներին ու դերասաններին, այսպիսով նրանց հնարավորություն տալով ավելի ուժեղանալու և իրեն համար էլ իրավունք ձեռք բերել ավելի խստապահանջ լինելու:

ՉԱՐ ՎԵՐԱԲԵՐՄՈՒՆՔ

Տարիներ շարունակ հետևելով մեր մամուլին, մենք այսօր ստիպված ենք արձանագրելու մեր մամուլի մի ազնիվ սովորությունը — նրա վերաբերմունքը դեպի մեր հաստատությունները, դեպի մեր գործերն ու գործիչները և խղճի ամենայն հանգստությամբ հայտարարում ենք, որ դա եղել է միշտ չար, միշտ աշառու, միշտ թունավոր, միշտ վիրավորական, վնասելու դիտավորությամբ, կուսակցական կրքից, թեև միշտ էլ եղել է անաշառ քննադատության անունով և ղանաղան նման գեղեցիկ յարլիկներով։ Նրա հալածանքից ու հայհոյանքից չեն ազատվել ոչ մեր դրականությունն ու գրողները, ինչքան էլ տաղանդավոր լինեին ու անմեղ, ոչ մեր հասարակական հիմնարկությունները, ինչքան էլ նրանք լինեին բարեգործական, հրատարակչական կամ կուլտուրական, ոչ մեր գործիչները, ինչքան էլ նրանք լինեին մաքուր ու պատկառելի, մի խոսքով ոչ ոք և ոչինչ։ Փրկվել են միայն նրանք, որոնք եղել են նրան կուսակցից ու համախոհ։ Այլևս ոչ մի փրկություն։ Ամեն մի հիմնարկություն նրա աչքում հակառակ է համարվել նրա շահերին, ամեն մի գործչի, նույնիսկ իր սևիական թըղթակցի հռչակն ու հաջողությունը նա վնաս է համարել իր փառքին և միշտ ճգնել է կռվել ամենքի դեմ, հայհոյել, ծաղրել, խանդարել, խեղդել։

Մենք այժմ չենք ուզում խոսել այն մասին, թե ո՞րտեղից է հոգու այդ դաժանությունը, այդ չկամությունը, այլ կարոտով միայն մի բան կկամենայինք, որ փոխվեն մեր բարքերը վերջապես, որ վերանար այդ ավերիչ վերաբերմունքը, այդ դարձելի, բարբարոսական աղաթը մեր մամուլի միջից, տեղի տալով անաշառ, վայելուչ քննադատությանը, լայն ու պայծառ հայացքին և ազնիվ, բարյաղակամ վերաբերմունքին դեպի մեր մարդիկն ու մեր հաստատությունները և, փոխանակ սպանելու, քանդելու, ջլատելու, աշխատեինք ուժ տալ ու կենդանացնել։

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ՄԵՆՔ

Ծվրոպական և ռուսական թերթերի էջերը մեծ մասամբ բռնված են քաղաքական հարցերով։ Ինչո՞ւ. որովհետև այդ ժողովուրդները ապրում են քաղաքական մեծ պայքարներով, երկիր-

ներ ու ազգեր տիրելու և կառավարելու ծրագիրներ ունեն, առևտուրի մեծ շուկաներ ու ազդեցությունների ասպարեզների ձեռք բերելու խնդիրներ ունեն, միլիարդներով փոխառություն անելու, դաշնակցություններ կապելու հոգսեր ունեն, խաղում են իրենց ահռելի ուժերով, աշխարհքների ու ազգեր են շարժում, և արթուն ուշի՝ ուշով հետևում են ամեն մեկը մյուսի կամ ամբողջ աշխարհքի քաղաքական կյանքի ընթացքին, մանրամասն հաշվի են առնում դիմացինի այս կամ այն շարժումը, նավերի թիվն ու դորաբանակը, աշխատում են գուշակել մեկը մյուսի տեսակցությունն ու խոսակցությունը, զբաղվում են դրանով, խորհրդածություններ են անում, և այդ պատճառով իրենց թերթերն ու հոդվածներն էլ նվիրում են դրանց:

Այս ամենը շատ է պարզ ու շատ է հասկանալի: Բայց մի բան, որ շատ է անհասկանալի ու անհեթեթ, այն է, որ մեր մամուլն էլ, մենք էլ ամենայն եռանդով միշտ հետևել ենք և հայ ընթերցողների հետ զրույց ենք արել, հաշիվ ենք տեսել քաղաքական այդ բոլոր դեպքերի ու դեմքերի մասին, շարունակ առաջնորդողներ ենք նվիրել մեկի ու մյուսի քաղաքականությանը, խորհրդածություններ արել, եզրակացություններ հանել, սխալներ գտել, և, թող զարմանալի չթվա, նույնիսկ զգուշացրել ու սպառնալիքներ արել:

Եվ այս սովորությունը, այս աղաթը այնպես է արմատացել մեր մեջ, այնպես է տիրել մեր ուղեղին, որ, շատ է հավանական, շատերի զարմանքն են հարուցանելու մեր տողերը, թե՛ հապա ի՞նչ կերպ կարող է լինել: Կասեն՝ մենք կուլտուրական ժողովուրդ ենք, մենք մամուլ ունենք, ինչպես չհետևենք լուսավոր ազգերի քաղաքական կյանքին: Բայց երբ այդ կուլտուրական ժողովրդի մամուլի ներկայացուցչին, բարերարին ու գլուղատնտեսին դուրս են անում հայ գյուղից, նոր են խոստովանում, թե չեն ճանաչել հայ գյուղացուն ու հայ գյուղը, մի խոստովանություն, որ նորերս արին «Մշակում»¹. կամ թե չէ, այդ քաղաքակիրթ բազմությունը, որ քանի-քանի անգամ տեսել է եվրոպական ազգերի կուլտուրական ու քաղաքական գործերի հաշիվը, նոր է խմանում, որ իր թեմական դպրոցներում աշխարհաբար հայերեն լեզու չկա, և հալածված է եղել իր գրականությունը նրանց մեջ...

Իսկ եթե մենք պետք է զբաղվեինք քաղաքականությամբ, այդ ամենից առաջ այն էր լինելու, որ մի ճշմարիտ հայացք լինեինք ստեղծած, մի պարզ վերաբերմունք լինեինք մշակած դեպի այն պետությունները, որոնց ձեռքի տակ գտնվում ենք: Մի գիտակցական, մտածված վերաբերմունք, որ գոյություն չունի

ամենևին և միշտ առաջնորդվում ենք քամու հոսանքներով, նախապաշարումներով ու թյուրիմացություններով, ամեն անգամ էլ դառնությամբ հաշվելով մեր կոպիտ սխալներն ու կորուստները, ամեն անգամ էլ ամեն մեկս ետին թվով հանդիսանալով խելոք ու հեռատես, երբ հղածն անցել է անդառնալի։ Եվ ո՞րտեղից պետք է լինի այդ դիտակցությունն ու մտածված վերաբերմունքը, քանի որ միանգամայն տոկոս ենք մեր նույնիսկ մոտիկ անցյալին, այսօրվա անցած դարձածին։

Այսպես է, դժբախտաբար, հիւրոպական պետությունների քաղաքականության վրա խորհրդածող կուլտուրական ժողովուրդը։ Եզոպոսի աստղաբաշխի³ նման, որ, դիտակն աչքերին, աստղերը դիտելով, առանց իր ոտի տակի ճանապարհը նայելու առաջ է գնում ու գնում է ընկնում ջրհորը։

Անշուշտ քաղաքական աշխարհքից պետք է երբեմն-երբեմն տալ տեսություններ և այդ շատ է հեշտ, որովհետև պատրաստ գալիս է տպված, բայց առաջին ու մեծ տեղը պետք է բռնեն մեր աշխարհքը, մեր կյանքը, այդ կյանքի հարցերն ու նրանց շուրջ, ամենակողմանի ուսումնասիրությունը, այն, որ դժվար է, և գուցե դրա համար էլ ամենից քիչ տեղ է ունեցել մեր մամուլի մեջ։

ՀԱՅ ՈՒՍՈՒՅՁԻ ՈՒՃԻԼԸ

Պարբերաբար հրապարակ է դրվում հայ ուսուցչի ողձի խնդիրը մերթ այն անվերջ դանդատի հետ, թե այդ ողձիկը չեն տալիս, մերթ այն մտքով թե քիչ է, երբեմն էլ թե շատ է, ժողովուրդը չի կարողանում վճարել, գյուղերում սակարկություն է առնում, իջեցնում որոշած նորմայից։

Մի շատ լուրջ խնդիր մեր դպրոցական կյանքում և արժե որ մի անգամ այդ խնդիրը դնենք հրապարակի վրա ու քնենք, թե արդյոք բավարար է հայ ուսուցչի ողձիկը թե չէ։

Հայ ուսուցիչ ասելով մեղանում մի խեղճ մարդ են հասկանում, մենակ, համեստ պահանջների տեր ու դատապարտված մշտական կարիքների։ Բայց թողնենք այս ողորմելի ու հնացած հայացքը։

Հայ ուսուցիչը իրոք մի բարձրագույն կամ միջնակարգ կրթության տեր անձնավորություն է։ Եվ երբեք նրան մենակ չպետք է երևակայել, այլ դո՛ւնե մի փոքրիկ ընտանիքով — թեկուզ մի կին ու երկու երեխա։ Թույլատրելի է սրանց հետ անշուշտ և մի ծառա։

Արդ՝ այս տեսակ մի ընտանիք քաղաքում ի՞նչքանով կարող է ապրել մի քիչ մարդավայել կյանքով, դավառում ի՞նչքանով, և այժմ ի՞նչքան է ստանում:

Մեր թեմական դպրոցներում, այսինքն մեր մեծ քաղաքներում, միջին թվով նա ստանում է հազար ութի, իսկ գավառներում չորս հարյուր ութի: Այժմ հարց: Արդյոք այդ դոմարով նա կարո՞ղ է ընտանիք պահել, սնունդ ու կրթություն տալ նրան և ինտելիգենտ մարդու թեկուզ տարրական պահանջները լրացնել, ուրիշ խոսքով՝ հանգիստ սրտով կպած լինել իր պաշտոնին ու խղճատանքով, անթերի կատարել իր ծանր գործը: Այլապես եթե այդ ոռճիկը քիչ է ու նրան բավականություն չի տալիս, անկասկած նա անսիրտ է պարասպում, աչքն ու միտքը դեպի դուրսն է և առաջին հարմար դեպքում թողնելու է դպրոցը: Եվ ո՞վ իրեն իրավունքը կհամարի մեղադրելու. չէ՞ որ նախ քան ուսուցիչ լինելը նա մարդ է, ամուսին է, ծնող է, և բաց աչքով նայում, տեսնում է, թե իրեն հավասար կրթություն տե՞ր մարդը, իր ընկերը դպրոցից դուրս ինչքան է սառնում ու ինչպես է ապրում, և ոչ միայն իր ընկերը, այլ բարոյական ու մտավոր կարողությունով իրենից շատ ավելի ցածր կանգնած մարդիկ:

Վերջապես ժամանակի ընթացքում թանկանում է կյանքը, թանկանում են և բնակարան, և հագնելիք, և ուտելիք, և այլ կենսական պիտույքներ, իսկ նրա ոռճիկը մնում է նույնը:

ՆՈՐՆԻ ՀԱՄԱՐ

Անցյալ իննսնական թվականներին հայոց գրական ասպարեզում հայտնվեցին տարբեր ուղղության ու տարբեր շնորհքի մի շարք բանաստեղծներ: Մեծ հասարակությունը, որ առհասարակ ծանր է լսում և ուշ է գնահատում, մանավանդ դեղարվեստական գործերը, իհարկե, սրանց չնկատեց:

Այսպիսի դեպքերում գնահատողը լինում է գրականությունը սիրող ու հասկացող մի որոշ բաղմունք, որը կաղմում է և այս կամ այն երկրի գրական մթնոլորտը: Դժբախտաբար դա էլ դուրսն է շուրջ մեր աշխարհում: Հրապարակը բռնած էր միայն մամուլը, և ահա՛ այդ մամուլն էլ, այս ոգևորված ջահերի խումբը տեսավ թե չէ — ծիծաղը պրծավ: Շատ քիչ մարդկանց բացառությամբ, հայոց կրիտիկոսներն ու հրապարակախոսները, ոչ մի գնահատելի բան չգտնելով այս նորեկների մեջ, գլխարկները:

դրին փայտերի ծայրին՝ այնպես դուրս եկան սրանց դեմ՝ առնելով ծաղրի ու ծանակի առարկա։ Նվ այդ ժամանակները մեր կողմերի հայկական շրջաններում, մանավանդ այսպես կոչված «աղատամիտ» բանակում, ավելի ծիծաղելի բան չկար, քան «բանաստեղծ» բառը։

Նրկար է այս տարօրինակ պատմությունը և մտադիր էլ չենք այժմ անելու, բայց ուզում ենք մի անգամ էլ հիշեցնել, որ այսպիսի միջնորոտում չի ծաղկիլ ու չի ճոխանալ ոչ մի տաղանդ, այլ ընդհակառակը, շատ բան կկորցնի տարիների ընթացքում, մինչև որ խանդաված դադարի վերջնականապես։ Նվ այդպիս է եղել մեր դրականության մեջ։

Մեր գրողները, գրեթե բոլորը, խանդաված գրողներ են, խանդաված թե արտաքին, թե ներքին պայմաններից։ Այդ պատճառով էլ սրանց լավ գործերը թվելու ժամանակ մեծ մասամբ առաջին գործերն են հիշատակում, երբ թարմ են եղել դեռ ու ոգևորված։

Բայց թողենք նրանց։ Նորերն են դալիս։

Արդյոք այնքան փոխվե՞լ են ժամանակն ու հասարակությունը, որ գոնե սրանք մենակ չմնան ու լքված, այլ տեսնեն, որ ապրում են հարադատ ժողովրդի մեջ, զգան նրա սիրող սրտի ջերմությունը, նրա վերաբերմունքի քնքշությունը, ոգևորվեն, զարդանան ու մեծանան։

Դուրս է դալիս մի նոր բանաստեղծ, բանաստեղծ բառի լավ մտքով և արդեն վկայած է հրապարակում։ Բայց ո՞վ է մոտենում նրան, ի՞նչ է սպասում նրան, ո՞վ դիտի...

Սակայն այս տողերը գրելու առիթը մեզ տվին այն երկու աշակերտները, որոնց առաջին երգերն այսօր տպում ենք. մինը՝ Ներսիսյան դպրոցի VII դասարանցի, մյուսը՝ Երևանի Թեմական դպրոցի IV դասարանցի։ Կան սրանց նման և մի քանի ուրիշները։ Այս պատանիները, որ դեռ աշակերտական նստարանից մեր առջև փռում են իրենց շնորհքը, միաժամանակ հենց այդ օրերից էլ իրենց գլուխները կորացնում են ծանր կարիքի այն սև ճակատագրի տակ, որը չի խնայում ոչ մի տաղանդի։ Միաժամանակ հրապարակ է դալիս սրանցից ոմանց սոսկ ապրուստի, շատ համեստ ապրուստի խնդիրը։ Արդ, եթե տակավին չկա այն հասարակությունը, որը դրականություններ ու գրողներ է ապահովում, մի՞թե չկան մեղանում դրականությունը սիրող ու հասկացող այնպիսի անհատներ, որոնք սիրեին և այս տեսակ մարդկանց կյանքն ու գործը։

Անշուշտ կան, և շատ բան է պարտական նրանց հայոց գրա-

կանությունը: Ահա այդպիսի մարդկանց ուշադրութիւնն ենք հրա-
ւիրում մեր տաղանդավոր սկսնակներին վրա: Թող սրանք էլ լի-
նեն ուրիշ շատ որդեգիրների թվում, որ սրանց գեղեցիկ ճանա-
պարհն ու թանկ հաջողութիւնը ապահովէին ջահել օրերից: Այս տե-
սակի լավութիւնը արված կլինի ոչ թե մի անհատի, այլև մի ամ-
բողջ ժողովրդի, ո՞վ դիտի. դուցե և ավելին, որով և հասարակա-
կան տեսակետից բարերարութիւնն էլ կդառնա ավելի մեծ ու
խմաստալի:

< Լ. Ն. ՏՈԼՍՏՈՅԻ ՄԾԶՎԱՆ ԱՌԹԻՎ >

Ընկալ ռուսական վիթխարի հանճարը ու մահվան բոթից
թողում է լայնածավալ Ռուսաստանը մի ծայրից մինչև մյուսը:
Թնդում է և ամբողջ լուսավոր աշխարհքը, որովհետև, ինչպես ճշ-
մարիտ մեծ մարդ, կրեւով կատարյալ իր ժողովրդի հոգին ու պատ-
կերը, հանդիսանում էր իր ժամանակի գեղարվեստական դրակա-
նության այն հոյակապ ուժը, որ կարող էր մի հայացքով ու մի
գրվածքով ամփոփել կյանքը ահագին տարածութեան վրա՝ վերևից
մինչև ներքև, արտաքին կեղևից մինչև հոգու ամենածածուկ խոր-
շերը, հանդիսանում էր իր ժամանակի հսկա փիլիսոփան, որ
աշխատում էր լուծել կյանքի առեղծվածը, խորամուխ լինել, հաս-
կանալ ու պատասխան գտնել, թե ինչո՞ւ է ապրում մարդը և փի-
լիսոփայական խաղաղությամբ նայելով մահվան պաղ ու խորունկ
աչքերին՝ ուզում էր հաշտութիւն ստեղծի նրա ու նրա առջև սար-
սափող հոգիների մեջ:

Գերագույն ապավինն էր որոնում, աստված էր որոնում տա-
ռապող ու դժբախտ մարդկութեան համար և գտնում էր նրան ոչ
թե ուժի մեջ, այլ արդարութեան, ճշմարտութեան, ներքին, բարո-
յական մաքրութեան և այն սիրո մեջ, որ հավասարեցնում ու եղ-
բայրացնում է մարդկանց, թշնամի չի ճանաչում աշխարհքում, չի
հակառակում նույնիսկ շարին. և աղատութիւնն էլ հենց սրա մեջ
էր դաւանում:

Մահվան հանդէպ հաշվելով մարդու կարճօրյա կյանքի օրե-
րը՝ իջեցնում է նրա արժեքը ու քարոզում է այն էլ նվիրել սիրո
ու բարութեան աստծուն:

Դեռ երիտասարդ հասակից նրա միտքը քաշում է դեպի բնու-
թիւնն ու գյուղացին—մուժիկը, Այնտեղից տարածվում է բոլոր
արհամարհվածների ու զրկվածների վրա ու մի օր էլ բացականչում
է. «Ձեմ կարող չտեսնել մերկերին ու քաղցածներին»: Իհարկե,

այս այն տեսնելը չի, որ տեսնում են սովորական աչքեր ունեցողները: Եվ այսպես տեսնելուց հետո ութսունական թվականներին գրում է. «Քաղաքային կյանքը, որ առանց այն էլ խորթ էր իմ հոգուն, զղվեցրել է արդեն և փարթամ կյանքի վայելքները, որ երբեմն հաճույք էին տալիս, այժմ տանջանք են դարձել ինձ համար»: Եվ ահա նա վաղուց խորշում էր այս կյանքից ու սրա վայելքներից, որ հիմնված են ուրիշների տառապանքների վրա, վայելքներից, որ նա համարում է կեղծ քաղաքակրթության արդյունք ու ընդհանուր առումով կոչում է անառակություն: Բայց խորշում էր շրջապատված այդ վայելքներով, ապրում էր իր համոզմունքներին հակառակ պայմաններում — մի ծանր դրամա, մի ներքին կռիվ, որ պետք է մի օր մի լուծում, մի ելք ունենար:

Այսպես առաջ գալով մենք գտնում ենք, որ նրա գործերից ամենամեծ ու բնորոշը, նրա գլուխ գործոցը եղավ վերջին փախուստը — ելքը Եգիպտոսից:

Նրա դժգոհ հոգին այլևս չկարողացավ հանդուրժել այս կյանքին, կամ, ավելի ճշմարիտը՝ կյանքի այս եղանակին, ու մեջքն արավ նրան, երեսը դեպի անապատ, այն մեծ դժգոհների նման, որոնք անապատ են քաշվել իրենց հոգու հետ այնտեղ ապրելու և խորհելու, այնտեղ վայելելու այն ցանկալի խաղաղությունը, որ ստեղծագործող ու բարի հոգիների հայրենիքն է, այնտեղ մտածելու կյանքի անառակության ու մարդու փրկության վրա:

Այդ ճանապարհին էլ գտավ իր մահը:

Տրամության օր է համայն Ռուսաստանի և ամբողջ լուսավոր մարդկության համար, տրամության օր է ռուսական, այլև համաշխարհային դրականության համար, տրամության օր է բոլոր նեղվածների ու ճնշվածների համար, որոնք իրենց նեղության մեջ սովոր էին լսելու նրա հուժկու ձայնը, տրամության օր է բոլոր բարի սրտերի համար, որոնք գիտեին, որ դեռ կենդանի է Տոլստոյը...

Ընկավ մեծ գեղարվեստագետը, մեծ քարոզիչը ու մեծ դժգոհը:

Երախտագետ սրտով ու խորին պատկառանքով խոնարհում ենք մեծ մարդու հիշատակի առաջ:

ՇԻՐՎԱՆՉԱԳԵՒԻ ՀՈՐԵԼՅԱՆԸ

Հրապարակի վրա գրված է մեր նշանավոր վիպասան և դրամատուրգ Շիրվանզադեի գրական գործունեության 30-ամյակի

խնդիրը: Թիֆլիզի հայոց Ղրամատիրական Ընկերության վարչությունը, որ դործի նախաձեռնությունը առել էր իր վրա, ընդհանուր ժողով հրավիրեց, ուր և ընտրվեց հոբելյանական հանձնաժողով: Այսպիսով առաջներս է գրական մի տոն:

Այստեղ մենք խոսք չենք անելու Շիրվանղաղեի տաղանդի ու նրա գրական արժանիքի վրա, այլ միայն ուզում ենք վկայել, որ հայ ժողովուրդը եթե մարդիկ ունի, որոնց պետք է հարգի հոբելյանով, դրանցից մինը Շիրվանղաղեն է: Հոբելյանական տոներին ամեն մի ժողովուրդ՝ հանձին հոբելյարի, գալիս է հարգելու, պսակելու ինքը իրեն, իր շնորհքը, իր մտավոր-հոգեկան ուժերը, ուժեր, որ ընդունակ լինեին պատկառանք ներշնչելու ո՛չ միայն ազգի ընդհանրությունը, այլև օտարին: Այդ տեսակետից «Յավագարի», «Բառսի», «Արտիստի» և շատ ուրիշ վիպական ու բեմական գրվածքների հեղինակը հանդիսանում է անվիճելի արժանավոր հոբելյար: Մենք միայն կցանկանալինք, որ արժանավոր մարդու հոբելյանն էլ տոնվեր արժանավայել կերպով: Կցանկանալինք՝ ավելի մեծ տարածություն վրա լսվեր հայ ժողովրդի խրախուսական ձայնը, որ երեսուն տարուց հետո գալիս է մայրական խոսք բերելու իր տաղանդավոր զավակին: Կցանկանալինք, որ գրական այս տոնին հայտնվեին և՛ ռուսահայը, և՛ տաճկահայը, և՛ պարսկահայը, և՛ Հնդկաստանի, Ամերիկայի ու Բուլղարիայի գաղթական հատվածները, և ոչ միայն այս տոնին, այլև միշտ, նման տոներին, և դա դառնար սովորություն:

Եվ հենց այդպիսով էլ արդարացրած կլինեինք այս տեսակ տոների բարոյական մեծ նշանակությունը: Կցանկանալինք, որ տաժանելի երեսուն տարիներից հետո տեական հանդստի հնարավորություն տրվեր նրան, միայն մի պայմանով — վերացած լինեին հարգանքի այն բոլոր միջոցներն ու ձևերը, որ մեր հոբելյանների ստացած պսակների փշերն են կաղմում և մարդ չի հասկանում հարգանքի համար են թե՛ վիրավորանքի: Մանավանդ Շիրվանղաղեն, որպես զրամատուրդ, այդ կողմից մեծ հարմարություն է տալիս: Ամեն մի քաղաքում կարելի էր դնել նրա դամաններից և տալ հոբելյանական ներկայացումներ: Այդ ներկայացումները և նրա երկերի մասին եղած դասախոսությունները շատ բան կապահովեին միանգամայն դեղեցիկ ճանապարհով և կհեշտացնեին հանձնաժողովի դործը — մնացածը հոգալու նույնպես պատվավոր ձևով:

Վերջապես կցանկանալինք, որ մեր ազգն էլ կարողանար տեսնել, տեսնել, գնահատել ու պաշտպանել իր ծնած ուժերը: Եվ երբ որ տեսնի — կհամոզվի, որ նրանց մեջ էլ կան այնպիսիները,

դրոնք իրենց տաղանդով մրցում են ու հավասար են եվրոպական ժողովուրդների սիրված, հանրահռչակ հեղինակներին, տարբերությունը միայն սրանց ու նրանց բախտի մեջն է:

ԱՆՔԱՐԴՍԻ ՈՐՈՇՈՒՄ

Արձագանք տալով պ. Ղ. Աղայանի՝ հայ հեղինակներին արած կոչին¹, դալիս եմ դատաարտելու Կովկասի Հայոց Հրատարակչական Ընկերության խմբ. մասնաժողովի ուղղադրական որոշումը²:

Հրատարակչական Ընկերություններն ու նրանց մասնաժողովները պետք է ճանաչեն ու հարգեն հեղինակի ամեն տեսակի ազատությունը, նրա հետ և ուղղադրական, եթե այդ պահանջում է նա: Խոսքը, իհարկե, ընդունված ուղղադրությունների մասին է: Հրատ. Ընկերությունները հեղինակից մեծարով դնում են նրա գրվածքի տպագրության ու վաճառման իրավունքը, իսկ գրելու ձևը, ոճը, ուղղադրությունը, կետադրությունը — մնում են հեղինակի անվաճառելի սեփականությունը: Եթե մի որեէ փոփոխություն մտցնելու է դրանց մեջ — միմիայն հեղինակի համաձայնությունով:

Էլի կհասկանալինք Հրատ. Ընկ. պահանջը, եթե նա հրատարակելու լինեի մի օրդան, մի օբաթերթ, մի ամսագիր կամ ժողովածու, բայց նա հրատարակելու է մեկը մյուսից անջատ, առանձին, առանձին գրքերը: Ինչ միտք ունի նրա այդ պահանջն այս դեպքում: Եթե այն, որ ուղում է միօրինակ ուղղադրություն մտցնի հայոց դրականության մեջ, ապա թող դիտենա, որ այդ չի կարող անել այս կամ այն՝ պատահմունքով ընտրված՝ մասնաժողովը, այն էլ փողի ճնշումով, գրվածքի ներքին արժանիքից անկախ՝ ուղղադրության համար մերժելու սպառնալիքով: Դա միայն մի հետևանք կունենա, որ առանց այն էլ գրվածք շատացող ընկերությունը ավելի կվնասի իրեն:

Տարօրինակ է այդ որոշման մեջ մանավանդ պ. Ստ. Մալխասյանի վարմունքը: Նա, որ երեկ չէ առաջին օրը «Մշակի» № 257-ում³ իրեն «Արտր»-ից ու Հ. Առաքելյանից խոսված հայտարարից իր վերջին ազատագրության պատճառով և նույնիսկ միևնույն օրդանի մեջ ստիպեց մտցնել տարբեր ուղղադրություններ, այսօր Հրատ. Ընկ. մեջ ուրիշների համար անում է այս միանգամայն հակառակ և անարդար որոշումը:

— Այժմ ի՞նչ պետք է անեք խ. Աբովյանի արձանի համար, երբ միայն 200 ու ունեք 18,000-ի փոխարեն, հարցրի Կուլտուրական Միության պ. նախագահին:

— Երեկույթներ պետք է սարքենք, հարուստներին պետք է դիմենք, ուրիշ ի՞նչ անենք, պատասխանեց նա:

Ու սիրտս մի երկյուղ ընկավ: Ուրեմն կարող է պատահել, որ այս ճանապարհով կանգնի խ. Աբովյանի արձանը, երևի վրեն էլ դրած «Հայ աղգը — իր մեծ դավակիրն»:

Ո՛չ, այդ անկարելի է, այդպես չպետք է լինի: Հայ ժողովուրդը, ինչքան էլ անտարբեր ասենք, ինչքան էլ հոգնած ու աղքատ, թույլ չի տալ և թույլ չպետք է տա, որ այդպես լինի: Դա մի տաղանդավոր դրողի արձան չի, դա մի անհատի արձան չի, դա հայ ժողովրդի վերքոս սրտի արձանն է, որ կանգնելու է այնտեղ Արարտի սրբազան դաշտում սերունդներին ու դարերին ի տես, որ տեսնեն թե քանի սուր կա ցցված նրա մեջ, քանի դարդ ու ցավ:

Պետք է կանգի հավիտյան ու անլռելի պատմի աշխարհքին հայի տանջանքն ու տենչանքը: Սրա նման մի կոթող էլ կա, որ թերևս մի օր հայությունը կբարձրացնի Վանա ծովի ափերին, նարեկա ժայռերի վրա, որ նա էլ երկնքին պատմի, «ի խորոց սրտի» աստուծո հետ խոսի ու դեպի վեր ուղղի «Ձայն հառաչանաց հեծութեան սրտի ողբոց աղաղակի»...

Եվ կատարյալ կլինի: Թող լսեն և՛ երկիրքը և՛ երկիրը: Եվ պետք է լսել, որովհետև այստեղ արդեն հայի լեզուն չի, որ խոսում է, բերանը չի, որ պատմում է, կրակված սիրտն է, որ այրվում է երկիրը բռնած, տանջված հոգին է, որ մռնչում է մինչև երկինք:

Սրանց արձանները երեկույթներով ու հարուստների փողով չեն կանգնելու, այլ աղգի ընդհանրության: Սա մի պարտականություն է, բայց միաժամանակ և մի իրավունք, որ վերապահված է ամեն մի հայի:

Խ. Աբովյանի արձանն էլ թո՛ղ ուշանա մինչև հարկավոր գումարի լրանալը, միայն թե հայ ժողովուրդը կանգնի: Նրա արձանը պետք է կանգնի այն տեսակ երեք ռուբլիներով, որ ալսօր նվիրաբերում է մի դառն աշխատավոր, մի Անուշավան Աբովյան իջ սրտի անկեղծ հրճվածքի ու աղգային հպարտության հետ միասին: Բայց այդ երեք ռուբլին շուտ է. կոպեկներ լինեն թող, միայն թե ամենքը, ամենքը դան ու մասնակցեն, որովհետև նա ամենքինն է ու ամենքը նրա մեջ են:

ԼԵՎ ՏՈԼՍՏՈՅ

Ռուսաց մեծ գրողը ու մեծ մտածող-փիլիսոփան: Հայրը կոմս էր ու հարուստ կալվածատեր: Մի կալվածք ունեւր «Յասնայա Պալյանա» անունով: Այդ կալվածքում ծնվեց ու աչքը բաց արավ և Տոլստոյը: Աչքը բաց արավ, տեսավ իրենք փարթամ, հարուստ, իրենց ձեռքի տակի գյուղացիները խեղճ ու աղքատ, և սկսեց մտածել դրա վրա, թե ինչու պետք է այսպես լինի: Մեծացավ, կյանք մտավ. տեսավ իրենց կալվածքից հեռու ամեն տեղ էլ այդպես է և դեռ ավելի վատ, — մարդիկ իրար զրկում են, տանջում են, հալածում են, կոտորում են: Ու ատեց Տոլստոյը շռայլ կյանքը, ատեց բարձր դիրքը, սկսեց գրել, գրել իր ամբողջ կյանքում, գրել ու քարոզել, որ մարդիկ իրար չզրկեն, չհալածեն, չկոտորեն, այլ հաշտ ու խաղաղ ապրեն, մեկ մեկու օգնեն ու սիրեն եղբոր նման: Նա գրում էր թե մեծերի և թե փոքրերի համար, որ մարդը ոչ միայն իր նման մարդուն պիտի սիրի ու խղճա, այլև անասուններին — ամեն մի շունչ կենդանու: Ահա նրա այդպիսի մանկական գրվածքներից մեկն է «Պառավ ծիւն», որ տալիս ենք «Հասկերի» այս համարում:

Նա մեռավ այս տարի ու այս ամսին 83 տարեկան հասակում: Թաղվեց նույն Յասնայա Պալյանայում, ուր ծնվել էր և այն քլուրի վրա, ուր սիրում էր խաղալ մանուկ ժամանակ: Ամբողջ աշխարհքը ողբաց նրա մահը, որովհետև նա մտածում, ցավում ու գրում էր ամբողջ աշխարհքի համար:

ՀԱՅ ԳՐՈՂՆԵՐԻՆ

Սիրելի ընկերներ.

Շատ քիչ է պատահում մեզ համար ուրախ բան բերի նոր տարին, որ կարողանանք շնորհավորել սրտալի: Սակայն այսօր, լքումի և ամենքի մենակության օրերին, մի գեղեցիկ երևույթ ժպտում է իմ սրտին ասնքան դժար, որ ստիպում է շնորհավորել հրապարակավ ի լուր ընդհանուրի: Դա հայ գրողների այն պատկառելի համախմբումն է ու ընկերական այն սրտառուչ կապը, որով այսօր շաղկապված հայտնվում ենք մեր ժողովրդի առաջ: Մի կապ, որ վաղուց պետք է լիներ, քանի որ մենք իրար հարադատ ենք ի ծնե, հոգով, քանի որ մին էնք արդեն սիրով ու ձգտումով դեպի բարին, գեղեցիկն ու ճշմարիտը, քանի որ երազում ենք նույն երազները ու տառապում ենք նույն վշտերով:

Մենք քիչ մխիթարանք ունենք մեր կյանքում, թող դա լինի մեր հաստատուն մխիթարանքը: Եթե շունենք գրականությունը սիրող հասարակություն, թող մենք ինքներս իրար համար փոխարինենք այդ հասարակությունը. եթե պակասում են ոգևորիչ հանգամանքներ, իրար ոգևորենք ու միասին, զորացած խմբով գնանք այն բարձր ճանապարհը, որ գծել է մեզ համար նախախնամությունը:

Ազնիվ ընկերներ, մեր ժողովուրդն էլ քիչ մխիթարանք ունի:

Անշուշտ նա էլ է ուրախանալու՝ տեսնելով մեզ միացած և ուժեղ: Երբ ասում են հայոց գրականությունն աղքատ է՝ նա մեր երեսին է նայում ու սպասում: Ու մխիթարվում է մեկիս գրական տոնին դալով իր մայրական նվերներով, մյուսիս թաղմանը իր պատկներով: Մխիթարվում է, որ տաղանդավոր զավակներ ունի և սիրում է ու հարգում: Թող բարձր զորավիգ լինի մեզ համար նրա մայրական սերը և այն գիտակցությունը, որ կարող է ուրախացնել մեր հեզ ժողովրդին, և սերն ու հարգանքն էլ դեպի տաղանդավոր մարդը՝ թող մեր մեջը լինի ամենից առաջ:

Գրական կյանքի հիսնամյակը բոլորած մեր ազնիվ նահապետը — Ղ. Աղայանը մեր աշխարհքի խեղդով մթնոլորտից նեղվելով եթե ազադակում է թե՛ քիչ է մնում փախչեմ և՛ գրականությունից, և՛ մեր միջավայրից², չի փախչիլ ու շատ տւրախ օրեր կտեսնի, քանի որ մեզանով կլինի շրջապատված. երեկվա սկանալն էլ, որ մեզ նայելով զալիս է մեր հտեից, ուժ կառնի ու չի հուսահատվիլ իր գեղեցիկ ճանապարհին՝ իր առջև տեսնելով մեզ բարձր ու զորեղ միության մեջ:

Նվ, ով գիտի, դուցե մոտիկ է օրը, երբ հայ մարդը, որ երեկմյուս օրը եկեղեցու շուրջն էր պտտվում, այնուհետև անցավ ուսումնարանին, դալու է և հասնի և գրականությանն ու արվեստին:

Թող այդ նշանավոր օրը գա ու գտնի հայ գրական ընտանիքը միասիրտ ու միահամուռ բարու, գեղեցկի ու ճշմարտության ճանապարհի վրա:

Սրտագին շնորհավորում եմ այս վսեմ կապը, անգին ընկերներ:

ՃԵՄԱՐԱՆԻ ՆՎ ԹԵՄԱԿԱՆ ԴՊՐՈՅՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ ԳՐԱԳՐՈՐ > ԶԱԼԽՈՒՇՅԱՆԻ ՍՈՑԻԱԼԻԶՄԻՆ

«Մշակի» № 3-ում պ. Գր. Չալխուշյանը մի հոգված է գրել հետևյալ վերնագրով՝ «Ճեմարանի և թեմական դպրոցների այժմյան վիճակը արժանի է մեր ամենալուրջ ուշադրությանը»: Նվ այս հոգվածը արժանի է մեր ամենալուրջ ուշադրությանը:

Պ. Չալխուշյանը այս նշանավոր հոգվածի մեջ գրում է թե ք...ազգը իրավունք ունի սպասելու և պահանջելու, որ ճեմարանը և մեր հոգևոր դպրոցները՝ ճեմարան և հոգևոր դպրոցներ մընան կամ... փակվեն»: Ասում է՝ ով չի ցանկանում պատրաստվել հոգևորականի կոչման — նրան կարիք չկա մտնել ճեմարան, մտնել թեմ<ական> դպրոց: Եթե ոչ, եթե ճեմարանը կամ թեմական դպրոցները դիմադիրաներ են համալսարան մտնելու, բժիշկ և փաստաբան մեզ տալու համար, ազգը կարիք չունի բնավ իր լուսման տալու՝ պահպանելու համար հոգևոր դպրոցներ, ոչ մի առնչություն մեր հոգևոր դպրոցների հետ չունեցող: Նվ իր հոգվածի վերջում հայտարարելով, որ «մեր ազատամիտները չեն ընդունում կրոն, հավատ, եկեղեցի, անգամ ազգ... Այդ ազատամիտները, ասում է, ոչինչ չունին սպասելու մեր հոգևոր դպրոցներից, թո՛ղ դնան իրանց դպրոցները իրանց ծրագիրներով բանան»:

Անշուշտ մարդիկ կգտնվեն, որ չեն հավատալ թե այսպիսի

բան կա տպած հայերեն տառերով, այդպիսիները թո՛ղ ձեռք բերեն «Մշակ» № 3, էջ 3 ու կարդան:

Նա շեմ իմանում ի՛նչ է հասկանում ազատամիտ բառով պ. Չալխուշյանը, գուցե ազատական է հասկանում, որ դարձյալ զրպարտություն է, թե նրանք կրոն ու ազգ չեն ընդունում, բայց այսպես թե այնպես այս խոսքերն այսօր տպված են ոչ թե 60-ական թվականների «Մեղուի» մեջ, այլ հռչակավոր ազատամիտ Գր. Արծրունու հիմնած թերթում:

Սակայն անցնենք գլխավոր հարցին և մեր ցավից տառապող սիրտը բռնելով հանգիստ խոսենք, թե ինչո՞ւ հայոց թեմական դպրոցները միմիայն հոգևորականներ պիտի տան, եթե ոչ... փակվեն: Ինչո՞ւ այդ դպրոցներից դուրս եկածները եթե համալսարան մտնեն բժիշկ կամ փաստաբան դառնալու — ազգը իր լուսման այլևս չպիտի տա այդ դպրոցները պահպանելու: Ինչո՞ւ Ռ՛րտեղից և ի՞նչ պատճառով եղկելի Հովհաննես Կարբեցու ուրվականը հայտնվեց «Մշակի» էջերում և արվում է այս խավարային պահանջը՝ այն էլ ազգի անունից:

Այո՛, մի ժամանակ, անցյալ դարի 30-ական թվականներին, Հովհաննես Կարբեցին, իր անհուն խավարամտությանից, այլև ներսես Աշտարակեցու ջգրու առաջարկում էր և աշխատում ներսիսյան դպրոցը Սեմինարիա անունով վերածել լոկ տիրացուարանի, որ միմիայն հոգևորականների որդիքն այնտեղ ընդունվեին և միմիայն հոգևորականներ դուրս գային: Նվ ժամանակի երկրի կառավարիչը — բարոն Ռոզեն խրախուսում էր տգետ ու փոքրոգի կաթողիկոսի այս միտքը: Սակայն սրա դեմ իր աքսորավայրից ծառանում էր ներսես Աշտարակեցին, և 1838 թվին Քիշնևից ներքին գործերի մինիստր Բլուդովին տված իր ընդարձակ պատասխանի մեջ այսպես է աղաղակում մեղ ղբաղեցնող առարկայի մասին, որ արտագրում հմ նույնությամբ.

«Նւ թէպէտ բարոն Ռոզեն գլխաւոր կառաւարիչն 'ի Վրաստան, առանց իրիք հետազօտութեանց հարկաւորացն վասն արժանադատութեանց հետեւելով միայն հաճոյից Նորին Բարձրաստիճանութեան Յովհաննէս կաթողիկոսի, հաղորդէ Ձերում Բարձր Գերադանցութեան, թէ և ինքն այնպէս գտանէ հարկաւոր, զի դարձուցի այն ուսումնարան 'ի սեմինարիայ յաղաքս ուսուցանելոյ զմանկունս աղբատ հոգևորականաց Հայոց և այլոց նուիրողաց զանձինս հոգևորական կոչմանց. սակայն յամենայն իրս և իրողութիւնս օգտակարաց հիմնաւորն և մեծագոյնն է ընտրելագոյն վասն ամենեցուն, ըստ որոյ իրաւի օգտակար է վասն հասարա-

կութեան ազգի Հայոց թէ հոգեւորականք նոցա իցեն ուսեալ և իմաստութեամբ դաստիարակեալ, սակայն ինքնայայտ է թէ քանի հարիւր ժողովրդականաց մի կամ երկու դռանին հոգեւորականք և նոցա ևս հոգացողք մարմնական ապրուստից, որպէս և այլ ամենայն հոգեւորականաց՝ սկսեալ 'ի Պատրիարդաց մինչև ցվերջինս եկեղեցական պաշտօնէից. ևս և հոգացողք վասն ամենայն հարկաւորացն կամ վայելչականացն ամենայն եկեղեցեաց և վանօրէից 'ի սկզբանց քրիստոնէութեան հաւատոյ ազգի Հայոց եղեալ են ժողովրդականք, և այժմ ևս են նոքա: Իսկ ապա երբ Յովհաննէս կաթողիկոսն ցուցանէ զինքն յոժարամիտ վերջացուցանել զօգտակարն վասն բազմութեան մանկանց հասարակութեան ազգի, և դատարկելով զուսումնարանն վասն նոցա կառուցեալ ինձ՝ զրկել զմանկունս նոցա 'ի շատ կամ 'ի սակաւ մասնակցութենէ ուսմանց և թողացուցանել զնոսա յանդիման աչաց ծնողաց իւրեանց շրջիլ 'ի դռհս և կամ մնալ 'ի թանձր տգիտութեան և 'ի տեղի նոցա կարգել զսակաւ մանկունս աղքատ քահանայից կամ աղքատ ժողովրդականաց ոմանց նուիրողաց զանձինս հոգեւորական կոչմանց, զո՞րպիսի օգուտ ազգական կամ եկեղեցական 'ի սուչնպիսի նախատաւորութեանց Նորին Բարձրաստիճանութեանն կարելի իցէ մակաբերել, կամ զինչ ջերմեռանդութիւն այնուհետև ունիցի մնալ 'ի սիրտս և 'ի կամս հասարակութեան ազգի Հայոց, կամ 'ի մասին իւրոյ Բարձրաստիճանութեան և կամ 'ի մասին ամենայն հոգեւորականաց իւրաքանչիւր կարգի կամ եկեղեցեաց և վանօրէից: Ինձ թուի՝ թէ Յովհաննէս կաթողիկոս ինքն ևս լաւ գիտէ, թե զայնպիսի նախատաւորութիւն մտաց իւրոց՝ յաղագս փոխարկութեան այնմ ուսումնարանի 'ի սեմինարիայ, ընդհանրական է վնասն և մասնաւոր յոյժ օգուտն, և չկարէ լինել հասարակութեան ազգի Հայոց ուրախութիւն այն, այլ տրտմութիւն առաւել յոյժ, որպէս պատճառ ապաբախտութեան որդւոց իւրեանց. սակայն այնուամենայնիւ ախորժեալ է կալնուլ զայն շաւիղ դուցէ միայն վասն բառնալոյ, 'ի միջոյ հասարակութեան Հայոց այնմ վիճակի զյիշատակ անուան իմոյ և գործոց, ըստ որում այն ուսումնարան կոչեն Ներսիսեան ուսումնարան, որպէս դռանի դրեալ 'ի կտակագրին հանդուցեալ Բեժանի նատիսեան: Բայց Աստուածային պարտաւորութիւն է Նորին Բարձրաստիճանութեանն և իմ և ամենայն հոգեւորականաց Հայոց, որք վայելենն 'ի բարութեան հասարակութեան ազգի իւրեանց՝ խորհիլ առաւել զօգուտն հասարակութեան ազգի քան զախորժականսն անձանց, կամ որպիսի և իցէ անձնական չրից: Եւ եթէ վշտացուցանէ զՆորին Բարձրաստիճանութիւնն կոչումն անուան իմոյ 'ի վերայ այնր ուսումնարանի՝ որպէս է իմ և բազմաց

կարծիք, զիս ոչ վշտացուցանէ բնաւ բառնալ յայնմանէ զիմ անուանակոչութիւն և անուանել զիարդ և արժան համարել լիցի»:

(Պատմութիւն] 75-ամեա գոյութեան] Ներսիսեան] Հ[այոց] Հ[ոգևոր] Դպրոցի, Ա. Յերիցեան, 351—352),

Եւ հիշեցնելով նախարարին հայոց ազգի հաւատարմությունը «ուսաց դահին, և Ալեքսանդր I և Նիկողայ I կայսրների կայսեքական խոսքերը, որով իրեն հրամայել են՝ հուսադրել հայոց ազգին, որ միշտ տեսնելով հայոց ազգի հաւատարմությունը լինելու են նրա անքուն հովանավորը, աղերսում է իր հիմնած դպրոցը ապահովել ինչպես կա, չսել Կարբեցուն և չիակել նրա դռները ազգի մեծամասնության ժողովրդի զավակների առաջ, որոնք չեն ուզենա անսպառնալ հոգևորական դառնալ, չիակել այն ժողովրդի զավակների առաջ, որ սրահում է և դպրոց, և հոգևորականություն, և վանք ու եկեղեցի»:

Ճշմարիտ է, մի առ ժամանակ հաղթանակ տարավ Հովհաննես Կարբեցու ոգին և դպրոցը սահմանափակվեց միմիայն հոգևորականների համար, բայց ժողովուրդն էլ իսկույն երեսը շրջեց և՛ աշղպիսի դպրոցից, և հոգևորականութունից, ընդհանուր դժոհությունը գնալով մեծացավ, եկամուտի աղքատները ցամաքեցին, և նախարարողներն էլ արդեն ուզում էին ետ պահանջել իրենց նվերները: Եւ Կարբեցու նման նեղ ու ողորմելի մտածողները ստիպված էին հետզհետե ետ քաշվելու ժողովրդական արդար միահամուռ պահանջի առջև, ճանապարհ տալ Ներսես Աշտարակեցու և Կարապետ եպիսկոպոսի ծրագիրներին, որոնք ժամանակի ընթացքում հաստատվեցին օրենքով ու մտան կյանքի մեջ:

Այժմ պ. Չալխուշյանի առաջարկով այս հին մեռած հարցը կրկին հարուստ է առնում մեր ժամանակում և նույն անմիտ ու տգեղ պայքարը զարթնում է մեր մեջ: Բայց այն պահանջն ու պայքարը, որ հասկանալի էր անցյալ դարի 30-ական թվականներին, երբ դրագետ քահանա չկար հայ ժողովրդի մեջ, անհասկանալի է և տարօրինակ մեր օրերում: Այն, ինչ որ ներելի էր 30-ական թվականների էջմիածնի կատարյալ խավար ու տգետ Սինոդին, որտեղից արձակվում էին այդ գրությունները, այսօր աններելի են մի թերթի, որի ճակատին գրած է «հիմնադիր Դր[իգոր] Արծրունի»: Վերջապես այն, ինչ որ տանելի էր այն դարում մի Կարբեցու բերանում, այսօր անտանելի է մի Դր. Չալխուշյանի ստորագրությամբ:

Բայց ի՞նչ. փաստը փաստ է և մենք ստիպված ենք հաշիվ տեսնելու նրա հետ:

Ի՞նչ հիմքի վրա է դնում արդյոք պ. Չալխուշյանը իր այս անհեթեթ առաջարկը, որ անում է ազգի կողմից: Ինչ իրավունքով է խոսք անում, թե պետք է փակել մեր թեմ[ական] դպրոցների դռները նրանց առաջ, որոնք չեն ցանկանում պատրաստվել հոգևորականի կոչման: Ինչո՞ւ է հորդոր կարդում, թե ազգը իր լուծման շպետք է տա մեր թեմ<ական> դպրոցները ափսեւելու, եթե ամեն տեղից մարդիկ կդան համալսարան գիտություն սովորելու կամ իր խոսքով ասենք, բժիշկ կամ փաստաբան դառնալու:

Տեսնենք, արդյոք հիշավի ազգն այդպես է ցանկանում: Ո՛չ, հազար անգամ ոչ: Դուք տեսնում եք, որ սրանից դեռ մի ամբողջ դար առաջ, երբ այդ տեսակի փորձ են արել, ինչ որ այսօր պարուն Չալխուշյանն է առաջարկում, ազգը երես է դարձրել և ստիպել է քանդել իր առջև կանգնած այդ նեղ ցանկասլուստը և որքան կարելի է լայն բաց անել լուսավորության ճանապարհը իր զաւակների առջև: Եվ իր առատ նվերներով ու կտակներով եկել է ոչ միայն ապահովելու դպրոցը, այլև էֆենդյանի, փրոփանի և այլոց նման հատուկ գումարներ է կտակել, որ ավարտողների ընդամանները դնան բարձրագույն ուսման, և այդպես էլ գործադրվել է մինչև պարոն Չալխուշյանի հողված դրելու օրը, երբ նա ազգի անունից պահանջում է միանգամայն հակառակը:

Բայց դուցե հայոց հոգևոր բարձր իշխանությունն է համաձայն պ. Չալխուշյանի հետ: Դարձյալ ոչ: Հայոց հոգևորականություն մեջ էլ, ինչպես տեսանք, այն էլ հարյուր տարի առաջ, քչերն են այնպես մտածել, ինչպես այսօր մտածում է պ. Չալխուշյանը: Հայոց հոգևոր բարձր իշխանությունը ոչ միայն կամեցել է, որ կրթված հոգևորականի հետ միասին լավ ուսուցիչներ պատրաստի, այլ մինչև անգամ ժամանակին ծրագրել է վաճառականական դիտելիքներ մտցնել մեր թեմ. դպրոցները...

Ահա՛ այսօր էլ Պ[ետեր]բուրգի եկեղեցին գումարներ է հատկացնում մեր թեմ. դպրոցներին գյուղատնտեսական բաժին բաց անելու:

Վերջապես, դուցե տերություն վերաբերմունքն ունի ի նկատի պ. Չալխուշյանը իր դատողությունն անելիս: Դարձյալ սխալ է: Նույնիսկ այն ժամանակ, երբ Կարբեցու հետ համաձայն էր Կովկ[ասի] կառավարչապետ Բարոն Ռոզեն, հայոց թեմ. դպրոցները սահմանափակելու, հատկապես Ներս[իսյան] դպրոցը միայն հոգևորական պատրաստելու համար, և էլ ով պետք է հակառակեր, եթե հայոց կաթողիկոսը խնդրում էր, կառավարչապետն

էլ համաձայն էր, ասում եմ նույնիսկ այն ժամանակ սահմանափակմանը հակառակեց կոմս Բենկենդորֆը և Պետերբուրգում շանցավ Կարբեցու ծրագիրը:

Վերջապես չէ որ կառավարությունն է թույլ տվել Մաթեոս կաթողիկոսի հաստատած կանոնադրությունը, որ գործադրվում է մինչև այսօր: Եվ եթե պ. Չալխուշյանը կարող էր անգիտանալ, գոնե «Մշակի» խմբագրությունը պարտավոր էր գիտենալու իր աշխատակից պ. Ստ[եփան] Մալխասյանի գրած ներս. դպրոցի համառոտ պատմությունը, որի 111 երեսում տպված է. «Այս կանոնադրությունը, ինչպես երևում է սինոդի գրությունից, 1864 թ. դեկտ. 5-ից № 1931՝ ստացավ Նորին Կայսերական Մեծության Կովկասյան փոխարքայի թույլտվությունը՝ գործադրվելու համար, ինչպես հաղորդված է սինոդին գլխավոր կառավարության կառավարչի գրությամբ 1-ից սեպտ. 1864 թ., № 6878»: Իսկ այդ կանոնադրության հենց երկրորդ երեսում ասված է. «ի քույ ուսանողաց Թիֆլիզոյ Հայոց Աղգային Հոգևոր դպրոցի կարեն մտանել ի հոգևոր կոչումն միայն այնոցիք, որք ըստ բնութեան իւրեանց և ներքին կոչման կարող են լինել արժանի սպասաւորք աստուածային սեղանոյ և ուրիշ հայտնեացեն առ այն զյոժարակամ ցանկութիւն իւրեանց, առանց իրիւր ստիպմանց և համոզմանց»*):

Նույն պատմության 108 երեսում հանած են կանոնադրության հիմնական կետերն ու պարզած, և ասված է, որ դպրոցը, ըստ ներքին ցանկության, եկեղեցու արժանավոր պաշտոնյաների հետ միասին նպատակ ունի պատրաստել և ուսուցիչներ ծխական դպրոցների համար:

Հենց առնենք հոգևոր սեմինարիան: Չէ որ այդպիսի դպրոցները թե Եվրոպայում, թե Ռուսաստանում միայն հոգևորականներ չեն պատրաստում, այլ զգլխավորապես ուսուցիչներ ժողովրդական ուսումնարանների համար: Եվ այսօր, երբ այդ սեմինարիաները իրենց սաների համար համալսարան մտնելու իրավունք են խնդրում, մի քանիսն էլ արդեն ունեն, պ. Չալխուշյանը դալիս է մեր դպրոցների եղածն էլ սահմանափակելու:

Ի՞նչն է առիթ տվել, հարցնում ենք, և ի՞նչ իրավունքով:

Պ. Չալխուշյանը իր հոգևածի մեջ գրում է. «Ասում են աշակերտները չեն ուզում հաճախել եկեղեցի, երգել պատարագի ժամանակ, անդամ չեն ուզում սովորել կրոն և բոլորի ձգտումն է մտնել համալսարան...»

Կարելի էր կարծել, թե մի՛ գուցե պ. Չալխուշյանը սրանից է

*) Բնդդժումները մերն են: Հ. Թ.

նեղացել, և այնքան շատ է նեղացել, որ հղացել է այս միջնա-
դարյան առաջարկը: Հիրավի, սա շատ տարօրինակ կլիներ: Եվ
ահա «Մշակը» իր № 11-ում՝ դալիս է հավատացնելու, որ այս
հոդվածը ավելի խոր իմաստ ունի, և, Չախուշյանը ստիպված է
դրել և այդ կբացատրվի ապագայում, ավելի նպաստավոր
պայմաններում:

Ես էլ ապագայում, երբ կտեսնեմ որ այդ մի գեղեցիկ ու
իմաստավոր առաջարկ է եղել, խոստանում եմ այն ժամանակ,
ապագայում — ներողություն խնդրել և, Չախուշյանից: Իսկ առ-
այժմ կարծում եմ խորհրդավոր բան չկա և «փոփոխի» անելու
տեղ ու կարիք, պարզ խնդիրներ են՝ դրված հրապարակի վրա և
մենք էլ որքան պարզ լինենք — այնքան լավ հենց մեզ համար:
Բայց այստեղ, հոդվածիս վերջում ես դարձյալ ստիպված եմ
հաշիվ տեսնելու «Մշակի» խմբագրության «վատության» հետ: Պ.
Գր. Չախուշյանը հոգված է դրում, որի միտքն այն է, թե մեր
դպրոցները կամ հոգևորականներ պիտի սլառաբանեն կամ փակ-
վեն: «Մշակի» խմբագրությունն էլ ոչ թե նույն՝ այլ հետևյալ հա-
մարում, լուրերի մեջ հայտարարում է, «... որ այդ հոդվածը ար-
տահայտում է հարգելի հեղինակի անհատական վարժիքը, որի մի
քանի կետերի մասին մեր կարծիքը կհայտնենք»:

Անցնում է տասն օր: Տասն օրից հետո ես գրում եմ իմ պա-
տասխանը, և հոդվածիս դեռ առաջին մասը դուրս եկած, տակը
դրված է թե՛ կշարունակվի, «Մշակի» խմբագրությունը գոռում է
աշխարհովը մին, թե Թումանյանը կեղծում է, ղանցառության է
տալիս իրենց հայտարարությունը, առանց սպասելու հոդվածիս
վերջանալուն: Վա՛հ: Անուղղելի վատ մարդիկ, ձեր հոդվածն էլ
դուրս եկավ, հայտարարությունն էլ, դրանից հետո էլ դեռ տաս-
նյակ օրեր են անցել, որ ես գրել եմ իմ պատասխանը, դուք էլ
սպասեցեք գոնե իմ հոդվածը վերջանա, տեսեք ձեր հայտարա-
րությունը ղանցառության եմ տալիս թե չէ, նրանից հետո հայ-
հոյեցեք: Բայց ասացեք խնդրեմ, քանի՞ սև գոռ լարժե ձեր լուրե-
րի արանքում, ի միջի այլոց, արած հայտարարությունը, թե մենք
կարծիք կհայտնենք մի քանի կետերի վերաբերյալ: Մի՞թե ամ-
բողջ տասն օր մտածելով ձեր կարծիքը չկարողացաք գտնել ու
հայտնել այնքան կաշկռո մի խնդրի վրա: Եվ իմ ինչի՞ն է պետք,
թե դուք մի քանի կետերի մասին կարծիք եք հայտնելու, ես դեմ
եմ նրա հիմնական մտքին և հակառակ եմ ամբողջ հոդվածին —
ձեր հայտարարությունն էլ հետը: Եվ մի՞թե ձեր հայտարարու-
թյունից հետո էլ դարձյալ նույնը չի մնում դրությունը, որ այդ
տեսակ տողեր տպված են Գր. Արծրունու հիմնած թերթի էջերում

և այդ շատ է տգեղ: Իսկ ամենից տգեղն այն է, որ դուք եք այդ թերթի էջերում, և երբ խոսում եք կեղծիքի մասին, մտածեցեք, որ հայոց կյանքում չի եղել և չկա ավելի մեծ կեղծիք, քան այսօրվա «Մշակն» է:

ՀԻՄՆԱՎՈՐ ՄԵՂԱԴԲԱՆԻ

«Սուրհանդակի» № 226-ում Եղիշե ա. ք. Գեղամյանը իբ «Անհիմն մեղադրանք» նկատողության մեջ խոսելով իմ հոգվածի մասին ալ. Չալխուշյանի առաջարկի դեմ¹, գտնում է, որ անհիմն եմ մեղադրել Հովհ. Կարբեցի կաթողիկոսին, գրելով թե նա կամեցել է Ներսիսյան դպրոցը սեմինարիայի վերածել՝ նրանում ընդունելով միմիայն հոգևորականացումներ:

Հենց նույն հոգվածում էլ հ. Գեղամյանը ասում է, որ Ներսես Աշտարակեցին էլ է գրել նույն մեղադրանքը Կարբեցու վրա, Ա. Երիցյանն էլ: Տեր հայրն ասում է, թե ընդհակառակը, Կարբեցին հակառակ է եղել այդ ծրագրին, որ բարոն Ռոզենն է կազմել, թեև դրա համար ոչ մի վկայություն, ոչ մի դոկումենտ չի հիշատակում: Մինչդեռ այդ դոկումենտները կան: Ուրիշ անգամ գուցե առիթ լինի ավելի ընդարձակ խոսելու, առայժմ այդ պատմական փաստաթղթերից մի երկու կտոր հանեմ, որ ցույց կտան թե իմ մեղադրանքն անհիմն չի և բարոն Ռոզենն ի՞նչ այս խնդրում հակառակ չի եղել Կարբեցուն: Ահա հատվածները այն դրույթունից, որ 1836 թվականի հոկտ. 27-ին № 524, գրկում է երկրի կառավարչապետ բարոն Ռոզենը ներքին գործերի մինիստր Բլուդովին. «Что касается до существующаго в Тифлисе армянского училища, то я вполне разделяю мнение патриарха Иоаннеса*), чтобы его обратить в здешнюю армянск. Семинарию и т. д. և շարունակության մեջ ասում է թե դպրոցի համար կտակած ու նվիրած փողերն էլ կգնան «преимущественно для обучения бедных армян из священнического и других сословий, поступающих в духовное звание» и. т. д. (Акты собр. Кавк. археогр. комис., т. VIII, стр. 302—3).

Ինչպես տեսնում եք, Հովհ. Կարբեցի կաթողիկոսը առաջարկել է և բարոն Ռոզենն էլ նրա հետ միանդամայն համաձայն է եղել: Իսկ թե ինչպես վերևը, Պետերբուրգում լիովին չի անցել

*) Հնդգծումները մերն են: Հ. Թ.

այս առաջարկը, դա երկար պատմութիւն է: Եւ միայն կամեցայ ուշաց տալ, որ անհիմն չեն եղել իր ժամանակին Ներսէս Աշտուրակեցու և Ա. Նրիցյանի մեղադրանքը:

Բայց ենթադրենք, թէ Հովհաննէս Կարբեցին այդպիսի առաջարկ չի արել:

Ավելի լավ: Ուրեմն, դուրս կգա որ նույնիսկ Հովհ. Կարբեցին էլ չի ապել այն, ինչ որ ասում է պ. Գր. Չալխուշյանը: Եվ տե՛ր հայրը, որ աշխատում է Հովհ. Կարբեցուն ազատել այդ մեղադրանքից, թէ նա այդպիսի առաջարկ չի արել, անպատճառ պետք է մեղադրեր պ. Չալխուշյանին, որ այդպիսի առաջարկ է արել: Բայց, չգիտեմ ինչու, այդ մասին լռում է ու պ. Լեոյի օձիքն է բռնում, որ այստեղ ոչ մի հանցանք ու մասնակցութիւն չունի, ասում է՝ նա մթնեցրել ու շփոթել է պատմութիւնը, մինչդեռ հենց ինքը, հ. Գեղամյանը իր «Պատմական քաղվածքները» գրելիս օգտվել է և պ. Լեոյի պատմական գրվածքներից ու անունն էլ դրել աղբյուրների ցանկում:

ԳՍ.ՎՍ.ՌԱԿԱՆ ՆՐԵՆՈՒՅԹՆԵՐ

Փետրվարի 2-ին Թիֆլիզի ժողովարանում բժ. Ա. Զարգարյանը կազմել էր ղոկական երեկույթ, ուր ներկայացնելու էին իր ղոկերեն դրած պիեսը — «Աղաթ չի», երգելու էին ղոկական երգեր, նաղանքներ, արտասանելու էին ղոկերեն ժողովրդական ոտանավորներ և պ. Հար. Թումանյանի ղոկերեն կուպլետները, պարելու էին ղոկական պարեր:

Եվ ահա այդ դիշեր այս փոքրիկ երեկույթի մեջ հանդես եկաւ հայ ժողովրդի թերեւ ամենակուտուրական այս հատվածը՝ այնքան ինքնուրույն, այնքան առանձնահատուկ համով ու հոտով և այնքան սրտալի ու շնորհալի, որ հանդիսականների հիշողութեան մեջ անջինջ կմնա այդ երեկույթի գեղեցիկ տպավորութիւնը: Եվ ես այդ տպավորութեան տակ մտածում էի, թէ ինչքան լավ կլինէր, եթէ մեր գալառները իրար ետեւից հանդես գային Թիֆլիզում այսպիսի երեկույթներով՝ իրենց առանձին տարազով ու բարբառով, իրենց սարք ու կարգով, վարք ու բարքով, իրենց տղաթով, լավով-վատով, և ի՞նչ հաճույք կտան այդ երեկույթները, և ի՞նչքան բան վստովոր(ե)ցնեն:

Մեղանում, Թիֆլիզում, այս կամ այն նպատակով երեկույթներ կազմելու ժամանակ նստում են դժուր տրաքեցնում, մտա-

«Ժողով, որ մի գյուտ անեն, մի նորություն հնարեն ժողովրդին հրապուրելու: Ահա ձեզ գյուտը: Եվ ասեղ գցելու տեղ շկար փետրվար 2-ի գիշերը Թիֆլիզի ժողովարանում, ոչ վերջ հրճվանքին: Թո՛ղ գան իրար ետևից Արարատը, Շիրակը, Ղարաբաղը, Լոռին, Զաւլախքը, Զանգեզուրը, Նուխին, Շամախին, նույնիսկ Տաճկաստանի դավառները: Եվ ի՞նչ գեղեցիկ կլինի»:

Պ. Գ. Բ. ԶԱՒԽԱՆՅԱՆԻ ԵՐԿՐԻ ԽՈՍՔԻ ԴԵՄ

Պ. Չալխուշյանը «Մշակի» № 28-ում¹ պարզ ետ նահանջելով հանդերձ ուղղում է միաժամանակ հարձակվողի և մեղադրողի դիրք բռնի, նահանջը ծածկելու կամ պատվավոր դարձնելու համար: Բայց հողվածն այնքան խեղճ է, որ հաղիվ թե այդ ցանկալի տպավորությունն անի և այնքան պարզ է ամեն առարկությունն ու արդեն պատասխանն առած, որ ես այլևս չեմ վերադառնալ նրանց: Բայց գանք այն հարցին, որի մասին ես իմ հողվածում² ասել եմ՝ «կարելի էր կարծել թե մի դուցե պ. Չալխուշյանը սրանից է նեղացել, և այնքան շատ է նեղացել, որ հղացել է այս միջնադարյան առաջարկը: Հիրավի, սա շատ տարօրինակ կլինի: Եվ ահա «Մշակը» իր № 11-ում գալիս է հավատացնելու, որ այս հողվածը ավելի խոր իմաստ ունի, որ կբացատրվի ապագայում»³:

Այժմ բանից դուրս է գալիս, որ «Մշակի» խորհրդավոր հայտարարությունն էլ է եղել ավելորդ, ու ներկա սերունդն էլ կարող է իմանալ այդ խոր իմաստը, իմ ենթադրությունն էլ է եղել զուր, որ կարծել եմ՝ հաղիվ թե այսքան դատարկ, կավելացնեմ, և անհիմն մի բան լինի պ. Չալխուշյանի «աղբային» ցասման և միջնադարյան առաջարկի պատճառը:

Այժմ, ասում եմ, հենց այդ դատարկ ու անհիմն բանն է եղել պատճառը, որ պ. Չալխուշյանը այսօր անվանում է էական: Հիմի նայենք էականը: Բառացի, Եվ դիտեք ընչով է սկսվում այդ էականը. «ասում են»-ով: «Ասում են աշակերտները չեն ուղում հաճախել եկեղեցի, երգել պատարագի ժամանակ, անգամ չեն ուղում սովորել կրոն և բոլորի ձգտումն է մտնել համալսարան»:

Ասում են...

Իսկ եթե չեն ասում, էն ժամանակ ինչ կանեք պ. Չալխուշյան: Հիմի էլ դուք եք ձեզ ու ձեզ էջմիածնի ժողովը ետ կանչում, մի վարմունք, որ շատ տղեղ է, բայց այնքան է սովորական դարձել

մեր կյանքում, որ էլ իսկի տղեղ չի համարվում, դուք, որ միա-
ժամանակ դրո՞ւմ եք թե այն օրերն ու այն բոլորն անցել են, մեջ
տեղն եք բերում էջմիածնի ժողովն ու այդ ժողովի ազատամիտ-
ներին, անվանում եք անմիտներ ու ձեզանից բանաստեղծում:

«Անմիտը կասե՛ հոգևոր դպրոցներում կրոնը ավելորդ է, և
գուցե ավելացնե՛ հայ հոգևոր դպրոցներում կարելի է քարոզել
կաթոլիկություն և բողոքականություն»:

Նվ եղբայրակում եք:

«Հոգևոր դպրոց առանց կրոնի, հոգևոր դպրոց մեր եկեղեցին
արհամարհող, դա մի անմտություն է և անհեթեթություն»:

Սա ի՞նչ բան է, ասածու սիրուն, «ասում են», «կասեն», «գու-
ցե» և դրանց անվանել էակա՞ն, և դրանց վրա հիմնել դատավճի՞ռ,
և այն էլ ազդի կողմի՞ց...

Ճշմարիտ որ՝ սա ի՞նչ բան է, ո՞րտեղ ենք ապրում, և մի՞թե
լսողներ չկան:

Պ. Զալխուշյան, հայոց բոլոր թեմական հոգևոր դպրոցնե-
րում ավանդել են միշտ և այսօր էլ ավանդում են կրոն և շեն
արհամարհում հայոց եկեղեցին, սրանով հերքվում է և ձեր «էա-
կանը», և դուք պարտավոր եք ամբողջ ազդի կողմից հայոց
դպրոցներին արած ձեր անհիմն սպառնալիքը ետ վերցնելու
վերջնականապես:

ԱՆՖԵՆԿ ՏՈՆԻՆ

Վերջացավ Շիրվանզադեի հետ սկսած աղմուկը¹:

Վերջապես իմացանք, որ ամենքն էլ իրավունք ունեն քննա-
դատելու, լավն ու վատը իրարից ջոկելու, վատը մերժելու, լավը
վեր հանելու: Նվ այս շատ լավ եղավ հենց իրեն Շիրվանզադեի
համար: Այսօր տեսնում ենք նրա երեսնամյա գրական գործու-
նեությունը հաշիվը և նրա լավ գործերի համար ցույց ենք տալու
մեր հարգանքը: Արդ, այն մարդիկ ու այն մամուլը, որ նրա մի
անհաջող նախադասության վրա այսքան կանգնեցին ու զբաղ-
վեցին², եթե անկեղծ ու շիտակ մարդիկ են, ո՞րքան պիտի կանգ-
նեն նրա տաղանդավոր գործերի առաջ ու ո՞րքան պիտի զբաղ-
վեն նրա հատորներով: Եթե մի ձախորդ խոսքի համար այսքան
նախատեցին ու քաշքշեցին, ո՞րքան պիտի հարգեն ու գովեն ամ-
բողջ գեղարվեստական գործերի համար: Ամեն մարդ էլ խոսելու
իրավունք ունի, իսկ նրանք, որ իրենց պարտականությունն են

համարում երկար խոսակցությունների մասին, իրավունք չունեն լռելու երեսուն տարվա գրական գործունեության հանդեպ:

Անցնենք այդ երեսուն տարվա գրական տոնին:

Եվ չէ՞ որ գրական հոբելյաններին չեն գալիս անհաջող գործերն ու սխալները թմբկահարելու, այլ հանդես դնելու այն, ինչ որ թանկ է մի ժողովրդի համար, այն, ինչ որ մի հեղինակ ավելացրել է իր մայրենի գրականությանը, այն, ընչի համար որ գալիս են նրան պսակելու:

Ամեն մարդ խոսակցում իրավունք ունի. իսկ դուք և իրավունք ունեք և պարտականություն:

Դե խոսեցե՛ք:

ԲԱՐՈՅԱԿԱՆ ՕՐԵՆՔ

Կ. Պուսի թղթակից պ. Մեֆիսթոի «Ելուդակություն մը» վերնագրով հոգվածը հարուցանում է մի կարևոր խնդիր: Եվ արդեն ինքը, պ. Մեֆիսթո, հանդ. Պալաստանյանի գրական գործի համըշտակության դեպքը՝ հրապարակ դնելով ու պատմելով թե ինչպես մեր տաճկահայ եղբայրները չեն քաշվում ռուսահայ գրողների երկերը շահագործելուց, նրանց անունը պռռալով ու նրանց վիճակի վրա ցավելով հանդերձ նրանց աշխատանքի արդյունքը նրանցից ու նրանց այրիների ու որբերի ձեռքից խլելուց, — առաջարկում է թուրքահայ ու ռուսահայ գրողների համախորհուրդ միջոց գտնելու և ապահովելու թուրքահայ և ռուսահայ գրողների հեղինակության իրավունքը: Ես կավելացնեմ՝ ամեն տեղի հայ գրողների համախորհուրդ, ամեն տեղ ապահովելու հայ գրողի իրավունքը՝ ուր ապրում է հայ ժողովուրդը, որովհետև մի ժողովուրդ է և մի գրականություն:

Միայն տաճկահայերը չեն, որ շահագործում են ռուսահայ գրողներին, ռուսահայերն էլ, դուցե ավելի նվազ չափով, շահագործում են տաճկահայ գրողներին: Նույնը և Պարսկաստանում, գուցե և Ամերիկայում: Սրա առաջը պետք է առնել ամեն տեղ: Բայց ի՞նչպես առնենք, քանի որ մեր ժողովուրդն ապրում է զանազան պետությունների իշխանության տակ, իսկ ամեն մի պետություն իր օրենքն ունի, որ հարմարեցրած չի մեզ նման մի ցրված ժողովրդի վիճակին ու ցանկությանը: Հենց պ. Մեֆիսթոն ասում է՝ «Գեթախտություն մըն է, որ օրինապես ոչինչ կրնան

ընել. Թուրք օրենքներն այդ մասին արգելք չեն դրած. հեղինակության իրավանց վերջին օրենքն ալ, որ վավերացավ սահմանադրության հաստատումեն աստին, սոսկ Թուրքիո սահմաններուն մեջ հրատարակված և Թուրքիո հպատակ հեղինակներուն գործերուն պաշտպանության միայն կժառայէ: Մենք էլ կասենք. դժբախտաբար այդպես է և Ռուսաստանում: Հեղինակի իրավունքին վերաբերյալ ռուսական օրենքը ասում է. «Օրենքը Ռուսաստանում ընդունում է հեղինակի իրավունքը միայն Ռուսաստանի սահմաններում տպված գրքերի վրա: Արտասահմանում տպված գրքերի արտաստպությունը տիրող օրենքով ճանաչվում է միանգամայն օրինավոր»: Այսպես է, որքան ինձ է հայտնի: Մի երեք տարի առաջ ռուսաց արդարադատության մինիստրը հեղինակի իրավունքի մասին նախադիժ ներկայացրեց Պետական Դումային՝ առաջարկելով թե՛ ռուսական, թե՛ օտար հեղինակների իրավունքը տարածել և արտասահմանյան տպագրությունների վրա. Ս. Պ.-Բուրգի ռուսաց գրական ընկերությունն էլ տվեց իր հավանությունը, բայց առաջարկը տակավին մնում է առաջարկ և, ինչպես մենք արտասահմանցիներին, այնպես էլ արտասահմանցիք մեզ, թեկուզ եղբայրներ, կարող ենք թալանել ինչքան ուղենանք²: Գործը մնում է մարդու խղճմանքին ու ամոթին, ուրիշ խոսքով — բարոյական օրենքին: Եվ այդ բարոյական օրենքը եթե երբևէ հարգվելու է տարբեր ժողովուրդների ու ազգերի կողմից, ևս առավել պարտադիր է լինելու միևնույն լեզվով խոսող, միևնույն գրականությունն ունեցող մի ժողովրդի, մի ազգի համար: Այս բարոյական օրենքն է, որ մենք հաստատելու ենք մեր մեջ: Այս բարոյական օրենքն է, որ ապահովելու է զանազան երկիրներում հայ գրողի, հայ գեղարվեստագետի ու հայ գիտնականի գրական-գեղարվեստական թե գիտական գործերի իրավունքը և դրանով էլ ապահովելու է նրանց զարգացումը:

ՊԵՏԳ Է ԽՐԱԽՈՒՍԵԼ

Մի քանի տարի է Թիֆլիզում գոյություն ունի տիկ. Վ. Ա. Վերմիշյանի «Ձեռնարկնստի դպրոցը»: Շատ մարդիկ չգիտեն այդ դպրոցի մասին, որովհետև բացված է համեստ մի անհատի, մի տիկնոջ ձեռքով, ինքը ընդունակ չի թմբկահարելու, մնում է, որ ուրիշները նկատեն: Բայց մի՞թե մենք ընդունակ ենք նկատելու մի գործ, որ կատարվում է առանց աղմուկի, ինչքան ուզում է գեղեցիկ լինի այդ գործը: Դժբախտաբար ընդունակ չենք, դրա համար էլ գե-

դեցիկ գործերը տառապում են մեր կյանքում և այդ տեսակ գործերի ձեռնարկողների բաժինը մնում է հիասթափությունն ու հուսահատությունը ոգևորությունից հետո:

Տիկին Վերմիշյանը տարին մի անգամ իր դպրոցի սաների աշխատանքների ցուցահանդես է բաց անում: Ես եղա այդ ցուցահանդեսին, դիտեցի շքեղ առարկաների բաժնից մինչև կոշիկների ու կոշիկների բաժինը: Ճիշտ որ շքեղ առարկաներ, մեծ մասամբ արևելյան ճաշակով, հայկական ոճ, ասորական, պարսկական, եգիպտական, և ի՞նչ հմտությամբ վերարտադրած, ի՞նչ նուրբ հորինած ու կազմած, ընդհուդաժ, նկարած ու խանձանկարած: Եվ այնքան է մերն այդ ամենը, այնքան հարազատ մեր հոգուն ու այնքան շքեղ, որ մի րոպե հպարտությամբ մտածում ես, թե ուրեմն այդ ամենը կարելի է նորից հարուցանել ու բարձրացնել ու դրանցով զարդարել մեր սեղանները, մեր պատերը, մեր կյանքը: Այլև դա մի նոր ապրանք է շուկայի, որ կարող է դառնալ ազնիվ աշխատանքի ու ապրուստի աղբյուր շատ շատերի համար:

Բայց ամեն մի այդ տեսակ ձեռնարկություն նախքան իր արդյունք տալը պահանջում է ուժ ու օգնություն, իսկ տիկ. Վերմիշյանը մենակ է: Մի քանի տասնյակ աշակերտ-աշակերտուհի ունի, դրանք էլ գրեթե բոլորը ձրի...

Ահա թե ինչո՞ւ հիացման հետ ունեցա խորին ցավի զգացումն: Անապահով է այս գեղեցիկ դպրոցը:

Այո՞, մենք դեռ այս տեսակ գործերը դնահատող հասարակություն չունենք, բայց անհատներ ունենք:

Նրանք են խրախուսում այսպիսի ձեռնարկությունները: Եվ ահա դեպքը: Ահա թե ում պետք է խրախուսել և ինչ գործի պետք է ուժ տալ, որ զարգանա ու ծաղկալի:

ԶԳՈՒՅՇ ՊԵՏԻ Է ԼԻՆԵԼ

Հերիք չի, որ հայոց գրականությունը ունի իր հրդյալ թշնամիները, որոնք իրենց փեշակ են շինել հայհոյել ու անվանարկել հայ գրողներին, կա և մի այլ անախորժ դեպք, երբ վշտացնում ու վիրավորում են նրանց առանց չար դիտավորության, մինչև անգամ բարեկամությունից ու սիրուց հրապարակական քննության նյութ առնելով նրանց ապրուստն ու նյութական անապահովության խնդիրը: Վիրավորական ու դատապարտելի մի սովորություն

կրկին պատճառներով. առաջինը՝ որովհետև այդպես չի, երկրորդը՝ որ տգեղ է:

Այդ անապահովության անախորժ ուղբերը հաճախանում են մանավանդ հոբելյանների ժամանակ: Ահա նորից հոբելյան, նորից մեզ ծանոթ վիրավորական կարեկցությունները և նորից ստիպված ենք հիշեցնելու, թե՛ զգույշ եղեք: Եթե դուք գալիս եք ողջունելու մի տաղանդավոր գրողի իր երեստն տարվա դրական հոբելյանի օրը և գալիս եք ձեր դրամական ու այլ ձևի նվերներով, այդ հիրավի նրա համար հո չի, որ նա սոսկ մի անապահով մարդ է: Եթե այդ լինելը պատճառը, էլ ինչո՞ւ օտարները գումարներ կնվիրաբերեն իրենց ունևոր գրողներին այդպիսի դեպքերում: Բայց թողնենք օտարներին: Այո՛, շատ ու շատ է ցանկալի, որ այդպիսի օրերը դրամականի խնդիրը չգար մեջտեղ, և ով ավելի շատ կցանկանար որ այդպես լինեն — եթե ոչ հենց ինքը գրողը: Ամեն միևնուր, որ կարծում է թե անհարմար մի բան կա, չգիտեմ ինչու՝ կարծում է, թե միայն գրողն է, որ չի զգում այդ: Գտեք ձեր դրականությունը պահելու և ձեր հարգանքն արտահայտելու հարմար ու վայելուչ ձևը:

Այդտեղ էլ հո գրողը չի մեղավոր, տր դուք չեք կարողանում դրականություն պահել կամ արժանավայել կերպով ցույց տալ ձեր հարգանքը:

Մտածում եք գրողի մասին, հոբելյան եք տոնում, չպետք է մոռանաք, որ նա զգալ գիտի. պետք է միշտ ի նկատի ունենաք. նրա ինքնասիրությունը, նրա հոգու հպարտությունը, նրա սրտի քնքշությունը. այլապես կարող եք աղավաղել ու աղճատել այն, որ ամենասուրբն ու ամենանուրբն է նրա մեջ և որ ամենաթանկը պիտի լինի ձեզ համար:

Տողերիս գրելու առիթը տվեց «Тиф. листок»-ում տպած մեր սիրելի նկարիչ Գ. Բաշինջաղյանի հողվածը Շիրվանզադեի հոբելյանի առթիվ՝, որի մեջ խոստով է վիպասանի նյութական կացության մասին թեև բարեկամավարի ու սիրով, բայց և այնպես ծանր տպավորություն է անում:

Ցավում ենք մանավանդ, որ Բաշինջաղյանն է այդպես խոսում:

Զգույշ պետք է լինել:

**ՆԱԳԱՇ ՀՈՎՆԱԹԱՆԸ ԵՎ ՆՐԱ,
ՔՈՒՉԱԿ ՆԱՀԱՊԵՏԻ ՈՒ ՍԱՅԱԹ-ՆՈՎԱՅԻ ՍԵՐԸ**

...Նկարիչ Հովնաթանը վրաց Հերակլ II թագավորի պալատական նկարիչն է եղած էն ժամանակ, երբ նույն թագավորի պալատական երգիչն էր մեր հոյակապ Սայաթ-Նովան: Եվ վրաց թագավորիցն է, որ Ղուկաս կաթողիկոսը խնդրում է՝ թույլ տալ Հովնաթանին գնալու էջմիածինը շքեղազարդելու իր նկարներով: Նկարիչ Հովնաթանի և իր աշակերտների նկարները էջմիածնում 120-ից ավելի են եղած, իսկ այժմ հազիվ 20—30 հատ են մնացել*):

Նկարիչ թոռնից թերևս ավելի բախտավոր չի բանաստեղծ պատը, Նաղաշ Հովնաթան աշուղը, որ և նկարիչ է եղել միաժամանակ: Նա էլ, անկասկած, շատ բան է կորցրել:

Նաղաշ Հովնաթանը ծնվել է աշուղների հայրենիքում—Ձանգեղուրի (Սիսական) Շուռթ ավանում 1661 թվին, մեռել է 1722-ին: Շատ աշխարհ տեսած, գիր ու գիտություն սովորած, ազնիվ ու քեֆ սիրող մի անձնավորություն է եղած, և շատ սիրված իր ժամանակին:

Ձգայուն սրտի տեր, հոգին մաքուր, հայացքը պարզ: Իր տաղերն էլ էդպես են: Նա կրտսերներից է էն միառավոր շարքի մեջ, որի գլուխը կանգնած են Նահապետ Քուչակն ու Սայաթ-Նովան, բայց շատ սիրուն տողեր ու տեղեր ունի ու շատ տեսակետներից մեծ հետաքրքրություն է զարթեցնում:

Էս բանաստեղծն էլ, իրենից ավելի տաղանդավորների նման, տոգորված է Արևելքի վառ արևի տակ, ազգերի դերեղմանների ու մեծ ավերակների վրա ծնած՝ էն միլիտարիզացված, թե աշխարհքն ունայն է ու կյանքը վաղանցուկ. «Մարդոյ՝ որպէս խոտոյ են աւուրք իւր. որպէս ծաղիկ վայրի՝ այնպէս ծաղկի: Շնչէ ի նմա հողմ՝ և ոչ է, և ոչ եւս երևի տեղի նորա» (Սաղմոս):

Կամ ինչպես Օմար խոյամն է ասում.

«Խելամուտ եղիր, ժամանակիդ այս մէկ վայրկեանին մէջ,
Թէ դուն չես այն խոտը, որ կըքաղւի և մէրստին կը բուսնի»
(էջ 9):

*) Պատմում են, որ նկարիչ Հովնաթանը անցել է և Պարսկաստան՝ շահի պալատը նկարազարդելու և ճանապարհին Ներքին Ադուլիսի եկեղեցու պատի վրա նկար է թողել հիշատակի Ասում են Թիֆլիսում էլ կան նրա նկարներից: Զ. Թ.

Տրան

ինքնաշարժ - Բաժնետերեր. Իր անցած ժամկետի արդյունքը
իր վերջին և անվերջ ժամկետ
իր վերջին և անվերջ ժամկետ
իր վերջին և անվերջ ժամկետ
իր վերջին և անվերջ ժամկետ
իր վերջին և անվերջ ժամկետ
իր վերջին և անվերջ ժամկետ
իր վերջին և անվերջ ժամկետ

Անցյալ ժամկետ

արդյունքը և անվերջ ժամկետ
արդյունքը և անվերջ ժամկետ
արդյունքը և անվերջ ժամկետ
արդյունքը և անվերջ ժամկետ
արդյունքը և անվերջ ժամկետ
արդյունքը և անվերջ ժամկետ
արդյունքը և անվերջ ժամկետ
արդյունքը և անվերջ ժամկետ

Ինքնաշարժ
Հանգ

1857 թվականին ընդունված և 1858 թվականին
հաստատված օրենքի համաձայն

Գ. Հանգ

Անցյալ ժամկետի արդյունքը և անվերջ ժամկետ

Ա. Հ. Կապույտ

արդյունքը և անվերջ ժամկետ

Անցյալ ժամկետի արդյունքը և անվերջ ժամկետ

գրված է 1857 թվականին 12/12-1857

արդյունքը և անվերջ ժամկետ

արդյունքը և անվերջ ժամկետ

Վերջին և անվերջ ժամկետ

Անցյալ ժամկետ

1823 թ. և անվերջ ժամկետ - 1823 թ.
հիմնական օրենքի 1823 թ. 222 հոդված

Ապա ուրեմն.

«Այսքան դուր վիշտ մի՞ կրիր, ուրախ ապրէ,
իւ անարդարութեան ճամփուն մէջ դուն արդարութեամբ ապրէ.
Քանի որ այս աշխարհիս հուսկ դործը չը գոյութիւն է.
Երեւեակէ թէ չը գոչես և ազատ ապրէ»:

(Օմար խայամ)

Եվ «մի՛ հոգայք վաճառ վաղւի, զի վաղիւն վաճառ իւր հոգասցի»,
ինչպէս քարոզում է Հիսուսը Պաղեստինից: Էնպէս ապրեցեր, ինչ-
պէս Պարսկաստանի Մեծ բանաստեղծն է ասում.

«Երկու օրերի հոգը միտքս երբէք չը զբաղեցուց,
Այն օրը, որ չէ եկած և այն օրը, որ անցաւ»:

Արդ, որովհետեւ էսպէս է.

«Ո՛վ կասի՝ թէ ես կուտայրիմ առտուեմէն ինչքու մութըն,
Աստծու ձեռումն հեշտ է՝ մարդու աշխարհք էլ ու մռտն...»:

(Սայաթ-Նովա)

Ու

«...անհայտ է,

Թէ այս շունչը, զոր ներս կառնեմ, դուրս պիտի հանեմ թէ ոչ»:

(Օմար խայամ)

Հետևաբար՝

«Խեղամուտ եղիր, ժամանակիդ այս վայրկենին մէջ,

«Էնցուր գինիին բաժակը...»

«Մի՛ լքաներ գիրքն ու սիրուհիին շուրթն ու մարդին շուրթը
Դեռ հոգը քեզ չը գրաւած...»

(Նույն)

Եզրակացությունը.

Բարի եղիր, ուրիշին մի ցավեցնիր, եթե քո հասկիտեճեալան
հանգիստ կսիրես: Աշխարհքի ցաւը ընկղմիր գինիի մէջ, և սիրիր.

«...քանզի

Այն օրը, որ դու առանց սիրոյ կաւարտես,
Վայտնուած օր ատկէ ավելի շունիս դոմն»:

(Օմար խայամ)

Մեր համեստ Հովնաթումն էլ գիտակ է աշխարհքի և կյանքի
ունայնությանը:

«Կաղիւրն ոչ գիտեմք թէ զինչ ծընանի,

Մարդու կյանքըն վայրի ծաղկի նմանի,

Որ այսօր բացուել է՝ վաղիւն անցանի»:

(Էջ 103)

Դրա համար էլ հորդորում է.

«Աստուած սիրէք՝ ում սրբատու նախանձ կայ՝ հանի...

Սուա աշխարհըս անցաւոր է, մութըն երազ կունըմանի»... 85

«Խմե՛նք, եղբա՛րք, գինի, մեղ անուշ լինի,
Ածէ՛ք, խըմենք գինի, բանըն աստուած շի՛նի:
Թող չիման տեղ նըստենք, ջուր լինի և խոտ,
Կարմիր գինի խմենք մէկըզմէկի մօտ,
Միմեանց նըվիրեմք վարդ անուշահոտ»...

Եւ սիրում է ուրախանալ՝ մանավանդ երբ

«Վերանայ ձմեռըն և դայ ամառըն,
Հասանի գինին և թաղայ դառըն,
Կանանչի խոտըն և ծաղկի ծառըն

Տերեւախառըն»... (էջ 103)

Ու սիրում է:

Սիրում է մի ջահել այրի գեղեցիկուհու: Սիրում է տարերային, իրապաշտ, մեղավոր մի սիրով, որ և խոստովանում ու պատմում է ամենայն պարզությամբ: Եւ բախտավոր է իր սիրով, դրեթե գանգատ չունի «ղալումից»: Հրճվանքով հանգի է առնում ու երգում իր երջանկության ժամերը: Սիրած կինն էլ, երևում է, կենսուրախ ու լիասիրտ մի կին է եղած, և՛ ժպտացել է, և՛ ծաղիկ է ձգել, և՛ նամակ է գրել, և՛ աչքով է արել, և՛ այցելել է, և՛ պատվերներ տվել... Շատ հետաքրքրական է 17 դարու ղանդեզուրցի էս հայ կնոջ պատկերն ու վարք ու բարքը: Եւ սիրող բանաստեղծը, որ գրեթե նրա ամեն մի շարժումը արձանագրել է, մեղ շատ գաղտնիքներ է հայտնում: Պատմում է, թե նա ինչպես էր իրեն մտիկ անում ու ժպտում.

«Ղէղաջ աչքով մըտիկ անես,
Ծիծաղելով հոգոց հանես»... 39

Կամ՝

«Պաղչումըն ծաղիկ քաղես,
Ծածուկ դէս ինձ ծիծաղես... 36
Ծիծաղելով աչօք կ'անես կու դարմանա՛մ...» 44

Ծաղիկը:

«Վարդըն ձրգեցիր մէջ դողիս...
Կտրեն հետ ծաղիկ ձրգեցիր... 41

Ձեր կըտերըն ծաղիկ ես արել,
խնծորի մէջըն մեխակ շարել,
Ուղարկել՝ ինձ բարեւ արել...» 47

Նամակ է գրում:

«Քո ձեռքըն մէկ գիր ես գրել,
Մեխակ և շաքար մէջըն լըցրել,
Ես հիւանդ էի՝ մեյլ իր գրել,
Ողջացայ, զալո՛ւմ, զալո՛ւմ,
Հեշտացայ, զալո՛ւմ, զալո՛ւմ»։ 47

Նամակ է պահանջում:

«Ասել ես՝ տեա Նաղաշըն առնն ա,
Գիր ուղարկի՝ սիրտըս հովանայ,
Ծածուկ ուղարկի՝ մարդ շիմանա...
Գըրած եմ, զալո՛ւմ, զալո՛ւմ,
Մըհրած եմ, զալո՛ւմ, զալո՛ւմ»։ (Նույն)

Իր սլառները նկարելու պատվեր է տալիս նկարիչ-բանաստեղծ սիրահարին.

«Ասել ես թէ՛ նա, որ նաղաշ է.
Գիտէ՛ ունքերըս զարաղաշ է.
Ասէ՛ք՝ սուրաթիս նըման քաշէ:
Քաշել եմ, զալո՛ւմ, զալո՛ւմ,
Մաշվել եմ, զալո՛ւմ, զալո՛ւմ»։ (Նույն):

Տաղեր գրելու պատվեր է տալի.

«Ասել ես. տեւորեր գըրէ՛ տաղով,
Ծաղկէ՛ լաջվարդ, ոսկի վարաղով.
Գրել եմ կասել բավթա-բաղով.
Կ'ուղարկեմ, զալո՛ւմ, զալո՛ւմ,
Փափա՛գեմ, զալո՛ւմ, զալո՛ւմ»:

Մի այլ տեղ.

«Ասիր՝ տաղ գըրէ, ինձ համբուրէ՛...» 52

Ուղում է այցելի.

«Խաբար ես ղրկել քո բերանէն,
— Ասէ՛ք՝ շատ մի՛ հեռանալ տանէն,
Մէկ օր գալու եմ քո քեարխանէն».
Մէլով եմ, զալո՛ւմ, զալո՛ւմ,
Սիրոյդ զինով եմ, զալո՛ւմ, զալո՛ւմ»:

Եվ գալիս է:

«Շաբաթ օր եկիր իմ սալամըն,
Զեռդ առիր զիւիթ զալամըն,
Անունըս գրեցիր էնդամըն.
Ինձ խեւացրիր, զալո՛ւմ, զալո՛ւմ,
Մոլորացըրիր, զալո՛ւմ, զալո՛ւմ»: 48

«Զալումին» գերված՝ Հովնաթանը երգվում է ընդմիջտ մնալ նրա գերին.

«Ինձ հանեցիր իմ գործ ու բանէն,
Թաճաշա կ'անեմ իմ ալվանէն,
Զես թողուլ հեռանամ իմ տանէն.
Քանի ես սաղ եմ, զալո՛ւմ,
Քանի ես տութսաղ եմ, զալո՛ւմ:

Եվ ապրում ու երգում է էս երջանիկ գերության մեջ.

«Ուրախ եմ, զալում, ամա՛ն, ամա՛ն»...

Էս չարածրճի ու «սիրո թամահ» գեղեցկուհին բանաստեղծի հայրենիքիցն է: Նաղաշ Հովնաթանը, որ իր թոռնից առաջ կանչվում էր վրաց թագավորի սպալատը, գրում է.

«Գիր էի գրրոմ քու անուանըն,
Միտք ի անում քո սիրոյ բանըն,
Ետնէս զրկեց*) Վախթանգ խանըն.
Քեզ ո՛նց մոռանամ, զալո՛ւմ,
Ես ո՛նց հեռանամ, զալո՛ւմ»: 47

Մի այլ տեղ գանգատվում է.

«Գյուրջըստան զսրիք մընացի,
Քո կարօտութեամբ շատ լացի...» 38

Եվ, ըստ երևույթին, էս «զալումը» մի բարեկեցիկ կին է, որ բարձի վրա է նստում ու շքեղ է հագնվում:

«Բարձին վրայ բաղմիս ի մէջ դարպասին,
Մայիլ եմ աշքերիդ, հազիր ատլասին...» 42

Եվ Հովնաթանը, որ իր տաղերը գրել է իր ու նրա համար, էն

*) Տպված է՝ ուղարկես, որ անշուշտ աղավաղված է: Լ. Բ.:

աեսակ մանրամասնություններով է հրդում իր սիրած կնոջը, որ
դուցե կարելի էր նկարել:

Ահա նա—շարշալի տակ: Տարփալոր սիրահարի հետ միա-
սին. ետ քաշենք շարշալը:

«Է՛ր ես կարմիր երեսըդ ծածկում,
Չարշաւըն վերադ հաւաքում... 40
Ետ բաց երեսիդ վըրայ (ի) շարշաւըն...» 52

Ետ բացվեց, և ահա նա:

«Աչքերըդ այնախանա, ոսկեղէն սուրայ,
Սիահ արտեւանունքդ կապած է թուրայ... 65:
Երեսըդ ալ, սիահ խալ-խալ,
Ունքերըդ է քաշած փարդալ... 55,
Խալերըդ պայծառ աստեղունք, երեսըդ է բոլոր լուսին,
Սիահ ծամերըդ ընկած քո թիկունքին, քո ուսին... 50
Աչքերիդ քաշել ես սուրմայ... 58
Ես մայիլ հմ ծով աչքերիդ,
Սուսամբար կա մէջ վարսերիդ,
Կունայիմ խալ-խալ պատկերիդ...
Ծիծաղելով աչօք կ'անես՝ կու զարմանամ... 44
Գըլխիդ ձըգել ես մանտիլ... 36
Հաշակիդ ղըրաղըն բարակ զառ գուլաբըթուն...
Ճակատիդ շարել ես ոսկի, աշրաֆի ալթուն... 61
Շըրթունքըդ բարակ է, կարմիր ու փայլուն... 56
Վիզըդ ձըգել ես զանջիլով հէյքալ համայիլ... 61
Սըրտիդ խառն է սամուր ետխուղ,
Ոսկի, մարջան ընկած օրթալուղ...
Նարինջի ատլաս կարճ արխալուղ...
Խաթայի գօտիկ, շապիկըդ մալ... 46
Ձըգել ես գօտիկ բարեբար՝
Ոսկի, մարջան ու քահրուբար... 58
Մատունքըդ բարակ, թափած մոմեր... 45
Կարմիր մատներ՝ ոսկի պուտմայ... 58
. . . Զմրութ մատանի...» 46

Կարմիր, ամբողջը կարմիր:

Եվ, էսպես կարմիր պճնըված, էս կարմիր, առողջ գեղունահին
միշտ իրենց պարտեզի կարմիր վարդերի ու ծաղիկների մեջն է:

«Պաղչի մէջըն ամէն օր վարդ կու քաղես,
Ինձ կու տեսնես՝ աչքով կ'անես կու ծիծաղես...» 49
Վարդերն էլ Հովնաթանի համար է քաղում:

«Առաւօտուց կարմիր ցօղըն կարմիր վարդին վրայ մաղած,
Իմ սիրելին ինձ համար տես քանի՛ ցեղ վարդ է քաղած...» 50
Կամ՝

«Վարդըն ձըղեցիր մէջ դողիս...» 41

Վերջապես.

«Ամեն առաւօտ կուլաս ծաղկըներով...» 55

Իրենց սերն էլ արդեն կապված է դարնան ու վարդի հետ:

«Գարուն որ եղեւ, ամսոյն ապրիլի,
Յանկարծ քեզ տեսայ, իմ նո՛ր սիրելի... 62

Ես սիրոյ բանի չէի խապար.

Մէկ օր ինձ տըվիր վարդի նուբար,

Սիրտս վարեցիր քեզ բարեբար,

Միտըս եմ բերում, զալո՛ւմ,

Ես խիստ եմ էրվում, զալո՛ւմ...» 46

Եվ սիրո վիշտն ու հիշատակն էլ զարթնում է դարնան ու վարդի հետ:

«Ահա դարուն, եկաւ մարտըն,

Կու շատանայ սիրոյ դարդըն... 45

Նոր ծաղկեցաւ այդին, եկել է դարուն,

Է՛լ իմ սիրտըս կ'անես եարալու, արին...» 41

Կամ՝

«Վարդը որ բացւաւ

Ղահրըս շատացաւ,

Քեզնէ ի դատ, չալապում,

Ոչով — չիմացաւ: 72

Ինչպես տեսանք՝ դարնանը՝ վարդի բուրմունքի հետ է սերը մտել Հովնաթանի զգայուն սիրտը և իր սիրուհին էլ վարդ է արդեն — ինքը կարմիր, հագածը կարմիր ու միշտ կարմիր վարդերի մեջ:

Հետաքրքրական է սրա սերը մեծ Նահապետ Քուչակի սիրո հետ համեմատելը: Նա էլ է դարնանը սիրահարվել: Նրա սերն էլ բըլբուլի ձենի հետ է ընկել սիրտը: Նա էլ էսպես է պատմում իր սիրո ծագումը.

Ան առաւօտուն լուսուն ձայնըն դայ դարնան ձագերուն...
Չադ մի կայ՝ պուլպուլ կ'ասեն, զինչ կ'ասէ՝ ամէնն սիրու,
Չայնիկը աւրնճովս ընկավ, շի դադրիր աչերս ի լալու:
(Ա. Քառեակ)

Այլ տեղ.

«... Սիրու հաւն ի ձայն էած, լօք լսեց սրտիկս ու դողաց...»
(էջ 45)

Սրա հանդիպումն էլ անկարծ ու բախտավոր է եղած Հովնաթանի հանդիպումի նման և խոստովանում է իր լավ յարին:

«...Անկարծ ինծի դեմս ելար՝ ես ատոր կոման շունէի,
Զինչ մէկ մը, որ ծարւած լինի և ինքն ի պաղ աղբիւր
հանդիպի,
Դընէ զնչիկն ու խըմէ, որ սրտին թաւուքն անցընի»: 44

Կամ՝

«Հընցկուն հեռաւոր էաք, զինչ լուսին է սարըդ ի դիմաց,
Նկաք մօտեւոր եղաք, զինչ զջուրըդ ու ձուկըդ հիտրաց»: 46

Հովնաթանի սիրածը մի ջահել աջրի է. Քուչակինն էլ սրա նման միւր:

«... Նկի հանց եարի մ'առի, որ սիրած է այլի թողած...» 71
Նվ երեւի երեխա էլ ունի.

«Գէմ քո մանչն չէ մեռել կամ օտար երկիր գնացեր...» 50

Ու հորանց տանն է ապրում.

«Իմ եարն ի հարանց տանէն հանց ելաւ՝ զինչ նամ ի
ծովէն...» 61

Ահա թե ինչու՝ մինչդեռ Հովնաթանը իր սիրուհու սկեսուրիցն է գանգաւորում ու նրանից է գողանում իր սիրո հաճույքները.

«...Քանի քո ըսկեսուր տան չի,
Ե՛կ այլմանըն, բե՛ր սեղանըն,
Քեզ հետ խըմի տաղեր վանչի Հովնաթանըն» 45

Քուչակ Նահապետը շարունակ իր սիրածի մորն է անիծում.

«Կըրակն ի երկնից ի վայր թող զքո մայր ամէն էրէ,
Որ զիս ի քէն ի գատ, զքեզ յիսնէ օտար կու պահէ»: 59

Այլ տեղ.

«Քան մի դալատ արի, որ օձուն ձաղը սիրեցի.

Նս վստահութիւն արի, որ օձուն դուռը զընացի.

Օձուն մարն ալ դուրս վազեց, զիս նենգեց, որ նստայ

լացի...» 68

Դրա համար էլ, երբ ուզում է իր սիրածին տեսութեան գնա,
հարցմունք է զրկում ու պատասխան ստանում.

«Իմ եարն ինձ ճուղապ երես թէ՛ «Կացիր, լինի իրիկուն.

Իմ հայրս ելնէ ժամ երթայ, անհավատ մայրիկս չէ ի

տուն»։ 75

Սրա սիրածն էլ սրտաբաց ու «սիրո թամահ» մի կիւն է ու շատ
բարեհաճ դեպի սիրահարված բանաստեղծը:

«...Ա՛յ իմ նռնախալատ... որ եկիր ու նոր սէր բերիր... 49

... Քանի որ մէճլիս նստիս, ուներովքդ հետ լնձ

դուրուցես... 70

«Իմ եարն ինձ հիւր է եկեր... 51

«Իմ եարն է քեարամ արեւ ու խրկել զմեզ հարցուցել... 54

«Ձայդ պագդ, որ ի քո բերնեն դո՛ւ տալիր քո սրտի կամով... 54

«... Այնժամ ինձ աղվոր թըվիս՝ երբ ի ձեռ դուն կանգնես.

Դուն ալ կիսաբաց անես, ցած հայիս մանտրը ծիծաղես,

Աչօքդ, ունովդ անես, զիմ տխմար խելքն կուտանես»։ 46

Ծիշտ Հովնաթանի սիրածի նման մեկն է սա էլ. միայն թե
նա պարտեղից, վարդերի միջից էր ժպտում, աչքով-ունքով անում,
սա, պարտեղ չունի, կիսաբաց դռնիցն է ժպտում ու թաքուն նշան-
ներ անում: Նա, Հովնաթանի սիրածը կարմիր էր հագնում, սա,
Քուչակի սիրածը — կանանչ:

«... Հագեր է զկանանչ ճիւղպէն... 61

«... Ձինչ հագեր՝ ամէնն է կանանչ... 62

Նվ Հովնաթանի սիրածն ավելի հարուստ տանից է ու փար-
թամ, քան Քուչակինը: Մինչդեռ Հովնաթանը շքեղ մետաքսե, ոս-
կեթեւ հագուստ է նկարագրում ու թանկագին զարդեր՝ Քուչակի
ասում է.

«Քանի՛ ու քանի՛ կ'ասեմ՝ մի՛ կենար դուն խամ լաթերով.

Գընա՛ ապրըշում հագիր, որ նախշած է ոսկի թելով... 46

Բայց միևնույն արարածներն են երկուսի սիրածն էլ և երկուսն անաստեղծն էլ խնդրում են.

«... Ինձ շատ մի՛ աներ, աչքաւ ունքաւ...»

(Հովնաթան, 46)

«Այդ քո ստեղծողիդ համար, երբ քայլես՝ ղուներըդ մի՛

շարժեր...» (Քուչակ, 49)

Նվ երկուսն էլ երջանիկ են ու ամենայն իրավունքով կարող էին բացականշել.

Քան զսէրն այլ քաղցրիկ սլտուղ ի յաշխարհքս չաւտամ

Թէ լինի...»

(Քուչակ, 63)

Նվ

«Ուրախ եմ, զաչում, ամա՛ն, ամա՛ն...»

(Հովնաթան)

Նթե երբեմն էլ տխուր ձայներ ունեն՝ նրանք էլ մերժված հուսահատի հառաչանքները չեն, այլ սիրված բախտավորի տրտունջներն ու քմահաճույքներն են: Ազահ է սերը, անվերջ են նրա պահանջներն ու տրտունջները և տարօրինակ:

Էստեղ առաջս է դալիս Սայաթ-Նովայի տխուր-ազնիվ դեմքը: Կանգնեցնենք նրան Նաղաշ Հովնաթանի ու Քուչակ Նահապետի զվարթ պատկերների դեմը: Ահա թե ով է դժբախտը սիրո մեջ և ահա թե որտեղ են մերժված սիրո իսկական հառաչանքն ու տառապանքը: Կանգնելու չենք սրան տանջող «բեմուրվաթի» պատկերի վրա, և ինքը Սայաթ-Նովան էլ քիչ է նկարագրում նրան, որովհետև ավելի շատ զբաղված է նրա տված վշտով, քան թե նրա ուրիշ: Նթե Նաղաշ Հովնաթանի «զալումը» կարմիր էր ինքը ու կարմիր էր հագնում ոտից գլուխ, եթե Քուչակ Նահապետի «խոշ եարը» ինչ հագել—ամենն է կանանչ, Սայաթ-Նովայի «բեմուրվաթը», որի «ռանգը գուգաղի է նման» (69) ու ինքը «կրակ է ծովէմէն դուս էկած՝ ռաշ, ջեյրան» (93), ըստ երևույթին գուլգազ գույնն է սիրում և լոկ բառախաղի համար չի, որ բանաստեղծը իր գանգառի մեջ ասում է.

«Դուն կըրակ, հագածըդ կըրակ՝ վո՛ւր մէ կըրակին

դիմանամ...» 113

Նվ ճշմարիտ որ՝ կրակ: Մինչդեռ Քուչակին ու Հովնաթանին

իրենց սիրածները միշտ դիմավորում են ժպիտներով ու ծաղիկներով, մինչդեռ նազաշ Հովնաթանը սիրո արքեպուսկյան մեջ գեղդեղում է.

«Իմ սիրելին ետ ինձ բարե՝
Սըրտիս բուսաւ կանանշ տերե...»

Սայաթ-Նովան դանդառնում է.

«... Նա՛ր, ես քիզ բարօվ իմ տալիս, — շուռ իս գալի՛
դալ իս անում...» 69

Ու սիրտը կոտրած խոսում է ինքն իրեն.

«... Աջաք քիզ ի՞նչ գէթ իմ արի՛ կէնում իս խըռով, աչքի
լուս. 58

Աշխարս աշխարով կըշտացաւ, իս քիզանից սով, աչկի լուս. 58
Ի՞նչ կուլի մէկ հիղըս խօսիս՝ թէ վուր Սահաթ-Նովու
եար իս... 94

Հիղըս խօսի, մի՛ կենա խըռովի պէս,

Տալղա տըվիր՝ գէմիս տարար ծովի պէս.

Կու մէռնիմ, — չիս տէսնի Սահաթ-Նովի պէս... 100

Նա՛ր, ես քիզ ի՞նչ գէթ իմ արի՛ նըստած իս միղնից
բեղամաղ... 119

Աշխարումըս իմըն դո՛ւն իս,

Բէմուրվաթ իս, մուրվաթ չ՝ունիս... 110

Դիգարէդ կարօտ մընացի՛ էրկու տարին թամամ է... 149

Աջաք վո՛ւնց դիմանամ ես էսչափ դարին,

Աչկէմէս արտասունք դուս կուքայ՝ արին.

Օրըն իր շաքաթով կարօտ իմ եարին... 79

Էնդուր աչկըս չէ ցամաքում՝ սըրտիս մէջըն արին մընաց,

Վունչիչ դարով չը լավացաւ՝ մըհլամըս հիդ եարին մընաց,

Էշխէմէն հիւանդ պառկեցա՝ աչկըս ճանապարհին մընաց,

Նփ մեռա՝ իժում տիս էկաւ, նազըն բէիղրարին մընաք... 84

Թաք իս մօրէս չէի ծընի. վա՛յ էն օրին՝ ես քիզ տէհայ...

Քու դարդըն ինձի պառլէցուց... 96

... Աչկէմէս ջուհարըն գընաց՝ եարէն կարօտ՝ ա՛խ սունէլէն,

Էլ ապրէլու ումիկ չ՝ունիմ, իմ օրըս կերած գիդէնաք... 81

Եվ ահա.

Ով տէսնում է՝ է՛ս է ասում. «Վա՛յ քու դարին, Սահաթ-Նովա,

Համաշա քիզ պիտինք տէսնի՛ աչկըդ արին, Սահաթ-Նովա,

Ինչո՞վ չէլավ չըռաստ էկա՞ր մէ լա՛վ եարին, Սահաթ-Նովա»։ 82

էս պատճառով էլ մինչդեռ քնած ժամանակն էլ Քուչակ Նա-
հապետի ուրախ սիրտը դարթուն է ու իր յարի ձենն է լսում բըլ-
բուլի երգի մեջ.

«Գիշերս ես ի քուն էի՝ իմ սրտիս ականջն էր ի բաց.
Սիրու հան ի ձայն էած, լօք լսեց սրտիկս ու դողաց.
Կու թըւէր՝ իմ հարին լեզուն ան հաւին բերանն էր դրած... 45

Սայաթ-Նովան միանգամայն հակառակն է պատմում.

«... Ես դարթուն իմ՝ սիրտս է քընած»... 93

Կամ թե չէ.

«Սիրտըս փուրո՞ւմս սըքլուր է, ալ աչկիրըս լաց է անում.
Ծօւլըն նընդած ամբի նըման դօշս ու հախէս թաց է անում» 81

Ու դառնությամբ լի կանչում է.

«Մագա՞մ էլ օշով հար չէ սիրի,
էս ի՞նչ արիր, էս ի՞նչ բան ա... 58

Անիծում է իր հանդիպումը.

«Վա՛յ էն օրին, որ քեզ տեհա...

Եվ որովհետեւ «սե՛րն է որ սեբ կու բերե»,

«Ու՛ր օր ինձ չ'ի սիրի — իս էլ չ'իմ սիրի»։ 130

Անպատասխան, մերժված սերը դադարում, մարում է ժամա-
նակի ընթացքում, սիրտն էլ՝ ասես՝ մեռնում է սիրո հետ ու երգում
է իր հրաժեշտի երգը:

«Նա» չըկա այլևս: Եվ երբ որ «դուն չկաս...»
«Առանց քիզ ի՞նչ կոնիմ սոյբաթն ու սազըն,
Ձէռնէմէս վէր կոծիմ շանգիրըն մէմէկ.
Չոսնքի ուշկ ու միտկըս իրար շաղէցիր,
Փահմէս կու հիռացնիմ հանգիրըն մէմէկ:
Առանց քիզ ի՞նչ կոնիմ աշխարիս մաւըն...
Կու հաքնիմ մաղէղէն, կու հաքնիմ շաւըն,
Կ'էրթամ ու ման դուբամ վանքիրըն մէմէկ... 64

Վերջապես բեղարեւ է.

«Աշխարըս՝ մէ փանջարա է, թաղէրումէն բեղարիլ իմ.
Մըտիկ տըւողն կու խուցվի,— դաղէրումէն բեղարիլ իմ.

էրեգ լաւ էր կանց վտուր էսօր,— վաղէրոսէն բէղարիլ իմ.

Մարթ համաշա մէկ չի ըլի,— խաղէրոսէն բէղարիլ իմ...

Գ' ուղիմ թըռչի բըլբուլի պէս,— բաղէրոսէն բէղարիլ իմ... 136

Նվ էս ամենից վերջը ահա կոռու ձորերոս, Հախապատա վանքի քարերի մեջ, անասպատականի սևերում, մազեղեն ու շալեղեն հագած, աշխարհից ու նրա ուրախություններից, բեմուրվաթ յարից ու նրա նազերից բեղարած, հեռացած Սալյաթ-Նովան, մեր հոյակապ, մեր արքայական Սալյաթ-Նովան, Դավիթ կրտսավորի անունով:

Իմ խոսքերով պատմելու փոխարեն հս գերադասեցի հենց իրենց խոսքերով, իրենց ոճով ու շնչով, իրենց համոզով ու երանգով՝ իրար կողքի դնել մեր հին բանաստեղծներից երեքի սերը: Հարկաւ, նրանք շատ են խորթ ու անծանոթ մեր ընթերցող հասարակության մեծամասնութեանը, և էս տեսակ մի թուցիկ թեթև հոգւած էլ, որ իմ հոգւածն է, անկարող է ծանոթացնել նրանց հետ, և արդեն էսպէս նպատակ էլ չունի, բայց ամեն տեսակետից՝ թե գրական-պատմական, թե լեզվական՝ էնքան են հետաքրքրական, որ ամեն ինտելիգենտ հայ պետք է ծանոթանա նրանց հետ: Երբ ծանոթանա՝ կսիրի:

Նվ ամեն մի ժողովուրդ պետք է սիրի ու պարծենա Քուչակ Նահապետի ու Սալյաթ-Նովայի նման բանաստեղծներով: Բայց մեր խոսքը Նաղաշ Հովնաթանի վրա է: Նա դանք նրան:

Քուչակ Նահապետն ու Սալյաթ-Նովան ունեն իրենց տաղանդի և ուժի գիտակցությունը: Նթե երգում են իրենց սերն ու սիրուհին՝ երգում են ամբողջ աշխարհի առաջ. եթե դիմում են իրենց յարին՝ պատմելու նրա սերն ու գեղեցկությունը՝ խոսում են լուրջ ու հանդիսավոր, ժամանակներին ու ժողովուրդներին ի լուր: Խորը գիտեն, որ իրենք հասարակ մահկանացու չեն:

«Էրազումըն տէսածի հիգ մեզի մէ հլսար մի՛ անի...»

Ասում է Սալյաթ-Նովան իր յարին.

«Ամէն մարթ չի կանա խըմի՛ իմ ջուրըն ուրիշ ջըրէն է,
Ամէն մարթ չի կանա կարթա իմ գիրըն՝ ուրիշ գըրէն է.
Բունիաթըս ավաղ չ'իմանաս՝ քարափ է, քարուկըրէն է...»

(Սալյաթ-Նովա, 66)

«Ծս էն հաւերուն էի, որ գետինն ի կուտ չուտէի...»

հայտարարում է Քուչակ Նահապետը:

Սրանց նման չի Նաղաշ Հովնաթանը: Նա չունի սրանց ուժը, գրա հետ և չունի սրանց հանդիմությունը: Իր քանասանդուկները ներք հաճախ մատնալոր սիրային նամակագրության բնավորություն ունեն, և եթե երգում է, նպատակն էն չի, որ ձենը հասնի հեռու դարերին, այլ իր «այլանեն» մինչև սիրածի վարդափթիթ պարտեզը: Դրանից է ի միջի այլոց, որ նա էնքան մանրամասնություններ է պատմում, որոնք մի ինքնուրույն կենդանություն ու խարմություն են տալիս նրա երգերից մի քանիսին:

Բացի սիրային երգերից Նաղաշ Հովնաթանը մի քանի ոտանավորներ էլ ունի՝ ուրախության սեղանի ու բարեկենդանի, դարնան ու զատկի, մածնի ու մոնթերի, Երեանի կեղտի ու Բիֆլիզի գեղեցկուհիների վրա հորինած:

Դիրքը վերջանում է Նաղաշ Հովնաթանի Հակոբ որդու ողբերգով հոր մահվան վրա:

Նվ ինձ թվում է, որ տակավին շատ բառեր ու ձևեր են մնում աղավաղած ու անմեկնելի, և շատ բառեր էլ կան սխալ բացատրած:

Մի քանի օրինակ.

Առաջին երգը՝ (էջ 35) սիրուհուն դիմելով ասում է.

«Հեքիմես դանդառ կանեմ»:

Պետք է լինի. «Հեքիմես՝ դանդառ կանեմ»:

էջ 45 ասում է.

«Մայիլ եմ աչքերիդ, հադիր ատլասին»:

Պետք է լինի. «...հադիր ատլասին»:

էջ 93 ասում է.

«Թալանեցեք տոլապ տաբեք»:

Պետք է լինի. «Թալանեցեք տոլապ, քաբեք»:

Նույն երեսում. «Մաշի դրեք, ֆանար վառեք»:

Պետք է լինի.

«Մաշիկ դրեք...»: Ժողովրդական ոճ է, որ կնշանակի՝ ճանապարհ դրեք:

էջ 97 ասում է. «Գրէ եկին...»

Պետք է լինի. «Հրէ եկին...»

էջ 38 ասում է.

«Լեւ հագիր դիբա զարբաֆըն», կնշանակի վեր կաց, հագիր. բացատրած է՝ վրայեդ հագիր:

էջ 47 ասում է.

«Ես հիւանդ էի՝ մեյլիք գրել,

Ողջացա, դալում, դալում»:

Ծանոթ. մեջ բացատրած է՝ հաճեցար գրել:

Կարծում եմ մեյլ և իր առանձին սկետք է կարդալ—մեյլ իր-
գրել, մեյլ էիր գրել: Եվ մեյլ ավելի հավանական է արաբական
մեյլ բառը լինի, որ կնշանակե սեր, համակրանք, մտերմություն,
այլև գործ է ածվում սիրտ տալու մտքով (Будагов, Сравн. сло-
варь турко-татарск. нареч.):

Իսկ մեյլ, 48 երեսում, թարգմանած է փափագ, որ նույնպես
սխալ է թվում: Մեյլ մեր բարբառներում հույսի իմաստն ունի: Մե-
լով անել կնշանակի հույս տալ: Հենց Հովնաթանի հրդեհում՝ սի-
րուհին խոսք է ավել որ սկետք է դա, և ահա բանաստեղծը ասում է.

«Մեյլով եմ. դալում, դալում»:

Դաստուր թարգմանած է օրենք, արտոնություն: Դաստուր
գործ է ածվում և իրավունքի, և հրամանի, և ճանապարհի իմաս-
տով: 38 երեսում ասում է.

«Դաստուր տայր խանըն, նըստեմք ձիանըն դեպ մեր վա-
թանըն»:

Եմիշ թարգմանած է՝ միրգ: Եմիշ և սեխ կնշանակի:

Շիշակ բառը թարգմանած է՝ շիշի խորուլած: Շիշակ կնշանա-
կե ջահել:

Մեր ջանդյուղումների մեջ ասում է.

«Իմ եարը քանց քեզ շիշակ»: Բայց շիշակ ավելի շատ գործ է
ածվում ոչխարի ու տավարի համար: Եվ այդ մտքով էլ գործ է
ածել Հովնաթանը իր գրքում:

Ասում է.

«Զենեք թաղա դառն ու շիշակ». էջ 92

Տոլապը թարգմանած է անիվ, նենդ, դարան:

Տոլապ կամ դոլար՝ կնշանակի պահադրան:

էջ 93 երդի մեջ ասում է.

«Տանտերն խոսում չի, միտք արեք, թալանեցեք տոլապ տա-
րեք»: Տոլապ տարեքն էլ սկետք է լինի՝ դոլար, թարեք:

Ղալամբյարը թարգմանած է քանդակագործ: Ղալամբյար կամ
խալեմբյար կնշանակի փորագրիչ, դրանից էլ՝ տպածոյ չիթ.
(Հր. Աճառյան. Թուրքերենի փոխառյալ բառեր հայերենի մեջ):

Կուման թարգմանած է տարակույս: Բայց գործ է ածվում և
կարծիքի մտքով և հույսի: Օրինակ՝ էջ 50 ասում է. «Բեղնե դատ էլ
չունիմ կուման»:

Բողազ թարգմանած է պարանոց: Բողազ կնշանակի և՛ կոկորդ
և կիրճ:

Մուշկուլու թարգմանած է դժվար, դժնդակ: Բայց կնշանակի՞ր
և մոլոր, հարբած: էջ 58 ասում է:

«Երբոր կուտեսնիմ երեսիդ խալըն,

Մուշկուլու փարիշան կըլնի իմ հալըն»...

Հարբած, մոլորված, ցրված կլինի իմ վիճակը, իմ դրությունը:
Բաղան (պատան) թարգ. է մարմին, մեղանում կոնքի և
լանջ ու թիկունքի (ОСОТ И ТАЗ) իմաստն ունի, ավելի շատ
ОСОТ-ի: Հենց գրքի մեջ — էջ 106, եթե չեմ սխալվում, միակ տե-
ղը, որ բաղան գործ է ածվում, էն երդի մեջն է, որ գովում է Թիֆ-
լիսի գեղեցկուհիներին: Ասում է.

«Բաղանըն լայն, մեջքըն բարակ»:

Կան նաև բառեր, որոնց նշանակությունը չեն իմացել ու դրել
են հարցականով: Օրինակ էջ 39 երգիչն ասում է.

«Անղաջ աչքով մտիկ անես,

Ծիծաղելով հոգոց հանես»:

Ծանոթություն մեջ հարց է դրած՝ թերևս շեղաչ, շեղահայաց:
Ոչ, միտքը ճիշտ է դուրս եկել, բայց շեղաչ չի, այլ ղեղաջ և հենց
էդ իմաստն էլ ունի՝ շեղահայաց, ինչպես ասում են՝ աչքի պոչով
նայելը:

Ղանաղան թարգմանել են արյուն թափող, արյան ծարավի և
նույնպես հարցական են դրել: Ղանաղան հենց էդպես էլ գործ է
ածվում՝ արյան թշնամի: Բանաստեղծն իր սիրուհուն ասում է,
էջ 63,

«Ինձ հետ մի՛ կենալ ինչպես ղանաղան...»

Հարուշակ բառի բացատրությունը — (էջ 92) դրած է հարի-
սայ դարձյալ հարցականով: Հարուշակ կամ հրուշակ հալվան է:
Զոկերն էսօր էլ հրուշակ են ասում:

Սակայն էս և սրանց նման նկատողությունները գալիս են
մի բան ասելու, որ հեշտ չի, ինչպես վերևն էլ ասինք, միանգա-
մից անթերի վերականգնել մի գործ, որ աղավաղել ու աղճատել
են հարյուրավոր ձեռքեր ու հարյուրավոր տարիներ:

ԱՅԻՐԱՆԻՆԻ Ե ԽՈՒՂԱՆԻՆԻ.

Նրկար տարիների ընթացքում շատ ուրախ ու տխուր օրեր ենք
անցկացրել միասին: Բայց այնպես է մեր կյանքն ու ճակատագի-
րը, որ ուրախության ժամանակ էլ՝ չես իմանում՝ ուրախությունն է

շատ, թե տխրությունը: Հոբելյանի ժամանակ էլ՝ չես իմանում որն է ավելի շատ — ուրախությունը թե տխրությունը: Սակայն այս ամենը չեն կարող ու չեն կարողացել ընկճել էն հոգին, որ կրում է իր մեջ աստվածային ուժն ու ստեղծագործական շնորհքը, ամենաբարձրը, ինչ որ կարող է աշխարհքում վիճակվել մահկանացուին: Եվ բոլոր ծանր տպավորություններն ու դաժան դեպքերը դատարկ բաներ են այն չքնաղ գիտակցության հանդեպ, թե դու պաշտոն ես առնում գեղեցկին ու ճշմարտին, ու կյանքի բոլոր անախորժ օրերը ոչինչ են ոգևորության սրբազան վայրկյանի առաջ, որ ընդունակ է վայրկենաբար թոթափել այդ ամենը ու մարդուն միշտ վերածնել հավերժական ֆենիքսի նման: Դու ունիս այս երջանկությունը: Բայց բանաստեղծի այս դաշտնի երջանկության հետ միասին կա և մի այլ հզոր մխիթարություն մեր անհամբույր կյանքի մեջ, որ դու այնքան թանկ ես գնահատել. դա գրող-ընկերի վսեմ կապն ու անվերջ սերն է: Եվ ահա այսօր, քո երեսուն տարվան սրբազան ժամերի ու ծանր օրերի հիշատակելի տոնին դալիս եմ՝ ընկերական ջերմ համբույրով: Դարձյալ օրեր անց կկացնենք միասին, շատ կլինեն այդ օրերը թե քիչ — չգիտեմ, ուրախ կլինեն թե տխուր — չգիտեմ, բայց միշտ քեզ հետ կլինի ընկերներիդ սիրող սիրտը:

ԱՐՁԱՆ ԽԱՉԱՏՈՒՐ ԱՔՈՎՅԱՆԻՆ

Խաչ. Արովյանը ծնվել է Երևանի Քանաքեռ գյուղում 1804—5 թվականին: Նա երեսուց աչքը բաց արավ՝ տեսավ՝ թե ինչ անասելի նեղություն էր քաշում մեր ազգը էն ժամանակվա պարսից տերության ձեռքին ու ազգի էս ծանր վիճակը վերք դառավ՝ կպավ սրտին: Մեծացավ, օտար երկիր դնաց ուսում առավ, իր սրտի վերքն էլ հետը մեծացավ ու խորացավ: Ահա էս խոր վերքը, իր աչքի տեսած տանջանքն ու տառապանքը, վռնվին ու քաջությունը հրեղեն լեզվով նա պատմեց մի գրքի մեջ՝ անունը դրեց «Վերք Հայաստանի»: Մեր ազգի սիրած «Վերք Հայաստանին»:

Բաքվի Հայոց Կուլտուրական Միությունը ձեռնարկել է արձան կանգնեցնելու Խաչ. Արովյանին իր հայրենիքում:

Աշխարհքի ամեն կողմից հայ մարդիկ յուրաքանչյուր հին իրենց նվերները, ամենքն էլ ուղում են մասն ունենալ Խաչ. Արովյանի արձանի մեջ: Շատն ու քիչը էստեղ նշանակություն չունի. բանը սիրտը, սերը, դպացմունքն է: Թող հինգ կոպեկ լինի տվածը: Միայն թե ամենքն էլ լինեն:

Երեխեք ջան, «Հասկերի» ընթերցող երեխեք, դուք էլ՝ ամեն մեկդ ինչքան կարող եք՝ ղրկեցեք, որ դուք էլ մասն ունենաք մեր անմահ Աբովյանի արձանի մեջ: Էն Աբովյանի, որ կանչում է.

«Ձե՛ղ եմ ասում՝ ձեզ՝ Հայոց նորահաս երիտասարդք՝ ձեր անումին մեռնիմ, ձեր արեւին՝ զուրբան. տասը լեզու սովորեցե՛ք, ձեր լեզուն, ձեր հավատը՝ զայիմ բռնեցե՛ք: Մեկ դարդակ լեզուն ի՞նչ ա, որ մարդ չկարենա սովորիլ: Բաս չե՞ք ուղիւ, որ դուք էլ գրքեր գրեք, ազգի միջոմն անուն թողաք, ձեր գրքերն էլ օտար ազգեր թարգմանեն, ձեր անունը հավիտյանս հավիտենից մնա անմահ»:

«Էրեխե՛ք՝ ձեր ջանին մեռնիմ. ձե՛ղ եմ ասում իմ դարդը. ձեզ համար եմ գրում. ձեր երեսին՝ զուրբան՝ հողումն էլ ըլեմ, եկե՛ք, վրես կանգնեցե՛ք, թե ազգասիրությունն ու հայրենասիրությունը ձեզ վնաս տա, անիծեցե՛ք ինձ, թե օգուտ, օրհնեցե՛ք, ու լսեցե՛ք ձեր ընկերների լացն ու սուգը. նրանց հորն ու մոր կսկիծն ու ձեր հորն ու մոր ծոցումը զինչ հանգստանալիս՝ ասածներս մտքըներդ բերե՛ք»։ (Ղերբ Հայաստանի)՝:

Եվերները կարելի է ուղարկել «Հասկերի» խմբագրությանը:

ԳՐԱԿԱՆ ՖՈՆՏ

Ինչ խոսք, որ Լեոն պետք է գտներ ու հայտարարեր հայոց տաղադրության չորսհարյուրամյակը՝ ինչպես և արավ: Եվ ահա առաջներս է այդ մեծ կուլտուրական տոնը — ընդհանուր հայոց գրականության տոնը, մեծ հիշատակների, հոյակապ գործերի, փառավոր անունների տոնը: Տոնը այն ամեն նվիրականի ու վսեմի՝ ինչ որ կարողացել է տալ և տվել է հայ ազգը: Բարձր ու լուրջ խորհրդածությունների առատ ու գեղեցիկ նյութ: Եվ անկասկած շատ խոսք կլինի այդ տոնի նշանակության ու հայոց գրականության վրա. բայց չորս հարյուր տարուց հետո հայոց տաղադրությունը, հայոց գրականությունը ինչ խնդիրներ, ինչ հոգսեր է հանում մեր առջև: Սրանց հանդեպ էլ պետք է լինեն այն առաջարկությունները, որոնց մասին խոսում է մեր ընկերը:

Այդ խնդիրներից, այդ հոգսերից մեկը, թերևս կենտրոնականն ու մեծը այն է, որ աշխարհքի ամեն ծայրում հայ գրողը չի կարողանում նվիրվել գրականությանը և իր գործով պարապում է ի միջի այլոց: Հույս էլ չկա, որ կլիովի այդ դրությունը, որովհետև պատճառը շատ է հիմնական. ազգը փոքր է, ընթերցող հասարակու-

թյունը քիչ է, դրականության շուկան— սահմանափակ: Այս տեսակէ փոքր ազգերի մեջ դրականությունը միշտ պահւում է անհատի, հասարակության թե պետութեան՝ արտաքին միջամտութեամբ ու օժանդակութեամբ: Մեր մեջ էլ մի քանի անգամ հրապարակաւ խոսք է եղել— դրականությունն ապահովելու մի ձև գտնել, բայց միայն խոսք է եղել և երբեք դործի չի անցել: Այժմ պատահ ժամանակ է և դրական այս համազգային տոնին հեշտ կարելի էր մի անգամ ընդմիշտ մէնել այդ հին խնդիրը՝ հիմնելով ու հաստատելով մի ուժեղ դրական ֆոնդ: Ընդհանուր հայոց ազգի հիմնած մի ուժեղ ֆոնդ — հայոց դրականութեան համար: Այդ ֆոնդը կ'փոխեր հայոց ամբողջ դրականութեանը, կյանքի քմահաճույքներից կազատեր տաղանդավոր մարդկանց, խանդարւած հներին գործի կոնքեր, սկսնակ նորերին ուժ կտար ու առաջ կքաշեր: Դա կլիներ առաջիկա մեծ տոնի ամենագեղեցիկ հավերժացումը: Նվաճողական պետք է լինի այդ համազգային հողացողութեանը՝ եթե ճշմարիտ է, որ ամբոխներն ու ժողովուրդները դրականութեամբ են ազգ դառնում ու մտնում կուտուրական ազգերի շարքը, եթե դրականութեանը ազգի հոգին է, եթե նրա փառքն ու պարծանքն է, ինչպես հայտնի է լուսավոր աշխարհներում ամեն օր, իսկ մեղանում կրկնվում է հոբելյանների ժամանակ:

ՊԱՏԱՍԽԱՆ Պ. ԿԱՏՈՆԻՆ

Հարգելի պ. Կատոն. «Սուրհանդակ» թերթի № 408-ում¹ տված ձեր պատասխանից երևում է, որ ձեզ իսկի դյուր չի եկել իմ տված այն հարցը, թե արդյոք դուք եք նաև «Կ-ն», «Իրադեկ» և Ս. Չերքեզյանը²: Մի հարց, որ ես շատ գեղեցիկ եմ գտնում և շատ է հարկավոր, որ իմ հերթին կարողանամ ձեր հարցի պատասխանը տալ:

Դուք իմ հարցից խուսափելու, այլև ինձ շփոթելու համար պայման եք դնում, որ նախ և առաջ ես հայտնեմ թե խուզարկու ոստիկանութեան պաշտոն ունեմ: Նվաճողական եք, որ պիտի սարսափեմ:

Ընդհակառակը: Դուք իսկի չեք սխալվում, պ. Կատոն, որ խուզարկուի պաշտոն ունեմ, բայց ոչ թե դադարի ոստիկանութեան, այլ այն ժողովրդի, որի բանաստեղծներից մինն եմ, և եթե կուղեք, նրանից էլ դուրս, մինչև ուր կկտրեն աչքերս ու կհասնեմ:

ձեռքս: Եւ չեք սխալւիւմ, եթե բացականչում եք՝ չգիտենք որտեղ է վերջանում բանաստեղծությունը և որտեղ է սկսւում դադարելի խուզարկուի պաշտոնը:

Գրողները, բանաստեղծները միաժամանակ ոչ այլ ինչ են, եթե ոչ դադարելի խուզարկուներ, որ ոչ միայն ձեր կեղծ անունները հրապարակ կբերեն, այլև ձեր կեղծ հոգին ու կեղծ մտքերը, որ ավելի խորն են ծածկւլած:

Այդ աստվածային դադարելի խուզարկութունն է, որ հայտնադործում է մութը արարածների դադարելի գործերը, աղաղակում է հրապարակում, և այդպիսով հսկում է բարոյական օրենքներին ու շատ նվիրական բաներին դադարելի սրիկայությունների դեմ:

Գադարելի խուզարկու...

Գիտե՞ք, դադարելի պ. Կատոն, եվրոպական մեծ բանաստեղծներից մինը, կարծեմ Հեյնեն, իր հայրենիքին դիմելով՝ ասում է. «Ես քո պահապան շունն եմ»: Ի՞նչ կա որ, թող ես էլ իմ համեստ ուժերով իմ հայրենիքի պահապան խուզարկուն լինեմ: Եւ ահա բռնել եմ ձեզ. պատասխան տվեք իմ հարցին, դուրս եկեք հրապարակ: Ոչ մի բարոյական օրենք չկա, որ մի մարդ խոսի, գործ տեսնի միաժամանակ մի քանի կեղծ անուններով, մի անունը մի բան գրի, մյուսը նրան վկա դա, երրորդն էլ հաստատի, իբրև թե երեք մարդ են մեջտեղը: Մի անունով հայհոյի, զրպարտի, մյուս անունով կանգնի իբրև բանից անտեղյակ, անմեղ մեկը: Մարդ մի երես պետք է ունենա ու մի անուն, մանավանդ նա, որ առաջ է անցնում խոսելու հասարակական ծանր խնդիրների մասին, անհատների ու հոսանքների դեմ:

Այո՛, հասկանում եմ կեղծ անունը, երբ մարդ մի լավ բան է անում կամ գրում ու ծածկում իր անունը: Նա փախչում է փառքից ու պատվից: Բայց երբ մեկը հարձակւում է սրա նրա դեմ, զրպարտում, հայհոյում, կասկածների տակ դցում ու թաքնւում կեղծ անունների տակ, նա փախչում է պատասխանից ու պատժից: Երբ բարի գործ անողի, հերոսի անունն են հարցնում, նա իրավունք ունի նեղանալու և խոսելու բարոյական օրենքից, բայց երբ զրպարտչի, հայհոյիչի ու նման մի վատի օձիքը բռնած ժամանակ նա էլ է համարձակւում աղմուկ հանել ու դիմել նույն բարոյական օրենքներին ու էտիկային, և դեռ ուզում է դրանցով վախեցնել իրեն բռնողին, այդ ես չեմ հասկանում, և ոչ ոք էլ չի կարող ինձ հասկացնել, թե հանդուրժելի է:

Դո՛ւրս եկեք արևի տակ: Այսպես է ասում ձեզ խուզարկու Հով. Թումանյանը:

Ղ. ԱՂԱՅԱՆԻ ԵՐԿԵՐԸ

Ղ. Աղայանի մահից հետո նրա անունով մի որեէ ֆոնդ հիմնելու առաջարկ արին զանազան տեղերից: Եւ այս միտքը աչնքան գյուր եկաւ մեր հասարակութեանը:

Ղ. Աղայանը իր կենդանութեան օրով մի բուն ցանկութեան տներ—տեսնել իր ցրւած գրւածքների լիակատար ժողովածուն: Արդոք չէ՞ր կարելի, թեկուղ ֆոնդի փոխարեն, այժմ հաւաքել ու հրատարակել այդ ժողովածուն: Եւ չէ՞ր կարող գործը իր վրա առնել Հայոց Հրատարակչական Ընկերութեանը:

Գեղեցիկ գործ կլինէր կատարած Հրատարակչական Ընկերութեանը և մանաւանդ՝ Աղայանի սիրելի կյանքի վախճանի ու նրա գրական գործունեութեան հիսնամյակին՝ մեծ համալիրութեան ու աշակցութեան կոտներ հասարակութեան կողմից:

«ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ»

Վաղուց է, որ մեզանում զգացվում է մի կարգին «Հայոց պատմութեան» կարիքը: Վաղուց է, որ նշանավոր դեպքերն իրար ետևից դալիս են ու աղաղակում թե՛ հայ ժողովուրդը շունի և չգիտես իր պատմութեանը, նույնիսկ երեկ մեկնել օրվա պատմութեանը, չգիտի թե ո՞վ է ինքը, ո՞րտեղից է գալիս և ո՞ւր գնում: Եվ փորձանքներն էլ դաս ու խրատ չեն լինելու նրա համար՝ մինչև որ ա՜յդ փորձերի ու փորձանքների պատմութեանը շունենա աչքի առաջ ու մտքի մեջ, մինչև որ չհասկանա նրանց իմաստն ու փիլիսոփայութեանը: Եվ եթե սխալի ու փորձանքի մեջ ընկնի և պատասխանի կանչվի այս տեսակ ժողովրդի մարդը՝ վերջիվերջո՜ նա մի արգարացում կունենա միայն, որ ինքը չի հասկանում իր արածն ու իրեն: Չի հասկանում ինքը, չի հասկանում և նա, ով պետք է պաշտպանի, չի հասկանում և նա, ով պետք է դատի: Մի՞թե սրանից ավելի ողբալի դրութեան մեջ կարող է հայտնվել մարդ արածն աշխարհքում: Եվ զարմանալու ի՞նչ կա, որ նա հաճախ կարող է դատապարտվել ու կորչել և անմեղ:

Այժմ հրապարակի վրա դրված է Հայկական տպագրութեան շորսհարյուրամյակը տոնելու և այդ տոնը զանազան ձեռնարկութեաններով հավերժացնելու խնդիրը: Բավական ժամանակից ի վեր կտրված լինելով արտաքին աշխարհքից՝ չգիտեմ դրա համար ինչ առաջարկներ են եղել՝ բայց որոշ տպավորութեանների տակ՝ կուղենայի, որ ամենալուրջ առաջարկների հետ դրված չիներ և «Հայոց պատմութեան» խնդիրը: Մի «Հայոց պատմութեան»: Մի «Հայոց պատմութեան» պետք է տալ այս ժողովրդին, որ նրան դատողը դատելիս կարողանա ծանոթանալ ու այնպես դատել, որ նրան պաշտպանողը պաշտպանելիս առաջ քաշի այդ պատմութեանը և այնպես պաշտպանի, որ նա ինքը՝ պատասխանի կանչ-

վելիս բաց անի այդ պատմությունն ու այնտեղից հանի իր պատասխանը, որ ուրիշներն էլ ճանաչեն նրան, ինքն էլ ճանաչի իրեն:

Մի «Հայոց պատմություն»:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՍԱՀՄԱՆԱԿԱՆ ՓՈՆԴԵԼ

Մի քանի շաբաթ սրանից առաջ Պետերբուրգի հայ պալուսթ՝ ուշադրության առնելով հայոց պատմագրության և հայագիտության խեղճ վիճակն ու մեծ կարևորությունը՝ խորհրդակցություն ունեցավ հայկ[ական] տպագր[ության] 400-ամյակին նախաձեռնել հիմնելու հայոց պատմագրության և հայագիտության ազդային ֆոնդ, որի նպատակը լինելու է.

Հավաքել, թարգմանել, ուսումնասիրել և հրատարակել.

1) Հայկական, հունական, հռոմեական, ասորական, պարսկական, արաբական, վրացական, ռուսական և այլ ազգերի պատմագիրների տեղեկությունները հայ ազգի մասին:

2) Ռուսական, տաճկական, պարսկական և այլ տերությունների պետական դիվանատներում — արխիվներում գտնվող հայոց պատմ[ագրության] վերաբերյալ նյութերն ու դոկումենտները:

3) Էջմիածնի ամենայն հայոց կաթողիկոսության և Սբսի ու Ախթամարի կաթողիկոսարանների, Պոլսի ու Նրուսաղեմի պատրիարքարանների, այլև Հռոմի Վատիկանի և այլ հոգևոր իշխանությունների արխիվների հայոց պատմ[ության] վերաբերյալ դոկումենտներն ու նյութերը:

4) Էջմիածնի, Վենետիկի, Վիեննայի, Պետերբուրգի, Բերլինի, Փարիզի, Լոնդոնի և այլ տեղերի թանգարանների ու մատենադարանների հայոց պատմ. վերաբերյալ նյութերն ու ձեռագիրները և հայոց վանքերի ու հին հիշատակարանների արձանագրությունները:

5) Հայոց լեզվի, կրոնի, հին ու նոր բանավոր և գրավոր դրականության, երաժշտության, նկարչության, ճարտարապետության և այլ արվեստների վերաբերյալ նյութերն ու ուսումնասիրությունները:

6) Լայն ծավալ տալ պեղումներին և հրատարակել նրանց արդյունքներն ու հետազոտությունները:

7) Հավաքել հայոց և օտար մամուլի մեջ եղած հայոց պատմությունները՝ համար կարևոր նյութերն ու տեղեկությունները:

8) Բոլոր նյութերը հավաքել էջմիածին և այնտեղ ամեն հարմարություն տալ այս գործով պարապող ձեռնհաս մարդկանց:

9) Սրա համար կազմել մի ընկերություն, կամ կապել այս գործը եղած ազգային հիմնարկություններից մեկի հետ:

Եվ 10) Որովհետև այս ամենը երկար տարիների կատարելիք գործեր են՝ առանձին ուշք դարձնել ըստ կարելույն շուտով տալու վերջին դարերի պատմությունը՝ հայերը Ռուսաստանում, հայերը Տաճկաստանում, հայկական դադթականությունը և հայկական խնդիրը:

Նպատակի այս ձևակերպությունը, հարկավ, վերջնական խմբագրությունը չի և ենթակա է շատ նկատողությունների ու լրացումների, այլև միանգամից պարզ չի որոշված միտքն իրադրո՞ծելու գործնական միջոցն ու ճանապարհը: Այս մասին լուրջ դիտողություններ եղան ժողովում, որին մասնակցում էին նշանավոր գիտնականներ և գաղութի ականավոր անդամները: Ապա թե ընտրվեց մի հանձնաժողով, որի մեջ մտնում էին պ. պ. ակադեմիկ Մառ, նկարիչ Վ. Սուրենյան, Պատկանյան և ուրիշները:

Հանձնաժողովը հարաբերության մեջ է մտնելու ուրիշ հայաբնակ քաղաքների հոբելյանական հանձնաժողովների հետ թե՛ առաջարկի խմբագրության և թե գործադրության միջոցի վերաբերմամբ վերջնական եզրակացության գալու և համազգային հանդանակություն բաց անելու համար:

Պետք է ասել, որ Պետերբուրգի խորհուրդը ի միջի այլոց արծարծեց էջմիածնի ճեմարանի լսարանները Հայագիտության Հայկական Ակադեմիա դարձնելու և դրական ֆոնդն էլ պատմադրական կամ հայագիտական ֆոնդի հետ միաժամանակ դնելու խնդիրը, և այս խնդիրները ավելի պաշտպանություն գտան Մոսկվայի հայ ինտելիգենցիայի մի շրջանում, որը պատրաստվում է Մոսկվայի հայ գաղութը ժողովի հրավիրելու և Մոսկվայի հանձնաժողովն ընտրելու:

Անկասկած՝ հայոց տպագրության 400-ամյակի տոնի արտահարդ մեծ կուտուրական խորհուրդն ու արժեքը, ձեռնարկած գործի ընդհանուր ազգային նշանակությունն ու կարևորությունը և ձեռնարկող մարդկանց հեղինակավորությունն ու լրջությունը կենտրոնացնելու են այս գործի վրա ամեն տեղի հայ ժողովրդի աշագրությունը, սերն ու ջերմ, միահամուռ աջակցությունը:

(Ղազարի մահվան հարեգարձին)

Ուղիղ մի տարի առաջ՝ մին էլ այսօր էր, որ նա դարձաւ հիշողություն: Մենք էլ հիշողություններ կգրենք: Ուրիշ ի՞նչ կարող է անել մեր մարդկային ասլիկարությունը ամենազոր մահվան հանդեպ:

Սակայն այսօր, նրա մահվան առաջին տարեդարձին ես այն չեմ պատմելու, թե ինչ զգացմունքով էինք կապված մենք կյանքում ու ինչ օրեր անցկացրինք, ոչ էլ նրանից եմ խոսելու, թե ինչ եղավ նրա մահն ինձ համար, այլ հիշատակելու եմ մի երկու տարօրինակ դեպք: Տարօրինակ են ասում, որովհետեւ տարօրինակ են համարվում, թե չէ, մենք այդ տեսակի դեպքերը ընդունում էինք որպէս սովորական ու բնական երևույթներ:

Մենք հաճախ խոսում էինք բնության ու կյանքի զաղտնի ուժերից, որ տակաւին մարդը չի ճանաչում ու չի գիտակցում պարզսրեն: Խոսում էինք և հոգիների փոխադարձ հաղորդակցության ընդունակությունից, որ տարածություն չեն ճանաչում և չուզում են ամեն տեղ ու ամեն հանդամանքում, բայց միայն նուրբ բնության տեր մարդիկն են զգում ու հասկանում: Եվ մեր մեջ՝ համարելով մեզ էլ այդ տեսակի մարդիկ՝ շատ դեպքեր էինք բերում մեր կյանքից:

Ահա այդ դեպքերից երկուսը. մինը թե ինչպէս նա ինձ տեսավ վտանդի մեջ, մյուսը՝ թե ինչպէս ես տեսա նրա մահը:

Սրանից տասը տարի առաջ, 1902 թվականին, ես Թիֆլիզի Հայոց Ազգագրական Ընկերության խմբագրության մասնաժողովի մեջ էի: Գարնանը, մի գիշեր, երբ հավաքվել էինք խմբագրական մասնաժողովի նիստին, մի անակնկալից ես հանկարծ ընկա: Կես գիշերին ինձ բերին մեր տունը: Դրությունս այդ գիշեր սաստիկ ծանրացավ. բայց, իհարկե, այդ ժամին ամենքը քնած էին ու ոչ ոք էլ բան չէր կարող իմանալ: Գիշերվա մի ժամին մեր դռնը տվին: Գնացին, եկան, թե՛

— Աղայանն է կանգնած ներքեւ մթնում, քեզ է հարցնում: Դուրս եկա հարցնեմ՝ ինչ կա, ինչ է պատահել:

— Դե՛ լա՛վ, լա՛վ... հետո... Ձայն տվեց ներքեւից ու գնաց:

Առավոտը եկավ, դեմս կանգնեց ու դարմանք հայտնեց, թե ինչպէս է, որ ես կենդանի եմ: Պատմեց ու նկարագրեց, նկարագրեց ամենայն ճշտությամբ, թե ինչ դրության մեջ էր տեսել ինձ գիշերը: Նրա համար էր վախեցել ու եկել անժամանակ, համոզ-

ված, որ ինձ անսպասելի մի դժբախտություն է պատահել և զարմանում է, որ ոչինչ չի պատահել:

Նա եղածը ծածկեցի նրանից մինչև մի քանի օր անցավ:

Մի ուրիշ անգամ ես տեսա նրան: Տեսա թե ինչ պատահեց նրա հետ, ես էլ վախեցած շտապեցի նրա մոտ, բայց այլևս չէի կարող նրան պատմել...

Այդ անցյալ տարի, ուղիղ մին էլ այսօր, հունիսի 20-ի առավոտն էր: Մի տոթ առավոտ էր: Ժամը 9-ից նոր էր անցել:

Նստած էի գրասեղանի առաջ ու մտք էի անում:

Այս խաղաղ մտորման ժամին հանկարծ առաջս փայլատակեց մի պատկեր, մի կենդանի ու զարհուրելի պատկեր... Ղաղարոսն առջևս գետին տապալվեց... մեռավ...

Այս պատկերը կայծակի արագությամբ, ավելի վառ, քան իրականությունը, եկավ ու անցավ մի անսպասելի ծանր հարվածի պես և այնպես տակն ու վրա արավ, որ ցավի ու շփոթության մեջ սկսեցի մոտիկ բարեկամների ահռմանքները որոնել, թե ո՞րտեղ են, որ հեռադրենք... Մի կերպ աշխատեցի հուզմունքս զսպել. վերկացա, սկսեցի սենյակումս շրջել, բայց չէի կարողանում ինձ տիրել: Այս ժամանակ ներս է մտնում կինս ու տեսնելով ինձ այդ դրության մեջ, զարմացած հարցնում է՝ թե ի՞նչ է պատահել: Պատմում եմ, թե այս տեսակ մի հիմար բան է մտել գլուխս ու չեմ կարողանում ազատվում: Նա ծիծաղում է վրես ու հանդիմանում: Սկսում է խոսել ուրիշ բանից: Հենց այս խոսակցության միջոցին փողոցից ներս է ընկնում գունաթափ որդիս...

— Պապեն ընկավ...

— Ո՞րտեղ...

— Փողոցում...

— Ի՞նչպես թե ընկավ...

— Ուշաթափվեց... տարան տուն... բժիշկների ետևից են վազում...

Վազում եմ: Նրա տանից մոտ եմ... Հեռվից մեր բարեկամներից մեկը ձեռքով դեմս նշան է անում օդի մեջ ու ձայն է տալի.

— Վերջացավ...

Վազում եմ... Մի երկու րոպեից աչքիս առջևն էր նրա վիթխարի դիակը, իսկ ականջումս կանչում էր մեր բարեկամի գուժկան ձայնը.

— Վերջացավ...

Այո՛, վերջացավ: Հավիտյան վերջացավ: Եվ ինչքան բան վերջացավ ինձ համար... որովհետև ինչքան էլ սիրելի լինեք նա

որպես գործիչ, հազար անգամ ավելի թանկ էր, որպես ընկեր, և ինչքան էլ շնորհալի լինեիր որպես ստեղծագործող, անհամեմատ ավելի բարձր էր որպես ստեղծագործություն: Աստծո հազվագեղ հաջող ու պայծառ ստեղծագործություններից միսն էր նա:

Յ.ՆՄԻՏ ՈՒ ՏԳԵՂ ՄՐՅՍՆԱԿ

Նոր-Նախիջևանի Հայոց Բարեգործական Ընկերության խորհրդարանը հայտարարում է, որ Ընկերությունը սահմանել է 600 ռ. մրցանակ հայոց լեզվի դասադրքի համար և պայմանների թվում դրել է այս էական պայմանը. «դասադրքի ուղղությունը լինելու է հին ուղղագրությունը և լեզուն՝ զուտ գրականական առանց գավառաբարբառի»:

Անշուշտ Բարեգործական Ընկերության նպատակներից միսն է այս տեսակ ձևադրությունների օժանդակելն ու խրախուսելը, բայց անկարելի բան է, որ նրա ծրագրի մեջ ասված լինի, թե Ընկերության խորհրդարանը կարող է և՛ ուղղագրական և՛ լեզվական ուղղություններ որոշել և Բարեգործական Ընկերության փողով ու իր քմահաճույքներով դուրս գալ կանգնել լեզվի զարգացման ճանապարհին: Ասում եմ անկարելի բան է, որովհետև ինչպես ամեն մի Բարեգործական Ընկ. խորհրդարան, այնպես էլ Նոր-Նախիջևանի Հայոց Բարեգործական Ընկ. խորհրդարանը միանգամայն անձեռնհաս է այսօրինակ խնդիրներ վճռելու, այլև անմիտ ու տգեղ է՝ դալ փողով կռիվ մղելու այն ասպարիզում, ուր միայն փողն է, որ գործ չպետք է ունենա: Նոր-Նախիջևանի Հ. Բ. Ը. խորհրդարանը բաղկացած է մարդկանցից: Այդ մարդիկ հայոց ուղղագրության ու լեզվի մասին եթե մի առողջ ու խելոք բան գիտեն, համեցեք՝ թող դրեն, կարդանք, հասկանանք, համոզվենք. թե չէ՝ վեր կենալ ու Բարեգործական Ընկ. միջոցներից փող խոստանալ նրան, ով այս ինչ ուղղագրությամբ կամ այս ինչ լեզվով կգրի... էդ հո Մանթաշովն էլ կամ հենց իրենց Նոր-Նախիջևանի հարուստներից մեկն ու մյուսն էլ կարող էին անել. իսկ մենք ոչ թե 600 ռ., այլ 6.000 ռ. կտանք նրան, ով որ ոչ միայն հին ուղղագրությունով գրի, այլև հին լեզվով—գրարար:

Սրանից ով ինչ կհասկանար:

Անկասկած, ոչ մի մրցանակ ու ոչ մի կաշառ չեն կարող կանգնեցնել կամ շեղել հայոց դրական լեզվի զարգացման առողջ ու ազատ ընթացքը, որի գլխավոր աղբյուրը լինելու է հենց գավառական բարբառը, մեր ժողովրդի կենդանի լեզուն, բայց և

սոյնպէս հետաքրքրական է, թե ինչ են հասկանում պարոնայք Նոր-Նախիջևանի Հ. Բ. Ը. խորհրդարանի անդամները, որ ասում են. «Լեզուն՝ զուտ գրականական, առանց գալառաբարբառի»: Եվ արդյոք ի՞նչ կասի այս մասին հայ բանասերն ու հայ ուսուցիչը:

ԵՐԵՎԱՆԻ ՊԱՏԱՌՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ՍՅՍՐՎԱՆ ԻՐԱՆԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

Նորից ոռնում է հին ծանոթ գույժը — «Տաճկաստանում կոտորում են հայերին»...

Նորից կոտորածի մռայլ մղձավանջը ծանրանում է մեր հոգնած սրտերին և նորից ամենուրեք դալկանում է Արևելքի հին տառապալը — հայ ժողովուրդը:

Ոմանք ասում են՝ սուտ է, կոտորած չկա: Հայերի դատարկ սարսափն է միայն, որ աղաղակում է այդպես դարհուրելի: Բայց մեր աշխարհքներին ու կիսավայրենի ժողովուրդներին ծանոթ մարդը ամենայն հեշտությամբ պետք է հավատա կոտորածին:

Եթե մինչև անգամ միայն սարսափն է գոռում ալսօր, մի՞թե սարսափը դատարկ բան է, էն էլ սարսափելի երկրում ու սարսափելի ժողովուրդների մեջ: Էդ էն սարսափն է, որ աղաղակում է ամեն կոտորածից առաջ ի լուր աշխարհի:

Մի՛ ասեք թե սուտ է և ապարդյուն ու թշվառ քաղաքականության մի՛ դիմեք անհույս ու շատ փորձված կողմերում:

Դիմեցեք հայոց պատմությանը, Կովկասի պատմությանը, Արևելքի պատմությանը — նրանք ձեզ կասեն. էդպես է եղել միշտ — սարսափ ու կոտորած, սարսափ ու կոտորած... Իսկ վերջին դարերում սարսափի, կոտորածի հետ միաժամանակ կկարգաք. «ս. պատրիարքը զնաց մեծ եպարքոսի մոտ, նրան հավաստիացրին, որ արդեն կարդադրություն է եղած խաղաղությունը վերականգնելու և չարագործներին պատժելու, կամ թե չէ՝ պատրիարքը հրաժարական տվեց...» և դարձյալ սարսափ ու կոտորած, սարսափ ու կոտորած...

Վերցնենք մեր պատմությունից ժամանակի մի որոշ տարածություն: Ահա ձեզ 1912 տարի:

1912 տարի է մի անհավասար կռվի մեջ միսն ատամն առած մաքառում ու տանջվում է էս ժողովուրդը, կոտորվում ու փշանում է էս ժողովուրդը:

1912 տարի է Արևելքի բոլոր հզորներն ու բարբարոսները արյունով ու արտասուքով հեղեղում ու ողողում էն էս երկիրը: 1912

տարի է սարսափ ու կոտորած, ջարդ ու դաղթ հետևեալ են իրար անընդհատ:

[Էս ամենը դարերով տեսնող ու տանող ժողովուրդը անշուշտ մի իմաստութիւն պիտի հաներ ու սովորեր էսքան դառը փորձերից ու փորձանքներից, մի քաղաքականութիւն պիտի ստեղծեր ու մշակեր իր համար էս դժոխք աշխարհքում:

Բայց լավ փորձելով ու տեսնելով, որ անկարող է միայն ինքնապաշտպանութեամբ իր գլուխը պահել, միշտ աշխատել է միաժամանակ ունենալ մի հզոր դաշնակից կամ ավելի ճշմարիտ — հովանավոր Արեւմուտքի քրիստոնյա պետութիւններից, որովհետեւ նրան անդադար հոշոտում ու ծվատում էին ոչ թե միայն վաշկատուն ցեղերն ու ժողովուրդները Արեւելքի, այլև հենց էն պետութիւնները՝ դրադաշտական թե իսլամ, որոնց հավատարիմ հպատակն ու հարկատուն էր նա:

Եւ 1912 տարի շարունակ իր երկրի մերթ էս, մերթ մշուս կողմերում ինքնապաշտպանութիւն կազմակերպելով ու դիմադրաւելով օրհասական տագնապնեքի մեջ, նա՝ հայ ժողովուրդը երկար դարերով անդադար օգնութիւն ու պաշտպանութիւն է ազերսել քրիստոնյա Արեւմուտքից, և էդքան դարերի ընթացքում միայն երկու անգամ է պատահել, միմիայն երկու անգամ, որ նա Արեւմուտքից գտել է օգնութիւն և ուժեղ հովանավոր:

Առաջինը եղել է արեւելյան հռովմեական կայսրութիւնից — Բյուզանդիայից, երկրորդը — ռուսական կայսրութիւնից:

Հայոց պատմութիւնը հոյակապ է նկարագրում էն տեսարանը, երբ Զիրաւլի մեծ դաշտում մի կողմը պարսկական թշնամի զորքն էր ծփում «իբրև ծով խմն ահեղ», իսկ նրա դեմ Հայաստանին օգնութեան եկած բյուզանդական բանակն էր կանգնած իր խաչանիշ դրոշակով «իբրև լեառն ադամանդեայ»: Եւ մինչդեռ Արեւելքի ու Արեւմուտքի էս ահագին զորութիւններն իրար եկած վճռում էին հայ ժողովրդի ճակատագիրը՝ վերև, Նսլատի նախնական բարձունքին հայոց մեծ ներսեւը գոշում էր. Ա. Տէր՝ բաղկատարած հայցմամբ խնդրելով ի նմանէ հայիլ ի խաչակիր դրօշակ իւրոյ ժողովրդեան», որի աշխարհքը դարձել էր «սպանդարան մաքաիրոսաց»:

[Թերևս ավելի սրտառու է, երբ շատ դարերից հետո Էջմիածնին օգնութեան շտապող ռուսաց բատալիոնները՝ Կրասովսկու առաջնորդութեամբ Աբարանի լեռներից Պարսկաստանի պահաժառանգ Աբբաս Միրզայի տասնապատիկ ավելի ուժեղ բանակի կրակի միջով ձգվում էին դեպի հայոց մայր Աթոռը], և մինչդեռ ամբողջ օրը

Արարատյան դաշտում, Օշականի ձորում, Մեսրոպ Մաշտոցի դերեղմանի շուրջը որոտում էր պատերազմը, մի ուրիշ մեծ ներսես² սեղան էր հանել Հայաստանի սրբությունները և Լուսավորչի դերեղմանի առջև տարածված ամբողջ միաբանությունամբ առ աստված էր աղաղակում պատերազմի ելքի և պարսկական դժոխքի մեջ այրվող իր ժողովրդի փրկության համար. և աչքերը հանած, լեզուները կամ ոտներն ու ձեռները կտրատած հայ մարդիկ մայր տաճարի զանգակների տխուր զողանջունի վրա սողում էին էջմիածին կամ դեպի քրիստոնյա բանակը:

Նվ զուր չի էդ հողի վրա հայոց եկեղեցին արձան կանգնեցրել հայ ժողովրդի ապագա սերունդներին ի դիտություն:

Այո՛, էդ ամենը պետք է լամանն ապագա սերունդները:

[Այսօրվա շատ մարդիկ, հայ թե ռուս, չեն էլ կարող երևակայել, թե ինչպիս են իրար հանդիպել հայն ու ռուսը: Ականատեսներից մինը, հայտնի դեկաբրիստ Ն. Ն. Լաշինովը, իր «խոստովանությունների» մեջ սաստիկ սրտաշարժ պատմում ու նկարագրում է անցյալ դարի սկիզբներում էդ հանդիպումները:

Նկարագրում է տաճկական, պարսկական ու քրդական դադանությունները, պատմում է, թե ինչպիս էին նրանց առաջ սարսափահար փախչում հայերը դեղահան ու տեղահան եղած: Պատմում է, թե ինչպես էին նրանք վազում դեպի ռուսական զորքերը՝ ծեր ու մանուկ, մարդ ու կին, աղաղակելով, русь! русь! здрасти! здрасти!...

Նվ էդ մի բառով էին արտահայտում ամեն բան, և սարսափ և աղաշանք, և սեր և խնդիր, որովհետև լեզու չգիտեին: Իսկ մյուս կողմից. «Не бойтесь! не бойтесь! ձեն էին տալի սարսափահար գյուղացիներին թշնամու դեմ վազող զինվորներն ու արագացնում էին իրենց վազքը:

Ակներև էր, ասում է նա, Լաշինովը, որ գերազանց հանդիսանալու ցանկությունը չէր, այլ յուրաքանչյուրի սրտին հարազատ կարեկցության զգացմունքն էր տանում ամենքին: Մեղանից ամեն մինը մասնակցում էր գժռախտների վիճակին: Նրանք իրենց հանձնել էին մեր պաշտպանությանը, մենք տեսնում էինք նրանց լիովի վստահությունը ռուսական բնավորությանը. նրանց երախտագիտությունը շարժում էր մեզ, հարուցանում էր մեր մեջ ազգային պատվասիրության բարձր ու ազնիվ զգացմունքը: Վերջապես լիտանգի միջի կինը, էն թուլ ու անպաշտպան արարածը, որ սակայն ամեն ժամանակ ու ամեն տեղ մեծ աղդեցություն է ունեցել

սխրագործությունների վրա, ասպետական ռդու վրա,— ահա թե ինչն էր պատճառը, որ մեզանից ամեն միներ հարձակվողներին նկատում էր որպես անձնական թշնամիների և սլանում էր պաշտպանելու ոչ թե իբրև օտար մարդկանց, այլ իբրև իր արենակիցների» (Кавказск. сб. т. I. Отрывок из «Исповеди» Лачинова)³:

Նա, լաչինովը, պատմում է, թե ինչ սրտառուչ խանդավառությամբ էր դիմավորում իրենց հայ կեղեքված ու տանջված ժողովուրդն ամեն տեղ, ինչպես էր աղոթում, լալիս ուրախությունից. թե նույնիսկ էն երեխան էլ, որ նոր էր սկսել թոթովել, իրենց տեսնելիս ինչպես էր կանչում «Здрастуй, здрастуй...»

Իսկ մյուս կողմից ուս օֆիցերներն են դանդաղում, թե հայերին օգնության դնալիս անկարելի է կարգ պահպանել զորքի մեջ, զինվորական շարքերում. որովհետև ամեն մի զինվոր առաջ է նետվում ավելի շուտ օգնության հասնելու համար և խանդարում են կարգը: Անկարելի է լինում կարգ պահպանել:

էսպես. էն լացախառն ու աղոթախառն «Здрастуй»-ն, որով ողջունում էր բազմատանջ հայ ժողովուրդը ռուսական ազատարար բանակին, հենց էնպես աղոթքով ու արտասուքով էլ արձանագրվեց ու համերժացավ «Վերք Հայաստանի»-ի մեջ, ինչպես էն 'ի խորոց սրտի խոսքերից մինը, որ երբևիցե արտասանել է հայ ժողովուրդը աշխարհքի առաջ, և իր մշտական տառապանքի մեջ էլ միայն էն ժամանակ է մի իրական օգնություն տեսել, երբ հնչել է եղբայրական հուժկու «Не бойтесь»-ը հանուն արդարության, հանուն բաղաքակրթության:

Մենք հավատում ենք, որ այժմ էլ, երբ միավում է Անատոլիայի անմար դժոխքը, չի մարած ուս մարդու լայն սրտի մեջ էդ աղնիվ ու վեհ զգացմունքը, որով նա պետք է պարծենա աշխարհքի առաջ. Վենք հավատում ենք, որ այժմ էլ, երբ միլիոնավոր մարդիկ կոտորածի առաջ սարսափահար կարեկցություն ու պաշտպանություն են աղերսում — ռուսական մեծ պետությունը չի հրաժարվիլ Արևելքի մորթվող ժողովուրդներին պաշտպանելու սրբազան ավանդություններից և՛ հիմնվելով միջազգային դաշնագրերով իր ունեցած իրավունքների ու պարտավորությունների վրա՝ կարտասանի իր հսկայական «Не бойтесь»-ը. մենք կյանքի փորձով պիտենք ու հավատում ենք էդ մեծ ուժին ու կենդանի զգացմունքին և հավատում ենք, որ նա վերջ կդնի հայ ժողովրդի էս անվերջ կոտորածին, վայրենի ժողովուրդների անվերջ բարբարոսությունը. քաղաքակիրթ աշխարհքի էս անվերջ խայտառակությունը: D

ՀԵՏԱԶԳԵԼ ԵՎ ՄԻՍՍԻՆ ՏՈՆԵԼ

Էջմիածինը շրջաբերական կարգադրություն է արել՝ հայկական տաղարության 400-ամյակը և հայոց տառերի դյուտի 1500-ամյակը տոնել հոկտեմբերի 13-ին:

Այժմ հարց է առաջ եկել, պետք է ամեն տեղ էջմիածնի հետ միաժամանակ տոնել, թե՞ զանազան տեղեր զանազան ժամանակ: Եվ զանազան ժամանակ առնելով՝ առ այժմ գոնե՝ հասկանում են մի ամիս տարբերություն — նոյեմբերին, ինչպես որոշել է Թիֆլիզի հանձնաժողովը:

Արդ, ի՞նչ է լինելու օգուտը, եթե կաթողիկոսը հոտ վերցնի իր կարգադրությունը և մի ամսից հետո տոնենք, կամ թե չէ տոնենք ջոկ-ջոկ: Ի՞նչ է կատարվելու էդ մի ամսվա ընթացքում, եթե էսքան ամիսների ընթացքում ոչինչ չի կատարվել: Ոչինչ, միանգամայն ոչինչ:

Հիրավի, երբ դեռ ժամանակ կար, կարելի էր, որ քաղաքներն ու հանձնաժողովները հարաբերության մեջ մտնեին, կարծիքներ ու առաջարկություններ փոխանակեին, մի եզրակացության դային, ծրագիր մշակեին. բայց էդ չի արված: Մի ժամանակ լինեք որոշված ընդհանուրի համաձայնությամբ ու ընդհանուրի համար և մի նպատակ. այնուհետև ամեն տեղ կարող էլն ունենալ և իրենց առանձին պայմաններն ու խնդիրները: Չի արված էն, ինչ որ պետք է անվեր, այսինքն միասին տոնել մի համադրային տոն, այժմ ուզում են անել էն, ինչ որ չպետք է անել, անջատ-անջատ՝ էստեղ էնտեղ զանազան ժամանակներ ջգրու հանդեսներ սարքել: Ապարդյուն ու տգեղ:

Միակ ելքն է հետաձգել մի վեց ամսով կամ մի տարով, էդ ժամանակի ընթացքում լուրջ պատրաստություն տեսնել և տոնը կատարել վայելուչ շքեղությամբ ու իմաստուն կերպով ամեն տեղ միաժամանակ ու միասին:

Ղ. Ա.ՂԱՅԱՆԻ «Ա.ՂԱ.ՀԻՏԸ»

Մի քանի տարի սրանից առաջ պ. Լևոն Մանվելյանը Հայոց նոր գրականության վրա խոսելիս մի նկատողություն արավ, թե՛ Ղ. Աղայանը իր «Անահիտը» վերցրել է Թադիսագյանի «Վեպ վարսեն-կան» գրվածքից:

Ես նրան հայտնեցի իմ գիտեցածը, թե «Անահիտը» ժողովրդական հեքիաթ է, որի մի վարիանտն էլ, «Փեշակը ոսկի ա» վեր-

նադրով տպված է Նավասարդյանի հեփիաթների ժողովածուի մեջ¹, էն էլ լոռու վարիանտը, որ Աղայանը գիտեր մանկուց. իսկ վրացական վարիանտը՝ «Թագավորն ու արհեստավորը» անունով տրպված է «Աղբյուրի» առաջին տարում²:

Պ. Մանվելյանն էս ամենը հիշատակել էր իր «Հայոց գրականությունը պատմության» առաջին գրքում³, կցելով սակայն, թե էս նյութն առաջին անգամ մշակել է Թաղիադյանը, որին հետևեց Աղայանը: Եվ խոստացել էր «Վարսենիկի» ու «Անահիտի» համեմատությունն իր տեղն անելու:

Աղայանը սպասում էր խոստացած համեմատության հրատարակությանը, որ ասի էս առարկայի մասին իր խոսքը, բայց դեռ համեմատությունը չտպված ինքը մեռավ: Այժմ դուրս է եկել խոստացված գիրքը, Հայոց գրականության պատմության չորրորդ պրակը, որի մեջ պ. Մանվելյանը իր համեմատությունը անելիս գրում է. «Աղայանը իր սյուժետը վերցրել է Թաղիադյանի «Վեպ վարսենիկան» վերնագրով հեղինակությունից»⁴:

Եվ ահա թե՛ իմ ողբացյալ ընկերի հիշատակի առաջ, թե գրականության պատմության առաջ ես իմ պարտականությունն եմ համարում էսօր գրելու էս մի քանի տողը ճշմարտությունը պարզելու նպատակով, հայտարարելով միանգամայն, որ սրանով պ. Մանվելյանին չեմ վերագրում ճշմարտության դեմ դիտավորությանմբ մեղանշելու որևէ միտք, անընդունակ ճանաչելով նրան էդ տեսակի վարմունքի:

«Անահիտի» սյուժետը Աղայանը Թաղիադյանի «Վարսենիկից» չի վերցրել: Աղայանը մինչև անգամ պնդում էր, որ Թաղիադյանի վեպը փոխադրություն է իտալականից, տալիս էր իտալացի գրողի անունը և խոստանում էր ապացուցանել: Աղայանի «Անահիտի» և Թաղիադյանի «Վարսենիկի» մեջ չկա էն նմանությունը, ինչ որ կա հայ ժողովրդական հեփիաթի և Աղայանի գործի մեջ, որ նույնն է ամենայն հարադատությամբ: Աղայանը էդ նյութն առել է մեր ժողովրդական հեփիաթից, որ ջատագովում է արհեստը: Մի հեփիաթ, որ ունեն բոլոր ժողովուրդները, ըստ էության նույնը, մանրամասնությունների մեջ իրենց առանձնահատուկ երանդով ու կյանքով: Ինչպես գրեթե բոլոր հեփիաթները:

Աղայանը գիտեր էդ հեփիաթի հայկական երկու վարիանտը: էս բոլեին ես իմ ձեռքի տակ ունեմ նույն հեփիաթի վեց վարիանտը: Մի վարիանտ էլ կա, ռուսերեն լեզվով գրի առած իբրև հայ ժողովրդական հեփիաթ, որը ուրիշ բան չի, այլ հենց Աղայանի «Անահիտի» թարգմանությունը⁵: Վերջապես Աղայանը դեռ 1881 թվին «Անահիտի» հենց առաջին հրատարակության մեջ հայտարարա-

րում է դրա ինչ լինելը և որտեղից առնելը: Էդ հրատարակության ճակատին դրած է. «Հին զրույց», «Ազգային բանավոր զրույցներից առած»: Հետո էլ դնում է խորենացու խոսքերը. «Պատմեցից ձեզ... զրույցս անպիտա, յաւանդութենէ ի մեզ հասեալ, զոր և բազումք ի գեղջկաց զրուցեն մինչև յայժմ»:

Իսկ թե ինչու է Աղայանը էս հերիաթին տվել պատմական զրույցի կերպարանք ու փոխադրել Աղվանք Վաչագան թաղավորի ժամանակները, էդ էլ կարելի է պարզ տեսնել էն «հավելվածքից», որ դրել է նույն հրատարակության վերջում հետևյալ վերնագրի տակ. «Մովսես Կաղանկատուացու պատմությունից մի ծանոթություն Վաչագանի ժամանակումն եղած շար և դիվական աղանդների մասին»:

ԱՀԱ ԹԵ ԻՆՁՈՒ

Տաճկահայոց նոր սարսափների առիթով ես մի հոգևած էի դրել «Մեր երեկվան պատմությունն ու այսօրվան իրականությունը» վերնագրով¹, որի մեջ, շատ թուցիկ հայացք ձգելով մեր կյանքի ու պատմության վրա, մեր ներկա վիճակը նկատել էի անցյալի շարունակությունը և ասել էի. «Եթե մեր քաղաքարյան տառապանքի մեջ մի օգուտ ու օգնություն ենք տեսել՝ էդ եղել է Ռուսաստանից վերջին ժամանակներս, և հուսացել էի, թե դարձյալ նա օգնության կգա կոտորածի առաջ կարեկցություն ու պաշտպանություն աղերսող հայ ժողովրդին»:

Էսպես գիտեմ ես մեր արյունոտ պատմությունից, էսպես է ասում ինձ Փոքր Ասիայի ու Կովկասի ղարհուրելի տարեգրությունը, էսպես է խոսում ինձ հետ հայոց գրականությունն ու իրականությունը, էսպես է թելադրում ինձ իմ հասկացողությունն ու խիղճը:)

Արդ, «Հովիտ» շաբաթաթերթի 38 №-ում, պ. Գ. Ենգիբարյանը, ինձ «մեր սիրելի բանաստեղծն» անվանելով հանդերձ՝ էնպես է դուրս բերում, իբրև թե ես տաճկահայերին ապստամբության եմ դրդել իմ հոգևածում, կասկածի է ենթարկում իմ անկեղծությունը ու շատ է նեղանում, որ ես էս տեսակ մտքեր ու դատողություններ եմ արտահայտում:

Այո՛, սխալ, և շատ սխալ կարող են լինել իմ մտքերը, ինչպես կարող են սխալ լինել և իրեն, պ. Ենգիբարյանի մտքերը, բայց ո՞րտեղ է տաճկահայերի ապստամբության ակնարկն իմ հոգ-

վածում, և կամ ի՞նչն իրավունք տվեց «Հովիտի» աշխատակցին անկեղծության ու սրտի խոսք հարուցանելու:

Մի՞թե էդպես են խոսում «սիրելի բանաստեղծների» հետ...

Հիրավի, էս ի՞նչ այլանդակ սովորություն է մեր աշխարհքում. մարդկանց դեմ խոսելիս՝ պարզ ասածը խեղաթյուրել, ստեր փաթաթել դիմացինի վրա, ապա միանգամայն փաթաթած զրպարտությունը զարգացնելով հակառակորդին դուրս բերել ոչ թե էնպես, ինչպես որ կա, այլ էնպես, ինչպես որ իրենք են ուզում:

Եվ էս սգեղ սովորությունը վերջին տարիներս մեր կյանքում իրեն շատ հարմար մի նյութ է դտել — հեղափոխությունն ու ապստամբությունը:

Տարիներից ի վեր մենք լսում ենք հայ մարդկանցից, կարդում ենք հայոց մամուլի մեջ, հենց «Հովիտի» վերև հիշած №-ում էջ նույն բանն են գոռում, թե տաճկահայերի կոտորածները հայկական ապստամբության արդյունք են:

Օտարները աղաղակում են, Տաճկաստանում պաշտոնավարող եվրոպացիք ապացուցանում են, որ էդպես բան չի եղել ու չկա, որ հայկական ապստամբությունն առասպել է, սուտ է, «...армянское возстание—миф». (Ролан Жермен, член Института международного права. «Армения, армяне и трактаты», стр. 153), որ էդ մեղադրանքը ոչ մի քննադատության չի դիմանում—Обвинение, будто бы армяне были зачинщиками возбуждения, не выдерживает критики (Мак Коль, «Султан и Державы», стр. 263, телеграмма британского посланника в Константинополе к Лорду Сольсбёри от 13 дек. 1895 г.): Նրանք ցույց են տալի, որ էդ կոտորածները սարքովի են, եղել են միշտ, և միտք ունին, որ հայ ժողովուրդը ջնջեն, հայկական հարցը ջնջեն, եթե ջնջել չկարողանան, գոնե թիվը կրճատեն, որ միանգամայն ընդմիշտ զրկվի ու ընկնի հարց դառնալու իրավունքից ու կարողությունից: Նրանք հրատարակում են, թե կոտորածներից հետո մեծ վեղիրը սովթանին հայտադիր ներկայացրեց Հայաստանի դրության մասին, նրան հավաստիացրեց, որ էլ շահանդստանա հայկական ռեֆորմների ծրագրի պատճառով, որովհետև այժմյանից արդեն ամեն տեղ մահմեդական տարրը մեծամասնություն է կազմում (Там же, стр. 264. Дешеша итальянского посланника в Константинополе итальянскому министру иностр. дел): Վերջապես, հինգ տերություն միասին վեր են կենում, քննություն են կատարում ու հայտարարում, թե ամեն մի բողոք անիրավության դեմ, ինչքան էլ նա սուր բնավորություն ունենա — ապստամբություն չի, թե հայկական ապստամբություն չի եղել ու չկա... էդ միևնույն է, սրանք իրենցն են շարունակելու:

Այլ ահա ես էլ էսօր ստիպւած եմ հերքելու, թե իմ հողւածումս
ապստամբութեան չեմ գրգռում թուրքահայերին, այլ ասում եմ
կոտորւում են, տանջւում են, և Ռուսաստանը կօղնի էդ կարեկ-
ցութիւնն ու պաշտպանութիւնն աղերսող ժողովրդին:]

Ես, իմ աշխարհայացքով, հայոց թաքաւորութեան կարոտով
մաշվողը չեմ: Ինձ համար լիւրջ հերք է հայ ժողովրդի կուտու-
րական ազատութիւնը կուտուրական ժողովուրդների հղբայրու-
թեան մեջ:

Սակայն, էսօր իմ առաջուց դրածին ավելացնում եմ հետևյալ
խոսքերը: Պ. Ենփրարյանը պատրաստ պետք է լինի, չպետք է
զարմանա ու չպետք է ուշաթափւի, եթե երբեք մի օր էլ էդ տեսակ
երկրում լսի ապստամբութեան գոչը: Ամեն մի ժողովուրդ, ինչքան
էլ նա ռայա լինի (որ հոտ կնշանակի), բաղկացած է կենդանի
մարդկանցից, հորից, մորից, քրոջից, եղբորից, ամուսնուց, որ-
դուց... Դրանք հավիտեան չեն կարող տանել թե՛ իրենց և թե՛ իրենց
հարազատների տանջանքն ու անպատվութիւնը:

Սարգիսյին կարողութիւնն ու համբերութիւնը, ինչքան էլ
մեծ լինի, մի սահման ունի: Եսկ էն հարցին, թե էդ տեսակ դեպ-
քում Ռուսաստանը դուրս կգա կռիւ դաշտը թե չէ, կօղնի հայերին:
Թե չէ, մի հարց, որի պատասխանը հենց տեղն ու տեղը ինքը պ.
Ենփրարյանն էլ տալիս է բացասաբար, առարկելով, թե Ռուսաս-
տանը պատերազմ չի ուղղում, ես դրան էսպես կպատասխանեմ:
Ռուսաստանը 1877 թվականին էլ ամեն կերպ աշխատում էր խա-
ղաղ ճանապարհով վերջացնել բուլղարական խնդիրը, էն ժամա-
նակ էլ պատերազմ չէր ուղղում, էսպես էլ հայտարարում էր մինչև
պատերազմի նախօրյակը և պատրաստ էլ չէր իսկի, բայց ստիպ-
ւած եղալ պատերազմի դուրս գալու. հետևաբար չի ուղղում — ու-
րիշ բան է, չի գնալ — ուրիշ:

[Այնուհետև պ. Ենփրարյանը իմ դեպի Ռուսաստանը տածած
հուշերի վերաբերութեամբ անկեղծութեան ու շիտակութեան հարց
է հարուցանում, և ես ինձ զգում եմ ավելի ամուր դիրքի մեջ: Նա
հարցնում է, մի՞թե ես հավատում եմ, որ ռուսները եթե հարցու-
րարի առաջ հայերին օգնեցին՝ էսօր էլ կօղնեն:

Ես պատասխանում եմ — այո՛, էսօր էլ մեզ ռուսները կօղ-
նեն, ինչպես օգնեցին 100 տարի առաջ և նրանից հետո էլ շատ
անգամ:

1878 թվականին էլ մեզ կօղնեին ռուսները և էսօրվա դրու-
թիւնը չէր լինիլ, եթե չլինեիր Անգլիան և եվրոպական պետութիւն-
ների կոնցերտը: Նա դուրս չէր բերում իր զորքերը տաճկական
վիլայեթներից, մինչև սուլթանը շիրագործեր հայկական բարենո-

ըողումների ծրագիրը, բայց նրան ստիպեցին, ղորքը դուրս բերին, մեջ տեղը մնացին դատարկ խոսքերն ու խոստումները, որոնց չկատարելու համար Տաճկաստանը ավելի ևս եռանդով կալավ հայն ու հայկական հարցը մեջ տեղից վերացնելու դժոխային գործին: Նրանից հետո էլ, 90-ական թվականների կոտորածներից հետո էլ եվրոպացի դիվանագետները ասում էին. հայկական ռեֆորմների հարցը ձգձգելը կնշանակի էդ հարցը լուծելու գործն ասլադայում հանձնել Ռուսաստանին: Նրանցից շատերն էն ժամանակ էլ գտնում էին ու խոստովանում, որ միայն Ռուսաստանն էր լավ լճոտմ և նրան պետք է թողած լինեին վճռելու հայկական հարցը: Ասացեք խնդրեմ, եթե եվրոպացի քաղաքագետները կարող են էդ քան հույս ունենալ Ռուսաստանի վրա՝ ի՞նչ զարմանալու բան կա կամ ի՞նչ հանցանք, որ մի հայ մարդ ու հայ գրող էլ նույնպես էդ հույսն ունենա ռուսների վրա: Մի հայ գրող, որ գտնե եվրոպացիների շափ կարող է գիտենալ իր ժողովրդի պատմությունն ու դրությունը:)

Նվ մեզ զբաղեցնող հարցի վերաբերությամբ միշտ ես ունեցել եմ մի հայացք ու մի համոզմունք, հիմնած մեր պատմության ու իրականության վրա, ու ոչ մի տեղ և ոչ մի ժամանակ էլ չեմ թաքցրել իմ կարծիքն ու իմ զգացմունքը:

[Սրանով էլ պետք է բացատրել էն վրդովմունքը, որ ես ունեցա ու հրապարակով հայտնեցի, երբ Պոլսում, Բյուրքիայի հողի վրա, էն հողի վրա, ուր երբեք չի ցամաքել մարդկանց արտասուքն ու արյունը և էն օրերն էլ դեռ ծովացած էր 20 հազար ադանացիների արյունը — միտինդ էին անում ու խոսում Ռուսաստանի դեմ: Մի՞թե ես չգիտեի թե ուրիշ նեղացող եթե չլինի, դոնե էն միտինդ անողները կնեղանան ինձանից:

Դրանից մի քանի տարի առաջ էլ, թուրք-հայկական ընդհանրումների ժամանակ, երբ հարկադրված, հայի պատմական ինքնապաշտպանությանը դիմելով հանդերձ, աշխատում էի իմ հայրենիքում հաշտություն ու խաղաղություն հաստատել հայ ու թուրքի մեջ, առանց խտրելու, թե որինն է էս սարսափած երեխան կամ էս դաշկացած կինը, էն ժամանակ էլ, թե՛ ինքնապաշտպանության գործում, թե՛ խաղաղության, եղել եմ միշտ ռուսաց պետական մարդկանց հետ) հաստատ համոզված լինելով, որ էդ պետությունն է միայն մեր երկրում եղած կարգը հաստատողն ու պահպանողը, որ նրա բացակայությունը Կովկասից՝ կվերադարձնի էն դժոխքը, որի մեջ դարերով էրվել են բոլոր ազդերն ու ցեղերը հավասար, էն դժոխքը, որ տեսել ենք անցյալում և որ տեսանք մեր օրերում, մեր աչքով ռուս պետության ժամանակավոր խառնակության ու թուլության օրերում:)

Տրամաբանորեն էս հայացքից ու համոզմունքից էլ առաջ դալով ևս տպած էդ իմ հոգւլածը՝ դրել եմ ամենայն հետևողականությամբ ու անկեղծությամբ:

Բայց շարունակենք:

Ե Շատ սառն ու օբեկտիվ հարցրել եմ կյանքին ու պատմությանը, թե ինչո՞ւ էր տաճկական պետությունը կոտորում հայերին և ինչո՞ւ է կոտորում: Ինչո՞ւ է Ռուսաստանը պաշտպանել հայերին և ինչո՞ւ պետք է պաշտպանի:

Ձէ՞ մարդիկ կան, որ կարծում են, թե Աբգյուլ Համիդը կոտորում էր հայերին, որովհետև արյունոտ մի բռնակալ էր և սիրում էր կոտորել... Տաճկահայերն էլ մի երգ ունեն. ասում է՝ մկները քրդերի արտերը կերան, քրդերը որ տեսան մկներին չեն կարողանում հաղթել՝ ետ դառան հայերին կոտորեցին...

Այո՛, աշխարհքին հայտնի մի պարզ ճշմարտություն է, որ Տաճկաստանում կոտորում են հայերին: Բայց պետք է գտնել սրա հետևը թաքնված մյուս ճշմարտությունը — պատճառը, որը կարող է շատ բարդ լինել:

Ե Ինչո՞ւ է Տաճկաստանը, Համիդյան թե ժյոն թուրքական, բռնապետական թե սահմանադրական, հալածում ու կոտորում հայերին և թույլ տալիս կոտորելու նույնիսկ մկների ջգրու, ինչպես ասում է ժողովրդական երգը:

Էս մի հարցին մի քանի պատասխան են տալիս: Ասում են՝ որովհետև հայերը քրիստոնյա են... որովհետև անտեսական խնդիր կա... որովհետև հեղափոխականներ կան... որովհետև վրեժ կա... որովհետև անկարգ կառավարություն է, խառն է...

Էդ ամեն որովհետևներն էլ կարող են լինել և կան. սակայն մի որովհետև կա, որ ինձ թվում է թե ամենալուրջ պատճառն է հայկական կոտորածներին:

Վերցրեք Թյուրքիայի քարտեզն ու մտիկ արեք: Դա մի նոր պետություն է, որ դրսից եկել է ու կոպիտ ուժով նստել հին կուտուրական ազգերի ու նրանց հայրենիքների վրա: Եվ էդ երկիրներից մինը թե կա, որ նա համարում է ու դարձրել է իր հայրենիքը, ոչ Բալկանյան թերակղզին է, ոչ Աֆրիկայի հյուսիսը, այլ Անատոլիան, Փոքր Ասիան, էն երկիրը, ուր հայ ժողովուրդն էլ հնազույն ժամանակներից նստած պաշտում է իր Մեծ Հայաստանը, իր ազգային նվիրառկան վայրերն ու սրբությունները ու էն հողի վրա էլ հարուցանում ու զարգացնում է հայկական հարցը: Էս տեսակետից էլ հայկական հարցը Տաճկաստանը հուզող ամենածանր ցավերից մինն է, և հետզհետե թերևս դառնա ավելի ու ավելի ծանր, քանի թուրքն ստիպված լինի սեղմվել դեպի էս կողմերը: Եվ ահա էս

հարցից ազատվելու հնարը էսպես է վճռել թուրքի պետական հանճարը— հայերին կոտորել կամ հալածել, քշել, դադլթեցնել։ Այո՛, վայրագ ու տնօրեն է էս ճանապարհը, այլև խելագար, սակայն հաստատ։ Եվ էս ճանապարհով էլ նա արդեն հասել է մեծ հետևանքի։ Թե՛ եվրոպական մեծ պետությունների հյուպատոսների ու դեսպանների, թե՛ գիտնական ճանապարհորդների, թե հայոց պատրիարքարանի տված ստատիստիկական տեղեկություններով Տաճկաստանի ինչը հայաբնակ վիլայեթներում հայ ժողովրդի պրոցենտը (տոկոսը) տատանվում է 14—24-ի մեջ, իսկ ոչ մի վիլայեթում հայը չի կազմում ազգաբնակչության 50 տոկոսը։ Էս դեռ 80-ական թվականների ստատիստիկան։ Իսկ նրանից հետո ի՞նչքան ժողովուրդ կոտորվեց, ի՞նչքան ժողովուրդ գլուխն առավ փախավ, դադլթեց, ի՞նչքան ժողովուրդ պակասեց...

Վանի ուռաց հյուպատոս Մայեվսկին իր «Ванский вилайет» տեսլականախրություն մեջ ասում է՝ Վանի վիլայեթից 15—20 տոկոս պակասեց հայ ժողովուրդը միայն 1895 թվի կոտորածով։ Ասում է դյուղեր ու տեղեր կան, ուր ժողովրդի կիսից ավելին ջարդվեց ու դադլթեց։

Եվ էս ջարդին ու դադլթին վերջ չկա։

Էսպեսով էլ ստեղծվել է մի դրություն, որ նշանավոր գիտնական էլիզե Ռեկլյուփն տրամադրում է լուրջ կերպով կարծիք հայտնելու, թե հայ ժողովուրդը ոչնչանալու ճանապարհի վրա է, և շատ չի քաշիլ ուր, Արևելքի մի քանի անհետացած կուլտուրական ազգերի նման, նա էլ կիջնի պատմության ասպարեզից։

Մի դրություն, որ մանավանդ երբ տեսնում եք չի փոխվում, և որի վրա ձեր հիշողության մեջ երբ դալիս ավելանում են հենց միայն վերջին դարիս նախճիրները—1822 թվի հուլյների կոտորածը, 1850 թվի նեստորականների կոտորածը, 1860 թվի մարոնիտների ու սիրիացիների կոտորածը, 1876 թվի բուլղարների կոտորածը, 1892 թվի եզիդների կոտորածը։

Էս պատճառով էլ Ֆր. Գրինն ասում է. «Երբ Տաճկաստանից Կովկաս ես անցկենում, էդ միևնույն է, թե անապատից պարտեզ ես մտնում, անապահովությունից կատարյալ ապահովության ես անցնում, կարիքից ու ցավից լիության ու բարեկեցության մեջ ես ընկնում («Положение армян в Турции», 268)։ Այո՛, միանգամայն ուրիշ պատկեր է Ռուսաստանում։ Դրա համար էլ բոլորովին ուրիշ հարաբերություններ են եղել էստեղ ու ուրիշ հարաբերություններ էլ պետք է լինեն։ Էդ պատճառով էլ մենք Ռուսաստանի համար ոչ այլ ինչ ենք, եթե ոչ ավանդարդ, ինչպես ասում են սովորաբար։ Եվ հավատարիմ ավանդարդ, որովհետև էստեղ կոտորածներից ա-

զատիլի ենք, թվով բազմապատկիվել ենք, տնտեսականապես հարստացել ենք, կուլտուրապես առաջ ենք գնացել, և դեռ սպասում ենք ավելի լավ օրերի: Ռուսաստանն էլ մեզանից ոչ մի վատութուն չի տեսել անցյալում, ապագայում էլ ոչ մի երկյուղ չունի: Էս 25—30 տարվա սառնութունն էլ, որ սկսվում է հայոց Գեորգ IV թուրքասեր կաթողիկոսի ու Դոնդուկով-Կորսակով հայտնաց կառավարչապետի օրերից, հեշտ կարող է վերջանալ Գեորգ V-ի կաթողիկոսության ու կոմս Վարանցով-Դաշկովի փոխարքայության օրով: Ռուսական սահմանադրութունն էլ, որ ծանր երկունքով հասունացած կյանքն է ծնել, ինչ ուզում է լինի, ինչքան էլ սատանվի— դեպի առաջ է ղնալու, դեպի ավելի լայն հորիզոններ ու պայծառ օրեր, թուրքական սահմանադրութունը չի որ, անակնկալ ու օտարոտի, Պոլսին տիրող բարձունքներից ընկել է թնդանոթի ռումբի հետ, հար և նման 76 թվականի Համիդյան սահմանադրության և ճիշտ նույն հանգամանքներում ու միևնույն նպատակով— մինը Տաճկաստանն ալատելու բոլգարական փորձանքից, մյուսը մակեդոնական, ուրիշ ոչինչ: Եթե մի ժամանակ մարդիկ կային, որ չէին հավատում, այժմ էդ տեսակ մարդիկ էլ չպետք է լինեն:

Ռուսաստանում մենք ունեցել ենք և կարող ենք ունենալ կուլտուրական մաքառում՝ Նվ ես համաձայն չեմ էն ողբերի ու ողբասացների հետ, թե մենք կորչում ենք էդ մաքառման մեջ. էդ տըրտունջները պետք է բացատրել գլխավորապես ավելի առաջ գնալու տենչանքով. ընդհակառակը, մի հետադարձ հայացք կհամոզեր, որ հենց ազգային տեսակետից երբեք էնքան ռեժիմ չենք եղել— ինչպես էսօր:

Խոսքս եղրափակելով ասում եմ, մենք Ռուսաստանում գտնվում ենք աշխարհիս լավ ժողովուրդներից մեկի և լավ գրականութուններից մեկի ազդեցության տակ, Տաճկահայաստանն էլ կազմում է Ռուսաստանի արևելյան ազդեցության մերձավոր շրջաններից մինը, և դրեթե միմիայն Ռուսաստանի էնտեղ էլ անցյալում նա է կամեցել և այժմ էլ նա կկամենա ու կկարողանա վերջ դնել էս ծանր դրությանը:

Հարկավ, մարդիկ կլինեն, որ կառարկեն, թե էդ ամենը Ռուսաստանը տրեկ է, կանի, որովհետև էդպես են պահանջում իր շահերը: Ես դրան կպատասխանեմ...— Ավելի լավ, որ հզոր Ռուսաստանի ու հայ ժողովրդի շահերը բռնում են իրար: Հենց դրա մեջն է կայանում հայ ժողովրդի օգնութունը, և դրանով է նա հաստատ:

Ահա թե խնու և ինչպես իմ հույսերն ու համակրանքը կապվում են Ռուսաստանի հետ:)

Ասում են՝ փշացալ հայկական տառերի գյուտի ու տպագրության մեծ տոնը: Փշացալ թե չէ՝ էդ մասին հետո կխոսենք, բայց զլխավորը—էսօր, մեծ տոնի առիթով հայ ժողովրդի առջև արդեն կանգնած են երկու մեծ գործ — Հայոց Կրթական Ֆոնդն ու Հայոց Գրական Ընկերությունը իր Գրական Ֆոնդով:

Այո՛, տոնի առիթով, բայց տոնական զգեստ չեն սրանք, որ տոնի օրը հազնենք ու տոնն անցնելուց հետո հանենք մեր հագից: Ո՛չ, դրանք դալիս են շատ ապրելու, շատ ապրեցնելու և շատ լուսավոր ու անմահ գործեր առաջ բերելու վեհ ու վսեմ նպատակով:

Դրանց կարիքը վաղուց է զգացված մեր կյանքում, վաղուց են սպասում դրանց, ու շատերն են դերեզման իջել, դուր սպասելով հարազատ ժողովրդի ընդհանուր պաշտպանությանը՝ լույսի ու խավարի ծանր ու սրբազան կռվի մեջ:

Մեղանից մեծ ու հառաջադեմ ազդերի մեջ էլ դպրոցն ու գրականությունը կարոտում են արտաքին օգնության և վայելում են ազդերի ու պետությունների խնամքը, ո՛րքան ավելի ևս անհրաժեշտ պետք է լինի էդ խնամքն ու հոգացողությունը մեղանում:

Եվ շարունակ խոսել, շարունակ գրել, բացատրել ու շեշտել են մեղանում դպրոցի ու գրականության նշանակությունը: Շարունակ ցույց են տվել, դանդատվել ու հառաչել դպրոցի ու գրականության, ուսուցչի ու գրական գործչի տաղնապալի միճակի վրա: Շարունակ երազել, ցանկացել ու առաջարկել են հայոց դպրոցն ու գրականությունը ապահովելու անհրաժեշտ գործը:

Եվ ահա էսօր, մեծ տոնի օրը, էդ ցանկությունները մարմին առած կանգնած են հայ ժողովրդի առջև, ու դարերի խորքից նրա վրա նայում են Մեսրոպներն ու Սահակները, Խորենացիներն ու Նղիշենները, Նարեկացիներն ու Շնորհալիները, նրանց միջնադարյան ու նոր ժամանակների հաջորդները, նրանց պայծառ գործի բոլոր գործակիցները: Նայում են նրանց անմահ հայացքները, իսկ մենք խոսքից անցնում ենք գործի:

Բացված է գործի ասպարեզը:

ՆՈՎԱՍԻ ՀՍՅՈՅ ԳՐԱԿԱՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆ ԵՒ ԻՐ ԻՆՆԱԴԱՏՆԵՐԸ

Բացվեց Կովկասի Հայոց Գրական Ընկերությունը և, չնայելով իր միանգամայն չեզոք, բարձր ու լայն բնավորությանը, սա էլ իր ծննդյան շնորհավորանքների հետ միաժամանակ ենթարկվեց մեղանում հարձակումների ու վիրավորանքների:

Դեռ նոր էր վերջացել Ընկերության առաջին Ընդհանուր ժողովը, որ պ. պ. Հակ. Գենջյանը ու Սեդրակ Թառայանը սկսեցին իրենց հարձակումները Ընկերության դեմ («Մշակ» № 245 և «Ընկեր» 21 հոկտեմբերի):

Հրատարակեցին, թե «Խաթաբալան», «Հովիտը», «Տարազն» ու «Մշակը» չեն մասնակցում Ընկերությանը: Ապա թե Շիրվան-զադեն հայտարարեց, թե հեռու է պահում իրեն Ընկերությունից («Եսկ» № 245):

Նվ էս ամենը էն ժամանակ, երբ դեռ նոր է բացվել Ընկերությունը և տակավին չեն վերջացել բացման շնորհավորությունները:

Ինչու՞, ի՞նչ է պատահել, ի՞նչ են ասում նրանք:

«Մշակը» (№ 248)¹ ասում է. հիմնադիրները կուսակցական ու դավ շարժվեցին, փոխանակ իսկական գրողներին հրավիրելու և անդամ ընտրելու ինքնաբերաբար (?), դիմեցին քվեարկության եղանակին, որ ընտրեն նրանց, ում հարկավոր կհամարեն:

Էսպես են ասում «Մշակի» խմբագիրները, էն մարդիկ, որ հաստատ զիտեն՝ կանոնադրություն կա մեջտեղը և կանոնադրության § 4 ասում է. «Ընկերության անդամների թիվը սահմանափակված չի և սեռի մեջ խտրություն չի դրվում. անդամներն ընտրվում են ընդհանուր ժողովում գաղտնի քվեարկությամբ»:

Բայց նրանք, «Մշակի» խմբագիրները, էն էլ զիտեն, որ Թիֆլիզում կա Ժուռնալիստների ընկերություն: Գիտեն, որ իրենք անդամ են էդ Ընկերությանը: Գիտեն, որ էդ Ընկերության մեջ էլ անդամներն ընտրվում են գաղտնի քվեարկությամբ: Գիտեն, որ նույնիսկ իրենք են մասնակցել էդ Ընկերության կանոնադրության կազմելուն, որ ասում է՝ անդամներին պետք է ընտրել գաղտնի քվեարկությամբ: Գիտեն, որ էդ միևնույն կարգն է տիրում և Մոսկվայի ու ռուսաց գրական ընկերության մեջ: Էդ ամենը զիտեն, և լավ զիտեն ու գտնում են շատ էլ կանոնավոր: Բայց... հենց որ խնդիրը փոխադրվեց հայկական հողի վրա ու մեջտեղ եկան հայ գրողները — էդ միևնույն մարդիկ միևնույն կարգը անվանում են կուսակցականություն, ետին մտքով ու շար գիտավորությունով սարքած դավադրություն ու ամեն կերպ ճշնում ու տքնում են դորժը տակն ու վրա անել: Նվ խուլ մնալով հայոց հաստատությունների ու հայ անհատների շնորհավորություններին, ուրախությանն ու նվիրաբերություններին, էդ մասին տեղեկություն չտալով իրենց ընթերցողներին, այլև մերժելով Ընկերության պաշտոնական շնորհակալությունների տպագրությունը — հրձվանքով արտատպում ու ձայնակցում են, թե Բաքվի «Каспий»-ն ասում է — Հայոց Գրական Ընկերությունը պետք է կործանվի...

Արդյոք ինչո՞ւ բացատրել էս հրեշավոր երևույթը, էս դարձա-
նալի ու դարհուրելի վարմունքը:

«Մշակի» խմբագիրներն ասում են, թե իրենք չեն մասնակցում
Հայոց Գրական Ընկերությանը, նաև էն պատճառով, որովհետև
նրա մեջ ընտրվել ու ընդունվել են և ոչ գրական մարդիկ: Նույն
առարկությունն է անում և Շիրվանզադեն «Եսկու» թերթի մեջ:

Շատ լավ: էս առարկության արժեքը տեսնենք:

Թե «Մշակի» խմբագրությունը, թե Շիրվանզադեն չէին եկել
հենց Ընկերության բացումին, հենց առաջին ընդհանուր ժողովին:

Չէ որ էն ժամանակ դեռ հայանի էլ չէր թե ինչ մարդիկ էին
ընտրվելու. ուրեմն ո՞նց էին կարող նրանք էսպես մտածել և ինչ-
պես են առաջ բերում էս առարկությունը:

Ինչ վերաբերում է հիմնադիրներին, նրանց անունները հայտ-
նի էին Շիրվանզադեին դեռ կանոնադրության ստորագրության
օրից, երբ իր անունը գրել է բԺ. Զարդարյանի, բԺ. Մինասյանի
անունների շարքում, և դեռ նրանց մեջ էլ ամենավերջին տեղը:

Ի՞նչպես պատահեց, միայն նոր միտն եկավ, որ նրանք զը-
րականության (այլև գիտության ու հրապարակախոսության) հետ
ոչ մի կապ չունեն:

Սակայն դեռ մնում է ամենից էականը: Թե «Մշակը», թե
Շիրվանզադեն գիտեն, որ կանոնադրության հենց § 1-ով Հայոց
Գրական Ընկերությանը կարող են անդամագրվել բոլոր էն մարդիկ,
որոնք հայոց մեջ աշխատում են գրականության, գիտության և
մամուլի ասպարեզում, լինեն նրանք տաղանդավոր գրողներ, թե
պարզ գրչի մշակներ, մեծ գիտնականներ, թե գիտությունը ժողո-
վրդականացնող մահկանացուներ, նշանավոր հրապարակախոս-
ներ, թե թերթերի համեստ աշխատակիցներ:

Արդ, հարց եմ տալիս. նրանք կարո՞ղ են ասել, թե ընդուն-
վածների ցանկում կան մարդիկ, որոնք՝ կանոնադրության տեսա-
կետից չախտի լինեին: Իսկ եթե բանը կրեբեն անհատական դնա-
հատության, համեցեք, էնպես կրճատեմ ձեր գրողների թիվն էլ,
հրապարակախոսներին էլ, որ երկու ձեռքիս մատներն էլ շատ դան
հաշվելու համար: Բայց կա հասարակական տեսակետ, կա կանո-
նադրություն, որ սվելի լայն է բաց անում Ընկերության դռները,
նշանավորների հետ ներս է հրավիրում և մեր մտավոր կյանքի հա-
մեստ աշխատավորներին, միասին հավաքվելու, միասին հոգալու
գրականության ու գրողի հոգսը. ասացեք, աստծու սիրու համար,
ի՞նչ կա էստեղ սարսափելի ու դառապարտելի:

Ընկերության նպատակը պարզած է կանոնադրության հետե-
վյալ կետերում.

1. Իր անդամների նյութական դրուժյան բարվոքումը:

2. Նրանց մտավոր, բարոյական և գեղարվեստական զարգացման նպաստելը:

3. Նյութական փոխադարձ օգնություն:

Էս երեք կետով եթե օգտվելու են մեծերը, ինչ կլինի որ փոքրերն էլ օգտվեն, չէ՞ որ փոքրից են մեծանում, աննշանից են նշանավոր դառնում:

Վերջապես մեր մեջ կան սկսնակներ. իսկ մենք, որ սկսնակ ենք եղել մի օր, գիտենք թե ինչ կնշանակի սկսնակ լինել մեր աշխարհքում: Նրանց տաղանդի ու ապագայի վրա շատ հեշտ կարող են վեճ հարուցանել, ոչ գրական մարդիկ համարել ու թողնել դուրսը: Բայց եթե երևակայենք, որ նրանց 10-ից կամ 20-ից մինը կարող է տաղանդավոր ու շնորհքով մարդ դուրս գալ մեր գրականության մեջ — դրա հետ կարող ենք գտնել և մեր խտրականության հանցանքի չափը:

Հայ գրողը եթե ուզում է գրականության մեջ զգուշ լինի ու խստապահանջ — թող էդպես լինի իր գրչի ու գրականության վերաբերությամբ, ոչ թե ուրիշների առաջ փակի օրենքով թույլ տված հիմնարկության դռները, մի հիմնարկության, որի անմիջական նպատակն է օգնել, զարգացնել ու բարձրացնել:

Շարունակելով հասարակության կարծիքը գրգռել նորաբաց Հայոց Գրական Ընկերության դեմ՝ «Մշակը» տարփողում է ցավազին բողոքելով, թե Ընկերության ընդհանուր ժողովում ընտրական քվե չստացավ «իսկական գրող Շիրվանզադեն»: Եվ գիտե՞ք երբ է բարձրացնում էս վայնասունը, նույնիսկ նրանից հետո, երբ Շիրվանզադեն ինքը հրապարակավ հայտարարել է, թե ինքը չի կողմ Ընկերության ընդհանուր ժողովում, ոչ ոքի էլ չի լիազորել իրեն կողմից երաշխավորելու և չի քվեարկվել, էն էլ ոչ թե ստահամբ, այլ էդպես է նախորոշել, և էս բացատրությունից հետո էլ նրանք շարունակում են, թե՛ «իսկական գրող Շիրվանզադեն Հայոց Գրական ընկ. մեջ ընտրական քվե չստացավ»...

Ի՞նչ է արդյոք սրա անունը, մի՞թե մի մարդ կգտնվի, որ կարողանա մի որևէ մխիթարական բացատրություն տալ էս երևույթին և մի՞թե հնարավոր են նման դեպքերը շատից քչից իրեն ճանաչող, իր գիրն ու գրականությունը հարդող հասարակության մեջ...

Հավատացնում են, թե կուսակցական է Ընկերությունը: Մի ակնարկ, միայն մի ակնարկ Ընկերության հիմնադիրների, Ընդհանուր ժողովի թե Վարչության կազմի ցուցակին, ասում եմ՝ միայն մի ակնարկ, և բավական է, որ ամեն մարդ համոզվի, թե ինչ ան-

որակելի անբարեխղճության են հասցնում դործը էդ անտանհէ՛հ հակառակորդները իրենց շար ու փոքրիկ կրքերով:

Եվ էս ամենը Հայոց առաջին Գրական Ընկերության հենց առաջին քայլերի հանդեպ...

Եվ էս բոլոր շար խոսքերն ու շար մտքերը բնականաբար հանդում են ևս ավելի շար ու դաժան մի եզրակացութեան, որ «Каспий»-ից առնելով ամենայն լրջութեամբ հրապարակ է հանում «Մշակը», թե՛ Հայոց Գրական Ընկերությունը պետք է կործանվի...

Ո՛չ, չպետք է կործանվի Հայոց Գրական Ընկերությունը: Քանի որ մի երկրում, մի հասարակության մեջ էդ տեսակ մարդիկ կան, էդ տեսակ մամուլ ու էդ տեսակ վերաբերմունք կա դեպի գրողն ու գրականությունը — նա, ընդհակառակը, պետք է հաստատուն կանգնի, մեծանա, ուժեղանա, հարադատ ու տար օջախ դառնա հայոց հալածական գրականության համար, ամուր նեղուկ ու պաշտպան դառնա հայոց խանդավառ գրողի համար և բարձր պատվար ամեն շարության ու հալածանքի հանդեպ:

Եվ նրա հարկի տակ պետք է հավաքվեն բոլոր նրանք, որոնք երազում ու ձգտում են տանելու հայ ժողովրդին դեպի գեղեցիկը, ազնիւին ու կատարյալը:

ՍՍ.ՅԱԹ-ՆՈՎ.Ս.ՅԻ ՇԻՐԻՄԸ

«Ամեն մարթ շի՛ կանա կարթա
Իմ գիրքն՝ ուրիշ գրքեն է:
Բունիաթըս ավաղ շիմա՜նա՝
Քարափ է, քարուկըրեն է...»¹

Մեր սիրելի նկարիչ Գ. Բաշինջադյանը անցյալները «Մշակում»² մի նամակ էր տպել ու հիշեցրել էր մեր անմահ երգիչ Սալաթ-Նովայի շիրմի խնդիրը:

Եթե չեմ սխալվում՝ մի անգամ էլ, մի քանի տարի առաջ, մեր աղգայիններից մինը հրապարակ հաճեց դարձյալ Սալաթ-Նովայի շիրմի խնդիրը, բայց էնպես անպատասխան էլ անցավ ու մոռացվեց թե հարուցած խնդիրը, թե ինքը՝ հողվածագիրը:

Հիրավի, ծանր է, երբ միտք ես անում, էսքան հոյակապ մի տաղանդ, էսքան խորունկ մի հոգի, էսքան ազնիւ ու կենդանի մի սիրտ ու էսքան մոռացված մի գերեզման...

Այո՛, էս աղգը դառը ժամանակների ու վայրենի հարվածների տակ ջախջախված, խանդարված ու խառնված մի խաչի է դար-

ձեւ ու դեռ սաշքի չի եկել նորից, մի ամբողջութիւն չի դարձել ու չի ապրում իր կյանքով. թե չէ ի նշպես կարող էր պատահել, որ Սայաթ-Նովայի երգերն ու գերեզմանը մնային մոռացւած:

Հայոց նորաբաց Գրական Ընկերութիւնը որոշել է մոտիկ առաջիկայում կազմակերպել հատուկ Սայաթ-Նովային նվիրած մի գրական-երաժշտական երեկո և շիրմի խնդիրն էլ էս անգամ կարգի կգրվի:

Եւ արժե, որ հայ ժողովուրդը երբեմն երբեմն էս հարազատ, զեղեցիկ ու մեծ անունները հանդես բերի ու ջերմամա նրանց մշտաւառ հոգիների անշեջ կրակով:

ՀՐԱՎԻՐԵԼՈՒ ԻՐԱՎՈՒՆՔ ԶԵԱ

Պ. Տիգրան Նազարյանը «Մշակում» նկատողութիւն էր արել մեր հայտնի մանկավարժ Սեդրակ Մանդինյանին, թե ինչո՞ւ է նա անդամագրվել Հայոց Գրական Ընկերութեանը, երբ իր, այսինքն Մանդինյանի անդամակցութիւնը «չի թախանձվել», չեն հրաւիրել¹: Պ. Մանդինյանը «Մշակի» № 265-ում, իրեն արած նկատողութեանը պատասխանելով, հարցը դնում է զգացմունքի և մայրենի գրականութեան սիրո հողի վրա ու զարմանք է հայտնում, թե ինչո՞ւ պետք է սպասեր, որ ուրիշները իրեն հրաւիրեին էսքան ցանկալի մի Ընկերութեան անդամագրվելու և ինչո՞ւ իրեն իրեն չպետք է անդամագրվեր²: Էս բացատրութիւնը անշուշտ պատիւ է բերում մեր վաստակավոր մանկավարժին, բայց այսուամենայնիւ դրվաւորը մնում է: Պ. Մանդինյանը կարող էր հարցնել.— բայց ո՞վ պետք է հրաւիրեր կամ ո՞վ իրաւունք ուներ հրաւիրելու, երբ մեջ տեղը ոչ հարսանիք կա, ոչ հոբելյանական հանդես, ոչ ազգային խնջույք, այլ պետական օրենքով հաստատւած որոշ կանոնադրութիւնով մի ընկերութիւն, որին անգամ գրվելու համար պետք է ենթարկվել գաղտնի քվեարկութեան. իսկ որտեղ կա գաղտնի քվեարկութիւն, էնտեղ կա ընտրութեան հետ միասին և չընտրվելու վտանգը կամ սե քվեներ ստանալու անախորժ դեպքը: Էս տեսակ հանդամանքներում մի՞թե հրաւիրում են մարդկանց որեւէ աշխարհքում, և, վերջապես ո՞ւմ են հրաւիրել մեղանում:

Ոչ ոքի:

Եւ անկարելի է հրաւիրել: Ոչ օրինակաւ, ոչ բարոյական ոչ մի իրաւունք չկա հրաւեր դրկելու ումեկից և աշխու թե՛ «մեծապատիւ տիկին կամ պարոն այս ինչ: Աչքի առաջ ունենալով այն մեծ ծառայութիւնը, որ դուք արել եք հայոց կյանքում գրա-

կանության, դիտության կամ մամուլի ասպարեկում, Կ. Հայոց Գրական Ընկերության վարչությունը խոնարհաբար խնդրում է ձեռք բերե՛հաճել վճարել տարեկան 5 ուրբլի և շնորհ բերել ձեռք ենթարկելու դադարի քվեարկության իր ամեն հետևանքներով, որ միանգամայն անհայտ են վարչությանս»:

Հայոց Գրական Ընկ. մասին խոսող ու դատող մարդը էսքան բանը լավ պետք է հասկանա: Եթե չի հասկանում — վատ է. իսկ եթե հասկանում է, բայց դիտավորությամբ է պնդում հակառակը — վատ է հազար անգամ ավելի:

ՎԵՐՋ ՊԵՏԻ Է ԼԻՆԻ

...Այժմ էլ հանդ[ուցյալ] Արասխանյանի գերեզմանի վրա են սկսել. — «Նա հալածված էր, նա քաղցած էր, նա մերկ էր, նա լավի էր...»

Եվ ամեն անգամ էլ մեր էս վատ հատկությունն ունենում է իր առանձին արտահայտիչն ու ներկայացուցիչը: Այժմ էլ պ. Հ. Գենջյանն է հանդես եկել: Բայց սա իր նախորդներից դանադանվում է նրանով, որ չի բավականանում միայն Արասխանյանի կենդանության օրով կրած տառապանքները ողբալով ու պատմելով, այլև մահից հետո էլ նրան ներկայացնում է «անօրինակ թշվառ»: Եվ նույնիսկ էն լուրիս, երբ Հայոց Գրական Ընկերության ընդհանուր ժողովը միահամուռ հարգում էր Արասխանյանի հիշատակն ու հավերժացնում, հենց էն հանդիսավոր լուրիս էլ սա ներս է բերում հանդուցյալի «անօրինակ թշվառ ուրվականը» իբրև հանդիմանություն Հայոց Գրական Ընկ. վարչությանը...

Ասում է «դավաճած, դունատ էր այդ ուրվականը: Նա ինձ երևաց ձմրան բուր ու բորանին անապատացած սրտերով մարդկանց մեջ, մաշված, հնացած ամառային վերարկուի մեջ ծալված, կանացի շալով վիզը փաթաթած» («Կովկասի լրագրեր» № 38):

Նրա վերարկուն անվանում է «չքավորության դրոշակ», և ահա Արասխանյանի ուրվականը այդ չքավորության դրոշակը ծածանելով սավառնում է Հայոց Գրական Ընկ. ընդհանուր ժողովի դահլիճում:

Հիրավի, Արասխանյանը լուրջ դիտության տեր մի մարդ էր, և դիտության տեր մարդիկ տակավին չեն կարողանում հեշտ տեղ ու դործ ունենալ մեր կյանքում, և որ էդպես է — շատ ցավալի է: Եվ ոչ միայն դիտնականները, առհասարակ ամեն կողման տեր դործիչներ մեր կյանքում չեն կարողանում գտնել իրենց տեղն ու

հարմարությունները և անել էն, ինչ որ կարող էին անել, և նրանցից ամեն միսն Արասխանյան է ավելի կամ պակաս շափով. բայց էս ամենը իրավունք չեն տալիս վերավորելու նրանց հիշատակն ու կենդանի մնացածների զբաղմունքները էդքան տգեղ, էդքան զզվելի պատմություններով ու վայնասուններով:

Արասխանյանը ո՛չ իր բնավորությամբ, ո՛չ իր վիճակով ձեր ասած մարդը չի եղել: Մի՛ հայտարարեք նրան «անօրինակ թշվառ» ու մի՛ անվանեք մարդու վերարկուն «չբավորության դրոշակ»: Նա եթե նեղություն է ունեցել — ինքն է իմացել և տարել է անմոռնչ. էդ տեսակ ողբերի իրավունք չի տվել ձեզ:

Եվ եթե պ. Գենջյանը զարմանքով նկատում է, թե երբ Արասխանյանի «անօրինակ թշվառ» ուրվականը սավառնում էր Հայոց Գրական Ընկ. ընդհանուր ժողովում, բոլորը զգացվեցին, միայն Ընկերության նախագահ Բանաստեղծ Թումանյանը չզգացվեց. ես նրան ավելի զարմացնելու համար հայտնում եմ, որ եթե մյուս անգամ էլ էդ տեսակ շինովի «անօրինակ թշվառների» ուրվականներ կդան «չբավորության դրոշակներով» սավառնելու Հայոց Գրական Ընկերության ընդհանուր ժողովի դահլիճում — ես ցույց կտամ ավելի զարմանալի վերաբերմունք:

Պ. Գենջյանը և հայոց գրողներին ու գործիչներին նման ձևերով պատվող պարոնները պետք է իմանան, որ Հայոց Գրական Ընկերությունը նույնիսկ իր կանոնադրությամբ երբեք չպետք է հրապարակ բերի էն գրողի, գիտնականի կամ հրապարակախոսի անունը, որը երբևիցե նպաստ կստանա, ո՛ւր մնաց նրանց հռչակի «անօրինակ թշվառներ» ու նրանց վերարկուները «չբավորության դրոշակներ»:

Վերջ պետք է լինի սրան:

Այլև պ. Գենջյանը պետք է զգուշանա Հայոց Գրողների ընդհանուր ժողովի հասցեին գործածելու սոցնալիսի դարձվածքներ, որ անվայել են ու անթույլատրելի, մանավանդ նույն Ընկերության անդամի բերանում:

ՄԻՌԵՆ ԴՃԱՆԻ Է

Հայոց Գրական Հնկերութեան առաջին երեկուցի լաց-
մանը մեր գրեթե ամեն մի ուղղութեան ու ամեն հոսանքի մար-
դիկ միասին հաւաքուցին, միեւնոյն զգացմունքով, միեւնոյն
անկեղծութեամբ խոսեցին միեւնոյն առարկայի վրա հաշտ ու հա-
մերաշխ: Էս երեկուցը էնքան լավ էր ազդել մերոնցից շատերի
վրա, որ չէին խմանում ինչպէս արտահայտեն իրենց ուրախու-
թեանը. իսկ նրանց ուրախութեանը էնքան ծանր է ազդել ինձ վրա,
որ չեմ խմանում ինչպէս հայտնեմ իմ վիշտը:

Մի՞թե հիրաւի, միտք եմ անում ես, մենք էնքան ենք զուրկ
առաքինութեաներից, որ մի լավ գործի մեջ էլ իրար կողքի կանգ-
նելն ու միասին ուրախանալը պետք է էսքան մեղ զարմացնի ու
էսքան ուրախացնի:

Եվ հեռու է տանտա՞մ ինձ էս մտածմունքն ու ավելի մեծ է
վիշտը:

Կյանքն՝ իր ամբողջութեան մեջ՝ մեծ է, շատ է մեծ: Կյանքը—
տիեզերական կյանքն է, և մարդու կյանքի ամբողջ վեհութեանն
ու քաղցրութեանն էլ հենց էն է, որ իր շրջապատի միջոցով ապրի
էն մեծ կյանքով: Բայց մարդը սովորաբար չի կարողանում ապրել
էն մեծ կյանքով, ապրում է միայն նրա մի մասով— մարդկութեան
կյանքով: Սակայն նույնիսկ դրանով— մարդկութեան կյանքով
ապրելու էլ քչերն են ընդունակ: Չէ՞ որ կյանքն ինչպէս անսահ-
ման մեծ է, էնպէս էլ փոքր է անսահման: Եվ ահա ընդհանրապէս
ապրում են ավելի նեղ ու փոքրիկ կյանքերով: Կա ազգային
կյանք, պետական կյանք, դասակարգային կյանք, կուսակցական
կյանք, ավելի— նեղ թայֆայական կյանք— թշնամու բանականների
պէս կանգնած իրար դէմ մինչև էն պատիկ ես-ը... Էսպէս էլ գնա-
լով, դնալով էնքան է նեղանում ու նեղսրտանում, մինչև կտրում
է մարդ արարածի ազատ շունչը ու բանն էնտեղ է հասնում, որ

նույնիսկ իրար հարազատ մարդիկ զարմանում են, որ կարող են իրար կողքի կանգնել ու միասին ուրախանալ:

Ո՞վ ողորմելի ուրախություն, ի՞նչքան ցավալի բաներ ես ասում դու...

Բայց մի՞թե ճշմարիտ է, էդքանն էլ չկա մեր մեջը: Մի՞թե անկարելի է լինել առանձին կարծիքի ու համոզմունքի և հարգել իրար ու նույնիսկ միասին ուրախանալ: Մի՞թե դեռ ժամանակը չի հասել, որ կարողանանք լինել ավելի լայն սիրտ, ավելի համբերատար, ավելի ներող ու սիրող, քան թե ենք: Մենք շատ ենք քարացել չկամության ու շարակամության մեջ, շատ ենք ընտելացել ատելության մաղձի դառնությանը ու դարձել ենք ատելի. մի՞թե խորթ ու անմատչելի պիտի մնա մեզ սիրո պայծառ զգացմունքը, մի՞թե չենք կարող իրար մոտենալ, բարություն աչքերով նայել իրար ու տեսնել իրար մեջ մեր լավ կողմերը, քանզի մարդ չկա, որ լավ կողմեր չունենա, ու էսպեսով էլ կյանքը դարձնել քաղցր ու սիրելի:

Մի՞թե դժվար է:

1913

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՐՅՆ ՈՒ ԻՐ ԼՈՒՆՈՒՄԸ

Նրեակայեցեք թե քսան տարի է, ինչ որ դուք ծանոթ եք մի նշանավոր մարդու, դրա համար էլ ձեզ համարում են քսան տարեկան, մինչդեռ 50 կամ 60 տարեկան եք դուք:

Սրա նման մի բան է, որ սովորաբար ասում են 35 տարի է, ինչ գոյություն ունի հայկական հարցը, որովհետև 35 տարի է, որ դրված է եվրոպական դիվանագիտության առջև և էդ էլ հաշվում են Բեռլինի դաշնադրության օրից:

Մի հիմնական սխալ, որ մարդկանց մտածողությունը սահմանափակելով էս 35 տարվա ժամանակի ու դեպքերի շրջանակում, պատճառ է դառնում շատ սխալների:

Սակայն եթե ազատվենք էդ մեծ սխալից, հարցին նայենք ավելի մեծ տարածության վրա, հեշտ էլ կճանաչենք նրա բնավորությունը, ավելի հաջող էլ կմոտենանք նրա բանական ու բնական լուծման հնարավորությանը:

Եվրոպական դիվանագիտության համար, այո՛, 35 տարի է, ինչ որ գոյություն ունի հայկական հարցը, բայց մեզ համար էլ հո էդպես չի, 35 տարի չի, ինչ որ գոյություն ունի նա:

Նրկրորդն էլ մեր հարցը Բեռլինից չի սկսվում և եվրոպական պետությունները չեն դրել, այլ Սան Ստեֆանոյից է սկսվում և

ուումներն են առաջին անգամ հայկական հարցը մտցրել միջազգային խնդիրների շարքը:

Էս երկու ճշմարտության մշտապես հիշելը շատ է կարևոր և շատ բան են ասում սրանք:

Հայկական հարցը շատ է հին: Իր ամբողջությամբ նրան մեզանում քչերն են ծանոթ ու տեղյակ: Նա իր սկզբնական շրջանում դուռ քաղաքական խնդիր էր և հետամուտ էր ձեռք բերելու հայկ. կուրցրած քաղաքական անկախությունը: Բայց ժամանակի ընթացքում ջախջախվեց ինքը — հայ ժողովուրդը, ջախջախվեցին նրա ուժերն ու հույսերը ու իջնելով, իջնելով պարսկական ու տաճկական բռնակալության տակ՝ պահանջը հասավ մինիմումի: Նվ էսօր նա հանդես է գալիս արդեն լոկ որպես քաղաքացիական ազատության խնդիր, որ իր պահանջը վերջիվերջո ձևակերպում է էսպես. կյանքի, դուշքի, պատվի և կուլտուրական զարգացման ապահովություն:

Թե հայոց հարցը քաղաքացիական խնդիր է, ոչ թե քաղաքական, էդ լավ դիտեն թե Նվրոսպայում, թե Տաճկաստանը և թե Ռուսաստանը, և հայոց սեպարատիզմի առասպելին լուրջ մարդիկ չեն հավատում: Ռուս հայտնի գեներալ Ֆադեևը իր «Армянская народность» աշխատության մեջ հերքելով հայկական սեպարատիզմը, որպես քաղաքական ուղղություն, ասում է՝ եթե մինչև անգամ դրսից էլ օգնություն ստանա, դարձյալ անիրագործելի բան է դա:

Նվ էսպես ամենքի համար նա է և մնում է կյանքի, դուշքի, պատվի և կուլտուրական զարգացման ապահովության պահանջ:

Արդ, ո՞րտեղ և ո՞ր օրից դոյություն ունի հայկական հարցը իր ներկա բնավորությամբ:

— Էն օրից, ինչ որ վտանգվել է հայ ժողովրդի կյանքը, դուշքը, պատիվն ու կուլտուրական զարգացումը: Նվ դոյություն է ունեցել Պարսկաստանում, դոյություն է ունեցել և ունի Տաճկաստանում: Դոյություն չունի և չի ունեցել Ռուսաստանում, թեկուզ իշխան Գալիցինի օրերում: Ընդհակառակը հայ ժողովուրդը միշտ նայել է Ռուսաստանի վրա որպես իր խնդրի ավանդական պաշտպանի վրա:

Դեռ 18 դ. սկզբում Օրին, հայոց բարձր հոգևորականությունն ու մելիքները բանակցության մեջ էին Պֆալցի գերմանական կուրֆյուրստ Հովհան Վիլհելմի հետ և, առաջարկելով Հայաստանի իշխանությունը, խնդրում էին նրան ազատել իրենց երկիրը պարսկական բռնակալությունից, գերեվարություններից, կոտորածներից, կեղեքումներից ու առևանգումներից:

Ուրեմն էն ժամանակ գոյութիւն ունեւ հայկական հարցը Հայաստանի սլարսկական մասում և կոչւում էր պարսկահայկական հարց: Եւ դեռ էն ժամանակ էր, որ գերմանական կուրֆյուրստը, թեև ցանկանում էր օգնել հայերին, հայտնեց, թե եվրոպական պետութիւնները հսկամարտ շահեր ունեն Արևելքում— Պարսկաստանում ու Տաճկաստանում, չեն միաբանել հայկական հարցի վրա, վերջը՝ թե հայ ժողովրդի փրկութիւնը չի կարող զուլս գալ առանց Ռուսաստանի: Խորհուրդ տվեց դիմել Ռուսաստան Պետրոս Մեծին: Շատ շուտով փորձն ու դորձն էլ ցույց տվին, որ միայն Ռուսաստանը կարող էր վճռել խնդիրը: Եւ թե Օրին ու հայ հոգևորականութիւնն ու մելիքները, թե հայ ժողովուրդը էն օրվանից երեսներն արին դեպի Ռուսաստան: Եւ ընդամիշտ դեպի Ռուսաստան: Մինչև էսօրվան օրը:

Ռուսաստանը էն միակ մեծ պետութիւնն էր, որ անվերադառնալի վճռած, իր սլատմական հարվածներն ուղղել էր Պարսկաստանի, բայց մանավանդ Տաճկաստանի վրա, և ուզում էր մի կողմից Յարգրադի դարպասի ճակատին կախել իր վահանը, մյուս կողմից իջնել դուրս գալ Պարսից ծոցը: Էսպես. ճանապարհն ուղիղ Կովկասի վրով, ալև քրիստոնյա ու անհամեմատ ալեյի բարձր իր քաղաքակրթութեամբ: Եւ հայ ժողովուրդը ապավինեց նրան: Իսկ Կովկասը իր բարեկամ ժողովուրդներով Ռուսաստանի համար թե՛ ռազմական, թե՛ տնտեսական տեսակետից հանդիսանում էր միակ ու հաստատուն կովանը Արևելքում: Էսպեսով էլ երկուստեք դաշն ու հաւատարմութիւնը ապահովված էին վերին աստիճանի կենսական ու հաստատուն երաշխիքներով:

Եւ ահա

«От Урала до Дуная,
До большой реки
Колыхаясь и сверкая
Двигутся полки...

• • • • •

Идут все полки, могучи,
Шумны, как поток,
Страшно — медленны, как тучи,
Прямо на восток!

(Лермонтов)

Եվ մի շարք ռուս-պարսկական պատերազմներից հետո վերջնականապես 1828 թվին Ռուսաստանը տիրեց Հին Այուդիքը, Գուդարքն ու Արարատյան երկիրը և միանգամ ընդմիջտ վերջ տվեց կոտորածներով, դադթականություններով ու առևանգումներով հայտնի հայկական հարցին: հայոց աշխարհքի էս մասում, կամ ուրիշ խոսքով՝ պարսկահայկական հարցին:

Մնաց տաճկահայկական հարցը:

1829, 55 և 78 թվականների պատերազմներով էլ իր ձեռքի տակը բերելով Ալեքսանդրապոլն ու Ղարսը և այլ շրջաններ — էդ մասերում էլ լուծեց հայ ժողովրդի կյանքի, դույքի և պատվի հարցը: Սակայն սրանով լուծվեց տաճկահայկական հարցի մի մասը, իսկ մնացած մասում, ինչ որ մնաց թուրքի ձեռքի տակ — էրզերում, Վան, Մուշ և այլ տեղեր, մնացին ու շարունակվեցին նույն կոտորածները, նույն դադթականությունները, նույն բռնաբարությունները ու առևանգումները — մի խոսքով նույն հին հայկական հարցը:

Եվ պարբերաբար եվրոպական պետությունների շահերի դիմաց, լուսավոր մարդկության խղճմտանքի դիմաց, ամբողջ հայության մորմոքվող սրտի դիմաց ծառանում է էդ արյունոտ ու արցունքոտ հարցը: Այժմ էլ ահա նորից բարձրացել է նա սրբազան ահավորությամբ: Ի՞նչպես պետք է վճուլի նա և էդ մնացած մասում:

Առաջին պատասխանը, որ բխում է՝ գործի հիմնավոր ծանոթությունից, ասում է.

— Էս օրվան մնացածն էլ պետք է վճուլի էնպես, ինչպես որ վճուլել է մինչև այժմ:

Բայց էստեղ մի մեծ հարց:

— Ո՞վ կուղի դրա առաջն առնի և ո՞վ է կարող:

Եւ ահա, հարցի պատմութեանն ու ընթացքին հետեւելով, եկանք կանգնեցինք էնտեղ, որ հայկական հարցի մնացորդն էլ պետք է լուծի Ռուսաստանն էնպէս, ինչպէս լուծել է մինչեւ այժմ. կամ ուրիշ խոսքով, եկանք կանգնեցինք խոյ ու Մաքու: Եւ ահա սահմանի մյուս կողմը թյուրք կառավարութիւնը, որ միշտ խաղացրել է եւրոպական պետութիւններին, լաւ գիտենալով, որ նրանք էլ են խաղ անում, աճապարանքով հրամանագրում է իր պաշտոնյաներին — խաղաղութիւն պահպանել հայկական նահանգներում, թե չէ ռուսը անց կ'կենա:

էսպեսով ամբողջ աշխարհքը գիտի, որ թե... ռուսն անց կ'կենա:

Թուրքը երբեք չի կարողացել և այժմ էլ չի կարող առնել ռուսի առաջը: Հապա ո՞վ կուզենա առնել ռուսի առաջը:

Եւրոպական մեծ պետութիւնները կուզենան:

Նրանք են միշտ պաշտպանել թուրքին ռուսի դեմ և կարող է պատահել, որ նորից նրանք պաշտպանեն:

— Արդոյք թուրքի սիրո՞ւց:

— Ո՛չ:

— Գուցե հայերին մարդավայել օր ու կյանք տալու համա՞ր:

— Երբե՛ք:

Իրենց շահերի և հատկապէս Ռուսաստանի հզորացման առաջն առնելու համար:

Ռուսաստանը հյուսիսից դեպի հարավ իջնելով, Անգլիան Հնդկաստանից դեպի հյուսիս բարձրանալով, աշխարհքի էս երկու հզորների շահերն ու ազդեցութիւնները վաղուց են իրար դեմուդեմ եկել Միջին ու Փոքր Ասիայում: Եւ Անգլիան ամեն կերպ աշխատել է միշտ Ռուսաստանի դեմ ստեղծել մի պատվար, պաշտպանել է մերթ Պարսկաստանին, մերթ Տաճկաստանին և առհասարակ Ռուսաստանին թշնամի ամեն մի ուժ, սրա ծաւալման ու հզորացման առաջն առնելու համար:

Մյուս կողմից՝ դերման ու սլավոն ցեղերի հին ներհակութիւնը հաստատուել է նոր իրական հանգամանքներով: Գերմանիան է ազդեցութիւններ ու իրավունքներ ձեռք բերել Տաճկաստանում և հայտնվել ռուսի ճանապարհին: Ավստրիան է տեսնում օրը ցերե-

կով, որ Ռուսաստանը իր ամեն մի զարկով ոչ թե շարունակ մեծանում է Տաճկաստանի հաշվին, այլև իրար հետևից ազատագրում բոլոր սլավոն ցեղերին, իսկ ինքը Ավստրիա՞ն ունի 25 միլիոն սլավոն հսկատակ: Սրանց հետ միասին եթե առնենք և այլ ուրիշ հանգամանքներ, քաղաքական թե տնտեսական, սլարզ կլինի մեզ համար թե ինչու Ավստրիան ու Գերմանիան էլ հաճախ պաշտպանել են Տաճկաստանին ռուսի դեմ, որ հունա-սլավոնականության մեծ ներկայացուցիչն ու վերածնողն է հանդիսանում:

Դեռ 16 դարից, Ղրիմի թաթար խաների դեմ մղած կռիւների օրից, իր հետ ունենալով սլավոն ցեղերը, վեր է կացել Ռուսաստանը Տաճկաստանի դեմ: Եվ քանի-քանի անգամ մահացու հարվածներ է տվել նրան: Բայց կանոնավոր կերպով ամեն մի հաղթանակից հետո նրա դեմ են դուրս եկել եվրոպական մեծ պետութւոնները ու կանգնեցրել են պատերազմի դաշտում.— Ո՛չ, Տաճկաստանը պետք է ապրի և դու չպետք է զորանաս նրա հաշվին: Թեև իրենք էս միջնորդութւոնների համար միշտ զորացել են Տաճկաստանի հաշվին. և ռուսին տարել են մի որևէ կոնգրես կամ կոնֆերանս:— Անատոմիա կամ ափոտոմիա,— պահանջ է դրել Ռուսաստանը վեհաժողովներում:

— Ո՛չ, Տաճկաստանի ամբողջութւոնը պիտի մնա անձեռնմխելի, և ամեն մի բարենորոգում իր երկրի մեջ նորին մեծութւոն սուլթանի փառիշահության ներքին դործն է, և նա արդեն աղնիվ արքայական խոսք է տալիս, և ահա հրատարակում է էս ինչ կամ էն ինչ թուղթը. վճռել են ամեն անգամ եվրոպական մեծ պետութւոններն ու փակել իրենց վեհաժողովները:

Ահա թե որտեղ է, ինչպես Տաճկաստանի հետ կապված ուրիշ հարցերի, ևնպես էլ հայկական հարցի դժբախտության պատճառը, և ահա թե ինչու և ինչպես է ապրել Թյուրքիան:

Հայկական հարցը վայրենի կոտորածների և կեղեքումների հարց է, հալածանքների ու դադթականութւոնների հարց է. նա գերազանցորեն ֆիզիկական գոյության խնդիր է: Եվ նրա հաջողութւոնը միշտ կապված է եղել Ռուսաստանի հաջողության հետ: Ով վեր է կացել Ռուսաստանի հաջողության դեմ, վեր է կացել հայկական հարցի հաջողության դեմ, և ով Ռուսաստանի դեմ

պաշտպանել է Տաճկաստանին, նա մեղսակից է տաճկական դա-
շանություններին ու հայկական սարսափներին:

Նա պատասխանատու է հայ ժողովրդի ծով արշան ու մարդ-
կության սլաոմության առաջ:

Եվ տեղ չկա խուսափելու:

Եվրոպական պետություններից որը եղել է Ռուսաստանի ծա-
վալման դեմ — նա դեմ է եղել և հայկական հարցին, էսպես է
հայկական հարցը իր ներկա բնավորությամբ, որպես գերազան-
ցորեն ֆիզիկական գոյության խնդիր, կապված Ռուսաստանի
առաջխաղացության հետ:

Բայց մեր մեջ հավատ կա արմատացած, թե Անգլիան ու
Ֆրանսիան եղել են հայկական հարցի բարեկամները:

Ինձ թվում է մեզ էս քաղցր մոլորության մեջ դրել են Գլադ-
ստոնի, Դիլլոնի, Բերարի, Պրեսանսի նման լավ մարդկանց ճա-
սերը ի պաշտպանութուն հայ ժողովրդի, ընդդեմ Բյուրքիալի
վատթար կառավարության: Իսկ իրենց պետությունները, որ միշտ
եղել են Ռուսաստանի զորացման դեմ Արևելքում, դրա հետ միա-
պին միշտ էլ դեմ են եղել հայկական հարցին:

Անցյալ դարու սկզբից Ռուսաստանը մտավ Կովկասի սահ-
մաններն ու սկսեց իր պարսկական պատերազմները: Էդ պատե-
րազմները թե Գուգարք ու Սյունիք, թե Շիրակ ու Արարատյան
երկրում՝ ազգային սրբազան պատերազմի նշանակություն ունեն
հայերի համար: Վճռվում էր պարսկահայկական հարցը:

Հայ ժողովուրդն ազատվում է պարսկական դժոխքից: Հայոց
հողերականությունը խաչը ձեռքին գնում էր ռուսաց զորքի առա-
ջին: Հայոց ինքնապաշտպանության խմբերը, որ կամավորներ էին
կոչվում, կոչվում էին ռուսաց զորքի շարքերում կամ ապահովում
էին նրա ճանապարհը թշնամու հարձակումներից: Հայ ժողովուր-
դը իր ամբողջությամբ ոտի էր կանգնել:

Եվ էդ բոլոր պատերազմներում Անգլիան օգնում էր Պարս-
կաստանին: Իհարկե նա չէր էլ մտածում հայ ժողովրդի մասին,
և միայն մի ցավ ունի — կտրել ռուսի առաջխաղացության ճա-
նապարհը դեպի հարավ, դեպի Հնդկաստանի իր կալվածքները: Եվ
էդպեսով դործում էր պարսկահայկական հարցի դեմ: Թի 1804—7,
թի 1810—13, թի 1826—28 թվականներին պարսից սարվազների
գլուխն անցած ռուսաց զորքի դեմ, նրանց հետ և հայ կամավոր-
ների ու հայ ժողովրդի դեմ՝ կոչվում էին Անգլիայի օֆիցերներն ու
ինժեներները, պայթում էին Անգլիական հրացանները, որ 20 հա-
զարով ու 40 հազարով, իրենց ամեն ռազմամթերքով տալիս էր

Պարսկաստանին Հնդկաստանի Անգլիական կոմսանիան: Ղարաբաղի ամրությունների ու Էջմիածնի պարիսպների դեմ որոտում էին և անգլիական թնդանոթները, որոնց վրա մակագրված էր. «Թագավորների թագավորից — Շահերի Շահին պարզե»:

Սակայն վերջիվերջո հաղթվեց Պարսկաստանը ու վճռվեց պարսկահայկական հարցը. այսինքն, պարսկահայկական նահանգներն անցան Ռուսաստանին և ապահովվեց հայ ժողովրդի գոյությունն ինդիրը:

Հերթն եկավ տաճկահայկական հարցին:

Տեսնում ենք դարձյալ Անգլիան Տաճկաստանի հետ Ռուսաստանի դեմ և միաժամանակ դեմ հայկական հարցին:

Թե 1829 թվականի, թե 1855 թվականի, թե 1878 թվականի ռուս-տաճկական պատերազմներին հայտնի է, թե ինչ պաշտպանություն ցույց տվեց Անգլիան Տաճկաստանին: Մի քանի անգամ ռուսաց բանակը մտել է Էրզերում և մի քանի անգամ հայկական նահանգները Անգլիայի ջանքերով ռուսից խլվել ու ետ են տրվել սուլթանին: Եվ մի քանի անգամ հայ ժողովուրդը, որ էդ պատերազմներում իր համակրանքն ու սերը բաց ցույց էր տվել ռուսներին — Անգլիայի ձեռքով մատնվել է տաճիկ կառավարության ու ժողովրդի վրեժխնդրության կատաղությանը:

1855 թվին, երբ Ռուսաստանը հասել էր Պոլիս, երևաց դարձյալ Անգլիան, միաբանության բերեց մեզ անմիաբանությամբ հայտնի հիբրոպական կոնցերտը, և ոչ միայն Տաճկաստանն ազատեցին ռուսի ձեռքից, այլև ռուսին ջարդեցին ու թուլացրին միացյալ ուժերով, իսկ սուլթանին ուժեղացրին, ստեղծեցին նրա համար մի անձեռնմխելի արտոնյալ դիրք և նրա արյունոտ ձեռքն ալեկի ծանր հաստատեցին Տաճկաստանի քրիստոնյա ժողովուրդներին, նրանց թվում և հայերի վրա, որոնք արնաքամ եղան մինչև 1878 թվականը:

1878 թվականին էլ, երբ կրկին <սկսեց> ռուս-տաճկական պատերազմը, և երբ դարձյալ ռուսական բանակը հասավ Պոլսի շեմքը, դարձյալ երևաց Անգլիան, դուրս հանեց իր նավատորմիդր և ռուսին կանգնեցրեց Սան-Ստեֆանոյում: Առաջ Գերմանիայի հետ հաղթողին տարավ Բեռլին, դիպլոմատիական ջարդ տվեց նրան և միաժամանակ ջարդեց հայկական հարցը, կամ ավելի ճիշտ՝ թարսեց, 16-ը շինեց 61, ռուսաց զորքի փոխարեն հողմածի մեջ մտցրեց սուլթանի անունը և նրա բարեհայեցողությանը հանձնեց հայ ժողովուրդը, էս բոլորի համար ստանալով Կիպրոսն ու հայկական հարցի մոնոպոլիան:

Մենք զարմացանք Բեռլինում կատարված էս ֆոկլորի վրա, թե ինչպես 16-ը դարձավ 61, ուրախացանք, որ դարձանք 6 մեծ պետության հոգածության առարկա ու Բեռլինից դնացինք Լոնդոն, էնտեղ էլ տեսանք ինչ գեղեցիկ ճառեր են ասում...

Մինչդեռ մեր աշխարհքում հետզհետե մեծանում էր մեզ ու ռուսին իրարից բաժանվող տարածությունը, պաղում էին հին լավ հարաբերությունները, ստեղծվում էին նոր հարաբերություններ տնտեսական վնասաբեր երկու կողմի համար էլ, թե մեծի թե փոքրի, թե ռուսի թե հայի:

Եվ ահա վրա հասան 1894—96 թ. թ. կոտորածները, երբ Կովկասում հայ-ռուսական հարաբերությունների պաղությունը հասել էին գալիցիոնյան ռեժիմին և Վելիչկոյի հրապարակախոսությունը, իսկ Անգլիայում մեր բարեկամություն և հոգատարությունը հասել էր իր գագաթնակետին Գլադստոնի ճառերում...

Եվ ի՞նչ...

Վերջիվերջո դուրս եկավ, որ Գալիցիներ գոնե տաճկական սրից ազատված 40 հազար հայ գաղթական ընդունեց Կովկաս, իսկ հայկական հարցի ու հույսերի տերը — Անգլիան հայ ժողովրդի սարսափին ու աղերսախառն դիմումին տվեց հայտնի պատասխանը — «Մեր նավերը չեն կարող լողալ հայոց լեռների գագաթների...»²:

Մինչդեռ աշխարհքին հայտնի է, որ սուլթան Աբդուլ Համիդը նստում էր ոչ թե հայոց լեռների գագաթներին, այլ Բոսֆորի ջրերի ափերին, ուր միշտ կանգնում են անգլիական նավերը:

Էսպես է եղել Անգլիան մինչև վերջին տարիներս:

Իսկ Ֆրանսիան:

Տասնվեցերորդ դարից սկսած սուլթանի հետ կապած պայմանագրերով ձեռք բերելով Թյուրքիայում բացառիկ դեր ու դիրք, Ֆրանսիան դարձավ Արևելքում պաշտպանը եվրոպական քրիստոնյաների, որոնք նույնիսկ Ֆրանկ կոչվեցան անխտիր, եղան Թյուրքիայում արտոնյալ ու ազատ բնակիչներ, լցվեցին ծովեզրյա քաղաքները և միշտ, մինչև Պոլսի վերջին ջարդը, իրենց լուսամուտներից տեսան հայերի կոտորածը: Եվ հայերը երբեք չնկատվեցին քրիստոնյա ու շտեման Արևելքում քրիստոնեության մեծ հովանավորի հովանին, որովհետե տաճկահպատակ էին ու ռայա:

Եվ հենց Փարիզումն էր, (1856 թվին), Ֆրանսիայի արտաքին գործերի նախարարի նախագահությամբ եղած վեհաժողովում, որ առաջին անգամ Տաճկաստանն ընդունվեց եվրոպական քաղաքա-

կիրթ մեծ պետությունների շարքը, միջազգային երաշխավորության մը ապահովեց նրա հողային անձեռնմխելիությունը, սուլթանի անկախության սկզբունքը, նրա՝ իր հպատակ քրիստոնյա ազգերին հոշոտելու խնդիրն անվանվեց Տաճկաստանի ներքին դարձ և նրանց բարօրության համար միանգամայն բավարար նկատվեց սուլթանի Հատտը-Հոմայունը:

Էստեղ, Փարիզում ստեղծվեց էն ամենը, ընչով որ սուլթանն իրեն զգում էր ուժեղ ու ապրում էր նրա բարբարոսական կառավարությունը, իսկ նրա հպատակ քրիստոնյա ժողովուրդները — դժբախտ ու տառապում էին՝ օրհասական մաքառումներով ցույց տալով իրենց կենդանությունն ու վերածնվելու ձգտումը:

Նվ ահա Փարիզյան կոնգրեսի ու զաշնադրության վրա խոսելուց հետո էսպես է եզրափակում իր խոսքը մարդկության պատմությունը:

«Նվ էսպես, ասում է, քրիստոնյա պետությունների և ժողովուրդների մեջ եղած հակամարտության պատճառով, նրանց դեպ իրար ունեցած նախանձի պատճառով, էն մշտական անվստահության պատճառով, որով նրանք հսկում էին իրար, և վերջապես, էն երկյուղի պատճառով, որով նրանցից ամեն մինը վերաբերվում էր մյուսի ազդեցության շրջանի միակողմանի ծավալումին ու դորացմանը — եվրոպական պետությունները իրանց հովանու տակ առան տաճկական գիշատիչ պետությունը ու երկարացրին նրա գոյությունը, մտիկ չտալով, որ նա խորտակում է իր ազգաբնակչության կուլտուրան և ինչպես իր մուսուլման, էնպես էլ քրիստոնյա հպատակների վերաբերությամբ անընդունակ է կատարելու իր պետական պաշտոնը: Էդ ժամանակից տաճկական պետության գոյությունը միայն մի նպատակ է ունեցել. — արգելել իր սահմաններում ապրող ժողովուրդների պատմական զարգացումը ու ձգձգել Բալկանյան թերակղզու նահանգների վիճակի որոշումը» («История человечества», т. VIII, под ред. Гельмольтца)³:

Նվ ահա տաճկահայ ժողովուրդն իր հարցով նույնպես եղել է եվրոպական պետությունների հակամարտության դժբախտ զոհերից մինը, և անպայման ամենադժբախտը:

Ամենադժբախտը, որովհետև գտնվում էր Թյուրքիայի սրտում, ամենադժվար ու ամենապիտանգավոր տեղում, և Թյուրքիան նրան բաց պիտի թողներ միայն իր վերջին շնչի հետ:

Նվ նա՝ Թյուրքիան, դիմել է, դիմում է ու կդիմի ամենահեշտ միջոցների՝ վերջ դնելու էդ ժողովրդին իր հարցի հետ միասին, հայի հայրենիքի ու ազգային իրավունքների խնդիրը միանգամ ընդմիշտ փակելու համար:

Իր հերթին Ռուսաստանը զարկել է, զարկում է և կզարկի թյուրքիային, մինչև ուժասպառ չանի նրան՝ հասնելով իր նախորդած նպատակին ու կատարելով մի մեծ պատմական միսիսթե Բալկաններում և թե Արևելքում։ Իսկ եվրոպական մեծ պետությունները աշխատել են ամեն կերպ առնել Ռուսաստանի ծավալման ու զորացման առաջը։ Իրերի պատմական էս դասավորությունից ամաշկարա պարզ է, որ հայ ժողովուրդը պետք է լիներ ռուսի հետ և իր կյանքի, դույքի ու պատվի ապահովության հույսը պետք է կապեր Ռուսաստանի հաջողության հետ։

Պարզ է նույնպես, որ եվրոպական մեծ պետությունները, որոնք դեմ են եղել Ռուսաստանի զորացմանն Արևելքում — պետք է պաշտպանեին Տաճկաստանին և դեմ լինեին հայկական հարցին։

Եվ էսօր, եթե հայկական հարցը, ինչ ձևով ուղղում է լինի — մի լուծում է առնելու, դա լինելու է Ռուսաստանի հաղթանակը կամ նրան փոխադարձաբար արած մի զիջում։ Եվ հավանորեն փոխադարձ զիջում է լինելու, քանի որ Անգլիան ու Ֆրանսիան էսօր հաշտ ու համերաշխ են Ռուսաստանի հետ։ Եվ էդ հաշտությունը, եթե կա, զարհուրելի է Տաճկաստանի համար, որ ապրել է նրանց անհաշտության պատճառով, հետևաբար կլուծվի և հայկական խնդիրը, և կլուծվի Ռուսաստանի նախաձեռնությամբ։

Էսպեսով 35 տարվան շեղումից հետո՝ մեզ պատմության ընթացքը բերում է դարձյալ նույն տեղը։

Դարձյալ հայկական հարցը Ռուսաստանի պաշտպանությանն ապավինած և Ռուսաստանի հետ։

Դարձյալ ռուսական մամուլն է արծարծում հայկական հարցը, և դարձյալ ռուսական զորքն է կանգնած էն դժոխք երկրի սահմանի վրա, ուր դարձյալ կոտորածի սարսափի տակ ալեկոծվում է հայ ժողովուրդը։

Էս 35 տարվա ընթացքում ծանր տպավորությունների տակ ծնվել ու մեծացել է մի սերունդ, որ շատ հասկանալի հոգեբանական ու իրական պատճառներով թերահավատ է տակավին. բայց էն մարդիկ, որոնք լավ դիտեն, թե կարճատև ու անցողական են ամեն վատ մարդիկ ու վատություններ, էն մարդիկ, որ անսասան հավատում են լավ դադափարների աստիճանական, բայց հաստատուն դարգացումին ու հաղթանակներին, ինչպես անհատների մարդասիրությանը, էնպես էլ ազգերի առաջադիմությանն ու ազնվացումին, էն մարդիկ, որ պարզ աչքով տեսնում են պատմական ու իրական էն հիմունքները, որ ապահովում են ազգերի լավ հարաբերությունները, — պետք է հավատան լավ օրերին ու լավ հարաբերություններին և պետք է ակնկալեն հայի համար մի մար-

դավայել ազգային վիճակ ու մի ցանկալի ապագա, որի մեջ Ռուսաստանն ունեցել է ու կունենա վճռական ազդեցություն:

ՄԻ ԱՍՑԱՏՐՈՒԹՅՈՒՆ,

...Թերթի առաջնորդողում գրված էր, թե Հայոց Գրողների Ընկերությունը որոշել է գրամական դիմումներ շանել: Էս խոսքերից էնպես է դուրս գալիս, որ Ընկերությունը որոշել է դիմումներ շանել առհասարակ: Էսպես են կարծում և շատերը: Միանգամայն սխալ:

Հայոց Գրողների Ընկ. ընդհանուր ժողովը որոշել է գրամական դիմումներ շանել մասնավոր անհատների, բայց նա միշտ կարող է դիմումներ անել ազգային-հասարակական հաստատությունների և հայ ժողովրդի ընդհանրությանը:

Նվ, թերևս, մոտ ապագայում լինի էպպես մի կող, որ ամեն մի հայ մարդ, ով սիրում է իր ազգային գրականության գոյությունն ու նրա զարգացումը, հարուստ թե աղքատ, իր շատով թե քշով, գա ուժեղացնելու Հայոց Գրական Ընկերությունը և նրա միջոցով հայոց գրականությունը*):

ԵՐԵՈՒ ՄԵՐ ԹԻՖԼԻՉԵՑԻՆԵՐ

Թիֆլիզը: Բայց հին Թիֆլիզը:

Էն մի առանձին, յուրատեսակ աշխարհք էր, որի մեջ եկել միացիլ էին կովկասյան ժողովուրդներն ամենքն իրենց առանձնահատուկ կյանքով ու երանգով և հորինել էին ազգերի մի վերին տատիճանի գրավիչ ու հետաքրքրական խառնուրդ ու կյանք: Նվ որովհետև էդ կյանքին տոն տվողը վրացական զվարթ ոգին էր, էդ սլաոճառով էլ հին Թիֆլիզը իրարու խորթ տարրերի էտնոգրաֆիական մի ժողովածու չէր հանդիսանում, այլ մի ուրախ հարսանքատուն, ուր հրավիրված էին Կովկասի բոլոր ազգերն ու ցեղերը — քեֆ քաշելու:

Նվ հիրավի, 1883 թվին, երբ էս առաջին անգամ Թիֆլիզ հկա

*) Ակնարկված առաջնորդողի մեջ մի տպագրական սխալ է սպրդել և գրանից էլ առաջացել է թյուրիմացությունը. պետք է լինի որոշել է «առանձին առհասարակ» դիմումներ շանել, սակայն գրաշարների անուշադրության պատճառով «առանձին առհասարակ» բառերը դուրս են ընկել:

Մանոր. Եր. խմբ

ուսումնարան մտնելու, ինձ թվաց, թե ընկա մի հսկայական հարսանքատուն: Զուռնա, դհուլ, դայիրա, նաղարա, ծափ-ծիծաղ, սլար, երգ... էն էլ ոչ թե տներում, այլ դուրսը, դռներին, կտուրներին: Մանավանդ իրիկնասպահերին: Կիրակի ու տոն օրերը հո— գլուխ բեր, որ դիմանա: Զուրված, զարդարված շրջակում ու զրնգում էր ամբողջ քաղաքը:

Տեսնողը զարմանում էր, թե՛ էս մարդիկը ե՞րբ են աշխատում, որ էսպես շարունակ ուրախանում են ու պար՝ գալի: Էսպես էր ապրում հին Թիֆլիզը — գժի նման: Եվ դեռ ես հին Թիֆլիզի վերջին օրերին վրա հասա: Ասում են՝ ութսունական թվականներից սկսած Թիֆլիզն սկսեց փոխվել — փչանալ, ուրիշ խոսքով ասում էին՝ վելիկի կնյազից (մեծ իշխան Միխայիլ Նիկոլաևիչից) ետը մեր քաղաքը խարաբ էլավ:

Մեր Բաֆֆին մի բանաստեղծության մեջ շատ հաջող արտահայտել է թիֆլիզեցու էս վիշտը:

«Վատ ազաթներ ներս բերավ
Միր քաղքումը Եվրոպեն,
Քեփն ու սափեն դիփ կորավ,
Փըչացավ էսղանց օրեն...»¹

Եվ ճիշտ որ փչացավ: Մի կյանքից եթե զվարթությունը — քեփն ու սափեն հանես, էլ տեղն ի՞նչ մնաց: Մնաց հոգսն ու ջափին: Եվ դեռ տարին տասներկու ամիս հոգս ու ջափի տակին տնքա — թե ապրում եմ: Եվ ամեն օր հաշիվ արա, թե սա իրեն ջուրը դցեց, նա կախվեց, մյուսը կարթուկա խմեց, չորրորդը, ինչպես մեր լրագիրներն են ասում, ատրճառակից իրեն զարկեց, և... հուլից էլ զանազան դատողություններ, որոնք սակայն ինչքան էլ խելոք լինեն, կյանքին ոչ մի ժպիտ չեն տալիս:

Դրա հետ միասին նկատեցիք, որ կորչում է ժողովուրդների անհատականությունը, առանձին ոգին, սեփական գույնն ու երանգը, էն ամենը, որ էնքան բնական են, ինչքան նրանց երկրի կլիման ու բնությունը և ինչով որ նրանք կենդանի են, գեղեցիկ են, մեծ են:

Զե՛ որ ամեն ուժ սնունդ է առնում, զարդանում ու մեծանում իր հաքազատ կլիմայի մեջ, ու ինչքան էլ մեծանա, թեկուղ գլուխն էլ երկինք հասնի ու աշխարհքն առնի իր հովանու տակ — միշտ ոտը դրած է մի հողի վրա, ու էդ հողը իր հարազատ հողն է, իր հարազատ աշխարհքն է:

Ասինք հին Թիֆլիզը, որ մի առանձին ինքնուրույն աշխարհք

ու զվարթ կյանք էր ներկայացնում իր համով ու հոտով, լեզվով ու աղաթով, աղ ու հացով, նիստ ու կացով — անցել է արդեն: Անցել է, և անդառնալի: Ինչ որ սովել է, էլ չի կրկնելու: Բայց ի՞նչ է տվել, ի՞նչ ժառանգություն է թողել գալիք սերունդներին, աշխարհքին, պատմությանը:

Էս հաշիվը կտեսնվի մեջուշտ, և կասվի թե՛ հին Թիֆլիզը հայոց գրականությանն էլ երկու մեծ անուն է թողել—Սայաթ-Նովա և Գաբրիել Սունդուկյան: Հարազատ—Թիֆլիզի լեզվով, Թիֆլիզի շնչով, Թիֆլիզի հոգով:

Եվ մեծ:

Ու անվերջ մեծ Պետրոս կյանքի բեմի վրա մաքուր, հաղթական՝ Զիմզիմովի դեմը կանգնած իր հալալ աշխատողի կոշտ ձեռքը կզարկի մուրհակին ու Թիֆլիզի բարբառով կորոտա.— քո սրտումն ի՞նչ է դրած... ու կվարի իր աղնիվ՝ Կոիվը, ոչ թե մուրհակի համար— այլ ճշմարտության համար, արդարության համար:

Ու անվերջ կհնչի Թիֆլիզի բարբառով դժբախտ սիրո մեծ երգչի՝ Սայաթ-Նովայի ձենը իր «զալում» յարին, որ ինքն էլ է կրակ, հազածն էլ:

«Կըրակէ ծովմեհն՝ դուս էկած՝ ռաշ, ջեյիրան իս ինձ ամա...»²

Ինչ բանաստեղծական խոստումը.

«Թեդուղ անմահութին ուղիս՝ սիրով կու ճարիմ քիզ ամա...»³

Նրա փիլիսոփայական, խորիմաստ հորդորը.

«Անդաճ արա՛, մատաղ իմ քիզ, մէ քիչ կամաց զընա՛, գողալ. Աշխարհըս ո՛ւմն է մընացի՛ վուր ինձ ու քիզ մընա, գողալ...»⁴

Նրա առողջ հոյակապ տխրությունը.

«Սիրտըս փուրումըս սըքուր է,

Ալ աչկիրըս լաց է անում.

Ծովըն նընգած ամբի նըման

Դոշս ու հախես թաց է անում...»⁵

Վերջապես.

«Գո՛ւղիմ թռչի բըլբուլի պես,—

Բաղերումէն բեզարիլ իմ...»⁶

Եվ ահա էսօր էս երկու մեծ թիֆլիզեցիների անունները գալիս են հրապարակ:

Գ. Սունդուկյանի մահվան տարելիցն է ու Հայոց Գրական-Ընկերությունը հարգանքի գրական երեկույթ է կազմակերպում Արախտիքական թատրոնում. իսկ Սայաթ-Նովայի մահարձանի խնդիրն է մեջ տեղը, և նույն Ընկերությունը պատրաստել է տալիս նրա մահարձանը ու գրական-երաժշտական երեկույթներ է նվիրում անհման երգչի ու նրա երգերը ամենակույժ ժամանակի բերանից խլողի՝ Գ<եորգ> Հախվերդյանի հիշատակին: Հայ ժողովուրդը և հատկապես Թիֆլիզի ժողովուրդը էս անունները տալիս պետք է խորա ու միշտ հարադատի սիրով հավաքվի ամեն տեղ, ուր խոսում են նրանց մասին, ու ամեն մի՛նը անկեղծ ուղենա մասն ունենալ նրանց տված հարգանքի ու նրանց վրա դրած արձանի մեջ: Նրանք կան և մնալու են Թիֆլիզի, և հին Թիֆլիզի մեծ ու հարադատ զավակները:

< ԽՈՍԳ ՊԱՏԱՆԻՆԵՐԻ ԵՐԵԿՈՒՅԹԻՆ >

Հարգելի տիկիներ և պարոններ.

Մեր սկսնակ գրողների ավագներից մի՛նը, մեր տաղանդավոր սկսնակ պ. Սեյրին, բաց անելով էսօրվան իրենց գրական-երաժշտական երեկույթը, ջերմ հարգանքով և անկեղծ սիրով խոսեց Հայոց Գրական Ընկերության և հայ գրողների մասին ու նրանց հետ կապեց իրենց ջահել հույսերը:

Էս դալար բազմությունը ու սրանց թրթռուն ղգացմունքը, սրանց ոգևորված վերարերմունքը, ինչպես ամեն մի հայ գրողի՝ էնպես էլ ինձ համար էնքան բացառիկ կերպով թանկ են, որ ես ուղում եմ դեպի նրանց դառնալ:

Մեր երիտասարդ ու պատանի ընկերներ:

Եթե գրականությունը ազդի հոգին է և գրողները էդ հոգու ծնունդներն ու արտահայտիչներն, ապա դուք մեր գրականության, մեր ազդի հոգու, մեր հոգու ամենամատաղ և դրա համար էլ ամենասիրելի զավակներն եք:

Դուք պատանեկան սրտալի սիրով մեզ մեծարելով անվանում եք հայոց ներկա գրականությունը:

Եթե մենք էդ գրականության ներկան ենք, ապա վանճառժ ենք մեջ տեղը և նայում ենք մի կողմից դեպի նրա անցյալը, մյուս կողմից դեպի նրա ապագան:

Անցյալը, որ շատ ջանքեր ու խրատներ ունի մեզ համար թողած, համոզում է, ցույց է տալիս, որ գրականության ամենաանաչառ ու անողոք քննադատն ու զնահատողը ժամանակն է: Ժա-

մանակի ընթացքում շատ շատերը կորցնում են իրենց հմայքն ու հռչակը, ոմանք էլ ընդհակառակը, և ամեն մի՛նը վերջիվերջո գրական մեծությունների համաստեղության մեջ դառնում է իր տեղը՝ որը համեստ, որն ավելի պայծառ փայլում:

Եվ ահա նրանք անցյալի հետվից, ժամանակների խորքից իրենց պայծառ ու մաքուր լուսով մեղ հրապուրում ու ոգևորում են լավագույն գործերի համար և ներշնչում են հիացում ու հարգանք:

Մյուս կողմից նայելով ետ, թե ով է դալիս մեր ետևից, տեսնում ենք մեր գրականության ապագան, տեսնում ենք ձեզ, ձեր ոգևորված, զվարթ, ջահել խոմբը, որ թարմ ոգևորությամբ ու հարազատ աղմուկով դալիս է մեր ետևից, ու մեր սրտերը լցվում են անխորտակելի հույսերով ու անհուն հրճվանքով:

Եվ նրանք, որոնք իրենց կարճատեսությամբ կամ իրենց հոռետեսությամբ մոռալի միջից չէին նկատել էդ թարմ ու մատաղ շարժումը և ասում էին, թե մեռնում է հայոց գրականությունը, թող դան տեսնելու ձեր ոգևորությունը, թող դան լսելու ձեր կյանքով ու շնորհքով լիքը աղմուկը ու համոզվեն, որ հայոց գրականությունը ոչ թե չի մեռնում, այլ առաջ է խաղում ավելի մեծ ուժով ու աշխուժով:

Մեր սիրելի, մեր ջահել ընկերներ՝ Զեղ հետ էսօր էն մասին էին խոսում, թե գրականությունը կյանքի հայելին է: Ես շատ էլ համաձայն չեմ, թե գրականությունը կյանքի հայելին է միայն: Եվ արդեն ինքը, դասախոսը իր գողտրիկ ճառի մեջ ասավ, թե նա միաժամանակ և ազդակ է կյանքի մեջ:

Այո՛, գրականությունը հայելի չէ լոկ. և եթե հայելի էլ ասենք, ապա շատ տարօրինակ ու կախարդական մի հայելի է նա: Նա ոչ միայն արտացոլում է ժամանակը և իր դեպքերն ու դեմքերը, այլև տալիս է իր լույսն ու ջերմությունը կյանքին, և ձգտում է կյանքում ստեղծել մարդու էն վեհ ու վսեմ, էն մաքուր ու անաղարտ պատկերը, որ տվել է նրան աստված, կազմված ու հյուսված բնությունն ամենամաքուր տարրերից:

Եթե գրականությունը կյանքի հայելին ասենք, ապա գրականության ամեն տեսակի ստեղծագործությունների աղբյուրը ամենից առաջ մարդու սիրտն է:

Եվ երբ էսպես է, աշխատեցիք ձեր սրտերը պահել մաքուր ու լիքը ամենալավ ու ամենաբարի զգացմունքներով և աշխարհքին ու մարդուն նայեցիք բարի սրտով ու պայծառ հայացքով: Եվ արդեն իրեն ստեղծագործական շնորհքի, բանաստեղծության բնությունն էդպես է իր ծնունդից: Դիցաբանությունն ասում է, թե Ապոլլոնը, որ բանաստեղծությունն է ներկայացնում և արեն է

միաժամանակ, իր կյանքում երբեք մոռնա՞ն ու մռայլ չի տեսած։ Որովհետև արևն է ինքը և իր հայացքն արևի, և ամեն մռայլ շքա-
նում է նրա հայացքից։

Արևի նման նայեցեք աշխարհքին։

Խոսքս լերջացնելով սրտագին կցանկանայի, էդ ոգևորությու-
նը, որ ունեք էսօր ձեր պատանի հասակում, միշտ ձեզ հետ լինեք
ձեր կյանքում, որ դուք շնկատեիք է՛ն նեղություններն ու դժվարու-
թյունները, որ պահված են ձեզ համար և սիրով ու հրճվանքով
անցնեիք է՛ն անդարձ ու դժվար ճանապարհը, որ ընարում ու
բռնում եք ձեր կյանքի արշալուսից։ Եվ որովհետև ձեզ անվանեցի
մեր գրականության, մեր ազգի հոգու, մեր հոգու զավակները, ա-
պա է՛ն կցանկանայի ձեզ համար, ինչ որ կցանկանա ամեն մի
սիրող ծնող իր զավակների համար. կցանկանայի, որ դուք ավելի
բախտավոր լինեք և ավելի բարձր ու մեծ, քան մենք ենք եղել։

ՄԱՀԻՅ ՀԵՏՈ

Կար ժամանակ դժգոհ էինք, թե մեղանում գրական մարդուն
կամ հասարակական գործչին մոռացություն են տալիս իր մահից
հետո։

Էդ ժամանակն անցել է արդեն։ Այժմ մենք սկսել ենք հիշել ու
հիշատակել մեր մեծանուն հանգուցյալներին, կատարել նրանց
մահվան տարելիցները ու գրել մեր հիշողությունները նրանց
կյանքից։

Եվ ի՞նչ է դուրս եկել։ Դուրս է եկել է՛ն, որ նրանց դարձրել ենք
նվաստացումի, բամբասանքի ու անարդանքի առարկա։

Եվ ուրիշ ի՞նչ էր դուրս գալու։ Զէ՞ որ է՛ն հանգուցյալները
իրենց կյանքում, աչքները բաց ժամանակ, մեղանում ստիպված
էին կռվելու էս կամ է՛ն ստախոսի ու զրպարոշի դեմ, ստիպված
էին հաղար ու մի հերքումներ ու բացատրություններ գրելու։ Եվ
ահա մահից հետո, երբ էլ ոչ հերքել կարող են, ոչ պաշտպանվել—
նրանք ընկած են նույն հասարակության լեզվի տակ։ Եվ էդ նույն
հատարակությունը հիշողություններ է գրում։

Եվ շատ բնական կերպով հաճախ էդ հիշողություններից է՛ն
է դուրս գալիս, որ հիշող պարոնն է հանգուցյալ գրողին տվել և՛
ապրելու շունչ և գրելու շնորհք։ Սա է նրան ասել՝ էս գրի կամ
էսպես գրի. նա էլ միշտ դիմելիս է եղել սրան ու առանց սրան ոչ
մի քայլ չի եղել անելիս. միայն մեռնելն էր, որ առանց սրան ա-
րավ։ Էդ էլ հասարակությունն արավ։ Մի կարճ խոսքով՝ սա ստեղ-

ծել էր ու պահպանում էր, հասարակությունը չգնահատեց ու սպանեց:

Եվ դրա համար էլ հանգուցյալը սրան պաշտում էր ու անվանում էր ամենաքիչը իր «միակ բարեկամը»:

Եվ որովհետև սովորաբար հայտնվում է, որ նշանավոր հանգուցյալներից էդ «միակ բարեկամները» շատ են լինում, իրենց հիշողությունների մեջ աշխատում են իրար գերադանցել: Մինն ասում է՝ ինձ չսում էր, մյուսն ասում է՝ ինձ հավատում էր, երրորդն ասում է՝ ինձ սիրում էր, չորրորդն ասում է՝ ինձ պաշտում էր, էսպեսով հասնում են էնտեղ, որտեղ հասաւ «Աղբյուր-Տարաղի» խմբագիր պ. Տիգրան Նաղարյանը, որ «Մշակի» վերջին համարում գրել է, թե հանգուցյալ Սունդուկյանը ուղում էր իմ ձեռքը համբուրի — ես շթողեցի...¹

Էստեղ արդեն բավական էր: Հայ գրողի մահից հետո էլ մեզ հիշողություններ չեն հարկավոր: Մոռացության տվեք նրան, ինչպես մոռացության էիք տալիս մի ժամանակ:

Մարդուն, մանավանդ նշանավոր մարդուն հասկանալն ու նրանց կյանքից հիշողություններ տալը ձեր բանը չի: Իջե՛ք մեծ դագաղների վրայից ու ձեզ բարձրացնելու համար որոնեցեք ուրիշ պատվանդան:

ԱՂԵԼԻ ՂՍՏ

Այլեւայլ նշանավոր մարդկանց կյանքից հիշողություններ գրող պ. Տ. Նաղարյանը, «Մշակի» № 61-ում, հանգուցյալ Գ. Սունդուկյանի իր ձեռքը համբուրելու պատմության մասին արած իմ նկատողությանը պատասխանելով, գործը ձգում է արիւն Սունդուկյանին:

Շատ գեղեցիկ:

Բայց էս անգամ էլ պ. Նաղարյանը մի բան է անում, որ շատ ավելի վատ է, քան առաջինը:

Ասում է հանգուցյալ՝ Սունդուկյանն է հղել իրեն հովանավորը և ներշնչողը գնալու էն ճանապարհով, որով գնացել է ինքը և որ շատ է հայտնի ամենքիս: Էսպիսով էլ դուրս է գալիս, որ պ. Տ. Նաղարյանը մինչև էսօր ինչ որ արել է՝ հղել է Գ. Սունդուկյանի ներշնչմամբ:

Եվ ահա, ոչ միայն Սունդուկյանի դագաղն է պետք եկել հիշողություններով վրեն բարձրանալու, այլև նրա անունը իբրև ծիրանի ծածկոց իրենց անցյալ գործունեության վրա առնելու:

Նա կարծում եմ՝ ավելի լավ կլիներ թողնելինք հանդ<ուցյալ> դրամատուրգը համբուրած լիներ պ. Նազարյանի ձեռքը, քան թե նա լիներ եղած ներշնչողը էն ամենի, ինչ որ արել է պ. Նազարյանը, որովհետև էս ավելի վատ է և անսպասելի ավելի վատ:

Թեև էստեղ վերջանում է խնդիրը, սակայն պ. Նազարյանը իր բացատրությանը կցել է մի հավելված: Պատմության անունից սպառնում է, ինչպես ինքն է ասում, Սունդուկյանի ներշնչածից զուրկ ուռչ հասարակական գործիչների, նրանց թվում և ինձ: Ճշմարիտն ասեմ, ես միշտ էն համոզմունքին եմ եղել, թե Տ. Նազարյանը միանգամայն նշանակություն չի տալիս պատմությանը: Այժմ հայտնվում է, որ նա պատմությունով ուզում է վախեցնել ուրիշներին: Միայն ցավալին էն է՝ պարզ չի խոսում, որ իմանանք ինչ է ասում:

Նա կարծում եմ՝ մամուլի միջազգային բյուրոյի միակ ներկայացուցչին Ռուսաստանում և Ռուսաստանի մամուլի միակ ներկայացուցչին անդլիական թագավորի թագադրությանը, աչլև Պորտուգալիայի ու Իսպանիայի գիտնականների ներկայացուցչին, վերջապես մի մարդու, որ դեռ 13 տարեկան հասակում թարգմանել է Հոմերոսը և որի մկրտության օրը տասնեհինգ հազար ձու է կտարվել, էս տեսակ մի մարդու վրայ է, որ ավելի պարզ ու համարձակ խոսեր:

Նա պետք է լինեմ պատմությունից վախեցողներից միեր: Ահա ես կանգնած եմ մեջտեղը ու տեղի չեմ տալու ոչ մի քայլ, միշտ իմ խոսքերի ու իմ գործերի տերը:

Միայն թե պատմությունը դա, ոչ թե փոքրիկ մարդկանց կասկածելի հիշողություններն ու փոքրոգի ակնարկները մարդկանց գերեզմանների վրա կամ զանազան մուկ անկյուններում:

ՄԻ ԶԱՐԲԱՆԱԼԻ ԳՍՐԶՈՒԹՅԱՆ ԱՆԴԱՄ

Պ. Ն<րվանդ> կալայանը սկզբունքով հավանելով հայոց ընկերությունների մեջ նպատակահարմար աշխատանքի բաժանման պահանջին, միաժամանակ մի անբացատրելի չկամության միջոց է դալիս Հայոց Գրական Բնկերությանը պիսին՝ առիթ տունելով հանդ<ուցյալ> Արամիսյանի և Հախավերդյանի գրադարանների խնդիրը:

Ազգագրական Բնկ<երություն> տալով «ընդհանուր հայկական» տիտղոսը, երևի նրա համար, որ անունի մեջ ազգ բառը կա,

և արտոնելով նրան ամեն իրավունքներով, Հայոց Գրական Ընկերությանն անվանում է «ոչ այս, ոչ այն», բողոքում է նրա երեկույթների ու ձեռնարկությունների դեմ, իսկ որ գլխավորն է, ասում է, նրա ներկա վարիչները մինչև այժմ Ընկերության բուն նպատակի համար՝ խեղճ գրողին օգնել՝ մի կոպիկ անգամ չեն ծախսել:

Ասում է՝ Հայ Գրողների Ընկերության նպատակից բոլորովին դուրս է գրադարան ունենալ, և իբրև թե նրա դերը պիտի կայանա միմիայն փոխադարձ օգնության մեջ:

Եվ՝ իր էս նեղ միտքն ասեմ թե սգեղ ցանկությունը՝ առաջ վարելու համար էնքան է իրեն կորցնում, որ Հայոց Գրական Ընկերության կանոնադրությունից մի երեք կես արտադրելով՝ ընդ-դժում է առաջին ու երկրորդ կեսերը, որոնք խոսում են Ընկերության անդամների նյութական ապահովության մասին և թողնում է երկրորդը, որ խոսում է նրանց մտավոր, բարոյական և գեղար-վեստական զարգացման մասին:

Էնքան կամովին կույր կամ անգետ է ձևանում, ասելով թե՝ Հայ Գրողների Ընկերության նպատակից բոլորովին դուրս է գրադարան ունենալը, կամ կշտամբելով երեկույթներ կազմակերպելու և դասախոսություններ կարգալու համար, և կամ նույնիսկ հրատարակություններ անելու համար, որ չի ուզում նկատել, թե էդ իրավունքներն օրենքով տրված ու տպված են Ընկերության կանոնադրության մեջ (§ 2 և § 3) և որ նա իրավունք ունի և՛ հրատարակություններ անելու, և գրադարաններ կազմակերպելու, և ընթերցարաններ, և հասարակական դասախոսություններ, և գիտական արշավանքներ, և համերգներ, և ներկայացումներ և այլն, և այլն:

Հրապարակախոս-քաղաքատնտես Արախանյանին, կամ ավելի ճիշտը նրա գրադարանը՝ կապելով Ազգագրական Ընկերության հետ, էդ նույն իրավունքից զուրկ է հրատարակում Հայոց Գրական Ընկերությունը, չնայելով որ սրա մեջ կանոնադրությամբ մտնում են և գեղարվեստական գրողները, և գիտնականները, և հրապարակախոսները:

Եվ էս ամենն, ասում եմ, անում է կամովին անգետ ձևանալով, որովհետև անկարելի բան է, որ նա չգիտենա, թե էս բոլոր իրավունքները, որ ինքը ժխտում է, ունի Հայոց Գրական Ընկերությունը: Անկարելի բան է, որ նա չգիտենա, որովհետև նրա անունը տպված է հիմնադիրների շարքում և վերջապես, ո՞վ զարմանք, նա Գրական Ընկերության վարչության անդամն է նույնիսկ:

Եվ էս վարչության անդամը էս ամենից հետո, ինչ որ լսեցիք, ճգնում է մի բարի խոսք բացականչել: Եվ բացականչում ես, թե՛ որ գլխավորն է, վարչության ներկա վարիչները մինչև այժմ Ընկերության > բուն նպատակի համար՝ խեղճ դրողին օգնել՝ մի կոպեկ անգամ չեն ծախսել:

Եվ է՛ս վարչության անդամը Ընկերության էնքան էական ու իրական իրավունքները ոտի տակ տալուց հետո, էս նիսիա, պլատոնիք բացականչությունն անելով մի շի էլ մտածում, թե ախր Ընկերության վարիչները մինչև անգամ եթե ուզեին էլ՝ ի՞նչ իրավունքով պետք է մինչև այժմ ծախսեին Ընկերության մի կոպեկն անգամ, քանի որ դեռ չի քննվել ու հաստատվել Ընկերության ֆոնդի կանոնադրությունն ու նախահաշիվը, և նույնիսկ հենց էսօր ընդհանուր ժողով է նշանակած ի միջի այլոց և նախահաշիվը հաստատելու համար, և էդ նախահաշիվի տակ ստորագրած է և ինքը պ. Ե. Լալայանը, որպես ժամանակավոր քարտուղար:

Ընդհատադարձ, թեև դեռ էս դրությանը, երբ արտակարգ դեպք է եղել, վարչությունն էլ արտակարգ ժողով է հրավիրել և միջամտել. օրինակ Արատխանյանցի դեպքը՝:

Մի՞թե կարելի է, մի՞թե թույլատրելի է էսքան անբարեխղճություն, էս տեսակ զարմանալի վարմունք ու վերաբերմունք: Թշնամու վերաբերմունք, էն էլ Ընկերության մոտիկ մարդկանց շրջանում:

Բայց հուսահատվելու ոչինչ չկա: Կա մի բազմություն, նոր մարդկանց բազմություն, որոնց սրտումն է դրած էս Ընկերության հիմքը, նրանց համար անհրաժեշտություն է և նրանցն է էս Ընկերությունը: Նրանք կպահեն ու կպահպանեն: Նրանք ոչ թե իրավազուրկ կանեն, այլ կընդլայնեն սրա առանց էն էլ լայն իրավունքները. ոչ թե կնախատեն սրա դրական, դիտական, պատմական և այլ տեսակի երեկոյթների համար, այլ ավելի ու ավելի կլցվեն ու կկենդանացնեն, ոչ թե կնախատեն Սայաթ-Նովայի և նմանների համար, այլ հոսանք կառնեն, կդան ուժ տալու և նրանց երկերն ու երգերն ուսումնասիրելու կամ հրատարակելու, և նրանց արձանները կանգնեցնելու և ուրիշ դեռ շատ դրական, դիտական, կուլտուրական գեղեցիկ գործեր կատարելու, որ ընդարձակ չափերով տրամադրում է Հայոց Գրական Ընկերության կանոնադրությունը:

Նրանց սրտերի մեջ ամուր է էս Ընկերության հիմքը և նրանց համար թանկ ու սիրելի են սրա իրավունքները:

Տխրելու և հուսահատվելու ոչ մի առիթ չկա, թեկուզ վարչությունից լինի թշնամին:

Նախ մի սկզբունքային հարց:

Եթե մի գրական կամ հասարակական գործիչ բացարձակ վա-
ստություն է անում որպես մարդ ու ենթարկվում է դատապարտու-
թյան, արդյոք թույլատրե՞լի է, որ արդարանալու համար նա ա-
ռաջ քաշի իր գրական կամ հասարակական ծառայությունները ու
պատասխարվի նրանց հետևը:

Ես կարծում եմ — ոչ:

Ո՛չ, հենց նրա համար, որ ոչ մի պաշտոն կամ կոչում չկա,
որ հավասար լինի և կարելի լինի համեմատել մարդ կոչումի հետ:
Եթե անհատը լուրջ պակասավոր է որպես մարդ, էլ ի՞նչպես կա-
րելի է նրան կարկատել իր էս գովածքով կամ էն գործով: «Եթե
աղն անհամեսցի, ի՞նչ համեմեսցի»... Եվ նույնիսկ էդ տեսակ
մարդու գործերը ենթակա են կասկածի, որովհետև «ի յաւելածոյ
սրտի խոսի բերան»:

Մարդկային կյանքում մարդն է ամեն բան և ամեն գործ ու
գործունեություն բխում է նրանից: Նա սղբյուրն է: Ամենալավ
աղբյուրն էլ երբեմն կարող է սղտորվել, բայց վատի ջուրը միշտ
վատ է ու վտանգավոր, ինչպես կուղեք գործ ածեր:

Գործիչը եթե պատահմունքով սխալ է արել՝ մենք կլռենք և
կաշխատենք նույնիսկ ղդալ չտալ իրեն, որովհետև սխալական է
մարդ արարածը: Գործիչը եթե մի գժրախոտ գեպքի պատճառ է
դարձել չգիտենալուց, չհասկանալուց, ազիտությունից — մենք
նրան կնհրենք, որովհետև մարդը ամենազետ չի, նա էլ մարդ է ու
չի հասկացել: Բայց եթե գործիչը վատությունն անում է ղիտամաճր,
գիտակցաբար և համառոտ է նրա վրա ու էդպես է իր կյանքի
ճամփեն, էլ ոչ լռելու իրավունք ունենք, ոչ ներելու, քանզի էս
գեպքում, ս. Գրքի ոճով ասեմ, մեր գործը չի փչանում, այլ աստու-
ծո գործը — մարդ արարածի բարոյական պատկերն է փչանում:

Խոսքիս պատճառը Հայոց Գրական Ընկերության վերջին ընդ-
հանուր ժողովի էն գեպքն է, որ պ. Ե<րվանդ> Լալայանը հան-
դես բերավ մարդու հիմնական պակասությունները իր մեջ, և երբ
ենթարկվում էր դայրույթի ու դատապարտության՝ ժողովականնե-
րից ոմանք առաջարկում էին ներողամիտ լինել իրրև գործի, և
ինքը, պ. Լալայանն էլ պաշտպանվում էր Ազգադրական Ընկերու-
թյան ԵԵԵԵԿԱ-ի — ցուցանակի հետևն ու առարկում էր, թե իր հա-
մար չի տարել Արասխանյանի ու Հախվերդյանի գրքերը և թե
ինքն իր գրադարանը նվիրել է Ազգադրական Ընկերությանը:

Եվ թե կուզեք՝ վերջիվերջո ընդհանուր ժողովը ներողամիտ եղավ միայն ցավ հայտնելով ու նրա վարձուքն անվանելով անկորեկտ ու անհարազատ:

Այժմ՝ պ. Լալայանը նորից հրապարակ է եկել իմ անվանն ուղղած մի գրութիւնով, նորից հարուցանում է իրեն համար էնքան վտանգավոր հարցերը, և նորից ցուցադրում է իր կասկածելի առաքինութիւնները: Եվ ահա նորից ես էլ հարկադրված եմ միանգամ էլ շեշտելու, թե ինչի վրա է վեճը ու ինչ կարեւորութիւն, ինչ լուրջ կողմ ունի նա և ուստի մի քիչ էլ առաջ դնելու՝ խոսելու նրա առաքինութիւններից:

Պ. Ե. Լալայանին և թուր էս դեպքով հետաքրքրվողներին մի անգամ էլ պետք է հիշեցնեմ, որ խնդիրն էն չի, թե էդ գրքերը Ազգադրական Ընկերութիւնն է տարել և ոչ թե Գրական Ընկերութիւնը: Այլ խնդիրն էն է, որ էդ գրքեր տանելու համար պ. Ե. Լալայանը, մինչև անգամ լինելով Գրական Ընկերութեան վարչութեան անդամ՝ աշխատել է ուրիշներին մոլորեցնել, հավատացնելով՝ թե Գրական Ընկերութիւնը իր կանոնադրութեամբ գրադարան ունենալու իրավունք չունի, մինչդեռ ունի, էն էլ ոչ թե մի գրադարանի, այլ գրադարանների: Հավատացրել է, թե էդ ընկերութիւնները միանալու են, այնինչ էդ տեսակ բան չկա և չի կարող լինել: Եղել է Ընկերութեան վարչութեան նիստերին, լսել է, լսել է և դնացել է արել էն, ինչ որ արդեն հայտնի է և դատաւարտված է մի անգամ:

Էս է խնդիրը: Թեև Ընկերութեան վնասն էլ կա, բայց դա զոնե լնձ համար խնդիր չի, ոչ էլ մի մեծ կորուստ, և խնդրի բաղոյական կողմն է միշտ մնում լուրջ ու վերին աստիճանի ցավալի:

Պ. Ե. Լալայանը իր էս չափազանց տգեղ վարմունքը ծածկելու համար առարկում է թե՛ հո իրեն համար չի էդպես արել և քանիբոք անգամն է կրկնում, թե իրեն կարծիքն է, որ Հայոց Գրական Ընկերութիւնը գրադարան ունենալու իրավունք չունի: Ասկայն ո՞վ նրան իրավունք կտա էսքան չհասկացող ձեանալու: Մի բոպե ընդունենք, որ նա իրեն համար չի էդպես արել, բայց մենք էն ենք ասում, թե առհասարակ էդպես անել չի կարելի, ում համար ուղում է լինի: Չի կարելի հետին մտքերով գնալ նստել ընկերութիւնների կամ ընկերների մեջ, նրանց խոսակցութիւնները լսելուց հետո նրանց դեմ դավադրութիւնների սարքել և դրա անունը դնել ծրագիր: Չի կարելի դնալ ուրիշներին խաբել, էն ինչ որ կա-- հավատացնել թե չկա, և դրա անունը դնել կարծիք:

Երևակայեցեք, մինն ինձ հարցնի թե՛ Երվանդ Լալայանը գոյութիւն ունի թե չէ: Ես հավատացնեմ, որ գոյութիւն չունի: Հե-

նամ նրանով թե՛ դա իմ կարծիքն է:

էդ տեսակ կարծիք չի լինիլ, պ. Ե. Լալայան: Եվ եթե դա հենց ձեր կարծիքով կարծիք է, հասկա ինչո՞ւ էդ կարծիքը չէիք հայտնում, երբ որ բանը բացվի ու ինձ պատասխանի կանչեն՝ արդարանամ վարչության էն նիստերին, ուր խոսք կար էդ մասին, այլ խորհրդավոր լռություն պահեցիք, և հետո երբ ամեն բան բացվեց, աշխատեցիք էդ ժողովների գոյությունն էլ ուրանալ. երբ էդ էլ չհաջողվեց, այժմ էլ, առանց մի բոլակ մտածելու թե ինչ եք ասում, ասում եք լռեցի, որովհետեւ՝ հո պարտավո՞ր չէի իմ ծրագիրը բաց անելու...

էդ տեսակ ծրագիր չի լինիլ, պ. Ե. Լալայան. և եթե ձեր կարծիքով դա ծրագիր է, ի՞նչ, էն ժամանակ դուք եկել էիք ուրեմն ձեր ծրագիրները ծածկելով ուրիշների ծրագիրներն իմանալո՞ւ...

Պատասխան տվե՛ք:

Նույնպես իսկի խնդիրը 25—30 ռուբլու գումարը չի, որ դուք, պ. Լալայան, մի քանի անգամ Աղգաղրական Ընկերության> դահլիճը մտնելու համար առաք Գրական Ընկերությունից: Մենք իր ժամանակին էլ մեր վարչության նիստում ասինք, որ դա ապօրինի պահանջ է, բայց երբ պնդեցիք Աղգաղրականի Խորհուրդի անունից և հայտնեցիք, թե մինչև անգամ մեր անդամավճարներն արդեն դուք ստացել եք ձեզ ու ձեզ ու ձեզ համար պահարան եք գնել — մենք ասինք՝ թեև էդ ամենը շատ է տարօրինակ, բայց համեցեք, ձեզ լինի:

Եվ սրա մասին իսկի չենք էլ խոսել: Բայց հետո, երբ դուք հրապարակավ ուրացաք նույնիսկ էս ժողովի գոյությունը, մենք ստիպված եղանք ձեզ հիշեցնելու էս պահանջի պատմությունով. էս պահանջի պատմությունն էլ բաց արավ էն դադարիքը, որ Աղգաղրականի Խորհուրդը ոչ մի տեղեկություն չունի էդ պահանջից, որ դուք արել եք նրա անունից, և մարդիկ երբ իմացան՝ շփոթվեցին: Էսքանը իբրև թե հերիք չէր՝ ընդհանուր ժողովում վեր կացաք հայտարարեցիք, թե էդ գումարը դեռ չենք վճարել ձեզ և ինձ ստիպեցիք պարզելու ժողովի առաջ ձեզ համար էնքան ծանր ճշմարտությունը, որ իսկի մեր վճարելուն էլ չեք հասցրել գործը և ձեզ ու ձեզ մեր անդամավճարները վերցրել ու յուրացրել եք մեզանից պահանջ անելուց շատ առաջ և հաշիվն ու ձեր ստորագրությունը պտնվում է Ընկերության գործերում:

Այժմ էլ գրում եք, թե ձեր էդ անմոռանալի տան վարձից դեռ չենք վճարել 10 ռ. 35 կ.: Դարձյալ: Պ. Լալայան, մեր գործերից հայտնի է, որ ձեզ վրա կա հինգ անդամավճար, Ս. Մանդինյանի, օր. Մ. Սերեբրակյանի, Թ. Թեոքմեճյանի, Ա. Հարությունյանի և Ե.

Լալայանի: Էս կանի 25 ուրբի: Ինչ վերաբերում է ձեր ծախք ցույց տված 5 ո. 35 կոպեկին, ձեզ ասել ենք, և դուք էլ արդեն լավ գիտեք, որ սկսած է ստանաք գանձապահ բժ. Զարգարյանից, որ ձեր գրելով ձեր զոկակաճն բաժնի նախադասն է ու ձեզ հետ և կվիտանցիան էլ ձեր ձեռքին և էս ամենը մոծած են ձեր մասնակցության մեջ:

Այո՛, պ. Լալայան, էստեղ էլ դարձյալ գումարը չի, նյութականը չի վեճի առարկան, այլ բարոյականը, ձեր վարմամբը, որ եկել էք մեզ հավատացրել, որ Ազգագրական Ընկերության խորհուրդն է էդ պահանջն արել ու էդպես կարգադրել, որ պնդում եք, թե մեր վարչությունը ձեզ հետ իբրև թե արդեն սլայմանավորվել էր վարձ տալու, այնինչ էսօր ստիպված եք խոստովանելու, որ հենց ձեր խորհուրդը չհամաձայնեց վարձով տալու, առարկելով իբրև թե էն, որ ձեր դահլիճը փոքր է մեր վարչության նիստերի համար: Տնաշենի մարդ, գոնե ուրիշ ձևով ասելիք. էդ ինչքա՞ն փոքր է ձեր դահլիճը, որ մեր վարչության 7—8 անդամ չեն կարող մեջը տեղավորվել: Հապա էս տողերը գրելու օրերը ի՞նչպես եք միաժամանակ թերթերում հայտարարում թե՛ հանգ<ուցյալ> Սունդուկյանի հիշատակին երեկոյթ ունենիք և Ազգագրական Ընկ<երության> դահլիճը լիքն էր երկսեռ հասարակությունով... Զէ՛ որ մի սրատես ընթերցող կարող է հանկարծ նկատել և կասկածել ձեր խոսքերի ճշմարտությանը:

Էս ամենը, հիրավի, պ. Լալայան, շատ են խաչտառակ, և դուք անելուց հետո գոնե փոխանակ լռելու՝ մտել եք Ազգագրական Ընկերության ցուցանակի ետևը, էդ ցուցանակը ձեզ համար վահան եք շինել և ոչ միայն ուղում եք ձեզ սլաշտպանել ու արդարացնել, որի դեմ, հավատացնում եմ, ես չեմ խոսիլ, այլև ձեր առաքինությունը կրկին անգամ ցուցադրելով, թե դուք ձեր գրադարանը նվիրել եք Ազգագրական Ընկերությանը՝ միաժամանակ հարձակվում եք Գրական Ընկերության վրա, աշխատում եք նրան նվաստացնել և նախատում եք ինձ, թե ինչու ես էլ իմ գրադարանը չեմ նվիրում Գրական Ընկերությանը ու սպառնում եք սպառնացանելու, որ ես իմ նախադասության մեջ սպանեցի դրական ֆոնդը, եթե առաջարկ արի դավթար չառնել կռնատակներն ու շրնկնել սրա նրա դուռը:

Նվ ահա էսպեսով դուք, պ. Լալայան, ինձ ստիպում եք անցնել Ազգագրական Ընկ<երության> ցուցանակի ետևն ու ասել. հարգելի սլարոն, որ մեզ մյուս անգամ էդքան հիմարի ու կուլրի տեղ չգնեք, մենք միանգամ ընդմիջտ ասում ենք, որ տեսնում ենք ձեր

առաքինությունը—ձեր գրադարանը Ազգագրական Ընկ<երություն> նվիրելը— որ շարունակ մեր աչքն եք կոխում:

Մենք տեսնում ենք, պ. Ն. Կալայան, որ ձեր սլառշղամբի ծերին գրել եք «Հայոց Ազգագրական Ընկերություն», մենք գիտենք, որ դուք հայտնել եք և հայտնում եք, թե ձեր գրադարանը նվիրում եք էդ Ընկերությանը, այսինքն — ձեր գրադարանը մնում է իր տեղը, ձեր տանը, ձեր կաբինետում, ուրիշների գրադարաններն էլ բերել եք տալիս նույնպես ձեր կաբինետը, ուրիշներին էլ, զլխավորապես հարուստներին հավաքում եք ձեր կաբինետը— միթո՞ւմ Ազգագրական Ընկերություն, էդ միթո՞ւմ թե Ընկերությունն էլ վճարում է ձեր կաբինետի վարձը, զանազան եկամուտներ է սարքում, Թիֆլիզում նստած Պետերբուրգի եկեղեցուց 1200 ռ. ոռճիկ եք ստանում իբրեւ էջմիածնի թանգարանապետ, և հաճախ սրտ նրա տված նյութերը իրար կարկատում ու տարեկան հոնորարի առյուծի բաժինը ձեզ եք հատկացնում, և էս ամենի անունը դնում եք սեփական գրադարան նվիրել կամ եղակի առաքինություն: Նվ մազալուն որն է— ձեր անունը Ազգագրական Ընկ<երության> մեջ միայն քարտուղար է...

Նվ հանդիմանում եք, թե ինչու Թումանյանն էլ էդպես չի անում Գրական Ընկ<երության> մեջ:

Չճմարիտ որ էսպես վարվող մարդը շատ այլանդակ կարծիք պետք է ունենա էս աշխարհքի ու էս աշխարհքի մարդկանց վրա կամ մարդկային առաքինություն ասած բանի վրա առհասարակ:

Էդ ցուցանակի կտեղ եթե ինձ համար մի թանկ բան կա, էն է, որ մեր ազգագրական նյութերը պետք է խնամքով հավաքվեն ու հրատարակվեն, բայց էդ դործն էլ, որ ես էնքան սիրում եմ և որի համար շատ սրտալի վերաբերմունք եմ ցույց տվել, հենց էդ Ընկերության կողմից էնքան անխնամ ու ձախ է տարվում, որ դեռ անցյալ տարի առաջարկություն արի Հայոց Ուսուցչական Միությանը ձեռնարկելու մի ազգագրական պարբերական հանդիսի հրատարակության և խոստացա դառնել առաջին գրքերի ծախքը:

Որպեսզի կարդացողները չկարծեն թե բարկացածի խոսքեք եմ ասում և տեսնեն ու համոզվեն, թե ազգագրական նյութերն էլ, որ Ազգագրական Ընկ<երության> էությունն են կազմում, ինչքան են անվատահելի ու ինչքան են խարաբ, առաջ կբերեմ միայն Բորչալուի ուսումնասիրությունից ու քարտեզից միայն մի քանի օրինակներ նմուշի համար: Առեք «Ազգագրական Հանդես» № 11:

Ասում է.

«Ոչ ծեռ եմ Բուճ ունենամ, ոչ կնիկ եմ տուն ունենամ»². (էջ 63):

Պետք է լինի.

«Ոչ ծիտ եմ բուժն ունենամ, ոչ կնիկ եմ ստան ունենամ»:
Ասում է.

«Դրսիցը խառա, միջիցը հաղար (նուռը):

Պետք է լինի.

«Դրսիցը մի հատ ա, միջիցը հաղար»:

Եվ իմացած կացեք, որ սրանք հազվադեպ սխալներ չեն, և հետն էլ հիշեցեք, որ սա ազգագրություն է, ուր ամեն մի տառը ահագին նշանակություն ունի: Օրինակ՝

Ասում է.

«Ջան ունեմ աշխատելու, պահում եմ բաժանելու», 116: Պետք է լինի — բաժանվելու: Այսինքն, երբ որ բաժանվեմ (եղբորից), էն ժամանակ կաշխատեմ:

«Սձի չաբությունը դրսից կլի, մարդինը ներսից»: 117

Պետք է լինի — չալությունը:

«Ոսքու պես կըռանաս». 120

Պետք է լինի — Ուրքու պես:

«Քյափուրի հանգը ընկնես». 121

Պետք է լինի — հանգը:

Տորսը դու է եկել — տուռը,

Քոռաբում — քոռաթու,

Ժեռը — ժիռ,

Բաշկուլը — բալկուլ,

Ջիու ձարը — ձիու կար. և այլն և այլն:

Հիմի դուք տեսեք թե Հայոց Ազգագրական Բնկերությունը ինչպես է տալիս հայկական դավառի քարտեզը, մեր գյուղերի ու լեռների անունները:

Փլքի գլուխը — Պլք գլուխ:

Փալանթեոքանը — Փալանթական.

Հոփրեթը — Օպրեթ.

Ահնիդորը — Ախնաղար.

Փոկան — Պոդա.

Ղարափիլիսան — Կարքիս.

Քեղուաը — Գեղութ.

Բզովդալը — Բեզորդալ.

Աքորին — Ակորի.

Քյոփլում — Կերպլի.

Ղզըլ-հաջլում — Ղզըլ աջելի.

Դեղումը — Դեգամի.

Ֆլնախաղոցը — էֆնակագամ. դարձյալ և այլն, և այլն:

Ինչո՞ւ

Էս ինչուին շատ սպառնախաճանքներ ունի, բայց ես մինը կասեմ. որովհետև առաջն է դրել ռուսերեն քարտեզը, էն էլ սխալը, ու էն-տեղից արտագրել, ոչ միայն ռուսական սխալ արտասանությունով, այլև մինչև անգամ արտագրել է սպառնախաճանքները. էնտեղ սխալմամբ ЭГНАКАГОЦ-ը դուրս է եկել ЭКНАКАГАМ— սա էլ արտագրել է էգնակագամ, և էդ բոլորի անունը դրել է դիտական-ազգագրական ուսումնասիրություն, և ես դեռ չքննադատեցի, այլ միայն թուուցիկ մի երկու նկատողություն արի: Հապա ի՞նչ դուրս, կգա, եթե վաղը կամ մյուս օրը լուրջ դիտական քննադատությունը դա: Դուրս կգա, որ էդ ցուցանակի ետևն էլ է դրությունը շատ ռդբալի: Էն ժամանակ, հավատացած եմ, պ. Ե. Լալայանը կհամոզվի, որ ավելի լավ կաներ Սպառնախաճանքի *Ընկերության* վարկը բարձրացնելու վրա մտածեր, քան թե Գրական Ընկերությունը վարկաբեկելու: Իսկ Սպառնախաճանքի Ընկերության վարկը կբարձրանա միայն էն ժամանակ, երբ որ նա կգառնա Ընկերություն:

Էն ժամանակ հայոց ազգագրությունն էլ կազատվի «էգնակագամ»-ներից, Լալայանը ինքն էլ կազատվի էս դավարածներից, մենք էլ կազատվենք էս աղմուկներից:

«ՄՇԱԿԻ» ՀԱՆԳՍՏՈՒԹՅԱՆ ՀԱՄԱՐ

«Մշակը» իր № 72-ում հայկական սպառնախաճանքի 400-ամյակի առիթով խոսելով անցյալ ձմեռ ընտրված Թիֆլիզի հանձնաժողովի դեմ՝ նրա մեջ հիշատակում է և իմ անունը՝ մինչդեռ ես էն ժամանակ գտնվում էի Պետերբուրգի բանտում և էդ հանձնաժողովի մեջ ոչ եղել եմ, ոչ կամ:

Թերթը նույնպես քանիներորդ անգամն է՝ երկյուղ է հայանում չլինի՞ թե Հայոց Գրական Ընկերությունն անցնի գրական հոբելյանի դոքի գլուխը և կամ չլինի թե գրական ֆոնդի խնդիրն էլ է՞ ժամանակ դրվի հրապարակ:

Զարմանալի է, որ թերթը չգիտի, թե ինչպես էջմիածինն արդեն գրական ֆոնդը հանել է հայոց գրական տոնի ցուցակից և միայն դպրոցականի համար է տվել կոնդակ. թեև էդ չի նշանակիլ, թե հայոց գրական ֆոնդի խնդիրը հանել է գրականությունը սիրող մարդկանց սրտից և կամ թե Գրական Ընկերությանը ղրկել է գրականության մասին հոգալու իրավունքից: Ինչ վերաբերում է էն երկյուղին, թե Հայոց Գրական Ընկերությունը կարող է

անցնել գրական տոնի գործի գլուխը, կարող եմ նույնպես հանդատացնել թերթին: Արդեն թեմիս սրբազան առաջնորդը հրավիրում է բոլոր հոսանքների և բոլոր մարմինների ներկայացուցիչներին միանալ, ընտրել մի ընդհանուր մարմին ու միասին, միահամուռ ուժերով կազմակերպելու և առաջ տանելու դպրոցական ֆոնդի գործը և տոնելու ազգային գրական մեծ տոնը: Հայոց Դրական, Լճերությունն էլ ամենայն ուրախությամբ կգնա միանալու և միասին գործելու մյուսների հետ, իսկ իր գրական ֆոնդի համար, ինչպես և ասի, կհոգա առանձին, ինչպես ինքը կգտնի հարմար ու վայելուչ:

«ՀՈՎԻՏԻ» Ս. Հ. Ի ՔՆՆԱԴԱՏԱԿԱՆԻ ԱՌԻԹՈՎ

Մի ժամանակ մի Դրամբյան դուրս եկավ: Էս Դրամբյանը մտածել էր, որ գրականությունն անտեր է մնացել, մեջ տեղը լուրջ կրիտիկա» չկա ու էդ ջափեն իրեն վրա առնելով՝ գլուխը տաքացրել էր ու Երևանի գյուղերի մեկից վեր էր կացել շիտակ եկել Թիֆլիզ հայոց «գրական մեծություններին սանձահարելու»: Հենց էսպես: Եվ առաջին հարվածը հասավ իմ գլխին:

— Ա՛յ Դրամբյան, ախր ի՞նչ ենք արել:

Թե՛ դուք վերցրել եք այս ինչ հեքիաթը Հայկունուց և փող եք գիզում ու փառք վաճառակում:

Եվ «Մշակի» լուրջ կրիտիկոսին» առաջնորդում էին երկու լուրջ հանդամանք— մինը տգիտությունը, մյուսը հոգու շարությունը:

Այո՛ և հոգու շարությունը, նրա համար էլ ես լուրջ նշանակություն տվի ու մի քիչ էլ կոշտ բռնեցի:

Եթե միայն տգիտությունը լիներ, էն առատ տեղեկություններից ու բացատրություններից հետո, որ ես փռեցի մեջ տեղը, նա անսլացման պեսք է խոստովաներ, որ սխալվել է, կամ դո՛նե լռեր:

Բայց որովհետև հոգու շարությունն էր, որ տաքացրել էր նրա շատ խեղճ գլուխը և շարության թույնն էր եռում նրա նեղ սրտում, նա տեղի չտվեց ոչ մի փաստի ու ապացույցի առջև, շարունակեց կատաղորեն ձեռին ոտին անել էնքան, մինչև ես բաց թողեցի, որ գնա սկի ջրի տակը:

Ես նրան, իր էդ հատկության համար, անմահ էի անվանել: Եվ ահա, ճշմարիտ որ՝ դարձյալ նա, թեև ուրիշ թերթում, ուրիշ կերպարանքով «Հովիտում», Ս. Հ. տառերի տակ կուչ եկած՝ Բայց

ինչ նշանակություն ունի թերթի անունը «Մշակ» է թե «Հովիտ», կամ իրեն անունը Դրամբյան է թե Ս. Հ., էականը նույնն է. նույն բնության հետ նույն շար հոգին, նույն դառը շունչը:

Սակայն սա ի՞նչ է դուել, էս «Հովիտի» չգիտեմ ստրկավազ, տիրացու թե պարոն Ս. Հ.-ն:

Նույն բանը:

Սա էլ դուել է, որ «Գառնիկ ախպեր» հեքիաթը ես թարգմանել եմ ռուսական «Сестрица Аленушка и братец Иванушка» հեքիաթից: Գտել է, որ ռուսական Ուլիկը դարձրել եմ Գառնիկ, հորթը — կով, — Аленушка-ն — Մանուշ, Иванушка-ն — Մանուկ, և այլն և այլն:

Եթե միայն էսքանը լիներ, այսինքն դործից բացարձակ անգետ ու անտեղյակ լինելը, ես էս «և այլն և այլն» Ս. Հ.-ին կասեի. — տեր հայր, տիրացու կամ պարոն Ս. Հ., — էդպես չի, դուք սխալվում եք, էդ հեքիաթը, որ ռուսներն ունեն, հայերն էլ ունեն, և հայերինը թերևս ավելի հին է, քան ռուսներինը: Գերմանացիք էլ ունեն, նրանցն էլ մինչև անգամ հին հայոց հրատարակչական ընկերությունը թարգմանել է, քոջ ու եղբոր անուններն էլ փոխել, դրել Կարեն ու Մանեն: Թուրքերն էլ ունեն — ասում են Ասկյար ու Բիբլի, վրացիք էլ ունեն, էդպես և բոլոր ազգերը:

Ես ռուսականը չեմ թարգմանել, տիրացու Ս. Հ. կամ պարոն Ս. Հ., այլ հայկականն եմ առել ու մշակել: Եվ հայկականն էլ մի հատ չի, տիրացու Ս. Հ. կամ պարոն Ս. Հ., Արարատյան տարբերակը կա, Վասպուրականինը կա, Տարոնինը կա, Շահրխարինը կա, Թիֆլիզինը կա — տաված: Դուք միայն ռուսականն եք տեսել, ինչպես երևում է Դրամբյանի նման դարձյալ «պիպվածով» և էն էլ ռուսական միայն մի տարբերակը գիտեք, որ ու է դառնում, կան և ուրիշ տարբերակներ, ուր հենց դառն է դառնում: Եվ տիրացու Ս. Հ. կամ պարոն Ս. Հ., ես ոչ ռուսական Аленушка-ն եմ փոխել Մանուշի, ոչ Иванушка-ն եմ փոխել Մանուկի, ոչ Ուլիկը Գառնիկի, էդ ամենը զուտ հայկական են, հայ ժողովրդական հեքիաթից, Վասպուրականի վարիանտից, որ դրի է առել հանդ^{ու}ուցյալ^{ու} Սրվանձտյանը և տաված է նրա «Մանանայում»², հեքիաթի անունն էլ հենց Գառնիկ ախպեր, ինչպես կոչվում է նաև հայկական ուրիշ շրջաններում, օրինակ Արարատյան երկրում:

էսպես կխոսեի ու կպատասխանեի: Բայց որովհետև նրա ոճից ու շնչից, տգիտություն հետ կաթում է և հոգու վատությունը, չարությունը, ստիպված եմ էսպես ասելու:

— Տիրացու Ս. Հ. կամ պարոն Ս. Հ., դնացեք կարդացեք «Մշակի» 1910 թվականի 169 և 170 համարներում Դրամբյանին

տված պատասխանս³, դա կլինի պատասխան և ձեզ, այլև իմացած եղեք ու միշտ միտներդ պահեցեք, որ եթե աստված ձեզ բերան է տվել՝ նրա համար հո չի տվել, որ էդպես անմիտ ու անքաղաքավարի կերպով լեն-լեն բաց անեք, ձեր խելքիցը դուրս բաներից խոսեք ու գրողներին քննադատեք, այլ նրա համար, որ հաց ուտեք:

ԱՊՊԵԼԱՅԻՆ ՎԵՐԱԾՆԱԽԹԱՆ ՄԵՐ ԿՈՉԸ

Հայկական գրի ու գրականության մեծ տոներ հայությունը հավերժացնում է երկու ֆոնդով— դպրոցական և գրական:

Դպրոցական ֆոնդի հիմքը իր անձնական մի քանի հազար ռուբլով դրել է հանգ. Իզմիրլյան կաթողիկոսը, իսկ գրական ֆոնդի խնդիրը մի քտան տարի առաջ առաջադրեց Թիֆլիզի լնատելիգենցիան ու մի քանի անգամ միտք աբավ իրագործելու, բայց անկարելի եղավ մինչև անցյալ տարի:

Անցյալ տարի երկուսն էլ, մինը էջմիածնի, մյուսը Թիֆլիզի հորեկյանական հանձնաժողովի նախաձեռնությամբ հաստատվեցին ու կյանք առան:

Մեր ազգային-կուլտուրական հառաջադիմության համար երկուսի կարևորությունն ու մեծությունն էլ էսօր դժար թե կարողանանք չափել ու որոշել:

Երևակայեցեք թե հայ ազգը ճշմարիտ որ բռնկի էդ լուսավոր գործերի սիրով և Կովկասից մինչև Եգիպտոս ու Ամերիկա, Եվրոպայից մինչև Պարսկաստան ու Հնդկաստան ամեն մի գիտակից հայ վեր կենա էդ օրը իր զգացմունքն ու լուծան մեջ բերելու դնելու իր ազգի վերածնության մեծ գործի վրա:

Անխորտակելի ու անսասան կապահովվի մեր ազգային ինքնուրույնությունը աշխարհքում ու ազգերի շարքում:

Ունենալ հարուստ, ապահով դպրոցներ և ուժեղ գրականություն— կնշանակի ամուր ու պատվավոր կանգնել լուսավոր ազգերի շարքում: Եվ գոնե ես խորապես հավատում եմ հայի էդ կուլտուրական ուժին. մենք կարող ենք էդպես լինել և պետք է լինենք: Դրա հետ միասին էս տոնն էլ էնքան մեծ առիթ է ու ներկա հանգամանքներն էլ էնքան նպաստավոր, որ հաջողությանը կասկածելու ոչ մի պատճառ չկա:

Չէ՞ որ մենք գանգատվել ենք, թե մեզ հնարավորություն չեն տալիս. ահա և պատշաճ օրը և ամեն իրավունք ու ազատություն:

Վեհափառ կաթողիկոսի հսկողության ու հովանավորության

տակ են հայոց դպրոցները, դպրոցական ֆոնդի խրախուճքն էլ տրված է նրան և գտնվում է նրա հսկողության տակ, իսկ դրահանությանը, որ ոչ ոքի հովանավորության տակ չի և չի էլ կարող լինել, ունի իր ազատ ու անկախ Ընկերությունը օրինավոր կանոնադրությունով և իր առանձին ֆոնդը: Գումար հատկացնողները առաջուց պետք է որոշեն ու նշանակեն, թե ինչքան են հատկացնում որին — դպրոցին և գրականությանը — երկուսը միասին մեր ազգային վերածնությանը:

Իսրայելի մարդարեն երբեմն մարդարեանում էր իր ժողովրդի ցրված ու ցամաքած ոսկորների վրա, կենդանության շունչ էր կանչում նրանց վրա, և չոր ոսկորները մարմին ու շունչ էին առնում, ու նորից երկրում կանգնում էր նորոգված Իսրայելի ժողովուրդը:

Մեր ժողովրդից էլ երկար դարերի տառապանքից ու տանջանքից հետո թեև գրեթե ոսկորն է մնացել ցրված աշխարհի երեսովը մին, բայց մեր ոսկորն էլ էն ոսկրիցն է, որ ընդոճակ է կյանք ու շունչ առնելու ու վերկենալու մարդարեական ձայնի վրա: Եվ ահա մեզ էլ էսօր կանչում է մեզ դիր ու գրականություն տվողների Սահակ — Մեսրոպի ու նրանց հոգեշունչ հետնորդների, մեր բազմաթիվ հոյակապ ուսուցիչների ու գրողների միահամուռ մարդարեական ձայնը: Եզեկիելի ձայնի նման, — «Եւ տաց զողի իմ ի ձեզ, և լինիջիք կենդանի, և եզից զձեզ երկրի ձերում»¹...

Եվ ամեն մի հայ պիտի լսի էս մարդարեական ձայնը հայոց գրի ու գրականության մեծ տոնի օրը ու պիտի թնդա էս ձայնից:

ՍՍ.ՅԱԹ-ՆՈՎԱՅԻ ԵՐԳԵՐԻ ԲԵՍՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

Ժողովրդի բուռն ցանկության ընդառաջ գնալով Հայ Գրողների Ընկերությունն էսօր Թիֆլիզում կրկնում է Սալայթ-Նովայի երեկույթը:

Մեղանում էնպես մարդիկ կան, որ կարծում են, թե Սալայթ-Նովայի երեկույթի արտակարգ հաջողության պատճառը նորությունն էր, իբրեւ թե մի մոդա էր նա, որ բերեց Գրական Ընկերությունը, և անցնելու է երբևիցի:

Ի՞նչքան են սխալվում էս տեսակ մարդիկ, ի՞նչ մակերեսային հայացք են հայտնում, ի՞նչ անժանոթություն Սալայթ-Նովայի հետ, ի՞նչ թեթեւ կարծիք նրա մեծ տաղանդի ու ստեղծագործության վրա:

Ո՛չ, նա մի նորօրինակ ձև չի, մոդա չի, որ ժամանակի ընթացքում ձանձրացնի ու փոխվի. նրան մին լսողը երկրորդ անգամ

լաւելիս. աւելի պիտի սիրի, և մին հասկանալուց ու սիրելուց հետո
երբեք չպիտի մոռանա: Գեղեցիկ ձևի մեջ մի մշտավառ հուր հոգի,
է՛ նա, մի աղնիւլ ու լիքը սիրտ, մի հարազատ հզոր շունչ, որ մեր
աշխարհքի հարազատ շնչի նման միշտ խաղալու է Կովկասի ժո-
ղովուրդների վրա, և հայի, և վրացու, և թուրքի վրա, որովհետև
հաւասար ուժով երգել է և հայերեն, և վրացերեն, և թուրքերեն:

Թիֆլիզը Կովկասի լեռների անցքի առջև տարածված մեծ
հանդուցն է եղել հին ժամանակներից, նրա մեջ եկել խառնվել,
միացել էին Արևելքի դանազան ժողովուրդները իրենց բարբառնե-
րով, կրոններով, փիլիսոփայություններով ու ազգային ստեղծա-
գործություններով ու ստեղծել էին մի ինքնատիպ քաղաք, որի վրա
հիանում էր ամբողջ Փոքր Ասիան ու մերձավոր Արևելքը: Եւ հե-
ռավոր ժողովուրդները ամեն անգամ երբ պատերազմով վեր էին
կենում դեպի Կովկաս՝ Թիֆլիզն էին երազում ու Թիֆլիզի «գյոգալ-
ները» — սիրունները:

Ահա, ինչպես մի ուրիշ անգամ էլ նկատել եմ՝, էդ Թիֆլիզի
նման մի ինքնատիպ մեծութուն էր Սայաթ-Նովան, իբրև Արևելքի
բանաստեղծ: Եւ եթե Արևելքի ժողովուրդները հեռվից հեռու վառ-
վում էին Թիֆլիզի սիրունների կարոտով՝ ինչ ասել կուզի, որ էս
հոյակապ աշուղը, աշուղ, որ Արևելքում շատ իմաստուն կերպով
և բանաստեղծ կնշանակի և սիրահար միաժամանակ — էդ միև-
նույն սիրունների սիրով պետք է բռնկեր անմարելի ու, իր կրակով
վառեր թե իր ժամանակակիցներին և թե դաւոց սերունդներին,
ինքն էլ աչքովր, հատներ իր կրակի սաստկությունից, որովհետև,
ինչպես ասում է իր անտիպ թուրքերեն երգերից մեկի մեջ —
«Աշուղուդ քուրա դուր, յախար, յանդըրար» — աշուղութունը հոոց
է, կէրի, կավերի:

Եւ ի՞նչ գեղեցիկ է, ճշմարիտ, որ էսպես է մեր վիթխարի
Սայաթ-Նովան. մի հոյակապ սիրահար է, բռնված ու բռնկած սի-
րո հրդեհով, նրա լուսի տակ էլ նկատում է աշխարհքն ու իրերը,
դգում է, որ էրվում, վերջանում է ինքը, բայց մնում է արի ու բա-
րի, անչար ու անաչառ, վեհ ու վսեմ, որպես աշխարհքի ու մարդու
մեծ բարեկամը, հաստատուն սիրով և՛ դեպի էն «ղալումը», որ իրեն
կրակ տվեց ու միշտ մնաց ամուսնաբեր, և դեպի նրանց, որոնք չորս
կողմից տաքացան. ու հրճվեցին էն կրակով, որի մեջ էրվում էր
ինքը, և դեպի նրանց, որոնք հազար ու մի տեսակ իրեն վշտացրին
կյանքում: Զայրացավ, բայց երբեք չչարացավ, ցավեց, բայց եր-
բեք չանիծեց:

Ռուս հայտնի բանաստեղծ Я<ков> Полонский-ն, որ երևի
Մոսկվայում մեր Գ<եորգ> Ախվերդյանի ուսանողական ընկերնե-

րից է եղած, անցյալ դարու հիսնական թվականներին Կովկաս-
եղած ժամանակ Ալսվերդյանի մոտ տեսել է Սայաթ-Նովայի եր-
գերի տեսրակը, նրա միջոցով ծանոթացել Սայաթ-Նովայի հետ և
երգերից մի քանիսը թարգմանել, հիացմունքով է խոսում մեր
Սայաթ-Նովայի երգերի բնավորության վրա*):

Ասում է՝ «Սայաթ-Նովայի երգերի բնավորության մասին ընդ-
հանրապես խոսելով, դժվար թե սխալվեմ, եթե ասեմ, որ նրանք
իսկի նման չեն ոչ հարևան ցեղերի երգերին, ոչ էլ էն երգերին,
որ եկել են Արևելքից, թեև հիշեցնում են նրանց: Էսպես, օրինակ,
կովկասյան բոլոր լեռնական ժողովուրդների երգերի ողին ռազմա-
կան է: Ձին ու թուրը, սերն ու վրեժը, արյունն ու սպանվածի դի-
ւի վրի ողբն են նրանց երգերի հատկանիշները:

Սայաթ-Նովան հետու է կովից, Բուրդիստանի լեռներում ապ-
րող վանա հայերի ռազմական ոգին շէր կարող նրան ոգևորել,
նրան, որ ծնվել էր Թիֆլիզ, ուր, օտարության մեջ, հայերն առեւ
էին ուրիշ բնավորություն, ուրիշ ուղղություն:

Թաթարական երգերում պատմվածքը վերջին տեղը չի բռնում:
Նրանցից շատերը լեզենդի բնավորություն ունեն, շատերն էլ կար-
ծես թե ինչ-որ անհայտ ժամանակներից եկած ու անհայտ երգիչ-
ների երգած՝ երկար պոեմների հատվածներ են, ինչպես օրինակ
Քեռու-Օղլու և իր ձիու երգը:

Սայաթ-Նովան ընդհակառակը զուտ քնարական բանաստեղծ
է, և թերևս, մեր ժամանակի հասկացողությամբ, չափազանց ան-
հատական:

Վրացական երգերում մեծ տեղ է բռնում սերը, քեֆը և եր-
բեմն անհույս տխրությունը, քայց նրանք կարծես հենց նրա հա-
մար են, որ ինքը երգողն էլ, իր լսողներն էլ մի առ ժամանակ, գի-
նու օգնությամբ, մոռանան ամեն ինչ ու դարդ, ու նրանց հնչյուն-
ների մեջ գտնեն մխիթարություն:

Սայաթ-Նովան ընդհակառակը — մխիթարություն չի ուզում.
նրան ավելի դուր է գալիս, երբ ծիծաղի տակ արցունք է նկատում,
քան երբ լսում է ծիծաղը, որ արցունքը ճնշում է:

Նրա երգերը հաճախ հանդիսավոր — խրատական են: Էն-
պես — նա իր սրտին ասում է.

«Արի՛ ինձ անգաճ կա՛լ, ա՛յ դիվանա սիրտ,
Հայա սիրե՛, ադաբ սիրե՛, ար սիրե՛.
Աշխարքըս քունն ըլի, ի՞նչ պիտիս տանի,
Աստված սիրե՛, հոքի սիրե՛, յար սիրե՛»²:

*) «Кавказ», 1851, №1,2.

Սալայթ-Նովայի երգում քիչ կան էն վառ փայլուն գույները, որոնցից Արևելքում բնությունը հաճախ առնում է մի տարօրինակ ու խաբուսիկ արտաքին փայլ: Չկան և էն ֆանտաստիկ պատկերները, որոնց ասես թե հաշիշն է ծնում: Առհասարակ նրա երգերում քիչ երևակայություն կա — շատ զգացմունք: Նվ էդ զգացմունքները նրա երգերում մեծ մասամբ արտահայտում են էնքան մեղմ ու անվրդով խաղաղություն, որ նրա սերը նման է ընկերության, ընկերությունը սիրո: Որ հայերենի քերականության մեջ էլ արականի ու իգականի տարբերությունը չկա — Սալայթ-Նովայի մի քանի երգերում ղժար է հասկանալ, իր ոգևորված խոսքով ում է դիմում նա, քիչույշ սիրով սիրած ընկերի՞ն, թե՞ տարփալի սիրով սիրած կնոջը՝

Նրա հոգու տարրը, ոգևորության ժամերին, չի կարողանում աշտովել զգայնականության հետ, ինչպես կրակը չի կարող հաշտվել ջրի հետ: Նա էնքան է բարոյական, որ աշուղի կոչմանն էլ նաշում է բարոյական տեսակետից: Իր երգերից մեկի մեջ ասում է.

«Աշուղի լիզուն բըլբուլ է, օրհնանք ունե՞»,

թեև երբեմն նրան համակում է սոսկալի թախիծը:

Իհարկե, իր հարևանցի ծանոթությունով ու ամեն տեսակի խորթությունով, ռուս բանաստեղծի համար ղժար էր ըստ ամենայնի ճիշտ ըմբռնել ու հասկանալ առհասարակ մեր և մասնավորապես Սալայթ-Նովայի ստեղծագործությունն ու հոգին, բայց նա էլ է նկատել, և նրա կարծիքն ու ապավորությունը մեջ բերի շեշտելու Սալայթ-Նովայի երգերի բնավորությունը, որոնց պարզության մեջ ավաշկարա երևում է նրա բարի, քնքույշ սիրտը ու նրա ազնիվ, խորը հոգին, և էդ ամենը միանգամայն առողջ ու ամբողջական: Մի առողջ, ոգևորված բանաստեղծ, որ աշխարհք է մտել սաղով ու սիրով, ինչպես ինքն է ասում իր անտիպ թուրքերեն երգերից մեկի մեջ՝ «Ջունուն օլմիշ, սաղ ալընդա շալան դըր Սալայթ-Նովա»։ այսինքն — սիրահարված, սաղը ձեռին նվագում է Սալայթ-Նովան:

Ու աշխարհքին նայելով՝ Արևելքի մեծ բանաստեղծներին հատուկ փիլիսոփայությամբ նկատում է, որ կյանքը մի երազ է, մարդն էլ խոտի նման դալարում է ու շորանում, և ապրելով ու տանջվելով վերջը բացականչում է.

Աշխարհըս՝ մե փանջարա է,—

Թաղերումեն բեզարիլ իմ.

Մըտիկ տըվոդըն կու խուցվի,—

Դաղերումեն բեզարիլ իմ.

էրեզ լավ էր, բանց վար էսօր,—

Վաղերումն բեղարիլ իմ...

Սակայն տանջվելով ու վշտանալով հանդերձ և տանջանքից ու վշտերից բեղարելով հանդերձ՝ միշտ էլ մնում է նույն բարին, քնքույշն ու ազնիվը, ինչ բանաստեղծական գեղեցկությամբ կյանք ու աշխարհք էր մտել. նույն գեղեցկությամբ էլ թռչում է կյանքից ու աշխարհքից:

«Գուզիմ թըռչի բըլբուլի պես,—

բաղերումն բեղարիլ իմ...»⁴

Մի ամբողջ ժողովրդի սլարծսնք է Սալյաթ-նովան, անմաշ ու անմահ: Ով նրան մին լսեց, մյուս անգամ ավելի սիրով կլսի, ով նրան մին սիրեց, էլ չի դադարիլ սիրելուց:

ՀԱՅՈՑ ԴՐԱՄԱՅԱՆԻՋԱՄՆ ՌԻ ՇՍ

Ետ եկան դարձյալ իմ «լուրջ կրիտիկոսները» — Դրամբյանն ու Ս. Հ.-ն: Եվ ստիպված ենք դարձյալ այդ-րենն ասելու:

Ի՞նչ պետք է անեք. մարդիկ կրիտիկոս են դառել ու իրենք էլ են ցավի մեջ մնացել, մենք էլ. վերջապես՝ ի՞նչ պետք է անեք, հայոց մամուլն է խոսում:

Բայց ցավը մենակ էն չի, որ հայոց մամուլի էս կամ էն օր-դանը կարող է էսքան տգետ լինել կամ էսպես տգետ կրիտիկոսներ ունենալ: Գրական տգիտությունը կամ տգետ քննադատությունը ամեն մի նոր առաջ եկող գրականության մեջ սովորական երեվոյթ է, սակայն մեր մեջ տգիտության վրա ավելանում է վատ հոգին, հոգու չարությունը:

Եվ եթե մի «Մշակ» կամ մի «Հովիտ» սրանց տեղ են տալիս, ձայնակցում են ու հրձվում՝ պատճառը մենակ գրական տգիտությունը հո չի, այլև հոգու չարությունը, ասպականված սիրտը:

Եվ սա Դրամբյան չի արդեն, այլ դրամբյանիզմ: Ես էլ էդ սլատճառով է, որ կարևորությունն հմ տալիս ու լուրջ խոսում էս տխուր երևույթի վրա:

Առայժմ մի կողմ թողնենք ամեն երկրորդական բան, գտնենք գլխավոր հարցն ու կանգնենք նրա վրա:

Պարոն Ռ. Դրամբյանն ու չգիտեմ ինչ՝ Ս. Հ.-ն, կամ մի խոսքով ասենք դրամբյանիզմը — գտել են, որ հայոց «գրական մեծու-

թյունները» բանագործությունով են պարապում, ժողովրդական ստեղծագործություններն առնում են ու չնչին փոփոխություններով կամ բառացի հրատարակում իբրև իրենց ինքնուրույն գրվածք:

Էդ երևույթը անվանում են զղվելի թալան, կեղտոտ ուղի, ալերիչ ժանտախտ, գրական շահտաժ և այլն, և այլն, և այլն, և «Մշակի» ու «Հովիտի» էջերում հայոց բարեպաշտ ազգին հորդոր են կարդում առնել էս ազգային դժբախտության առաջը: Էս սրբազան ջհաթը մասնավորապես ուղղած էր ինձ վրա, իբրև նրա համար, որ ժողովրդական նյութեր եմ առնել Ս. Հայկունու ժողովածվից, ինչպես 1910 թվականի «Մշակի» մի քանի համարում¹ ցույց էր տալիս Ռուբեն² Դրամբյանը, ու գրեթե բառացի հրատարակել հմ իմ անունով, առանց հիշելու, թե ժողովրդական է ապա թե նրանից հետո Ս.Հ-ն մեջ տեղ եկավ «Հովիտի» էս տարվան № 16-ում² և հայտարարեց, թե ես «Գառնիկ ախպեր» հեքիաթը թարգմանել հմ ռուսերենից ու տպել եմ իբրև ինքնուրույն գրվածք: «Մշակն» էլ երկու անգամ իրար ետևից էս մասին ավետեց իր «հառաջադիմական» ընթերցողներին³:

Իր ժամանակին ես պատասխան եմ տվել Դրամբյանին⁴, այժմ էլ «Հովիտի» Ս. Հ-ին պատասխանեցի, ցույց տվի, որ դա զուտ հայկական հեքիաթ է և առել եմ ահա էս ինչ ու էն ինչ վարիանտներից⁵: Իհարկե «Մշակն» էս մասին լռեց, մինչև նոր հարմար դեպքը, իսկ Դրամբյանն ու Ս. Հ-ն նորից ասպարեզ եկան և նորից պնդում են իրենցը, այժմ էլ ուրիշ ձևով, թեկուղ Հայկունուց չես օգտվել, թեկուղ ռուսերենից չես թարգմանել, բայց հո հայերենից ես առել, թեկուղ բառացի չի, բայց հո էլի էն նյութն է, նույն տիպերն են, նույն արտահայտություններն են, և թե ինչու վրեն չես գրում ժողովրդական:

Իբրև թե եթե գրեի ժողովրդական ամեն բան կվերջանար նրանց համար, դրամբյանիզմի համար, հայոց էս մամուլի համար: Բայց, իհարկե սուտ են ասում: Եթե դրանով վերջանար ես կասեի — ո՛վ «Մշակ», ո՛վ «Հովիտ», ո՛վ Տեր-Շնիսիկ, ո՛վ Քալանթար, ո՛վ Համբարձում⁶ Առաքելյան, ո՛վ Դրամբյան, ո՛վ Ս. Հ., բաց արեք տեսեք 1905 թ. «Հասկերը» № 1, հենց առաջին երեսին մեծ-մեծ տառերով տպած է՝ «Գառնիկ ախպեր» հայ ժողովրդական հեքիաթ:

Էդպես էլ մյուսները:

Բայց սխալ է, եթե կարծում եք, էս որ ասի, մի «Հովիտ» կամ մի «Մշակ», մի Ս. Հ. — կամ մի Դրամբյան կամաչեն ու կլռեն: Ո՛չ, հազար-հազար անգամ՝ ոչ:

Դրանից ավելի խիստ ապացույցներ ու փաստեր հանել

նրանց դեմ, տպված են, հայտնի են, այսուամենայնիւ նրանք շարունակում են անվանարկել, թունավորել միշտ նոր ու նոր տխմարություններ ու հայհոյանքներ կուտակելով մեջ տեղը:

Իհարկե, էդ բոլորն ինձ ի՞նչ պետք է անեն. ոչինչ, և ժողովրդական առածի ասած՝ քոռամուկն ինչքան հող վորի՝ իր գլխին կածի, բայց երևույթը, երևույթը շատ է պարշելի, հոգին շատ է ցած ու վատ:

Բայց առայժմ մի շատ հետաքրքրական պատմություն պետք է անեմ:

Եվ ահա պատմությունը:

Անցյալ դարի սկզբներին ռուսաց գրականության մեջ հայտնվում է մի ջահել մարդ, անունը Ալեքսանդր Սերգեևիչ Պուշկին: Էս Ալեքսանդր Սերգեևիչ Պուշկինը բանաստեղծ է լինում: Եվ որովհետև բանաստեղծ է լինում, դրա համար էլ բանաստեղծություններ է գրում, էն էլ զանազան տեսակի: Եվ որովհետև զանազան տեսակի բանաստեղծություններ է գրում, բազմազան էլ նյութեր է առնում իր երգերին. էլ սեր, էլ ընկեր, էլ հայրենիք, էլ բնություն, էլ ժողովուրդ, էլ պատմություն, դրանց հետ նաև ժողովրդական նյութեր — լեգենդներ ու հեքիաթներ:

Լսո՞ւմ եք: Եվ ժողովրդական նյութեր է առնում մշակում, ինչպես խելքը կտրում է, և ինչքան ուժը պատում է, տպում է, վրեն էլ գրում է Ալեքսանդր Սերգեևիչ Պուշկին:

Գրական ճաշակի ու հասկացողության տեղ մարդիկ հրճվանքով ողջունում են երիտասարդ բանաստեղծին, սիրում են առանձնապես նրա ժողովրդական նյութերի մշակումը, որոնց հետ ռուսաց գրականության մեջ էր մտնում ռուսաց ժողովրդական ոճն ու շունչը, իսկ հայտնի ժուկովսկին հենց առաջին հեքիաթի — Руслан и Людмила-ի համար զրկում է Պուշկինին իր պատկերը վրեն մակագրած՝ «հաղթված ուսուցիչը — հաղթող աշակերտին»:

Հիմի կասեք. Հապա եթե էնտեղ էլ համ բանաստեղծ կար, համ ժողովրդական նյութեր կային, համ էդ նյութերի մշակումը կար, հապա ի՞նչպես է, որ Գրամբյան չկար, Ս. Հ. չկար, «Մշակ» չկար, «Հովիտ» չկար... Ինչպես չկար, հենց էդ եմ ասում:

Գրական տոնի և ուրախության հենց էն տաք ժամանակը իր իշի վրա նստած հայտնվում է տխրահռչակ Каченовский-ն, որ հենց սրանով էլ մնում է անմահ ռուսաց գրականության պատմության մեջ, և Житель Бутырской слободы կեղծ անունով տպում էր իր լուրջ «կրիտիկան» «Вестник Европы» 1820 թվի № 11-ում. — Արթուն կացե՛ք, քաղաքացիներ՛ր, հայրենիքը վտանգի մեջ է... մի ինչ-որ Պուշկին է դուրս եկել...

Ռուսաց գրականության պատմությունն ասում է. «Житель Бутырской слободы» увидел в мысли Пушкина, воспользоваться русским сказочным элементом, просто неприличие, бедствие и явление отвратительное⁶...

Էնքան նման «Մշակի» Դրամբյանին ու «Հովիտի» Ս. Հ.-ին, որ բիշ է մնում կարծեմ, թե ես էլ Պուշկին եմ:

Իհարկե, ներողություն եմ խնդրում իմ սիրելի հայրենակիցներից, որ էս տեսակ մի համեմատություն անցկացրի մտքովս: Ես լավ գիտեմ, որ նրանք թույլ չեն տալ բնավ, որ Ռիֆլիզի էս ինչ փողոցում, էս ինչ համարի տանը մի ուրիշ Պուշկին լինի, էն էլ հայ: Բայց վիճի նմանությունը շատ է մեծ, նրա համար հիշատակեցի:

Եվ հետաքրքրական է ավելին լսել, ավելի զարմանալի նմանությունը տեսնելու:

Ռուս Դրամբյանն էլ մեղադրում է Պուշկինին, թե նա իր հերիաթը վերցրել է ռուսաց Հայկունու — Кирша Данилов-ի ժողովրդական նյութերի հավաքածուից⁷: Ասում է. «Чего ждать, когда наши поэты начинают пародировать Киршу Данилова? Возможно ли просвещенному или хоть немного сведущему человеку терпеть, когда ему предлагают новую поэму, писанную в подражание Еруслану Лазаревичу?».

Եվ ճիշտ «Մշակի» Դրամբյանի ու «Հովիտի» Ս. Հ.-ի նման էլ նմանություններ է գտնում: Ասում է. «Для большей точности, или чтобы лучше выразить всю прелесть старинного нашего песнопения, поэт и в выражениях уподобился Ерусланову рассказчику».

Եվ նախադասություններ ու բառեր է բերում, ցույց տալով, թե պատմությունն ու տիպերը հո նման էին, արտահայտությունն ու լեզուն էլ ինչքան նման են:

«Теперь прошу, писал он, обратите ваше внимание на новый ужасный предмет, который, как у Камюэнс Мыс Бурь, выходит из недр морских и показывается посреди океана Российской словесности. Пожалуйста, напечатайте же мое письмо; быть может, люди, которые грозят нашему терпению новым бедствием, опомнятся, разсмеются и оstonовят намерения сделаться изобретателями нового рода русских сочинений. Дело вот в чем. Вам известно, что вы от предков получили небольшое бедное наследство литературы, т. е. сказки и песни народные. Что об них сказать? Если мы бережем старинные монеты, даже самые безобразные, то не должны ли тщательно хранить и остатки словесности наших предков?..»⁸.

Իսկ մի ուրիշը գրում էր թե

«Мать дочери велит на эту сказку плюнуть»⁹.

Իհարկե, հետո բացվեց ու էսօր ասացուցված է, որ Պուշկինը չի էլ օգտվել Կирша Данилов-ի հավաքածուից, և ողբաց գրականությունների պատմությունը ցավ հայտնելով գրա համար, որ չի օգտվել, ասում է.

«Но нужно помнить, что самое содержание русского фольклора раскрывалось медленно и современные научные воззрения на фольклор и на вопрос об отношении его к книжной словесности в сущности сходятся с тем практическим решением его, какое дал Пушкин в «Руслане и Людмиле». Универсальность сюжетов фольклора и зависимость его от творчества книжного или индивидуального—результат только новейших изучений. В их свете свободное отношение Пушкина к чудесно-фантастическим сюжетам и приурочение их к национальному преданию—есть акт гениального предвидения...» (Библиотека великих писателей, под ред. Венгерова, Пушкин, т. I. соч. Пушкина с объясн. их и сводом отзывов критики, Л. Поливанова, Руслан и Людмила)¹⁰.

Но нужно помнить էն էլ, որ էս ամենը հետո հայտնվեց ու ասվեց: Դրա համար հարկավոր էր մի Բելինսկի դար ու ամեն մեկին ցույց տար իր տեղը: Իսկ մինչև նրա դալը, էդ ուսու Դրամբյաններն ու Ս. Հ-երը և նրանց խրախուսող ողբական «Մշակներն» ու «Հովիտները», որ շարունակ կուրծք էին ծեծում, թե իրենք գրականության ու ազգի սիրուց են էրվում, շատ մտքեր ու շատ արյուն պղտորեցին:

Սառնասիրտ Крылов-ը էդ «լուրջ կրիտիկայի» ծանր տալավորության տակ իր սրտի ցավը թողեց ողբաց գրականության մեջ մի քառյակով.

«Напрасно говорят, что критика легка;

Я критику читал Руслана и Людмилы:

Хоть у меня довольно силы,

Но для меня она ужасно как тяжка»¹¹.

Պուշկինի բարեկամ իշխան Վյադեմսկին անաջարկում էր ուժով լռեցնել էդ իդիոտներին, իսկ Պուշկինն ինքը, տեսնելով, որ քննադատը չի կանգնած իր առջև, այլ բթությունը, որ դուրս է եկել իր կռալիտ ձեռքը բարձրացրել միայն հարվածելու հանուն հայրենիքի ու գրականության, նրա հաստ ու տալիակ հակառակ խա-

րանց մի շարք էպիգրամամաներով, որոնք հայտնի են «Ila Каче-
новского» ընդհանուր վերնագրով: Ահա նրանցից մինը:

Нахальство, Аристарх, таланту не замена,
Я буду всё поэт, тебе наперекор,
А ты останешься всё тот же крохобор,
Плюгавый выползок из грязка Дефонтена*¹².

Նվ էստեղ ես ուղռա՜ հմ պարծենալ ու հիշեցնել, որ ես Պուշ-
կինի նման անբաղաքավարի չեմ վերաբերվել դեպի իմ Արիս-
տարխները, ու էս տեսակ բաներ չեմ ասել սրանց, թեև սրանք
շատ ավելի աներեւա ու շար են, քան ոռւս պոռֆ. Каченовский-ն, և
էնպես, ինչպես Պուշկինն է զգված, բացականչել, թե—«ո՛ր սատա-
նեն արավ, որ ես բանաստեղծ ծնվեի Ռուսաստանում», ես երբեք
էդ տեսակ բացականչություն չեմ արել, թե՛ ո՛ր սատանեն արավ,
որ ես բանաստեղծ ծնվեի հայերի մեջ, թեև ես հազար անգամ ա-
վելի իրավունք ունեի:

Չէ՞ որ միայն մի թշվառ Каченовский և իր նման մի երկու-
սը չէին, որ զգվեցրել էին մի Պուշկինի: Չէ՞ որ միայն էդ մի անա-
խորժ վիճաբանությունը չէր նրա զայրույթի ու զգվածքի պատ-
ճառը:

Նվ մի՞թե մեծ ու փոքր Դրամբյանն ու Ս. Հ.-ն նորություն են
մեր կյանքում, մի՞թե թշնամությունն ու շարությունը մեր ամենօ-
րյա հացը չեն, մի՞թե հայհոյանքն ու սուտը երբեք պակասել են
մեր գլխից, և մի՞թե մենք կտեսնենք դրանց վերջը...

— Բնավ:

Նթե ոռւս Каченовский-ներն առաջ են եկել իբրև իմաստակ-
ներ և համառելով մնացել ու թաղվել են իրենց մոլորության մեջ,
հայ մեծ ու փոքր Դրամբյանները սկզբից մինչև էսօր հայտնվել
են իբրև մաղձոտ հոգիներ և հուսահատորեն ճզնել են միայն հար-
վածել, թունավորել, վնասել, սպանել: Ուրիշ խնդիր է, թե ուժ
չեն ունեցել ու չեն կարողացել, բայց էդ է եղել ձգտումը, հոգին:
Նվ նրանցից բան չեք կարող հասկանալ, ոչ էլ կարող եք բան հաս-
կացնել:

Կասեն՝ վերցրել եք բառացի էս ընչից: Ցույց կտաք, որ չեք
վերցրել: Էդ նշանակություն չունի: Կասեն՝ թարգմանել եք: Ցույց
կտաք, որ թարգմանություն չի: Դարձյալ չեն լռիլ: Կասեն ինչո՞ւ

*) Դեֆոնտեն ֆրանսիացի մի եղվիտ հոգեկորական էր և մի շար ու գռեհիկ
գրող, որ վեճի էր մտել Վոլտերի հետ: Հ. Թ.:

չեք վրեն գրում ժողովրդական: Թվականով, տեղով, էջով ցույց կտաք, որ գրել եք վրեն ժողովրդական: Միևնույն է, նրանք իրենցը կշարունակեն:

Ես ցույց տվի, որ իմ մշակած ժողովրդական նյութերի վրա սովորաբար գրել եմ «Ժողովրդական»: Բայց շատ իզուր: Ես ոչ թե կարող էի չգրել «Ժողովրդական», այլ ուղղակի չպետք է գրել: Մինչդեռ մեր դրամբյանիդմը հանդ<ուցյալ> Հայկունու օրինակի վրա ցույց տալով, պահանջում է, որ ես իմ մշակած նյութերի վրա ոչ միայն գրեմ ժողովրդական, այլև՝ թե որտեղ, երբ և ումից եմ լսել:

Եվ մեր մեծ թե փոքր, հառաջադիմական թե կղերական բթամիտ Դրամբյանները մինչև էսօր դեռ չեն հասկացել, թե էն ժողովրդական հոսմ նյութերի համար է, որ բանահավաքները գրում են — որտեղ են լսել, երբ են լսել, ով է պատմողը, քանի տարեկան է և այլն, և այլն, որովհետև էն արձանագրություն է, պրոտոկոլ է, և պարտավոր են նույնիսկ նրա սխալներն էլ էնպես գրի առնելու, ինչպես որ կան: Իսկ մշակածի, գրական լեզվով պատմածի, փոփոխածի, զանազան վարիանտներից կազմածի, չափական ձևի վերածածի վրա չպետք է էլ գրվի, նա արդեն ժողովրդականը չի, թեև բնադիրը ժողովրդիցն է առած: Ճիշտ էնպես, ինչպես հայոց էս կամ էն Դրամբյանը կարող է մի գլուղից լինի դուրս եկած, բայց իրոք էլ գեղջուկ Դրամբյան չի և թույլ չի տալ իրեն գեղջուկ անվանել, այլ մշակված Դրամբյան, «լուրջ կրիտիկոս» Դրամբյան, ազատամիտ թերթի աշխատակից Դրամբյան...

Եվ ահա մենք պարտավորված ենք էդ «լուրջ կրիտիկոս» Դրամբյանին ու հայոց ազատամիտ թերթին ցույց տալու, թե բանահավաքն ուրիշ է, բանաստեղծն ուրիշ, մեկի գրածի պատասխանատուն ժողովուրդն է, մյուսինը — ինքը:

Մի բանահավաք Афанасьев պարտական է հիշելու, թե որտեղ է լսել, օրինակի համար, «ЗОЛОТАЯ РЫБКА» հեքիաթը ու ետեվիցն էլ բերում է նրա զանազան տեղերի տարբերակները, թե ինչպես մի տարբերակում ձկան դերը աղվեսն է կատարում, երրորդում թռչնակը, չորրորդում ծառը:

Մեկում ծերունու լավության փոխարեն են վճարում, մյուսում ուղղակի լավություն են անում խղճահարությունից: Մեկում հարստություն են ուղում, մյուսում փշխանություն, երրորդում ուղում են սուրբ դառնան: Մեկի վերջում մնում են դատարկ, մյուսում — հարուստ ու երջանիկ, երրորդում — դառնում են շներ...

Եվ ամեն վարիանտի տակ մարդը գրում է — Записано в Чердинском уезде, Пермской губ. կամ Записано в Енисей-

«СКОЙ ТУБ. Իսկ մի բանաստեղծ Պուշկինն նույն ժողովրդից վերցնում է նույն հեքիաթը և գրում է. «Сказка о рыбаке и рыбке». Գրում է ու ստորագրում Ալեքսանդր Պուշկին: Եվ որովհետև հրապարակում են հեքիաթ, առակ, լեգենդ, ամեն մի գրականությունից տարրական հասկացողություն ունեցող մարդ, մինչև իսկ ուսմանը, դիտեն, որ էդ կնշանակի ընդհանուր, ժողովրդական ստեղծագործություն, որ ամեն մարդ էլ կարող է նյութ առնել ու գրել, պատմելով, փոփոխելով, ավելացնելով ու պակասեցնելով, հեռանալով կամ մոտիկ մնալով: Եվ ահա Պուշկինն էլ էսպես է պատմում, շատ ու հավատարիմ մնալով բնագրին, և նրա գրածը արդեն ժողովրդականը չի և չի կարող ու չի էլ գրում վրեն ժողովրդական: Եվ ուսաց գրականության պատմությունը Պուշկինի գրածի ու ժողովրդականի էսքան մոտիկությունը շեշտելով հանդերձ ոչ թե հայհոյում է նրան, այլ ընդհակառակը, բարձր պնդատելով պոետի նուրբ հոստառությունն ու զգուշավորությունն, ասում է. «Текст народной сказки, взятый на этот раз Пушкиным, заключал много достоинств и по стройности состава, и по яркой характеристике обеих главных действующих лиц (старика и старухи). Пушкин, почувствовав эти достоинства своего источника, придержался близко к нему» (Соч. Пушкина с объясн. их и свод. отзыв. критики Поливанова)¹³.

Մեր «լուրջ կրիտիկոսները» պ. Տեր-Ղևոնդյանի դասագրքում¹⁴ թարգմանած ռուսական հեքիաթը հայկականի տեղ են դնում, իսկ հայկականը անվանում են ռուսերենից թարգմանություն և կամ «Դասընկերում»¹⁵ տալած գերմանականի խառնուրդ «Զանգու-Պանգուն» անխառն հայ ժողովրդական հեքիաթի օրինակ են առաջարկում: Եվ բացարձակ բոքիկ ու անտեղյակ են առարկայից, որի վրա խոսում են, դեռ հանդգնում են սովորեցնել, թե ինչպես պետք էր ժողովրդական նյութեր մշակել ու գրել:

Իսկ ես, մարդու թարսություն է էլի, փոխանակ նրանց խորհրդին հետևելու և գործը խաղաղ վերջացնելու, ուզում եմ ցույց տալ, որ ավելի մեծ հանցավոր ու բանագող եմ, քան թե նրանք դիտեն ու կարծում են: Ես իմ լեգենդներն էլ եմ ժողովրդից առել, բոլոր հեքիաթներն ու զրույցներն էլ եմ ժողովրդից ու ժողովրդականիցն առել, ու միշտ աշխատել եմ և աշխատում եմ ինչքան կարելի է մոտիկ ու հարազատ մնալ, Սասունցի Դավիթը կազմելիս էլ եմ էդպես արել, նույնիսկ Անուշն էլ, Թմկաբերդն էլ, մյուսներն էլ, որտեղ քեֆս տվել է, օգտվել եմ ժողովրդական նյութերից և շատ անգամ հենց ինչպես իրենք են ասում՝ «բառացի»:

Արան, իհարկե, ամենայն սիրով կհավատան մեր «լուրջ կրի-

տիկոսներն» ու նրանց թերթերը, միայն մի ծանր խնդիր կա, որ չի կարող վճռել նրանց պատվիկ ուղեղը, թե ինչպես է, որ ես Հայկունու կամ ուրիշի ժողովրդական նյութերից «բառացի» առնում եմ ու իմ առած «բառացին» «հեշտ փառք է վաստակում ու գումարներ է դիզում...», իսկ բնագիրը, իսկականը չի կարողանում, և կամ իրենք ու Հայկունիները չեն կարողանում անել նույնը:

Ա՛յ զարմանալի «բառացի»...

Ա՛յ հանելուկ...

Եվ ես խորապես համոզված եմ, որ էս «լուրջ կրիտիկոսներից» սկսած մինչև իրենց խմբագիրները, սրանց խղճուկ բանականությունը էստեղ շշմում է ու մոլորվում, ու ընդմիջտ էլ կմնա նույն ցավալի դրություն մեջ:

Եվ անշուշտ սրանց կարելի էր շատ բան ներել:

Էս տեսակ մարդիկ արևելյան ու արևմտյան բոլոր մեծ առակախոսներին մի Նզոսուսի, մի Փեդրոսի, մի Լաֆոնտենի, մի Կուլովի, մի Ուլիմպիանոսի, մի Գյոթեի և նմաններին միշտ կարող էին անվանել գրական շանտաժիստներ, բանադողներ, ավերիչ ժանտախտներ և ինչ որ բերանները դար, և ճշմարիտ որ նրանց գրքերն ու գրվածքներն էլ բոցկոտի հնթարկել և հայհոյելով գրել սովորեցնել:

Չէ որ ամենքն էլ ունին նույն առակները, նույն ազդեցություններն իրենց պանիրներով, նույն խորամանկ ալվիսներն ու դրացիները, նույն թակարդները, նույն օձերն ու նույն դյուղացիները, և այլն, և այլն: Եվ նրանք ի՞նչ պիտի անեին: Կամ պետք է աղաղակեին— Տե՛ր, թող սրանց մեղքերը, որովհետև չգիտեն ինչ են անում ու ինչ են ասում, և կամ թե չէ պետք է իրենց առակներին նոր առակ ավելացնեին, թե ինչպես էշը սոխակին երգել է սովորեցնում և կամ թե ինչպես խողը պալաատն է ընկնում և միայն աղբ է տեսնում էնտեղ:

Անկասկած կարելի էր էս տեսակ մի բացականչությունով կամ մի առակով փակել սրանց հետ խնդիրը, եթե միայն սոցիալականություններ մեղ դրադեցնող առարկան. բայց ես ավելի հոգու շարությունն ու սրտի վատությունն եմ նկատում էստեղ և նրա դեմ է, որ ստիպված եմ գրիչ առնելու էս անհարմար օրերում:

Եվ իսկի նոր չի ու նորություն չի մեղանում գրական անճաշակությունն ու տգիտությունը միացած փոքրիկ հոգու շարությունը, որ ես պատահմունքով «դրամբյանիդ» անվանեցի, և որից ոմանք. սխալվելով, հնթադրում են, թե էս ամենը ուղղած է մի որևէ խեղճ ու կրակ Դրամբյանի դեմ: Ո՛չ, ով կդառնա ու <կ>թերթի մեր մամուլի հին տարիները կտեսնի, որ առաջ էդ վատ երևույթը, որ ես

«Դրամբյանիդ» անվանեցի պատահմունքով. շատ ավելի խոշոր ու ավելի բազմաթիվ ներկայացուցիչներ է ունեցել, և միայն այժմ նրանք սակավացել ու մանրացել են, դարձել Դրամբյաններ ու Ս. Հ-եր:

Սրանից մի քանի տարի առաջ ո՛ր հայ գրողի երեսնամյակը, քառասնամյակը, կամ հիսնամյակը տոնում էին — իրավում էր, թե Լսքան տարվա ընթացքում իմ գրվածքների վրա մի լուրջ հոգված չեմ կարգացել ու բացի հայհոյանքը ուրիշ բան չեմ լսել:

Պետք է վերջանա Լս դարչելի երևույթը, իսկ եթե նրան վերջ չի լինիլ — վերջ չի լինիլ և դրական մարդու ցասումին ու հարվածներին: Շատ հին ու սուրբ կռիվ է սա:

Սակայն, «Մուրճի» օրերից սկսած մեր մեջ երևում են գրական հասկացողության ու ճաշակի տեղ մարդիկ, որոնք քննադատության մեջ դնելով դժական-դեղարվեստական խիստ պահանջներ, միաժամանակ իրենց հետ բերում են լուրջ վերաբերմունք ու հարգանք դեպի գրողն ու գրականությունը:

Տարեցտարի ավելանում է սրանց թիվը, տարեցտարի ուժեղանում են սրանք, սրանց հետ եկել է և մի նոր, թարմ ու ճաշակավոր բազմություն, և սրանց միջից պիտի պայթի ու որոտա էն դատող ու զատող բարեկությունը, որ ամեն մի ժողովրդի գրականության մեջ, որոշ շրջանում, գալիս է պայթում բոլոր մեծ ու փոքր. հին ու նոր Դրամբյանների գլխին ու մաքրում, պարզում ժամանակաշրջանի հաշիվները:

Ինձ թվում է, որ հեռու չի Լ. Կ. օրը մեր մեջ:

Փ Ո Ր Զ Ի Զ Ը

«Новое время»¹-ն դո՛հ է, որ հայերը նորից վերադառնում են դեպի Ռուսաստան, որից երես էին դարձրել վերջին 35 տարին հատկապես նրա պարագլուխները, և, ողջունելով հայ ժողովրդի էս վերադարձը դեպի հին ավանդությունները, ասում է. «հայկական նոր տրամադրության անկեղծությունը դեռ պետք է փորձենք»:

Առած կա, թե վատ մարդը զատկին էլ վատ կլինի: Հիմի սրանն է: Ժողովուրդների բարեկամության տոնական օրն էլ հայտնվում է դարձյալ վատ դերում — փորձի կերպարանքով:

Եվ նրա հետ մարդ ուզում է էսպես խոսել:

Ո՞ւմ եք փորձում, ո՞վ փորձիչ:

Հայ ժողովրդի՞ն: Բայց դուք ինքներդ եք հաստատում, թե նրա

մեջ ամուր է եղել բնական ձգտումը դեպի Ռուսաստանն ու միշտ էլ մնացել է անփոփոխ:

Հին ավանդություններն ու պատմություններն են փորձում:

Բայց նրանք մնացել են անասամա հայ ժողովրդի հետ միասին: Էդ էլ են դուք վկայում:

Սակայն ես ուզում եմ մի ուրիշ խոսք ասել հին փորձին: Ուզում եմ ասել. դուք ո՞վ եք, որ ուզում եք մեզ փորձի ենթարկել: Մի՞թե դուք եք հանդիսանում այն Ռուսաստանը, որին վերադարձել են հայերը, մի՞թե դուք նրա հարազատ ներկայացուցի՞չն եք: Մի՞թե դուք նրա ողու թարգմա՞նն եք:

Ո՛չ: Երբե՛ք: Մենք եկել ենք ու դալիս ենք դեպի Մեծ Ռուսաստանը, դեպի մեծ Ռուս ազգը, և եթե սիրել ու հարել հնր — նրան, ոչ թե ձեր ու ձեզ նմաններին, որոնք միշտ եղել են փոքր ու անսիրելի: Եթե մենք միացած ենք անբաժան, ուսական պետությունն ենք միացած, նրանից ենք տեսել բարիքներ, նրա հետ ենք կապել մեր հույսերը, նրան էլ ծառայել ենք հարազատի նման ամեն ասպարիզում: Եվ վկայությունները շատ են:

Իսկ ձեզանից մենք ի՞նչ ենք տեսել, ձեզ հետ ե՞րբ ենք եղել միացած ու բաժանված, որ էս օր էլ հա՛նք դեպի ձեզ ու դուք էլ դեռ մեզ փորձեք:

Եթե վերադառնում ենք հին լավ ավանդություններին, դուք լավ ավանդություններ չունեք, և դարձյալ խոսքը ձեր ու ձեզ նմանների մասին չի:

Եթե մենք կապված ենք եղել ու էս օր էլ նորից՝ ավելի դիտակցաբար, ամբապնդում ենք կապը, էդ ուս լավ մարդու հետ է, որի սրտի բարությունն ու մեծությունը վայել են իր հայրենիքի մեծությանն ու ազգային ուժին, ոչ թե ձեզ հետ, որ միշտ եղել եք փոքրոգի ու նեղսիրտ և խոսել եք միայն խորթությունից ու թշնամությունից:

Եվ էս օր էլ, երբ խոսք կա հին ավանդությունների, սիրո ու լավ կապի մասին — փորձի՛չը խոսք չունի: Նա միայն կարող է մտքեր պղտորել ու վատ զգացմունքներ առաջ բերել:

— Ետ գնա, քո օրը չի էս օրը: Թող առաջ գա նա, ով կարող է Մեծ Ռուսաստանը հանդես բերել հողու մեծությամբ ու սրտի բարությամբ. նա, որ իր ուժով երկրներ նվաճելու հետ իր առաքինություններով էլ ժողովուրդների սրտերն է նվաճում:

Հայոց տիպ ու տառի մեծ ու պայծառ տոներ դարձել է մի շատ անշահալ կռվի առարկա: Էդ ամոթալի կռվի պատճառը Թիֆլիզն եղավ, Թիֆլիզում էլ՝ մի քանի մարդիկ:

Կռվի գլխավոր առարկաներից միսն էլ դարձրին Հայոց Գրողներին Ընկերության գրական ֆոնդի խնդիրը: «Մշակը» ամեն ձևով, երբեմն իբրև բաց թշնամի, երբեմն իբրև կեղծ բարեկամ գրեց և շարունակում է գրել ու հորդորել գրական ֆոնդի դեմ: Ճգնում է, որ դպրոցական-գրական մեծ տոնին գրական ֆոնդը ոչինչ չստանա: Ասում է դա կիսանդարի դպրոցական ֆոնդին, թեև միևնույն ժամանակ դեռ շարունակում է փող հավաքել իրեն, «Մշակի» ֆոնդի համար: Երևի նա մտածում է, թե հայոց գրականությունը մի «Մշակ» չարժի կամ հայոց գրողները «Մշակի» խմբագիրների ու աշխատակիցների չափ արժեք չունեն հայ ժողովրդի համար:

Իր վատ նպատակին հասնելու համար, գրական ֆոնդին վնասելու համար, նա, «Մշակը» դուրս հանեց և շարունակում է դուրս հանել իր «Շ»-երը: Եվ ահա վերջին № 146-ում էլ դուրս է եկել մի «Շ»:

Ո՞վ են էս «Շ»-երը, և կամ ո՞վ է էս վերջին «Շ»-ն: Չեք կարող իմանալ: Ծածկված է նա. նրա երեսը չեք տեսնելու: Սակայն երբ մեկը ծածկում է իր երեսը ու էնպես է խոսում, նա արդեն երես չունի, աներես է: Նա արդեն պատասխանատու չի կանգնած իր խոսքի համար, ինչ ասեք կգրի, և գուցե հենց ձեզ հետ էլ տեղն ընկած տեղը մզալրանա նույն «Շ»-ի դեմ, հազար ու մի մոլորություն կստեղծի, ապականություն կմտցնի մեր՝ առանց էն էլ՝ վատ բարքերի մեջ:

Ես հասկանում եմ, երբ մարդ մի լավություն է անում և իր անձն ու անունը ծածկում: Էդ համեստություն է, առաքինություն է: Բայց երբ սուտ ես ասում, խաբում ես, զրպարտում ես ու թաքնվում, անունդ կեղծում, երեսդ ծածկում, էդ պարզ անբարոյականություն է: Արդ, ո՞վ է էս «Շ»-ն, որ մեջտեղը սուտ է ասել ու ինքը չբացել, մտել «Շ»-ի տակ: Ի՞նչ իմանաք:

Դեպք է եղել, որ «Մշակի» «Շ»-երից մեկի համար պ. Շիրինյանի օձիքն են բռնել: Նա—մարդը հայտարարեց, որ ինքը չի: Ես համոզված եմ, որ էս «Շ»-ն էլ նա չի: Հապա ո՞վ է: Շահրիա՞րը², Շավա՞րը, Շառա՞յը, վերջապես ո՞ր «Շ»-ն:

Որ «Շ»-ն էլ որ լինի — ինչ որ ասում է, տակիցը մինչև գլուխ սուտ է ասում:

Թիֆլիզի (նոր) հանձնաժողովը դպրոցական ֆոնդի համար դեռ ոչ մի դիմում չի արել: Մինչև էսօր ինչ գումարներ ստացվել են — ստացվել են առանց դիմումի: Բե Ջարդարյան—Վարդադարյան և ընկ<երությունը>, թե պ. Ա. Մելիք-Աղարյան և թե Տեր-Պետրոսյան երեխաները բոլորն էլ ղրկել են իրենք ինքնաբերաբար: Հանձնաժողովը նրանց ոչ մեկի մոտ չի գնացել, մատչյան չի առաջարկել և ոչ էլ հորդորել է, թե էսքան էլ ավելք գրական ֆոնդին, ինչպես գրում է «Մշակի» «Շ»-ն:

Ջարդարյան—Վարդադարյան և ընկ<երությունը> իրենք են որոշել ու հատկացրել 500 ռ. դպրոցական ֆոնդին, 500 գրական ֆոնդին: Պ. Ալ. Մելիք-Աղարյանը առանց իրեն դիմելու, ինքն է որոշել ու հատկացրել հազար ռ. դպրոցական ֆոնդին և հազար ռ. գրական ֆոնդին: Դպրոցական ֆոնդին տալուց հետո նա ինքն է ասել «բայց ես գրական ֆոնդին էլ եմ համակրում, և մինչև անգամ ավելի համակրում եմ գրական ֆոնդին, և որոշել եմ երկուսին էլ մասնակցել հավասար կերպով»:

Եվ հանձնաժողովի գործունեությունը, որ դեռ նոր է սկսում — չի եղել «կես խլուրդային», ինչպես շարախոսում է «Մշակի» «Շ»-ն, այլ պարզ, աշկարա, և ամեն շաբաթ տպվում են նրա որոշումները մամուլի մեջ: Միայն «Մշակն» է, որ չի տպում: Ինչպես շտապեց և էն լուրը, թե Մելիք-Աղարյանը գրական ֆոնդին հատկացրել է հազար ռուբլի, թեև էդ լուրը պաշտոնապես տված էր իրեն:

Ինչ վերաբերում է նրան, թե հոբելյանական հանձնաժողովի մեջ մարդիկ կան, որոնք դեմ են եղած կամ դեմ են դպրոցական ֆոնդին, դարձյալ սուտ է ասում «Շ»-ն: Եվ լավ կլինի, որ էս մասին խոսք չհարուցանեն «Մշակ»-ում: Բե չէ ստիպված կլինենք մեջ բերելու էն պատմությունը, թե 1910 թվի աշնանը, էջմիածնում, պատգամավորական ժողովում, ինչ կուլով կարողացանք Հ<ամբարձում> Առաքելյանի և իր համախոհների դեմ անցկացնել կրթական ֆոնդի խնդիրը: Եվ այժմ էլ դրանք եթե կողմնակից են դպրոցական ֆոնդին — միայն մի պայմանով, որ նրանով խանդարեն գրական ֆոնդը: Էլ չեն տեսնում, թե Տիգոր գյուղի ուսուցիչը և իր նմաններն են, որ թրթռում են ու հոգս են քաշում գրական ֆոնդի վրա: Եվ դպրոցը սիրողը նույն սիրով սիրում է գրականութունը, ինչպես գրականությունը սիրողը սիրում է դպրոցը, և էս տեսակ մարդկանց սերն ու ոգևորությունն է, որ գործ պիտի շինի հայոց կուլտուրական մեծ տոնին, դպրոցի ու գրականության պայծառ տոնին, ինչքան ուղում են «Շ»-երը խոսեն ու շարախոսեն:

Պ. Հովսեփյան, «Մշակի» № 151-ում¹ ձեր՝ ինձ տված հարցերի պատասխանները որովհետև, ինչպես դուք հավատացնում եք, շատ ու շատ հետաքրքրական են թե ձեզ համար և թե հասարակության, շտապում եմ կատարելու թե ձեր, և թե հասարակության մեծ ցանկությունը:

Դուք հարց եք տալիս ինձ, թե իր ժամանակին ես յուրեղ եմ բողոքել *Լեոն*՝ Սարգսյանի գործի² առիթով, և երկրորդ, եթե մի երեք տարի առաջ բողոքել եմ Հովնանյան դպրոցի ուսուցչական կազմի արձակման առիթով, ինչո՞ւ այժմ էլ չեմ բողոքում, երբ նույն դպրոցում նույն պատմությունն է կրկնվում, այսինքն արձակվեց Հովնանյան դպրոցի ուսուցչական կազմը:

Ես, այ. Հովսեփյան, Լ. Սարգսյանի գործի համար իր ժամանակին բողոքել եմ Թիֆլիզում: Եվ թե բողոքել եմ, դրան ապացույց հենց էն, որ, ինչպես ինքներդ եք գրում, *Համբարձում*՝ Առաքելյանն էլ իմ պատասխանի դեմ շառարկեց, և շառարկեց, որովհետև առարկելու տեղ չկար, ճշմարիտն էն էր, ինչ որ ասել էի և հայտնի էր նույնիսկ իրեն շրջապատին: Իսկ եթե դուք կարծում եք, թե աշխարհքում կամ Թիֆլիզում միայն թերթեր կան, շատ եք սխալվում: Թե աշխարհքում առհասարակ և թե Թիֆլիզում զանազան հարցերի համար ժողովներ էլ են լինում, երբեմն էլ մեծ ժողովներ: Եվ Լ. Սարգսյանի գործի համար ժողովներ եղան, իսկ Հովնանյան դպրոցի ուսուցչական կազմի համար — ոչ: Ես Լ. Սարգսյանի հարցի համար կարող էի եղած ժողովներում բողոքել, իսկ Հովնանյան դպրոցի կազմի համար չէի կարող բողոքել չեղած ժողովներում: Սրա վրա եթե էն էլ ալեկացնենք, որ Լ. Սարգսյանի հարցի ժամանակ իմ տրամադրության տակ թերթ չկար, իսկ Հովնանյան դպրոցի ուսուցչական կազմի ժամանակ — կար, և ես նույնիսկ պարտավոր էի հրապարակավ արտահայտվելու — ձեզ համար էլ, հասարակության համար էլ սթարգ կլինի, թե ես ինչքան եմ հետևողական ու անաչառ:

Բայց երբ իմ վերաբերմունքը էդքան «շատ ու շատ հետաքրքրական է թե ձեզ համար և թե հասարակության», ապա թե ձեզ և թե հասարակությանն ուրախացնելու համար պետք է հայտնեմ, որ առաջինը՝ ես ձեր բաց նամակից եմ իմանում, թե արձակված է Հովնանյան դպրոցի ուսուցչական կազմը, և պետք է ձեզ ասեմ, որ էդպես չի, ուսուցչական կազմը չի արձակված, այլ 6 հոգի: Երկրորդ՝ էդ վեց հոգու համար էլ ես հարցրել եմ ու իմացել պատճառը, և ինձ ասել են, որ արձակված են օրինավոր պատճառով ու պատ-

ճառաբանությամբ, և նույնիսկ իրենք արձակվածներն էլ չեն բողոքել մինչև էսօր:

Սակայն մի բոսպենթադրենք թե էսպես չի, անարդար են արձակել, և ես էլ հենց դեմ եմ, և ձեզ մի հարց տամ:

Նթե ես մի երկու անգամ բողոքել եմ ուսուցչին կամ ուսուցչական կազմը առանց հիմնավոր պատճառի ու պատճառաբանության հեռացնելու համար, ևն էլ բողոքել եմ ոչ միայն Հովնանյան դպրոցի ուսուցիչների համար, այլ ամեն տեղի, ասացեք խնդրեմ, մի թե ամեն տարի և ամեն անգամ որտեղ ուսուցիչ արձակեն կամ ուսուցչական խումբ, ես պետք է վեր կենամ բողոքեմ, որ դուք Փարիզում ինձ «հետևողական» մարդ համարեք:

Եդ լոգիկային հետևելով «հետևողական» լինելու համար, եթե դուք էս տարի ինձ էս բաց նամակը գրեցիք ու հարցրիք, թե որ մի երկու անգամ բողոքել եմ, ինչու էս անգամ էլ չեմ բողոքում, ուրեմն ամեն անգամ քանի ուսուցիչ արձակեն ու ես չբողոքեմ, դուք էլ պետք է ինձ բաց նամակ գրեք, թե ինչու չեմ բողոքում: Նվ եթե չգրեք, ուրեմն մինն էլ պետք է վեր կենա Լոնդոնից ձեզ բաց նամակ գրի «Մշակում», թե մի անգամ բաց նամակ գրեցիք, «հետևողական» լինելու համար ինչո՞ւ չեք դարձյալ էն տեսակ բաց նամակ գրում:

Տգեղ է, պ. Հովսեփյան, ձեր բաց նամակի դադարնի միտքը և լոգիկան — անհեթեթ: Էս տեսակ նամակի տակ Փարիզը չի սաղոմ:

ՊԵՏԻ Է ԸՆԲԶՐԱՅՆԵԼ

«Հորիզոնի» նախավերջին առաջնորդողը՝ խոսելով մեր ուսուցիչների մտավոր ու բարոյական վիճակի վրա՝ երկու կողմից էլ գտնում է շատ անմխիթարական: Նվ հիշատակելով, որ նրանց մտավոր պատրաստությունը բարձրացնելու համար անցյալ տարվա ծրագրական խորհրդակցությունների ժամանակ որոշում է եղել թեմական դպրոցներին կից մանկավարժական լրացուցիչ դասարաններ բաց անել — կանգնում է երկրորդ ցավի առաջ, թե ի՞նչ պետք է անել հայ ուսուցչին բարոյական ախտավոր վիճակից հանելու:

Նույն կենսական հարցին է նվիրված և պ. Յ. Խ.² «Մեղալի մյուս կողմը» հոգվածը «Բարձր Չաչնի» նախավերջին №-ի մեջ³:

Պ. Յ. Խ. էլ նկատելով, որ մեր հոգաբարձուներն անբավարար են առհասարակ, շեշտը դնում է հիմնական կետի — հայ ուսուցչի վրա, որ դպրոցին հոգի ներշնչողն է, և, նույնպես դործը քննելով բարոյական ու մտավոր կրկին տեսակետներից, հաստատում է, որ հայ դպրոցը իր բարձրության վրա չի:

Սակայն, ինչպես ճիշտ նկատում է պ. Յ. Խ., մեր դպրոցական

դործի աննախանձելի դրուժյունը դեռ 60-ական թվականներին՝ սկսած հասարակության և մամուլի մտահոգության ամենակարևոր առարկաներից մեկն է եղել:

Պատճառն ի՞նչ է, որ մինչև էսօր հայ դպրոցը, կամ հայ ուսուցիչը ոչ թե իր բարձրության վրա չի, այլ հրապարակ է հանում բարոյական թե մտավոր անկման էն տեսակ երևույթներ, որ առաջ են բերում հոգւածագիրները, և որոնցից ավելի սոսկալիները կարող է պատմել հենց տողերիս գրողը:

Պատճառը պետք է փնտրել մի կողմից քաղաքական պայմանների մեջ, մյուս կողմից մեր ժողովրդի պատմական յուրահատուկ վիճակի մեջ, ասում է պ. Յ. Խ.:

Այո՛, պատճառները կարող են մի քանիսը լինել, և մինը էս պատճառի վրա կծանրանա, մյուս էն, բայց ինչքան ծանոթ եմ հայ ուսուցչին ու նրա կյանքին, ես կարծում եմ ամենադժուարը պատճառն էն է, որ հայ ուսուցիչը խեղդված է նյութական նեղ վիճակի մեջ, չի կարողանում ապրել, չի կարողանում հաստատու ու սրտալիկ կանգնել իր տեղը, իր կոշտի բարձրության վրա և հետզհետե չի կարողանում զարգանալ ու զորանալ թե մտավորապես և թե բարոյապես: Էս կամ էն անկյունը ընկնելով, ընկնելով նեղ ու դժնդակ պայմանների մեջ, սպառում է իր համեստ ուժերը և հետզհետե իջնելով ներկայացնում մի խանդաված ու ետ մնացած մարդ, և կամ, եթե կյանքի մեջ մի դուռն ու ճանապարհ է գտնում, թողնում է փախչում հայոց դպրոցից, իր տեղը տալով ամլիկի ու ավելի տկարներին, և հաճախ նույնիսկ էն տեսակ մարդկանց, որոնցից ժողովրդները ստորագրություն են առնում, թե էլ դառնա շղերք: Նվ փաստ է սա:

Այո՛, փախչում է հայ ուսուցիչը հայոց դպրոցից, և ոչ միայն ինքն է փախչում, այլ փախցնում է և իր զավակներին՝ տալով օտար դպրոցներ, որ նրանք դերծ լինեն ազգային մշակույթի անդաստանում աշխատողների շարքաշ կյանքից...

Նվ եթե մենք ուզում ենք ետ բերել նրան, լավացնել, զորացնել, բարձրացնել ու ամուր կանգնեցնել իր տեղը, իր սլաշտոռնի մեջ, պետք է նրա համար ստեղծենք մարդավայել պայմաններ:

Դրա համար ամենից առաջ պետք է բարձրացնել նրա դասագինը, նրա ռոճիկը: Նվ նրա ռոճիկը բարձրացնելու ավելի հարմար օր չի կարող լինել, քան էսօրվա օրն է, հայոց դրի ու դրքի մեծ հորելյանի օրը: Էսօր դրված է հայոց դպրոցական ֆոնդի խնդիրը, հայոց դպրոցի ապահովության խնդիրը: Նվ եթե դպրոցը ուսուցիչն է, ապա ուրեմն իսկապես դրված է հայ ուսուցչի ապահովության խնդիրը: Թող էդ խնդիրը, հարկավ խորհրդակցություններից ու

քննություններից հետո, էսօր առնի իրեն իրական որոշումը — մեծ տոնի օրը բարձրացնել հայ ուսուցչի դասագինը ամեն տեղ, թե ծխական դպրոցներում, թե միջնակարգ:

Եւ ցանկալի է, որ էս խնդիրը քննության առնվի մամուլի էջերում:

ԴԱՍԱԳԻՐՔԵՐԻ ԲԱՐԵՓԸՆՈՒԹՅԱՆ ԽՆԴԻՐԸ

«Մշակի» № 216-ում պ. Շահան-Սիմոնը մի բաց նամակ է տպել հայոց լեզվի դասագիրք կազմողներին: Պարոնը իր նամակում հայտնում է, թե ինքը հայոց լեզվի դասատու է, և հետո էլ էն յճովն է խոսում ու էն տեսակ մտքեր է հայտնում, որ միանգամայն անվայել են իր կոչումին:

Խոսքը նրա վրա է, թե ինչու են դասագրքերը բարեփոխվում և հասարակաց շեշտում է էս տարվա «կուսաբերը»: Էս հոգւածը ինձ շատ հետաքրքրեց, և հետաքրքրեց ոչ թե նրա համար, որ ես մասնակից եմ «կուսաբերի» կազմելուն ու բարեփոխելուն, այլ նրա համար, թե մի հայոց լեզվի դասատու ինչեր կարող է ասել հայոց լեզվի դասագրքի և նրա բարեփոխության մասին: Պարոն Շահան-Սիմոնը դեմ է դասագրքի բարեփոխությանը: Ասում է՝ բարեփոխելու դեպքում աշակերտը ստիպւած պետք է լինի ձեռքի հինը թողնի, նոր տպագրությունն առնի, իսկ եթե չառնի, ուսուցչին դժվարութիւն կպատճառի խմբական ընթերցանության ժամանակ: Եւ մի կարճ միջոց է առաջարկում, խորհուրդ է տալիս էն տեսակ դասագիրք հորինել, որ տպագրւած էլ ստիպւած չլինեն բարեփոխելու:

Ղուք տեսնում եք, որ պ. դասատուն իր առարկայի դասագրքի բովանդակությունից չի առաջ գալի, ներքին արժանիքի խնդիրը չի դնում, այլ արտաքին անհարմարություններից է վրդովւում:

Էսպեստի, եթե աշակերտը նոր բարեփոխած դասագիրք առնի — մեղք է, իսկ եթե վատ նյութը կամ սխալը մնա ձեռքին — էդ ոչինչ:

Ասում է Ուշինսկին իր դասագիրքը չբարեփոխեց և անփոփոխ տպեց 40 տարի: Էն չի իմանում, որ Ուշինսկին ոչ միայն դասագրքի բովանդակությունը փոխեց, այլև մինչև անգամ անունը — Детский мир էր, շինեց Родное слово.

Նա չի իմանում, որ և՛ մեր լեզուն և՛ մեր դրականությունը իրենք հենց բարեփոխվում են տարեցատարի, և դասագիրքն էլ, եթե կենդանի դասագիրք է, պետք է նորոգվի ու կատարելագործվի: Չի նկատել և չի էլ նկատում, թե մեր դասագրքերը բարեփոխվելով՝ ինչքան սխալներ ու անպետք նյութեր են դուրս գցում ու նրանց

տեղը նորերը, ասլելի լավերը դնում, և դեռ էլի պակասապուր են՝
վերջապես չի խմանում, որ կան և ուրիշ տեսակ դասատուներ, որ
կարողանում են էս ամենը նկատել և պահանջում են բարեփոխել:
Նրանք էլ էսպիս են ցավում երեսայի համար:

Բայց էստեղ ուզում եմ մի քանի օրինակներ բերեմ մեր դա-
սագրքերից ու մի հարց տամ պ. Շահան-Սիմոնին: Իհարկե, ես չեմ
կարդալու մեր դասագրքերը, այլ կվերցնեմ ամեն մեկից մի երկու
օրինակ կարճ ու հանրածանոթ նյութերից: Ասլելի կարճ ու հանրա-
ծանոթ նյութ չի կարող լինել՝ քան ժողովրդական առածը: Առնենք
ահա հենց էդ առածներից մի քանիսը և տեսնենք ինչպես են ավել
մեր հայոց լեզվի դասագրքերը, էն էլ իրենց վերջին հրատարակու-
թյունների մեջ և տեսնենք ինչ կհրամայի պ. Շահան-Սիմոնը:
Սկսենք հենցից:

Ահա Տեր-Ղևոնդյանի «Մայրենի լեզուն»²:

Տպած է.

Հացի կտրածը թուրը չի կտրիլ (ա. 67):

Պետք է լինի.

Լեզվի կտրածը թուրը չի կտրիլ:

Ջաղացի գլխին օխտը գալլ, օխտը գալլ են, մի բլբուլ (բ. 76)³:

Ժողովրդականը, ինչ որ ես գիտեմ, գյուլ է, որ կնշանակի
ծաղիկ, ոչ թի գալլ: Ուրիշ վարկանտում — օխտը բուն է:

Տպած է (բ. 81).

Ով որ փքանա շոտով չքանա:

Պետք է լինի.

Ով փքվի, նա չքվի:

Տպած է (նույն, 129).

Ա՛խ, մի տանձ ընկներ՝ կոթը դեպի վեր:

Պետք է լինի.

Ա՛խ, մի տանձ ընկներ բերանս, կոթը դեպի վեր:

Տպած է (նույն).

Ահը լալ է, քան մահը:

Պետք է լինի.

Ահը վեր է (վատ է), քան մահը:

Տպած է (նույն).⁴

Սոխ ու հաց, պարզերես կաց:

Պետք է լինի.

Սոխ ու հաց, սիրտը բաց:

էս թողնենք, վերցնենք խղճալյանի ու Միքայելյանի «Կայ-
ծերը»:

Տպած է (բ. 64).

Հաւություն արա՝ ջուրը ձգիր, եթե մարդ չիմանա, ձկները խոմ
կիմանան:

Պետք է լինի.

Հաւություն արա՝ ջուրը ձգիր, ձուկը որ չիմանա, աստված հո
կիմանա:

Տպած է (նույն, 73).

Զառի հարզը զարգյառն է իմանում:

Զառը մենք դիպակին ենք ասում: Զարգարը դիպակի հետ ի՞նչ
դործ ունի: Առածի իսկականը թուրքերին է: Ասում է. զառ զարգի՝
զարգար բիլար: Զառ՝ պարսկերեն կնշանակի ոսկի: Ուրեմն պետք
է լինի.

Ոսկու հարզը ոսկերիչը կիմանա:

Տպած է (նույն, 81).

Նոր հավերին ջու, ջու, ջու, հին հավերին՝ քշա, քշա:

Պետք է լինի.

Մեր հավերին ջու, ջու, ջու, յադ (օտար) հավերին քշա, քշա:
Կամ թե՛ առնենք Արաբաջյանի «Մայրենի լեզուն»⁵:

Տպած է (ա. 23).

Շան հաշալուն չեն հավատալ:

Պետք է լինի.

Շան կաղալուն չեն հավատալ:

Տպած է (բ. 22).

Մոտիկ հարեանը բարեկամից լավ է:

Պետք է լինի.

Մոտիկ հարեանը հեռու բարեկամից լավ է:

Տպած է (բ. 25).

Գժի համար ամեն օր նոր տարի է:

Պետք է լինի.

Գժի համար ամեն օր զատիկ է:

Տպած է.

Ճանճն ինչ է — ճմուռն ինչ լինի:

Պետք է լինի.

Ճանճն ինչ է — ճենճն ինչ լինի:

Կամ «Դասընկերի»⁶ մեջ. Մատենիի վեճը ժողովրդ. նյութի մեջ
ասում է՝ քույրերը վրա թափեցին բուլին ծեծեցին, դրանից էլ
մնաց կարճ ու սևեթեա: Իսկական ասում է. աստված զարկեց բու-
թին էնպես, որ ներքև դնաց ու մնաց ամենից կարճ:

Տպած է (բ. 53)⁷.

Մանդ մանի՛, թեկ արա՛, կոտորած սրտիս լույս արա՛:

էս ժող. երգից է: Պետք է լինի.

Կոտորած սրտիս մեկ արա: Մեկ կնշանակի հույս, ապավեն:

«Մի խոսմբ ուսուցիչներին» կազմած «Մեր դպրոցում» ասում է (32).

Վարդ եմ պոկել մաղերով,

Դուրսը դրել շաղերով:

Պետք է լինի.

Վարդ եմ քաղել մաղերով:

Ասում է (42).

Հողե հրացան, մսե դնդալ:

Ժողովրդականն էսպես է. Հողե լուլա, մսե գցուլա: Լուլա՝
կնշանակի խողովակ, փող, նաև հրացանի փող:

Ասում է (76).

Ծառի տերեւ իր տակը կկաթի:

Պետք է լինի.

Ծառի պտույր իր տակը կկաթի:

Եվ այլն:

Դեռ էն տեսակ բամբառակ տողեր էլ կան, որ անհարմար է արտագրելը: Եվ սրանք միայն ամենքին հայտնի ժողովրդական առածներիցն են, էն էլ ամենավերջին տպագրություններից: Հապա ինչ կտեսնեք, եթե մտնենք ինքնուրույն շարագրությունների կամ թարգմանությունների մեջ: Կտեսնեք, թե ինչպես լեռները ցագաթները պատել է երեկոյան ստվերը, իսկ ձորերում դեռ նոր է լույսը աղոտ դույն ստանում («Դասընկեր.» դ. 4⁸) և կամ ինչպես են ոչ-խաբհերը բառաշում (նույնը): Եվ կամ թե ինչպես է «հավը դես դեն նայում ու քարանում» (Արաբաջյան, «Մայրենի լեզու», բ. 96), կամ ինչպես է «կաշաղակը երգում» («Մեր դպրոցը», 41) ու «ծաղիկները զրրնգում» (նույն, 69) և այլն և այլն: Դեռ չեմ մտնում լեզվի ու նյութերի քննության մեջ:

Հիմի գնացեք ու հարցրեք պ. Շահան-Սիմոնին, դուք, որ հայերենի դասատու եք, որ հայ երեխաների համար ցավում եք, որ խղճմտանքից խոսում եք, ի՞նչ եք հրամայում, ի՞նչ անենք, էսպես թողնենք, թե բարեփոխենք:

Եվ ես էն կարծիքին չեմ, թե «Լուսաբերին» վերջին հրատարակությունն էլ ազատ է նման արատներից, ավելի կամ պակաս:

Ասում եք՝ միանգամից էնպես կատարյալ դասագիրք հորինեցեք, որ էլ բարեփոխելու կարիք չլինի: Բայց մի՞թե էդ տեսակ բան

կասեն: Դուք, որ անշուշտ ձեր ծոցում կատարյալ ուսուցչի վկայական ունեք, դուք էլ, տեսնում եք, էն տեսակ բաներ եք ասում, որ կատարյալ ուսուցիչը չի ասիլ, և պետք է դուք էլ բարեփոխվեք: Միանգամից իսկի աստված էլ չկարողացավ էնպես բան ստեղծի, որ էլ բարեփոխելու կարիք չլինի:

Էսպես, բարեփոխության դեմ բողոքելու փոխարեն, դուք, պ. Շահան-Սիմոն, որ հայոց լեզվի դասատու եք, ասվելի լավ կլինի՝ անեք ձեր նկատողությունները և օգնեք բարեփոխելու մեր լեզվի դասադրերը և մեր դպրոցական դրականությունը:

ՀՐԵՇԱՎՈՐ ԵՐԵՎՈՒՅԹ

Վրա հասավ հայոց դրի ու գրականության համադրային հոբելյանը, կարծես որպես մի փորձարար փորձելու հայ ժողովրդի ու նրա ղեկավար շրջանների ազգային ղգացմունքն ու գիտակցությունը, և սրարվեց չափազանց տխուր մի վիճակ: Մեծ հորելյանի հետ միասին հանդես եկան Պարթև Սահակն ու սքանչելի Մեսրոպն իրենց լուսապսակներով, լույս ձգեցին մեր ժամանակի իրականության վրա ու հայտնվեցին շատ ողորմելի տեսարաններ:

Քաջություն պետք է ունենանք խոստովանելու և քննելու, թե ինչի հայտնվեցին, և, երևի հաշիվ կտանք ու կխոսենք հորելյանից հետո. բայց էնպես երևույթ էլ հայտնվեց, որ ինչքան էլ սրտով ուղենաս, չես կարող ծածկել, թեկուզ մի քանի օրով, որովհետև նա հենց ինքն է գոռում:

Կարդացեք «Մշակի» վերջին № 221, «Խնչու մերժեցինք» խմբագրական հոդվածը: Եվ ինչն են մերժել, գիտե՞ք: Հայ Գրողների Ընկերության կողի տարածելը, էն էլ փողով: Բայց հերիք չի, ո՞ր մերժել են, ետևիցն էլ, կարդացեք, թե ինչ են գրում:

Եվ սա իրականություն է: Եվ զարհուրելի է, երբ մտածում ես, որ սա իրականություն է. երբ մտածում ես, որ մի ժողովրդի կյանքում մարդ կարող է լինել, թերթ կարող է լինել, որ նույն ժողովրդի լեզվով դրի, տպի, դրկի իր բաժանորդներին ու հավատացնի, թե էդ ժողովրդի գրականության մեծ տոնի օրը չի կարելի մեջ բերել հենց նրա գրականությունն ու գրական ֆոնդը: Եվ սակայն փաստ է, որ էս տեսակ մարդ ու թերթ գոյություն ունի մեր Այնթափում: Եվ ո՞վ գիտի, կարող են մարդիկ էլ գտնվել ծայրահեղ միամիտ, որ հավատան, թե ճիշտ որ, երևի Հայոց Գրականության հոբելյանի օրը ևս պետք է քաշվեր հենց Հայոց միակ Գրական Ընկերությունը իր գրական ֆոնդով: Թեև էդ բոլոր մարդիկ, նույնիսկ

ծայրահեղ վատերը, ամբողջ տոնական տարին խոսել են դրակա-
նություն անունից և տոնի օրն էլ դրականության անունն է լինելու
շրթունքների վրա, իսկ սրտերում օձեր ու օձեր:

էդ վատհոգի թշվառականները, որ էնքան բան տակնուվրա
արին ու պառակտեցին, տքնում ու ճղնում են պառակտում մտքնել
և հայոց դրականության ու դպրոցի մեջ, հավատացնելով միամիտ-
ներին, թե նրանք խրաբ դեմ են կանգնած, և էն էլ էն նվիրական
օրը, երբ հայոց գիրն ու դրականությունը, ուսուցիչն ու դրողը միա-
սին կանգնած տոնելու են իրենց միասնական գործի վեհ տոնը:

Համարձակվում են հայերեն տպել ու ղրկել հայ բաժանորդ-
ներին, թե Կովկասի Հայոց Գրողների Ընկերության դրական ֆոնդը
դրական ֆոնդ չէ, այլ մի քանի մասնավոր գրողների ֆոնդ է, ան-
վանում են դրան թափայական, դասակարգային, նույնիսկ անձ-
նական գործ, և գրգռում են հասարակությունը Ընկերության հրա-
վերի դեմ:

Նվ ո՞վ են դրանք, որ հանդգնում են էդպես խոսել ու դուրս
գալ Հայ Գրողների Ընկերության դեմ, էն օրը, երբ հայոց դրակա-
նությունը տոնում է իր 1500 ամյակի տոնը: Նրանք, որ երեկ տո-
նեցին նույն ժողովրդի առաջ իրենց մասնավոր գործի, իրենց թեր-
թի կասկածելի 40-ամյակը, անվանեցին և հասարակական, և ազ-
գային գործ, և դեռ շարունակում են նվերներ հավաքել:

Նվ էս մարդկանց անսանձ կուրությունն ու վատությունը դեռ
էսքանով չի վերջանում. սպառնում են տոնից հետո ավելին ասել:

Բայց մի՞թե սրանից ավելին կարող է ապել թեկուզ ամենապ-
լանդակ մարդը աշխարհքում:

էլ ավելին ի՞նչ կարող է լինել:

ՄԵՐ ՀԱՄԱԶԳԱՅԻՆ ՀՈՐԵԼՅԱՆԸ ԵՎ ԴՊՐՈՅՆ ՈՒ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

Հորելյանի թե անունը, թե սովորությունը եբրայական ծագումն
ունի: Հիսուն տարին մի անգամ Իսրայելի ժողովուրդը տոնում էր
եգիպտական գերությունից ազատվելու օրը, իր ազգային ինքնու-
րույն կյանքի վերածնության տոնը, և ցնծագին փողահարելով
հռչակում էր ի լուր աշխարհի:

էդ տարին բացվում էին նրա բանտերի դռները, ղրկվածներն
ու տնանկներն ստանում էին իրենց ինչքերն ու ստացվածքները,
ստրուկներն իրենց ազատությունը, և էդ տարվա ամբողջ բերքն էլ
հատկացրած էր աստծուն, որ հանել էր նրան եգիպտական գերու-
թյունից և պատվիրել էր. «Նւ արասջիք զամենայն իրաւունս իմ և

դամենայն դատաստանս իմ, և սլահեսջիք և արասջիք զնոսա, և բնակեսջիք երկրին ձերում վստահութեամբ»:

Ահա մենք էլ որոշել ենք հոբելյանական տարի: Տոնում ենք մեր դրերի դյուտար ու տպագրության հոբելյանը: Ամեն կողմից համազգային մի մեծ տոն:

Այո՞, մեծ ու հրաշալի էր տեսարանը, երբ Իսրայելի Մովսեսն իջնում էր Սինայից ու բերում էր հետը աստուծո սլատգամները. բայց նրանից ոչնչով պակաս վեհ ու վսեմ չէր, երբ հայոց Մեսրոպը ժամանակի լուսավորության հայրենիքից Հայաստան էր մտնում հայոց այբուբենը բերելով իր հետ: Եվ իդուր չի ավանդությունը ասում, թե՝ աստվածային ձևերը դրեց էդ այբուբենը, ու էդպեսով դրեց մեր դրի ու գրականության սկիզբը: Նրանից հետո մենք ունեցանք սեփական ազգային դպրոց ու գրականություն, որ ճանապարհ է ցույց տվել մեր ազգին դեպի լավագույն ապագան, էն լուսեղեն սյունի նման, որ երբեմն Իսրայելի ժողովրդին ճանապարհ էր ցույց տալի օձերով լիքը անապատներում դեպի Ավեսայաց երկիրը:

Նույն ճանապարհն է ամեն մի ժողովրդի առաջ, նույն օրենքն ու նույն ուժերը:

Թող մեր 1500-ամյակի մեծ հոբելյանն էլ լինի մեր ազգային վերածնության սկզբի տոնը, թող սա լինի մի համազգային փողահարություն ի լուր աշխարհի, թե ապրում է հայ ժողովուրդը, և մենք էլ էս տարվան՝ ոչ թե ամբողջ բերքն ու աշխատանքը, գոնե նրա փոքրիկ մասը միամիտ սրտով նվիրենք Սահակին ու Մեսրոպին մեզ մոտ ուղարկող աստծուն, այսինքն նրան հաճելի գործերին — հայոց դպրոցին ու հայոց գրականությանը:

Փուլթ չի, թե փոքր կլինի մեզանից շատ շատերի տվածը: Մեր ժողովուրդը մի շատ իմաստուն առած ունի, որ ասում է. «շատը ուժից, քիչը սրտից»: Քիչը տալով ամեն մարդ իր սիրտը բերած կլինի մեջտեղ, և միայն սրտով է, որ դեղինցիվ ու մեծ գործեր են հաստատվում:

ՀԵՂԻՆՑՆԻ ԻՐԱՎՈՒՆՔԸ

(Նամակ խմբագրության)

Մեր գրողներից ոմանք զիմում են ինձ և խնդրում են պաշտպանել իրենց գրական սեփականության իրավունքն ու շահերը դասագրքեր, ժողովածուներ կազմողների, հրատարակչական մարմինների և պարբերական հրատարակությունների դեմ: Խնդիրը լուրջ է

և հասունացած, ժամանակն է, որ վճռվի մի ձևով: Եվ էս կարևոր խնդրի տերն ու պաշտպանը բնականաբար պետք է լինի Հայ Գրողների Ընկերությունը, բայց փոխանակ անձամբ ինձ դիմելու, խընդ-բում եմ մեր գրողներին՝ էդ տեսակի դիմումները իրենց կարծիքի և պահանջի հետ միասին ուղղեն Գրողների Ընկերության վարչու-թյան:

Հայ Գրողների Ընկերությունը իր կոչումով ու կանոնադրու-թյամբ պարտավոր է պաշտպանել հայ հեղինակի իրավունքը:

ՆԱԽԱԿ ԽՄԱՆԱԳՐՈՒԹՅԱՆ

Թիֆլիս, 14 դեկտեմբերի 1913 թ.

«Կովկասի Լրագրի» № 276-ում¹ տպված են Կով. Հայ Գրող-ների Ընկերության դեկտեմբերի 5-ի երեկույթի նկարագրությունը և եղած զեկուցումները²:

Հոգևածաղիրը մանրամասն խոսում է պ. Լեոյի զեկուցման մա-սին, բայց բաց է թողել նրա յլերջին խոսքը:

Արդ, որովհետև, ինչպես ինքը, թերթն էլ նկատում <է>, առանձին կարևորություն ունեն թե՛ Հայ Գրողների Ընկերության երեկույթների դասախոսությունները, թե և Աբովյանը և թե զե-կուցանող պ. Լեոն. երեկույթի պատկերը և պ. Լեոյի կարծիքը և. Աբովյանի և նրա գրության մասին լրիվ հրապարակ դրած լինե-լու համար՝ խնդրում եմ տպել պ. Լեոյի վերջին խոսքը, որ չկար հաշվետվության մեջ և հետևյալն է:

Վիճաբանողներին պատասխանելով պ. Լեոն ասաց.

«Արեգակն էլ առանց բծերի չէ: Աբովյանն ի պաշտպանությոն իր կարող է բերել լատինական ասացվածքը՝ «Մարդ եմ, և ոչինչ մարդկային բան ինձ խորթ չի»: Աբովյանը մարդ է եղել, հետևա-բար ունեցել է իր կարծիքը, իր անձնական ատելությունները և առ-հասարակ մարդկային այնպիսի պակասություններ, որոնք կարող են մեկին հասցնել նույնիսկ այսպիսի թղթեր գրելու աստիճանին: Ինքս, անձամբ, դո՛հ եմ, որ Աբովյանի կենսագրության մեջ կարող է մտնել և այնպիսի մի էջ, որ ցույց կտա, թե նա մեղանշական և սխալաբան մարդ է եղել և ոչ թե շաքարից շինված մի հրեշտակ, ինչպես մենք ուզում ենք երևակայած լինել մեր բոլոր գործիչնե-րին: Աբովյանը շարունակում է մնալ Աբովյան, բայց մենք չենք ծածկի և նրա պակասությունները:

Ահա ս. Մեսրոպը, որ Աբովյանից հարյուրապատիկ բարձր է

իբրև հանճար: Այս տարի ամբողջ հայույթյունը փառաբանում է նրա հիշատակը: Սակայն մինչև դետին խոնարհելով այդ մեծության առջև, մենք կասենք, որ նա էլ ուներ իր մարդկային թուլությունները, որ նա Հայաստանի հեթանոսներին հալածում էր հրով և սրով, դործադրելով նրանց վրա «փրկարար գավաղանը», ինչպես հիացմունքով պատմում է նրա կենսագիր Կորյունը»:

Նախագահ՝ Հով. Թումանյան

ՀԱՅ ՀԵՂԻՆԱԿԻ ԻՐԱՎՈՒՆՔԸ

Մեր հայտնի մանկավարժ պ. Սեդրաք Մադինյանը խորհրդածության նյութ առնելով հեղինակի իրավունքի խնդիրը և հայտնելով, թե առաջին անգամ ես հանդես գրի էդ խնդիրը պ. Ն[՝]իկողայոս> Տեր-Ղևոնդյանի հետ վարած մի վիճաբանությունով՝ ու պատճառ եղա իմ երկերը «Մայրենի լեզվից» հանելու², հանգում է էն եղբակացության, թե դրանից տուժեցին մեր մատաղ սերունդից հարյուրավորները, որոնք ղուրկ են մնում իմ բանաստեղծություններից:

Ստիպված եմ նկատելու, որ մեր պատկառելի մանկավարժը, անկասկած ավամա, մոռանում է մի շատ կարևոր հանգամանք, և էդ պատճառով էլ հասնում է սխալ եղբակացության:

Թե՛ պ. Տեր-Ղևոնդյանի հետ վիճելիս և թե նրանից հետո ես չեմ արդեւել իմ երկերի արտատպությունը անպայման կերպով, այլ պահանջել եմ, որ թե՛ արտատպությունը, թե՛ փոփոխությունը կատարվեն իմ համաձայնությունս և իմ թույլտվությամբ:

Պարզ է, որ էս ձևով ոչ մատաղ սերունդը կտուժի ու կղրկվի, ոչ էլ հեղինակն ու գրականությունը: Էս դեպքում եթե մի նեղություն կրող կա՝ արտատպողը կամ դասագիրք կադմոդն է, որ երկը արտատպելիս կամ փոփոխելիս պետք է առնի հեղինակի հոժարությունը:

Եթե մի վիճող կա սրա դեմ, համեցե՛ք, էս հրապարակը, էս էլ — ես: Բայց մեր մարդիկ առհասարակ շատ գործնական մարդիկ են: Փոխանակ հեղինակի հետ էս տեսակ սկզբունքային վիճերի կամ համաձայնության դալու, ուղղակի դիմում են գործի — թալանել հեղինակին առանց ուշ դարձնելու նրա բողոքին: Էսպես էլ շարունակում են և վշարունակեն, մինչև որ պարտալուծ չլանչեք:

Պ. Տեր-Ղևոնդյանը գոնե էնքան մարդավարություն ունեցավ, որ նշանակություն տվեց իմ բողոքին: Բայց նրանից դուրս քանի՞սն

են արտատպում և նրանցից քանի՞նք են հարցնում հեղինակի, կամքը:

Եվ բավական չի, որ իրենք չեն հարցնում, դեռ տեսեք թե ինչ են պատասխանում, երբ հեղինակն է դիմում իրենց:

Անցյալները մեր նոր շնորհալի գրողներից միներ, պ. Խնկոյանը, վրդովված գանգատվում էր ինձ մոտ, թե դասագիրք կազմող Արաբաջյանը իմ բանաստեղծություններից ջոկել վերցրել է հազար տողից ավելի: Ասում է՝ երբ դիմեցի նրան, թե իմ գրվածքներից արտատպելիս ի՞նչու չեք ինձ հարցնում և կամ, երբ վերցրել եք արտատպել ու վաճառում եք, ի՞նչու չեք վարձատրություն տալիս, նա պատասխանեց, թե՛ ոչ հարցնում եմ, ոչ վճարում — դնա՛, ինչ ուզում ես արա:

Պ. Խնկոյանի հետ պատահած էս դեպքի մասին, ձեր խոսում էի մի շրջանում ու պաշտպանում նրա իրավունքը՝ — խոսակիցներից միներ ինձ նկատեց, թե՛ հապա ինչո՞ւ ձեր իրավունքը չե՞ք պաշտպանում, չէ՛ որ էդ նույն Արաբաջյանը ձեր գրվածքներն էլ է վերցրել արտատպել:

Ճշմարիտ որ, դնամ վերցնեմ պ. Արաբաջյանի դասագրքերը և ի՞նչ տեսնեմ. չնայելով նրան, որ մամուլի մեջ մի քանի անգամ եմ հայտարարել, թե առանց ինձ հարցնելու ոչ ոք չարտատպի իմ գրվածքները, պ. Արաբաջյանը արտատպել է, իրար ետևից շարել ու առուտուր է անում իմ թե ինքնուրույն գրվածքներով, թե փոխադրություններով: Էս Փիսիկի գանգատը, էս Բաբի գործը, էս Կաքավի երգը, էս Մանուկն ու ջուրը, էս Շունն ու Կատուն, էս Պողոս—Պետրոսը, էս Գարնան առավոտը, էս Գյուղումը, էս Գութանի երգը, էս Լուսավորչի կանթեղը, էս Հայ ուխտավորին, էս Հին օրհնությունը, էս Փարվանան... Եվ էս դեռ հերիք չի. բաց արեք էս պ. Արաբաջյանի «Մայրենի լեզու», Բ. տարի, էջ 45, չդիտեմ ում գրած «Կաքավն ու Աղվեսը» տպել է իմ անունով:

Ես ոչ թե էս տեսակ կաքավ ու աղվես չունեմ, այլ ասում եմ, չդիտեմ թե ումն են էս հայվանները, որ պ. Արաբաջյանը ծախում է իմ անունով:

Եվ մինչև անգամ հարցնելու տեղ էլ չկա, որովհետև արդեն առաջուց հայտնի է պ. Արաբաջյանի կլասիկ պատասխանը:

— Ինչ ուզում ես արա:

Սակայն գրավանությունն փն տեսակ հարստահարիչներ էլ կան, որ գոնե էդ տեսակ պատասխանի էլ չեն արժանացնում հեղինակին:

Մի երեք շորս տարի սրանից առաջ դուրս է գալիս ռուսերեն մի մանկական գրքույկ Библиотека «Пчелки». Горько-купцы. Амери-

канская народная сказка, թարգմանչուհին էլ Е. Выставкина³:

Մոսկվայից Արման ստորագրութեամբ մեր ուսանողներից մինը մամուլի մեջ հայտնեց, թե էդ Թումանյանի «Անբախտ վաճառականներն» են և հարց տալով, իմանալու էս ինչպես է եղել: Նա էլ դիրքն ստացա, կարդացի, և տեսա, հիրավի, իմ անբախտ ճայն ու ջղջիկն են, որ դարձել են ամերիկացի, ու մեջտեղից վերացել են և՛ հայ ժողովրդի անունը, և՛ հայ հեղինակի: Նա էլ հարց տվի թե թարգմանչուհուն և թե գործին տեղյակ մարդկանց, թե ինչո՞ւ և ի՞նչպես է պատահել, որ էսպես է դուրս եկել⁴, բայց էն օրվանից էսօր—ոչ մի պատասխան:

— Գնա, ինչ ուզում ես արա:

Հետո միայն կողմնակի կերպով տեղեկացան ու ինձ հայտնեցին, թե հրատարակիչն է էդպես արել, որ ավելի լավ ծախվի, իբրև ամերիկական ապրանք:

Հիմի հարցրեք մեր մյուս գրողներին, տեսեք ինչեր կպատմեն:

Ասացեք խնդրեմ, էլ թալանն ու ավազակութունը ի՞նչպես է լինում: Էն էլ գրչի մարդկանց, և նրա համար, որ նրանք պաշտպանութուն չունին: Նվ սրանք ավելի վատթար տեսակի ավազակներ են, քան մինչև օրս մեզ հայտնի եղած ավազակները:

Նրանք մարդուն թալանում են միայն նյութականապես, իսկ սրանք գրողին թալանում են և՛ նյութականապես, և՛ բարոյապես, նրա երկերը հափշտակելով՝ միաժամանակ փոխում, այլանդակում են գրվածքը, մի գրողի անուն դնում են ուրիշի գրվածքի վրա և կամ ուղղակի ջնջում են հեղինակի անունը:

Այո՞, արդեն գրված է հայ հեղինակի իրավունքի խնդիրը: Պետք է պաշտպանել նրա դատն ու իրավունքը թե՛ պետական, թե՛ բարոյական օրենքներով: Հեղինակի դատը ամենատարդար դատերից մինն է և նրա իրավունքը ամենանվիրական իրավունքներից մինը ամեն մի լուսավոր ու քաղաքակիրթ ժողովրդի մեջ:

Նվ քաղաքական սահման չափոխի դնենք մեր պրականության մեջ, և՛ Տաճկաստան, և՛ Պարսկաստան, և՛ Եգիպտոս, և՛ Ամերիկա, և՛ ամենուրեք — հայոց պրականութունը պետք է նկատել մի դրականութուն, և ամեն տեղ, ուր հայ կա, պետք է պաշտպանված լինի հայոց պրականութունն ու հայ հեղինակի իրավունքը:

**Հ. Ս.Ռ.Ա.ՔԵԼՅԱՆԸ ՀՍԿՈՒՄ Ի՝ ՄԱՏԱՂ ՍԵՐՆԴԻ-
ՐԱՐՈՅՍԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՎՐԱ**

I

Քսան տարուց ամէլի էր Թիֆլիզի հայ ինտելիգենցիան և գրական շրջանները աշխատում էին հիմնել հայերի մեջ մի գրական ընկերություն, բայց չէր հաջողվում, թույլ չէին տալիս: Ժամանակներն ու հայացքները փոխվեցին, վրա հասավ և Հայոց Գրի ու Գրականության մեծ սոնը ու, վերջապէս հաջողվեց գլուխ բերել վաղուց երազած գործը: Հիմնվեց Հայոց Գրական Ընկերությունը: Յնծությունը ու հրճվանքով ողջունեցին ամեն կողմից, բացի «Մշակ» թերթն ու հատկապէս էդ թերթի խմբագիր Համբարձում> Առաքելյանը:

Նա հենց առաջին օրերից աշխատեց հասարակությանը ձգել մոլորության մեջ ու համոզել, թե Հայ Գրողների Ընկերությունը հիմնված է մութն ու ետին մտքերով, թայֆայական նախադասութեամբ, նրա համար, որ իրենց մարդկանց ընտրեն, ուրիշներին սեփացնեն ու ծիծաղեն:

Ընկերությունը բացվեց, հարգանք տեսան ու ընտրվեցին ամեն հոսանքի մեծ թե փոքր գործիչներ, և գիտության, գրականության ու հրապարակախոսության անունով հավաքված մարդիկ կարողացան ստեղծել մի անկուսակցական, անկախ ու չեզոք մթնոլորտ, որ մինչև օրս բնավ եղած չի մեր կյանքում: Իրենց համար էլ թերևս անսպասելի՝ փառավոր կերպով Ընկ. անդամ ընտրվեցին նաեւ «Մշակի» ոչ միայն աշխատակիցներից շատերը, այլև նույնիսկ խմբագրության մարդկանցից...

Սակայն էս իրողությունն էլ չփակեց Հ. Առաքելյանի ստերով ու շարությունով լիքը բերանը, սրանից հետո էլ նա միացավ մի ոմն Կարա-Դերվիշի հետ ու սկսեց աշխարհքով միմի գոռալ, իբր թե Հայ Գրողների Ընկերությունը իր ընդհանուր ժողովում

սևացրել է Շիրվանզադեին: Նրա և իր ընկերի առջև դրին փաստը, թե Շիրվանզադեն արդեն գրված է Ընկ<երություն> հիմնադիրների շարքում, նրան ոչ քվեարկել են, ոչ սևացրել: Այսուամենայնիվ նա շարունակեց իր ղրպարարություններն ու թշնամությունը Ընկերության դեմ: Բերան առավ Բաքվի «Каспий» թերթի մի չար խոսքը, թե Հայ Գրողների Ընկերությունը պետք է կործանվի, ու մինչև էսօր էլ ամեն առիթից օգտվելով աշխատում է էդ գիւլահան ճանապարհով:

Մի թերթ, որ ամիսներով իր ընթերցողներին ղբաղեցնում է իր նյութականի հաշիվներով, մի թերթ, որ շաբաթներով կերակրում է մարդկանց իր շնորհավորականներով ու ամիսներով իր էս կամ էն մտտիկ մարդու մահվան շուրջը հարուցած զալմաղալներն է տաքացնում ու լցնում խալխի առաջը իբրև ընթերցանության նյութ, մի թերթ, որ օտար գրողների ու գրականության մեջ կատարված երբեմն նույնիսկ ամենաչնչին դեպքերն է հիշատակում, մի թերթ, որ տպում է, թե իր խմբագիրներն ումից նամակ ստացան կամ ուր գնացին ու եկան, վերջապես մի թերթ, որ հազար ու մի գատարի ու անկարևոր բաներ է տպում — ոչ միայն չուզեց խոսել Հայ Գրողների Ընկերության դործունեության մասին, նրա ընդհանուր ժողովների ու նրա հրապարակական գրական երեկույթների մասին, մի բան, որ իր կոշտով նույնիսկ պարտավոր էր անելու, այլև շարունակ վերադարձրեց Ընկերության երեկույթների համար տված լուրերը — մի երկու տող, թե էս ինչ օրն էս է լինելու և մինչև անգամ փողով չէր ուզում տպել Ընկերության հայտարարությունները:

Լավ գիտենալով հայ հասարակության ազդաշնապես անգիտակից, մտայնապես ետամնաց ու հոգեպես թմրած վիճակը, հառաջագիմական կոչվող «Մշակը», որ ոգևորված հոգվածներ է նվիրել Թիֆլիսի հայ քահանաների ապահովության խնդրին ու նրանց ապահովության գանձարանի հիմնադրությանը, էդ միևնույն թերթը հանդգնեց օրը ցերեկով դուրս դալ հայոց գրողների ապահովության խնդրի ու գրական ֆոնդի դեմ, աղաղակել, իբրև թե անվայել է և հանցավոր հայոց գրականության ապահովության մասին խոսք անելու հենց նույն էդ գրականության մեծ տոնի օրը, և իրար դեմ դրեց դպրոցական ու գրական ֆոնդերը, դպրոցն ու գրականությունը: Առանց քաշվելու, առանց տատամսելու, առանց մտածելու, թե դրանք իրար դեմ չեն, այլ իրար կողքի, թե էդ օրը էն օրը չի, որ կարելի լինի դուրս դալ գրականության դեմ, և առանց ղդալու և հասկանալու, թե ինչքան էլ բարձր ու թանկ հիմնարկություն է դպրոցը, բայց մի տաղանդավոր դրող շատ

ու շատ բան արժի իր ժողովրդի համար, և կամ թե չէ վաղը կամ մյուս օրը կգնա զեմասովո, իր ձեռքը կառնի մեր դպրոցներն ու կկառավարի ժողովրդական միջոցներով, դպրոցը կդառնա և պետք է դառնա ընդհանուր պետական հոգացողության առարկա, իսկ մեր գրականությունը միշտ էլ մնալու է միամիայն մեր խնամքին:

Սակայն էն «Մշակը», որ չի ուզում Հայ Գրողների Ընկերության անունը տալ, մեկ էլ տեսար, հենց որ նկատեց, իր կարծիքով, մի պակասություն, իսկույն լեզվի կռակերը բացվեցին: Ենթադրենք, թե Արամյանյանի հոգեհանգիստը շքեղ չի եղել: Իսկույն «... Հայ Գրողների Ընկերությունն է հանցավոր, ինչու նա չի անցել դործի գլուխ և ալին, և ալին»: Կամ թե չէ՝ ուսաց ուսուցչական համագործարին հայ ուսուցչությունը ներկայացուցիչ չի ուղարկել — դարձյալ առիթ է՝ որտեղից որտեղ Հայ Գրողների Ընկերությունը բերան առնելու: Վերջապես չէ՝ որ Հ. Առաքելյանին բան չի կարող պակասել հայհոյելու, անվանարկելու, զրպարտելու համար:

Եվ ահա մի լավ դեպք:

Հոռվարի Զ-ին, հինգշաբթի օրը, նոր տարվա տոնի պատճառով Ընկերության երեկույթին տված էր ավելի զվարճալի ժամանցի բնավորություն: Ներկայացում, դաշնամուր, թառ, պար, և մի կարճ զրույց «Բանավորվր մամուլի մեջ» նյութի վրա: Եվ չնայելով ոչ մի հայտարարության չէր եղած, թե երեկույթ է լինելու, այսուամենայնիվ ոչ միայն դահլիճն էր լիքը հասարակությունով, այլև մի բազմություն մնացել էր կանգնած: Եվ նոր տարվա արձակուրդի պատճառով էդ գիշերը աշակերտությունը նկել էր սովորականից ավելի շատ: Եվ ահա, որովհետև էս էսպես էր — գրական բաժինը մի զրույց էր, աշակերտությունն էլ — տեղ չլինելու պատճառով գլխավորապես անհանգիստ, իհարկե «Մշակը» պետք է խոսեր:

Եվ ահա «Մշակում» բուսավ մի «նորեկ գրող»¹, չգիտեմ ինչու՝ երեսը ծածկած մի պարոն, ապա թե նրա թիկունքից ծագեց «Մշակի» անճառագայթ արևը — հայտնվեց մեզ շատ ծանոթ երեսը, Հ. Առաքելյանի երեսը, էս անգամ շրթունքին գիտե՞ք ինչ... Չեք կարող երևակայել:

Բարոյականություն...

Հ. Առաքելյանը Հայ Գրողների Ընկերությանն ասում է — «Դուք անբարոյականացնում եք մատաղ սերունդը»²:

Բայց էս խնդրի և սրանց «նորեկ գրողի» մասին մյուս անգամ:

Իր ասելով իբրև թե հեռվից եկած մի մարդ է «Մշակի» «Նորեկ գրողը», որ շատ է լսել ու կարդացել Հայ Գրողների Ընկերության մասին, հիացած է եղել ու այժմ եկել է հիասթափվել:

Ամենից առաջ դուք տեսնում եք, էստեղ մարդը չկա. ճակատը բաց, ազնիվ ու համարձակ մարդը, որ պոնի իր երեսը ցույց տա, երբ խոսում է մի ընկերության դեմ, դատում ու դատապարտում է մի հասարակական մարմին: Սա մեզ քաջ ծանոթ դանոս-չիկն է, միայն թե ուրիշ ասպարիզում, հրապարակախոսության մեջ, որ իր դանոսը տալիս է հասարակությանը: Սա էն վատթար տիպերից է, որոնք աշխատում են հասարակական հիմնարկությունները, գործերն ու գործիչներին և անհատներին վատաբանեն, անվանարկեն, ինչպես ու ինչքան կարող են, հասարակությունը զրգռեն նրանց դեմ ու իրենք միշտ մնան մթության մեջ, մի որևէ տառի կամ բառի տակ թաքնված: Մի շատ զզվելի տիպ, որ կարող է առաջ դալ ու զարգանալ միմիայն վատ մթնոլորտում ու վատթար մամուլի մեջ: Թե չէ՝ եթե սա կարգին մարդ լիներ, անշուշտ ամենից առաջ պիտի մտածեր.— էս երեկույթների նկարագրությունները ես միշտ կարդացել եմ, դրանք եղել են դառախոսությունների ու վիճաբանությունների համառոտությունները, ուրեմն դրանցից ավելին ասված ու խոսված են էստեղ: Հո խմբագրատներում չեն հնարել ու տպել: Էդպես մի բան եղել է: Եվ եթե էս նոր տարվա իրիկունը էսպես է — ուրեմն իս չեմ ընկել սովորական դասախոսության երեկոյին, հետևաբար չեմ էլ կարող էսօրվա տպավորությունը տարածել ամբողջ գործունեության վրա: Կամ թե չէ, եթե տեսավ՝ մարդիկ են, ամենագետներ հո չեն, չեն հասկանում, թե ինչու են դրել խնդիրն ու ինչպես մոտենան, ինքն էլ գրող է, վեր կկենար, ձայն կխնդրեր, կասեր — պարոններ էդպես չի, էսպես է: Բայց չէ. նա չէ ասել, տեսել է, որ դուք չգիտեք, դեռ մի կողմից էլ ուրախացել է, իր իմաստություն էլ հետը տարել...

Եվ ես ձեզ հաստատ կարող եմ ասել, որ դուք նրանից խելքը գլխին մի բան խսկի չեք էլ խմանալ, նա լուր մի շարախոս է, ուրիշ ոչինչ:

Էս դատարկ շարախոսին իբրև պատասխան «Կովկասի լրաբերը» առաջ էր բերել ռուսերի մեջ նորերս պատահած մի դեպք, թե ինչպես Պետերբուրգ, ռուս նշանավոր գրողներ ու գիտնականներ հավաքվում են, խոսում, վիճում թատրոնի վրա ու չեն կարողանում դալ մի վերջնական եզրակացություն: Եվ ռուս թերթը —

«Речь», շատ պատկառանքով խոսելով վիճաբանողներին ու վեճի վրա, ոչ թե ծիծաղում է ու շարախինդ ծաղրում՝ այլ հենց ինքն է արդարացնում նրանց, թե այո՞, խնդիրներ կան, որոնց վրա ինչքան էլ վիճեք, չի կարելի դալ վերջնական որոշման, թատրոնի խնդիրն էդ խնդիրներից է, և սակայն էդ անընդունակության չհասնելն էլ շատ բան է ասում:

Հենց էդ տեսակ խնդիրներից է և «Բանակույր մամուլի մեջ» խնդիրը, և Հայ Գրողների Ընկերության մեջ էլ չէր կարելի դալ մի վերջնական եզրակացության, բայց, ալա՛ղ, էն տեսակ մարդիկ չեն ոչ հայ թերթի խմբագիրը, ոչ իր աշխատակից նորեկ գրողները:

Պատիկ, մանր մարդիկ են, ամբողջովին կազմված մաղձից ու չնչին կրքերից: Եվ ահա դրա կատարելատիպը — մի Հ. Առաքելյան: Ինչի մասին ուզում է խոսի — միշտ շարունակում ու ետին մտքեր: Եվ երբեք էն չի ասում, ինչից որ խոսում է, այլ միշտ ուրիշ բան:

Եթե մի լավ բան էլ ասում է, օրինակ, դպրոցական ֆոնդի կողմն է խոսում, պիտի գիտնանք, որ դարդը դպրոցական ֆոնդը չի...

Եթե ցավելով աղաղակում է, թե ինչու Արասխանյանի հոգեհանգիստը անշուք անցավ, պետք է իմանաք, որ դարդը իսկի Արասխանյանի հոգեհանգիստը չի...

Եթե հարուստների դեմ առաջնորդողներ է գրում, պետք է իմանաք, որ իսկի հարուստների դեմ չի...

Եթե հանդուցյալ Քալանթարի հիշատակը հավերժացնելու համար ստուն է ուզում, իսկի Քալանթարի հիշատակը չի նրան հետաքրքրում...

Վերջապես էս օր էլ եթե վեր է կացել խոսում մատաղ սերնդի բարոյականությունից, բնավ մատաղ սերնդի բարոյականության ու անբարոյականության խնդիրը չի նրան խոսեցնում, և մի՞ մտածեք, թե նա էն կարծիքին է, իբրև թե գրական երեկույթները կարող են նրանց անբարոյականացնել...

Եթե էդ կարծիքին լինեք, Թիֆլիսում շարունակ դասախոսություններ են լինում, ու աշակերտությունն էլ միշտ հաճախում է, չէ՞ որ կրողոքեր դրանց դեմ:

Սանինիզմի ու սեռական խնդիրների վրա նն դատ ու դասախոսություն կազմել, քննել, վիճաբանել նույնիսկ հենց իրեն, էդ Հ. Առաքելյանի նախագահությամբ, աշակերտ-աշակերտուհիները լիքը կանգնած նն եղել թամաշավոր, և դա դուրս է եկել ու հրճվանքով նկարագրել էդ ամենը... Իսկ էսօր վեր է կացել ճատրակում

է» (մտիկ արեւք) ու Հայ Գրողների Ընկերության «երեսին է շաքր-տո՞ւմ» թե՛ «դուք անբարոյականացնում եք մեր մատաղ սերունդը գրական երեկույթով»:

Հասկանո՞ւմ եք սրան:

Եվ մի՞թե կարելի է երեւակայել որեւէ ավելի մեծ անբարոյա-կանացնող, քան էս մարդն է իր իբրեւ թե հրապարակախոսությո՞ւնով, քան էս մամուլն է էս տեսակ հրապարակախոսներով, որ հի-րավի անբարոյականացնում է և՛ մատաղ սերունդը և՛ հասուն սե-րունդը:

Չկա և չի կարող լինել: Եվ մեծ հրճվանքով պարզ տեսնում ենք, որ մեր կյանքում առաջ է եկել մի նոր ինտելիգենցիա, որ շատ է տարբերվում իր նախորդ ինտելիգենցիայից ոչ միայն իր ավելի լուրջ պատրաստությունով, այլև իր բարոյական շատ ա-վելի պայծառ կերպարանքով: Ահա նա է գլխավորապես, որ էսօր խոսում է ոչ միայն Հայ Գրողների Ընկերության գրական երե-կույթներին, այլ գրեթե ամեն մի հայաբնակ քաղաքում: «Մշակը» ուրախ թմբկահարում է, թե Հայ Գրողների Ընկերության մեջ էլ է պատահել, որ խոսել են անվայել ոճով: Նա ինքը չի ասում թե քանի ժամանակում, քանի անվայել խոսք և հատկապես ինչ խոսք է եղել — բայց ես կասեմ: Նրկու տարվա վիճաբանություն-ների ընթացքում վիճաբանողներից մինն ասել է, թե՛ «մինչև այժմ հայտնված կարծիքները ինձ համար անաբժեք են հետեւյալ պատ-ճառներով...»

Էս ի՞նչ կնշանակի: Էս կնշանակի հայոց աշխարհքում շտես-նըված մի բան: Կնշանակի էս ինտելիգենցիան ամբողջ գլխով բարձր է իր նախորդ շրջանի ինտելիգենցիայից, որի վիճաբանու-թյանն ու գործածած լեզվին քաջածանոթ ենք մենք, և որ անտա-նելի էր ի դեմս նույնիսկ իր լավադուլն ներկայացուցիչների, ուր մնաց մի Հ. Առաքելյանի, որի նմանը հինն էլ մի հատ է տվել:

Ահա էս նոր ինտելիգենցիան է խոսում մեր մատաղ սերն-դի հետ, սա է առաջնորդում նրան, և սա միայն կբարոյականաց-նի ու կբարձրացնի, կսովորցնի լուրջ մտածել, առողջ դատել, ան-կեղծ ու մարդավարի պայքարել: Այո՛, սրանց մեջ էլ կարող են լինել տխուր բացառություններ, ինչպես հների մեջ էլ կային միսի-թարական բացառություններ, բայց ընդհանուր պատկերը փոխված է միանգամայն ընդմիջտ:

Եվ սրանց լսարանից — Հայոց Գրողների Ընկերության գրա-կան երեկույթների դահլիճից չպետք է հեռացնել մեր մատաղ սե-րունդը, մեր աշակերտությունը, որ հասարակության հետ միասին

մինչև օրս չեղած ոգևորութեամբ դալիս լցվում է, և դրանով էլ հենց էսքան գրգռում «Մշակի» ամսագրի թնամութեանը:

«Մեզ ոչ մի տեղից դուրս չեն անում, ոչ թատրոնից, ոչ ուրիշ դասախոսութեաններից, մենք էլ ոչ մի տեղ էնպես չենք դնում, փնչպես ձեր երեկույթներին, մեզնից ոմանք նույնիսկ պարտք են անում էն տասը կողակը, որ վճարում են ու գալիս. մի՞թե մեզ դուրս կանեք Հայ Գրողների Ընկերության երեկույթներից, ուր խոսում են հայոց գրականության ու հայոց գրողների մասին...»

էս հարցով դիմեցին ինձ աշակերտներից ոմանք, որ լսել էին, թե գրական երեկույթներին իրենց մուտքն արգելելու խնդիր կա:

— Ո՛չ, մենք ձեզ չենք հեռացնիլ, պատասխանեցի ես նրանց:

Այո՛, չենք հեռացնիլ: Ավելի լայն կբանանք մեր դռները մեր մատաղ սերնդի առաջ, որ նրանք գան, լսեն մեր մատաղ փնտելի-դենցիայի խոսքը, անհամեմատ ավելի անկաշառ, անկեղծ, մաքուր, լուրջ ու լուսավոր:

ԹՈՐԱՄԱՆՅԱՆԻ ՀԹԵՒԱՆՈՒՆԵՐԸ

Եվրոպական նշանավոր գիտնականներից մինը մի մասնավոր նամակում գրում է. «Մենք ճանապարհ ենք բաց անում Թորամանյանի թնգանոթների համար»:

Հարգելի գիտնականը թնգանոթներ անվանում է այ. Թորամանյանի ուսումնասիրած ու հավաքած հայկական ճարտարապետության էն նմուշներն, որոնք մոտիկ ապագայում իրենց լուսաբանութեանն օգնելու պատրաստվում: Ասում են, «դրանք նորութեաններ են Եվրոպայի համար» և առայժմ դրանց մասին ծանոթութեաններ են տալիս եվրոպացիներին, աշտինքն՝ ճանապարհ են բաց անում Թորամանյանի թնգանոթների համար:

Այո՛, դրանք թնգանոթներ են, հայկական թնգանոթներ, և թնգանոթներից ամենաաղնիլն ու ամենաուժեղը, որ երբևիցե հնարել է մարդը. իրենց հետ տանում են հայ ժողովրդի ստեղծագործական հանճարն ու կարողութունը, զնում են հայերի համար նախճելու լուսավոր աղգերի սերն ու համակրութունը, հարգանքն ու հիացումը:

Հիրավի, դործիչները նման են զորավարների և նրանց գոր-

ծերը թնդանոթներ են, որոնք տիրում են հեռավոր տարածություններ ու ժամանակներ:

Բայց ինչպես ամեն մի զորավար հաղթությունը տանելու համար իր թիկունքին պետք է ունենա մի ողևորված ու հավատարիմ բազմություն, էնպես էլ ամեն մի գործիչ պետք է զգա ու գիտենա, որ դատարկ չի իր թիկունքը:

Ահա վեր է կացել հայ ճարտարապետ պ. Թորամանյանը, ցույց է տալիս Եվրոպային ու ամբողջ աշխարհին, թե գոյություն է ունեցել հայկական ինքնուրույն ճարտարապետություն և հայկական ինքնուրույն ճարտարապետությունը ազդել է թե՛ հարևան և թե՛ հեռավոր ազգերի ճարտարապետությունների վրա, ստիպում է ազգերի արվեստների պատմության մեջ նոր գլուխ բաց անել «հայոց ճարտարապետությունը» վերնագրով:

Էդ նորություն է Եվրոպայի համար, ասում են եվրոպացիք, բայց էդ նորություն է և մեզ համար, հայերիս համար, պետք է խոստովանենք մենք:

Ահա էդ շատ նշանավոր նորությունն է, որ շաբաթ երեկոյան Հայ Գրողների Ընկերության նախաձեռնությամբ կազմած հրապարակական երեկույթում Թիֆլիսի հասարակության առաջ պետք է պարզի ու լուսաբանի պ. Թորամանյանը, բազմաթիվ վկայություններով ու նկարներով:

Թող դան հայերը, տեսնեն ու համոզվին, որ իրենք միշտ էն ժողովուրդը չեն եղել, ինչ որ հանդիսանում են էսօր, տեսնեն, թե ի՞նչ են ստեղծել ու ի՞նչ են եղել անցյալում, որ հոգեպես բարձրանան ու լցվին հավատով դեպի իրենց ազգային ապագան:

ԼՍՆՆԵՐ ՈՒ ՊՍՇՏՊՍՆՆԵՐ

Արդյոք մի որեէ՛ ձևով վճռվե՞ց հայկական հարցը: Արդյոք վերացա՞վ տաճկահայոց ամբողջ կյանքի ու մեր հոգու վրից էդ կարմիր մղձավանջը, և կարո՞ղ ենք այսուհետև հանդիսու սրտով նվիրվել կուլտուրական աշխատանքի ու ավելի լայն խնդիրների:

Ո՞վ գիտի:

Չնայելով հայոց կաթողիկոսի ու նրա ներկայացուցիչ Նուբար փաշայի շնորհավորական հեռագիրներին՝ հայ ժողովուրդն ամեն տեղ էս հարցի դեմը խորին լուռություն է պահպանում, ծանր ու իմաստուն մի լուռություն, իսկ երիտասարդ թուրքերը մուսաւտանի սահմանի վրա զորահանդեսներ են սարքում:

Այո՛, գուցե վերջը չի հայկական հարցի, բայց վերջի սկիզբն

է: Գրա համար էլ խորհրդավոր է և էն համատարած խլրտումը, որ նկատվում է մեր կուլտուրական կյանքում — դպրոցի, գրականության, գիտության — ուսումնասիրության ու բանասիրության ասպարեզներում: Սա էլ սկիզբն է մի նոր վերածնության, որի համար մենք բավականաչափ ուժեր ու տրամադրություն ունենք արդեն:

Հինը ենթարկվում է վերագնահատության, առաջադրվում են նոր, ավելի լուրջ պահանջներ, և ամենամեծ պահանջը — պարզ հասկանալ...

Պարզ հասկանալ մեր երկիրը, մեր ժողովուրդը, մեր գրականությունը, մեր պատմությունը ու մեր պատմական հիշատակաբանները: Մինչև այժմ նրանք խոսել են մեր սրտի հետ, և մենք սիրել ենք զգացմունքով, անխոր, հախուռն, առանց հասկանալու, թե ինչ ենք սիրում և ինչու. այժմ գալիս է ժամանակը՝ նրանց էությունը ներհմուտ լինելու, նրանց լեզուն ու միտքը հասկանալու, և էդ նպատակի համար են և Գրական Ընկերությունը, և Ազգագրական Ընկերությունը, և Պատմական Ընկերությունը, և Երաժշտական Ընկերությունը, և ուրիշ նման ընկերություններն ու մասնավոր ձեռնհաս անհատների ջանքերը:

Էս ճանապարհին ինչպես կլինեն շատ հայտնություններ ու հիացումներ, էնպես էլ անխուսափելի են շատ հիասթափություններ, բայց էս է հաստատ ու ճշմարիտ ճանապարհը:

Պետք է լռեն վերջապես բոլոր նրանք, որոնք խոսել են ու խոսում են և՛ ժողովրդի անունից, և՛ գրականության, և՛ պատմության, և՛ գիտության — միմիայն մարդկանց աչքերին թող փչելու համար, կուրացնելու ու իրենց ետևից տանելու համար, իրենց համար առաջնորդողի դիրք ու աթոռ ստեղծելու համար, և հանդես պետք է գան ու խոսեն նրանք, որոնք երկար տքնությամբ ու ճգնությամբ ուսումնասիրել ու սիրել են իրենց խոսքի առարկան և չեն գալիս դիրք ու աթոռ գրավելու հավակնությամբ, այլ գիտությանն ու գեղարվեստին ծառայելու պատրաստակամությամբ:

Ահա՛ նրանցից մեկը — ճարտարապետ Թորոս Թորամանյանը, տասնութից տարի լուռ ու մունջ, հազար ու մի զրկանքով հայոց ավերակներում աշխատելուց հետո՝ վերջապես հրապարակ է գալիս խոսելու հայոց ճարտարապետության, նրա ծագման, զարգացման ու հարաբերությունների մասին: Եվ երկու նշանավոր գիտնականներ էս տեսակ վկայություն են տալիս նրա համար: Պրոֆ. Մառը իր մի աշխատության մեջ վկայում է, թե պ. Թորա-

մանյանը հայոց ճարտարապետության հիշատակարանների լեզվի առաջին ուսուցիչն է: Իսկ պրոֆ. Ստրժիգովսկին ասում է. ճարտարապետ Թորամանյանը մի մեծ նորություն է բաց անում ամբողջ Նվրոպայի առջև:

Պետք է լսենք ու պաշտպանենք հայոց ճարտարապետական հիշատակարանների լեզվի առաջին ուսուցչին, թե ու թիկունք պետք է լինենք մեր ազգային ստեղծագործական հանճարը հայտնագործող ու վեր հանող վաստակավորին:

ՄԻ ՊԱՑԾԱՌ ՇԻՐԻՄ

Մայիսի 15-ին, Համբարձման օրը, վարդի ու ծաղկի տոնին Թիֆլիսի հասարակությունը, առանց ազգի ու ցեղի խտրության, Հայ Գրողների Ընկերության առաջնորդությամբ վարդերով ու երգերով զնում է բաց անելու Սայաթ-Նովայի մահարձանը: Գերեզմաններ կան, որ պայծառ են, ժպտում են մարդկանց սրտերին մի խոր հավիտենական ժպիտով ու ասես թե կյանքը հաշտեցնում են մահի հետ:

Էս տեսակ մի պայծառ զերեզման է Սայաթ-Նովայի գերեզմանը. ամբողջովին հաշտություն ու սեր է բուրում, ու միշտ էլ ժպտալու է ամենքին, ու միշտ էլ կրկնելու է ամենքին.

«Աշխարհքըս քումն ըլի, ի՞նչ պիտիս տամի՝
Աստվա՛ձ սիրե՛, հոքի սիրե՛, յա՛ր սիրե՛...
Աստվա՛ձ դիփոսնանցըն մին հոքի էրիտ՝
Աղկատ սիրե՛, ղոնաղ սիրե՛, տար սիրե՛...»¹

Միշտ կենդանի մի զերեզման, և կենդանությունը պայծառ, քնքույշ ու աղնիվ:

ՊԱՑԻ Լ. ՍՈՒ.

Հայոց Գրողների Ընկերությունը՝ ի նկատի առնելով, որ մեր ինքնաճանաչության համար անհրաժեշտ է մեր հարևան ժողովուրդների հետ ծանոթանալը՝ որոշել է իր գրական երեկույթների շարքում առանձին երեկույթների հատկացնել նրանց պատմությանը, դրականությանն ու գեղարվեստին, պարզել ու հասկա-

նալ նրանց ու մեր փոխադարձ ազդեցություններն ու հարաբերությունները:

Իհարկե, սրանք դեռ հարևանցի ու ընդհանուր ծանոթություններ են տալիս, և Գրողների Ընկերության էս սկզբնական գործունեությունը ավելի նման է մի հախուռն հարձակումի, որ առայժմ կարող է մեր նոր զարթոնող հասարակության անմշակ ուշքն ու միտքը դրավել ու տանել մի կուլտուրական ուժեղ հոսանք առաջ բերելու համար. նրանից հետո կգան մասնական ու մասնագիտական խոր ուսումնասիրությունները:

Արդեն ունեցանք վրացական գրական-երաժշտական երեկույթ և դարձյալ կունենանք առաջիկայում: Այժմ էլ ահա պարսկական գրական-երաժշտական երեկույթի շարունակությունն է, որ ունենք էսօր:

Բայց, զժամատարար, շատ քիչ են նույնիսկ մեր կյանքին, մեր պատմությանը, գրականությանն ու գեղարվեստին հմուտ մարդիկ, որ մնաց հարևան ազգերին, օտարներին ու նրանց ունեցածին:

Իսկ էս տեսակ մարդը շատ է կարևոր ու շատ է թանկ: Նա մի խոսքով, մի զարկով, մի երգով ամբողջ աշխարհքներ է բաց անում ունկնդիր հասարակության առջև: Եվ ահա էսօր էս տեսակ մի հազվագյուտ մարդու մասին է իմ խոսքը:

Էն ժամանակ երբ Արևելքից ենք խոսում, մեր առջև հայտնվում է Ս. Օգանեզաշվիլին իր մեղամաղձոտ քյամանչով, արևելյան մաքուր ու հարազատ երաժշտությունով. և թերային նվագով և մի վեհ ու վսեմ ներդաշնակությամբ իրար են խառնվում, իրար լրացնում ու իրար բաց անում Հաֆիզն ու Ռաստը, Մահուրին ու Օմար Խայամը...

Գերազանցորեն շքեղ ու շուտով մի հոգեկան վայելք ամեն մի արևելցու համար:

Վերջին գրական երեկույթին բնականաբար երաժշտությունն էնքան մեծ տեղ էր բռնում և նշանավոր երգիչներն ու նվագողներն էնքան շատ էին. որ դասախոսությունը ընկավ էսօր: Երեկույթին ներկա գտնվող իրենց երաժշտությանը քաջահմուտ ինտելիգենտ պարսիկ իշխանները բնադատում կամ դավում էին մեկին ու մյուսին:

— Իսկ սա ինչպես է, հարցրի հս Օգանեզաշվիլու նվագից հետո:

— Սա գրիթե կատարելություն է. մենք էսպես բան չենք լսել,—

սլատասխանեցին նրանք: Էսքա՞ն նրբություն, էսքա՞ն զգացմունք ու էսքա՞ն հարազատ...

Բայց ես էլ իմ հերթին սկստք է ասեմ, որ էնպէս լսել չէի տեսել, ինչպէս պարսիկներն են լսում: Ցամարում են ու ամբողջովին կլանվում երաժշտությանը, կարծես թե շունչ էլ չեն քաշում:

Իհարկե, էս տեսակ ժողովուրդը կարող էր ե՞ս ստեղծել, և հասկանալ ու գնահատել բարձր երաժշտությունը:

Մարդիկ կան, որոնք ամենատանկարգ հանդիսականներին էլ ստիպում են տեղնուտեղը քարանայ, լսել ու լսել:

Դրանցից է Օդանեղաշվիլին:

Բայց համոզվելու համար սկստք է լսել: Երաժշտությունը բանաստեղծության նման չի, որ ամեն տեղ էլ կարողանաք կարդալ նույն գրվածքը, նույն շարադրությունը ու նույն հաճույքն առնեք: Երաժշտության մեջ գլխավորը կատարումն է, ձայնն է, մատն է. նրանց մեջ է թովչանքը:

Եվ լսողին թովում է Օդանեղաշվիլին, մեր ջահել մեծ վարպետը, հերը հայ, մերը վրացի, ու ինքը իր կոշումին արժանի մի անձնավորություն:

Բայց սլատմելով բան չի գառնալ, սկստք է լսել:

ՎԵՐՋԻՆ ԵՐԵՆՈՒՅԹԸ

Սրկու տարեկան է սա — Հայոց Գրողների Ընկերությունը: Գրեթե նորածին է. բայց էն նորածիններից է, որոնց մասին առասպելն ասում է՝ թե ով տարով է մեծանում, սրանք օրով են մեծանում և կարճ ժամանակում արդեն հեռու է տարածվում ձենները ու սխրալի դորժեր են կատարում:

Ինչո՞ւ:

Ինչու-ի սլատասխանը պարզ է. որովհետև ի սկզբանե մեծությունը իրենց էությունն է, ոգևորությունը իրենց շունչն է, և շնորհքն ու կարողությունը իրենց հատկությունը:

Էդ տեսակ նորածինները իրենց մեջ կրում են իրենց ծնող ժողովրդի ոգին ու ձգտումը, և ահա դրա մեջն է նրանց ինչպես ուժի, էնպես էլ սիրված լինելու գաղափիրը:

Ոչինչ, եթե նա էսօր դեռ սեփական տուն չունի ու ստիպված է տեղից տեղ թափառել կամ տանել զանազան անհարմարություններ: Էսօր չունի — վաղը կունենա:

Ոչինչ, եթե նա տակավին չի կարող համախմբել ու արժանա-

վայել կերպով զորացնել հայոց զրոգների, գեղարվեստագետների ու դիտահաշիվների սահմանափակ շրջանը: Էսօր չի կարող—վաղը կկարողանա:

Նույնիսկ ոչինչ, եթե իր մանկության առաջին օրերից հակառակորդներ ունեցավ իր դեմ: Հետզհետե նրանք էլ կլռեն, և վաղը—մյուս օրը էլ ոչ մի հակառակորդ չի ունենալ:

Գլխավորը էն համատարած սերն ու հարազատի տաք զգացմունքն է, որով այժմ շրջապատված է Հայոց Գրողների Ընկերությունը. զլխավորը մեզանում չտեսնված էն փաստն է, որ նրա պարբերական գրական երեկույթներին միշտ դահլիճը բերնե բերան լցրել է հասարակությունը, և հաճախ Ընկերության Վարչությունը ստիպված է եղել ժողովրդի հորդ հոսանքի առջև դադարեցնել տոմսակների վաճառումը:

Եվ ահա սեզոնի վերջին երեկույթը ու էս վերջին երեկույթի օրը պետք է հրձվանքով ու հպարտությամբ խոստովանել, որ մենք էսօր ունենք մի նոր, երիտասարդ ինտելիգենցիա, որի նմանը չենք ունեցել, նկատում ենք մի լայն, պայծառ, կուլտուրական շարժում, որի նմանը չենք տեսել, զգում ենք մի համատարած, ջերմ, հարազատ շունչ, որ վաղուց է չենք զգացել:

Էս ամենին, համոզված՝ Հայոց Գրողների Ընկերությունը հրձվանքով կփակի իր ներկա սեզոնի գրական երեկույթների շարքը ու պայծառ հույսերով կսպասի նոր սեզոնի բացմանը:

ԿՈՎԿԱՍՅԱՆ ԷՆՆԵՆԻՆԻՆԵՐԻՆ

Պարբերաբար խոսք է լինում հրապարակում, թե ոչ միայն ռուսները, այլև մենք, կովկասցիներս էլ մեր երկիրը չենք ճանաչում: Անծանոթ ենք նրա իրար կողքի ապրող ազգերի ու ցեղերի անցյալ պատմությանն ու ներկա կյանքին. անտեղյակ ենք նրա անբավ բնական հարստություններին ու գեղեցկություններին, նրա բուսական ու կենդանական աշխարհներին, և ոչ միայն անգետ ենք էս ամենին, այլև շուտով գիտենալու հույս ու միջոց էլ չունենք: Եղած կովկասագիտական գրականությունն էլ միանգամայն անմատչելի է մի քիչ ավելի ընդարձակ շրջաններին, և նույնիսկ սպառված է մեծ մասամբ ու հազվադեպ: Եվ, վերջապես, դեռ շատ բան էլ չի ուսումնասիրված կանոնադրող կերպով:

Եվ հենց էն ժամանակ, երբ զգում ենք էս մեծ պակասը՝ վրա է հասնում ռուս հայտնի գրական գործիչ Գ. Պ. Ռուկավիշնիկովի միտքն ու առաջարկը մեզ, կովկասցիներս — կազմել ու հրատարակել Կովկասյան էնցիկլոպեդիան: Ու էսպեսով լուրջ ցանկու-

թյուններից հետո կանգնում ենք լուրջ հոգսերի առջև. որովհետև ինչ կնշանակի կազմել Կովկասյան էնցիկլոպեդիա: Կնշանակի մոտ կես միլիոն ռուբլու ծախքի հոգացողություն հետ միասին կազմակերպել ու կանոնավորել կովկասագիտական գիտությունների, կամ գրեթե ստեղծել Կովկասյան գիտությունների ակադեմիա:

Այո՞, շատ լուրջ և ամենագեղեցիկ գործերից մինը, ինչ որ հայ, ռուս, վրացի ու մահմեդական միասին կարող են կատարել Կովկասում: Եվ իր գիտական-բարոյական մեծ արժեքի հետ միաժամանակ Կովկասյան էնցիկլոպեդիան Կովկասի համար կբերի նաև նյութական մեծ օգուտ:

Կովկասը, աշխարհամիջի էս սքանչելի երկիրը, ասում է իր կոչի մեջ. պ. Ռուկավիշնիկովը, կտա մարդուն ամեն բան, ինչ որ կարող է զարգարել ու ճոխացնել մարդկային կյանքը, մեծացնել նրա բրջանկությունը մինչև էն սահմանները, ինչ որ հնարավոր են աշխարհքում:

Եվ ինչո՞ւ չպետք է էսպես լինի:

Ամեն կողմից ասում են՝ Կովկասը դեռ անհայտ ու անծանոթ երկիր է...

Եվ մինչդեռ իրենց երկիրն ուսումնասիրելով ու հայտնի դարձնելով փոքրիկ Շվեյցարիան, ամեն ուրիշ օգուտ մի կողմ թողած, միայն տուրիզմից — ճանապարհորդություններից տարեկան ստանում է 400 միլիոն ֆրանկ, Իտալիան 300 միլիոն, և կամ Ավստրիան Բոհեմիայի ու Տիրոլի համար 160 միլիոն, Կովկասը, նրանցից ավելի ճոխ, հարուստ ու գեղեցիկ Կովկասը, Ալպերից շատ ավելի հզոր Կովկասը ոչինչ չի տալիս և մնում է տակավին անհայտ ու անծանոթ երկիր:

Իհարկե, միշտ էսպես չի մնալու: Եվ ահա ժամանակն է:

Պ. Ռուկավիշնիկովի կոչին արձագանք տալով՝ վրացի ու հայ ինտելիգենցիայի անդ շրջանների մեջ սկզբնական խորհրդակցություններ եղան, և, ամեն տեսակետից էլ շատ հավանելով առաջարկը, գործին ձեռնարկելու խորհրդակցություններ ու նախապատրաստություններ են լինում...

Եվ անշուշտ, կովկասյան բոլոր ազգությունների ինտելիգենցիան միասին մեծապես պիտի նպաստի էս շատ կարևոր գիտական ձեռնարկությանը թե՛ իր ունեցած հմտությունով և թե՛ բաժանորդ գրելով. և Կովկասի հատկացող ունևորներն էլ ուրախությամբ պետք է մոտենան գործին, մանավանդ զոհաբերության խնդիր էլ չկա մեջ տեղը, որովհետև գործը գրվում է զուտ առևտրական հիմունքների վրա:

Ներեցեք մեզ, ո՞վ քրդեր, ո՞վ թուրքեր, որ 1878 թվականին մենք զնայինք Բեռլին¹ ու գանդատվեցինք ձեր կատարած կողոպուտների, բռնաբարոտների, սպանությունների, հրդեհների ու ավերումների դեմ՝ ձեզ անվանելով բարբարոսներ ու դադաններ, իսկ նրանց մարդասեր դատավորներ:

Ճիշտ է, էն ժամանակ էլ նրանք արտահայտվեցին, թե էդ ամենը չարժեն իրենց մի ղիլվորի փառած ոսկորներին², և մենք շատ զարմացանք ու շփոթվեցինք, թե մի՞թե կարելի է՝ մարդ էսքան դաժան լինի, բայց դեռ չէինք լսել էն, ինչ որ լսում ենք էսօր, դեռ չէինք տեսել էն, ինչ որ տեսնում ենք էսօր, և մնում էինք միայն ցավալի տարակուսանքի մեջ: Սակայն էսօր, երբ էսքան բան է սլարզված աշխարհքի առջև, «մարդասեր» գերմանացու ձեռքով գնդակահար եղած գյուղացիների վերջին պալարումների հետ, դժբախտ Միլիցայի ու իր նմանների վերջին հառաչանքների հետ, աչքերը հանոտած, լեզուները կտրատած մարդկանց զսկծոթների ու անեծքների հետ, Լոսկենի զրադարանի հրդեհի կարմիր լուսի տակ, Ռայմսի տաճարի ավերման դղրոցունի մեջ՝ ստիպված ենք սրտի բեկումով խոստովանելու մեր միամտությունը և ձեզանից ներողություն խնդրելու էն խտրության համար, որ դրել ենք ձեր ու քաղաքակիրթ մարդու մեջ:

Մեր սրտերում Ռայմսի տաճարից շատ ավելի մեծ մի տաճար կար, որի մեջ նա, քաղաքակիրթ մարդը՝ ապրում էր ձեզանից առանձին, նրանք խորտակեցին էն հոյակապ տաճարը, և մնացին դուրսը, իրենց ձեռքով արած ավերակների մեջ, ձեզ հետ միասին, ձեզ հետ հավասար:

Էլ չեն խաբիլ մեզ նրանց մեքենաներն ու ճարտար արվեստները: Ճիշտ է ասել ժողովուրդը, թե դրանք բոլորը «սատանի հնարքներ» են, չոր ուղեղի ծնունդներ, և նրա լուսավորության մեջ ոչ աստվածային շունչն է տիրում, ոչ մարդկային խղճմտանքն է թագավորում:

Թերևս ազնիվ կլինեք ներողություն խնդրել և դադաններից, որ մարդկային էս բոլոր վայրագություններն անվանել ենք «գաղանություն», և գուցե շատ իմաստուն ու տեղին կլինեք էս ամենի դեմ զնալ գանդատվելու նույնիսկ էն շներին, որ անընդունակ են էս տեսակ արարքների և ահա նույն պատերազմի դաշտում էնքան դուրս են ցույց տալիս ու կարեկցություն, ինչպես հավաստիացնում են եկած տեղեկությունները:

Ավա՛ղ, կարծես, թե իզուր են ապրում ու անցնում մեծ փիլի-

ստիւանները, մեծ զիտնակաւններն ու մեծ բանաստեղծները, աղփերի համար մեծ մասամբ նրանք հանդիսանում են լոկ որպէս շքեղ զարդարանքներ:

ԿՈՎԿԱՍԻ ՄԵԾ ՈՐՂԵՂԻՐԸ

Մեծ է Կովկասը, արևելքի ու արևմուտքի, հարավի ու հյուսիսի մեջտեղը կանգնած հին հսկան: Աստվածների բնակավայրեր են եղած նրա երկնահաս բարձունքները: Նրանց ատորոտների վրա հանդիպում են հին դարերի ու հին ժողովուրդների զերեզմաններն ու ավերակները, տներն ու տաճարները, իսկ դադաթները շողշողում են ամպերից վերև, արևին ու աստղերին ճակատ առ ճակատ:

Մեծ բան է՝ լինել Կովկասի որդեգիրը:

Հազար հազարավոր մեծ մարդիկ են եկել անցել Կովկասից, բայց նրանք բոլորը Կովկասի համար եղել են անցյվորներ, ախոյաններ, բարեկամներ կամ հյուրեր, իսկ որդեգիր՝ նա շատ քիչ է ունեցել:

էդ երջանիկ քերիցն եղան երկու մեծ ոռւս բանաստեղծները — Պուշկին և Լերմոնտով: Արդյոք հարավի ու լեռնաստանի ժողովրդական արյո՞ւնն էր, որ խոսեց նրանց մեջ, թե՞ ջինջ ու հստակ մեծութուններին ձգտող բանաստեղծի ոգին, ո՞վ դիտի, թերևա և՛ մինը և՛ մյուսը, բայց նրանք Կովկասը սիրեցին, Կովկասը նրանց, ու մեծ Կովկասին մեծ որդեգիրներ եղան հավիտյանս հավիտենից:

Եվ ահա էսօր լրանում է ոռւս ժողովրդի մեծ զավակներից մեկի և Կովկասի մեծ որդեգիրներից մեկի — Լերմոնտովի ծննդյան հարյուրամյակը, բայց պատերազմի պատճառով հետաձգվում է էդ պայծառ, էդ ցանկալի տոնը, որ Ռուսաստանի մի ծերից մինչև մյուսը պետք է խնդացներ ու թնդացներ շատ միլիոնավոր սրտեր ազնիվ ու խոր զգացմունքներով առանց ազգի ու ցեղի խտրության:

Հետաձգվում է:

Ամենքս էլ հետաձգում ենք: Բայց բոլորովին լռել չի կարելի: Եվ ինձ էսօր համակում է մի խոր տխրություն:

Ես մտածում եմ. ինչպէս էսօր ժամանակը չի, որ Լերմոնտովի ծննդյան հարյուրամյակի տոնը դար, էնպէս էլ հարյուր տարի առաջ ժամանակը չէր, որ Լերմոնտովը ծնվեր. բայց ծնվեց. ծնվեց հրեղեն ու վերասլաց մի հոգով, որ դեռ մանկուց չնաշխարհիկն էր որոնում հարյուր տարի առաջ եղած Ռուսաստանի միջավայրում,

շինողնիկական մոնղիրի մեջ ամուր սեղմված ու շորացած մի կյանքում, ու կատարվեց մեծ դրաման:

Մյուս, դրամաների մեջ ավելի զարհուրելին չկա, քան մեծ հոգիների դրաման:

Լերմոնտովն էլ ունեցավ իր մեծ ընկերի — Պուշկինի ճակատագիրը: Մինը եղավ որպես ջինջ հրկնակամարի վրա թափառող մենակ մի ամպ:

Последняя туча рассеянной бури!

Одна ты несешься по ясной лазури,

Одна ты наводишь унылую тень,

Одна ты печалишь ликующий день!

Մյուսը՝ որպես ծովի ընդարձակության վրա, կապույտ մշուշի մեջ հաժող մենակ մի նավ:

Белеет парус одинокий

В тумане моря голубом²...

Եվ հրկուս էլ Ռուսաստանի լայնածավալ տափաստանների վրա չհասկացված ու հալածված մենակ հոգիներ...

Բայց ինչո՞ւ էին նրանք հալածված իրենց հայրենիքում: Մի՞թե իրենց հայրենիքը չէին սիրում: Մի՞թե Լերմոնտովը իր հայրենիքը չէր սիրում:

Սիրում էր, այո՛, բայց «տարօրինակ» սիրով, ոչ էն՝ սիրով, ինչ սիրով որ սիրում էին մնացած շատերը: Եվ ինքն էր խոստովանում հրապարակով, թե՛ ոչ արյունով գնած փառքը, ոչ գոռոզ ինքնավատահոլթյունով լիքը հանգիստը, ոչ խավար անցյալի նվիրական ավանդները — ուրախության ոչ մի զգացմունք չեն շարժում իր մեջ: Իսկ էն «տարօրինակ» սերը, որով սիրում էր, և որը չէր մկրտում ոչ մի անունով, սակայն շռայլորեն փռում էր իր երկերում ու հրդերում, ոչ հասկացող կար, ոչ գնահատող: Կյանքի ասպարեզը բռնած էին կամ ոչնչությունները և կամ նրանք, որոնց մասին ասում է՝ «իրենց սրիկայի սիրտը ծածկած էին մոնղիրով»: Հասկացող, գնահատող հասարակություն չկար, և «տարօրինակին» հազարավոր աչքերով հետապնդում, հազարավոր ձեռքերով մերժում, քշում էին իրենց շրջանից: Մի շրջան, որից Պուշկինն ուզում էր մինչև Զինաստան մին փախչի, տրից զգված Գրիբովեզովը Պարսկաստան ընկավ...

Էս ամենի վրա ավելացավ և էն ամենամեծ վիշտը, որ Լեր-

մոնտովը ունեցավ իր կյանքում: Նա պաշտոմ էր Պուշկինին, և տեսավ Պուշկինին... բամբալած ու դնդակահար: Որտայ մի հրաժափ, մի անհուն զայրույթով, որի անունն է «Ha cмерть ПУШКИНА»³, ամբողջ Ռուսաստանի երեսին նախատինքի ու դատապարտության էն տեսակ խոսքեր շարտեց, որ մինչև էդ օրը Ռուսաստանը դեռ չէր լսել, ու սրանով ամեն բան լրացավ:

Պետք է հեռանար:

Հեռացավ մնաս բարով տուելով «տերերի ու ստրուկների Ռուսաստանին, կապույտ մոնդիրներին ու նրանց նվիրված ժողովրդին: Գուցե, ասավ, էնտեղ, Կովկասի սարերի ետեք կարողանամ ծածկվիլ քո (ժողովրդի) ղեկավարների ամենատես աչքերից ու ամենալուր ափանջներից»⁴:

Էսպես ժամանակը,՝ երբ իրեն շրջապատող ամեն բան ընկած է մարդու աչքից ու սրտից, հիասթափված մարդը կյանքի մեջ մի նեցուկ, մի ապավեն է որոնում ու նրան է փարում, նրան է փաթաթվում իր բոլոր հույսերով ու սիրով: Կովկասը էդ ապավենն ու մխիթարանքը եղավ Պուշկինի ու Լերմոնտովի համար: Նվ երբ նրանք իրենց ժամանակի ռուսական կյանքի ու իրենց հիասթափության անապատից քշված, հալածված դիմում էին դեպի հարավ՝ նրանց խոցված ու դազադած սրտերին հեռվից, ամպերի միջից առողջ ու պայծառ ժպտացին Կովկասի ձյունափառ դադաթները՝ հոյակապ ցնորքների նման, նրանք էլ իրենց հոգու ամբողջ ուժով ու աշխուժով փաթաթվեցին Կովկասին, որդեգրվեցին Կովկասին ու ախպերացան մեզ— կովկասցիներին:

Նվ երբ կգա Լերմոնտովի հարցուրամյակի կատարման օրը, մենք, կովկասցիներս, կտոնենք՝ ոչ միայն որպես մի մեծ ռուս բանաստեղծի տոն, որին, ինչպես և առհասարակ ռուս գրականությանը, շատ բան ենք պարտական, այլև որպես մի բանաստեղծի, որ հոգով հարազատ է մեզ, սր մեր ընդհանուր մոր— Կովկասի աննման որդեգիրն է, որ դեռ մասնակ օրից երկինքն ու Կովկասի կապույտ սարերը միասին է երազել:

«ՍՐԱՆՈՎ, ԿՀԱՂԹԵՍ»

Սրանից ուղիղ մի դար առաջ էր, որ Ռուսաստանն ու Անգլիան հաղիվ կարողացան հաղթահարել ու ղսպել մի Նապոլեոնի, որ ֆրանսիական ազգը ռազմական փառքի ու աշխարհակալության տենչով հարբեցրել, վեր էր կացրել ու ետևից քարշ էր տալիս եվրոպական ավազներից սկսած մինչև ռուսախան ձյունապատ

դաշտերը՝ զանազան ժողովուրդների հողերի վրա ավերելու, տիրելու, կարգադրելու, ինչպես իր քեֆը կուզեր:

Ուզիլ մի դարից հետո, էսօր էլ դարձյալ Ռուսաստանին ու Անդկիային է վիճակված, այժմ էլ ուրիշ դաշնակիցներով, մի գերմանական Վիլհելմի և ինքնամոլությունից հարբած ու կրուպի գործարանների ծխից կուրացած Գերմանիայի խելագար թափը խորտակելու, որ «Դեյչլանդ, Դեյչլանդ, յուբեր ալլես»¹ (Գերմանիա, Գերմանիա, ամեն բանից վեր) մոմռալով ու մռնչալով վեր է կացել աջ ու ձախ ոտի տակ տալու: Եվ անմեղ, խաղաղ ու բարեկեցիկ Բելգիայի բնակիչներն արդեն դարձել են Մուշի հայ գաղթականներ, իսկ Լոնդոնում լույսերը հանգցնում են պիշերները, որ երկնքից ուռճեր չթափեն իրենց գլխին:

Եվ այժմ ամեն մարդ զբաղված է մի հարցով, թե ո՞ր կողմն է հաղթելու և ի՞նչով է հաղթելու: Արդյոք զորքերի քանակությամբ, լավ զենքերով ու մեծ թնդանոթներով, թե նյութական մեծ կարողությամբ:

Իհարկե, սրանք ամենքն էլ մեծ բան են. սակայն մենք լսել, նույնիսկ տեսել ենք, որ մեծ զորքերն էլ իրենց կատարելագործված զենքերով խուսափել են պատերազմի դաշտերից, իրենց հարստությունն էլ թողել են թշնամուն: Միմիայն մի ուժ կա, որ չենք լսել, թե հեշտությամբ խորտակված լինի երբևիցե, մի ուժ կա, որ փոքրին էլ դարձնում է մեծ, տկարին դարձնում է հզոր և հաղթություններ է ասպահովում ու ավարալի գործեր: Դա ժողովուրդների ոգևորությունն է:

Ժողովուրդների ոգևորությունը վճռական դեր է կատարում և ներկա մեծ պատերազմում:

Էսօրվան կուլտուրական ժողովուրդները, ինչքան էլ հարկադրված լինեն պատերազմի գնալու, այնուամենայնիվ պատերազմը չեն սիրում: Էդ լավ դիտեն կառավարությունները, որոնցից ամեն միսը, վերջին ժամանակներս պատերազմներում, աշխատում է աշխարհի սռաջ արդարանալ, թե ինքը չի պատերազմի պատճառն ու սկսողը: Սակայն հեշտ բան չի աշխարհքին խաբելը, — մանավանդ քառասուն տարվան ամեն տեսակի պատրաստություններն ու ազգերի դեմ սարքած դավադրությունները հրապարակ ելնելուց հետո, և ահա ժողովուրդները կատաղորեն ծառացած են Գերմանիայի դեմ, որպես պատերազմի սկզբնադատճառի ու ազգերի խաղաղության դավադիրի դեմ: Առանց դիրքի ու դասավարդի խրտություն, առանց համոզմունքի ու դավանանքի խտրության, գրեթե ամենքը Գերմանիայի հակառակորդների հետ են և ոգևորվում են նրանց հաղթանակով: Պատերազմի բնափորությունն էնպես է, որ

ամեն մեկին թվում է, թե ի դեմս Ռուսաստանի, Անգլիայի ու Ֆրանսիայի Տոլստոյը, Դլադստոնն ու Ժորեսն են դուրս եկել կրօնի (թեկուզ Բելգիան էլ թողնենք իր Մետերլինկով), մյուս կողմից Բիսմարկն ու Մետաերնիխը, իսկ նրանց ետևից էլ Աբդուլ Համիդի դաժան դեմքն է երևում ստվերում:

Սրա համար էլ մի կողմից ժողովուրդների բոլորն սերն ու ոգևորություն է դալիս օվկիանոսի հորձանքի նման, մյուս կողմից թշնամու առեկտությունն ու դադանական կատաղությունը, որ արտահայտվում է անլուր ոճիրներով ու բարբարոսական ավերածություններով:

Սրանից հետո որքան էլ ահուկի լինի Գերմանիան իր քառասուն տարվա պատրաստություններով՝ իր զինավիյներով հանդերձ խորտակվելու է Նրբյակ Համաձայնության առջև:

Սրանով կհաղթեն:

Պատմությունն ասում է՝ քրիստոնեության արշալույսին, հեթանոս Կոստանդին մեծ կայսրը մի պատերազմի ժամանակ տեսավ՝ երկնքում մայլատակեց քրիստոնեության խաչը՝ վրեն գրած՝ «Սրանով կհաղթեն»: Հավատաց, ընդունեց, նրանով ոգևորված առաջ մարեց իր գոնդերն ու հաղթանակը տարավ: Նվ նրանից հետո երկար դարեր էդ նշանով էին ոգևորվում ու կռվում ազգերը — քրիստոնյաները Քրիստոսի խաչի ետևից, ինչպես նրանցից հետո մահմեդականներն էլ Մահմեդի աջի ետևից:

Միջին դարերի հետ անցկացավ և կրոնամոլության շրջանը: Եկավ նոր ժամանակ, արսուլյուտիզմի, միահեծան իշխանության արշալույսը. սրա թարգմանն էլ հանդիսացավ մի ուրիշ թագավոր, Լյուդվիկոս մեծը², որ հայտարարեց՝ «Պետությունը — ես եմ»: Ազգերին տրվեց նոր նշանաբան, թե ամեն բան աստծուց սահմանած թագավորն է, և նրանից հետո էլ երկար ժամանակ էդ անունով էին ոգևորվում ու կռվում ազգերը:

Այժմ մենք մտնում ենք մի նոր դարաշրջան, նոր արշալույս ենք ողջունում, հետզհետե իրար ետևից լսվում ու ավելի բարձր են հնչում ժողովուրդների ձայները:

Այժմ առանց սրան անկարելի է ի մի բերել ժողովուրդներն ու ոգևորել, մի առողջ ամբողջություն, մի անախորտակելի ուժ կադմակերպել և թե արտաքին հաղթանակն ապահովել, թե ներքին խաղաղությունը:

Թե համամարդկային, թե ազգային կյանքի էս ահավոր մոմենտին Հ<ամբարձում> Առաքելյանով ու նրա «Մշակի» № 232-ի «Մի բացատրությունով» զբաղվելը համարելով միանգամայն անկարելի, ես հավատում եմ սակայն, որ կգա մի օր, երբ բաց հրապարակ կլինի ճշմարտությունը և միանգամ ընդմիջտ անհերքելի կհայտնվի, թե ինչ հրեշավոր պատմություն է էս իբրև թե մասնավոր աղմուկը, թե ինչ է եղել գործի իսկական աստառը, թե ինչու և ինչ տեղեր ես չեմ հանդուրժել Հ. Առաքելյանին, և նա դրա համար ինչ կողմնակի միջոցների ու զրպարտությունների է դիմել իմ դեմ, ինչ մարդկանց է ձեռքին գործիք շինել, և էդ ամենը որտեղից ուր են հասել և ինչ հետևանք են ունեցել: Նրանից հետո պարզ կլինի, թե ինչ դրամա է եղել մեր ազգին Հ. Առաքելյանի ու Հ. Առաքելյանների և իմ հանդիպումը, ի բնե և ի ծնե ծայրահեղորեն իրար ներհակ և իրար համար անտանելի մարդկանց հանդիպումը: Էն ժամանակ էլ, աներկբա եմ, դարմացող չի լինելու՝ թե ինչու էին էս ամենը, բայց շատերը պիտի հիշեն խորին ցավով: Իսկ ինձ համար, հենց էս գլխից, էն տարրական առաքինությունն է մնում մխիթարանք, որ Հ. Առաքելյաններին ես չկարողացա հանդուրժել ոչ մի ասպարիզում, երբեք, և ասպագայում էլ երբեք չեմ հանդուրժի:

ՄԻ ԳԱՆԻ ԽՈՍԵ

Հայ Գրողների Կովկասյան Ընկերությունը՝ իր վրա առնելով Սայաթ-Նովային արձան կանգնեցնելու հոգացողությունը, կազմակերպեց մի դրական-երաժշտական երեկույթ, որ ունեցավ շտեմանված հաջողություն, իրար ետևից կրկնվեց մի քանի անգամ, արձագանք գտավ հեռու հայերի մեջ՝ ու վերականգնացավ մեղանում մեր հոյակապ ժողովրդական երգիչը:

Այս ոգևորության հետևանքներից մինն էլ այն եղավ, որ սպառվեց՝ հանգ. Գևորգ Ախվերդյանի 1852 թվին տպած ու մինչև այդ օրերը անվաճառ մնացած՝ Սայաթ-Նովայի գիրքը և առաջ եկավ նոր հրատարակության անհրաժեշտությունը: Հայ Գրողների Ընկերությունը որոշեց անել այդ նոր հրատարակությունը, բայց անել ինչքան առաջժ կարելի է՝ լրիվ, և հանգ. Ախվերդյանի գրած երգերին ավելացրեց Սայաթ-Նովայի Պետերբուրգի Կայս. գրադա-

քանի ձեռագրից հանած մի քանի երգերը, որ քաղել է պ. Գ. Աստվածատրյանը, և տպված են «Աղղաղր. Հանդեսի» և գրքում:

Այս հրատարակությունից հանած է Թիֆլիսի քերականությունը, որ միանգամայն ավելորդ է մի ժողովրդական հրատարակության մեջ. սակայն գիրքը պատկերազարդած է Սայաթ-Նովայի մահարձանի նկարով և դրած է իբրև ֆաբսիմիլե երեք էջ Սայաթ-Նովայի այն երգարանից, որ համարվում է իր ձեռագիրը և պահվում էր իր թոռների մոտ, իսկ այժմ Գրողների Ընկերության սեփականությունն է:

Ժողովրդի լայն խավերին մատչելի անելու համար Ընկերությունը որոշեց այս տպագրության գինը նշանակել էժան, ավելի էժան, քան թե նստում է իրեն՝ Ընկերությանը:

ՄԵՐ ՄՐԱՍՁԱՆ ՀԱՎԵՏՆԵՐԸ

Թեև դեռ շարունակվում է պատերազմը, բայց Ալաշկերտի հայ ժողովուրդը, որ հեռացել էր ռուսաց զորքի նահանջի ժամանակ, նորից ռուսաց զորքի հետ վերադառնում է իր տեղը—Եփրատի հովիտը:

Էսպես է եղել ռուս-տաճկական և ռուս-պարսկական բոլոր պատերազմների ժամանակ: Հայ ժողովուրդը միշտ ետ ու առաջ է խաղացել ռուս զորքի հետ միասին, ինչպես և պարսիկ, քուրդ ու թուրք ժողովուրդը պարսիկ ու թուրք զորքի հետ միասին: Քանի ռուս զորքը հաջողություն է ունեցել ու առաջ է անցել, էնքան էլ ետ է գնացել պարսիկ, քուրդ ու թուրք տարրը Հայաստանի հողի վրա և տեղի է տվել հայ ժողովրդին: Սա մի հանգամանք է, որ պետք է լավ իմանանք միանգամ ընդմիշտ:

Էսպեսով է կարողացել և էսօր էլ էսպեսով է կարողանում մեր ջախջախված, ցաք ու ցրիվ եղած ժողովուրդը հանգիստ նրստելու տեղ գտնի իր հայրենիքում: Էսպեսով էր, որ Արարատյան դաշտում, Արաքսի հովիտում, որ ռուսներից առաջ պրեժե ամբողջովին պարսկարնակ էր, առաջ եկավ, ստեղծվեց և էսօր նստած է մի հոծ հայ զանգված:

Նույնը պետք է լինի և Եփրատի կամ Ալաշկերտի հովիտում: Էդ երկու հովիտները, Արաքսի ու Եփրատի հովիտները, մեր սըրբազան հովիտներն են:

Մեկը մեր Մայր Գետն է, մյուսը մեր Սրբազան Գետը: Մեկի հովիտում մեր անցյալ քաղաքական կյանքն է զարգացել ու անցել, մյուսի հովիտում մեր հին ու նոր կրոններն են ծաղկել, մեր ազգային սրբությունները, մեր ազգային դարույթուն—գրականությունը:

Էջմիածնից թերևս ավելի հեշտ լինի դուրս անել հայ ժողովրդին, քան թե Արաքսի ու Եփրատի հովիտներից:

Ահա էսօր էլ մեր աչքի առջև տեսնում ենք, թե ինչպես մերթ ռուս զորքի հետ հայն է առաջ շարժվում ու լցվում Արևելյան Եփ-

րատի կամ Արաժանու հովիտը, Ալաշկերտի շրջանը, մերթ թուրքն ու քուրդն են լցվում թուրք զորքի հետ միասին: Եվ հենց էս բու-
պեն, երբ դրում եմ էս տողերը, թուրք բանակն ու բրգակուն
ալաշները, որ մի քանի օր սուաջ զազանաբար հռչակեցին Ջեթ-
կանի, Մուլա Սուլեյմանի, Խասսուրի և այլ ղյուղերի իրենց ձեռքն
անցած հայ ժողովրդին, ուստի զորքի սուջն նորից ետ քաշված՝
երախներն արյունոտ, Ղլիջ-Գյաղուկի բարձրությունները բռնած,
նորից հասել են իրենց արյունակալած աչքերը ներքև, Կփրատի
հովտի վրա: Էն հովտի վրա, ուր հեթանոս հայը Վարդավառն ու
Ծաղկապարզ պաշտել է իր Անահիտն ու Աստղիկը, իր Արամայզն
ու Վահագնը: Էն հովտի վրա, ուր հայ ժողովուրդը իր Մեծ Տրդա-
տի հետ միասին մկրտվել է Արաժանու սուրբ ջրերում, քրիստո-
նեություն է ընդունել, ու իր մկրտության տեղը տաճար է կանդ-
նել, ճակատին դրսմել:— Ով կընկնի էս վեմի վրա՝ կջախջախվի,
խոհ ում վրա սա կընկնի՝ կհոսի ջրի պես: Էն հովտի վրա, ուր
հայ ժողովուրդը դարերով ճակատ-ճակատի է զարկել հին Պարս-
կաստանի ու Արեւելքի բոլոր աշխարհակալների հետ: Էն հովտի
վրա, ուր փռված է Զիրավի դաշտը, որի վրա էնքան ու էնքան
հաղթանակներով խոյացել են Արշակունիները, Բագրատունիները,
Մամիկոնյաններն ու Արծրունիները: Էն հովտի վրա, որին շրջա-
պատել են Ծաղկանց լեռները, Բարթոլդի շղթան, Նպատն ու Սու-
կավետը, որի վրա, իր ալեուր գլուխը մինչև երկինք բարձրացած՝
հսկում է Ազատ Մասիսը:

Էն հովիտը շարունակ լցվել է հայի արյունով ու արտասու-
քով, ավերակով ու դիակով: 1878 թվին էլ եղած հոծ հայությունը
դուրս եկավ, գաղթեց ուստի զորքի հետ և միայն մի մասը նորից
ետ դարձավ: Էդ մի մասն էլ էսօր է հռչակվում, դիակները դեռ
չեն թաղված, կենդանի մնացածների գլխին էլ դեռ ոռնում են
Ղլիջ-Գյաղուկից քուրդն ու իր դնդակը:

ՀԱՅ ԳՐԱԴԱՆՔԻ ԸՆԿԵՐՈՒԹՅԱՆ ԿԱԶՄ

Հայ հնագույն ժողովուրդը առաջին զոհերից մեկն է եղած
թյուրքական մեծ արշավանքի: Նրանց երևալու օրից մեր պատմու-
թյունն ու գրականությունը շաղախված են արյունով ու արտա-
սուքով, խանդարվել է մեր ազգային ստեղծագործությունը և մեր
անունն էլ լսվում է միայն անլուր կոտորածների ու սարսափների
հետ: Մեր դրությունը ծանրացավ մանավանդ այն օրվանից, երբ
մենք բողոքեցինք մեր ազգովին ոչնչացման դեմ և խոսեցինք

մարդկային տարրական իրավունքների մասին: Եվ ահա՝ այսօր էլ, համաշխարհային իրարանցումի մեջ շրջափակված ու մեծ-մեծ նակ իր դարավոր զոհի հետ, թյուրք կառավարությունը վեր է կացել գերազանցելու իր մինչև օրս կատարած ոճիրները, կոտորածով միանգամ ընդմիշտ վերջ դնելու հայ ժողովրդի բողոքին ու դատին: Սկսել է կոտորած էրզրումից մինչև Կիլիկիա, Սև ծովից մինչև Միջագետք:

Հայոց Գրողների Ընկերությունը, այս ահավոր ճգնաժամին, դիմում է ազգերի խղճմտանքին ի դեմս նրանց լուսավոր հաստատությունների և լավագույն գավակների, խնդրում է բարձրացնելու իրենց ազգու ձայնը այս անօրինակ ոճիրի հանդեպ հանուն մարդասիրության, քրիստոնեության և կուլտուրայի:

Կովկասյան Հայոց Գրողների Ընկ. <Երուրյուն>

ԴԵՊԻ ՄԵՄ ԿՅԱՆՔԸ

(Հայ օպերիստի խորհրդածույրումներից՝ մեծ պատերազմի ու հայկական խնդրի առիթով)

«Բնությունը կենդանի է ստեղծել, — մարդը հառաջադիմության արդյունք է»:

Էսպես եմ որոշել. մարդկային խմբատությունն ու գիտությունը:

Հիրավի, երբ խորաթափանց հայացքով նայում եք դեպի ես՝ անցած հեռավոր ժամանակների աղջամուղջում ձեր աչքին մռայլ պատկերանում է մարդակեր մարդը, ասլա երբ նորից դառնում եք դեպի ձեր չորս կողմը՝ տեսնում եք, որ մարդը էսօր ոչ թե մարդակեր չի, այլև մարդասպանությունն էլ նրա կյանքում արդեն համարվում է մի դժբախտ դեպք, որի վերացման համար նա մեծ մտահոգություն ունի՝ բարոյական պատվերներով, պետական օրենքներով, գեղարվեստական և ուրիշ հազար ու մի արտահայտություններով:

Դեռ սրանից էլ ավելին: Տեսնում եք՝ նրա մեջ արմատանում, դարգանում ու ծավալ է առնում ալտրուիզմի — այլասիրության լայն զգացմունքը, որ առաջնորդում է դեպի հանրամարդկային եղբայրությունը:

Եվ դեռ սրանից էլ դենը: Նրա մեջ հետզհետե որոշվում, շեշտվում ու հաստատվում է կենդանասիրության խոր ու վսեմ զգացմունքը, որ տանում է դեպի տիեզերական մեծ կյանքը:

Եվ, անշուշտ, ուրախությունով պետք է նկատեինք էս հոտա-

չադիմությունը, Լթե մեր հեռավոր գեղեցիկ երազները չլինին ու մեր ազնիվ անհամբերությունը:

Այդ, մենք շատ ենք հեռու էն լավ մարդուց ու լավ կյանքից, որ երազում են լավագույն երազողները, բայց ակներև հառաջադիմությունը դեպի նրանց է տանում:

Անհատը կամ ազգը ինչքան ազնիվ է՝ էնքան էլ շատ է նախանձախնդիր հառաջադիմության ճանապարհը շուտով բռնելու և էնքան էլ ուժեղ թափով ու սրտով է շարժվում էդ աստվածային դորժը կատարելու:

Սակայն ամեն հառաջադիմություն պայմանավորվում է ինքնուրույն քայլեր անելու, ունեցած լավագույն ձիրքերը մշակելու և լավագույն զգացմունքները զարգացնելու ազատության պայմանով: Մի ժողովուրդ, որ կլանված լինի իր գլխապահության հասարակ խնդրով, ինչպես մեր ժողովուրդն է եղել կլանված ասիական բռնակալությունների տակ «կյանքի, գույքի ու պատվի» մշտական բռնաբարումի խնդրով, էլ նա ինչպես կարող է մասնակից լինել մարդկության ընդհանուր հառաջադիմության դորժին: Մեր կյանքը դժոխք են դարձրել նրանք, մեզ համար մարդուն անվայել ստոր վիճակ են ստեղծել ու ստոր խնդիրներ, մեր ուշքն ու միտքն էլ հետը ցած տարել: Դառնացրել են մեր հոգին, նրա մեջ զարգացրել են վրեժի ու թշնամության զգացմունքները, ստիպել են երգել «Արյան հրդեր», և մեր լավագույն մարդիկն էլ չեն կարողացել դուրս գալ մեր իրականության անձուկ ու արյունոտ շրջանակից, հեռու նայեն ու մասնակից լինեն համաշխարհային մեծ խնդիրների մշակումին՝ զրակա՛ն լինի, գիտակա՛ն, թե հասարակակա՛ն:

Մենք՝ հայերս էլ էդ փոքր ազգերից մինն ենք: Տաճկական բռնակալության անկումով ու հույկական հարցի բարեհաջող լուծումով մեր առջև էլ նոր հորիզոններ են բացվում: Հնարավորություն ենք ստանում ապրելու շատ ավելի գեղեցիկ ու խոր զգացմունքներով, զբաղվելու մեծ խնդիրներով, մտնելու հառաջագեմ ազգերի եղբայրության մեջ ու նրանց հետ միասին երազելու կյանքի վսեմ երազները, նրանց հետ միասին մասնակից լինելու համամարդկային մեծ խնդիրների մշակույթի ազնիվ դորժին ու նրանց հետ միասին դնալու դեպի մեծ կյանքը:

Եվ մեր բախտավորությունն այն է, որ մենք միանգամայն ընդունակ ենք սրան, ու էստեղ է, որ կարող ենք ասել՝ փոքր ժողովուրդ չենք մենք...

Եվ սրանով է թանկ մեր հարցը, սրանով է իմաստալի մեր հոգի, սրա մեջն է մեր իրավունքի ամբողջ վստիմությունը:

Անցած տարի Սայաթ-Նովայի ու Քուչակի երգերի ռուսերեն թարգմանության մասին մի քանի առանձին ղիտողություններ էի տրել ու մի քանի բացատրություններ տվել, հետո էլ ավելացնելով, թե՛ եթե ոչ բոլորը, դոնե մեկը կամ մյուսը կարող են ճշմարիտ դուրս գալ:

Սրանից հետո պ. Ս. Խորաշելյանը տպեց իր կարծիքը վառ բառի մասին, թե Սայաթ-Նովայի երգի մեջ դու ոչ թե լույս կամ լուսնդեն կնշանակի, այլ վարագույր, վառը փառի և փարդայի հետ շփոթելով:

Սա ինձ առիթ տվեց թե փարը և թե մի քանի ուրիշ բառեր ստուգելու, բայց խոսքս հետաձգեցի, հողված չգրեցի, մտադիր լինելով ավելի հանգամանորեն հետո խոսելու:

✓ Խաբը, որ ես վարդի բողոճ էի թարգմանել, միաժամանակ մնում է և փուշ, ինչպես թարգմանել է հանգ. Ախվերդյանը:

«Իմ հուճմի հեքիմըն դուն իս, ես էլ ուրիշ Շահ չիմ ասի»:

Շահը պետք է պահել մեծատառ և հուճմի հեքիմը հասկանալ տեր, իշխող: Եվ թե.

«Շուխերդ աշխարհըս բռնիլ է՝ արեգագի դեմըն փար իս», փարը դարձյալ մնում է վահան, միայն թե շուխը պետք է հասկանալ ոչ թե շողք, այլ շվաք:

Պ. Բրյուսովի Թիֆլիս հղած ժամանակը, երբ ինձ մոտ էին, խոսք բացվեց Սայաթ-Նովայի անվան վրա և ես հայտնեցի իմ կարծիքը, թե Սայաթ-Նովա՝ կնշանակի երգի, երաժշտության տեր, իշխան, և բաց արի, ցույց տվի հնդկական բառարանը, ուր ասված է՝ ախր, իշխան. նավա, որի արաբերենն է նուվա կամ նեվա—մեկուդիա, երաժշտություն, ներդաշնակություն, նվագակցություն, որից և մեր նվագն է կամ նվագաժողովությունը:

... Առանց պատմությունը կրկնելու, կրկնում եմ, որ ճիշտ չի թարգմանած Նահապետ Քուչակի՝

«Իմ յա՛ր, բարձրադնա լուսին» քառյակը: Երգի առարկան ծծերն են, ոչ թե լուսինը, և ծծերի շառավիղն է, ոչ աստղերը խավարեցնում է, ոչ թե լուսնի: Եվ ավելացնում եմ յառ բառն էլ էստեղ սխալ է թարգմանած—МІЛЫЙ: Յար էստեղ կնշանակի ընկեր:

Ճիշտ չի թարգմանած «Կոռմնկ»-ի

«Զարկած է դիս շամփուրը, բռնած կրակին».

«Вертелъ бьет меня, на огне согрет».

Սայաթ-Նովայի

«Կրակե ծովեմեն դուս էկած ուշ, ջեյիրան իս ինձ ամա»
տուլի մեջ՝ «Կրակի ծովեմեն-ը» վերաբերում է և ուշին, և ջեյ-
րանին: Դրանցից մեկը հրեղենի մտքով չի գործածած, մյուսը հո-
ղեղենի, այլ երկուսն էլ հրեղենի:

Գանք խարին:

Բանն էն է, որ խաւ բաւը Սալաթ-Նովայի երգերի 74 երե-
սում հանգուցյալ Ախվերդյանը թարգմանել է փուշ: Ես էլ հենց
էդտեղից նկատողություն եմ արել, թե խաւը ոչ թե փուշն է, այլ
էն ճիճուն՝ բողոճը, որ ուտում է վարդը: Միայն թե տուանց մյուս
երգերը նայելու, թե որտեղ ինչպէս է գործածած, տարածել էի էս
մտքով ամենքի վրա, որից առաջացել էր վերե հիշած սխալը:
Ուրիշ խոսքով՝ հանդուցյալ Ախվերդյանն էլ է ճշմարիտ, ես էլ:
Տեղ կա վարդի բողոճի իմաստն ունի, տեղ կա փշի: «Շատ սի-
րուն իս Շախաթայի» երգում էլ կնշանակի՝ անարգ, թշվառ, որ
պարսկերենն է: Սա էլ է շատ հավանական: Բայց սրա հետ միա-
սին, բավական ինքնավստահ պնդելով, թե հենց իմ ասած իմաս-
տով, վարդի բողոճի իմաստով է, որ ոչ մի տեղ խաւ բաւը գործ
չի անում, մեկը շատ լուրջ կերպով մի էշ է բերում և հանդիսու-
վոր տեղավորում Սալաթ-Նովայի երգերից մեկի մեջ:

«Ես բըլբուլ իմ, վարթըս մընաց խարումըն...»

Ասում է էս խարումն պետք է կարգաւ խարուն, որ կնշանա-
կի իշին, այսինքն՝ վարդս մնաց իշին, և էշն էլ էստեղ պինդ
կապում է:

Ես ամենայն քաղաքավարութեամբ խնդրում եմ էշը դուրս
տանի Սալաթ-Նովայի վարդերի միջից, որովհետեւ հասկանալի
էստեղ խաւը կնշանակի փուշ, և բանաստեղծն ասում է՝ վարդս
մնաց փշերի մեջ...

Էշը դուրս անելուց հետո, այժմ իմ վարդի բողոճը կամ որդը
տեղավորեմ:

Առաջին անգամ, որ ես գրել էի, թե խաւը էն բողոճն է, որ
ուտում, փշացնում է վարդը, գրել էի իմ գիտեցածը: Այժմ բե-
րեմ մի շատ լուրջ վկայություն: Մեր հայտնի լեզվագետ պ. Հրա-
չյա Աճառչանը իր «Գավառական բառարանի» մեջ գրում է. *Խաւ*.
Երեւան: Տեսակ մը որդ, որ վլխավորապէս վարդենիին վրա կգո-
յանա: (Էմինյան ազգագր. ժողովածու, հատ. Բ. էջ 456):

Եվ Սալաթ-Նովայի երգերի մեջ շատ տեղ խաւ բաւը էս
իմաստն ունի:

«Ման իմ պալի դիզարի հիդ.

Վռնց դարիր բըլբուլ խարի հիդ»:

Կամ մի ալլ աեղ.

«Բըլբուլի պես էնդուր կու լամ՝ վարթիս խարըն շատացիլ է...»

Կամ թե չէ.

«Բաղ կու սիրիմ, ես բաղման չիմ՝
Բաղի տիրուչըն՝ ճանաչիմ.
Բըլբուլ իմ՝ սիրով վարթ կանչիմ,—
Հիդ քաշվի՝ խա՛ր, իմ ասում...»

Հենց հոգվածս գրելու ժամանակ մի նամակ ստացա էջմիած-
նից. որի մեջ հարդիլի նամակագիրը, խոսելով մեզ վրադեցնող
սուարկաչի մասին, խար բառի համար գրում է.

«Խար... Թևավոր սև փայլուն բողոճն է, որ ցեցի պես ծա-
կում, մտնում է դեռ չբացված վարդի կսկոնի մեջ և փչացնում,
սպառ անցնում մյուսին: Սոխակն էլ հետամուտ է խարին, նրան
որսալու, ուտելու համար: Սոխակը կերակրվում է թփերի վրայի
որդերով, բողոճներով: Դուք ուղիղ եք հասկացել»:

Նվ նույնիսկ մի տուն թուրքերեն ոտանավոր է բերել, որ
ցույց է տալիս, թե խարը վարդը փչացնող բողոճն է:

Էս բոլորից հետո թող՝ ոչ մեկը չվախենա, թե եթե ես իմ սի-
րած Սայաթ-Նովան թարգմանեմ, կարող եմ էն տեսակ անհեթեի
բաներ անել, ինչ որ ենթադրել է իր հոգվածում շատ անտեղի:

ՄԻ ԴԱՆԻ ԵՆԹԱԿՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Տրապիզոնի հաշտությունը և նման կոմբինացիաները ժա-
մանակավոր բնավորություն ունեն: Ռուսական հեղափոխության
անելիքներն ուժեղ թափով ծավալվելու են կենտրոնական պետու-
թյունների հոգնած ժողովուրդների մեջ: Բոլոր մեծ ու փոքր կաշ-
վերները ընկնելու են իրենց գահերից:

(Պատերազմը, որ ձգձգվեց ռուսական հեղափոխության պատ-
ճառով՝ վերջանալու է Անդլիայի և դաշնակիցների հաղթանակով):
Տաճկաստանը հարելու է իր հին՝) պաշտպանին—Անդլիային:
Կովկասյան ժողովուրդները, հատկապես հայերն ու թուրքերը,

*) (բարեկամ):

սլարդ տեսնելու և խոստովանելու հմ իրենց ընդհարումների ամբողջ անմտությունը և հակառակ բոլոր մութ ուժերի ջանքերին մոտենալու և կապվելու են իրար հետ: Նրանց մոտիկությունը սկսվելու և կատարվելու է աշխատավոր հասարակ ժողովրդի ձեռքով: Կովկասյան սոցիալ-դեմոկրատիան մեծ դեր է կատարելու սրա մեջ:

Ցարիզմի անբարեխղճությունից և հեղափոխականների անփորձությունից տանջված, հոգնած ու քայքայված Ռուսաստանը, որ ֆրոնտներից հոսեց դեպի սուր, հանդստանալու է, ուշքի է գալու, և էն ժամանակ, երբ ուրիշ երկրներում սկսվելու են խառնակությունները, Ռուսաստանում սկսվելու է соображение Руси.

ՀԱՆԳԻՍՏ ՈՒ ԼԻԿԸ ՀԱՎԵՏՈՎ

Քյուրդ-տաճկական սրածությունն ու ավերածությունն ամսյացնում է տաճկական Հայաստանը: Մինչև ուր հասնում է իրենց միշտ արյունոտ ու հավիտյան նզովված ձեռքը՝ համատարած կոտորածով հզնում են ընաշինջ անհն մեր հին ու աղնիվ ցեղը, մեր շատ տառապած ու ծվատված ցեղը, և կոտորածից աղատվածները քյուրդ-տաճկական սահմաններից հարյուր հազարներով հոսանք են առել դեպի մեզ, դեպի ռուսական Հայաստան:

Մեծ է փորձությունը ու աղետն ահուկի:

Բայց մենք երեկ մեկնելօրվա ժողովուրդը չենք, առաջին անգամը չենք տեսնում էս տեսակ աղետ և՛ ինչ որ տեսնում ենք՝ ամօրինակ չի մեզ համար:

Սրանից շատ ավելի մեծ աղետներ ենք տեսել, շատ ավելի մեծ տարածությունների վրա, շատ ավելի երկար ժամանակներով, շատ ավելի ծանր կորուստներով, փախչողն ու գաղթողն էլ չի իմացել թե ո՞ւր ապաստանի, ու ոչ մի տեղից էլ ոչ մի օգնություն կամ օգնության հույս չենք ունեցել: Բայց այսուամենայնիվ անց ենք կացրել էս ամենը:

Էսօր շատ ավելի բարեհաջող են պայմանները: Էսօր մենք մարտնչում ենք մեր թշնամիների դեմ, մեր զաղթականն ապավեն ունի ռուսական Հայաստանում, իր հզրայրների մոտ, և սովածը այլևս իր տրեխը չի ուտում կամ իր հարազատին, էսօր մեզ հետ է ռուսական մեծ բանակն ու բովանդակ Ռուսաստանը, վերջա-

պես էն հաստատ հավատն էլ ունենք, որ ինչքան էլ կատաղի լինի թշնամու վայրագությունը — վերջինն է լինելու:

էս ամենը լսով պետք է իմանա ամեն մի հայ ու միշտ հիշե, ոչ ոք հուսահատի ու վհատի խոսքեր չպետք է անի, որ հատուկ է ձախորդ վայրկենին, փորձությունը, ինչքան էլ մեծ լինի, պետք է տանենք արիությանը ու վեր կենանք միասին, միահամուռ ուժերով դիմադրամիտ մեր վատթար թշնամիներին և դարձան տանենք ընդհանուր ազգային աղետին հանդիստ ու լիքը՝ մոտիկ լավագույն սպագայի անսասան հավատով:

ՆՈՐ ՀԴԻՎԱՆԻ ԱՌԻԹՈՎ

Լույս է տեսել Գյուտ ա<վագ> քահանա Աղանյանի «Դիվան Հայոց պատմության» տասներեքերորդ գիրքը:

Տասներեք հատոր պատմական վավերագրեր... և դեռ դրանից ավելին էլ կազմած պատրաստ է տպագրության: Մի շատ կարևոր ու լուրջ գործ, որ կատարում է հ<այր> Աղանյանը՝ իրար ետևից հրապարակ դնելով էս մեծածավալ հատորները, որոնք հանդիսանում են մեր վերջին դարերի պատմությունը թե՛ գրելու և թե՛ հասկանալու համար առատ աղբյուրներ: Դժբախտաբար մինչև էսօր էս տեսակ գրավտն մի գործ մեզանում դեռ չի նկատված ու դնահատված արժանապես:

Դիվանի վերջին գիրքը, որ իր մեջ պարունակում է Տաճկահայաստանում 1801—1888 թվականը կատարված հարստահարությունների վավերագրեր և բռնում է 555 էջ, Դիվանների շարքում առանձնահատուկ տեղ է գրավում, ինչպես նկատում է և ինքը, հ. Աղանյանը և ցավով խոստովանում է, թե՛ այս հատորը դալիս է միանգամայն ցրելու մեր նախկին կարծիքները, թե կարելի էր հայ ժողովուրդը երջանկացնել և Տաճկաստանի ձեռքով:

Դիվանի էս վերջին գիրքը, արցունքոտ աղերսագրերով ու արյունոտ հաշվեցուցակներով ցույց է տալիս, որ Տաճկաստանում սխտեմատիկ բռնություն, թալան, առևանգում, սպանություն, կրոնափոխություն—չեն դադարած, և հայի համար Տաճկաստանը եղել է ոչ թե մի պետություն, այլ սպանդանոց, ուր մինը միշտ մորթվել է ու հոշոտվել, իսկ մյուսն սպասել է իր հերթին, հաստատ իմանալով ու շարունակ հիշելով, որ էդ հերթը պիտի գա մի օր:

Դիվանի էս գիրքը՝ հուսահատական դիմումներով՝ ըստ ճշգրտի ու ըմբոստ ծրագիրներով՝ ցույց է տալիս, թե սխալ են բոլոր էն մարդիկ, որոնք կարծում են, թե էս ամենը կարող էին

անցնել առանց ծայրահեղ դժգոհության բռնկումի, առանց հեղափոխության: Այլև սխալ են նրանք, որոնք կարծում են, թե հեղափոխությունը զրահեցիները—ռուսահայերն են սկսել Տաճկաստանում: Էսպես կարծողներն ու պնդողները թող այժմ կարդան Դիվանի 269 երեսը: 1872 թվականին, մարտի 3-ին, առ Դուռն դիմելիս Վասպուրական քաղաքի (Վանա) տառապյալ ժողովուրդը պայման է կատարում ու միակամ հոժարությամբ խաշ ու ալեխտարանի վրա երդվում, մինչև արյան վերջին կաթիլը իր պայմանը չժխտել: Ասում է՝ «վասն զի զնայ մեր պատիվը, պղծվեցան մեր եկեղեցիք, առևանգեցին մեր հարսունքն ու երիտասարդունք, հայտնապես կիռեն մեր իրավունքը մեր ձեռքեն և խալառ սպուռ մեր ազգության սերունդը ջնջելու կճգնին: Վասնորո կամ պետք է մեռնել ու չտեսնել այս սարսափելի վիճակը, և կամ վերակենդանություն ստանալ ի ծոց հայրենյաց: Այլ ի՞նչ կապասենք. կյանք չունինք, մահն կլախնա՞նք...»

Էս նշանավոր երդումով էլ հիմնում են մի դադանի ընկերություն «Միություն ի Փրկություն»՝ անունով: Վանեցիների դադանի ընկերությանը հապճեպով միանում են շրջակա գյուղերը՝ հայտնելով, թե՝ «պատրաստ եմք արյան և մահու շափ ձեզ հետ քալելու, ուր որ ալ մեր փրկության հույսը զմեզ տանի. թե ուսանալ՝ ուսանանք միասին, թե դաղթել՝ դաղթենք, թե վերջապես մեռնիլ հասած է մեզ՝ մեռնինք, բայց փրկվինք...»²:

Դեռ սրանից առաջ էլ Մ. Պեշիկիշաշվյանն ու Նորատունկյանն են ծրագրում դադանի կազմակերպություն ստեղծել «Հայաստանի շղթաները խորտակելու» (էջ 55. Պ. Նորատունկյանի ծրագիրը Հայաստանի ազատության համար):

Եվ բոլոր, բոլոր վավերագրերը միայն մի բան են վկայում, թե ի՞նչքան է տանջված ու հուսահատված ժողովուրդը և ինչպես է աշխատում ու ճգնում ազատվելու տաճկական կառավարությունից, Տաճկաստանի դժոխքից ինչ ձևով էլ ուզում է լինի, ուր ուզում է լինի: Ահա 1868 թվականին Մուշի հայ ժողովուրդը աղերսագրով դիմում է Պատրիարքին ու Աղգային Վարչությանը, ասում է. «Ազգն արդեն իր հուսահատությունեն հրեա է դարձուցեր՝ փախչել Ռուսաստան՝ վասն զի տնտանելի է լիզճալյաց վիճակը: Արդեն բախական տներ դնացին երկրեն, և զրեթե առհասարակ ամենու դադափարն երթալն է...» (էջ 124):

Եվ քանի հարատևում ու աճում են կեղեքումները, էնքան ավելի ծավալվում, հաստատվում ու զորանում է ձգտումը դեպի Ռուսաստան: Թեպետ և ռուսասիրության համար տուժել են շարունակ, ինչպես տուժում են մինչև էսօր: Ահա թե ինչ է ասում

Ալաշկերտի շրջանի հայ ժողովուրդը ներսեա կաթողիկոսին 1856 թվականի հունվարին տված իր խնդրագրի մեջ. «...յայն օրից, որ ոռոսաց զօրքն յետս դարձաւ դէպի յերևան, մինչև ցայսօր Մահմատ բէկ զանազան նեղութիւն տալով մեզ իսպառ ակերեց զմեզ, մինչև որ մեր ընտանեաց զրկեցին զմեզ և խայտառակեցին ամուսինքն մեր. և արարին կարօտ ակուրն հացի և պարենի. զի որովհետև մինչև ցայս վայր դեռ ևս կարողութեան նշոյլ երևիւր ի մեզ՝ տալով սրահալանէինք զզերդաստանս մեր, բայց արդէն ապաւէն և յոյս մեր կտրելով յամենայն ուստեքէ... ոմն խեխտեն, ոմն կորուսանեն ի ներսերն, ոմն սպանեն...» (էջ 50):

Մի հույս ու մի ձգտում է եղել սա, որ Ռուսաստանից առաջ էլ անորոշ ապրում էր հայ ժողովրդի սրտում ու նրան տոկոմունութուն էր ներշնչում: Դեռ սրանից երեք հարյուր տարի առաջ հ<ալր> Անտուան դե Գուվեա ճանապարհորդը ասում է, թե միայն էդ հույսն է, որ ապրեցնում է հայ ժողովրդին:

Եւհ-Արբասի պատերազմներից չորս տարի էր անցել, որ դե Գուվեա եվրոպացի եպիսկոպոսը մտաւ ու ճանապարհորդեց Հայաստան: Ինչպես ականատես ու ականջալուր՝ նա պատմում ու նկարագրում է, թե ինչպես էին պարսիկներն ու թուրքերը քանդել հայկական նահանգները: Միայն Երևանի շրջանում 1500-ից ավելի գյուղ ու ավան էին ավերել, իսկ ժողովրդին կամ կոտորել, կամ գերել: Ասում է՝ տղամարդկանց կոտորեցին, գեղեցիկ աղջիկներին ու կանանց բաժանեցին իրենց մեջ և՛ իրենց անարգ ցանկություններին հադուրդ տալուց հետո՝ վաճառեցին, կամ ղետեղեցին հասարակաց տներում, որ իրենց համար փող աշխատեն: Էս կանանց ու աղջիկների թիվը դե Գուվեան նշանակում է հարյուր հազար: Եվ էս վիճակին ենթարկվեց ոչ միայն Արարատյան երկիրը. այլև էսօրվան թշվառ Վասպուրականը, և առհասարակ գրեթե ամբողջ Հայաստանը: Սովի սաստկությունից, ասում է, սովորական բան դարձաւ մեռածներին ուտելը, նույն իսկ հարազատներին. ապա թե շուտով անցան կենդանի մարդկանց, և շատ դեպքեր եղան, երբ հարազատը կերաւ իր հարազատին: (ЭЗОВ. «Сношения Петра Великого с армянским народом». Прилож. Թարգմանությունը 1899 թ. «Էռամա» հանդիսում)³:

Էսպիս բաներ պատմելուց հետո ասում է՝ կարելի էր սրանց շատ բան ավելացնել, բայց լռում եմ... Ապա թե հայ ժողովրդին անվանելով աշխարհքի ամենադժբախտ ժողովուրդը իր կրած նեղությունների համար, գրում է, թե՛ սրանք, հայերը, ապրելու համար ուրիշ ոչ մի բան չունեն, և ապրում են միայն ապագայի հուսով: Եվ իրենց վիճակի փոփոխությունը այլ կերպ չեն սպասում,

բայց միայն եթե մի որևէ քրիստոնյա տերություն: նվաճի էն բո-
լոր մահմեդականներին, որոնցով շրջապատված են իրենք:

Նվ ահա ժամանակի հետ եկավ իդ. քրիստոնյա տերությունը
ու դա եղավ Ռուսաստանը:

Վերջապես Դիվանի էս դիրքը գալիս է իբրև մի նոր վկայու-
թյուն, մի ամբողջ դարի վկայություն, վկայելու, թե Տաճկաստանի
վերջին հայկական կոտորածը մի աննախընթաց դժբախտ անակըն-
կալ չի, այլ շարունակվող, սխտեմատիկ հայաջնջումի մի նոր
ու առևելի գործողություն, որ հնարավոր դարձավ համաշխարհային
իրարանցումի մեջ, և կատարվեց ամեն արտաքին հանգամանքնե-
րից անկախ:

**ՔՐԻՍՏՈՒՆԵՐԻ ՆԱԿԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱՌԱՋԻՆԵՐԻ
ԴՐՈՒՄԻ ՄԱՍԻՆ**

«Русская мысль» ամսագրի սեպտեմբերի №-ում՝ տպված են
մեր Քուչակ Նահապետի և Սայաթ-Նովայի երգերից մի քանիսի
թարգմանությունները, որ կատարել է ռուսաց նշանավոր բանաս-
տեղծ Վ. Կուկոլնիկովը: Հարգելի թարգմանիչը իր թարգմա-
նություններին կցել է մի հառաչաբան, որի մեջ մեծ սիրով ու հար-
գանքով է խոստով հայ ազգի և նրա հին գրականության վրա:

Ասում է՝ «Ժամանակակից պատերազմը նորից հերթի հանեց
էն ժողովրդի վիճակի հարցը, որ գրեթե երկու հազար տարի նվ-
րոպայի առաջապահն է եղել Ասիայում: Իհարկե, ոչ ոք չի երկ-
բայում, որ հայերը արժանի են կարեկցության էն անպատմելի
տանջանքների համար, որ արդեն մի քանի դար է քաշում են
թուրքական լծի տակ: Բայց հայ ազգը ուշադրության առնվելու
բարձրագույն իրավունքն ունի, և դա բարձր—կուլտուրական ժողո-
վրդի իրավունքն է՝ խոսքի ամենալավ իմաստով:

Հայոց գրականությունը, որ իր գոյությունը հազար հինգ
հարյուր տարու է հասցնում՝ սրա ամենալավ ապացույցն է: Հա-
յոց բանաստեղծությունը, Ֆեոփի խոսքով ասենք, հայ ժողովրդի
ազնվականության վկայականն է»...

Ապա թե կանգ առնելով մեր երկու հին բանաստեղծների՝
Քուչակ Նահապետի ու Սայաթ-Նովայի վրա, որոնց երգերից թարգ-
մանություններ է տալիս, շեշտում է, թե՝ հենց միայն էս երկուսը
հերիք են, որ նրանց ծնող հայ ժողովուրդը միանգամ ընդմիշտ
մտնի էն կուլտուրական ժողովուրդների շարքը, որոնք միասնա-
բար մասնակից են մարդկության ստեղծագործությանը, և հարակ-

ցում է, թե ինչ առանձին խնամքով է վերաբերվել նրանց երգերի
 թարգմանությանը: Դժբախտաբար էս պատկառանքով լիքն զգաց-
 մունքի ու վերաբերմունքի հանդեպ խոչընդոտներ կան, որ մեծ
 չափով ի դերև են դարձնելու ամեն ջանք ու աշխատանք: Դրա հա-
 մար էլ ուզում եմ իմ մի քանի դիտողություններն առաջարկել ազ-
 նիվ թարգմանչին ու իր աջակիցներին՝ թե Քուչակի և թե Սայաթ-
 Նովայի երգերի բնագիրների տպագրական և բացատրական ինչ-
 ինչ սխալների ու մութ անգիշտությունների վրա և նախազգուշացնել, քանի դեռ
 գործի սկիզբն է: Գուցե թե ավելի զգուշավոր վերաբերմունքով
 ավելի շատ կարողանան խուսափել ուղիսմա սխալներից:

Սկսենք տպագրած թարգմանական կտորներից:

Իմ կարծիքով սխալ է թարգմանված Քուչակի Նահապետի
 հետևյալ քառյակը:

«Իմ եար բարձրագնաց լուսին, յո՛ւր կ'երթաս դիշերդ անհուն.
 Շատ յերդիք 'ի վար հայիս, կու տեսնես շատ կիւղէլ 'ի քուն,
 և դիտճիկս ալ արձակ արեր, լոյս դիտեր 'ի մէջ ծրծերուն,
 Շառաւիղ յերկինս տո՛ւր խաւարեր լոյսն աստղերուն»:

(Քուչակ Նահապետ, էջ 49)²:

Թարգմանած է.

Скажи, мой милый месяц, мне: куда спешишь, дробясь
 в волне?

Сквозь окна много милых дев ты видишь, дремлющих
 во сне:

Оне, полураздеты, спят; ты их ласкаешь в тишине,

И после, в небе покраснев, ты звезды гасишь в вышине.

(Русск. Мысль, стр. 3).

Ռուսերեն թարգմանության մեջ լուսինն է շառագոմսում ու
 աստղերը մարում, այն ինչ հայերենի մեջ ծրծերի շառավիղն է
 երկինք տալիս ու աստղերի լույսը խավարեցնում:

Նույնպես սխալ է թարգմանված «Կուռնիկի» էն տողը, որ ա-
 ռում է.

«Չարկած է դիս շամփուրն, բռնած կրակին».

«Вертель бьет меня, на огне согрет».

Հայերենի պարզ միտքն էն է, թե ինձ շամփուրն են անցկաց-

բել ու բռնել կրակին, ոչ թե տաքացրած շամփուրը ծեծում է ինձ:
Սալաթ-Նովայի

«Մեղիդդ սալբու շինարի պես»...³

Թարգմանած է.

«Твой стан—чинарный кипарис»...

Ճիշտ է, սալբուն կիպարիսն է (նոնիս), և էդպես էլ բացատրել է հանգուցյալ Ախվերդյանը, բայց սալբու փոխաբերաբար կնշանակի բարեկազմ, վաշելչահասակ, ուղղաձիգ, стрóйный:

«Կրակն ծովմեմնն դուս էկած՝ ուաշ, ջեյիրան իս ինձ ամա»⁴:

Թարգմանած է.

«О, дочь огня! крылатый конь, степная лань ты для меня».

Մինչդեռ Սալաթ-Նովեն ակնարկում է կովկասյան առասպելներին, հեքիաթների հրեղեն ծովից դուրս եկած հրեղեն ձին ու հրեղեն ջեյրանը:

«Շուխիդդ աշխարըս բռնիլ է՝ արեգագի դեմըն փար իս»...⁵

Թարգմանած է.

«Ты блеском озаряешь мир, ты солнцу—щит сред синевы!»

Ախվերդյանն էլ է բացատրության մեջը փար—նշանակել վահան, բայց փար իսկապես կնշանակե լույս, փարեղեն— լուսեղեն, սրանից էլ փարի, փերի: Ինչպես մի ուրիշ տեղ էլ գործ է ածում Սալաթ-Նովեն ավելի պարզ.

«Արեգագի նըման՝ փարա իս, գողալ» (էջ 88)⁶

Եվ Ախվերդյանն էլ, թեև ասում է բառի միտքը չի իմացվում, այսուամենայնիվ նշանակում է, թե՝ պարսկերեն փեր, փերթեյլ նշանակում է լույս, ճառագայթ: Էսպեսով էլ Սալաթ-Նովայի միտքն էն չի, թե արեգակի դեմը վահան է իր սիրունին կամ արեգակի վահան, այլ թե՝ արեգակի դեմը նույնիսկ՝ լուսավոր ու լուսեղեն է, իբրև մի այլ արեգակ:

«Հենց իմացի՛, չար, բու դու իմ, թանդ հախով գընած

չըրաղ իմ»⁷.

Թարգմանած է.

«Причти меня к своим рабам, верь, что твоя лампада я»...

էստեղ չըրաղը ЛАМПАДА չի և բնաւ ճրագի նշանակութիւն չունի: Ախլերդյանը, ճշմարիտ է, բացատրութիւններ մեջ դրել է ճրագ, բայց նշանակել է և բառի երկրորդ նշանակութիւնը, թե՛ մեկի չրաղը էն մարդն է, որին նա նվաստ վիճակից առաջ է քաշում, պահպանում ու մարդ շինում: Սայաթ-Նովեն էլ իր յարին ասում է՝ հաշվի՛ր, թե դու ես ինձ մարդ շինել, թե ոչնչութիւնից՝ քո ստեղծած մարդն եմ ես ու «թող դըրանըդ նընգած ըլիմ»...⁸

Էս տեսակ սխալների մեջ կարող են ընկնել տեղ-տեղ նաև մեր բանաստեղծների մյուս երգերը թարգմանելիս, եթե թարգմանեն էնպէս, ինչպէս տպագրված ու մեկնաբանած են թե Քուչակը, թե Սայաթ-Նովեն, թեպէտ և երկու պիւրքն էլ շատ բարեխիղճ ու հմուտ մարդկանց ձեռքով են անցել:

Օրինակ:

Քուչակի մեջ 66 երեսում ասված է.

«Ուլ իմ եարիս պագ առնու, նա պակսի՛ աղջկանցն ի լուսոյն»:
Ես կարծում եմ, պետք է լինի.

«...աչացն ի լուսոյն»:

68 երեսում ասում է.

Երթամ չի կենամ ի հոս, ուր երթամ հոն ալ չի կենամ.

Երթամ քանց Հռոմն է՝ վար վտարիմ, այլ իսկի չի գամ.

Թէ դան ու զիմ տեղն ասեն, նա հեռու եմ, այլ հեռանամ:

Թէ դան ու զիմ տեղն ասեն, նա զընձիւն եմ, կտրեմ ու դամ»:

Ես կարծում եմ պետք է լինի.

«Թե դան ու քո տեղն ասեն, նա զնձիւն իմ, կտրեմ ու դամ»:

Սայաթ-Նովայի 59 երեսում ասված է.

Իմ հուրմի հեքիմըն դուն իս, ես էլ ուրիշ Շահ չիմ ասի:

Շահը դրված է թագավորի իմաստով, էնպէս էլ հասկանում են: Պետք է լինի փոքրատառով շահ, որ կնշանակի օգուտ, օգնութիւն, դեղ, ճար:

64 երեսում ասում է.

Չ'իմանա քալազըն, չ'իմանա դալըն:

Քալազն ու դալըն նշանակված են իբրև մութը բառեր. մինչդեռ քալազըն Թփիլիսի քաղաքն է նշանակում, դալըն—Բերդը:

74 երեսում խար, բացատրած է փուշ: Խար, որ շատ հաճախ գործ է ածվում Սայաթ-Նովայի երգերի մեջ, էն բողոճն է, որ ուտում ու փչացնում է վարդը:

81 երեսում ասում է.

«էրած, խորված ման իմ դալի, մե տիղ չը կա մաւ ունենամ».

Նվ մաւ նշանակած է իրրե մութն ու անհայտ բառ. մինչդեռ հասարակ գրչի սխալ է, և պետք է լինի
...մե տիղ չըկա մաւդ ունենամ»...

108 երեսում ասում է.

«Թե վուր քաղաք տիղ հանդիրիս՝ կու քանդիս,— վաւ շիս անի:

Պետք է լինի վառ շիս անի, ալսինքն չես շենացնիլ, չես պոյ-
ծառացնիլ: Իր սիրուհու անգթությունն է ակնարկում:

Սայաթ-Նովայի հայերեն երգերը գրած են վրացական տառե-
րով, իսկ վրացական տառերի մեջ ու տառը չկա, և ամեն տեղ ու-ի
տեղ գործ է ածած ր: Հանդ<ուցյալ> Ախվերդյանը որտեղ ր—ու է
կարծել, փոխել է գրել ո, որտեղ չէ՝ թողել է ր: Նվ հենց դրանից է
առաջացել վերևը բերած վաւ շիս անի —սխալը, որի դժմը գրել է՝
շինել և տարակուսանքով հարցական է դրել: Իսկ մի ուրիշ տեղ,
142 երեսում գրել է.

«Սայաթ-Նովու բաղըն դուն իս,—

Կարոտ իմ, բառ իմ ասում»:

Բաւը շինել է բառ, մինչդեռ հենց էտտեղ պետք է մնար բար,
որ պտուղ, բերք կնշանակի: Իր բաղից պտուղ է ուղում:

Կարծում եմ նույնպես սխալ է բացատրած հետևյալ տողը և
վառնգավոր է թարգմանություն համար:

«Սայաթ-Նովեն ասաց՝ դարդոս քանց մե նաւըն շատացել է...»

Բացատրած է վրաց ալբուբենի ճար—ճ տառով, որ կնշանակի
հինգ հազար. իբր թե՝ դարդոս քանց հինգ հազարն՝ շատացել է:
Մինչդեռ ճարը՝ դեղ կնշանակի, և ասում է՝ դարդոս էնքան շատա-
ցել է, որ էլ ոչ մի դեղ չկա, շատացել է՝ ամեն մի ճարից վեր:

Իհարկե՝ սրանք իմ կարծիքն ու բացատրությունն են և կարող
են նույնպես սխալ դուրս գալ, սակայն եթե ոչ բոլորը՝ գոնե էս
կամ <էն> նկատողությունը կարող են ճշմարիտ լինել և դարձյալ
ես հասած կլինեմ իմ առաջադրած նպատակին, որ է—թե Քուչակ
Նահապետի, թե Սայաթ-Նովայի և թե նրանց նմանների գործերի
քառացի թարգմանությունը ուսու բանաստեղծներին տալիս՝ տալ
շատ զգուշավոր ու ստուգված, քանի որ հարգելի թարգմանիչները
իսկի ժամանակակից հայերեն լեզուն չգիտեն, ուր մնաց նրա միջ-
նադարյան բարբառները և կամ գրաբարը: Նվ մանասովանդ, որ էս-
քան մեծ արժեք ու նշանակություն ունին էդ երկերը թե մեզ հա-
մար, թե օտարների աչքում, և գործի գլուխ էլ կանգնած է հայտնի

գործիչներից ընտրված մի հասարակական մարմին—Մոսկվայի Հայկական Կոմիտեն:

Ռուսաց բանաստեղծներից, եթե չեմ սխալվում, առաջինը Պոլոնսկին է եղել, որ ուշք է դարձրել Սայաթ-Նովայի վրա ու հիացել: Պոլոնսկին հանգ. Ախվերդյանի մոտիկ բարեկամը՝ Յերես ընկերն է եղած: Նրա մոտ է տեսել Սայաթ-Նովայի երգերի տետրակը և, ծանոթանալով, 1851 թվականին «Лавка» թերթի №№ 1—2-ում մի ոգևորված հոդված է գրել, բնորոշել, գնահատել և երգերից էլ մի քանիսը թարգմանել:

Նրանից հետո էլ են մի քանի անգամ ուսներեն թարգմանել, բայց առաջին անգամն է, որ պ. Բրյուսովը թարգմանում է վարպետի ձեռքով՝ աշխատելով հաղթել դրեթե անհաղթելի արգելքների և՛ ինչպես Սայաթ-Նովայի, էնպես էլ Նահապետ Քուչակի երգերը տալ ուսներեն, խորապես ճանաչելով նրանց մեծությունը և ինքնուրույն շունչն ու հրանգը, և նրանց գործերը անվանելով հայ ժողովրդի աղնավականության վկայական:

Այո՛, ճշմարիտ է՝ գեղեցիկ դրականությունը, իբրև հոգու պարզ ու կատարյալ արտահայտություն, ժողովուրդների անխառնադախ վկայականն է, և ինչքան բարձր է գրականությունը, էնքան բարձր վկայական է մի ժողովրդի կուլտուրականության, բայց միաժամանակ նաև բարձր հոգեկան կապ է ժողովուրդների մեջ:

Մենք ունեցել ենք էդ բարձր վկայականը, բայց էդ վկայականը մնացել է մեր գրպանում, կարդացող չի եղել, դրա համար էլ շունենք էն մեծ փոխադարձ շաղկապը ուրիշ ժողովուրդների հետ: Մենք ենք միայն օտարների հանճարները ճանաչել, սիրել ու սրտով կապվել նրանց հետ, իսկ մեր ցեղի հանճարը ոչ ոք չի ճանաչել, դրա համար էլ մեզ ոչ ոք չի գնահատել, չի սիրել ու հոգեպես չի կապվել մեզ հետ:

Խոսքիս ամենապերճախոս ապացույցը հենց ուսն ամսագրի էս համարն է, որի մեջ ուսն բանաստեղծը հրճվանքով է նկատում, որ մեր երգիչներն էլ են սավառնում էն «եթերային բարձունքներում», ուր Հաֆիզն է սավառնում: Իսկ «եթերային բարձունքը» էն երջանիկ աշխարհքն է, որ բոլոր հայրենիքներն ու կրոնները միացնում է գեղեցկության, ճշմարտության ու արդարության մեջ, ուր այլևս խտրություն չկա և ամենքից հավասար սիրվում է ամեն մեկը, ով էնտեղ կհասնի:

Վերջապես ժամանակն է, թող իմանան մեր ուսն եղբայրները, էնպես էլ ավելի հեռուները թող իմանան, որ «եթերային բարձունքները» երբեք խորթ ու անմատչելի չեն եղած հայի հոգուն, որ հայի հանճարն էլ է միշտ սավառնացել էն վսեմ, էն սուրբ ու

նուրբ ոլորտներում, թեև նա ինքը՝ հայր միշտ լողացել է արյան ծովի մեջ, ահա ճիշտ էնպես, ինչպես մի Սայաթ-Նովա:

ՍՍ. ՃՍՆՍՊՍՐՀ ԶԻ

Ո՛րտեղ է, վերջապես, որ տպահովված է մարդու արժանապատվությունը: Էս հարցը դարձնեց ու ծառացավ իմ մեջ, երբ «KABK<azckoe> cH<obo>»¹ թերթում կարդացի Թիֆլիսի գիմնազիաներից մեկի տեսչի և ուսուցչի պատմությունը ու հիշեցի նման դեպքերը և մեր դպրոցական կյանքից:

Տեսուչը հրամայում է ուսուցչին՝ թվանշան դնի մի աշակերտի, որին իսկի դաս չի հարցրել...

Ուսուցչի վրա գոռում է, թե՛ ես քեզ հրամայում եմ՝ տեղդ նստես...

Եվ անմեղ ուսուցչին հեռացնում է պաշտոնից...

Էս իբրև թե հերիք չի, թերթի խմբագիր պ. Սեմյոնովն էլ, դեպքը նշավակելով հանդերձ, վկայում է, թե տեսուչը ամենալավ տեսուչներից մինն է, որ կա, ուսուցիչն էլ լավագույն մանկավարժ...

Եվ մտածում եք՝ եթե ամենալավ տեսուչն էլ էսպես է վարվում լավագույն ուսուցչի հետ՝ էլ տեղն ի՞նչ է մնում:

Եվ սրանից հետո եք հասկանում նույն թերթի մեջ տպված երրորդ գիմնազիայի ուսուցիչ և հայտնի դասախոս պ. Պալլմովի նամակը, որով նա հռանդուն խնդրում է պ. խմբագրին, որ նա հերքի, ասի՝ թե էդպես չի, անկարելի է, որ էդպես լինի, և որի պարզ թարգմանությունը սա է՝ թե էդպես չպետք է լինի:

Պ. Պալլմովի էս նամակը հիշեցնում է մի ցավալի անեկդոտ, թե՛ ինչպես մի գյուղացի մի ձի է ունենում. ունեցած շունեցածը տալիս է, ձու է առնում, բարձրում էդ ձիուն ու բարձր ժայռերի կածաններով ճանապարհ է ընկնում, որ տանի քաղաքումը ծախի: Մի նեղ տեղ հանկարծ ձին սայթաքում է, քթոցները վրեն, քարափից գլորվում է, ընկնում է ներքևի ձորը: Գյուղացին վազում է ներքև, հասնում տեսնում՝ ձին սատկել է, ձվանն էլ ջուր են կլորել: Ուրիշ խոսքով՝ կորցրել է ամենը՝ ինչ որ ուներ: Տեղն ու տեղը պառկում է, յափնջին գլխին է քաշում ու սկսում է կանչել՝ «Տեր աստված ջան, երազում ելի, երազում ելի»...

Բայց դժբախտաբար երազ չի, իրականություն է: Եվ ճշմարիտն էն է, որ էս ճանապարհ չի, էս տեսակ ճանապարհով դնալ չի կարելի:

էս տեսակ ճանապարհով անցնող ամեն մեկը ահ ու դողով պետք է անցնի միշտ, և ամեն բոլոր կարող է կորցնել ամեն բան, ինչ որ թանկ է իրեն համար:

Ուսումնարանն էլ մի ճանապարհ է, որով մանկավարժ մարդը սերունդներ է առաջնորդում դեպի վեր. եթե էդ ճանապարհին էլ նա շարունակ պետք է դողա, կամ կորցնի իր մարդկային արժանապատվությունն ու ինքնավստահությունը՝ էլ նրանից ի՞նչ է մընում, էլ ի՞նչով կարող է նա վեր հանել իրեն հետևող հոգիները և նրանց ներշնչել էն ազնիվ համարձակությունն ու անկաշառ շիտակությունը, առանց որոնց մարդը լսկ հացի ճիճու է, ուրիշ ոչինչ:

Ա. Զ. Գ.

Մենք անծանոթ ենք մեր հայրենիքին, նրա բնովյանը, նրա կյանքին, նրա անցյալին ու ներկային: Սա մի շատ ցավալի երեվույթ է, որ բացատրվում ու արդարանում է միայն մեր կյանքի ժանր ու ձախորդ պայմաններով: Մենք երկար ժամանակի ամեն տեսակ քայքայումից հետո՝ նոր ենք ուշքի գալիս ու նոր ենք ուժի գալիս:

Մեր պատմության էս սև ու դժբախտ ժամանակի շրջանում շատ ու շատ լավ սովորությունների հետ մենք թողել ենք և մեր ազգային գեղեցիկ ու իմաստալի խաղերը, մոռացել ենք նրանց ահագին նշանակությունն ու ազդեցությունը կյանքի մեջ:

Սակայն դա ծանր հարվածներից առաջացած մի ժամանակավոր թերություն էր մեր ազգային կյանքում, մի անցողակի տխուր վիճակ, որից հետո մենք մտնում ենք վերածնության, վերանորոգության, կազդուուման ու կազմակերպման նոր, կենդանի, աշխույժ, առողջ ու ոգևորիչ շրջանը: Արդեն ղգում ենք նրա թարմ, կազդուրիչ շունչը և մեր՝ դարերով թմրության մատնված ու կաշկանդված՝ ուժերը խաղա են լինում: Էսպես է բնության սքանչելի օրենքը. կյանքն ու կենդանությունը, ուժեղ հոգին ու առողջ սիրտը խաղով են արտահայտվում: Պետք է վերանորոգենք մեր հին լավ խաղերը և ուրիշներից օրինակ առնելով միշտ լրացնենք:

Մարդիկ կան, ըստ ամենայնի թմրած, լքված ու խորտակված մարդիկ, որ խաղը հասարակ բան են կարծում և իրենց մեռելութունը լրջություն են անվանում:

Էդպես չի կենդանի, ապրող մարդը: Նա ոչ թե միայն խաղի պահանջն է ղգում, այլև պարզ տեսնում ու նկատում է, որ էն

ժամանակ, երբ մենք ծանր նստած մեծ մեծ բաներ ենք խոսում, խաղն ու նրա նման փոքրիկ համարված բաները իրենց վճռական գործն են տեսնում, կյանք, հոգի, լեզու—մարդ են ստեղծում:

Հառաջագեմ աղգերի մեջ խաղին ահագին նշանակություն են տալիս, և խաղում են ամենքը, մեծից մինչև փոքրը: Նրանք լավ գիտեն, որ խաղը մի հեշտ ու հաճելի միջոց է, որ նստատեղում է մարդու թե ֆիզիկական, թե մտավոր, և թե հոգևոր-բարոյական զարգացմանը:

Մարդ ասելով էստեղ հասկանում ենք ամեն հասակի մարդ, բայց խաղը առանձնապես անհրաժեշտ պահանջ է երեխաների ու պատանիների համար, էն դալար հասակի համար, որ մեր լեզուն որոշում է մի բառով—մանկություն:

Մանկությունը մարդու կյանքի էն ամենաընդունակ շրջանն է, երբ նա շորս կողմից ընդունում է, սնունդ է առնում ու զարգանում շարունակ: Հետևաբար՝ շարունակ էլ պետք է սնունդ տալ նրան, որ միշտ աճի ու զարգանա: Եվ ահա հենց էստեղ էլ հարց է առաջ գալիս. ի՞նչ սնունդ տալ, և ի՞նչ ձևով տալ:

Ինչ վերաբերում է սնունդին, ամեն բան, ինչ որ շրջապատում է նրան, ինչ որ գոյություն ունի աշխարհքում, սնունդ է նրա համար: Միայն թե պետք է իմանալ, գտնել էս անսպառ սնունդ տալու ձևը: Եվ մինչդեռ մենք նստած խորը մտածում. Ենք էս դժար հանելուկի վրա, ինքը, մանուկ հասակը՝ ցույց է տալիս էն հրաշալի ձևը ու ամեն տեսակի սնունդ էլ պահանջում է իր ուղած ձևով—խաղով:

Խաղը նրա, մանուկ մարդու բնական, օրգանական պահանջն է, նրա լրջությունն է, նրա էությունն է: Խաղում է նրա մատաղ կյանքի ամեն մի մասնիկը, խաղում է նրա թրթռուն սիրտը ջահել կրծքի մեջ, ու կյանքում ամեն բանի նա խաղով է մոտենում, խաղով է քննում, խաղով է ճանաչում ու ընդունում: Դա նրա ձևն է, նրա մեթոդն է: Եվ ամեն բան, ինչ որ նրան տրվում է խաղով, ուրախությունով ընդունում է, հեշտ էլ յուրացնում, առանց ձանձրանալու, առանց հոգնելու:

Ահա էդ վաղուց, աշխարհքի սկզբից ի վեր գտնված հրաշալի միջոցին ենք դիմում մենք հայ մանուկի հետ խոսելու՝ թե՛ մեր հայրենիքից և թե առհասարակ մեծ կյանքից ու աշխարհքից, ամեն բանից:

Էստեղ մեր խոսքը մասնավորապես տնային, մանկավարժական, կրթական խաղերի վրա է: Էդ խաղերի մեջ առանձին ուշադրություն ենք դարձնելու մեր հայրենագիտության վրա և տալու

ենք հայրենագիտական խաղերի մի շարք, որից առաջժամ տալիս ենք «Հայոց գետերը»:

Իրար ետևից կաշխատենք զանազան խաղերով ու բացատրական դրքույկներով, քարտեզներով ու նկարներով ծանոթություն տալ թե Հայաստանի, թե Կովկասի՝ ջրերից, լեռներից, լճերից, քաղաքներից, պատմությունից, դրականությունից, կենդանական ու բուսական աշխարհից և բնական հարստություններից, որ մեր երեխաներն ու պատանիները ճանաչեն ու սիրեն իրենց հայրենիքը: Սիրեն ոչ թե կույր աղճասերի սիրով, այլ գիտակից, ինտելիգենտ մարդու սիրով, որ սերն ազնիվ լինի, առողջ ու բովանդակալի:

Հայրենագիտական խաղերի հետ միաժամանակ կտանք և ուրիշ էն տեսակ խաղեր, որոնցով կարողանան տառեր, բառեր, անոմներ ու ոճեր սովորեն և կամ իրերի ու երևույթների հետ սկզբնական ծանոթությունը ձեռք բերեն կենդանի մայրենի լեզվով:

Առաջժամ Հայոց գետերի հետ տալիս ենք Թանկագին քարեր, (քարերի խաղ), որին կհետևեն մյուս հանքերը, Սրամիտ հովիվը, (տառերի խաղ) և Դըղումը (գույների խաղ):

Թե Հայոց գետերի և թե առաջիկայում լինելիք ուրիշ հայրենագիտական խաղերի մեջ մենք վերցնում ենք գլխավորապես պատմական Հայաստանի սահմաններն ու անունները, որոնք հաճախ շատ են երերուն ու անհաստատ: Եվ ինչքան էլ հեղինակավոր աղբյուրներից լինենք օգտված, դժար թե ազատ լինենք սխալներից:

Շատ շնորհակալ պիտի լենենք ամեն մեկից, ով կբարեհաճի մեզ ուղարկել իր արած նկատողությունները իր առաջարկի հետ միասին:

ՈՂՋՈՒՆՈՒՄ ԵՆՔ

Լրագրական տեղեկություններից արդեն իմացանք, թե ինչ խանդավառությունք է Բաքվում թատրոնը լցվել հայ հասարակությանը ուս հայտնի բանաստեղծ Վ<աղերի> Բրյուսովի դասախոսությունը «Հայոց բանաստեղծության մասին»:

Հայ Գրողների Ընկերության հրավերով նա հանձն առավ դալ Թիֆլիսում էլ կրկնելու նույն դասախոսությունը: Դասախոսությունը նշանակվեց, և, դեռ ափիշաները չտպված ու չտարածված, տոմսակները պեթե վերջացան:

Ինչո՞ւ՞վ բացատրել էս բացառիկ ոգևորված վերաբերմունքը:

Անշուշտ հասարակությունը մեծապես փափագում է տեսնել ու լսել իրեն—մեծանուն բանաստեղծին, որին ծանոթ է ու հարգում է հեռվից, բայց մեծ համակրություն է առաջ բերել նաև նրա ու նրա ընկերների ձեռնարկած գործը: Առաջին անգամն է, որ անվանի ուս գրողները հայ ու վրացի գրականությունները դարձնում են չուրջ ուսումնասիրության առարկա, առաջին հարգանքի խոսքն են արտասանում և էնքան հաջող ու էնքան մեծ ծավալով թարգմանում:

Հանում են, թեև փոքր, բայց հին, կուլտուրական ժողովուրդների հոգևոր դանձերը, հիացմունքով ցուցադրում՝ սեր ու հարգանք առաջ բերելով ոչ միայն ուս հասարակության մեջ, այլ հենց էդ փոքր ժողովուրդների միջև միջնորդ հանդիսանալով, իրար հետ ծանոթացնում ու կապում փոխադարձ սիրո կապերով:

Եվ անկապած մեծապես շոյում է մեր ժողովրդի ազգային ինքնասիրությունը և մխիթարում է նրա մշտացած սիրտը էս հարգանքով ու սիրով լիքը վերաբերմունքը՝ մեծ գրականության կողմից:

Ողջունում ենք մեր հռչակավոր կոլեգային ու իր գեղեցիկ գործը:

Բարի գալուստ:

էս օրերին, երբ՝ մեր ազգային աղետի ծանրության տակ ճնշված՝ զգում ենք մեզ ֆիզիկապէս անզոր ու տկար, էս օրերին հետու հյուսիսից մեզ մոտ է գալիս ուս հռչակավոր բանաստեղծը՝ Վ<ալերի> Բրյուսովը և խոսում է մեր բարոյական-հոգեկան ուժի ու մեծության մասին — «Հայոց բանաստեղծության մասին»:

Նա հայոց բանաստեղծությունը անվանում է հայ ազգի ազնւականության վկայական:

Այո՛, հիրավի, հայ հանճարը կարողացել է խոսել մարդկային սրտի ամենանվիրական ու ամենաքնքույշ զգացմունքների հետ և կարողացել է հասնել մինչև Նարեկացին, որ ապաշխարողի կերպարանքով, իր գլուխը բարձրացրել է մինչև երկինք ու զրույց է արել աստծո իրեն հետ երես առ երես:

Նվ նույնիսկ էսօր էլ՝ թեպետև իր հայրենիքի մի ծայրից մինչև մյուսը հոշոտված ու արյունաթաթախ՝ միայն խորապէս խոցված ու ծանր վշտացած է հայը և ոչ թե խորտակված ու հուսահատ, և չի դադարել ստեղծագործության ոչ մի ասպարեզում:

Սրանից էլ ավելի մեծ ի՞նչ ազնւականության վկայական կարող է ներկայացնել աշխարհքին մի ժողովուրդ:

Նվ սհա էս տեսակ մի ստեղծագործող ու ազնւական ազգի արժանապատւության զգացմունքով ու ազնիւ հպարտությամբ կարող ենք ասել:

— Այո՛, մեր թանկագին հյուր և ազնիւ բարեկամ, մենք միշտ ունեցել ենք էդ բարձր վկայականը: Բայց էդ վկայականը էն վկայականներից չի, որոնց վրա դրված է մարդկային իշխանության կնիքը, էդ էն վկայականներից է, որոնց վրա բնութշունն ու աստված են դրել իրենց կնիքը, և, դրա համար էլ, ինչքան դժվար է դրա ունենալը, էնքան էլ դժվար է կարգալը: Սա էն գիրն է, որի մասին մեր Սայաթ-Նովեն ասում է.

— Ամեն մարթ չի կանա կարթա իմ գիրն՝ ուրիշ գրեն է...

Դուք եղաք էն հազվագյուտ մարդկանցից մինը, որ կարողացաք կարդալ էս կախարդական գիրը ամբողջ աշխարհքի առջև: Մեզ էս կողմից քիչ են ճանաչում լուսավոր աշխարհքում, և մասնավորապէս Ռուսաստանում: Ռուսաց նշանավոր գրողներից առաջինն եք դուք, որ ձեր հռչակավոր ընկերների հետ միասին մեր և մեր եղբայրակից ժողովուրդների ստեղծագործական կարողությունը ու գեղարվեստական գործերը հիացումով հանում եք լայն հրապարակ և փոխադարձ հարգանքի ու սիրո կապերով ժողովուրդները շաղկապում իրար հետ:

էս բարձր ու գեղեցիկ գործի համար Հայոց Գրողների Ընկերության անունից հայտնում եմ Ձեզ մեր լիատիրոշ շնորհակալությունը: Ողջունում եմ Ձեզ, որպէս ուսումական գրականութեան խոշոր ներկայացուցչի, և խորով ու պատկառանքով խոնարհում եմ ուսական մեծ ազգի հոյակապ գրականութեան առջև — Պուշկինի, Լերմոնտովի, Գոգոլի, Դոստոևսկու, Տուրգենևի, Չեխովի, Տոլստոյի և իրենց արժանավոր ժառանգների գրականութեան առջև, որի վրա կրթվել են մեր գրողներից ու մտավորականներից շատ շատերը: Մենք ինքներս մեր կողմից վաղուց ենք կապված ձեր գրականութեան հետ, այժմ էլ ավելի ուրախ ենք փոխադարձ կապի համար, որ հաստատում էք դուք, և աստիճանաբար միակը չլինեք, որ ուս բարձր մտավորականութեան կողմից գալիս եք մեզ մոտ սիրո ու հարգանքի խոսքերով:

ՀԱՅՈՑ ՊԵՏԱՌԹՅՈՒՆԸ

Գրականութեան միջոցով հոգեկան կապ է հաստատվում հայ ու ռուս ժողովրդի միջև, և էն անարյուն, բարոյական նվաճումները, որ անում է և պիտի անի հայ ժողովուրդը թե՛ Ռուսաստանում, թե Ռուսաստանի սահմաններից դուրս՝ նոր են ու, անկասկած, շատ թանկ: Եւ լուրջ է գործի սկզբնավորութեանը:

— Ռուսաց գրողներից շատերն այժմ զբաղված են հայոց գրականութեան ուսումնասիրութեան ու թարգմանութեան գործով: Օրեցօր ավելի ու ավելի են ճանաչում ձեր բանաստեղծութեանն ու ձեզ, և ահա թե ինչեր են գրում իրենց նամակներում, ասում է ուս մեծանուն բանաստեղծը՝ Վ. Բրյուսովը, որ էդ գործի գլուխն է կանգնած Մոսկվայում, և հայտնում է ուս նշանավոր գրողների կարծիքները՝ լիքը հրճանքով ու սիրով:

Եւ իր դասախոսութեանը «Հայ բանաստեղծութեան մասին» ընդհանուր առումով թերեւ կարելի լինի ուս գրողների էդ հրճվալից վերաբերմունքի արտահայտութեանը համարել:

Այժմ պ. Բրյուսովը հայոց բանաստեղծութեանից անցնում է պատմութեանը:

Հայոց պատմութեանը...

Նախանցյալ դարու վերջերն էր, որ ռուսները նոր ոտք դրին Վրաստանի սահմանները: Շատ ցավալի պատկերներ բացվեցին նրանց առաջին էդ գեղեցիկ ու դժբախտ երկրում: Էդ տխուր պատկերներից մեկն էլ նոր ավերած Թիֆլիսն էր, ուր շատ դիակների թվում կար և մի սրահար ծերունի կրոնավորի դիակ՝ օրերով

քերդի եկեղեցու դռան մեջ տեղը ընկած: Սայաթ-Նովայի դիակն էր դա, որ իմ կարծիքով, էդ ժամանակ արքեպիսկոպոս էր Դավիթ անունով և թեմի առաջնորդը: Սայաթ-Նովան — որ կնշանակի երգի թագավոր, հրաժշտության տեր: Հանճարի կնիքը ճակատին, քրիստոնեության խաչը ձեռքին, դաշույնը խրած իր աղնիվ ու մեծ սրտի մեջ:

Նվ ինչո՞ւ չի կարելի Սայաթ-Նովային նկատել որպես հայ ժողովրդի կյանքի ու տանջանքի խորհրդանշանը — նրա պատմությունը:

Հանճարի կնիքը ճակատին, քրիստոնեության խաչը ձեռքին, դաշույնը սրտի մեջ...

Նվ երբեք չցամաքեց էդ արյունոտ դաշույնը, ոչ նրանից առաջ, ոչ էլ նրանից հետո մինչև էսօր...

Հայոց պատմությունը դարերի անվերջ մաքառում եղավ, որ կարողանար հո մղել էդ սպանիչ դաշույնը իր սրտից, և իր լավագույն զավակներն էդ կռվի մեջ մաշեց ու սպառեց: Էսօր էլ իր զավակները միացած ռուսական մեծ բանակին ու լավագույն ժողովուրդներին՝ ասես թե հազար-հազար ձեռքերով ձգում են ու ճըղ-նում են հանեն էդ դաշույնը մեծ Սայաթ-Նովայի սրտից:

Բայց պետք է ճանաչել Սայաթ-Նովային ու ծանոթացնել աշխարհքին, որ ամենքն էլ համոզվեն, թե չի կարելի հավիտյան թողնել էդ դաշույնը նրա սրտում...

Գնանք լսելու մեր լավ, մեր հռչակավոր բարեկամին, թե ի՞նչ է ասում հայոց պատմության մասին, հայի դարավոր տառապանքի ու մաքառումի մասին և հայի ապագայի մասին...

ՀԱՄԱՇԽԱՐՀԱՅԻՆ ԳՐԱԿԱՆ ՏՈՒՆԸ

1616 թվականի ապրիլի 23-ին Անգլիայում վախճանվեց Շեքսպիրը, միևնույն օրը Իսպանիայում վախճանվեց Սերվանտեսը:

Մի օրում գերեզման իջան երկու գրական հսկա, որ ոգեպես հարուստն առնելով ու բարձրանալով համաշխարհային գրականության հորիզոնի վրա կանգնեն ու մնան ընդմիջտ՝ այլ մեծերի չարքով՝ երկու պայծառ արեգակ կամ բանաստեղծության ամենատես աչքերը՝ հավիտյան բացված մարդկային կյանքի ու բընության վրա:

Էս տարի, ապրիլի 23-ին՝ լրանում է սրանց մահվան երեք-հարյուրամյակը:

Համաշխարհային աղետալի պատերազմի ընթացքում շատ

տոներ եկան ու անցան շտոնված, բայց էս մի տոնը պետք է տոնի ամբողջ կուտուրական աշխարհքը: Պետք է տոնեն և՛ պատերազմից հետո կանգնած ժողովուրդներն իրենց խաղաղ քաղաքներում, և՛ կռիւղ ազգերը իրենց խրամատներում, և՛ անգլիացին, որ Շեքսպիր է ծնել, և՛ դերմանացին, որ Շեքսպիր է սիրել ու որդեգրել, և՛ ռուսը, և՛ ֆրանսիացին, և՛ իտալացին, և՛ ավստրո-հունգարացին,— ամենքը, ամենքը, մինչև ուր հասել է Դոնքիշոտի աղնիւլ խելառութեան համբավը, մինչև ուր հասնում է Շեքսպիրի աստվածային բռնակալութեւնը, որ մարդկային հոգին ազատագրելով ամեն տեսակ բռնակալութեւններից՝ միայն ստեղծագործական ոգու իշխանութեանն է ենթարկում:

Էս տոնը վրա է հասնում սգաւոր մարդկութեանը՝ որպէս մի համաշխարհային միութեւն, թե՛ ազգերը միայն ավերիչ թնդանոթներ չեն զրկում իրար, այլև ստեղծագործող հանճարներ. թե նրանք միայն իրար չեն ծվատում ու իրարից խլում, այլև փոխադարձաբար իրար տալիս են է՛ն ամենարարձրը, ինչ որ կարող է մարդը երազել. թե նրանք ունին է՛ն տեսակ կապեր, որոնք միշտ մնում են սրբազան, ամուր ու անսասան, նուէնիսկ և է՛ն ժամանակները, երբ պատահուոված ու ոտնակոխ են եղած արքայական կնիքներով կնքած ամեն դաշնագիր:

Շեքսպիր ու Սերվանտես...

Համլետ ու Դոնքիշոտ...

Նրանք էին, որ հունական ֆաթալիզմից ու միջնադարյան միստերիայից, այլև Իսրայէլի Նհուլացի ահալորութեւնից՝ ազատագրեցին մարդկային միտքը, պաշտոններից ու վանքերից դուրս բերին գեղարվեստն ու գրականութեւնը էս լեն ու արձակ արև աշխարհքը և տիրողներին բերին ցիւլի մերկացրին ժողովուրդներին առջև ու ցույց տվին մարդը՝ մինը իր բարձր հոմորով, մյուսը կյանքի ամենակողմանի ու խորին ըմբռնումով ու հանճարեղ վերարտադրումով, և իրական կյանքի վրա դրին համաշխարհային նոր գրականութեան սկիզբը: Էսպեսով՝ նոր գրականութեւնը դարձավ է՛ն թարմ, առողջ օդը, որ Վերածնութեան շրջանից սկսած շնչում է մարդկութեւնը, և, միշտ նոր ուժ առնելով, իրար ետևից նորանոր հորիզոններ է նվաճում՝ անդադար ընդարձակելով իր կյանքի ու աշխարհայացքի սահմանները:

Մենք էլ՝ ամբողջ քաղաքակիրթ աշխարհքի հետ միասին պետք է տոնենք էս մեծ տոնը:

Հայոց գրական Բնկերութեւններն ու դպրոցները հանդիսավոր գրական երեկույթներ պիտի կազմեն. հայոց մամուլը պետք է պատշաճավոր հոգովածներ նվիրի, և հայոց քաղաքները տոնական

ներկայացումներ պիտի տա՝ Շեքսպիրի մահվան երեքհարյուրամյակին միացնելով և հայ հանճարեղ Համլետի՝ Պետրոս Ադամյանի մահվան քսանհինգամյակը:

ՈՂՋՈՒՆՈՒՄ ԵՆՔ

Զարմանալի է մեր ազգի կենսունակությունը. ես լիքն եմ էդ մեծ կենսունակության անսասան հավատքով: Կենսունակություն էլ որ ասում եմ՝ ասում եմ խոսքի բարձր ու ազնիվ իմաստով: Եվ ոչ մի բռնակալ, և ոչ մի բարբարոս երբեք չի կարողացել նըվաճել ու ընկճել հայկական ցեղի էդ հզոր հատկությունը: Ամեն անգամ, ամեն մի բռնակալի հայ ժողովուրդը կարող էր կրկնել վարդանանց խոսքը, թե՝ դու կարող ես հայի մարմինը տանջել, բայց նրա ողու հետ ի՞նչ ես անելու... Իսկ էդ ոգի ասած բանը անշունչ քարերից էլ կարող է Աբրահամու զավակներ հարուցանել և դաշտերում ցրված ոսկորներից՝ կենդանի ժողովուրդ:

Եվ ահա, ինչպես ամեն ժամանակ, էնպես էլ էսօր շարժվում է հայ ազգի հզոր ու աննկուն ոգին: Մեծ աղետի օրերում էլ նա, ասես թե մի վերածնունդ նախատեսելով, շարժվում է լայնածավալ ու բազմակողմանի: Ընկերություններ են հիմնվում իրար հակից, դրոժեր են ծրագրվում ու ձեռնարկվում ամեն ասպարեզում՝ ամենօրյա ապրուստի, մթերքների շուրջը կազմվող կոոպերացիաներից մինչև գրականության ու գեղարվեստի բոլոր ճյուղերը, մինչև գրողների, նկարիչների ու երաժշտական ընկերությունները...

Երաժշտական Ընկերություն... բայց երաժշտությունը ամենանորն է արվեստների մեջ, և երաժշտական Ընկերության լոկ գոյությունն անգամ ապացույց է՝ թե ուր ենք ձգտում մենք: Երաժշտությունը արվեստների մեջ էն կախարդ ուժն է, որ անմարմին արտահայտություններով կարողանում է անմիջականորեն ու միանգամայն տիրել մարդու բովանդակ գոյությանը, նրա մարմնին ու հոգուն՝ և տիրաբար տանել, ուր որ կամենա: Էսպեսով էլ նա, արվեստների մեջ ամենազգայականն ու ամենավերացականը միաժամանակ, հանդիսանում է ամենաուժեղ արտահայտությունը ժողովուրդների ոգեկան կյանքի և՛ բարձրագույն հաճույքներ տալով հանդերձ՝ դառնում է բարձրագույն կրթության միջոց:

Գեորգ կաթողիկոսի ու Չուխաճյանի ջանքերից հետո մեր մեջ եկավ Կարա-Մուրզան, ապա թե Եկմալյանը հայտնվեց, Եկմալյանից հետո նոր երաժիշտները եկան խմբովին, որ իրենց հեռ

քերին երաժշտական ընկերությունը: Ահա էսօր էլ գալիս է երա-
ժշտական աշխարհքում անուն հանած հայ նշանավոր երաժշտա-
պետը, Ալ. Սպենդիարյանը, օտար երկրից դեպի հայրենի մթնո-
լորտը, արևմտյան երաժշտությունից դեպի արևելյան երաժշտու-
թյունը, մեծ ու գեղեցիկ ծրագիրներով, որոնց դորժ դառնալուն
առհավատչյա են իր խոշոր տաղանդն ու փայլուն պատրաստու-
թյունը և էն հանգամանքը, որ իր շարժվելու հնարավորությունով
կապված ու կախված չի մեր դժբախտ իրականությունից:

Առաջին անգամն է մեր տաղանդավոր հայրենակիցը հայտ-
նվում մեր մեջ, առաջին անգամն է դուքս գալիս մեր հաա-
րակության առջև, և առաջին անգամից ողջունում ենք հրճվանքով
և ծափերով:

Ս. ՆԱԼԲԱՆԴՅԱՆԻ ՀԻՇՆՏԱԿԻՆ

1847 թվականին 18 տարեկան Միրայիկ Նալբանդյանը գրա-
գիր է եղել Նոր-Նախիջևանի հոգևոր կառավարության մեջ:

1887 թվականին էլ 18 տարեկան ես էի գրագիր Թիֆլիսի
հայոց Կոնսիստորիայում:

Շատերը կհիշեն, թե ութսունական թվականներին ինչքան
քիչ էր գիրքը Թիֆլիսում, և ինչ դժվարությամբ էր ընթերցանու-
թյան գիրք ճարվում՝ թե հայերեն, թե ռուսերեն: Դժվար էր մա-
նավանդ ինձ նման մի օտարական պատանու համար:

Ներսիսյան դպրոցն էլ իսկի չավարտած՝ գրեթե բացարձակ
անգետ էի ինչպես ամեն գիտության՝ էնպես էլ գեղարվեստին ու
գրականությանը, թեև մեծ սեր ու ձգտում ունեի, մանկուց էլ
ոտանավորներ էի դրում: 18 տարեկան էի դարձել և միայն մի քա-
նի գիրք էր անցել ձեռքս, էն էլ մեծ մասամբ պատահմունքով:

Եվ ահա էդպես պատահմունքով էլ էդ ժամանակները ձեռքս
ընկան «Հյուսիսսփայլի» համարները:

Շատ սիրեցի էդ բաց կապույտ, շողարձակ տիտրակները և
պատանեկան ոգևորությամբ կարդում էի: Առանձնապես դուր էին
եկել Կոմս Էմանուելի հիշատակարանն ու մյուս գրվածքները, Ս.
Նաղաբյանի խորհրդածություններն ու թարգմանությունները և
Սադաթյանի թարգմանած՝ Լերմոնտովի «Դեղը»¹:

Էսպես էլ իմ շատ քիչ կարդացած ու սիրած գրքերից մինը
եղավ «Հյուսիսսփայլը»: Սրանով էլ պիտք է բացատրել էն երե-
վույթը, որ իմ էն ժամանակներում գրած ու 1890—1892 թվա-
կաններին Մոսկվա տալով² ոտանավորների մեջ պատահում են

«Հյուսիսսփայլի» ոչ միայն ոճերն ու դարձվածքները, այլև մինչև անդամ բառերն ու բառերի ձևերը,— սեղանակապուտ, դիշերատեսիլ, հարցանել, մեռանել, և այլն:

Չէ՞ որ ամեն մի գրող ոչ այլ ինչ է, եթե ոչ՝ իրենից առաջ եղածների ազդեցությունների համադրումար— մեկից շատ, մյուսից քիչ, որ ընդունում, հալում է իր ոգևորության հնոցի մեջ ու ձուլում, ձևակերպում իր ճաշակով:

Նվ. էսօր, «Հյուսիսսփայլի» մեծ աշխատակցի մահվան հիսնամյակի օրը, առանձին սիրով ու երախտագիտությամբ եմ ես նայում դեպի էն օրերը, երբ համաշխարհային կարգում էի նրա գրվածքները և առհասարակ դեպի «Հյուսիսսփայլը», ինչպես իմ պատանեկության հարազատներից մեկին:

Հետո, իհարկե, աչքս ավելի բաց անելով ու ավելի մեծ գրականությանը ծանոթանալով՝ տեսա, որ ես իմ պատանեկան անգիտության ու ոգևորության մեջ՝ ոչ իմացած եմ եղել, ոչ էլ նրկատած «Հյուսիսսփայլի» պակասությունները, և միմիայն նրա լավ կողմերով եմ եղել տարված: Չեմ իմացել թե պարսավադիր կա Կոմս Էմանուելի «Մեռելահարցուկի»³ մեջ, թե «Տեսիլքի»⁴ մեջ Գիրսասը Սարգիս Կալիսիոպոս Հասան Ջալալյանն է՝ անհատական քննից էնքան սեպած, չեմ իմացել, թե իր բանաստեղծությունները առնված են Բերանժեից ու Հայնեից. մի խոսքով՝ նրանից առել եմ էն, ինչ որ լավն է ու պայծառ, ճիշտ երեխայի կամ լավ ընթերցողի նման: Նվ. էսօր օրհնում եմ էդ երջանիկ միամոտությունը ու մաղաչափ անդամ իմ սերն ու հարգանքը չի պակասում թե՛ դեպի ամբողջ «Հյուսիսսփայլը» առհասարակ, թե՛ դեպի Մ. Նալբանդյանը առանձնապես: Ինչ որ պակասություններ են՝ եղել են իրեն ժամանակինն ու պայմաններինը և շատերը նույնիսկ շատ հեշտ բացատրելի ու հասկանալի են, փակ միշտ կենդանի, միշտ վառվռուն ու միշտ որոնող հոգին ու ազատ շունչը իր անկապտելի էությունն է եղել: Նվ, վերջապես, ինչի՞ս են պետք նրա մանր մոմը անցավոր պակասությունները, որ նրանից հազար անգամ ավելի շատ կյանքում ունի ամեն մի մարդ, ամեն օր, ամեն քայլափոխի վրա, ինձ էսօր նրա հավերժական լավությունն է զբաղեցնում, որ միլիոնավորներից մեկը չի ունենում:

Շատ հալածական ու շարքաշ կյանք է անցկացրել մեր Նալբանդյանը, բայց նույնիսկ էդ հալածանքների մեջ էլ բարձրացել է նա: Հալածվելով էլ միշտ դեպի վեր է գնացել, ոչ թե դեպի վար: Հալածել են,— Նոր-Նախիջևանից Մոսկվա է փախել և եկեղեցու դարի ու հոգևոր կառավարության քարտուղարի պաշտոնից հասել է Լազարյան ճեմարանի ուսուցչությանը և «Հյուսիսսփայլի»

փայլի» գլխավոր աշխատակցի բարձրությանը: Էլի են հալածել.— Մոսկվայից էլ արտասահման է անցել, դարձել իր ժամանակի լուսավոր աշխարհքի սակավաթիվ առաջադեմ մարդկանցից մինը, ճոխացած եվրոպական դիտությունով ու լայն, ազատական մտքերով, լավագույն մտածողների ու գործիչների ընկերն ու մտերիմը: Հալածանքի մեջ էլ վերացել է մեր կյանքի անձով ու վատ մթնոլորտից դեպի էն հավերժական բարձրությունը, որտեղից դենը էլ տեղ չկա լավ հոգիների համար, և ընդմիշտ հավերժացել է Հայոց Գրականության համաստեղության մեջ ու դարձել նրա ամենավառ, ամենապայծառ աստեղերից մինը:

ՇԵՔՍՊԻՐ ԵՎ ՍԵՐՎԱՆՏԵՍ

(Հովհ. Թումանյանի բացման ճառը Թիֆլիսի ժողովարանում
կալացած երեկույթին)

Ազնիվ հանդիսականներ.

Համաշխարհային գրականության պատմության մեջ հազիվ թե էնքան նշանավոր մի թվական լինի, ինչքան նշանավոր է 1603 թվականը, երբ, ասում են, լույս տեսան Անդրիայում Շեքսպիրի «Համլետը», Իսպանիայում Սերվանտեսի «Դոն Գիխոտը»: Մտածող ու տառապող նոր ինտելիգենտի ողբերգությունը և համաշխարհային ազնիվ խենթի արկածների պատմությունը:

Երկուսն էլ, թե Համլետը, թե Դոն Գիխոտը, դիտեն ու տեսնում են, որ աշխարհքը դուրս է եկել իր ճանապարհից, և մարդը տառապում է, երկուսն էլ դգում են, որ իրենց է վիճակվել նորից աշխարհքը ուղիղ ճամփի վրա դնելու մեծ գործը, բայց նրանցից մեկը, Համլետը, դժգոհ է, անիծում է իր ճակատագիրը, թե ինչու իրեն է վիճակվել էդ ծանր գործը ու դժբախտ է իր արքայական զգեստի ու պալատի մեջ, մինչդեռ մյուսը, Դոն Գիխոտը, գոհ է իր բարձր առաքելությունից և երջանիկ է աղքատ Գիզալգոյի ցընցոտիներով ու իր ունեցած թշվառ միջոցներով:

Եվ ահա Համլետը թշնամուն հաստատ գտնելուց ու սլարդ տեսնելուց հետո էլ՝ կասկածներ է հայտնում, թե գուցե լավ չըտեսավ, գուցե լավ չիմացավ և աշխատում է իրեն խաբել ու հանգստացնել և խուսափել իրեն վիճակված արյունոտ գործից, մինչդեռ մյուսը, Դոն Գիխոտը, հենց բավական է աչքը բաց անի, որ ամեն տեղ էլ տեսնի թշնամուն, ինչ ուզում է լինի և ով ուզում է լինի: Եվ երբ Համլետը վճռական վայրկենին վարանում է ու

պատյանից դուրս չի քաշում իր սուրը առջևը կանգնած թշնամուն հարվածելու համար, այլ տագնապալի աղաղակում է.— Զսպի՛ր քեզ, հոգի՛ս, թող սուրը իմ խոսքերի մեջ լինի, ոչ թե գործի,— էս միևնույն ժամանակ մյուսը, Դոն Գիխոտը, առանց վարանքի ու տարակուսանքի, լոկ երևույթը նկատելուն պես մերկացնում է սուրն ու հարվածը իջեցնում։ Սակայն՝ երկուսն էլ տառապում ու կռվում են իրենց ճամփից դուրս եկած աշխարհքը կարգի դնելու համար, մարդուն երջանկացնելու համար։

Նույնքան նշանավոր է 1616 թվականը, և հատկապես էդ թվականի ապրիլի 23-ը, երբ միևնույն օրը վախճանվեցին՝ Անգլիայում Շեքսպիրը, Իսպանիայում Սերվանտեսը, և էսպեսով համաշխարհային գրականության հորիզոնի վրա միաժամանակ մայր մտան երկու հսկայական արեգակ։

Երկու հսկայական արեգակ...

Սակայն դերազանց է բրիտանական հանճարի փայլը, որ իր ճաճանչները մի կողմից զարկում է մինչև էսքիլեոսի ու Սոֆոկլեսի ժամանակները, մյուս կողմից դեպի գրականության ապագան։ Եվ ամեն մի դրող, ինչ աշխարհքում էլ ասպարեզ իջնի, տեսնում է իր ուղին արդեն լուսավորված նրա շողերով, և, դրեթե անխտիր, շատ քիչ բացառությամբ, ամենքն էլ խոնարհել են նրա հանճարի առջև։

Մեծ Գյոթեն, որին մի Ուլիսական աստծու են նմանեցնում, որ միշտ հանդիստ կարող է նայել ամեն գրական մեծության երեսի, երբ հասնում է Շեքսպիրին, ասում է.

— Ահով ու դողով եմ մոտենում գրական էն հսկա կաղնուն, որի մոտ միանում են ու որից բաժանվում են գրականության բոլոր ճանապարհները...

Եվ ահա էսօր՝ գրականության էդ բոլոր ճանապարհներով բոլոր կուլտուրական ազգերը իրենց հիացումն ու հարգանքն են ուղղում դեպի Շեքսպիրի նվիրական գերեզմանը։

Մենք, հայերս էլ, որ երբեք խորթ չենք եղել գրականության ոչ մի ճանապարհին և վաղուց ջերմ սիրել ենք Շեքսպիրը՝ նրա մահվան երեքհարյուրամյակի օրը արդեն ունենք մեր արժանավայել ներկայացուցչությունը, և ինձ էնպես է թվում, թե էսօր Շեքսպիրի գերեզմանի վրա արդեն կանգնած է հայկական Համլետը, հոգիացած Ադամյանը, իրրև հայության ներկայացուցիչ, և դժվար թե ուրիշ որե՛է ազգ էլ կարողանա ավելի գեղեցիկ մի ներկայացուցչություն ունենալ էսօրվան օրը՝ Ստրադֆորտում իր հարգանքն ու մեծարանքը ցույց տալու համար։

Հարգանք Շեքսպիրի ու Սերվանտեսի անմահ հիշատակին։

**ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆԸ ԱԶԳԱՅԻՆ ՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆ
ՊԵՏԹ Է ԼԻՆԻ**

I

Պ. Գ. Չալխուշյանը սաստիկ վշտացած է էն տեղեկություններից, որ տվել է Տորոպովը Ռուսաստանում 1915 թվականին չույս տեսած հրատարակությունների մասին: Էս հաշվետվություններից երևում է, որ հայերը, իրենց հրատարակած գրքերի թվով, իրենց հարևան ժողովուրդների մեջ վերջին տեղն են բռնում:

1915 թվականին թուրքերը հրատարակել են 325 կտոր գիրք, վրացիները 247, հայերը 159:

Ես ուզում եմ դեռ ավելի սաստկացնել պ. Չալխուշյանի ազնիվ վիշտը:

Թող նայի հայերեն գրքերի ցուցակին և կտեսնի, որ դրա մի մասը արտատպություն է, մնացածի մի մասն էլ անպետք ու տպագրության անարժան գործեր, և վերջ ի վերջո տալը մնում է շատ խեղճ ու ողորմելի մի բան:

Ինչո՞ւ է էսպես:

Պ. Չալխուշյանը էս դժբախտ ինչուի հանդեպ աղաղակում է — «քնե՛լ ենք, թմրե՛լ, թե արդեն հնացել, մաշվել, քամվել, չգիտեմ...»:

Եվ՝ սրա ճարի վրա մտածելով՝ վերջը դալիս է էն եզրակացությանը, թե չպետք է շատ օժանդակել համալսարանական ուսանողությանը, այլ պետք է ծավալել տարրական ուսումը, կրթել ազգը, ու մենք կունենանք և՛ դրականություն, և՛ ճոխ ու շատ հրատարակություններ...

Ո՛չ, և հաղար անգամ ո՛չ, ազնիվ հայրենակից, պ. Չալխուշյան. ո՛չ համալսարանական ուսանողության խորթությունն է հայոց դրականության խեղճության պատճառը, ոչ էլ տարրական ուսման պակասը: Սա ունի մի հիմնական պատճառ, որի շուրջը շատ են պտտվել, բայց մեջը չեն մտել և վերացնելու մասին էլ մտահոգություն չեն ունեցել:

Եվ էս հիմնական պատճառը գտնելու համար երբեք չպետք է դիմել հրատարակություններին, գրքերին: Գրքերը անշուշտ թուղթ են, նրանք ձեռ ոչինչ չեն ասիլ, նրանցից չեք կարող իմանալ, թե ինչու են իրենք քիչ դուրս դալիս. դրա համար պետք է դիմել էդ գրքերը գրողներին, նրանցից պետք է հարցնել ու իմանալ, թե՛ ինչո՞ւ են իրենք քիչ գրում:

Այո՛, գրականություն ասելիս պետք է գրողներ հասկանալ, ոչ թե գրքեր, և գրողներին պետք է հարցնել, ոչ թե գրքերին:

Եվ երբ գրողներին կհարցնեք՝ նրանք ձեզ կասեն, որ իրենք գրականությամբ չեն պարապում: Խոսքս գեղեցիկ գրականության վրա է հատկապես, և ասում եմ, որ նրանք, հայոց բանաստեղծներն ու վիպասանները գրականությամբ չեն պարապում, և պարապելիս էլ պարապում են ի միջի այլոց, պատահաբար:

Եթե ճշմարիտ չի ինչ որ ասում եմ, ասա սա մի ծանր զրույցարտություն է հայոց գրողների դեմ, իսկ եթե ճշմարիտ է, մի շատ ցավալի հայտարարություն է, որի առջև լուրջ կանգ պետք է առնի ամեն մի գրականություն սիրող ու ցանկացող ժողովուրդ և քննի ու հասկանա, թե ինչո՞ւ չեն իրեն տաղանդավոր մարդիկ զբաղվում իրենց բարձր ու գեղեցիկ գործով — գրականությունով:

Ի՞նչն է սրա հիմնական պատճառը:

II

Այժմ դանք հայոց գրականության դժբախտության հիմնական պատճառին:

• Երևակայեցեք, թե ամբողջ հայ ազգի մեջ մի 40—50 կամ 100 սափրիչ կա ընդամենը:

Ի՞նչ եք կարծում, նրանց հաջողությունը ապահովված կլինի՞, թե չէ, նրանց գործը կմեծանա՞, առաջ կգնա՞, թե չէ. նրանք իրենց արհեստը կզարգացնե՞ն, թե չէ:

Պատասխանը դրական է անկասկած:

Ինչո՞ւ:

Շատ պարզ է՝ ինչու:

Որովհետև անպատճառ պետք է ազգի գլուխը խուզել կամ երեսը սափրել: Եվ հարյուր սափրիչը նույնիսկ մի քաղաքի չի հերիք, ո՛ր մնաց ամբողջ ազգին:

Երևակայեցեք, թե 100 կոշկակար լինե՞ր միայն: Դարձյալ նույնը: Ազգը հո չի կարող բոբիկ ման գա, թեկուզ կոշիկի գինը մեկին տասը բարձրանա, ինչպես էսօր:

Եթե հացթուխ վերցնենք. նույնը: Ազգը հո անհաց չի մնալ, թեկուզ մի օր:

Դերձակ առնենք. դարձյալ: Ազգը հո տկլոր չի կարող ման գա:

Տերտեր առնենք. նույնը: Պետք է տուն օրհնի, մկրտի, պսակի, թաղի...

Իսկ եթե նույնքան գեղարվեստագետ, գրող, գիտնական ու հրապարակախոս առնենք, ի՞նչ կլինի նրանց վիճակն ու նրանց գործի գրույթյունը:

Էն, ի՞նչ որ է: Անսպասման անապահով, անհաստատ, և շատ դժար լուծելի մի խնդիր:

Ինչո՞ւ:

Որովհետև առանց գրքի ու առանց դիտություն ազգը կարող է ապրել: Իսկ էնտեղ, որտեղ առանց գրքի ու առանց գիտություն կարող են ապրել, էնտեղ գրողն ու գիտնականը չեն կարող ասպրել, ավելորդ մարդիկ են, և ուղեն-չուղեն պետք է իրենց ճամփից շեղվեն, իրենց գործը թողնեն, ուրիշ գործով զբաղվեն, որ իրենք էլ ապրեն, իրենց տունն էլ սպահեն: Կամ շա՛տ շա՛տ միաժամանակ երկուսն էլ անեն, ծառայեն և՛ աստծուն և՛ մամոնային: Բայց մենք արդեն լավ գիտենք, որ չի կարելի միաժամանակ և՛ աստծուն ծառայել և՛ մամոնային: Դրանից լավ բան չի դուրս գալ: Իհարկե վերջ ի վերջո էսպես էլ մի բան կգրվի, բայց էն չի լինիլ երբեք, ինչ որ պետք է լիներ, և գրողը միշտ փոխանակ առաջ գնալու՝ ետ կդնա, ինչպես մեր գրողներից շատերը, որոնց գովելու ժամանակ սովորաբար առաջին գործերն են հիշատակում. մի հանդամանք, որ ցույց է տալիս, թե գրողը տաղանդ է ունեցել, բայց գրական մթնոլորտ չի ունեցել ապրելու և զարգանալու համար կամ եղածը հերիք չի եղել:

Նվ էսպես է ոչ միայն մեղանոմ, այլև էն տեսակ երկիրներում, ուր ոչ ուսանողությունն է խորթացած իր մայրենի ժողովրդից ու գրականությունից, ոչ տարրական ուսումն է պակաս:

Դրա համար էլ էս տեսակ երկիրներում դանադան միջոցների են դիմում՝ ապահովելու էն բոլոր բարձր արժեքները, որ ժողովրդի համար առաջին անհրաժեշտ պահանջ չեն հանդիսանում և իրենք իրենց գոյությունն ու զարգացումը ապահովել չեն կարող: Էս տեսակ երկիրներում պետական ազգային ընդհանուր օժանդակությունով օգնության են դալիս պահպանելու գրականություն, գիտություն, թատրոն:

Ազգային-պետական օժանդակությունը անհրաժեշտ է դառնում մանավանդ էն երկիրներում, ուր ժողովուրդը, թեկուզ և զարգացած, բայց իր քանակով փոքր է. օրինակ մի Շվեդիա, մի Նորվեգիա, մի Դանիա. նրանց գրողը, թեկուզ և Իբսեն լինի, չի կարող հույս դնել իր ընթերցողների քանակի վրա, և ազգային-պետական օգնությունն անհրաժեշտ է եղել, որպեսզի նա ապրեր, զորանար ու դառնար համ[ա]կրոսպական կամ համաշխարհային գրող:

էնպէս է եղել ամեն ժամանակ, բոլոր երկիրներում: Սկսեցեք Պարսկաստանից ու Հնդկաստանից, վերցրեք Եւրոպական նոր ազգերը ու դնացեք մինչև լատինական ու հունական գրականութիւնները: Սակաւ բացառութեամբ ընդհանուր երևույթ է, որ արձնատները, գրականութիւնն ու գիտութիւնը ծաղկել են ազգի ընդհանրութեան և կամ մեծ մեկենասների ուժեղ պաշտպանութեան օրերում և կարճ ժամանակում հրաշքներ են կատարել, կենդանութեան հզոր շունչ են ներշնչել ազգերին, մեծ թափ են տվել կյանքին, մշտական փայլ ու համաշխարհային հռչակ են վաստակել իրենց հայրենիքների համար:

Եթե լսում եք մի Օմար Խայամի, մի Վիրգիլիոսի, մի Գլոբի, մի Շեքսպիրի և կամ սրանց նման մեծ ստեղծագործողներից մեկի կամ մյուսի անունը, պետք է խմանաք, որ նրանք իրենք էլ մի մեծ ստեղծագործութիւններ են, որոնց ստեղծագործութեանը մեծ չափով մասնակից են իրենց հայրենիքները և իրենց շրջապատը:

Սակայն ինձ կառարկեն՝ թե էն ազգերը, որոնք պետութիւն ունեն, կարող են ազգովին էլ կազմակերպել ու հոգալ, մենք ինչպէս կազմակերպենք ու ո՞րտեղից հոգանք մեզանում արձնատների, գրականութեան ու գիտութեան զարգացման հոգսը:

Հետևյալ անգամ էդ մասին կխոսենք, թե որտեղից կարելի է հոգալ և ինչպէս կազմակերպել:

III

Եւ ահա եկանք կանգնեցինք ամենադժար հարցի առաջ, թե՞ ո՞րտեղից: Ո՞րտեղից պետք է հոգա հայ ժողովուրդը իր մեջ գեղարվեստը, գրականութիւնն ու գիտութիւնը ապահովելու ու զարգացնելու գործը:

Ես կպատասխանեմ.— Որտեղից հոգացել է ու հոգում է, էնտեղից էլ պետք է հոգա: Միայն մի տարբերութեամբ, որ իր միջոցները պետք է դասավորի ու ծախսի ոչ էնպէս, ինչպէս արել է մինչև օրս:

Ահա մեր ընկերութիւններից ամենահինը— Բաբլի Մարգասիրական Ընկերութիւնը, որը ոչ թե կարող է, այլև առաջինն է եղել, որ դեռ սրանից քսան տարի առաջ հարց է հարուցել, թե կենսաթոշակներով պետք է ապահովել հայոց գրականութեան զարգացումը և նույնիսկ սկսել էր համեստ չափերով իր որոշումը իրագործել՝ հետզհետեւ մեծացնելու խոստումով. արդեն երեք-չորս

հոգի էլ թողակ էին ստանում, երբ դալիցինյան ռեժիմի առջև փակվեց ու ընդհատվեց:

Նա կարող է նորից ձերադառնա իր հին որոշումին և ավելի մեծ չափով, քանի որ պարզ տեսնում է, թե մի ազդ. ստեղծելու, բարձրացնելու և պահպանելու գործում ինչ կարող են անել դեղարվեստը, գրականությունն ու գիտությունը:

Ահա Պետրոգրադի եկեղեցական խորհուրդը, որ մեծ միջոցներ ունի իր տրամադրության տակ, ամեն կերպ աշխատել է հաջողությամբ կուլտուրայի բարձրացման համար, որը խոշոր գումարներ է տվել և՛ ուսանողության, և՛ ուսումնարանների, երբեք չի խնայիլ էս տեսակ մի ազդ. հոգևոր-մտավոր շարժման նըպաստելու:

Ահա Նոր-Նախիջևանի եկեղեցական հոգաբարձությունը, որ հենց պ. Չալխուշյանի վկայությամբ, մի հարուստ հաստատություն է ու տարեկան հարյուր հազար է ծախսում ազդ. ին կրթության վրա ու հիասթափվում, որովհետև իր ընտրած ճանապարհով իր սաները միշտ դառնում են իրենից խորթ ու օտար: Նա, Նոր-Նախիջևանը՝ Գամառ-Քաթիպայի ու Նալբանդյանի ծընընդավայրը, որ էնքան մեծ դեր է խաղացել մեր գրականության և ազդ. գործերի մեջ և խաղում է տակավին, նա երբեք չի զբաղանալ իր միջոցները նրանց, որոնք ոչ թե օտարանում են, այլ օտարացումի դեմը հանդիսանում են հզոր պատենչ և խորթացածներին էլ ձերադարձնում դեպի հայրենի ժողովուրդն ու հարազատացնում:

Ահա Կովկասի Հայոց Բարեգործական Ընկերությունը, որ էնքան ուշադիր ու նախանձախնդիր է ազդ. ին լուսավորության գործին, և որը նույնիսկ գումարներ ունի իր տրամադրության տակ՝ հատկապես գրականությունը խրախուսելու համար:

Ահա, վերջապես, Բաքվի Հայոց Կուլտուրական Միությունը, որի ամենաառաջին նպատակներից մեկը հենց մեր առաջադրած խնդիրն է:

Ո՞վ գիտե, գուցե .կան և ուրիշ ազդ. ին համանման հաստատություններ, որ ես այժմ չեմ հիշում, բայց հենց սրանք էլ բավական են մինչև օրս մեր մեջ շտեմարկած մի դեղարվեստական-գրական-գիտական շարժում առաջ բերելու համար:

Սրանց շարժվելու դեպքում անկասկած առաջ է դալիս մի բարձր տրամադրություն, գործը՝ լուրջ կազմակերպելու պես՝ ներշնչելու է հաստատուն հավատ ու վստահություն և հրապարակում հայտնվելու են իրենց ազդի քաղաքակրթությանը նախանձախնդիր շատ ազնիվ անհատներ — կտակարաններ ու մեկենտոսներ:

Արդ, ակներև է, որ միջոցն էլ կա, էն էլ, եթե կուզեք՝ առատ-առատ: Հարկավոր է միայն գործի կարևորության դիտակցությունն ու բարի կամքը:

Միջոցը եղել է միշտ և ամեն տեղ: Անգլիայում էլ միջոց կար, բայց ավանդությունն ասում է, թե Շեքսպիրը՝ սկզբներում, Գլոբուս թատրոնի դռանը՝ թամաշա եկողների ձիանքն էր պահում, մինչև որ հաղարավոր թամաշավորներից մեկը, հոգու աչքովն ելնելը, մի Սոսոտհամոտոն, նկատեց, որ էս մարդը ձի պահելու համար չի աշխարհ եկած, որ սովորական հացակերի մեկը չի, թևեր ունի, և լիասիրտ միջամտեց, թևերը լայն տարածելու հնարավորություն տվեց, ու նա էլ խոյացավ դեպի վեր, մինչև հրկինք:

Եթե գնահատողի սուր աչքը չլիներ, թերևս մի Շեքսպիր մընար, եթե ոչ սոսկ ձիասպան, համենայն դեպս մի խանդավառ ու անհաջողության մատնված դրական մարդ:

Թող հաղար անգամ Կոլումբոսը հեռունքը ճանապարհորդելու և նոր աշխարհքներ գտնելու երազներ տեսներ ու տարիներով՝ թափառեր դռնի դուռ, ի՞նչ պիտի աներ, եթե մի Իզաբելլա շահայտնվեր ու իրականություն դարձներ նրա շքեղ երազները:

Թող մի Դարվին ինչքան կուզեր հետաքրքրվեր իրենց համալսարանի շուրջը գտնվող բույսերով, բայց երբեք էնքան մեծանալու, Դարվին չէր դառնալու, եթե չնկատեին ու չուղարկեին աշխարհքի շորս կողմը պատելու և դիտելու:

Մի Վիկտոր Հյուգոյի՝ դեռ տասնուհինգ տարեկան հասակից՝ մի ոտանավորի համար ֆրանսիական ակադեմիան խրախուսում է ու պարգև է տալիս:

Եվ էսպես տեսնում եք մի տեղ մեկենասն է, մյուս տեղ ազգն է, որ կարողանում է տաղանդներ գտնել, պաշտպանել, զորացնել ու դուրս բերել: Այո՛, տաղանդի հայտնվելը ու էս կամ էն ուղղությամբ զարգանալն էլ իր պայմաններն ունի, և իրեն իրեն, պատահաբար չի լինում:

Մի ժամանակ, երբ մեկենասներն էին պահում դրականությունը, և մեկենասներն էլ մեծ մասով թաղավորներ ու իշխաններ էին, գրողներն էլ, սրանցից բարերարված, նրանց մթնոլորտում շնչելով նրանց էին փառաբանում, թաղավորներին ու իշխաններին էին հերոս առնում, և պալատական կյանքն էին երգում առհասարակ:

Հետզհետե, ժամանակի ընթացքում ժողովուրդները կազմակերպվեցին, տեր հանդիսացան ինչպես շատ բաների, էնպես էլ

իրենց միջից դուրս եկած տաղանդներին ու պահեցին, պաշտպանեցին: Գրողներն ու գեղարվեստագետներն էլ մնացին ժողովրդի մեջ, ժողովրդի հետ, նրա ցավերը երգեցին, նրա տենչերով ոգևորվեցին, նրանից առան իրենց հերոսները, և արքայական ծիրանու փոխարեն մեջ տեղ եկան սովորական մարդու ամենօրյա դժբախտները, պալատական դրապիրտիկի ու պուրակների փոխարեն տարածվեց ազատ բնությունը, ու փրփուն, ճրճուան ֆրազների փոխարեն սկսեց տիրել ժողովրդական լեզուն իր կենդանի երանդներով, իր կուռ, գեղեցիկ ոճով ու իր վճիտ պարզությունով:

Առեք պալատական գրողներից թեկուղ ամենամեծերը, ամենայալները.— մի Գյոթե, որ էնքան նոր է ու էնքան համայնապարփակ, բայց որ Վեյմարի պալատում է ապրել ու երգել, մի Ֆիրդուսի, որ Մահմուդ Շահի երգիչն է, մի Ռուսթավելի, որ Բամար թագուհու երգիչն է, էլ չեմ ասում մի Կոռնելի, մի Ռասինի և սրանց նման ուրիշներին, որոնք պալատից դուրս կյանք չեն էլ ընդունում, սրանց դիմացը դրեք մի Մուխոմի, մի Բեռուսի, մի Բերանժեի կամ մի Իբսենի, որոնց թիկունքին իրենց ժողովուրդներն են կանգնած: Խոսքս, իհարկե, տաղանդների մեծության ու փոքրության վրա չի, այլ ոգու, շնչի, ուղղության, աշխարհայացքի, և կտեսնեք ի՞նչ ահագին տարբերություն կա: Մի տեղ տիրողներն են ապրում, մյուս տեղ ժողովուրդները: Մի տեղ ժողովուրդներն են թամաշավոր, մյուս տեղ թաղավորները:

Հայ ժողովուրդն էլ պետք է պարզ հասկանա ու տեր հանդիսանա իր ամենանվիրական ստացվածքին, իր ազգային հանճարին, պետք է ապահովի ու կազմակերպի իր ազգային ոգու արտահայտության ու հղորացման գործը, իսկ թե ո՞րտեղից կամ ի՞նչպես, էդ ամենից հեշտն է: Ամենից դժվարը հասկանալն ու կամավորելը, ցանկանալն է:

Միայն վերև հիշած ընկերությունները հերիք են, որ մեջտեղից վերանա «որտեղից»-ի խնդիրը, այժմ կիսոսենք էն մասին, թե ինչպես պետք է կազմակերպել:

IV

Մենք տեսանք, որ հայոց գրականության զարգացումն ապահովելու միջոցը ոչ միայն հնարավոր է գտնել, այլև պատրաստ կա արդեն:

Մնում է վերջին հարցը, թե ի՞նչպես պետք է կազմակերպել գործը, ո՞ւր կենտրոնացնել միջոցները և ինչ մարմնի որոշումով ու ձեռքով բաշխել:

Ճիշտ է, էս խնդիրը կարող է վեճ հարուցանել մեզանո՞ւմ զանազան առարկություններով, բայց էդ վեճերը բնավ չեն կարող արգելք լինել, որովհետև արդեն հրամայողական պահանջ է դարձել մեր ազգային կուտուրան ազգովին պաշտպանելու դործը:

Մենք ռենկեր Գրողների Ընկերություն, որը բավական լայն կանոնադրություն ունի և դեռ կարելի է ավելի լայնացնել և որի մեջ մտնում են մեր գեղարվեստագետները, գրողները, գիտնականներն ու հրապարակախոսները, և, էդ նույն կանոնադրությամբ, Ընկերությունը հողալու է սրանց նյութական ապահովությունն ու մտավոր զարգացումը:

Հայոց Գրողների Ընկերությունը, որ պատերազմի պատճառով՝ շատ բնական կերպով՝ կանգ առավ իր գործունեության ճանապարհին, պատերազմի վերջի հետ անշուշտ կվերսկսի իր գործունեությունը շատ ավելի մեծ թափով ու մեծ ծավալով, և հենց նա էլ կարող է լինել հայոց գեղարվեստի, գրականության ու գիտության մարդկանց ապահովության գործի կենտրոնը: Նրա հետ միասին պետք է ստեղծել մի գրական-գիտական կաճառ, որ մի կողմից կընտրի Ընկերության ընդհանուր ժողովը, մյուս կողմից կմիանան միջոցներ տվող մարմինների և մեր այլ կրթական-կուլտուրական հիմնարկությունների ներկայացուցիչները:

Էս կաճառն է, որ պետք է որոշի՝ ում օժանդակել, ինչ ձևով, ինչքանով, ինչ ժամանակով ու ինչ նպատակով:

Ինչ ձևով եմ ասում, որովհետև միայն թոշակի ձևը չի, որ պետք է կիրառվի: Բացի թոշակը ուրիշ շատ միջոցներ կան: Օրինակ, կարելի է որոշ ժամանակով կամ միանգամ ընդմիջո գնել էս կամ էն գրողի կամ գեղարվեստագետի երկերը: Էսպեսով և նրա գործերը կդառնան ազգի սեփականություն ու էժան կտարածվեն ժողովրդի մեջ և նա ինքը հնարավորություն կստանա ազատ շարունակելու իր գործունեությունը: Կամ կարելի է էս կամ էն գիտնականին, մասնագետին հանձնարարել ուսումնասիրելու մեր երկիրը, մեր պատմությունը, ժողովուրդը, լեզուն և այլն և այլն, միշտ ապահովելով նրանց գործն ու գործունեությունը:

Էն ժամանակ էլ ականատես չենք լինիլ էն տեսակ ծանր ու ամոթաբեր երևույթների, թե Նորայր Բյուզանդի պես մի գիտնական հայ ազգի լեզուն ուսումնասիրում է հենված մի օտարոհող օժանդակության վրա ու միշտ անտես առնված հայությունից և զայրույթով ցանկանում է իր գրվածքները ոչնչացնել...

Կամ Կոմիտաս վարդապետի պես մի անձնավորություն, նույնիսկ Նվրոպայում հիացմունք առաջ բերելուց հետո էլ, չի կա-

րողանում իր հայրենիքում մի դաշնամուր ձեռք բերի կամ հնարավորություն գտնվածները ճանապարհորդելու և կատարելու մի գործ, որ միայն ինքը կարող է կատարել և որն էնքան պատիվ է բերում ամբողջ ազգին...

Կամ մի Պ. Աղամյան, որ ազգի պարծանքը դառնալուց հետո, երբ հիվանդանա ու մահվան մահճում դիմի իր ժողովրդին՝ սառելուց լինի պատասխանը, և ուսաները օգնեն հուռ Մոսկվայից, ուսաները տանեն պատասպարեն և ուսաց դեսպանական հիվանդանոցում փշի իր վերջին շունչը...

Կամ Գամառ-Քաթիպայի պես մեկը ամբողջ ազգի կուռքը դառնալուց հետո էլ, երբ մեռնելու վրա էր, կարդում էր իր աշքով, թե ինչպես են հեռագրում ու թերթերում տպում, թե սնունդի ու դեղի փող չկա իրեն համար. և մարդը մեռավ իր վերջին ոտանավորներից մեկի տողերը շրթունքին.

Կամ մի Պարոնյան: Էնքան տաղանդավոր գործեր կուտակելուց հետո էլ ստիպված էր կանաչի ծախելով ապրել և մեռնել իբրև մի խեղճ խանութպան...

Բայց ո՞ր մեկն ասեմ... Ձի կարելի հանդիսավոր օրերը գրականությունը մեջտեղ դուրս բերել խաչվառի նման ու հանդեսից հետո, ուրիշների առջև պարծենալուց հետո, նորից ետ տանել կոխել մի մութը խորան, որտեղից դուրս էին բերել: Եվ եթե ասում եմ մեր ժողովուրդը ազգովին պաշտպանում է կամ պետք է պաշտպանի էս տեսակ մարդկանց, բնավ ես էնպես չեմ մտածում, թե մի բարեգործություն պետք է անի կամ մարդասիրություն կամ սրա նման մի բան: Երբեք: Այլ, ասում եմ, նա պետք է գոնե որոշ չափով պարտավճար լինի, քանի որ արդեն ստանում է ավելի շատ, քան տալիս է, և իր պարտաճանաչությունը արդարացնում է իր ետամնացությունով: Եվ էսպես է պահանջում նրա ազգային շահը ամեն տեսակետից:

Արդ, ի՞նչ ունի հայ ժողովուրդը գոնե այժմ, քաղաքական էս հանգամանքներում, էս երեւոյթի դեմը հանելու: Դպրոց և գրականություն: Դպրոցը որոշ չափով պաշտպանվում է և դեռ ավելի պետք է ուժեղացնել. բայց գրականությունը թողած է քաժու հոսանքին և տակաւին չի հասկացված, թե ազգային լեզվի ու ինքնաճանաչության և սոհասարակ քաղաքակրթության գործի մեջ ինչ արժեք ու նշանակութուն ունի էս կամ էն գրողի գոյությունը — մի Բաֆֆիի, մի Գամառ-Քաթիպայի, մի Աղայանի և այլն, և այլն. եվ ոչ ոք չի էլ մտածում, թե նրանք մի՞թե էն կտային, ինչ որ ավել են, եթե նպաստավոր հանգամանքներում լինեին:

Վերջապես, ասում են, թե հայերը վաճառական ժողովուրդ:

են: Նայենք և էս տեսակետից: Առնենք դրողներից ամենաթանկը, որ ամենից շատ ծախք է նստել իր երկրին. օրինակ մի Գյոթե: Հաշվեցեք, թե ինչ է նստել նա, և մի՞թե այժմ միայն էնքան արժե իր երկրի ու իր ժողովրդի համար:

էսպես էլ ամեն մեկը, մեծից մինչև փոքրը:

Բայց նրանք, որոնք Շեքսպիրներ ու Գյոթեներ են ուզում պատրաստի, երբեք չեն ունենալ, ինչպես Շեքսպիրն ու Գյոթեն էլ պատրաստի Համլետ ու Ֆաուստ չեն գտել փողոցում:

Գրականություն ունենալու համար ժողովուրդները պետք է ոչինչ չխնայեն, և նույն իսկ պաշտպանելու դեպքում էլ չափ իմանան, որ իրենց պահածներից ու պաշտպանածներից տասնից մինն է միջակ դրող դուրս գալու, հարյուրից մինը տաղանդավոր և հազարից մինը հանճարեղ:

Այո՛, կարելի է տաղանդներ ու հանճարներ ունենալ, բայց ունենալու համար պետք է զնահատել ու պաշտպանել, իսկ զնահատել ու պաշտպանել, արդեն վաղուց ասված է, կնշանակի՝ նստեղծել:

ՄԻ ԵՐԿՈՒ ԽՈՐՀՈՒՐԴ ԲԱՐԵՆՈՐԾԱԿԱՆԻ ԽՈՐՀՐԴԻՆ

Կաղմակերպված հասարակական բարեգործությունը, որ հրներում միայն կուլտուրական ժողովուրդներին էր ծանոթ, ժամանակի ընթացքում թե ձևի և թե գաղափարի կողմից զարգացավ, հասավ այժմյան դրությունը: Այժմ բարեգործությունը, որ մի հասարակական իմաստուն պարտականություն է, ոչ միայն նրա մեջ է կայանում, որ անցողակի նյութական օգնություն հասցնի կարոտության մեջ գտնվող մարդուն՝ առժամապես նրա տառապանքն ամոքելու համար, այլ՝ անմիջական նյութական օգնությունը վերապահելով սուր մոմենտներին և արտակարգ դժբախտ դեպքերին՝ զխափորապես ձգտում է էնպես անի, որ մարդը մըշտապես աղատ մնա աղքատության ու կարիքի երեաից, իր աշխատանքով ապրի, և փոխանակ իր հասարակության համար մի անախորժ բեռը դառնալու՝ դառնա օգտակար անդամ:

էս տեսակետից էլ գործին նայելով՝ շատ հասկանալի է, որ Կովկասի Հայոց Բարեգործական Ընկերության կանոնադրությունը հենց իր առաջին հոդվածով էսպես է որոշում Ընկերության հիմնական նպատակը.

«§ 1. Ընկերության նպատակն է՝ նպաստել լուսավորության

տարածմանը հայերի մեջ Կովկասում ու Անդրկովկասում և օգնել նոցա նյութականապես»:

Եւ էս նպատակին հասնելու համար նա ուսումնարանների և ուսման գործին է զարկ տալիս, արհեստներ է տարածում, դրականությունն է զարգացնում և տառապալներին է օգնության հասնում:

Այնքան է, որ բազմազան են Ընկերության ընտրած ճանապարհները, որոնցով նա ուզում է լուսավորություն տարածի հայերի մեջ, բայց և սլարդ է սրա բացատրությունը: Էս բոլոր կետերը եթե իր ժամանակին մտել են Ընկերության կանոնադրության մեջ՝ անշուշտ պատճառն էն է, որ էն ժամանակ ուրիշ ընկերություններ չկային մեր մեջ, աշխատանքի բաժանումը չկար: Սակայն էսօր, երբ մի կողմից՝ հայտնվել են նոր ընկերություններ, մյուս կողմից՝ անկարելի բան է, որ մի մարմին կարողանա էս բոլոր կետերը ի կատար ածել՝ ձեռնհաս հանդիսանալով առաջադրած ամեն մի ասպարեզում՝ ժամանակն է, և շատ է կարևոր, որ թե Ընկ. Խորհուրդը և թե Ընդհանուր ժողովը ուշադրության և քննության առնեն Ընկ. ոչ թե արտաքին ծավալը, այլ ներքին առողջությունը և ազատեն նրան թեկուզ և շատ ազնիվ, բայց ավելորդ հոգսերից:

Էդ թեկուզ և շատ ազնիվ, բայց ավելորդ հոգսերը Բարեգործական Ընկերության համար առայժմ ես համարում եմ հրատարակչական-գրական գործը: Արդեն Տեղեկագիրն ինքը հրապարակավ հայտարարում է, որ հրատարակչական-գրական գործը Բ[արեգործական] Ընկերության ամենաթույլ կողմն է: Եւ երբեք էլ չի զարգանալու, քանի որ մենք թե հրատարակչական և թե գրքողների գրական հատուկ ընկերություններ ունենք, որոնք թեպետև գրականության համար միանգամայն աննպաստ ժամանակի պատճառով գրեթե կանգ են առել, բայց պատերազմը դադարելուն պես գործի կանցնեն և նրանց կողքին ուղղակի անիմաստ կերևան Բարեգործականի էդ կետերը, որ իրեն համար ի միջի աչլոց են:

Սրանից հետո մի երկու խոսք պետք է ասեմ ուսումնարանական գործի մասին:

1915 թվականի Տեղեկագրից երևում է, որ Ընկերությունը նպաստ է տալիս 123 դպրոցի և կամ ուղղակի սկսում է: Էդ դպրոցների մեջ շատ քչերն են երկդասյան: Չեմ ուզում երկար կանգ առնել դպրոցական խնդրի վրա, թերևս ավելի ձեռնհաս մարդիկ խոսեն էդ մասին, բայց, իմ կարծիքով, լավ կլիներ, եթե

Բարեգործական Ընկերությունը ավելի ուշք դարձրած լինելու արհեստների վրա և արհեստանոցներ բանար: Ընկերության նպատակների մեջ էս կետը դժբախտարար գրեթե մոռացության է հղել մատնված, և միայն վերջերս, դադլթականների զալուց հետո են երևում արհեստանոցները — Թիֆլիս ու Դիլիջան: Էն էլ ժամանակավոր են երևի, որովհետև գաղթականների հետ են կապված:

Ինչո՞ւ համար եմ էսպես ասում: Նրա համար, որ երեք-չորս տարվա տարրական դպրոցի ուսումը ուսում չի, ոչինչ բան է, և գրեթե միշտ գյուղացի երեխաները դպրոցն՝ էսպես ասած՝ ավադտելուց մի քանի տարի հետո մոռանում են և մնում դարձյալ նույն տգետը, բայց երեք-չորս տարվա արհեստ սովորած տղան արհեստավոր է և մի կտոր հացի տեր կյանքի մեջ: Սրա համար էլ լավ կլինել, եթե դպրոցների թիվը թեկուզ և էդքան շատ չլինի, բայց եղածները ուժեղ լինեն, իսկ արհեստանոցներ ինչքան կարելի է շատ բաց անել:

Ընդգծելով, որ ժամանակի ու հանդամանքների բերմունքով Ընկերության ուշադրությունը մեծապես գրավել է տառապալններին օգնելու գործը, հետևյալ անգամ կխոսենք նրա կենտրոնական գրադարանի մասին, որ միակ բանով հայկական գրադարանն է Թիֆլիսում, և նրա մի գեղեցիկ ձեռնարկության — իր ճյուղերի միջոցով դպրոցական-գյուղական գրադարաններ հաստատելու մասին:

ՆՐԱՆԻ ԲԱՌ ՀԱՅՈՑ ԷՊՈՍԻՑ

Արդեն լույս է տեսել Պետրոգրադում հայոց գրականությանը նվիրված ժողովածուն՝ «Сборник Армянской Литературы»¹, Մ. Դորկու խմբագրությամբ:

Նա չեմ խոսելու ժողովածուի մասին, այլ երկու բառի, որ վերաբերում են Սասունցի Դավթին:

Ժողովածուի սկզբում մի համառոտ հայացք է դրել մեր գրականության վրա, որի մեջ, Սասունցի Դավթի մասին խոսելիս՝ հիշատակում է Դավթի զորության նշանը — խաչ պատարագինը, և ասում է, թե պրոֆ. Կոստանյանը հայոց մի հին աստծու անունով է բացատրում պատարագինը, իսկ Սույումսձե Մհերը թարգմանում է разрыватель льва — առյուծ պատառող, ձևող (LXVI):

Խաչ պատարագինը, որ ավելի շատ գործ է անում խաչ պատրագին ձևով, միշտ զանազան տարակուսանքների ու մեկնու-

թյունների առարկա է եղած: Սկզբներում շատերի կողմից քնդունվել է խաչ սլափառագի մտքով, և նույնիսկ ես էլ էդ ձևով պահել եմ իմ «Սասունցի Դավթի» մեջ, որ դրել եմ երեխաների համար: Բայց հետագայում հայտնվեցին նոր վարիանտներ, որոնք միաժամանակ անխտիր դործ են ածվում և խաչ պատրագին, և խաչ պատրաստի ձևերը, և պարզ ակնարկում են, թե պատրաստի բառն է, որ ժամանակի հետ պատմողների բերանում դարձել է պատրագի, և այժմ երկու ձևն էլ դործ են ածում: Ճիշտ էնպես, ինչպես ժողովուրդն ասում է և աստված և ասված — առանց տ-ի կամ տ-ն փոխում է գ-ի, մուրատ—մուրագ:

Օրինակ. հանդ<ուցյալ> Ս. Հայկունու դրի առած Մհեր և Դավթ, էմինյան Աղգագրական ժողովածու, հատ. դ., 435 երեսում անվանում է խաչ պատրաստի.

— Դավթ, մի ե՛լ վեր, քեզ կանչի Մարութիկ Աստվածածին, խաչ պատրաստի վեր աջ թևին...»

Մի քիչ ներքև, 437 երեսում, փոխում է շինում խաչ պատրագին:

Եվ արդեն խաչի կամ սուրբ նշանի, և կամ ղորության նշանի նշանակությունն էլ հենց նրա մեջն է, որ միշտ իրեն հետ է ու միշտ պատրաստ, որովհետև իրեն հետ է ծնված: Էդպես է ծնված և հին հնդկական դյուցազնը — Բհարատը կամ Բըգարատը, որ, հնդկական առասպելի ասելով, եղավ Բագրատունի դինաստիայի նախահայրը, մի ցեղի, որ թագավորեց, ասում է, ամբողջ աշխարհքում: Նա էլ իր ղորության շրջանաձև նշանը — անմահության նշանը իբ՝ մարմնից, իրեն հետ ծնված, անբաժան ու մշտապատրաստ կրում էր իր աջ բազկի վրա:

Էդ նշանն է, որ քրիստոնեություն ազդեցության տակ փոխվել է խաչի և խաչ պատրաստին էլ խաչ սլափառագի, խաչ պատրագի, խաչ պատարագի...

Ո՞վ դիտի, դուցե հնդկական Բըգարատի առասպելն էլ՝ Հայաստան մտնելուց հետո՝ նույն պատճառով ու նույն ճանապարհով շրջվել է դեպի հրեականությունը, որ հայոց Բագրատունիների կամ հին դյուցազնական մի ցեղի ծագումը, որ առաջ կապված էր հին աստվածների հետ, այժմ էլ կապի Դավթի տան հետ, որ նույնն է թե Քրիստոսի հետ:

Նույնպես տարակարծիք եմ, իբրև թե Առյուծաձև Մհեր նշանակեր առյուծ պատառող, *разрыватель льва*, ինչքան էլ ձևերը նշանակեր պատռել, ճղել, և թեպետ մեր էպոսին քաջամուտ պ. Մ. Աբեղյանն էլ նույն մեկնությունն է տվել:

Առյուծածակ՝ կնշանակի առյուծակերպ, առյուծամեծան: Հաճախ էդպես են ծնվում դյուցազունները, ոնց որ էդպես է ծնվել և Քրդարատը — առյուծի կերպարանքով: Ով որ առյուծ է պատահում, նա առյուծածակ չի կոչվում: Սասունցի Դավիթն ինքն էլ է առյուծ պատահում, հրեական Սամսոնն էլ, բայց նրանք առյուծածակ չեն: Սանասարի որդի Մհերը առյուծածակ է, որովհետև առյուծի կերպարանքով է ծնվել, և սխալ է թարգմանած *разрыватель льва*, պետք է լիներ *львеподобный*, *львеобразный*:

ԱՄԱՄՏԱՆԻ ՕՐԵՐԻՅ ԷԽՇՈՂՈՒԹՅՈՒՆ.

Լրացավ Պետրոս Աղամյանի մահվան քսանհինգամյակը:

Էսօր՝ նրա կյանքը վերապատմելու կամ նրա տաղանդը վերահանելու ժամանակ՝ ես էլ ուզում եմ է՛ն սլատմել, թե երբ ու ինչպես եմ նրան տեսել և ինչ առնչություն եմ ունեցել նրա հետ, թեկուզ և շատ կարճ ու կողմնակի:

Ութսունական թվականներն էին:

Մեր կյանքում ռազմական փողի նման թնդում էին Գամառ-Քաթիպայի ազատ երգերը, վարար գետի նման հոսում էին Բաֆֆու վեպերը անընդհատ ու խորհրդավոր, մամուլի մեջ աջ ու ձախ շառաչալից մտրակում էր Գրիգոր Արծրունին, իսկ Թիֆլիսի թատրոնում զինվորական երաժշտությունը հնչում էր «Ջեյթունցիների մարշը», և որոտում էր Աղամյանը: Հասարակությունը խռնվում էր թատրոնի դռների առաջ, ու փողոցային երեխաները Թիֆլիսի փողոցներում ճշում էին.

— «Օֆելիա՛, մտի՛ր կուսանոց...

— Դեզդեմոնա՛, ո՛ւր է թաշկինակը»...

Հայոց լեզուն տիրաբար հաղթանակում էր գրեթե ամբողջովին վրացախոս Թիֆլիսում և մի նոր շունչ էր փչում:

Թիֆլիսի հայության վրա առանձնապես մեծ տպավորություն էր թողել է՛ն շտեսնված ու չլաված հանդամանքը, որ զլխավորապես ռուս գեներալներն ու բարձր շրջանները իրենց ընտանիքներով լցվում էին հայոց թատրոնի օթյակները...

Ես աշակերտ էի:

Ոչ մի կերպ չէի հաշտվում է՛ն ամենի հետ, ինչ որ խոսում էին էս մարդկանց դեմ. մանավանդ խոսում էին Գամառ-Քաթիպայի, Բաֆֆու և Աղամյանի դեմ, Արծրունու մասին միայն թե ասում էին բռնակալ է:

Պատանեկան ասեմ թե երեխայական զայրույթով ծառս էի լինում, վիճում իմ միանգամայն չզիտցած բաների մասին, պաշտպանում էի նրանց և շարունակ երազում էի՝ տեսնել:

Դամառ-Քաթիպային երբեք էլ չտեսա: Դեպքը բերեց, հենց էդ օրերը, դեռ աշակերտ, եղա Բաֆֆու մոտ, երբ առաջին փուլած «Սամվելն» էր գրում ու սրբագրում: Մի քիչ հետո եղա և Արծրունու խմբագրատանը, մի երկու անհիշատանման բան էլ տվի թերթի համար: Բայց ամենից դժարն ու ամենից ծիծաղաշարժը Ադամյանի հետ ծանոթանալս եղավ: Հեշտ բան չէր էն ժամանակ մի աշակերտի համար՝ Ադամյանին տեսնել բեմի վրա: Ներսիսյան դպրոցի աշակերտներին արգելված էր թատրոն գնալը:

Թատրոնի վերաբերության մասին խիստ էր մեր վերակացու պարոն Գրիգորը: Նու թատրոնը համարում էր անբարոյականության վայր և ամեն կերպ աշխատում էր «էս արդար երեսնացր» հեռու պահել էն նշույլալ շինությունից: Ինքն էլ կյանքում թատրոն չէր գնացել ու չէր գնում: Տարին մի անգամ, բարեկենդանին էլ, երբ դպրոցից հրամայում էին՝ «Վարդանանց պատերազմի» ներկայացմանը որդեգիրների հետ թատրոն գնա, ստիպված գնում էր, բայց ներկայացման ժամանակ նստում էր երեսը հոշորած ու մեջքն արած դեպի բեմը:

Ահա էս ժամանակ, Ադամյանի թունդ ժամանակը, Լոռուց Թիֆլիս եկավ իմ հին ուսուցիչը, Տիգրան Տեր-Դավթյան, որին պարտական են իմ հասակակից զրեթե բոլոր դրագետ լուսնայինները, և իր նախկին աշակերտներից մի քանիսին հավաքեց, թե եկեք ձեզ տանեմ «Համլետ»-ի ներկայացմանը, Ադամյանին տեսեք Համլետի դերում: Տարավ: Տեսանք: Էդ դիշերը ինձ համար եղավ մի կախարդական դիշեր և զրեթե վճռական նշանակություն ունեցավ իմ ամբողջ դրական կյանքում: Էդ դիշեր ես էնքան սիրեցի Համլետը և հետո էլ Շեքսպիրը, որ մի քանի դրամա գրեցի ու միշտ ոչնչացրի, որովհետև... Շեքսպիրի դրամաների նման չէին դուրս եկել: Սակայն էնքան ուժեղ էր կախարդանքը, որ մինչև օրս էլ ես ինձ ավելի դրամատուրգ համարում, քան ուրիշ մի քան:

Էն դիշերից հետո ես դադարեցի ճանապարհով դարձյալ ընկա Ադամյանի ներկայացումներին, և մինչև անգամ մի դիշեր էլ խաղացի նրա հետ: Էդ խաղը, որ բոլորովին անակնկալ, մի սկանդալ դուրս եկավ ու խեղճ Ադամյանին զրեթե սպանեց բեմի վրա, հենց էդ խաղն էլ պատճառ եղավ, որ ես ծանոթացա նրա հետ: Էդ էլ էսպես եղավ: Պոլսից Թիֆլիս էր եկել իր ժամանակին հայտնի դերասան Կյուրեղյանը և, եթե չեմ սխալվում, տիկ. Հրաչյայի հետ «Վարդան Մամիկոնյան» էին խաղալու²: Ահա այդ խաղի մեջ Ադամյանն էլ վերցրել էր Եղիշեի դերը: Վարդան Մամիկոնյան... Եղիշե... Ադամյան... ես էլ Ներսիսյան դպրոցի աշա-

կերտ — վճռեցի՝ տեսնել, ինչ ուղում է լինի, թեկուզ դպրոցից դուրս անեն: Մի բարի հոգի ինձ սովորեցրեց, թե էնպես մի կարձ ու ապահով ճանապարհ կա, որ համ Աղամյանին կտեսնես, համ Վարդան Մամիկոնյանին, դեռ նրանց հետ էլ կխաղաս ու քեզ էլ դպրոցից դուրս չեն անի:

— Ի՞նչպես:

— Թե՛ ներկայացումից առաջ կդնաս բեմի ետևը, կհայտնես, որ ուղում ես ղինվոր խաղալ — կընդունեն, շորերդ կփոխեն, բեղեր կշինեն, ու կլինես բեմի վրա. էլ ոչ կճանաչեն, ոչ դուրս կանեն:

Փոխանակ առաջ դնալու, ես դեռ մի քանի ժամ առաջ գնացի. մինչև իրիկնասպահ սպասեցի: Իրար ետևից եկան, հարց ու փորձ արին, վերջապես ինձ ընդունեցին հայոց ղինվոր: Շորերս փոխեցին, տրիկո հագցրին, գուլնզգուլն լանջասլանակ հագցրին, մի ռսկեղօծ կարդոնե սաղավարտ կոխեցին ղլուխս, մի փետե սուր կախ արին կողքիցս, սուր ծերը արծաթի գուլն թղթով պատած մի նիզակ էլ ձեռս տվին, և արդեն կազմ ու պատրաստ էի մեծ պատերազմի համար:

Էսպես կերպարանափոխված ու ղինավառ՝ որ հայելու մեջ ինքս էլ ինձ տեսա՝ լցվեցի գործի լրջության ղիտակցությամբ: Ռուս ղինվորներ էին բերել, նրանց հետ տարան մի երկու անգամ բեմի վրա պատեցինք, փորձ արինք, թե որ կողմից պետք է մտնեինք, ինչ անեինք ու ինչ ասեինք — և ընդամենը ասելիքներս մի քանի բացակասություններ էին — կեցցե՛ Վարդան, կեցցե՛ ղորավար, և սրա նման բաներ, նրանից հետո մեռել պիտի խաղայինք, իբրև պատերազմի դաշտում — Ավարայրի դաշտում սպանված հայ ղինվորներ: Ահա հենց էս սպանված ղինվորների դերն էր, որ ես չկարողացա կատարեմ ու դուրս եկավ սկանդալ. վերջին գործողությունը, վարադուլը բանալուց առաջ մեզ տառան սլառկեցրին ղանաղան տեղեր՝ թե դաշտում, թե լեռնալանջերին, իբրև սպանված ու թափված ղինվորներ: Ես ընկա մի լեռնալանջ: Բանն էն է, որ էդ լեռնալանջ ասածդ կտավի վրա նկատած լեռներ ու ժայռեր են, ետևից տեղ-տեղ արանք-արանք տախտակներով շինած: Էդ տախտակների վրա պառկեցինք — իբրև լեռնալանջերին: Ես էլ, ինչքան կարող էի, պատմական մեծ ողբերգությամբ վայել մի դիրք ընդունեցի, սաղավարտս ու նիզակս էլ կողքիս ընկած, տախտակի լենքովը մին պառկեցի: Բայց էնպես պառկեցի, որ կարողանամ ներքև — դաշտին նայեմ, ուր մի սևացրած արկղի վրա, իբրև ժայռի վրա դալարվելով ու — «Ա՛խ, Հայաստան, Հայաստան» մրմնջալով, մեռնում էր Վարդան Մամի-

կոնյանը — Կուրեղյանը: Նրա մոտ պիտի դային և Վասակի կինը — տիկին Հրաչյան, և վերջապես Նղիշեն — Աղամյանը ծեր Ծառուկի հետ:

Վարագույրը բացվեց: Առաջին անգամն էի բեմից հասարակություն տեսնում. անհամար զլուխներ ու աչքեր, բոլորը հառած դեպի մեզ: Բեմի վրա կես մութ է, լուսնյակ դիշեր և խորհրդավոր լռություն, միայն Վարդանն է, որ ոլոր-մոլոր է գալիս ու ցավալի մրմնջում. — «Ա՛խ, Հայաստան, Հայաստան»...

Ահա եկավ Սաթենիկը, մի բաժակ գինի ձեռքին, որ Վարդանի համար է բերում Հայաստանից:

Ոտներս ինձ քաշեցի, սրան ճանապարհ տվի: Գնաց, ներքև սկսվեցին նրանց փոխադարձ ողջագուրանքները, գուրգուրանքներն ու սրբազան ուխտերը...

Մին էլ հանկարծ թատրոնը թնդաց ծափերից, գլխիս վերև հայտնվեցին Նղիշեն — Աղամյանը ծեր Ծառուկին հենված:

— Ծո՛, ճանապարհ տուր...

Ոտներս դարձյալ ինձ քաշեցի, սա էլ ամացավ:

— Վարդա՛ն, իմ Վարդա՛ն, — մրմնջալով Ավարայրի դաշտն իջավ: Հենց դաշտն իջավ թե չէ, որ պիտի խաղա — սը՛սս... հասարակությունը ամեն կողմից սը՛ս արավ ու լռեց, պատրաստվեց: Էդ ժամանակ ես էլ ուղեցի պատրաստվեմ, որ լավ լսեմ ու տեսնեմ. վիզս որ ծռեցի, թեքեցի դեպի ներքև, անկաճոն դիրքի պատճառով՝ թուքս կատիկս թռավ թե ինչ՝ հանկարծ մի հազ բռնեց ինձ: Նս ցնցվում եմ ամբողջ մարմնով, ինձ հետ շարժվում ու ճռճում է ամբողջ դեկորացիան, բոլոր տախտակներն ու կրտավները — աչսիճքն բոլոր սարերն ու ժայռերը, և հակառակի նման էն ամենահանդիսավոր բուպին, թատրոնի խորին լռության մեջ: Թատրոնում ընդհանուր ծիծաղ բարձրացավ, գալերեան սկսեց աղմկել ու աղաղակել — բրավո... բիզ, կեցցեն հայոց քաջերը... և այլն և այլն:

Խեղճ Աղամյանը մնացել է քարացած, մեջ տեղը կանգնած: Վերջապես հազս դադարեց, ժողովուրդը հանգստացավ, նորից սը՛սս, նորից լռություն: Աղամյանը մի փոքր էլ սպասեց ու խաղաց: Գործողությունը վերջացավ: Վարագույրն իջավ թե չէ՝ ժողովուրդն սկսեց դրդալի ծափահարություններով Աղամյանին կանչել, իսկ Աղամյանը տեղից թռավ դեպի մեռելները կատաղած դռալով:

— Ա՛ն ո՞վ էր, ծո՛..., բայց ժամանակ չկա, էնտեղ կանչում են, վարագույրը բարձրացնում են: Գնաց: Նս խառնակ դրությունից օգտվելով փախա, ղիճվորական համազդեցությամբ հանեցի ու

փախա դեպի պարտերը: Ճանապարհին, դեպի բեմի ետևը եկող-ները հարցնում էին, թե էն ո՞վ էր, որ էնպես հազում էր ու աչքերն էլ բաց ներքև նայում: Ես մտածեցի, որ էս աչքերի բացն էլ քանի շեն իմացել — շուտով թողնեմ բեմական ասպարեզը, գնամ տուն:

Մյուս օրն էր թե մի երկու օրից հետո, պատմեցին, թե այժմ Ադամյանն էլ բարկացած չի, ծիծաղելով է պատմում էդ դեպքը և հարցնում էր, ուզում էր ինձ տեսնի: Ես գնացի, զարմանալի սիրով ու քաղաքավարությունը ընդունեց, մանավանդ երբ իմացավ Ներսիսյան դպրոցի աշակերտ եմ և ինչ պատճառով էի գնացել, իրեն գրքերից մինն էլ նվիրեց ի հիշատակ Վարդանանց պատե-րազմի ներկայացմանը և իմ կարճատև — բայց աղմկալի բեմա-կան գործունեության: Նրանից հետո մի քանի անգամ եղա մոտը:

Ինձ թվաց մի շատ քաղաքավարի ու քնքույշ, բայց հիվանդ մարդ, և, չգիտեմ ինչու, մենակ մարդ: Գուցե էն էր պատճառը, որ հյուրանոցում էր ապրում, չդիտեմ, բայց մենակ մարդ...

Այնուհետև երբ ավելի ու ավելի ծանոթացա նրա կյանքի հետ, նրա տառապանքների հետ, տեսա, թե մեր կյանքում ինչքան է հալածվել և մամուլից, հատկապես «Մշակից», որ նրան ոչ թե տանելի, այլ անտանելի տաղանդ էլ չէր ընդունում և դրա համար կովի էր մտել ռուսաց «Хавказ» թերթի հետ: Հալածվել է և մասնավոր մարդկանցից, և երբեմն էլ հալածանքների պատճառը եղել են զանազան կանանց պատմություններ: Առանձնապես նեղն է ընկել մի ռուս կնոջ պատճառով և մի շատ անախորժ դրությունից ազատվել է միայն իր բարեկամ գնդապետ Մելիք-Հայկազյանի միջամտությամբ: Եվ հետագայում, ասում եմ, երբ ավելի շատ ծանոթացա էս մենակ ու միշտ օտար մարդու կյանքի հետ, որին ավելի շատ գնահատել ու սիրել են նրանք, որոնց միանգամայն խորթ է եղել ինքը, որոնց նույն իսկ լեզուն չէր հասկանում ինքը, երբ վերահասու եղա, թե ինչ աշխատանքով ու ինչ բարեխրու-ճությամբ է նա իր դերերն ռադիոստանդարտիս եղել — և ամսական քանի-քանի դեր խաղալու պայման է կապելիս եղել նրա հետ հա-յոց թատրոնը պահող մարմինը, և թե նրան ծափահարողները ծա-փահարել են լուկ արտաքին փալից շլացած ըոպեաբար և լքել են մշտապես, այնուհետև նա դարձավ ինձ համար մի մշտական վիշտ, մի գեղեցիկ վիշտ, մի իսկական Համլետ, որ բարձր ձիր-քերով ծնվել էր մի շատ խեղդով մթնոլորտում...

Եվ խեղդվեց...

Իննսնական թվականների սկզբներին էր: Աշխարհահռչակ փտալացի դերասան Ռոսսին եկավ Թիֆլիս: Էն ժամանակ, ինչքան հիշում եմ, Թիֆլիսում բացի հայոց դերասանական խումբը՝ ուրիշ խումբ չկար: Հայոց խումբն էլ մեծ մասամբ կազմված էր սիրողներից հանդ<ուցյալ> Գևորգ Չմշկյանի գլխավորությամբ: Ես էլ էի սիրողների մեջ: Ռուս անտրեպրենյորը մեզ հրավիրեց Ռոսսուն դիմավորելու: Եվ ահա մենք, իբրև դերասանական խումբ դնացինք կայարան, Ռոսսուն ընդունեցինք ծաղկեփրնջերով ու երաժշտությունով: Ռոսսին մեզ հրավիրեց իր բոլոր ներկայացումներին: «Համլետի» ներկայացման գիշերն էր: Ամբողջ հասարակությունը անհամբեր սպասում էր վարագույրի բացվելուն, որ Ռոսսու Համլետը համեմատի Ադամյանի Համլետի հետ: Դուրս եկավ Ռոսսին, հսկա դերասանը — Դանիայի դժբախտ ու փիլիսոփա արքայադուռը: Հասարակությունը հափշտակված, շունչն իրեն պահած հետևում էր մեծ ողբերգուին: Գործողությունը վերջացավ: Վարագույրն իջավ: Թատրոնը դըրդաց միահամուռ ու անընդհատ ծափահարությունից: Ռոսսին ստիպված մի քանի անգամ բեմ դուրս եկավ՝ մինչև որ հասարակությունը հանդստացավ: Եվ հասարակությունը հանգստացավ թե չէ, նույնիսկ Ռոսսու թարմ խաղի ահագին տպավորության տակ գրեթե միաձայն արձակեց իր վճիռը.

— Սքանչելի է... Բայց Ադամյանին չի հասնիլ»:

Ես իմ կյանքում, թերևս երբեք ինձ էնքան հպարտ չեմ զգացել իբրև հայ, ինչպես էն գիշեր:

Բայց, աչսուամենայնիվ, չեմ կարող ասել՝ հպարտությո՞ւնս ավելի մեծ եղավ, թե՞ վիշտս...

Նա մեղանում շղնահատվեց, և անպաշտպան, անժամանակ գերեզման իջավ:

ԱԶԳԱՅԻՆ ՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ԽՆԴԻՐԸ ԵՎ Վ. Ա. ՂԱՅԱՆԸ

Լրացավ հինգ տարին: Հինգ տարի առաջ՝ մին էլ էսօրվան օրը՝ մեր Ղազարը մեռավ: Ի՞նչքան տխուր է հնչում, թե՞ Ղազարը, կամ ընդհանուրին հասկանալի ձևով ասենք՝ Ղազարոս Աղայանը մեռավ, և ի՞նչ զվարթ տրամադրություն է առաջ գալիս, երբ մտածում ես՝ թե նա կար: Բայց էսօր ես չեմ խոսելու նրա անհատական կամ գրական, հասարակական արժանիքի ու նշանակության մասին: Լավ կլինի էդ մասին մտածելն մեր տաղանդավոր դասախոսները և գոնե աշնանը կարողանային գլուխ բերել

էն գեղեցիկ գրական երեկույթը, որ Գրողների Ընկերությունը որոշել է նվիրել նրան և ետ է ընկել ձախորդ պայմանների պատճառով: Էդ երեկույթի հետ միասին կապված են և նրա երկերի լիակատար ժողովածվի հրատարակությունն ու նրա մահարձանի խնդիրը: Էսօր, երբ հրապարակի վրա է հայոց գրականության ազգային պաշտպանության խնդիրը, ես ուզում եմ առաջ բերել նրա կարծիքը էդ մասին: Էս կարծիքը ես հանում եմ մի տեսությանից, որ մահվան նախընթաց օրերում նա հանձնել է ինձ մի շարք ուրիշ թղթերի ու նամակների հետ: Ամբողջ տետրակը մի հոգվածի սևագրություն է, վերնագիրը «Տարրական ճշմարտություններ»¹: Ինչպես երևում է, հույս չունենալով, թե մեր թերթերում կարող է հոգվածն անցկացնել՝ մտադիր է եղել առանձին բրոշյուրով հրատարակելու:

Ասում է. «Չուզենալով ոչ ոքի դեմ բանակուիլ սկսել, մի քանի տողով ուզում եմ մի քանի տարրական ճշմարտություն հայտնել, ճշմարտություն, որ շատ է ոտնատակ տրվում ամեն տեղ և ամեն ժամանակ»:

Խնդիրը գրողների մասին է, թե պե՞տք է արդյոք, որ նրանք նյութապես ապահով լինին, թե ոչ:

Մտավոր և բարոյական զարգացումը՝ ամեն ազգի ու անհատի վերաբերությամբ՝ նյութական ապահովության արդյունք է: Տնտեսապես, ազքատ մի ժողովուրդ կարող չէ ոչ մտավոր և ոչ բարոյական բարձր զարգացում ունենալ: Ով որ ստիպված է իր օրական ապրուստի համար առավոտից մինչև երեկո աշխատելու, նրա համար կարող չէ գոյություն ունենալ ոչ գիր և ոչ գրականություն: Այս է պատճառը, որ զարգանում է ժողովրդի այն դասակարգը, որի համար ուրիշներն են աշխատում: Այս է պատճառը, որ սկզբում գիրն ու գրականությունը երկար դարերով ամփոփված են մնում մեհյաններում ու վանքերում: Այս է պատճառը, որ սկզբում, ու հենց մեր օրերում էլ, բարձրագույն ուսում ստանում են միայն արտոնված դասակարգի զավակները: Այս հանգամանքն անվայել է բանական արարածին, բայց էվոլյուցիայի օրենքով աշխարհս դեռևս այս դժբախտ հանգամանքի ստրուկն է:

Այս միևնույն օրենքով ժողովրդի լուսավորության դեկը երկրի իշխողների ձեռքին է լինում, որ ասել է հոգևոր ու մարմնավոր կառավարության, որով երկրի լուսավորվելու շափն ու հատկությունը կախված է լինում այդ կառավարությունների ձեռք ու հատկությունից: Մուսուլմանական աշխարհը այլ կերպ է տանում լուսավորության գործը, քրիստոնեական աշխարհը՝ այլ. տարբե-

րություն կա այդ կողմանն նաև կաթուղի ու բողոքական աշխարհ-
ներում, սահմանադրական ու միապետական աշխարհներում.
բայց ամեն տեղ և ամեն ժամանակ ուսումն ու գրականությունը
գտնվում է իշխողների խնամակալության տակ:

Ասյա օրինակներ բերելով՝ թե ինչպես Ռուսաստանում Պետ-
րոս Մեծն է դրել աշխարհիկ գրականության ու լուսավորության
հիմքը, հիշատակելով Յապոնիան ու էս կողմից դրվելով հունա-
կան ազգն ու նրա հայրենասիրությունը, թե ինչպես են սլաւո-
պանում իրենց ազգային գրականությունն ու կուլտուրան՝ անց-
նում է մեզ ու շարունակում է.

«Գրականություն ունենալու համար հարկավոր են գրականա-
գետներ: Արդյոք ունե՞նք մենք իսկական գրականագետներ, այն
նշանակությամբ, ինչպես այդ բանը հասկացվում է ամեն մի լու-
սավորյալ երկրում, ուր կան համալսարաններ, ակադեմիաներ և
զանազան ուսումնական ընկերություններ: Սրա պատասխանն է
մի խոշոր բացասական ՈՉ:

Մեր մեջ կան, այո՛, գրողներ, գրելու շնորհք ունեցողներ,
ինչպես և դերասաններ, բայց ինչ աստիճանի որ է մեր թատրոնն
ու թատերգությունը, նույնն են և մեր գրողներն ու գրականու-
թյունը:

Այսպես պետք է լինի ներդաշնակության օրենքով: Ան՝ատի
աճելությունը բոլոր անդամների մեջ հավասարապես է կատար-
վում, նույնն է և հասարակության աճելությունը և զարգացումը:
Եկեղեցի, ուսումնարան, թատրոն, գրականություն, ընկերություն-
ներ, բարեգործություն, և այլն, բնականապես պետք է իրար հա-
մասլատասխան լինեն ըստ զարգացման, ու հենց այդպես է մեր
մեջ ամեն ինչ, որ ընդհանուր ազգային է, որովհետև մեկը մյու-
սից կախումն ունի, ամենի մեջ սերտ կապակցություն կա»:

Նկատելով, որ անապահովությունը ազգի մտավոր և բարո-
յական զարգացման ծառայողների վերաբերությամբ ընդհանուր է,
Աղայանը կանգ է առնում մեկենասների ու նրանց տված նպաստ-
ների վրա: Ասում է՝ ես իմ կյանքումը չեմ տեսած և ոչ լսած, որ
մեզանում մի որևիցե գրականագետ առանց արտաքին օգնության
մի որևէ աշխատություն լինի տպագրած: Մխիթարյանների թե
գրական և թե նյութական հարստությունը մեկենասների տված
նպաստներովն է դիզված: Մեր ամենից հռչակավոր բանաստեղծ
Գամառ-Քաթիպան իր ծնվելու օրից սկսած մինչև մեռնելը նպաստ-
տի է եղել ենթակա: Բաֆֆու «Փունջերը»² մնացին տպարանում
փակված՝ տպագրության վարձը չվճարելու համար, վերջը կշեռքով
ծախվեցին մանրուք փաթաթելու համար: Եվ եթե Արծրունու³

տված վարձատրությունը չլինելու կամ Ալեքսանդր Մելիք-Հայկազ-
յանի պես մեկենաս չունենալու, նա վեպ գրելու հնարավորություն
չէր ունենալ և իր բեղմնավոր գրելը ամլության կմատնվեր: Արծ-
րունին ինքն էլ սկզբում իր հորից էր օժանդակություն ստանում,
հոր մահից ու քարվանսարան ձեռքից գնալուց հետո էլ նա չը-
քաշվեց ազգից օժանդակություն ուզելուց: Պռոշյանը իր «Հացի
խնդիր»⁴ վեպը գրել է հատկապես հացի խնդրի համար և տպագրել
է Արգար Հովհաննիսյանի արած օժանդակությամբ, անունն էլ
նրա համար է դրել «Հացի խնդիր», մի անուն, որ ուրիշ ոչ մի
կապ չունի վեպի բովանդակության հետ: Նույն երևույթը Ա. Ն-
րիցյանի վերաբերությամբ: Գալով իրեն ասում է. «Իմ առաջին
աշխատությունը⁵ Րաֆֆու «Փունջերի» օրն ընկավ դեռ նրանից
շատ առաջ, և այնուհետև ես ոչինչ չգրեցի, մինչև «Արարատի»
խմբագիր Նշանակվելու: Եվ այնուհետև էլ գրել եմ միայն այն ժա-
մանակ, երբ կողմնակի պարապմունք եմ ունեցել, բայց տարվա
մեջ մի փոքրիկ բան միայն և այն էլ ոչ ամեն տարի: «Աղբյուրի»
խմբագրատանը իմ գրելն ավելի բեղմնավոր եղավ, երբ ռոճիկ-
էի ստանում խմբագրից, բայց հենց որ դադարեցրեց նա իր ռո-
ճիկ տալը, ես էլ դադարեցի գրելը և սկսեցի ապրելու մի այլ ճա-
նապարհ փնտրել: Սակայն այլ ճանապարհով ապրելու անհաջո-
ղություն գտնելով՝ մնացի խեղճ, որի մասին հայտարարեց
«Մշակը», և բարի մարդիկ օգնություն հասցրին: Այդ ազնիվ բա-
րերարներիս հրապարակապես հայտնում եմ իմ խորին շնորհա-
կալությունը: Դրությունս շատ էր անելանելի, հուսահատությու-
նիցս ուզում էի զյուրովին երթալ: Այդ հուսահատության մեջ ձգե-
ցին ինձ բոլոր խավարամիտները խոսք մեկ արած: Այս մի ահա-
գին եղերերգություն է, եթե դրի առնվի: Ուրեմն գրչի հարազատ-
մշակները ոչ միայն դառն անապահովության են մատնված, այլ
շատ անգամ նաև հալածանքի են ենթարկված»: Ապա թե վերա-
դառնալով դարձյալ ընդհանուրին՝ Աղայանը շարունակում է.

«Քիչ առաջ ասացի, որ մենք իսկական գրականագետներ
չունենք, այսինքն չունենք գրականությամբ ապրող դասակարգ-
ներ գրողները կողմնակի պարապմունքով շատ թե քիչ ապահով-
ված մարդիկ են, և այդ է միայն որ հնար է տալիս նրանց գրե-
լու: Այս հանգամանքը այն ամենավատ կողմն ունի, որ կրթվող
երիտասարդներից ոչ ոք մտքովն անգամ չի անցկացնում ազգա-
յին գրականությանը նվիրվելու: Համալսարան մտնողը, որքան էլ
գրողի կոչում զգա իր մեջ, մտքովն անգամ չի անցկացնիլ գրա-
կան բաժինն ընտրելու, ապագայում իր ազգային գրականությանը
նվիրվելու համար: Նա ամենից առաջ մտածում է, թե որ բաժնից

:(Փակտւտետից) դուրս եկածներն են ավելի ապահով վիճակ ունենում: Եվ ինչո՞ւ պետք է այդպես շփաթեմ, քանի որ հայ գրականությունից նա չի կարող ապրուստի հուշս ունենալ: Ես չեմ ասում, որ այդ համալսարանականը անսպասելի բանաստեղծ կամ վիպասան լինի, այլ հայերեն դրող հայ գիտնական: Եվ ինչո՞ւ չունենք: Որովհետեւ մեր ներկա մտավոր անդաստանը կարող չէ սնուցանել իր մեջ մի այդպիսի մարդու իր դրավոր աշխատանքով: Բայց եթե այդ մարդը ապահովութուն ունենա ազդի կողմից, կարող է մեր մեջ ապրել, մեզ ուսումնասիրել և մեզ ինքնաճանաչության բերել»:

Էստեղ ընդհատում եմ իմ հավերժացած մեծ ընկերոջ խոսքը և ակամայից ուշքս կենտրոնանում է իրեն վրա: Մի ժամանակ կարդացել եմ Բաֆֆու մի նամակը, որի մեջ դանդաղում է մեր նշանավոր հրապարակախոսներից մեկին և հենց նույնիսկ նրա դեմ, թե մինչդեռ իրեն զրկածքներով ուրիշները կարդալ են սովորում ու զարգանում՝ իրեն սեփական երեխաները մնում են մի ետ ընկած գյուղում անուսում ու տգետ, ուրիշներն էլ կարծում են, թե ինքը անտարբեր ու անսիրտ ծնող է, մինչդեռ ճշմարիտն էն է, որ ինքը միջոց չունի և չի կարող քաղաք բերել, պահել և ուսում տալ իր զավակներին...

Մի օր, մի մտերմական զրույցի ժամանակ նույն դանդաղ արավ Աղայանը, թե մինչդեռ մի ոռոս Շորադյալ (Շիրակ), մյուս ոռոս Ղարաբաղ՝ օր ու գիշեր անդադար աշխատում էի, ուսումնարաններ էի բաց անում, որ իմ ազգի երեխանքն ուսում առնեն, լուսավորվեն, մյուս կողմից էլ մանկավարժական հոգվածներ և մանկական երգեր ու հեքիաթներ էի գրում, որ նրանց ուսումն ու կրթությունը հարադատ լինի, առողջ ու կատարյալ՝ իմ երեխաները մնացին գյուղումը՝ անգրագետ, անուսում, տգետ ու խավար, և իմացողներն ու տեսնողներն էլ վրեժ ծիծաղեցին, թե տեսեր՝ Աղայանը խալիս երեխանցը ուսում է տալիս, իր երեխանցը թողնում անուսում. փոխանակ ամաչելու և մտածելու, թե մենք ենք մեղավոր, որ նրան միջոց ու հնարավորություն չենք տալիս և չենք պահում ոչ իբրեւ մանկավարժի, ոչ իբրեւ գրողի:

Եվ, հիրավի, Աղայանի առաջին երեք երեխաները ուսումնարանի երես չառնան:

Խոսակցության վերջում գրելիք նշութերի մի երկար ցանկ առաջ բերեց՝ էլ սյուն, էլ վեպ, էլ դրամա—մի խոսքով գրական ամեն սեռի ու ամեն տեսակի բան, թե՛ ես բոլորը պետք է գրեի, բայց գրելու հնարավորություն չունեցա, հիմի կտակում եմ, որ դու գրես: Ես շատ ծիծաղեցի ու հայտնեցի, որ էդ ապրանքիցը ես

էլ շատ ունեմ: Ինքն էլ լավ գիտեր, իհարկե, ինչպես որ իրենց ցուցակն էլ ինձ շէր անծանոթ:

Եւ էսպես՝ Աղայանն էլ եղաւ մեր խանգարւած գրողներից մինը: Շատ քիչ բացառութեամբ նրա գրվածքներն էլ ունեն ոտի վրա աշխատողի, աշխատակից գրողի գործի բոլոր նշանները:

էդ կողմից մեր գրականութեան մեջ բացառություն է կազմել թերևս միայն Գ. Սունդուկյանը, որ գիրքով պաշտոնյա էր ու ապահով մարդ և կարող էր երկար ու բարակ նստել և թե լեզու մը շակել, ոճ մշակել, թե տիպեր: Էդ է գլխավոր պատճառը, որ «Պեպոն» է թե՛ ոճի և թե՛ կերտվածքի կողմից անաղարտ ու կուռ գործը, թեև Աղայանը ավելի շատ էր հմուտ հայոց լեզվին ու նրա բարբառներին, ավելի ճոխ երևակայություն ուներ և ոգևորության ավելի խոր ու լայն թափ:

Եւ նշանակելին ո՞րն է: Էն, որ Սունդուկյանը կյանքում էլ միշտ մնաց առանձին, երբեք չեղաւ հայ գրողների հետ ու նրանց շրջանում ոչ մի ընկեր չունեցաւ: Ամեն անգամ, երբ էս կամ էն առիթով հայ գրողների ցանկը կազմում էինք՝ միշտ մոռանում էինք Սունդուկյանին, միշտ վերջն էինք հիշում ու վերևը գրում: Անթիվ ու անհամար դեպքերի մեջ ես չեմ հիշում մի դեպք, որ ուրիշ կերպ լինի եղած: Միշտ սկսում էինք՝ Պոռչյան, Աղայան, դնում մինչև ներքևը, վերջը Սունդուկյանի անունը հիշում ու դրնում գլխին:

Այո՛, սա բացառություն էր, և էս բացառությունը շատ բան է ասում: Էն է ասում, ինչ որ ասում է Աղայանը, թե մի ժողովուրդ որ ուզում է գրականություն ունենա, պետք է իսկական գրողներ ունենա, գրականությունը նվիրված մարդիկ ունենա ու նրանց կարողանա պահել իրենց գործի վրա:

Մեզնից ոմանք կարծում են, թե գրողների գրվածքները տրպազրելով ու վաճառելով, տարածելով կարելի է էդ նպատակին հասնել:

Սխալվում են:

Դա ցավին կօղնի միայն մասամբ: Եւ ավելի շատ կնպաստի շատ գրելու գործին. բայց գրականությունը քանակով չի գրականություն, այլ որակով, և գրողը նրանով չի նշանավոր թե ինչքան է գրում, այլ թե ինչ բան է գրում: Լավագույն գրողներից շատերի գրական գործերը եթե հավաքեք թեկուզ իր գործունեության վերջին շրջանում և տպագրեք ու վաճառեք՝ դարձյալ նրանց համար ապրուստ չեն դառնալ, մանավանդ փոքրիկ ժողովուրդների մեջ. էն գրական գործերը, որ ապագայում շատերի համար են ապրուստ դառնալու և իրենց ազգերի համար էլ հոգեկան կյանք

ու հարստութիւն: Եվ իմաստուն ու հասուն ազգերը իրենց ունեցած տաղանդների վրա ինչքան էլ առատ-առատ ծախսեն, լավ են իմանում, որ այսուամենայնիվ շատ էժան գնով շատ թանկ բան են ձեռք բերում:

ՊԵՏԻ Է ԸՆԴՈՒՆՆԵԼ

Մեծ պատերազմի աղետից չափիցը վեր մեծ բաժին հասաւ մեզ, և աղետն էլ տեսակ-տեսակ. կոտորած, ավերած, գաղթականութիւն, բռնաբարութիւն:

Այո՛, և բռնաբարութիւն, գրեթե ամեն տեղ ու ամեն կողմից, ամբողջ Տաճկահայաստանում ու պատերազմի բոլոր սահմաններում: Ու բռնաբարութեան հետեւանքով հազարավոր հայ այրի կանայք ու աղջիկներ էսօր կանգնած են մի շատ ծանր դրամայի առաջ, — ապօրինի երեխաներ են ծնելու, այսինքն նոր ու անվերջ տանջանքներ իրենց համար: Մի տանջանքից հետո պիտի ընկնեն մյուս տանջանքի մեջ, մի հալածանքից հետո մյուս հալածանքի մեջ:

Եվ ահա մեր առջև կանգնում է հարկի ու օրենքի խնդիրը: Եվ որովհետեւ արտակարգ ժամանակներն ու արտակարգ դրութիւնները արտակարգ վերաբերմունք են պահանջում, որովհետեւ «հարկ զօրէնս լուծանէ» — պետք է անհապաղ թեթեացնել էդ անծայր դժբախտների ճակատագրի ծանրութիւնը: Հայոց նկեղեցին պետք է միջնորդութիւն հարուցանի պատշաճավոր իշխանութեան առջև՝ օրինավոր ընդունել տալու նրանց զավակներին և ինքն էլ ընդունի իր մայրական գիրկը: Ինչքան շուտ՝ էնքան լավ:

ՄԻ ԵՐԿՈՒ ԽՈՍԻՔ ՍԵՐԲ ԺՈՂՈՎՐԴ <Ա.ԿԱՆ> ԷՊՈՍԻ ՄԱՍԻՆ

Եվրոպայում սլավոն ժողովուրդների մեջ ավելի ուշ է զարգացել գրականութիւնը, էդ պատճառով էլ ավելի երկար ժամանակ նրանց մեջ է կենդանի մնացել ժողովրդական բանահյուսութիւնը: Սլավոնների մեջ էլ ամենից լավ պահել ու զարգացրել է իր էպոսը սերբ ժողովուրդը, որ, սլավոնագիտների կարծիքով, թեւեւ ենթարկվել է թյուրքերի քաղաքական ծանր լծին, բայց ազատ է մնացել էն երկարատեւ հասարակական ստրկութիւնից, որին ենթակա են ելել ռուսն ու լեհը*) ճորտատիրական կարգի պատ-

*) Բնագրում՝ լեհացին:

ճառով և աղնվականության ճնշումի հետևանքով, որ հազար անգամ ավելի սպանիչ ազդեցություն է արել, քան ամեն քաղաքական լուծ ու ճնշում: Եվ սրանից է, որ ռուսական ազգային էպոսի (Сказание) մասերն էլ կենդանի են մնացել ավելի երկրի հյուսիսային ծայրերում, ուր ճորտատիրության օրենքը չի հասել:

Սերբ ժողովրդի էպոսը չորս շրջան ունի.

1. Հնագույն կամ դիցաբանական երգերը, 2. Կոսովյան դաշտի երգերը, 3. Արքայազուն Մարկոյի երգերը և 4. Նոր ժամանակի երգերը:

Սերբիական էպոսի մեջ վառ ապրում են նախաթյուրքական շրջանի և թյուրքական տիրապետության շրջանի հիշողությունները, պատմական դեպքերն ու հերոսները:

Էդ հերոսներից մինն է Վուկաշին թագավորը, որ ընկավ թյուրքերի ձեռքից: Ընկավ և նոր կազմակերպվող, ջահել Սերբիան, սակայն ընկավ վերստին կանգնելու կյանքով ու տենչանքով լիքը:

Ահա էս Վուկաշինի որդին է սերբիական էպոսի մեծագույն հերոսը — Մարկոն, որ հանդիսանում է սերբ ժողովրդի ազգային նվիրական զգացմունքների ու առարինությունների մարմնացումը, նրանց Սասունցի Դավիթը:

Սերբերը սկզբներում թյուրքերին հաշտ աչքով էին նայում, նրանցից չէին սպասում էն շարիքները, ինչ որ տեսան հետագայում, դրա համար նրանց ազգային հերոսն էլ, էպոսի մեջ, իբրև էդ մոմենտի ու վերաբերմունքի արտահայտություն՝ համարվում է սուլթանի հոգևորդին, սուլթանն էլ նրա հոգեհայրը:

Բայց կարճ ժամանակից հետո թյուրքերը սկսում են իրենց անտանելի ճնշումները... գեղեցիկ կանանց ու տղերանցը հավաքել, սերբերին արգելել զենք կրելը, ձի նստելը, կանաչ զգեստ հագնելը, ծանրաբեռնում են ամեն տեսակ հարկերով ու տուրքերով, զզվեցնում ու զայրացնում են ժողովրդին, և ահա հոգևորդին դուրս է գալիս հոգեհոր դեմ:

Էպոսի մեջ դա արքայազուն Մարկոն է, իսկ հետագայում էն սերբ հայդուկներն էին, որոնք՝ իրենց սեփական ուժերի վրա դրած իրենց փրկության հույսը՝ դուրս եկան իրենց լեռներն ու հայտառարեցին՝ միանգամայն ընդմիջտ թյուրքի դեմ: Եվ որովհետև

միանգամ ընդմիջաւ թյուրքի դեմ վեր էր կացել և Ռուսաստանը ու ծանր հարվածներ էր տալիս թշնամուն, դրա համար Ռուսաստանն էլ է մտել սերբիական ազգային էպոսի մեջ^{*}):

XVII դարում մի անգամ Սերբիան կարողացավ թյուրքերից ազատվել, բայց եվրոպական պետութիւնները նրան նորից հա-
տվին սուլթանին, և էսպես տեւց մինչև վերջին ու վերջնական
ազատագրումը՝ 1878 թվականի ռուս-թյուրքական պատերազմից
հետո, մի պատերազմ, որը, ինչպես և այժմյան մեծ պատերազմը՝
Սերբիայից սկսվեց:

Ազգերի էպոսների հերոսները սովորաբար ընդհարվում են
իրենց ծնողների հետ ու ընկնում են նրանց անեծքի ծանրութեան
տակ: Էդ ընդհանուրի ճակատադրից չի խուսափում և սերբիական
Մարկոն:

Մարկոյին առաջարկված է լինում դատ տեսնել՝ մի կողմից
իր հոր ու հորեղբայրների, մյուս կողմից արքայազուն Ուոռշի
միջև: Մարկոն կողմնապահութիւն չի անում, դատը տեսնում է
աստուծով ու վճռում է Ուոռշի օգտին: Զայրացած հերն անիծում
է նրան, դուժելով՝ թե քանի կենդանի է՝ թյուրքի սուլթանին ծա-
ռայի, մեռնի անժառանգ, մեռնելուց հետո էլ ոչ դադաղ ունենա,
ոչ գերեզման: Իսկ շնորհապարտ Ուոռշն օրհնում է, թե՛ քանի
արեւն ու լուսինը կան՝ Մարկոն առաջին կտրիճը մնա աշխարհի
երեսին: Եվ ոչ մեկի խոսքն էլ գետնին չի մնում. կատարվում են
թե՛ Ուոռշի օրհնանքը, թե՛ հոր անեծքը: Մարկոն միշտ մնում է
առաջին կտրիճը, սակայն միշտ էլ անտուն ու անտեղ, անհող ու
անհայրենիք, մի օր Պրիլեպում իր Եփրոսիմն մոր հետ է ապրում,
մյուս օրը Ստամբուլ է հայտնվում, երրորդ օրը Սրաբիայի սահ-
մաններում, թափառական ու շարունակ ծառա թյուրքի սուլթանին:
Վերջն էլ մեռնում է անժառանգ և մնում է մի սարի ծերի՝ երկար
ժամանակ անթաղ ու անգերեզման:

ՌԷՂԻՂ ԶԱՆԱՊԱՐԱՐ

Մայիսի 11-ին Մոսկվայի Մեծ թատրոնում մի նշանավոր ժո-
ղով է գումարվել, ուր հանդես են եկել մի շարք ռուս հռչակավոր

^{*}) Անցյալ տարի էդ երգի թարգմանութիւնը տվինք՝ ժողովրդի ցարի ըն-
ծաներն ու սուլթանի փոխընծաները: Հ. Թ.:

ակադեմիկոսներ, պրոֆեսորներ ու դոկտորներ: Թուրքը միաձայն իրենց ճառերում Ռուսաստանի հիմնական դժբախտությունը որոնում ու դանում են եռամյակային մեջ, որի մեջ սլահում էր հին բռնապետական կառավարությունը:

Առանձնապես խոր տպավորություն են արել Ն. Մորոզովի և Մաքսիմ Գորկու ճառերը:

— Ազատությունը դեռ ամեն բան չի, և դեմոկրատիան դեռ ամեն բան չի, ասել է Ն. Մորոզովը, նշանավոր հեղափոխականը, Շլիսելբուրգի 23-ամյա կալանավորը: Նախնական վայրենին էլ ուներ անսահման ազատություն: Նա, ամշուշտ, ամենաազատ դեմոկրատն էր: Բայց նրա բնակավայրում կատարած պեղումները երևան են հանում մարդկանց կերած ոսկորների կույտեր: Հսպես էր տոնում իր տոնը հին ազատ դեմոկրատը — իր մերձավորին ուտելով: Մարդակեր էր նա:

Ջի կարելի անգուցյն բաղմությունը դարձնել անսխալական աստվածություն: Փառք ու պատիվ բանվորի կոշտացած ձեռքերին, փառք ու պատիվ և ռուսական մեծ ինտելիգենցիային, որի դադափարներով վերափոխվում է Ռուսաստանը:

• Առանց գիտության ու կուլտուրայի մենք՝ հսպես մնալով՝ դեռ երկար ժամանակ վայրենի կմնանք:

Ավելի խորն է ցնցել Մաքսիմ Գորկու ճառը, որ մի կրակոտ ջատագովություն է գիտությանը: Նա եղած ազատությունը անվանում է արտաքին ազատություն. ասում է հոգեպես դեռ ստրուկ ենք: Հոգեկան ստրկությունից մեզ միայն գիտությունն է ազատելու:

Որոտընդոստ ծափերի մեջ իր խոսքը վերջացնելով՝ առաջարկել է հիմնել գիտության ինստիտուտ 1917 թ. փետրվարի 27-ի հիշատակին: Տեղն ու տեղը տվել է իր հասցեն, որ դործին օգնել ուղղները իրենց օգնությունը իրեն հասցնեն:

Մի դարմանալի զուգադիպությամբ հենց էս միևնույն օրը, մայիսի 11-ին նշանակված էր Հայ Գրողների Ընկերության փակ երեկույթ, ուր ես մի համառոտ զեկուցումով պետք է ցույց տայի մեր գրականության ու գեղարվեստի խեղճությունը և գիտության կատարյալ բացակայությունը, որ մենք արտաքուստ ազատվելով,

հոգեպես մնում ենք ստրուկ և պիտք է խորհրդածիւնք Հայոց Համալսարանի ու Հայոց Ակադեմիայի մեծ կարեւորութեան մասին: Էնպես պատահեց, որ էդ օրը դահլիճը բռնեց հայ ուսուցչական համագումարը և, զեկուցում կարդալու փոխարեն, նույն խեղճութեան ու հոգեկան ստրկութեան մասին ես ստիպւած էի շատ ավելի սեղմ շեշտել Հայ ուսուցչական Համագումարի առջև իմ ողջունի խոսքի մեջ՝ իսկական, ներքին ազատութեանը սկնկայելով ազատ պարտքից ու ճշմարիտ լուսավորութեանից:

Այո՛, մենք շատ ավելի ենք ետամնաց և ավելի խոր էլ պիտի գգանք մեր հոգեւոր ստրկութեանը, ավելի ուշագիւր էլ ախանջ դնենք աշխարհքի առաջավոր ժողովուրդների ու նրանց լավագոյն զավակների կողին, հետեւենք նրանց, հիմնենք ու աղբւրին պաշտպանենք Հայոց Համալսարանը, Հայոց Ակադեմիան, զարգացնենք ու ծավալենք գիտութեանը, գրականութեանն ու գեղարվեստը մեզանում: Եվ մենք ամեն կողմից ընդունակ ենք էս բարձր նպատակներին հասնելու, լավագոյն աղբերի բարձրութեանը հասնելու, իսկ էս ամենին հասնելու համար արդեն ճանապարհը բաց է մեր առջև, ուղիղ ու պայծառ:

1917 28/Ⅴ

ԳՐԱԿԱՆ ԵՐԵՆՈՒՆԵՐ

Ինչքան ավելի ենք առաջ գնում՝ էնքան ավելի ենք նկատում ու համոզվում, որ աղջամուղջի ու անգիտութեան ճանապարհով ենք գնում և շիտակ ու անսայթաք առաջ դնալու համար մեր ձեռքին լապտեր պիտի ունենանք: Ամեն մի ժողովրդի համար բնութեան ու մարդկութեան ճշմարիտ ծանոթութեան հետ միասին՝ իր աղբային ինքնաճանաչութեանն է իր ճանապարհի մթնում լույս տվող լապտերը: Մովի մեջ խարխաւողը միշտ կնթակա է գլխի վրա դանադան անդունդների մեջ գլորվելու վտանգին: Եվ մի անդունդից դուրս գալուց հետո՝ դեռ չի նշանակիլ, թե այժմ ուղիղ կերթա: Ո՛չ. դա խրատվելու բան չի և ոչ էլ հանդիմանելու:

Մարդը առաջը չի տեսնում, ի՞նչ պիտի անեք: Էնպես էլ ժողովուրդը առաջը չի տեսնում. ի՞նչ պիտի անեք...

Ո՛չ մարդն է մեղավոր, ո՛չ ժողովուրդը: Եվ միայն շարերը կարող են լուկ շարությունով բացատրել էս տեսակ թշվառ ու արգահատելի մի վիճակ:

Հայ Գրողների Ընկերության վերջին գրական երեկույթին պ. Մանուկ Աբեղյանը՝ հայոց հին բանաստեղծության ելևէջները, ուրախ ու տխուր էջերը բացատրելիս՝ մերթ-մերթ խորասուզվում էր Հայոց պատմության մեջ, ցույց էր տալիս, թե ի՞նչքան է հին էս ահռելի պատերազմը, որ էսօր վարում է հայ ազգը, թե սրանից ավելի մեծ աղետներ են տեղի ունեցել մեր հողի վրա, և առաջ էր բերում պատմական դարհուրելի փաստեր:

Սեփական, ազգային կյանքի էս գրեթե կատարյալ անգիտությունը, էս համատարած անգիտությունը մի շատ ցավալի վիճակ է, որից մենք դուրս պետք է գանք վերջապես, ինչ ուզում է լինի: Եվ ինչքան ավելի շուտ դուրս գանք, էնքան ավելի շատ կշահենք:

Իսկ թե ինչ ճար ու ճանապարհ կա էս մոլթն ու տխուր դրությունից դուրս գալու՝ էդ արդեն ջաղացի ճանապարհի նման հայտնի է ամեն մի հաց ուտողի:

Թերևս վիճելի է, թե վաղը կամ մյուս օրը ինչ քաղաքական վիճակ ենք ունենալու, բայց որ մեղանում սկսվելու է շատ վաղուց ի վեր շեղած մի կուլտուրական-ազգային ուժեղ շարժում՝ դո՛ւն ես էդ համարում եմ անվիճելի: Եվ մենք հենց էսօր էլ շատ հնարավորություններ ունենք կուլտուրական մեծ նվաճումներ ա-նելու և մեր ընդհանուրի բարոյականը, հոգևորը, մտավորը բարձ-րացնելու: Էդ միջոցներից մեկն էլ հրապարակական դասախոսու-թյուններն ու գրական երեկոներն են: Հրապարակական դասախո-սությունը, գրական երեկոն դպրոց է մեծերի համար: Պետք է աշխատել, որ էդ դպրոցը, էդ բարձր բեմը չդառնա թամաշի ու լուկ ժամանցի տեղ: Էդ բեմից մեր պատրաստված ու խոսքի ըն-դունակ մարդիկ պետք է խոսեն մեր ժողովրդի, մեր երիտասար-դության, մեր ինտելիգենցիայի հետ: Խոսեն՝ ոչ թե ճառեր, նը-րանց զգացմունքները հուղելու համար, այլ խաղաղ, օբեկտիվ, գիտական, քննադատական լուրջ վերլուծումներով ու խորասու-զումներով տանեն դեպի ազգային պայծառ ինքնաճանաչությունը և ընդհանուր զարգացման ընդարձակ հորիզոններ բաց անեն:

Վերին աստիճանի ուրախալի երեկույթ է, որ մեր մեջ մի դե-ղեցիկ հասարակություն արդեն հաստատ բռնել է էս ճանապար-հը ու սերտ կապվել Հայ Գրողների Ընկերության գրական երեկո-ների հետ, ու՝ ինչպես դասախոսություններին դահլիճն է լցնում, էնպես էլ գավառներից է կենդանի արձագանք տալիս:

Պետք է ժավալել ամեն տեղ, և շատ ժամանակ չի անցնի՝

մեր աչքով կտեսնենք ու կհամոզվենք, թե էսքան հեշտ միջոցներով էլ կարելի է հասնել ցանկալի հետևանքների: Եվ արդեն մեր կենտրոնական ու զավառական քաղաքների գրական ու գրասենյորջանները էս լուսավոր գործունեության մարտնչական ավանգարդով ու կապով են իրար հետ:

Պետք է ծավալել ամեն տեղ:

ՀԱՅՈՑ ԳՐԱԿԱՆ ԼՆԶՎԻ ԽՆԴԻՐԸ

(Նոյեմբերի 25-ին Հայ Գրողների Ոսկերության երկույթին կազմակերպված զեկուցումը)

Ամեն անգամ, երբ մեզանում բարձրանում է հայոց գրական լեզվի խնդիրը՝ արտասովոր հետաքրքրություն է առաջ պալիս մեր մտավորական խավերում, մանավանդ գրական ու դպրոցական շրջաններում:

— Ի՞նչն է սրա պատճառը:

— Սրա պատճառն էն է, որ դեռ վերջնականապես չի կազմակերպված հայոց գրական լեզուն, դեռ շատ վիճելի խնդիրներ ու խախտող կողմեր ունի իրեն մեջ: Իսկ դպրոցն ու գրականությունն ուրիշ բան չեն, եթե ոչ՝ ամենից առաջ լեզու:

Լեզուն է ամեն մի ժողովրդի ազգային գոյության ու էության ամենախոշոր փաստը, ինքնուրույնության ու հանճարի ամենախոշոր դրոշմը, պատմության ու հեռավոր անցյալի կախարհական բանալին, հոգեկան կարողությունների ամենաճոխ դանձարանը, հոգին ու հոգեբանությունը:

Եվ շատ էլ չէին սխալվում հներում, եթե լեզու ասելով ազգ էին հասկանում:

Բայց ես չեմ մոռնելու ինձ համար անմատչելի լեզվաբանության մեջ: Էդ մասին մոտիկ առաջիկայում մեր լեզվագետները կխոսեն:

Ես չեմ կանգնելու նաև հայոց լեզվի վրա: Դրանից էլ կխոսեն մեր հմուտ հայկաբանները:

Ոչ էլ մեր գրական լեզվի զարգացման տեսությունն եմ անելու և կամ անդրադառնալու եմ դրաբարի ու աշխարհաբարի կըռվին, որ վաղուց վերջացած է արդեն:

Աշխարհաբարի ու գրաբարի կռվին հաջորդել է նոր խնդիր.— թյուրքահայ ու ռուսահայ գրական լեզուների խնդիրը, էս գրական լեզուների և ժողովրդական բարբառի հարաբերության և լեզվական փոխառությունների խնդիրը, ուրիշ խոսքով՝ դրված է մեր գրա-

կան լեզուն վերջնականապես մի ճանապարհի վրա հաստատելու՝ միանգամ ընդմիջտ նրա բնավորությունն ու սահմանները որոշելու խնդիրը:

Ահա էս խնդիրներն են ես թեթևակի շոշափելու էս գիշեր և առաջարկելու մեր ավելի կարող մարդկանց քննությանը:

Եվ եթե համարձակվել են տեղ-տեղ լեզվագիտության սահմանները թևակոխել և առաջադրել էս կամ էն հայացքը՝ բոլորը հանել են զանազան լեզվագիտական գրվածքներից և բառարաններից, հարկավ՝ էնպես ու էն շափով, ինչպես ու ինչ շափով որ գտել են առողջ իմ տեսակետից և հարմար իմ հայացքին ու գրական ճաշակին:

Ամեն մի տղւյի կուլտուրական զարգացման ընթացքում նրա կենդանի լեզվի ճշուղներից մեկը, մի որևէ բարբառ, մի որևէ պատահական պատճառով՝ կամ եկեղեցու լեզուն հանդիսանալով, կամ գիտության, կամ վաճառականության, կամ մի արտասովոր մեծ գրողի երկի լեզուն—տարածվում է ավելի ընդարձակ շրջաններում և հետզհետե իր մեջ առնելով ու ամփոփելով մնացած բարբառների կենսունակությունն ու հարստությունը՝ ամենուրեք ընդունվում, սիրվում, տիրում է ու դառնում է ընդհանուր ազգային գրական լեզուն:

Սակայն, ինչպես բարբառների, էնպես էլ գրական լեզվի՝ թե ստուգաբանությունը (էտիմոլոգիա), այսինքն բառի կազմությունն ու փոփոխությունը—խոնարհումն ու հոլովումը, հնչյունն ու շեշտը, և թե լեզվի շարադասությունը, համաձայնությունը (սինտաքսիս), այսինքն բառերի ու նախադասությունների հարաբերությունը՝ անաղարտ ու մաքուր չեն ոչ մի լեզվի մեջ:

Ժողովուրդների անմիջական հարաբերության հետևանքով, կամ գրականության ու կուլտուրայի միջոցով՝ լեզուներն անգուղար իրարից փոխառություններ են անում:

Անցյալից մնացած ու հնացած, քարացած ձևեր են պարունակում ու պահում իրենց մեջ և նույնիսկ հասարակ սխալներ են ընդունում ու սրբազործում:

Էս ամենն ամենամեծ շափով կատարված են ու էսօր էլ կատարվում են մեր լեզվի մեջ, մանկական լեզվից, բացականչություններից, հնչյունից ու շեշտից սկսած մինչև բառական ու ոճական փոխառությունները և մինչև համաձայնությունը:

Էդ ազդեցությունների պատճառով իրարից տարբերվում են ոչ միայն մեր գավառաբարբառները, այլև մեր լեզուն գրական լեզուները:

Էնպես որ, ասենք.— եթե մի հայ ասում է գիր գրեցի, տար-

քեր տառադարձության պատճառով, գ—կ հնչելով՝ արտասանում է կիր կրեցի, և մյուս հայր նրան սխալ է հասկանում, կարծում է կիր է կրել:

Եթե մեկն ասում է՝ կուղեմ քեզի դաս մը տալ, գ—թ է հնչում, և մյուսը կարծում է թե իրեն թաս է տալու:

Եթե ուզում է ասել.

Դայլ մը մոտեցաւ ինձի,

Ասում է. — Դայլ մը մոտեցաւ ինձի... և այլն:

Եվրոպական բարոնն էլ էսպիսով, Կիլիկյան շրջանից, Կիլիկիայից անցնելով, դարձել է պարոն ու պարոն. էլ գործ ենք ածում մինչև էսօր:

Բառական ու ոճական փոխառություններին հո էլ թիւ ու համար չկա, հնից սկսած մինչև պարզ օտարաբանությունները կամ հասարակ սխալները:

Օրինակ. հենց էսօր թե՛ խոսակցական լեզվի, թե՛ դրականության մեջ սովորական են էս տեսակ ակնհայտնի ոտաբանություններ.

Ես ձեր կարծիքը բաժանում եմ:

Նրա մոտ ձայն չկա:

Երևակայեցեք ձեզ.

Հրացանից արձակեցին.

Գետի ետևում...

Եվ այլն, և այլն:

Լեզվական փոխառությունները երբեմն էնպես են կատարվում, որ լեզուն որդեգրում է բառը, տալիս է իրեն բառակազմութունը, իր հնչյունն ու շեշտը, հալում, ձուլում է իրեն մեջ: Ինչպես, օրինակ, ռուսական *самовар* բառը, որ թե շինական կուլ-տուրայի պատմությունից, թե ճանապարհորդների վկայությունից հայտնի է, որ դա շինական մի անոթ է, կոչվում է սմովար: Ռուսները վերցրել են, իրենց բառակազմությունը տվել, դուրս է եկել *самовар*, մենք էլ թարգմանել ենք ինքնասու:

Էդպես էլ մեր վառողը, որ թուրք-թաթարական բարոյի հետ միևնույնն է: Մեր պնդուկը, որ թուրք-թաթարական ֆնտղն է: Կամ թիլանալ բառը, որ գործ են ածում մասնավոր թիֆլիսեցիք և ասում են հատկապես իրենց կոտրատվող երեխաներին կամ աղջիկներին, մենք հասկանում ենք թուլանալու մտքով և հաճախ հենց էնպես էլ ասում ենք—թուլանում է: Մինչդեռ Հնդկա-ռուս բառաբանում թիլլանալ—հնդկերեն կնշանակի կոկետություն, *кокетство*, *жеманство*:

Երբեմն էլ փոխ առած և բնաշխարհիկ բառերը ժողովրդի լեզվի մեջ մնում են անջատ ու որոշ, ճիշտ էնպես, ինչպես ձեթն ու ջուրը՝ ածած մի բաժակի մեջ։ Սրանից էլ առաջանում են է՛ն երկբարբառ բառերը, որոնցից մինը սովորաբար օտար, եկամուտ բառ է, մյուսը նրա թարգմանությունը։ Օրինակ.

Ասում ենք.

Շենք ու շնորհք։

Էս շենքը ոչ մի կապ չունի սովորական շենքի, շինություն հետ, արևելյան լեզուների մեջ, օր. հնդկերեն, ասորերեն, կնշանակի սիրուն, գեղեցկատես։ Եվ ահա՝ ասում ենք՝ շենքով-շնորհքով մարդ է։

Կամ ասում ենք.

Սուրբ ծեփ, որ սխալ ձև է, ճիշտը ժողովրդականն է—սուփ ծեփ։

Ծեփը հայերեն ցայգն է, արշալույսը։ Սուփն էլ դարձյալ արշալույսը, բայց արաբերեն ու հնդկերեն։

Էդպես էլ՝ բար ու պտուղ,

Աղի—լեղի (աղու և ճիշտը),

Հալա—դեռ,

Պեռ քար և այլն։

Էս օրենքը էնքան է հաստատ, որ սրանով կարող ենք վաղուց մեզ համար պահված ու բանալիները կորցրած շատ դռներ բաց անել։

Քարտեզի վրա եթե կարդում եք озеро Нурь гел.

Թարգմանեցեք և դուրս կգա.

Озеро— ոռոտերեն լիճ։

Նոուր կամ Նուր — մոնղոլերեն լիճ։ Գյուլ — թուրք-թաթարական լեզվով դարձյալ լիճ։

Էդ կնշանակի մոնղոլն եկել է իր լեզվով լիճ է ասել ու անցել, թուրքն ու թաթարն եկել են իրենց լեզվով լիճ են ասել ու անցել, այժմ էլ ոռոտն է եկել իր լեզվով լիճ ասել։ Եվ էսպես՝ ժողովուրդները դալիս են գնում ու նրանց բարբառները շերտ շերտ դիզվում են իրար վրա։

Էս ճամփով եթե ավելի հեռու գնանք, կտեսնենք, որ հայ ժողովուրդը եթե Արաքսի համար ասում է Գիժ-Արազ, Արազ բառը թերևս ոչ մի կապ չունի Արաքս բառի հետ։ Արազ կնշանակի հենց գիժ, խենթ, խելագար, մի ածական, որ Արևելքից եկած թուրք-թաթար-մոնղոլ ցեղերն են տվել Արաքսին, ու մեր ժողովուրդը թարգմանությունը հետը դարերով պահել է իր լեզվի մեջ։

էսպէս էլ Սիս ու Մասիս ձեռք, որ գործ է ածում մեր ժողովուրդը մեծ ու փոքր Մասիսների համար: Մեր հայտնի լեզվագիտ. պ. Հ. Աճառյանը իր գավառական բառարանի մեջ ասում է Սիսը ենթադրւած է Մասիսից, իբրեւ թիւ անիմաստ բառ է. բայց ես էնքան եմ համոզւած ժողովրդական լեզվի էս օրենքին, որ համարձակւում եմ կարծել, թիւ էդպէս չպետք է լինի:

Ժողովրդական լեզուն էներգիայի անտեսութեան խնդրում հասնում է ծայրահեղ ժլատութեան. նա ժամանակի ընթացքում տաշում, մաշում, հեռացնում, կորցնում է ամեն բան, ինչ որ կարող է միայն ավելորդ բնոր լինել իրեն համար և իրենք անմիտ բռներ ու ձեեր չի սիրում պահել իրեն մեջ, էն էլ երկար դարեւորի:

Ինչը որ մեզ անմիտ ու ավելորդ է թւում, դեռ չի նշանակւիլ, որ էդպէս է: Ավելի շուտ մութն է ու կարոտ բացատրութեան:

Օրինակ հենց մեր հիշած Սիսն ու Մասիսը: Հայ ժողովուրդն ասում է Սիս ու Մասիս, կամ Սիս-Մասիս:

Հնդկա-ռուսական բառարանում Սիս սանսկրիտներեն կնշանակի սար, դադաթ, բարձրություն: Մի՞թիւ սրանով չի կարող արդարանալ՝ մեծ ու փոքր Մասիսների համար հայ ժողովրդի բերանում պահւած Սիս ու Մասիս ձեռք, այսինքն սար և Մեծ սար: Սիս—լիռ և էստեղից էլ սիսական, լեռնաստան, Ղարաբաղի հին անունը: Ինչպէս դաղն և Դաղստան է կամ Կաֆ և Կավկավ կամ Կավկաս, հայտնի է, որ նշանակում են լեռ և լեռնաստան կամ լեռներ:

Եւ ահա օзeрo Нoւрp րeս-ի նման մի երևույթ էլ հանդիսանում է մեր Մասիսը:

Եթե մենք ասում ենք.

Մասյաց մեծ սարը, էդ հենց մեկը մյուսի թարգմանությունն է: Մի ցեղ եկել է նրան անվանել Մասիս, այսինքն մեծ սար, մենք եկել ենք անվանել մեծ լյառն Մասյաց, ինչպէս և մեծ սար կնշանակի իր մյուս ավելի հին անունը Արարատ. Արա—սար, րատ—մեծ, սար մեծ: Ինչպէս Այրարատ,—այր—դաշտ, րատ—մեծ, դաշտ մեծ:

Էս բոլոր օրինակները՝ հնագույն ժամանակներից մինչև մեր օրերը՝ էն են ցույց տալիս, որ ոչ մի լեզու, ինչքան էլ իր ազգային բնավորությունը պահի ու զարգացնի, չի կարող փոխառություններից ազատվել ու կղզիանալ: Ընդհակառակը, քանի դարձանա, էնքան ավելի շատ, ավելի բարդ պահանջների պիտի պատասխանի և ավելի շատ ու առատ պիտի թե՛ փոխ առնի, թե՛ փոխ տա:

Եւ միշտ ավելի լավ է շունչեցած բառը փոխ առնել, քան ճշգ-

նել անսպառնալից ատեղծել կամ թարգմանել ու ֆրակը շինել պո-
չազգեստ, կոտլետը կոդլիկներ կամ ռահատ լոխումը հանգստա-
պատառ:

Անճիշտ կամ անշնորհք թարգմանություններն ավելի շատ են
վնասում լեզվին, քան ուղղակի փոխառությունը: Հաճախ կտես-
նեք, որ մեղանում՝ նույնիսկ просвещение, цивилизация, куль-
тура թարգմանում են միևնույն բառով—լուսավորություն:

Նվ էսպեսով լեզվի հաջող փոխառությունն ու ճիշտ թարգ-
մանությունը մեծապես տալանդի ու շնորհքի գործ են դառնում,
բայց, դժբախտաբար, լեզվի վրա անշնորհք մարդիկ շատ են ազ-
դում, և հասկացող ու կիրթ ճաշակի տեր մարդկանց միայն մնում
է խոսելիս թե գրելիս, փոխ առնելիս թե թարգմանելիս զգույշ
լինել ու բարեխիղճ, որովհետև ամեն մի հնչյուն, ամեն մի բառ,
ամեն մի ձև կամ ոճ մի մեծ ասեղծագործություն է ու մի ամբողջ
աշխարհք:

Սակայն լեզվի խնդրում ամենից կարևորը լեզվի հիմքն է,
իսկ լեզվի հիմքը լեզվի համաձայնությունն է, բառերի ու նախա-
դասությունների հարաբերությունն ու կապն է:

Պատմության մեջ պատահում է, որ մի որևէ ազգ ենթարկվում
է արտաքին մասսայական արշավանքի ու պարտության, և, ինչ-
պես հաղթող զորադնդերը ներս են խուժում հաղթված ազգի քա-
ղաքները, շենքերն ու տները, էնպես էլ հաղթող թշնամու լեզուն է
ներս խուժում պարտված ու ջարդված ազգի լեզվի մեջ: Նվ նայած
թե ինչքան է տևում էս վիճակը, էնքան էլ ծանր կամ թեթև են
լինում հետևանքները, թեթև ազդեցություններից սկսած մինչև
լեզվի ասպազդայնացումը:

Նվ նրա հզոր ազդեցությունը երևում է ոչ միայն բառերի
կազմության, հնչյունի, շեշտ ու ոճի վրա, այլև համաձայնության:
Եթե միայն հայոց դրաբար լեզվի համաձայնությունն օտար չի
եղած, եթե հայկական է եղած երբևիցե, ապա նա միանգամ ընդ-
միշտ փոխված է մեր ժողովրդական լեզվի մեջ:

Էսօրվա մեր ժողովրդական լեզվի համաձայնությունը գրա-
բարի համաձայնության միանգամայն հակառակն է և հաշտ ու
համաձայն թուրք-թաթարական— մի խոսքով արևելյան լեզուների
համաձայնությունը:

Ռուս գրականագետ Վ. Մարկովը («Свирель Китая»)¹ չինա-
կան լեզվի մասին խոսելով, գտնելով, որ նրա համաձայնությունն
ավելի նպատակահարմար է, քան եվրոպական լեզուների համա-
ձայնությունները, և նկատելով, որ նա գործողության հետևողա-
կանությունն է տալիս, հետևյալ օրինակն է բերում.

Ասում է՝ մինչդեռ մենք, եվրոպացիներս կասեինք.

Принеси книгу в красной обложке, которая лежит на столе, в моей комнате.

Չինացին ասում է.

Пойди в мою комнату, на столе, в красной обложке книга, возьми и принеси.

Էս նախադասությունները եթե առնենք ու բառացի թարգմանենք՝ ի՞նչ կտեսնենք: Կտեսնենք, որ եվրոպականը հարազատ է միմյալն մեր գրաբարին, իսկ չինականը, արևելյանը—աշխարհաբարին:

Իսկ եթե առնենք մեր գրական լեզվի համաձայնությունը, կտեսնենք, որ նա խառն է, ոչ մեկիին է, ոչ մյուսինը, այլ կանգնած է մեջտեղը:

Ինչու՞ պետք է բացատրել էս երևույթը:

Նրանույ՛, որ մեր գրական լեզուն գլխավորապես ստեղծել են մեր գաղութները, իրենց կենտրոն ունենալով—Պոլիսն ու Թիֆլիսը, և ինչպես իրենք են խառը, եվրոպականի ու հայկականի մեջտեղը տարուբերվում, էնպես էլ իրենց ստեղծած լեզուն է էս երկու մեծ ազդեցությունների մեջտեղը տարուբերվում: Բայց միշտ հակված է դեպի հայրենի հողը, դեպի ազգային կենդանի լեզուն, և քանի գնում է նքան ավելի ու ավելի է որոշվում դրությունը:

Պարզենք մեր միտքը:

Մեր գաղութները միշտ գտնվել են ավելի ապահով պայմաններում ու լուսավոր վայրերում և նրանք էլ սկսել են ու գրեթե մինչև էսօր էլ իրենց ձեռքին են պահել մեր դպրոցի, գրականության ու մամուլի գործը: Եվ աշխատելով իրենց ազգը լուսավորել՝ դպրոցի, գրականության ու մամուլի միջոցով իրենց աղավաղված, աղքատ ու աղճատ լեզուն էլ տարածել են թե՛ իրենց շուրջը, թե՛ բնաշխարհիկ ժողովրդի մեջ: Ուրիշ խոսքով՝ շատ աղնիվ ու վսեմ նպատակով հայերեն շիմացող մարդիկ սկսել են հայերեն սովորեցնել հայ ժողովրդին, այսինքն նրա լեզուն փշացնել:

Էս երևույթը շատ սրամիտ կերպով նկատել է հանգուցյալ Հակոբ Պարոնյանը իր «Ազգային ջոջեր»-ի մեջ:

Ասում է, երբ Գր. Արծրունին գրաքննիչի մոտ գնաց, որ «Մշակ»-ի հրատարակության իրավունքը խնդրի, գրաքննիչը հարց տվեց, թե՛— Բայց դուք, պ. Արծրունի, որ ուզում եք հայերեն թերթի հրատարակեք՝ ինքներդ հայերեն գիտե՞ք...

Արծրունին պատասխանում է.

— Ես ինքս հայերեն չգիտեմ, բայց իմ ընթերցողները լավ գիտեն²,

Իհարկե, կարելի է խնդալ էս սրամտության վրա, բայց սա-
լով սրամտություն չի, այլ սրամիտ նկատողություն և տխուր իրա-
կանություն:

Արծրունուց 25—30 տարի հետո նմանօրինակ մի պատաս-
խան էլ Ա. Արաախանյանն է տալիս վենետիկցիներին, որոնք ի-
րեն նկատում էին, թե հայերեն չգիտի:

Ասում է. «...եթե «Մուրճի» խմբագրի լեզուն չեք հավանում,
դոնե խմբագրի հատուկ լեզուն չի խանգարում, որ «Մուրճ»-ում
տպվեն նաև հիանալի լեզվով գրած հոդվածներ»... («Մուրճ»,
1890 թ., № 4, էջ 624):

Բայց ցավն էն էր, որ, առաջինը, նրանք հեշտ չէին կարող
հիանալի լեզվով գրած հոդվածներ տնենալ վերև բերած պատ-
ճառներով:

Երկրորդը, հիանալի լեզվով գրած էին համարում հենց իրենց
հոդվածները:

Եվ երրորդը, կոպիտ ու անընդունելի էին համարում ժողո-
վրդական կենդանի լեզուն:

Հանգ<ուցյալ> Արաախանյանը մինչև անգամ մի առաջնորդո-
ղով առաջարկեց ընտանիքներում արգելել բարբառներով խոսելը³:

Ժողովրդական առածը էստեղ է ասել.— Ճամփեն ո՛ւր, ճամ-
փորդն ո՛ւր... Լեզուն ո՛ւր, գրականությունն ո՛ւր... Գրականու-
թյունը գաղութների ձեռքին, լեզուն մայր երկրում:

Մինչդեռ գաղութային լեզուն էսպես գործի մեջ էր ու զարգա-
նում էր իր ճանապարհին, մայր երկրում՝ բնաշխարհիկ լեզուն՝
բուն ժողովրդի հետ միասին ալեկոծվում էր արյան ու արտասու-
քի ծովի մեջ, և եթե շատ կամ քիչ ազդում էր մեր գրական լեզվի-
վրա, ազդում էր իր միջից դուրս ուղարկած պանդուխտների բե-
րանով, ժողովրդական երգերի միջոցով ու իր ծոցից ելած սակա-
վաթիվ գրողների ձեռքով, էստեղ մի Աբովյանի, կամ մի Աղայա-
նի ու Պռոշյանի, էնտեղ մի Խրիմյանի կամ Սրվանձտյանի:

Աբովյանը կամ Սրվանձտյանը, իրենց հետևորդներով, լեզ-
վական տեսակետից, իմ երևակայության առջև պատկերանում են-
ճոխ պարտեզի մեջ, ուր փթթում ու ծաղկում են Հայաստանի կլի-
մային հատուկ փարթամ ու շքեղ ծաղիկները:

Ճշմարիտ է, նրանց մեջ կան նաև դրսից, հեռուներից փո-
խադրած ու պատվաստված շատ ծաղիկներ, բայց բոլորն էլ կեն-
դանի ծաղիկներ են, վառ ու պայծառ երանգներով, զարմանազան-
ձեներով ու առանձնահատուկ բուրմունքով:

Եվ ահա նրանք, մի Աբովյան կամ մի Սրվանձտյան, էս կեն-

դանի ծաղիկներից են կազմում իրենց փնջերը, որոնք, ինչպես էլ կապված լինեն, միշտ հոտավետ են ու հրապուրիչ:

Իսկ մեր դադութային գրողներին ու հրապարակախոսներին ես նմանեցնում եմ էդ պարտեզի պարիսպներից դուրս, հեռու մարդկանց, որոնք գուցեգուցն թղթներից արհեստական ծաղիկներ են շինում, նրանցից են փնջեր կազմում ու էդ փնջերը զրկում են հայրենի բուրաստանում նստած մարդկանց:

Գուցե մի քիչ խիստ եմ ասում. ուլ ինչքան կուզի՝ թող մեղմացնի, դարձյալ մեծ բան չի փոխվիլ: Դարձյալ մեր դադութային լեզուն կմնա մի լեզու, որ ունի էն ամենաքիչը, մինիմումը, ինչ որ կարող է ունենալ մի որևէ լեզու — այսինքն բառեր: Իսկ լեզուն բառեր ու բառերի շարան, բառերի «տերողորմյա» չի:

Սրանով ես բնավ տաղանդի ու անտաղանդության կամ թյուր ու շիտակ հասկացողությունների խնդիր չեմ հարուցանում — այլ ուզում եմ շեշտել էն խոշոր հանգամանքը, որ մեր գրական լեզվի շինության գործում էնքան մեծ դեր է կատարել էն երեքուն մի-ճակը, էն երկվությունը, որի մեջ դեռ տարուբերվում է մեր գրական լեզուն:

Նվ ինչպես գրական լեզուն ու ամբողջ գրականությունն են տարուբերվել էդ երկվության մեջ, մայրենականի, հարազատի ու արհեստականի, շինծու լեզվի մեջ, էնպես էլ առանձին-առանձին գրողները: Սրա ամենալավ օրինակը Ռ. Պատկանյանն ու Սունդուկյանն են, որոնց գրական լեզվով գրած երկերը հրեք չեն հասնելու մայրենի բարբառով գրած երկերին: Բարբառներ, որ օտարության մեջ հանդիսացել են լեզվական օտղիսներ:

Ու մեր աչքի առջև, հետզհետե, քանի ժողովրդասիրական զգացմունքներն ուժեղացան, քանի դեմոկրատական ուսմունքներն ու հայացքները խորացան, ծավալ առան, քանի տառապող հայրենի երկիրն ու բնիկ ժողովուրդը ուշադրություն գրավեցին՝ էնքան ավելի ու ավելի երևան եկան, ճանաչվեցին ու սիրվեցին հայ ժողովրդի ազգային ստեղծագործությունները, նրանց թվում նաև լեզուն, և ամենից առաջ լեզուն: Ու ինչպես ամեն մի երևույթ, ամեն մի ստեղծագործություն հանդես եկավ համապատշաճ ասպարեզում, լեզուն էլ առաջ եկավ գրականության մեջ և այժմ հայոց գրական լեզվի գրությունը պարզ է ու որոշ:

Դադութային գրական լեզուները՝ ինչ որ հարազատ տարր թնին իրենց մեջ, հաջող փոխառություն և կամ ստեղծագործություն տալիս են նրան ու իրենք էլ՝ փոխադարձ զիջումներով իրար խառնվելով՝ միանում են նրա հողի վրա ու նրա մեջ, հայոց նոր

գրական լեզվի մեջ, որ գալիս է ճոխացած ու ծովացած Արևելքի ու Արևմուտքի ամենաթանկ հոգևոր գանձերով:

Նթե ինձ հարցնեք, թե ո՞րն է էդ լեզուն, իհարկե, չեմ կարող էսօր ձեզ ցույց տալ, թե որն է նա և ինչով է տարբերվում էսօրվա գաղութային գրական լեզուներից, ինչպես չի կարելի ցույց տալ դեռ շփագած արեգակը, որ տեսնեք՝ թե ինչով է տարբերվում էլեկտրական լուսից, բայց արդեն ցուում են նրա կենդանի շողերը հայոց լեռների թիկունքներից և ցույց են տալիս, թե նա որտեղից պիտի ծաղի:

Այո, նա արդեն ծագում է հայ ժողովրդի 31 և ավելի բարբառների կենդանի ժխորից, և լինելու է էդ բոլորի համադրությոնը՝ ամեն կողմից ազատ օգտվելու պայմանով:

Բայց դուցե ասող լինի, թե նրանք, էդ բարբառները շատ են տարբեր, երբեմն էնքան, որ ասես տարբեր լեզուներ լինեն. ո՞վ և ե՞րբ է նրանց միացնելու, մի համաձայնություն բերելու:

Նա կասեմ. սխալվում են էդպես ասողները: Հայոց ժողովրդական բարբառներն արտաքուստ են տարբեր: Դիտավոր տարբերությունը կը-ի և ում-ի մեծ ճյուղերի տարբերությունն է, որ հարթվում ու հարդարվում է փոխադարձ զիջումներով՝ մեծ մասով ում-ի ճյուղի օգտին*):

Ներքուստ, իրենց ոգով ու հիմքով սրանք մի ամբողջություն են, մի լեզու են կազմում, մի հայոց լեզու, թեև տեղ-տեղ ջախջախված, ինչպես ինքը հայոց ազգը, թեև երբեմն աղճատված, ինչպես հայի ազգային ոգին, բայց ընդհանրապես կենդանի ու կինսունակ, ինչպես հայոց ազգը, և՛ առասպելական ֆենիքսի նման՝ ընդունակ ավերակներից հառնելու, նորափետուր սավառնելու դեպի գեղարվեստի ամենաբարձր ոլորտները ու գիտության անհուն խորությունները:

Բայց, ասում են, գեղեցիկ ու հարուստ չի հայոց ժողովրդական լեզուն:

Այո՛, գեղեցիկ ու հարուստ չէր և ինքը — հայոց ազգային ոգու մարմնացումը — Սասունցի Դավիթը, քանի որ մի արհամարհված նախրապանի վիճակի մեջ էր և կոշտ լեռնականի պարզությամբ նախիր էր արածեցնում ու չգիտեր, թե ինչ ուժ կա թաքնված իրեն մեջ կամ ինչ ապագա՝ պահված իր առջև. մինչև որ խորհրդավոր ժամը հասավ, ունեցավ իր ուժի գիտակցությունը, մտավ արդարությամբ իրեն վերապահված իրավունքի մեջ, հագավ

*) Կարդացվեցին նմուշներ թե՛ մեր բարբառներից և թե թյուրբահայ ու առանհայ գրողներից:

հայրական զինավառությամբ, հեծավ Քուռկիկ Զաչալին, ձեռքն առավ Թուր Կեծակին ու... միանգամից վերջացավ ամեն վեճ ու ամեն տարակուսանք:

Մինչև էս սլապենական հոգևոր ղենք ու զրահով՝ հայ ժողովրդի կենդանի խոսքով շփնավառվի հայ գրողը՝ միշտ պիտի մնա սրա նրա դռանը — փոխառություններ ու թարգմանություններ որսալով, ինչպես Դավիթն էր մի ժամանակ լոր որսում պառավի արտում:

Սակայն այլևս տարակուսանքի տեղիք չկա: Խնդիրն արդեն լուծվում է իրականության մեջ, և լուծվում է դրական մտքով: Ժողովրդական լեզվի ընտիր բառերը, սեղմ ու սերտ, պատկերավոր ոճերը, պարզ ու շքեղ ձևերը, էսօր արդեն ամենաթանկ զարդերն են համարվում հայ գրողի երկերի մեջ և համարձակ փոխվում են հարազատ լեզվի համաձայնության վրա ու այլևս կոշտության կամ աղքատության խոսք չկա նրանց դեմ:

Եվ էսպես, հայոց գրական լեզվի խնդիրը, զանազան շրջաններ անցնելուց հետո, վերջնականապես պիտի վճռվի ժողովրդական լեզվի կատարյալ հաղթանակով, ժողովրդական լեզվի հաղթանակը պիտի պսակվի ազգային ուժեղ գրականությամբ, իսկ ազգային ուժեղ գրականություն՝ կնշանակի՝ ինքնուրույն ու հզոր ժողովուրդ:

ԽՈՍՔ ՍԿՍՆԱԿ ԲԱՆՁԱՍՏԵՂԾՆԵՐԻՆ

«Յրիտասարդ ընկերներ»:

Ռուսահայ բանաստեղծությունը երեք շրջան է ունեցել: 1857 թ. ուսանող Ռ. Պատկանյանը — Գամառ Քաթիպան հրատարակել է իր «Աղգային երգարան»¹ անունով բանաստեղծությունների տետրակն ու նրանով սկիզբն է դրել առաջին շրջանի բանաստեղծության:

Նրանից երեսուն տարի հետո, 1887 թվականին ուսանող Հ. Հովհաննիսյանը հրատարակեց իր բանաստեղծությունների առաջին գիրքը², ու սկիզբն առավ երկրորդ շրջանի բանաստեղծությունը:

Հովհաննիսյանից երեսուն տարի հետո էլ, 1908 թվականին դարձյալ ուսանող՝ Վ. Տերյանը հրատարակեց իր «Մթնշաղի անուրջներ»³ ու առաջ եկավ երրորդ, նորագույն շրջանը, որի մասին հանդիսավոր ու հավաքական կերպով խոսում ենք էսօր Հայ Գրողների Ընկերության մեջ:

Ինչպես տեսնում եք՝ ես ընկնում եմ երկրորդ շրջանի մեջ և կանգնած եմ հին շրջանի ու նորագույնի մեջտեղը: Մտերիմ ընկերներ եմ ունեցել առաջին շրջանի գրողներից, նորագույն շրջանի մեջ էլ ունեմ մոտիկ և սիրելի մարդիկ: Սա ցույց է տալիս, թե ինչքան նոր է մեր բանաստեղծությունը, որ մի մարդ կարող է ընկերներ ունենալ առաջին գրողներից մինչև նորագույնը:

Անարատ ընկերական սիրո զգացմունքով ու խորին հուզմունքով խոնարհվելով — առաջին շրջանի իմ հավերժացած ընկերների հիշատակի առջև՝ ողջունում եմ ձեզ, իմ նոր ընկերներ, որ նոր ոգևորությամբ ու նոր երգերով հայտնվում եք հայոց գրական աշխարհքում:

Հրճվանքով եմ լսում, թե իզուր չեն շրջանները իրար հետևել և դուք՝ թե արվեստի կողմից, թե հոգեկան ապրումների՝ հանդիմանում եք ձեր նախորդ շրջանների զարգացումը: Բայց նույնքան

հրճվանքով եմ նկատում և մեր հասարակական կյանքի զարգացումը, որի պերճ ապացույցը հենց էսօրվան մեր հանդիսական հասարակությունն է:

Մենք էլ ենք եղել սկսնակներ, բայց մեր գրական կյանքի արշալույսին էս տեսակ հասարակություն, էս տեսակ դահլիճ, էս տեսակ ընդհանրական ուշադրություն չենք տեսել:

Սա էլ ձեզ նման նոր է, մի նոր ժողովուրդ, որ առաջ է եկել էս երեսուն տարվա ընթացքում, մեր աչքի առջև, նոր ճաշակով, նոր բովանդակությամբ, նոր պահանջներով, ու նոր վերաբերմունքով: Մենք էս տեսակ ժողովուրդ չենք տեսել: Իսկ մեզնից առաջ, մեր նախորդները ավելի ևս անմխիթար մթնոլորտում են աչքները բաց արել: Նրանք էլ ասում էին, թե՛ իրենք պետք է գրեին և կարդալ սովորեցնեին, որ իրենց գրվածքները կարդային: Իրենք պետք է ընթերցողներ պատրաստեին իրենց համար:

Եվ ահա՝ ողջունելով ձեզ, միաժամանակ շնորհավորում եմ, ցույց տալով էս նոր ժողովուրդը, որ էսքան աննախընթաց ոգևորությամբ խառնվում է մեր գրական երեկոներին և նույնիսկ իր ահավոր աղետի օրերում⁴ խոսք է անում ու մտածում իր գրականությունը պաշտպանելու մասին:

Նոր են և քննադատները, որ խոսում են ձեզ հետ:

Նորություն է մեր գրականության մեջ նրանց հարգելից վերաբերմունքն ու կիրառած քննադատական մեթոդը: Հարկավո՛ւմ նրանք կարող են սխալվել իրենց գնահատությունների մեջ, բայց նոր ու շիտակ է նրանց ճանապարհը: Դուք էլ ուշադիր ու հարգանքով լսեցեք նրանց, օգտվեցեք նրանց դիտողություններից և մի շփոթվեք բնավ, որովհետև ամենից շատ և ամենից լավ բանաստեղծն ինքն է իրեն հասկանում և իր ներքին բնազդն ու ինտուիցիան է իր ամենաուժեղ առաջնորդը: Համոզված եղեք, որ քննադատը ոչ բանաստեղծ կարող է ստեղծել, ոչ բանաստեղծ կարող է սպանել: Նա միայն մեկնաբանում, պարզում ու բացատրում է: Եվ վերջ ի վերջո մի քննադատ կա, որ վերջնականապես որոշում է ապրող և մեռնող գործերը, դա ժամանակն է:

Մի՛ շփոթվեք նաև էն ժամանակ, երբ ազդեցությունների խոսք են անում: Համաշխարհային գրականության մեջ ոչ մի բանաստեղծ չկա, որ շատ կամ քիչ ազդված չլինի իր նախորդներից:

Ազդեցությունը էն սանդուղքն է, որով սկսնակը բարձրանում է դեպի ինքնուրույնությունը: Ոչ էլ հուզվեցեք, երբ լավ բանաստեղծություններ շատ չեն գտնում ձեր գրվածքներում: Լավ բանաստեղծություններ քիչ կան նույնիսկ նշանավոր բանաստեղծների մեջ: Հիշեցեք Հայնեի խոսքը, որ ասում է թե՛ մեծ բանաս-

տեղծը նա է, որի յոթ գրվածքից մինը լավն է: Եթե մեծ բանաստեղծը նա է, որի յոթը երգից մինը լավն է, դուք շատ պետք է ուրախ լինեք, եթե ձեր տասնևյոթ կամ քսանևյոթ երգից մինը լավ լինի: Դրանով էլ դարձյալ կենդանի կմնաք ձեր մայրենի գրականության մեջ:

Խոսքս վերջացնելով՝ կրկին ողջունում եմ ձեզ և ձեզ չեմ ասում՝ բարով եք եկել, ինչպես սովորաբար ասում են ուրիշներին էս հարկի տակ ողջունելիս: Նրանք դրսից են գալիս, իսկ դուք էս տանիցն եք, էս գերդաստանից և էս տեղից եք մեկնում դեպի կյանք: Ձեզ ասում եմ՝ բարով գնաք դեպի մեր ժողովուրդն ու աշխարհը, վշտերի, ցավերի, չարիքների ու կարիքների աշխարհը ձեր թարմ ու անկեղծ երգերով, կյանքի լավագույն ձայներով՝ մարդկանց հրապուրելու դեպի ճշմարիտն ու բարին, ազնիվն ու գեղեցիկը:

«ПОЭЗИЯ АРМЕНИИ» ԳՐԳԻ ԵՐԿՐՈՐԴ ՏՊԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ԱՌԻԲՈՎ

Մինչև օրս շատ ոռւս մարդիկ էին եկել մեր երկիրը, բայց երբեք իրենց հետ չէին բերել էն աղնիվ զգացմունքը, էն սերն ու հարգանքը դեպի մեր ցեղի ինքնուրույն կյանքն ու ստեղծագործական հանճարը, ինչ որ միանգամից տեսանք, երբ հանդիս եկան ոռւս բանաստեղծները խմբովին Վալերիյ Բրյուսովի առաջնորդությամբ՝ նրա խմբագրած «Поэзия Армении»¹ գրքի մեջ:

Մի զարկով ահագին գործ կատարվեց. մի գրքով միանգամից լայնածավալ շրջաններում առաջ եկավ ու հաստատվեց նոր վերաբերմունք:

Սակայն էս մասին հետո: Էսօր ուրիշ նպատակ ունեմ:

Ասում են «Поэзия Армении» սպառվելու վրա է, շուտով ձեռնարկելու են երկրորդ տպագրությանը²: Ցանկալի է՝ երկրորդ տպագրությունը, ինչքան հնարավոր է, ազատ լինի էս առաջինի սխալներից:

Թեպետ և «Поэзия Армении»-ի թարգմանությանը մասնակցել են ոռւսաց գրեթե բոլոր առաջնակարգ բանաստեղծներն ու թարգմանիչները, բայց գործը հեշտ գործերից չի և միանգամից, էն էլ էս ծավալով, գլուխ չէր գալու անթերի:

Թե ինչ առավելություններ կամ ինչ թերություններ ունեն ոռւս բանաստեղծներն էս գրքի մեջ՝ անշուշտ ցույց կտան ու կըզնահատեն արժանավոր կերպով մեր մամուլի մեջ, բայց ես ու-

գում համ խոսել մի թերության մասին, որ մեզանից՝ հայերից, հայ թարգմանիչներից է առաջ գալիս: Մեր հին բանաստեղծության մեջ շատ բառեր ու ոճեր կան, որ մինչև էսօր մնում են մութն ու անհասկանալի, և կամ սխալ են մեկնած: Շատ աղավաղած տեղեր կան, որ մինչև օրս մնում են անվերծանելի: Էդ պատճառով շատ տեղ հենց մենք ինքներս ենք թարգմանիչներին ձգել սխալների մեջ՝ էդ տեսակ տեղերն ու տողերը սխալ թարգմանած նրանց ձեռքը տալով:

Ես կվերցնեմ հենց մի հանրածանոթ օրինակ՝ Սայաթ-Նովին: Սկսենք առաջին հրդից. «Աշխարհումըս ա՛խ չիմ քաշի, քանի վուր ջան իս ինձ ամա», էջ 249: Սայաթ-Նովին ասում է.

Մեշկըտ սալբու շինարի պես»³... թարգմանած է.

— Ты вся чинарный кипарис.

Սխալ է:

Մի ուրիշ անգամ էլ եմ արել էս նկատողությունը⁴: Եվ կըրկնակի սխալ է: Նախ որ Սայաթ-Նովին չի ասում շինար սալբուի պես, ասում է. սալբու շինարի պես, ուրիմն բառացի թարգմանելիս պետք է թարգմանված լինեի кипарисный чинар, ոչ թե чинарный кипарис. Բայց դարձյալ սխալ կլինեի:

Սերվ, սարվ, սալբի կամ սալբու նոճին է, իսկ շինարը սոսին, որի մի տեսակն է և բարդին: Թե նոճին, թե սոսին և թե բարդին արևելքի բանաստեղծության մեջ փոփոխակի գործ են ածվում իբրև նշանակ վայելչակաղմության, բարձր, շիտակ, ուղղածիդ հասակի:

Ս. Գրքում Եղեկիել մարդարեն Ասուրի գեղեցկությունն ու բարձրությունը նմանեցնում է նոճու: Մի այլ տեղ «նոճ ի դրախտին Աստուծոյ»: Կամ Սիրաքն ասում է՝ «բարձրացայ իբրև դսոս» (իդ. 19):

Շոթա Ռուսթավելին Ավթանդիլի համար ասում է՝ ինչպես շինար դրախտում տնկած: Էս դեպքում էլ կամ պետք է սալբուի և շինարի մեջ տեղը կետ դնել և ասել՝ մեշկըդ սալբու, շինարի պես, աչսինքն և սալբուի պես և շինարի պես, կամ ուղղակի սալբուն պիտի ընդունել իբրև շինարին ածական և թարգմանել твоя стан стройный чинар: Իհարկե ես միայն միտքն եմ ասում, ձեր թողնելով ուս թարգմանչին:

Նույն երեսում հետևյալ տողը.

— Կըրակե ծովեմեն դուս էկած՝ ուշ, ջեյիրան իս ինձ ամա⁵: Թարգմանած է.

Конь Рашь из огненных зыбей, степная лань ты для меня.

Թարգմանության մեջ կրակի ծովեմեն դուս էկած եղջերուն

Վերջինս հայտնի
 Է իմ ցարդ կյան-
 քով Պոետ - ռոսի
 Արմենի - հայա-
 նիք բանաստեղծ
 Եւ ^{հայերէն տառերով} Երմէ, որ քաջ
 հաջողակ Ռուս
 Պոետ, հրաշքեմ
 Եւ արարեալ Պոետ
 Եւ Երմէ Եւ Երմ
 Բանաստեղծաւ
 Եւ ~~հայերէն տառերով~~
~~հայերէն տառերով~~

«„Поэзия Арменин“ գրքի երկրորդ տպագրութեան անիթով»
 հոգւածի ինքնագրից (1916 թ.):

2

1880

1881

1882

1883

1884

1885

1886

դարձել է степная лань, մինչդեռ Սալաթ-Նովեն ակնարկում է կովկասյան առասպելների հրեղեն ձին ու հրեղեն ձիջերուն:

Ռաշն էլ ծանոթության մեջ բացատրած է — պարսկական էպոսի Ռուստեմի ձին:

Սխալ է: Ռաշ ուղղակի Վնչանակի հրեղեն, թևավոր ձի, ինչպես պարզ ցույց է տված մի ուրիշ տեղ, 257 երեսում:

250 երեսում.

«Յա՛ր, քիզ վրեն արք ունենամ, մե լավ իխտիար ունենամ»⁶:
Թարգմանած է.

Хочу быть славным на пирах, тебя пою, пока могу.

Արք, իխտիար, իրավունք, իշխանություն են նշանակում, ինչպես պարզ ցույց է տալիս և անմիջապես հաջորդող տողը:

Սալաթ-Նովեն ասում է. յա՛ր, քեզ վրա իրավունք ունենամ,
«Առնում, տանիմ մեջլիսնիրըն՝ վօսկեջըրած սազի նըման»:

252 երեսում.

«Էրած, խորված ման իմ դալի, մե տեղ չըկա, մառ ունենամ»⁷:
Թարգմանած է.

...приюта нет родного мне.

Մար բառը Ախվերդյանն էլ է ընդդժեռ ու թողել: Բայց ակնհայտնի է, որ մարդ բառն է և դրչի սխալ է: Էդպես են ցույց տալիս և ետևից եկող հանգերը — փարդ ունենամ և դարդ ունենամ:

Անպայման չի հասկացված և սրա հետևյալ տունը:

Սալաթ-Նովեն ասում է.

«Սիրտըս փուրումըս սըքուր է, ալ աչկիրըս լաց է անում.

Ծովըն նընգած ամբի նըման դոշս ու յախես թաց է անում.

Քանի վուր մըհլամ իմ դընում, դուգունս էլ խիստ բաց է անում.

Հալվէցա, արնաքամ էլա՝ յարես հիդարած գիդենաք»:

Թարգմանած է.

Но сердца траурен наряд, и кровь из глаз струится вновь.
Как тучи на море лежат, так жаждет грудь упиться вновь.
Лечить я рану сердца рад, но можно ль исцелиться вновь?
Так истекаю кровью я, ах! я отвергнут милой, знай!

Նույն երեսում.

«Բոյեմեդ չուրս մատն ավելի լըցվիլ է դոշդ ու թիկունքդ.
Զարով արբեշումով հուսած մազիրդդ՝ շաղին կարոտ է»⁸:

Թարգմանած է.

И только стан прекрасный твой овалу плечь твоих под
стать!

А золото твоих волос давно луча дневною ждет!

Թարգմանության առաջին տողը խոսում է իրանի և ուսերի մասին, մինչդեռ բանաստեղծը ասում է բոյեմեդ, այսինքն իրանից շորս մատն ավելի լցվել է կուրծքդ ու թիկունքդ: Խնձ էնպես է թլում, թե կուրծքից խուսափել են՝ բոյը էստեղ սովորական մըտքով, հասակի, բարձրության մտքով հասկանալով: Բոյը էստեղ իրան կնշանակի: Իսկ երկրորդ տողի մեջ մազերի ոսկու մասին չի խոսքը, ոչ էլ արևի կամ ցերեկի շողի մասին, այլ ոսկեթելով հյուսած մազերի և շաղի, և ամենայն հավանականությամբ գիշերվա շաղի, էն շաղի, որի մասին Երգ Երգոցի մեջ աղջիկն իր սիրածին կանչում է. «Բաց ինձ... զի գլուխ իմ լցավ ցողով. և վարսք իմ ի շաղից գիշերո»⁹:

Եվ ո՞վ գիտի, գուցե հենց էստեղից է ազդված նույնիսկ Սայաթ-Նովան: Ըստ երևույթին մեր հները ս. Գրքից շատ են ազդված: Հենց առաջ բերած հատվածից մի երկու տող վերև Երգ Երգոցի մեջ ասում է. «Ես ննջեմ և սիրտ իմ արթուն կա»: Էս միևնույն ձևը դուք կգտնեք Սայաթ-Նովայի և թե Քուշակի մեջ:

Շամամ բառի բացատրությունն էլ էս բանաստեղծության տակ էսպես է տված, որ շատ գուհիկ պիտի երևա ուս ընթերցողին: Ասում է РОД ДЫНИ: Ճշմարիտ է, բուսաբանորեն էսպես է, շամամը РОД ДЫНИ է, բայց սա էնպես է ճշմարիտ, ինչպես եթե ասեինք գեղեցկուհի և բացատրեինք РОД БАБЫ: Արևելյան բանաստեղծության մեջ շամամի կորուստը կամ սխալ բացատրությունը շատ ու շատ բան է փշաղենում: Էսպես մի քանի բառեր կան. օրինակ դրանցից միսն է և ղանդ, որ միշտ գործ են ածում Արևելքի բանաստեղծները, ասում են պըռռըդ ղանդ: Ղանդ մեղանում հասկանում են շաքարի գլուխ կամ մերջապես շաքար. այն ինչ ղանդ կնշանակի և պաղ շաքար, леденец. Леденец-ը և քնքույշ է, և բարակ, և քաղցր, և գույն ունի, կարելի է շրթունքի նմանեցնել: Սրա տեղը դրեք շաքարի գլուխ և տեսեք ինչ է դուրս գալի...

Նույն երգի մեջ «գուգունըս դադին կարոտ է»: Թարգմանած է.

...она клинка стального ждет! դադը стальной клинок չի, այլ խարան:

Նույն 253 երեսում «Թեդուդ թաքավորըն կանչե, թեդուդ Լողման հեքիմըն» — տողին բացատրություն է դրած, թե թաքավորը վրաց թաղավոր Հերակլ երկրորդն է, իսկ Լողմանը՝ նրա պալատական բժիշկը:

Սխալ է: Թաքավորն էստեղ ընդհանուր մտքով է գործ ածած, իսկ Հերակլի պալատում Լողման հեքիմ չի եղած: Լողմանը Արևելեքում հին, առասպելական շնորհքով օժտված բժշկի անունն է.

այժմ գործ է ածվում որպէս հոմանիշ բժշկական ամենակարողության ու իմաստության: Միևնույն է թե ասել Հիպպոկրատ:

255 երեսում, «էշխեմեն էնպէս վառվիլ իմ» երգի մեջ, որի առաջին տունը հանած է, Սալաթ-Նուլեն ասում է.

«Հի'դ քաշվի խար իմ ասում»¹⁰, թարգմանած է.

«Прочь!»

Шипу скажу я и пою.

Ուրիշ անգամ ավելի երկար վեճ ենք ունեցել էս խար բառի վրա¹¹, նորից չեմ կրկնում, բայց պնդում եմ, որ էստեղ խար կընշանակի որդ, ճըճի, ոչ թե փուշ:

Վերջին տունն էլ.

«Մեշլիսնէրու խաղըն դուն իս,

Վանքերումըն տաղըն դուն իս,

Սալաթ-Նուլու բաղըն դուն իս,—

Կարոտ իմ, բառ իմ ասում»:

Թարգմանած է.

Ты—песня! и слова звучать!

Ты—гимн! и я молиться рад!

Саят Новы ты—светлый сад!

Вот я тоскую и пою.

էստեղ пою դրած է բառի տեղը: Բայց ես կարծում եմ սխալ է: Սակայն էս սխալը հենց հայերենի մեջն է և հանգ[ուցյալ] Ախմերդյանինն է: Սալաթ-Նուլեն իր հայերեն երգերը գրել է վրացերեն տառերով, իսկ վրացերենի մեջ ու տառը չկա: Հետևաբար հայերենի վերածելիս, հայերեն տառերով արտագրելիս պետք էր ջոկել, որտեղ ու գրել, որտեղ ը, և սրանից սխալներ են առաջ եկել: Էդ սխալներից մեկը ես համարում եմ էս բառը, որ բառ չպետք է լինի, այլ բար, այսինքն պտուղ: Սալաթ-Նուլեն իր այգուց ոչ թե բառ կամ երգ է ուղղում, այլ բար, պտուղ:

254 երեսում.

«Մե մարթ չըկէր՝ աղատիլ էր, Սալաթ-Նուլեն դարին

մընաց»¹²:

Թարգմանած է.

Лишь ты, Саят Нова,—в беде, пришла, не отойдет она!

Դար և վիճակ կնշանակի և նեղություն, ինչպէս և ինքը Ախմերդյանն է բացատրել, բայց էստեղ կախաղան կնշանակի: Մի մարդ չկար աղատել էր, Սալաթ-Նուլեն կախաղանին մնաց:

Դարձյալ 255 երեսում թարգմուր բառը թարգմանված է дочь царя և ծանոթություն է դրած, թե խոսքը վրաց թագավորի աղջկա վրա է:

Դարձյալ սխալ է: Թագավոր բառը Սայաթ-Նովեն էնպես է գործ ածել, ինչպես գործ է ածում Սուլթան կամ խան, և կամ զալում բառը: Դրանք նշանակում են հզոր, իշխող, տիրող, հրամայող: Ասում է՝ «Սուլթան ու խան իս ինձ ամա»:

Զգիտեմ ուլ է տեղեկություն տվել պ. Բրյուսովին, թե Սայաթ-Նովեն սիրահարված է եղել վրաց թագավորի աղջկա վրա, որ էդ միևնույն բանը նա հայտնում է և գրքի հառաջաբանում, էջ 61, Սայաթ-Նովայի կենսագրության մեջ:

Ծիշտ է, ժամանակի բանաստեղծներից մինը եղել է, որ սիրահարվել է վրաց թագավորի աղջկա վրա, բայց դա եղել է ոչ թե Սայաթ-Նովեն, այլ նրա ժամանակակից Բեսիկին (Բեսարիոն Գաբաշվիլի), որ և էդ սիրո պատճառով ենթարկվել է հալածանքի ու բանտարկության:

256 երեսում.

«... ծեծով 'ի խրրատվի խիվըն»¹³, խիվըն թարգմանած է τυпица: Սխալ է: Тупица-ն բթամիտն է: Խեղ խելագարն է— Бесноватый, сумасшедший. հենց հետևյալ տողն էլ բացատրում է. ասում է. Ինչու անձենն չը դուռ է՛հա անախտելի էն չար դիվըն»:

Նույն երեսում.

«Թ՛ւ վուր հոքուդ կամքն իս անում, մարմինդ բեղամաղ է
ըլում.

Լո՛ւր մե դարդին կու դիմանաս դո՛ւն չըրատար
Սայաթ-Նովա»¹⁴:

Թարգմանած է.

«Коль волю духа ты творишь, не может быть и тленья
—там:

Водой шумящей унесен, не унывай, Саят-Нова!»

Ջրատարն էլ բառացի է հասկացված: Ջրատարը մի ոճ է, որ էնչանակի խեղճ, թշվառ:

257 երեսում. «Արի՛ ինձ անդաճ կա՛լ, ա՛յ դիվանա սիրտ»
Երգի մեջ Սայաթ-Նովեն իր խելագար սրտին դիմելով ասում է.

«Աշխարքըս քունն ըլի, ի՞նչ պիտիս տանի՝
Աստված սիրե՛, հոգի սիրե՛, յար սիրե՛»¹⁵:

Թարգմանած է.

«Бога возлюби,
Душу возлюби,
Деву возлюби!»

Դուրս է դալիս, որ աշխարհքից ու աշխարհային վայելքներից հոգնած, ուշքն ու միտքը քարերին ու անապատին տված բա-

նաստեղծը էս տեսակ բան է ասում — զնա անապատ, աստված սիրի, հոգի սիրի, աղջիկ սիրի...

Սխալ է: Այո՞, յար բառը սիրական, սիրուն էլ կնշանակի, բայց նրա առաջին միտքն է — ընկեր: Եվ հատկապես էստեղ էդ միտքն ունի. ասում է աստված սիրի, հոգի սիրի, ընկեր սիրի, ոչ թե աղջիկ սիրի:

Թե Սայաթ-Նովայի երգերում յարը միայն սիրական չի նշանակիլ, այլև ընկեր կնշանակի՝ դրա ապացույցներից մեկը «Զիս ասում, թե՛ լա՛ց իս ֆլի» երգի մեջ էն կտորը, ուր ասում է.

«Ման իս դալի բաղի մեշըն

Յարերով,

Յարերով.

Բարով տեսա, իմ սիրեկան»¹⁶:

Այսինքն՝ ման ես գալիս ընկերունքներով:

Յար բառի էս միակողմանի հասկացողությունը շատ տեղ է սխալների պատճառ դառնում: Օրինակ նույն սխալն է արած և Քուչակ Նահապետի երգերի մեջ, ուր բանաստեղծը՝ լուսինն դիմելով՝ ասում է.

«Իմ յար, բարձրագնա լուսին, ո՛ւր կերթաս գիշերդ

անհուն»¹⁷:

Յարը թարգմանած է милый, ասում է. «Скажи, мой милый месяц»...

Յարը էստեղ էլ նշանակում է ընկեր: Բանաստեղծը լուսինն ասում է, ո՛ւր կերթաս, իմ ընկեր, բարձրագնա լուսին,— ընկեր, որ դու էլ անքուն շրջում ես ինձ նման ու դնում ես երդիկներից ներքև նայում, շատ սիրուններ ես տեսնում քնած...

էս բոլոր տեղերը ընկեր է, ոչ թե սիրուն, սիրեկան կամ աղջիկ:

Նույն երգի մեջ.

«Հընպարտութին չ'անիս՝ դուր կուքաս Տերիդ,

խոնարութին արա՛ կանց քիզ դեվերիդ»¹⁸:

Թարգմանած է.

«Там, где господин, будь не горд, но тих;

Скромным будь всегда у господ своих;»

Երկու տողն էլ սխալ են: Առաջին տողի մեջ խոսքն աստծու մասին է, ոչ թե պարոնների կամ տերերի: Ասում է հպարտություն մի անի, աստված հպարտություն չի սիրում: Երկրորդ տողում խոսքը դարձյալ ոչ թե մեծերի, իշխանավորների մասին է, այլ ընդհակառակը՝ խոնարհների, նվաստների, կրտսերների: Ասում է՝

խոնարհ եղիր քեզանից նվաստների, քեզանից ցածրերի մոտ, որովհետեւ, ինչպես շարունակության մեջ, ասում է՝

«Աստված դիտունանցըն մին հոգի էրիտ»:

Էս սխալները, որ ես բերում եմ, և բերում եմ միմիայն Սա-
յաթ-Նովայի մի քանի երգից, և էն էլ ոչ բոլորը, համարում եմ
էն տեսակ սխալներ, որոնց համար (թերեւ մի բացառությամբ)
թարգմանիչներն անպարտ են: Անկարելի բան է՝ նրանց ձեռքը
յարի թարգմանությունը տալին ընկեր, և նրանք թարգմանելին
деба, մանավանդ գիտենք, որ մեղանում էլ էդպես են հասկանում:

Նվ, վերջապես, իմ արած նկատողություններից շատերը մե-
ղանում վիճելի են տակավին:

Նթե ես ասում եմ էս ինչ տեղը բար պետք է լինի, ոչ թե բառ,
էդ հո չի նշանակիլ թե հայոց բանասերներն ու գրողներն իսկույն
և եթ ասելու են՝ աչքներիս վրա. էդպես էլ կընդունենք: Դրան ա-
պացույց հենց էն հանգամանքը, որ էս նկատողությունների մի
մասը արել եմ դեռ դիրքը տպվելուց առաջ, մի երկուսն ընդունվել
են և գրքի մեջ ուղղվել, մյուսները, ինչպես որ կային, էնպես էլ
մնացել են:

Այժմ իմ արած նկատողությունների միտքը սա է: Ափաշկա-
րա տեսնելով էն ահագին տպավորությունը, որ արավ Հայաստա-
նի բանաստեղծության դիրքը — «Поэзия Армении», և ի նկատի
ունենալով, որ շուտով երկրորդ տպագրությունն է լինելու, պետք
է հմուտ մարդկանց ձեռքով սրբագրել և գիրքն ազատել դոսե էն
տեսակ սխալներից, որոնք միանգամայն փոխում են բանաստեղ-
ծության իմաստը և նսեմացնում են էս հոյակապ գործի արժեքը:

ԳՐՐԾԻ ԵՆՔ ԱՆՅՆՈՒՄ

Ամեն անգամ մի որեւէ առիթով մեղանում պարբերաբար
կրկնվում է՝ թե մենք չենք ճանաչում մեզ և թե մենք չենք պաշտ-
պանում մեր դրականությունը:

Ինձ էնպես է թվում, թե էս տկար ու ձանձրալի գանդատը
վերջանալու է մոռոիկ ապագայում, և արդեն պարզ երևում են
նշանները: Երևում է վերջի սկիզբը: Էդ ցանկալի վերջի սկիզբը ես
համարում եմ էն բոլոր դրասերների ընկերությունները, որ իրար
հետեից բացվում են գրեթե մեր բոլոր քաղաքներում ու նույնիսկ
գյուղաքաղաքներում, լայնածավալ փռվում են ամենուրեք և իրենց

դասախոսություններով—կենդանի խոսքով կենդանի ժողովրդի հետ միասին մեր կյանքն ու գրականությունը շրջապատում են զանազան կողմերից։ Սա նման է զորադնդերի էն ընդհանուր ու հախուռն գրոհին, որ նպատակ ունի կատարելու առաջին գործը— քերդը վերցնել։ Նրանից հետո առաջինը կբացվի ամեն մեկի խաղաղ մասնագիտական աշխատանքի համար։ Առաջժամ ամենքս մի գործի վրա ենք — հիմնարկել, հաստատուն դարձնել էս լուսավոր ամբիոնները և ուղիղ ընթացք տալ նրանց — ճանաչելու մեզ, մեր շրջապատն ու հեռուն...

Ազգերի կյանքում, մանավանդ նրանց վերածնունդի օրերում, էն տեսակ հիմնարկություններն են մեծ դեր կատարում, որոնց մասին առաջուց չէին էլ մտածել։ Մեր ամեն տեղի գրասերների ընկերությունները շատ հեշտ կարող են էդ միևնույն դերը կատարել մեր կյանքում։

Ընդհանուր խորհրդածություններից ու նրանց ընդհանուր կուլտուրական նշանակությունից, օրինակի համար, դանք մասնավոր, կոնկրետ խնդիրներին։ Ահա մեջ տեղն է դրված մեր նոր գրականության հիմնադրի, Խ. Աբովյանի արձանի խնդիրը։ Գործը դուրս չի գալիս ու անսպասով ձևով քաշքշվում է հրապարակով։

Ինչո՞ւ։ Մա՞նր է։

Ամեն կողմից բոլոր դավառների գրասիրաց ընկերություններն իրենց ուսերը տակը կտան և արձանը կկանգնեցնեն։

Գումար է հաբկավոր։ Նրանք ամեն տեղ երեկույթներ կհատկացնեն հենց իրեն Խ. Աբովյանի անունով, և գումարը կգա։

Բայց դեռ ավելի մեծը կա։

Պետք է պաշտպանել հայոց գրականությունը։ Եվ պետք է պաշտպանել ազգովին, էնպես, ինչպես որ ինքը գրականությունն էլ ստեղծվում է ազգովին։

Ամեն մի գրասիրաց ընկերություն որոշ օր թող տարեկան մի արտակարգ մեծ գրական երեկույթ հատկացնի հայոց գրականության պաշտպանության համար, և հայոց գրականությունը, կպաշտպանվի, ու կպաշտպանվի շատ պատվավոր ու գեղեցիկ ձևով։

Եվ սրա մեջ ինչքան նյութականը արժեք կունենա, նյութականից շատ ավելի բարոյականը կունենա նշանակություն և մեծ ազդեցություն կանի մեր գրականության ընդհանուր բնավորության վրա։

Ժողովուրդները ոչ մի բանի մեջ էնքան պարզ ու պայծառ չեն երևում, ինչքան իրենց ազգային էպոսի մեջ:

Ռուս ժողովուրդը տակավին չի ամբողջացրել իր ազգային էպոսը, բայց տեսեք, թե նրա մասերում — Былина-ներում ինչ վսեմ պարզությամբ ու ինչքան հոյակապ տալիս է իրեն պատկերը:

Ահա նրանցից մեկից մի փոքրիկ կտոր, որ շատ է պատշաճ մեջտեղ բերելու էս նշանավոր օրը:

Былина-ի վերնագիրն է «Исцеление Ильи Муромца»: Պատմում է, թե ինչպես բժշկվեց երկար ժամանակ անդամալուծ, հաշմանդամ ընկած Մուրոմցի Իլիան: Իսկ Մուրոմցի Իլիան արդեն գիտեք, որ ինքը ռուս ժողովուրդն է:

Ասում է՝ էն ժամանակ, երբ իշխան Վլադիմիրը թագ էր կապում Կիև մայրաքաղաքում՝ Մուրոմի Կարաչարովա դուստրում մի գյուղացի էր ասլորում, Իվան Տիմոֆեևիչ: Գյուղացի Իվան Տիմոֆեևիչը մի տղա ուներ Իլիա անունով, որին ամենից շատ էր սիրում:

Բայց նստած էր. Իլիան իր տեղը անշարժ,
Ընկած էր ուղիղ երեսուն տարի,
Ոտն ու ձեռ շուներ երեսուն տարի,
Ու փեշի վրա էնքան էր պառկել,
Որ փոս էր ընկել տեղը իր պառկած...

Եվ էսպես անդամալուծ, փեշի վրա պառկած երեսուն տարի (այսինքն շատ երկար ժամանակ) նա շարունակ լսում է, թե ինչ վատություններ են կատարվում իրենց աշխարհքում, ինչ ավաղակություններ են լինում իրենց մայրաքաղաքում (Соловей раз-боишик): Պառկած տեղը սիրտն էրվում է, ու միշտ ասածուն էն է աղոթում, որ իրեն մի ձեռն ու ոտը առա...

Եվ ահա մի անգամ էլ, երբ հերն ու մերը յոթնը չեն, դնացել են դաշտը իրենց աշխատանքին, օտար մարդիկ են գալիս, խեղճեր են դալիս փակ դռան առջև կանգնում ու Իլիային ձեն են տալիս, կանչում են, խնդրում են, որ դուռը բաց անի, իրենց ներս թողնի, ջուր տա խմեն, սիրտները հովանա:

Իլիան ներսից պատասխանում է, ասում է՝ «ես էլ եմ շատ ուղում, որ ձեզ ներս թողնեմ, ջուր էլ տամ՝ կուշտ խմեք, բայց ի՞նչ անեմ, էսքան տարի է էսպես անդամալուծ ընկած եմ, ոչ ոտն ունեմ, ոչ ձեռք»...

— Տեղիցդ ժաժ արի — վեր կկենաս, կանչում են խորհրդավոր հյուրերը:

Իլիան լուռ է:

Աջ ոտն է փորձում—շարժվում է. ձախ ոտն է փորձում—շարժվում է: Իսկույն ոտի է կանգնում, դարպասները լեն բաց է անում ու ներս է հրավիրում օտարականներին: Զրի փոխարեն վեղորոնքով դարեջուր է տալիս: Խմում են կշտանում, մնացածն էլ, ասում են, դու խմիր: Խմում է, արյունը խաղս է առնում երակներում, աշխուժի է գալիս, կենդանանում, զորանում, դառնում մի հսկա, էնքան ուժեղ, որ հարկ է լինում ուժը մի քիչ պակասացնել, շափավորել:

Ապա թե օրհնում ու խրատ ան տալիս անծանոթ հյուրերը:

— էդ ուժը, ասում են, բավական է քեզ, որ դու մեծ հսկա լինես, չպարտվես պատերազմի դաշտում, քրիստոնեության պաշտպան հանդիսանաս ու կուլես մեծ հսկաների հետ: Բայց տես, ասում են, ում հետ ուզում ես կուլիր, միայն թե չկուլես Միկուլա Սելյանինովիչի (շինականի, գյուղացու) հետ, իմացիր, որ նրան մայր հողը շատ է սիրում...

Գնում է Իլիան, ու մինչդեռ իր ծնողները ժանր աշխատանքից հոգնած քնած էին, մի երեք ժամում վատարում, վերջացնում է նրանց գործը, որ նրանք մի քանի օրում չէին կարող կատարել:

Ծնողները զարթնում են, զարմանում են, թե էս ինչ հրաշք է. կատարվել հանկարծ, որ իրենց անդամալուծ որդին միանգամից ոտի է կանգնել ու կանգնել իբրև հսկա: Իլիան պատմում է, թե ինչ է կատարվել, ու հայտնում է, թե արդեն ճամփա է ընկնում իր սրտի հին ցանկությունը կատարելու, իր ճնշված հայրենիքին ծառայելու, նրան ավազակներից մաքրելու և քրիստոնյա աշխարհքը պաշտպանելու: Եվ դրա համար հոր օրհնությունն է խնդրում:

— Գնա, իմ աչքի լույս, իմ հսկա զավակ, օրհնում է ծերունի հերը: Բայց օրհնում եմ քեզ բարի գործերի համար. չար գործի համար օրհնություն չկա: Գնա, և քո ճամփին ոչ թուրքի ընդդեմ մտածիր չար բան, ոչ քրիստոնեին զարկիր բաց դաշտում...»

Ու վեր կացավ հսկան, աղոթեց, իր նժույգը հեծավ: Հեծնելը տեսան, բայց էլ չտեսան, ուր գնաց...

Ինչ հոյակապ գեղեցկություն և ինչքան հարազատ ու ճշմարիտ:

Դուրս եկավ, որ ռուսական փեշը, որին նա կպած էր էնքան տարի, նրա համար Պրոմեթեոսի ժայռն է եղել, և էնքան տարի ինքն իր մեջ աճելով ու մխալով ուժ է հավաքել՝ միանգամից վեր-

1770.

Ֆենալու և մի հսկայական զարկով փրկելու իր երկիրը: Մեծ ու ահաւոր մի վայրկյան:

Բայց պատահում է, որ երկար տարիներով պաւլած հսկաները վեր կենալիս միանգամից չեն կարողանում ամուր ոտի վրա կանգնեն, մի քանի անգամ շոքում են, մինչև որ վերջնականապէս կարողանում են հաստատուն կանգնել: Եվ ամեն մի շոքելով հազար հազարավոր մարդիկ են ընկնում տակն ու վրա կոտորւմ:

Այժմ Ռուսաստանի ամեն մի քաղաքացին միայն մի հոգս պիտի ունենա.— ամուր բռնի, իր ուժերի ներածին չափ ննցուկ դառնա ռուսական նոր ոտի կանգնած հսկային, որ նա հաստատուն կանգնի:

Էս է պահանջում ինչպէս ընդհանուրի, էնպէս էլ ամեն մի անհատի շահն ու փրկությունը:

ՎԵՐՋԻՆ ՅԱՆԿՈՒԹՅՈՒՆԸ

Երբոր, ծերունի, մեռնելու լինեմ,
Ու, հավատա, երկար չըպիտի ապրեմ,
Դու հրամայիր իմ գին տանելու
Սիր կանաչ այգին, էնտեղ, ուր երկու
Ճերմակ հակակի թըփեր են ծաղկում...¹
«Մծիրի», Լեւոնտով:

Զարմանալի է մահվան հոգեբանությունը: Կյանքի վերջին վայրկենին մարդիկ շատ անգամ ձեռքները թափ են տալիս ամբողջ աշխարհքի վրա, բայց և ամբողջ ուժով կառնում են մի շրջին բանից: Եվ ընդհանրապէս էդ շրջին բանն էլ իրենց հին, մանկության օրերի էս կամ էն հիշատակն է լինում:

Մահից մի քանի օր առաջ ինձ մոտ էր Ալ. Մատուրյանը, ու երկուսով նստած երկար զրույց էինք անում:

Խոսեցինք նոր ազատությունից, առաջիկա Հայաստանից, մեր գրականությունից, հազար ու մի ուրիշ բաներից, սակայն էս բոլոր մեծ հարցերից ամէլի ուժգին երկու փոքրիկ բան են մեխվել հիշողությանս մեջ:

Մեկ էն, թե ինքը միշտ հիւմանդ է եղած ու շատ վաղուց կլինեք մեռած, եթե իր կինը չլինեք, որ իրեն անքուն հսկող հրեշտակն է եղել կյանքում: Մեկ էլ էն, թե արդեն սլարդ տեսնելով, որ կյանքի թելը կտրելու վրա է՝ եկել է հայրենիք, ուղում է գնա Զաքարթալա՝ վերջին անգամ տեսնի իր մոր գերեզմանը և իրենց դուռն հին թթնին, որի վրա էնքան եղել է մանուկ ժամանակ...

Ասում էր՝ նրանից հետո հանգիստ կմեռնեմ:

Մի երկու օրից հետո երբ խմացրին՝ թե Ծատուրյանը ուշաթափվել է՝ շտապեցի, տեսա դիտակցությունը կորցրած, աչքերը փակած, գլուխը բարձր՝ պառկեցրած, սառուցը գլխին ու կրծքին, ու փակած աչքերից մեղմ արտասուքի կաթիլներ են հոսում:

Սպասում էին բժշկին:

Ես մտածում էի, թե արդյոք նրա համար չեն հոսում արտասուքի էն վերջին անգոր կաթիլները, որ նա չկարողացավ տեսնել ոչ իր սիրած մոր գերեզմանը, ոչ էն հին թթենին...

Տիկինը տալնապի մեջ կամ սառուցն էր փոխում, կամ թեյի գդալով ջուր էր տալիս ու խոսում, անդադար խոսում... Մին էլ հանկարծ խոսքը փոխեց, թե.

— Ա՛խ, դիտեք նա ինչքան էր ուզում դա Կովկաս՝ տեսնելու իր մոր գերեզմանն ու իրենց դռան հին թթենին... Իսկ ես, ճշմարիտն ասեմ, վախենում էի դրանից: Ամեն անգամ ինձ թվում էր, թե իր հայրենիքի հողն է կանչում, դա թե չէ՝ կմեռնի...

Բժիշկը եկավ: Քննեց: Վերեկից ներքև մարմինը քորոցով ծակծկեց: Արդեն կորցրել էր զգայունությունը: Ասլա թե աչքերը բաց արավ բժիշկը, վառած մոմը դիմացը բռնեց, մատով բիբերը շոշափեց — չէին շարժվում: Էլ հույս չկար: Մարում էին: Մի թույլ ու խոր թափափ կար նրանց մեջ սառած մնացած...

Մի երկու ժամից հետո երբ նորից վերադարձա՝ կես ժամ առաջ մեռել էր:

Եվ տաք դիակի առջև կանգնած էն էի մտածում, թե—չտեսաւ... Այժմ էլ երբ ցավելով խոսում են նրա տառապալից կյանքի մասին, նրա դրական գործի մասին, նրա գործերի հրատարակության և այլ ավելի մեծ խնդիրների մասին— մի տարօրինակ համառությունով իմ սիրտն էլ էն փոքրիկ ցավն է բռնել, նրա վերջին կարոտը, որ՝ մեռնելով ձգտեց՝ ու չկարողացավ հասնի, տեսնի ոչ իր բազմատանջ ու շատ սիրած մոր գերեզմանը, էն մոր, որ աղքատության մեջ, անվառարան, ցուրտ խրճիթում ծոցն էր առնում ու տաքացնում իր փոքրիկ Ալեքսանդրին, և ոչ էլ էն հին թթենին, որ ցուրտ ու բուք գիշերները իր պառաված ճյուղերով մթնում անդադար ծեծում էր նրանց աղքատիկ խրճիթի պատերն ու կտուրը, և որի վրա ամռան արևոտ օրերին էնքան թուփն է քաղել ու խաղացել, գլարձացել մանկուց որբացած ու ամեն գլարձույթուններից, ամեն հաճույքներից զրկված Ալեքսանդրը...

Մենք, ռուսահայերս, սովորաբար Հայաստան անվանել ենք Տաճկահայաստանին: Նույնիսկ Այրարատյան կամ Շիրակի դաշտից Տաճկահայաստան գնացողն էլ ասում է՝ Հայաստան եմ գրնում: Էլ չեմ քննում, թե ինչ է սրա պատճառը. բայց էսպես է:

Եվ ահա էս պատերազմի ընթացքում, դեպքը բերեց, ես երկու անգամ գնացի Հայաստան: Մի անգամ Ալաշկերտի հովիտը, մյուս անգամ Վան: Ասլա թե ծանոթացա Հայաստանի շատ մտավորականների հետ, մոտիկից տեսա Հայաստանի ժողովուրդը, ու մի ահագին ցավ ծանրացավ իմ սրտին, թե ես ի՞նչքան քիչ տեղեկություն եմ ունեցել էսօրվա կենդանի Հայաստանից. ես, որ համարվում եմ նրան ճանաչողներից մինը, ես, որ միշտ կարծիք եմ հայտնել ու շատ թե քիչ գործել նրա համար...

Նրանից հետո Վասպուրականի, Արածանու հովտի և այլ տեղերի գաղթականության հեղեղն եկավ ծովացավ Այրարատյան դաշտում:

Ես էլ նրան դիմավորողներից մինը եղա: Պտրտվեցի նրանց մեջ էջմիածնում, խոսեցի Թիֆլիզի ժողովներում, ու վերջը՝ դարձյալ մի տխուր գիտակցություն համակեց ամբողջ էությունս ու մի խորին վիշտ, թե մենք ի՞նչքան ենք տկար մեզ վրա եկած աղետի հանդեպ. տկար ֆիզիկապես, նյութականապես ու բարոյապես...

Հապա նրա — Հայաստանի հա՞րցը, հայկական հա՞րցը...

Ի՞նչեր չեն խոսվել ու կատարվել էդ հարցի շուրջը...

Եվ Հայաստանը գրեթե միշտ լուծյան է եղել դատապարտված ակամա: Ոչ նրա ցավն ենք կարողացել ճշմարիտ խմանալ, ոչ էլ ցանկությունը:

Բավական էր:

Հայաստանը պետք է խոսի վերջապես:

Եվ պետք է խոսի էնքան լուրջ ու զգաստ, ինչքան լուրջ ու զգաստ է լինելու ամենից մեծ վշտավորն ու ամենից շատ վտանգվածը ժողովուրդների մեջ, այլև էնքան հաստատուն ու բաց ճակատով կարող է խոսել մի ժողովուրդ, որ ասլուրել է մարդկային լավագույն ձգտումներով և ամեն ինչ տվել է ու կտա ազատ կյանքի համար:

ՀԱՅԿԱԶՅԱՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

Հիմնադրվում է Հայկազյան Ընկերությունը՝

— ինչի՞ համար է հիմնադրվում:

Ահա թե ինչի համար:

Ազգ ենք և մինչև էսօր չունենք մեր ազգային պատմությունը: Մեր ազգային պատմության նյութերը ցրված են վանքերում փակված ձեռագիրներից ու մեր շուրջը փռված հիշատակարաններից սկսած մինչև հեռավոր երկիրների արխիվներն ու թանգարանները:

Էս բոլոր նյութերը պետք է հավաքել գիտնականների, պատմագետների ձեռքով, ուսումնասիրություններ կատարել, մենագրություններ գրել (մոնոգրաֆիա), և հետզհետե պատրաստել մեր ազգի գիտական ճշմարիտ պատմությունը:

Սա մի դժար ու մեծ գործ է, վեր ամեն անհատական և նույնիսկ մասնավոր քննությունն ուժեղից:

Եվ էս գործը կատարելու համար է հիմնադրվում Հայկազյան Ընկերությունը՝ հենված համայն հայության բարոյական ու նյութական ուժերի վրա:

Գրականություն ունենք, բայց դեռ մի ընդհանուր գրական լեզու չունենք: Եղածն էլ աղքատ ու աղճատ և անկազմակերպ: Պետք է հավաքել հայոց բարբառների, բովանդակ հայության լեզվական գանձերը, բառերն ու ռեբրը, ամբարել, ուսումնասիրել ու օգտագործել, կազմել հայոց կենդանի լեզվի բառարանը, ստեղծել հայոց ազգային գրական լեզուն:

Ամա թե ինչի համար է հիմնադրվում Հայկազյան Ընկերությունը:

Գիտություն չկա մեր մեջ: Եվ դպրոց, և գրականություն, և հրատարակատեսություն, և հասարակական ու ազգային գործեր մեծ մասամբ հիմնված են սգիտության վրա: Կենտ ու հատիկ հայ գիտնականներն էլ փախչում են մեր մթնոլորտից, զբաղվում են ուրիշ գործերով, կամ հեռանում, օտարաշնում են ու օտար լեզվով են զբաղվում գիտությամբ: Եթե մի Նոբալյո Բյուզանդ էլ, թեև դարձյալ օտարության մեջ, գիտությունով պարապում է հայերեն՝ էն էլ վերջը անիծում է իր վիճակն ու կտակ է անում, որ իր աշխատանքը կրակի մատնեն:

Պետք է համախմբել հայ գիտնականներին, ստեղծել գիտություն հայերեն լեզվով և հայ գիտնականների կաճառ, գիտության օջախ, Հայկական Ակադեմիա:

Եվ պետք է ստեղծել Հայոց Համալսարանը, ուր կարելի լինի

բարձրագույն գիտությունները ավանդել ու սովորել հայերեն լեզվով: Մեր տարրական ու միջնակարգ դպրոցների մեջ տեղը պետք է կառուցանել ու պահել մի գիտության տաճար, մեք մանր ու մեծ ճրագների մեջ տեղը պետք է վառել մի մեծ ջահ, — Հայկական Համալսարան:

Ահա թե ինչի համար է հիմնադրվում Հայկազյան Ընկերությունը:

Ամեն մի նշանավոր հայ գրողի հոբելյանի կամ թաղման օրը մի էնտեսակ ընդհանուր, համազգային լիայնասուն է բարձրանում, որ ամոթով կարող է ծածկել ամեն մի հետամնաց ժողովրդի. թե՛ նա տառապանքներից մեռավ, չկարողացավ ծառայել իր կոչումին, և այլն, և այլն... Նվ, հիրավի, գրեթե առանց բացառության, ոչ մի հայ գրող չի կարողացել գրականությամբ պարապի: Ամենքն էլ գրականությամբ պարապել են ի միջի այլոց. պատահաբար, ոտի վրա: Ամենքն էլ եղել են խանդավաժ գրողներ, և ամբողջ մեր գրականությունն էլ խանդավաժ գրողների խանդավաժ գրականություն է:

Պետք է ազգովին պաշտպանել հայոց գրականությունը, գրողներին կապել իրենց գործի հետ և միանգամ ընդմիշտ վերջ տալ էս անառողջ ու անպատվաբեր դրովթյանը:

Ահա թե ինչի համար է հիմնադրվում Հայկազյան Ընկերությունը:

Գեղարվեստը՝ իր ամեն ճյուղերով՝ թատրոն, երաժշտություն, նկարչություն և այլն՝ մեր մեջ ընկած է երեսի վրա և թողած մասնավոր մարդկանց խնամքին ու հոգացողությանը, այսինքն անտեր: Մինչդեռ բարձր քաղաքակիրթ ժողովուրդ դառնալու և կոշիկելու համար առանց գեղարվեստի՝ ճար ու ճանապարհ չկա: Պետք է ուժեղ կերպով հովանավորել ու զարգացնել գեղարվեստի ամեն մի ճյուղը մեր մեջ:

Ահա թե ինչի համար է հիմնադրվում Հայկազյան Ընկերությունը:

Հայկազյան Ընկերությունը հիմնադրվում է էնպես, որ ամենքս միասին, միասնական ուժերով կարողանանք պաշտպանել ու առաջ տանել էս ընդհանուր մեծ գործը՝ մասնակցելով ու տալով մեր ունեցածից՝ շատից — շատ, քչից — քիչ: Ունևորը միանվագ վճարում է հինգ հազար ռ. և դառնում է մշտական խակական անգամ, իսկ նախանձախնդիր անդամները տալիս են տարեկան տասը ռ.: Իհարկե, նախանձախնդիրն էլ միանվագ կարող է վրձարել մի քանի հարյուր ռ., փոխանակ ամեն տարի 10 ռ. վճարելու: Նվ մեր ունևորներն ինչքան էլ առատ մոտենան գործին՝ այ-

սուամենայնիւ տասը ուսուցանող անդամները ահագին ազդեցութեամբ են անելու գործի վրա, հարկաւ, եթե ամեն տեղ էլ գտան գործի մեծութիւնը, ամենքն էլ արձագանք տան ու տարեկան տասը ուսուցուց ձեռք քաշելով՝ մտածեն էս տեսակ մի մեծ ազգային գործ ստեղծելու, ինչի համար որ հիմնվում է Բնկերութիւնը: Եւ նա հիմնվում է ընդհանուր հայութեան ազգային դրոշմով — Հայկազյան անունով:

Իսկ եթե հիմնվում է էս տեսակ ծանր օրերին, դա միայն պատիւ է բերում մեզ: Եթե իտալացիին կարող է պատերազմի դաշտում — խրամատում համալսարան բաց անի և զբաղվի գիտութիւնով ու գեղարվեստով՝ մենք ինչո՞ւ չենք կարող խրամատներէ տարան հեռու զբաղվել նոյն գիտութիւնով ու գեղարվեստով:

Չմոռանանք, որ հայ ժողովուրդը ինչ բարձր բան կատարել է՝ միշտ կատարել է՝ շնայելով նեղ ու դառն ժամանակին...

Եւ սրա մեջն է մեր ցեղի մեծութիւնն ու մեր կյանքի մեծ դրաման:

Ինչ որ մենք կ'ընենք՝ մեր Համալսարանն էլ մեզ հետ:

ՀԱՅԵՐԵՆ ԳԵՎԱՌԱԿՆ ԲԱՌԹՐԵՆ

Գրեց Հր. Անառնյան: Հրատ. էմիւնյան ազգագրական ժողովածուի, նախոր
Բ., Թիֆլիս, 1913 թ., 1141 էջ, գինը 3 ռ. 50 կոպ.

1912 թվականի ամառը Թիֆլիսի վրա և նրա շրջակայքում մի քանի օր մի էն տեսակ թանձր ու շոր մառախուղ էր կանգնած, որ օրը ճաշին կարելի էր համարձակ նայել արևի սկավառակին: Իշխանութիւնը դիմեց Թիֆլիսի ֆիզիկական օբսերվատորիային և խընդրեց էս երևույթի բացատրութիւնը, թե սա ի՞նչ բան է և ո՞րտեղից հայտնվեց:

Օբսերվատորիան պատասխանեց ու բացատրեց, թե դա ամենամանր փոշի է, որ հունիսի վերջերին օդի մեջ հայտնվել է Անդրկասպյան երկրում, էնտեղից անցել է Ղզըլարվադ, Կրասնո-վոդսկ, ապա Կասպից ծովի վրայով անցել է Լենքորան, Պետրովսկ, Քոն հովիտն ի վեր հոսել է ու հասել մինչև Ռազմավիրական ճանապարհը (Бюллетени Тифл. общ. любителей природы № 1):

Եւ արդէն գիտութիւնից հայտնի է, որ օդը հոսում է երկրի երեսով որոշ ճանապարհներով ու մեծ հոսանքներով՝ մի երկրից առած փոշին ու մանրագույն հյուլները տանելով տարածելով հեռավոր երկիրներ: Էնպես որ մենք Կովկասի մի որևէ անկյունում

հաճախ էն փոշին ենք կուլ տալիս, որ մի քանի ժամանակ առաջ վեր է կացել Սահարայի անապատից կամ Սիրիի տափաստանից:

Էսպես էլ կենդանական ու բուսական կյանքն է հոսում երկրի երեսով՝ զանազան ճանապարհներով ու զանազան միջոցներով, իր քնիկ աշխարհից տարածվում հեռու երկիրներ՝ շարունակ ընդարձակելով իր տեսակի շրջանը, գրավելով նոր կլիմաներ, փոխադարձաբար՝ թե ազդելով նոր հայրենիքի վրա և թե ենթարկվելով նրա ազդեցությանը: Մեկ էլ տեսնում եք՝ Ասիական անապատի տատասկը բուսել է Կովկասի հովիտներում ու լեռներում, կամ մոխրագույն մեծ մուկը (KRYICA) անցել է իր հայրենիքի—արևմտյան Ասիայի սահմաններից ու բռնել ամբողջ Նվրոպան, էնպես որ նրան ժողովուրդները ճանաչում են արդեն իբրև Նվրոպայի կենդանի, իսկ մեր ժողովուրդը անվանում է Ռուսեթի մուկը:

Էսպես էլ մարդկային կյանքը՝ զանազան պատճառներով, զանազան ձևերով ու զանազան ճանապարհներով՝ հոսել է ու հոսում է երկրի երեսով, և, շարունակ խառնելով հայրենիքների սահմանները, խառնում է իր տիպն ու հոգևոր ստեղծագործությունները օտար ժողովուրդների հետ:

Նվ ինչպես որ եթերային մեծ հոսանքներն են հազար ու մի պտուկտներ անում ժամանակի ընթացքում իրենց անցած ճանապարհին, էնպես էլ մարդկային հոսանքներն են երկար դարերի ընթացքում զանազան հոսանքներ ունեցել ու զանազան պտուկտներ արել, նայած ինչ հարմար ճանապարհներ են ունեցել, կամ ինչ արգելքների են հանդիպել:

Նավագնացության զարգանալուց առաջ, երբ ծովերը հանդիսանում էին ամենամեծ արգելքները, էդ բոլոր շարժումները՝ դադթականություն, արշավանք, վաճառականություն և թե այլ ամեն անց ու դարձ՝ կատարվել են ցամաքով: Նվ ամեն տեղ էն ցամաքը, որ ժողովուրդների անց ու դարձի համար հանդիսացել է ճանապարհ ու կամուրջ, միշտ եղել է ոտի տակ, ենթակա անվերջ հեղեղումների և հազար ու մի լավ ու վատ ազդեցությունների:

Հայաստանը՝ դռնվելով Ասիայի, Աֆրիկայի և Նվրոպայի մեջ տեղը՝ նրանց ցամաքային ամեն տեսակ հարաբերությունների համար հանդիսացել է մշտական կամուրջ ու ճանապարհ: Էս պատճառով էլ լիքն է ինչպես նրանց կատարած ավերածությունների բեկորներով, էնպես էլ նրանց ամեն տեսակ ազդեցությունների նշմարներով, նրանց կենդանի մնացորդներով ու հետքերով:

Էսպեսով՝ Հայաստանի բարձրավանդակը հանդիսանում է մի հսկայական Բաբելոնի աշտարակ, ուր իրար են հանդիպել ու իրար են խառնվել շատ տեսակ ցեղեր ու լեզուներ և մինչև օրս էլ

[illegible]

ոչ կարողանում են իրար հասկանալ և ոչ միասին մի ներդաշնակ կյանք ստեղծել:

Հայոց լեզուն՝ իր հնչյունարանությունով, բառակազմությունով ու համաձայնությունով՝ ընդհանուր առումով հանդես է բերում երկու որոշ ազդեցություն— գրաբար ու աշխարհաբար: Եվ, թերևս, մեր մեծ սարն էլ իր կրկին անուններով՝ Ար-արատ, որ կնշանակի սար մեծ կամ լեռն մեծ, գրաբարի ձևն է, և Մա-սիս, որ կնշանակի Մայր-սար կամ Մեծ սար, որ աշխարհաբարի ձևն է,— մեր երկրի կենտրոնում բարձրանում է, որպես էդ երկու մեծ կյանքերի ու մեծ ազդեցությունների հավիտենական արձան ու վկա:

Էս ամեն ազդեցություններին ենթակա՝ Հայաստանի ժողովուրդը միշտ իդուր է աշխատել կերտել իր ինքնուրույնությունը և մի տևական որոշ պատկեր ստեղծել կյանքի, լեզվի ու սովորությունների: Շարունակ խանդավրել է ու խառնվել և շարունակ էլ նոր ճիգեր է արել իր ունեցածը հավաքելու, կարգի դնելու, ինքնուրույնանալու, ազդայնանալու: Ու հենց մեր օրերում էլ նույն ճիգն է անում նույն ազեաների՝ ու ազդեցությունների տակ:

Հավաքում է իր ազգագրական նշույթերը, որ իրար անի, ամբողջացնի, իրենն ու օտարինը հասկանա:

Հավաքում է իր ժողովրդական երգերն ու եղանակները, որ գտնի իր հարազատ ձայները, իր ազգային երաժշտությունն ու զարգացնի:

Հավաքում է իր բանավոր գրականության ժողովրդական բանահյուսության փշրանքներն ու իր ազգային էպոսի մնացորդները, որ ստեղծի իր ազգային բանաստեղծությունն ու գրականությունը:

Հավաքում է իր հին ճարտարասրբանության ջարդված ու ցրված բեկորները:

Վերջապես հավաքում է իր լեզվի տարրերը, իր ոճերը, իր բառամթերքը, որ ստեղծի իր ազգային ընդհանուր լեզուն:

Եվ հենց ինքը հայ ազգն էլ, որի ամբողջությունը ջախջախված ու խորտակված է և մասնատված, հալածված, տարածված է ամեն կողմ՝ իր բոլոր մասերով՝ ամեն կողմից ճիգ է անում նորից իրեն հավաքելու, իրար գալու և նորից ամբողջանալու:

Էս հանգամանքներում մի ազգային ընդհանուր գրական լեզվի խնդիրը առաջնակարգ խնդիր է: Իսկ էդ լեզուն ստեղծելու համար պետք է հավաքել բարբառների բառամթերքը, կաղմել հայոց կենդանի լեզվի բառարանը, բոլոր բարբառների բառերի ու ոճերի գանձարանը: (Գրաբարինն էլ իր կարգին, հարկավ):

էս ուղղությամբ մինչև օրս միայն երկու անհատական փորձ է եղած: Էս փորձերից մինը Հ. Սահակ վ. Ամատունու «Բառ ու Բանն» է, որ տպւել է Էջմիածին 1912 թվականին, մյուսը պ. Հր. Աճառյանի «Գավառական բառարանն» է, որ տպւել է 1913 թվականին Թիֆլիս, և կազմում է Էմինյան Ժողովածուի IX գիրքը:

Պ. Աճառյանի էս աշխատության մասին է, որ ուշում հմ խոսել իբրև լոկ սիրող:

Ինձ թւում է, թե պ. Աճառյանը մի քանի բարբառ շփոթում է իրար հետ: Օրինակ, Նրեանի բարբառի մեջ է գնում Շուլավերի բարբառը, մինչդեռ Շուլավերը Ղարաբաղի կողմից դուրս եկած մի գաղութ է և մինչև օրս էլ պահում է իր բարբառը: Այնինչ Ղարաբաղի բարբառի մեջ նշանակում է Դիլիջանը, Լոռին ու Ղարաբիլիսեն, որոնք Այրարատի մեջ են մտնում, նրա բարբառի ճյուղերն են: (Հառաջաբան, էջ 1):

Պ. Աճառյանը, ինչպես երևում է, օգտւել է և մեր գեղեցիկ գրականությունից: Հեղինակի մայրենի բարբառի մեջ է դրել նրա գործ ածած բառը: Օրինակ, վուշ-վուշը, որ ես գործ հմ ածել իմ «Անուշ» պոեմի մեջ, պ. Աճառյանը բերել է իբրև բնաձայն բառ և նշանակել է Լոռու բարբառ: «Վուշ-վուշ, Լ. դետին խոխոջալու ձայնը: Գետը՝ վուշ-վուշ վըշվըշում է»:

Էս ճանապարհը շատ հեշտ կարող է մոլորությունների մեջ ձգել: Հենց մեկը ես: Ոմանք կարծում են՝ թե եթե երբեմն Լոռուցն եմ առնում գրվածքիս նյութը կամ էս-էն ձևն եմ գործ ածում, ուրեմն Լոռու բարբառով եմ գրում: Չարաչար սխալվում են: Ինչպես նյութի, էնպես էլ լեզվի վերաբերությամբ ես ինձ միանգամայն ազատ եմ համարում և օգտւում եմ ամեն տեղից: Լոռի վուշ-վուշը գետի խոխոջալու ձայնը չի, այլ ամսոսանքի բացականչություն: Իմաստի և ձայնանմանության կրկին պատճառներով է, որ ես գործ եմ ածել իմ պոեմի մեջ: Ինչպես մի ուրիշ տեղ էլ՝ «Լոռեցի Սաքոն» պոեմի մեջ՝ գործ եմ ածել՝ վաշ-վիշշ բացականչությունները միասին, որ նույն իմաստն ունեն, ինչ վուշ-վուշը:

Գետի խոխոջալու ձայնին Լոռեցիք ասում են՝ վըշվըշալ:

Բառերի ու ոճերի պակասի մասին խոսք էլ չեմ անելու. առաջինը՝ որովհետև անկարելի բան է անհատական ջանքերով այժմ շատ թե քիչ լրիվ գավառական բառարան կազմել, երկրորդը՝ ինքը պ. Աճառյանը հայտարարեց «Արարատում», թե գիրքը տպւել է առանց իր գիտության և մի քանի հազար բառ ու ոճ մնացել են անտիպ իրեն մոտ²:

Պակասում են նաև եղած բառերից ու ոճերից շատերի ալլալա նշանակությունները: Սակայն սրա մասին էլ չեմ խոսելու: Սրանք էլ պակաս են, ոչ թե սխալ:

Չնայելով էս և սրանց նման նկատողություններին՝ պ. Աճառ-
յանի գործը մնում է շատ կարևոր մի գործ և նրա կարևորությունը
ու լրջությունը շեշտելով ու ցանկանալով, որ օր առաջ հնարավոր-
ություն ունենար մեր հարգելի լեզվագետը հայոց բարբառները
հավաքելու և ուսումնասիրելու գործին նվիրվելու՝ անցնում եմ
իմ դիտողություններին՝ միշտ էն դիտակցությամբ, որ եթե լեզվի-
խնդրում Աճառյանը կարող է սխալի մեջ ընկնել, անկարելի բան
է, որ ես ազատ լինեմ սխալներից:

Սկսենք Երևանի բարբառից:

Անառ. ձալարի նման բույս մըն է, որմե քաշովի (փիլավ) կը
սլատրաստեն: 2, Տփ. հատիկ:

Առաջին՝ աճարը ր-ով է, ոչ թե ո-ով: Երկրորդ՝ ձալարը բույս
չի, որ աճարն էլ նրա նման բույս լինի: Աճարը հաճարն է, որ
աղում են կամ ծեծում ու ձալար շինում: Եվ երրորդ՝ Տփխիս ա-
ճարին հատիկ չեն ասում:

Ամանել. մեկ ամանե մը ուրիշ ամանի մեջ լեցնել: Քաղցուն-
կարասների մեջ ամանեցիներ:

Մի ամանից մի ուրիշ ամանի մեջ լցնել դեռ չի նշանակի ա-
մանել: Ամանել կնշանակի կամ աճաման էր և ամանեցին, ամանի
մեջ լցրին, տեղավորեցին, և կամ ժամանակավոր մի ամանի մեջ
էր, լցրին էն ամանի մեջ, ուր պիտի լցնեին պահելու համար:

Անցել. բացի: Քեզանից անցել էս աշխարհքումն էլ ո՞ւմ
ունիմ:

Ինձ թվում է, թե պետք է լինի ոչ թե անցել, այլ անց՝ էլ...
այսինքն քեզանից դուրս՝ էլ... Բացի քեզանից՝ էլ...

Անկամորք. գեշ, յոռի?

Եվ լավ է արել, որ հարցականով է դրել. թեև անհարմար բան
է, հարցականով բառ չպետք է լինի բառարանում: Անկամորք՝
կնշանակի չկամ:

Արևի ձենն ածել. գեշ-աղել ապրել, սևը ներս, ճերմակը
դուրս՝ ապրել:

Արևի ձենն ածել կնշանակի ոչ թե գեշ-աղել ապրել, այլ
ուղղակի՝ ապրել:

Աչքաթող, աչքեն ձգած, լքած, այլևս չսիրած:

Աչքաթող անել առհասարակ կնշանակի դիտմամբ, նաև մո-
ռացմամբ աչքից թողնել. ուշք չդարձնել:

Առնելացուկ. պահանջատեր:

Առնելացուկը պահանջատեր չի, այլ պահանջելիք:

Այլուն-փայլուն. (կրկ.) փայլուն-փայլուն: Առաջինը ենթա-
դրված է փայլուն բառեն. ինչպես Ասիս-Մասիս:

Ենթադրված ասիլով՝ պ. Աճառյանը ուղղում է ասել, որ առաջին բառերը — ալլուն կամ Ասիա ինքնուրույն բառեր չեն և առանձին միտք ու նշանակություն չունեն։ Ես կարծում եմ սխալ է։ Սրանք զուգը բառեր են իրար կողքի դրած և մեկը լրացնում է մյուսին կամ թարգմանում ու բացատրում։ Մի բառը ժողովրդի գիտեցածն է, մյուսը սովորածը, համամուտ։

Ես կարծում եմ ալլունը ոչ թե ենթադրված է փայլուն բառից, այլ ուղղակի փայլուն կնշանակի։ Եթե փայլունը հունական բառ է, որ կնշանակի պայծառ, լուսավոր, թերևս ալլունն էլ թուրք-թաթարական ucāla բառը լինի, որ նույնպես կնշանակի փայլ (Радлов. «Словарь Турко-Татарск. наречий», IV т., стр. 77)³։

Էսպես և ալին-օլին, հալա գեռ, ձեն ու ձուն, պեռ քար, ցեղք ու կրակ, խառն ու խաթիշ, ցեխ-բաթախ, լեն ու բոլ, բոյ ու բուս, գունչ ու մռով, ջահել-ջիլան, բար ու պտուղ, սուփ ծեք, (որ սխալմամբ սուրբ ծեք են գրում), ունք ու բունք, ծիլ ոսկի կամ ծիլ-ծիլ ոսկի, շոռ ու ցավ, ալայ-մալայ, ուրախ ու շեն, սուս ու փուս, մի-միայն կամ մի-այնակ, և ալն և ալն։

Սրանք բոլորը հոմանիշ և կամ իրար բացատրող, լրացնող բառեր են։

Օրինակ. ալին — կնշանակի դատարի բան, ցնդաբանություն, օլին — խաղ, կատակ, և սրանցից՝ ալին-օլին։

Մի—մի է, այնակ էլ թուրք-թաթարերեն կնշանակի մենակ, միակ (Радлов, նույնը, т. III), և ահա երկուսը միացել են ու կազմել մի-այնակ, էստեղից էլ մենակ։

Նույնպես և ձեն կամ զեն և ձուն կամ սուն կնշանակեն ձայն, որից և ձեն ու ձուն։

Ցեղք կամ զելլ կնշանակի պեծ, վառ կրակ (IV т. 893), որ միացել է կրակի հետ և դուրս է եկել մեր ցեղք ու կրակը։

Pierre — կնշանակի քար, և միանալով քարին, դարձել է պեռ-քար մեր լեզվի մեջ։

Խառը — խառն է, խաթիշ էլ թուրք-թաթարական բառ է, որ նույնպես կնշանակի խառը (Радлов, т. II, 288)։

Սուփ — արաբերեն արշալույսն է (Будагов. «Сл. туркск. нареч.», 690)⁴, միացել է մեր ծեքին — դարձել է սուփ-ծեք, որ սխալմամբ մեղանում շինում են սուրբ ծեք, իմ կարծիքով՝ մի սխալ, որ արել է և պ. Աճառյանը իր բառարանում՝ էջ 510։

Ծիլ՝ կնշանակի ոսկի, և մեր ոսկու հետ — ծիլ կամ ծիլ-ծիլ ոսկի։

Չոռը ցավ կնշանակի, և մեր ցավի հետ — շոռ ու ցավ։

Շեն կնշանակի ուրախ (Рад. т. IV, стр. 1003), որ գործ է

ածվում մեր լեզվի մեջ ուրախի կողքին. ասում են շեն Եկեաք — ուրախ, ինչպես և շենսիրտ, այսինքն՝ ուրախսիրտ:

Էսպես էլ բոլոր զույգ բառերը: Սա օրենք է մեր լեզվի մեջ, Հետևաբար Ասիս-Մասիս կամ Սիս-Մասիս ձևերի մեջ էլ, անշուշտ, իրենց միտքն ու նշանակությունն ունեն և Ասիսը և Սիսը. սրանցից ոչ միսը լոկ ենթադրված դատարկ հնչյուն չի: Չէ՞ որ լեզուն ավելորդ բեռը չի սիրում և դարերով անմիտ ու ավելորդ հնչյուններ չի պահում իր մեջ:

Եվ ահա Ասիս Մասիս, Սիս Մասիս և Մասիս ձևերի վերաբերությամբ համարձակվում են առաջ բերել իմ ենթադրությունը, որ արել են և մի ուրիշ անգամ Հայ Գրողների Ընկերության մեջ:

Յազեկոյի բառագրքում (Индустано-русский словарь)⁵ Մա — սանակրիտերեն կնշանակի մայր, Սիս — գաղաթ, բարձրություն, բարձունք, կատար: Եթե էսպես էլ ընդունենք՝ դուրս կգա, որ Մասիս կնշանակի մայր սար: Եվ ժողովուրդը Մասիսին ասում է Սիս Մասիս, ուրիշ խոսքով լեռոն Մեծ Մասիս, կամ սար, Մայր սար. իսկ փոքր Մասիսի հետ անվանում է Ասիս-Մասիս: Փոքրը՝ Ասիս, մեծը՝ Մասիս: Եթե Մասիս կնշանակի մայր կամ մեծ սար, Ասիս էլ, հավանորեն, նշանակելու է փոքր սար: Եվ եթե Սիս սար է, Սիսական կամ ուրիշ ձևով Սիսիան էլ կնշանակի լեռնաստան. ինչպես կաթ-ից՝ կաֆկաֆ, որից և Կավկաս, կամ դաղ-ից Դաղըստան:

Մի ուրիշ հիմք էլ:

Փոքր Ասիայի հին ժողովուրդների կրոնի մեջ աստվածների մեծ մայրը, որ և միաժամանակ բնության աստվածությունն էր, բաղմում էր բարձր սարերի գլխին և կոչվում էր Մա կամ Ամմա, որ երկու ձևով էլ մայր կնշանակի (Ист. человечества, т. IV, стр. 48)⁶:

Ինչ ասել կուզի, որ էս բնության և աստվածների մեծ մայրը — Մա, որ բաղմում էր մեծ սարերի գլխին, ամենից առաջ մեր աշխարհքում պիտի բաղմեր Մասիսի գլխին և կնքեր նրան իր անունով: Ասում են մեր աշխարհքում, որովհետև Հիմալայան լեռներն էլ ունեն Մասիս անունը:

Եվ մայր աստվածուհին Մա կամ Ամմա՝ քաղաքների պաշտպանն էր միևնույն ժամանակ ու նստում էր նաև մեծ քաղաքների դարպասներին: Եվ ո՞վ գիտի ինչ կապ ունեն նրա հետ մեր հին առասպելական անունները Ար-մա-վիր, Ար-մա-իս, Ամմա-սիս և այլն:

Էսպեսով՝ շատ է հավանական, որ Մասիսը երբեմն եղած է հայոց Ուրմալոսը, ուր բնակություն ունեւ աստվածների մայրը

իր աստվածային գերդաստանով: Եվ էդ պատճառով էլ Աղատ էր, այսինքն՝ հանդիսանալով բնության մեծ ուժերի մարմնացումը՝ արժանացած էր երկրպագության և զոհաբերության: Սուրբ էր ու սրբազան: Թերևս սրանից էր, որ հողեղենը, ըստ ավանդության, չէր կարող նրա գլուխը բարձրանալ, զնալ աստվածների բնակավայրը:

Եվ, անշուշտ, էս պաշտամունքն ընկել է հին աստվածների անկումի հետ միասին:

ԲՆՈՆԱԿ. բուլն, բնավայր: Զնչելի է, եթե թրք. օճառ բառն է:

Եթե շեմ սիւալվում բնոճակ չի, այլ բնոճակ և ոչ մի կապ չունի օճաքի հետ: Բուն արմատից և ճակ նվազական մասնիկից է բաղկացած, ճիշտ էնպես, ինչպես կա թև և թևճակ: Կնշանակի փոքրիկ բուլն: Օր. ասում են բողոճի բնոճակ, բայց չի կարելի ասել թռչունի բնոճակ կամ աղվեսի և կամ մկան:

ԴԱՆ. կերակուրին եփելու աստիճանը: Դանը դալ — կերակուրին եփելու աստիճանը դալ: Փլավի դանը տեղն է. — եփը լավ է, ոչ շատ է եփած, ոչ քիչ:

ԴԱՆ ղՆԵԼ. քիչ կրակի վրա դնել, որ հյուլթը պետք եղածին չափ դուրս գա: Չայ, փլավը դան դնել, դանը տեղն է. — Դանի ժամանակն անցել է. — չափիցն ավելի մնացել է կրակի վրա, շատ եփեր է: Դանը առավ, եփելու չափը հասավ:

Ասոնց տեղ Դարաբաղը ունի դամ, որ ավելի ճիշտ է և կցուցնե, թե բառ է պարսկերեն da'm — ժամ և ժամանակ:

Նախ՝ ոչ մյուս կերակուրների և ոչ էլ չայի համար չեն ասում դամ դնել: Նրկրորդ՝ դամը կամ դանը եփելու աստիճանը չի, այլ եփելուց հետո մեղմ կրակի վրա մի առժամանակ սրահելը, մինչև դամն առնի, գոլորշին քաշվի: Եվ, ես կարծում եմ, դամը պարսկերեն դամը չի, որ ժամանակ կնշանակի, այլ թուրք-թաթարական դամն է, թերևս և պարսկական էն դամը, որ շունչը կնշանակի, գոլորշի, կնշանակի նաև հանգիստ:

ԴՈՐԱԿ. ջրի փոքր շիշ:

Ոչ թե փոքր շիշ, այլ փոքր կուժ:

ՀՈՒ-ԲՐՈՒ շհարցնել. աղեկ գեշ շհարցնել, (որ և հուի-բուի), ինչ որ պատահի՝ անել:

Թուրք-թաթարական ա'րի-բա'րին է. ես կարծում եմ, որ կրնշանակի դեռ ու դեն (Радлов, I):

Թուշուշուրիկ. քնքույշ, սիրուն: Թուշուշուրիկ լող դեղձ:

Թուշուշուրիկ քնքույշ կամ սիրուն չի նշանակիլ: Թուշ բառիցն է: Կնշանակի թշերավոր, թշերը դուրս պրծած, пухленький.

ԹԱՆԼԱԱ. սուտ խոստում, սուտ հույսեր տալ: Թվի թրք.:

Թանխայի առաջին միտքն է կապիտալ, մայա, կնշանակի նաև համարժեք: Այլաբանորեն կնշանակի խաբել, մեծ-մեծ խոստովանել:

Թելիկ-մելիկ կամ քիլիկ-միլիկ. փոքր, տկարակազմ, թույլ: Թելիկ մելիկ երեխա: Աղջկա թելիկ մելիկ ձեռներ. թելիկ մելիկ ցարկավազ:

Ինձ հայտնի չէ, թե քել բառն է, թե քիլ — թույլ ածականն:

Ես կարծում եմ, որ թելիկ մելիկը ձեռների համար սխալ պետք է լինի: Եթե թելիկ և թիլիկ միևնույն է, և երկու ձևն էլ անխտիր գործ են ածվում նույն իմաստով՝ ապա ինձ թվում է, որ ոչ թեղ բառիցն է առաջ եկած և ոչ թիլ — թույլ, այլ հնդկական թիլ-լա բառից, որ կնշանակի ամաշելով կոտրատվել, նազանել, քընքշալ (Ягелло. Индустано-русск. словарь, 53): Եվ արդեն ներսը գրած է Թիֆլիսի բառը — քելիկ-մելիկ դալ. — կոտրատվել, նազանել, սիգալ:

Թիֆլիսեցիք շատ քնքշալով կոտրատվողին ասում են՝ ի՞նչ ես թիլանում: Ոչ թե թելանում, այլ թիլանում:

Յուդալի պատառ. լավ գիտված:

Ավելի շուտ նշանակում է՝ հարուստ հարսնացու կամ առհասարակ հարուստ բաժին:

Խորումել. խոտի խորոմներ կաղմել. առանց կեմի խուրձ կաղմել:

Առանց կեմի խուրձ չի կարելի կաղմել: Խորոմը բնավ նման չի խրձին: Խորոմել՝ կնշանակի խոտը կամ հաշանը մի գրկաշափ առնել, երկու կողմից վրա բերել, մնացած երկու ծերն էլ ուրբել աւ իրար հադցնել:

Խծկվիլ. թխմվիլ, փակվիլ մնալ: Սենյակում խծկվել:

Խծկվել կնշանակի դժվար մի նեղ տեղ մտնել:

Խմորակեր. մահ ? կյանքը խմորակերին տվա՛վ՝ մեռավ:

Խմորակեր մահ չի նշանակիլ: Խմորակեր կնշանակի մանուկ, երեխա: Հենց բերած օրինակն էլ էդպես է ասում. կյանքն երեխին տվեց՝ մեռավ:

Խաղ ու տաղ. երգ:

Խաղ ու տաղ ավելի շուտ կնշանակի ուրախություն: Ասում են՝ խաղ ու տաղով ապրում է — այսինքն անհոգ, ուրախ, զվարթ: Հակալ հակալը գցել. հալածել, փախցնել:

Ոչ թե փախցնել, այլ հալածելով աշխատել բռնել, կալնել:

Ձին ձիավորից վեր կբերի. սաստիկ համարձակ, աներկյուղ է:

Ոչ թե ձին-ձիավորից վեր կբերի, այլ ձիավորը ձիուց: Թեև

էնպէս էլ են ասում, բայց սխալ է: Կնշանակի էնքան քաջ է զա-
լում է: Սովորաբար շան համար են ասում:

Ձեք դառնալ. մեկուն օձիքեն կաշիլ, անկե չբաժանալի:

Ոչ թե ձեթ դառնալ, այլ ձյութ կամ ձութ դառնալ, որ պոկ չի
գալիս:

Ճլուռ. ուռիի աշնալիսի ճյուղ, որ հարմար կու գա բահի կոթ
շինելու:

Ընդհակառակը: Ճլուռին ճախնուտներում ու դետափերին
բուսնող էն բարակ ուռին է, որ սովորաբար չի հաստանում շատ
էլ: Карзиночная ива.

Ճրքըրբալ. թռչուններու ճովողչունը. ծիծեռնակը ճրքըրթում է:

Ծիծեռնակը չի ճրքըրթում, ծիծեռնակը ծլլում է: Եւ բոլոր
թռչունները չեն ճրքըրթում: Ճրքըրթալը ճովողչուն չի:

Մարմար. դարմացած:

Էս բառն էլ «Տարաղի» 1900 թվականիցն է հանած (275):
Անհասկանալի ու ինձ անծանոթ մի բառ է, և թվում է, թե սխալ
պիտի լինի:

Տեսնենք ում մայրը լաց կլինի. բացատրած է— կտեսնես՝
հերդ կանիծեմ, թե չէ:

Մութով պարզում է մութը, և դրա համար էլ մնում է մութը:
Եւ բացատրությունն էլ սխալ է: Տեսնենք ում մերը լաց կլինի
դարձվածը կնշանակի՝ տեսնենք ով կհաղթի, ով տանել կտա, ով
կտածի:

Մարդ բառի տակ դրել է. Մարդ չեղալ՝ գլխներին՝ կրակ ե-
ղալ: Բացատրել է. փորձանք դարձաւ մեղ:

Էս դարձվածը պետք էր դնել ոչ թե մարդ բառի տակ, այլ
կրակ: Էստեղ կրակն է ալարբանություն, ոչ թե մարդը:

Մայրդ շմեռնի. Կեցցե՛ս:

Մայրդ շմեռնի կեցցես չի նշանակիլ: Կնշանակի քաջ, ան-
հաղթ, հնարագետ, շնորհքով: Այսինքն՝ ո՞վ քեզ կհաղթի, կխաբի.
քո հավասարը կլինի:

Մեջ կնիկ. միջնորդ կնիկ:

Մեջ կնիկ կնշանակի միջին տարիքի կնիկ, ոչ թե միջնորդ:

Շունը շնից, երկուսն էլ մի տնից. երկուքն ալ գեշ ըլլալով՝
իրարու չեն վնասեր:

Ոչ. կնշանակի երկուսն էլ նույն անպիտան արարածներն են՝
նրանից անկախ՝ իրար կվնասեն, թե չէ:

Պլտացնել. աղքատացնել. պղտոտ բառեն:

Պլտա ժողովրդի բերանում աղքատ չի նշանակիլ, այլ դա-
տարկապորտ, խաբերա, սրիկա: Պլտացնել կնշանակի նաև խոտքը
չպահել. բերնից թոցնել, դուրս թողնել:

Պարտը տեղը գցել. վրեժը լուծել:

Պարտը տեղը գցել կնշանակի խիստ հանդիմանել, չափ նախատել:

Պոզանաբել. կշտամբել:

Պոզահարել կնշանակի նեղացնել, հրել մի կողմ, նախատել, շարունակ հալածել:

Պզզոց. մանուկներու ճիշ:

Պղղոց կնշանակի բարակ ու միալար ձեն, մանկան լինի թե պպուի: Իսկ ճիշ՝ երբեք:

Ջրիպուպուզ. հիմար:

Այ քեզ ջրի պուպուզ մարդ: Ջրիպուպուզ ավելի շուտ կնշանակի թեթև, թեթևաուլի:

Սև ու մուրը գլխին գալ. շփոթվել, ինչ անելիքը չգիտնալ:

Սև ու մուրը գլխին գալը գործ է անվում դժբախտություն մտքով:

Սիրտը կտրվել. սաստիկ վախենալ:

Սիրտը կտրվել կնշանակի պաղել, անտարբեր դառնալ:

Վոշնել. թոռմել, թարշամել:

Վոշնել կնշանակի շիկնել, կարմրել:

Վրա գցել. ամեն կողմն վրա իյնալով ստիպել:

Վրա գցել կնշանակի մեկին հասկացնել, օգնել սովորելու:

Տապակա. տապալկած ձուկ:

Տապակա միայն տապալկած ձուկ չի նշանակիլ, այլ ամեն տեսակ տապալկած բան:

Յուլի. հանկարծ վեր կենալով ուղղակի երթալը: Յուլի գնացել կեղեցի:

Ինչքան գիտեմ՝ ցուլի կարելի է վեր կենալ, բայց ցուլի չի կարելի գնալ: Դա՝ բառարանում ցուլի ներքև առաջ բերած ցուլի կամ ցուլի-ցուլին է, որ կնշանակի շուտ ու հավաք, ավելի ճիշտ՝ հանկարծ ու հավաք:

(Կշարունակվի)⁷

ОТКРЫТОЕ ПИСЬМО СЕРГЕЮ ГОРОДЕЦКОМУ

Дорогой Сергей Митрофанович!

За время великой войны все народы выявили перед лицом всего света свой лик почти во всей целости, и больше всего, может быть, народ русский, ибо кроме войны он делал и революцию. Стало ясно, что мы его во всей целости не видели и не знали.

До сего времени мы видели только его голову в лице его писателей и интеллигенции, а самый народ—туловище оставался в темноте и был нам неведом.

И я теперь только постигаю столь свойственное русской литературе, и чуждое литературам других народов,—стремление: «познать свой народ».

Поистине неведомо было это туловище, которое, однако, и породило из себя эту голову, голову способную подняться так высоко, и окинуть свободным взором ширь и даль. А ширь и даль—ведь это родина этого народа.

И думается мне, и великие дерзновения большевизма не чужды русской душе. И русский народ имеет совершить великую миссию в жизни народов.

Так смотря на Россию и так её понимая, я ограничиваю своё слово Кавказом и хочу задать вопрос, на который Вы, может быть, дадите ответ, как русский поэт и толкователь души своего народа.

На ваших глазах здесь, на Кавказе происходит чрезвычайно странное явление.

В то время, когда все народы Кавказа друг за другом приветствуют новую свободную Россию и на своих национальных съездах выносят решения о том, что остаются в составе великой свободной республики, в это именно время на нашем

фронте русская армия, победоносно врезавшаяся вглубь вражеской страны и ставшая там хозяином положения, начинает отходить не только с полей сражений, но и покидать самый Кавказ.

Верить ли, что русские могут так легко оставить поля своих побед и Кавказ?

Верить ли, что русские только по воле царей шли на Кавказ, и ныне за отсутствием этой воли, возвращаются домой?

Разве Россия представляет из себя одну лишь резиновую массу, которую растянули далеко и теперь на свободе она стягивается обратно, или же в этом историческом поступательном движении русского народа был свой внутренний смысл, обусловленный великим духом народа.

При завоевании Кавказа и вообще Ближнего Востока лучшие русские люди выражали ту мысль, что Россия призвана создать в этих странах свободную гражданскую жизнь, укрепить справедливый правопорядок и быть носительницей культуры и просвещения.

Как вы думаете, все это были лишь пустые фразы, и мы, верившие до сих пор, ошибались?

Россия за столетие с лишним положила миллиарды денег и миллионы жизней в бесчисленных героических войнах и создала обширнейшее государство, представляющее ныне великую российскую республику.

Как вы думаете, нет никакой связи между теми миллионными русскими людьми и нынешними. И свободные русские люди наших дней, стоящие ещё на исторических братских могилах, разве ныне отказываются от своего наследства, от своего положения на Востоке и от исполнения своей великой национальной миссии?

1918 г. январь

Թարգմանությունը

ՀԱՅ ԿԱՄԱԿ ՍԵՐԳԵՅ ԳՈՐՈՇԵՅԿՈՒՆ

Թանկագին Սերգեյ Միտրոֆանովիչ.

Մեծ պատերազմի ընթացքում բոլոր ժողովուրդներն աշխարհի ամուշ, համարյա ամբողջությամբ, արտահայտեցին իրենց

էությունը, և ամենից ավելի, թերևս, ռուս ժողովուրդը, որովհետեւ նա, սլատերազմից բացի, կատարել է և ռևոլուցիա: Պարզվեց, որ այդ ժողովրդին իր ամբողջությամբ մենք չէինք տեսել և չգիտեինք:

Մինչև այժմ մենք տեսել էինք միայն նրա գլուխը, ի դեմս նրա գրողների և մտավորականության, իսկ ժողովուրդն ինքը — մարմինը — մնում էր մթության մեջ և մեզ անծանոթ:

Եվ ես այժմ եմ միայն ըմբռնում ռուս գրականության համար այնքան յուրահատուկ, իսկ ուրիշ ժողովուրդների գրականություններին օտար, ձգտումը՝ «ճանաչել իր ժողովրդին»:

Հիրավի մեզ անծանոթ էր այդ մարմինը, որը սակայն ինքն էր աճեցրել այդ գլուխը, որ ընդունակ է այնքան բարձրանալու և ազատ հայացքով ընդգրկելու լայն ու հեռու տարածություններ: Իսկ լայնն ու հեռուն՝ հենց դա էլ ժողովրդի հայրենիքն է:

Եվ ես կարծում եմ, որ բոլշևիզմի մեծ խիզախումները խորթ չեն ռուս մարդու հոգուն: Իսկ ռուս ժողովուրդը առհասարակ մեծ միսիա ունի կատարելու ժողովուրդների կյանքում:

Այսպես նայելով Ռուսաստանին և այդպես հասկանալով նրան, ես իմ խոսքը սահմանափակում եմ Կովկասով, և ուզում եմ մի հարցում անել, որին Դուք, թերևս, կստատախանեք որպես ռուս բանաստեղծ և ռուս ժողովրդի հոգու մեկնիչ:

Ձեր աչքերի առաջ այստեղ Կովկասում տեղի է ունենում շափազանց տարօրինակ երևույթ:

Այն ժամանակ, երբ Կովկասի բոլոր ժողովուրդները մեկը մյուսի ետևից ողջունում են նոր, ազատ Ռուսաստանը և իրենց ազգային համագումարներում որոշում են մնալ ազատ, մեծ ռեսպուբլիկայի կազմում, հենց այդ ժամանակ ռուսական բանակը, որ հաղթանակորեն մտել է թշնամու երկրի խորքը և դարձել զրոության տերը, սկսում է նահանջել ո՛չ միայն ռազմադաշտից, այլև լքել նույնիսկ Կովկասը:

Հավատա՞լ արդյոք, որ ռուսներն այդքան հեշտ կարող են թողնել իրենց գրաված վայրերը և Կովկասը:

Հավատա՞լ արդյոք, որ ռուսները միայն ցարերի կամքով էին Կովկաս գալիս, և այժմ, երբ այդ կամքը չկա, վերադառնում են տուն:

Մի՞թե Ռուսաստանը միայն մի ռետինե զանգված է, որին ձգելին այնքան շատ և այժմ ազատ մնալով, կծկվում է հտ, թե՛ ռուս ժողովրդի այդ պատմական առաջընթացն ունի իր ներքին, ժողովրդի մեծ ոգով պայմանավորված, խմաստը:

Կովկասի և ընդհանրապես Մերձավոր Արևելքի նվաճման ժա-

մանակ ոռւս լավագոյնն քարդիկ այն միտքն էին հայտնում, որ Պուսաստանը կոչված է այդ երկրներում ստեղծել քաղաքացիական ազատ կյանք, արդար իրավակարգ և լինել կոլտուրայի և լուսավորութեան կրողը:

Ի՞նչ եք կարծում, այդ բոլորը միայն դատարկ ֆրազներ էին, և մենք, որ մինչև այժմ հավատում էինք, սխալվե՞լ ենք:

Ռուսաստանն ավելի քան մի հարյուրամյակի ընթացքում միլիարդներով փող է գործադրել և անհամար հերոսական պատերազմներում միլիոնավոր կյանքեր զոհարեցել և ստեղծել լայնածավալ մի պետութուն, որ այժմ դարձել է ոռւսական մեծ ռեսպուբլիկա:

Ի՞նչ եք կարծում՝ ոչ մի կապ չկա՞ այն միլիոնավոր ոռւս մարդկանց և այժմյան ոռւսների միջև: Եւ մեր օրերի ազատ ոռւս մարդիկ, որ դեռևս կանգնած են պատմական եղբայրական շիրմների վրա, մի՞թե այժմ հրաժարվում են իրենց ժառանգութունից, Արևելքում իրենց գրաված դիրքից և իրենց ազդային մեծ միսիան կատարելուց:

ՁՈՒ

Երիտասարդ ընկերներ:

Վաղուց ի վեր մենք բաժանված ենք եղել երկու մեծ հատվածի — ոռւսահայ և տաճկահայ, ու միշտ ձգտել ենք նորից միանալու, իբրև մի պատառված ամբողջութեան երկու մասեր: Բայց աշխարհի չար տիրողները ամեն անգամ սրբորով են կտրատել մեր՝ եղբայրական գրկախառնութեան համար իրար տարածած բազուկները:

Էսօր էլ եթե միացել ենք, միացել ենք համաշխարհային թոհու բոհի հետևանքով, կենդանին ու մեռելն իրար խառնված, երբ հույսի ու հուսահատութեան շափառուկները անդադար հետևում են իրար մեր տակավին սեականած երկնքում:

Սակայն անխորտակելի է մեր ժողովրդի կոլտուրական հակումն ու ձգտումը և ստեղծագործութեան տենչն ու կարոտը անդիմադրելի:

Մեր ամեն ինչ կորցրած գաղթականը օտարութեան մեջ հենց կանաչ խոտի վրա կրակ արավ թե չէ՝ իր առաջին հոգսերից մեկն եղավ գրադարան հիմնել, դպրոց բանալ ու թերթ հրատարակել:

Այժմ էլ, երբ մի կողմի արյունն ու արցունքը շեն ցամաքել, իսկ մյուս կողմը երերում է տագնապի դաժան շնչից, մեր երիտասարդ գրողները երկուստեք իրար են եկել՝ իրենց անցյալի տըխ-

յության ու ասպագայի խնդության արցունքները միացնելու մի-
նոր — հոգևոր Հրազդանի մեջ սասանած հայության ողին ոռո-
գելու և կազդուրելու համար: Ես ուզում եմ մեր անմահ Նահա-
պետի — Հրազդանի երգչի անուշ խոսքերով բացականչել. —

— Ա՛յ դրախտի ջրեր, իջե՛ք, իջե՛ք,
Զերկիրն Հայոց արբեցուցեք...¹

Բարով ես գալիս, ո՛վ նոր Հրազդան, բարով եք գալիս, ո՛վ
նորեր, ո՛վ լավեր: Դո՛ւք, որ բազմատանջ հայության երկար ժա-
մանակով բաժանված ու իրար կարոտ հոգիները առաջին անգամ
միացնում եք ձեր՝ թեկուզ և համեստ, բայց գեղեցիկ գործի մեջ:
Օրհնված լինիք և դուք և ձեր ազնիվ գործը: Եվ թող ձեր երիտա-
սարդ կյանքի վրա բացվի էն երջանիկ արշալույսը, որ մեր — նա-
խորդներիս երիտասարդությունը երազեց իր փոթորկալի ու մութ
գիշերին:

ՕԳՆՈՒԹՅՈՒՆ ՀԱՅՈՑ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆԸ

Թիֆլիսի Հայկական ակումբի ավագների խորհուրդը ակումբի միջոցներից իմ տրամադրության տակ 1500 ռ. է դրել իմ գրվածքների տպագրության գործին հատկացնելու:

Հրապարակով շնորհակալություն հայտնելով հարգելի խորհուրդին՝ միաժամանակ նրա ներողամտությունն եմ խնդրում, որ փոխում եմ իմ տրամադրության տակ դրած գումարի նպատակը, և համոզված եմ, որ խորհուրդն ինքն էլ գոհ պիտի լինի:

Ամենքը գիտեն, թե նույնիսկ սովորական ժամանակներում ինչքան դժար ու նեղված էին ապրում հայ գրողները, իսկ թե էս օրերում ինչ կլինի նրանց վիճակը — ասելն ավելորդ է:

Հայ Գրողների Ընկերությունը մեծ միջոցներ չունի, եղածն էլ սպառել է արդեն, և էս տարի ավելի է բաժանել քան երբևէ, բայց դա չնչին բան է կարիքի մեծության հանդեպ:

Մինչև այժմ մեր ժողովրդի սոսկալի վիճակի առջև տեղի էինք տալիս ու լռում, բայց սրանից դենը լռելն այլևս հանցանք կլինի:

Նվ կոչ անելու պարտականությունը ամենից շատ ինձ վրա է ծանրանում, իբրև Գրողների Ընկերության նախագահի, որին և քաջահայտ են բոլոր գրողների ցավերն ու նեղությունները:

Ահա էս 1500 ռ., որ ակումբը դրել է իմ տրամադրության տակ, հատկացնում եմ մեր գրողների օգնության գործին և հանձնում Գրողների Ընկերության վարչության էդ նպատակով:

Նվ խնդրում եմ ամենքին, որոնց համար թանկ է հայոց գրականությունը և որոնք կարող են՝ օգնության գան մեր գրականությանը էս արտասովոր ծանր օրերում: Նվ հավատում եմ, որ անհետևանք չի մնալու իմ կողը:

Օգնություն ուղարկողները կարող են ուղարկել մեր խմբագրություններին, որոնք, անշուշտ, հանձն կառնեն ուրախությամբ ստանալու և Գրողների Ընկերությանը հասցնելու:

I

Իմ թանկագին ընկեր, իմ հոգու ընկեր, Լեան Դավիդովիչ։ Ձեր հրապարակական նամակներում դուք ինձ առաջարկներ եք անում ու հարցեր եք տալիս, և ինձ ինչքան հետաքրքրում ու ղրա-
ղեցնում են ձեր արած առաջարկներն ու հարցերը՝ ևս առավել զմայլեցնում է էն պարզ, անկեղծ ու բարի սիրտը, որ երևում է ձեր տողերում, էն ազնիվ, բանաստեղծական հոգին, որով հա-
մակված են ձեր հոգվածները։ Լավ վրացու, իսկական վրացու սիրտն ու հոգին։

Նվ էդ տեսակ մարդը դեռ հարց է տալիս, թե ի՞նչ պետք է անենք, որ մոտենանք իրար։

Նս ձեզ կասեմ.— էդ տեսակ սիրտ պիտի ունենանք։

Նվ տեսնո՞ւմ եք, որ ունենք։ Նվ դեռ էդպես շատ սրտերի տեղ դիտեմ ես։ Բայց, իհարկե, դուք ձեր սիրտը չեք տեսնում և ոչ էլ հաշվի եք առնում, ինչպես և ձեզ նմանները. ճիշտ էնպես, ինչ-
պես երեխաները տեղեկություն չունեն իրենց անմեղություն մա-
սին և առանձին նշանակություն էլ չեն տալիս։

Դուք էլ երկյուղով եք նայում էն անդունդին, որ փորել են մեր ժողովուրդների մեջ մեր կառավարող շրջանները։ Սակայն չէ որ ժամանակն աշխարհքին նոր լողունդ է տվել,— էդ տեսակ դեպ-
քերում երես դարձնել կառավարող շրջաններից և նայել հասարակ ժողովրդին, ամեն մի ազդի ընդհանրությանը, և իսկույն ձեր եր-
կյուղը կանցնի։

Դուք հատկապես խոսում եք հայ և վրացի ժողովուրդների մասին։ Նայեցեք հասարակ ժողովրդին։ Նվ ձեզ մի կոնկրետ օրի-
նակ բերեմ նորանցյալ հայ-վրացական դժբախտ ընդհարումից։ Ականատեսներն են պատմում։

Լուռու ձորում մի կամուրջ կա։ Էդ կամուրջի մի ծերին կանգ-
նեցրել են հայ պահակ ղինվորին, մյուս ծերին վրացի։ Նրանք երկուսն էլ հրացաններն ուսներին բռնած՝ համառ նայում են իրար։ Բանից դուրս է գալիս ընկերներ են, կովի դաշտում տա-
րիներ շարունակ կովել են միասին, միասին տառապել, միասին ուրախացել, միասին կերել ու միասին քնել։ Այժմ բերել են իրար դեմ ու դեմ կանգնեցրել իբրեւ երկու թշնամու, և հրացաններն ուս-
ներին բռնած նրանք համառ նայում են իրար։

Մեկ էլ դիմում են իրենց կողքին գտնվող գյուղացիներին և խնդրում են տեսնել ու իրենց հայտնել, թե արդյոք իրենց մեծա-

Վորներից մոտիկ կան, թե չէ, հսկում են իրենց, թե՛ չէ: Երբ իմանում են՝ որ չկան՝ վազում են, գալիս կամուրջի մեջ տեղը, գրկվում, համբուրվում, նորից ետ վազում իրենց տեղերը կանգնում ու դարձյալ հրացաններն ուսներին համառ նայում են իրար:

Էսպես է, իմ անդին Լեան Դավիդովիչ. թշնամությունը, որ ստեղծված է մեր ժողովուրդների մեջ՝ արհեստական է, իսկ սերն ու հղբայրությունը զգացմունքը բնական և շատ ավելի ուժեղ, քան թե կարծում են մեզանում:

Ժողովուրդներին խորթ է կաբինետում նստած պոլիտիկոսի նեղսրտությունը և վայրկյաններով ապրող կառավարիչների հիվանդ նյարդաշուկությունը: Նրանք բնության մեջ ու բնության հետ ձուլված են ապրում, և դարերով ապրած կյանքն ու փորձն է նրանց առաջնորդում: Էդ է պատճառը, որ նրանք էսքան էլ կարողանում են՝ զիմանալ էն բոլոր թույններին, որ ներարկում են նրանց տանջված մարմնի մեջ հազար ու մի տեսակ կառավարիչներ ու ղեկավարներ ամեն տեսակ բարձր գաղափարի անոնով և կամ ուղղակի բարբարոսաբար:

Նս ձեզ ավելին կասեմ. ոչ միայն մեր երկու ժողովրդի մեջ է ուժեղ ու կենդանի էդ փրկարար շունչն ու զգացմունքը, այլև առհասարակ ժողովուրդների մեջ: Առեք հենց թուրքերին ու հայերին: Նս ձեզ էն տեսակ սրտառուչ դեպքեր կպատմեմ, և շատ ու շատ դեպքեր թուրքերի ու հայերի հարաբերություններից, էն տեսակ սրտալի եղբայրական վերաբերմունք թե՛ թուրքի, թե՛ հայի կողմից, որ կզարմանաք: Նվ էդ էլ էն ժամանակ, երբ վատությունն ու կոտորածը ամեն կողմից քաջաչելում է ու բորբոքվում, իսկ լավությունն անելն արգելվում, նույնիսկ մահվան սպառնալիքով արգելվում:

Այո՛, ժամանակն է, թանկագին ընկեր, որ հայտնվեն ու ավելի թափով գործի անցնեն և էդ լավ զգացմունքների պաշտպաններն ու արժարժողները:

Դուք ճիշտ եք նկատում, որ էդ ժողովուրդների բանաստեղծները պետք է լինեն: Նս համաձայն եմ: Նվ նրանք արդեն սկսել են, նրանք արդեն եկել են կամուրջի մեջ տեղը, գրկվում ու համբուրվում են ի տես բոլոր ժողովուրդների, և նրանց գրկախառնությունն ու համբույրը պիտի ընդհանրամասն:

Դուք առանձնապես ինձ վրա մեծ պարտականություն եք դնում: Նս շատ երջանիկ լլիկների և իմ բանաստեղծություններից ավելի բարձր կդնեի, եթե կարողանայի գործ տեսնել էս ասպարեզում: Նվ ինձ թվում է, որ մեզ կհաջողի: Կհաջողի, որովհետև մի կողմից՝ կատարյալ է մեր բոլոր ժողովուրդների բանաստեղծ-

ների ոգևորութիւնն ու լուսավոր միաբանութիւնը էս գործի մեջ։
մշուս կողմից շատ է մեծ մեր ժողովուրդների մեջ փափաղը —
թողնել սուրն ու թշնամութիւնը և իրար մոտենալ, կապվել հա-
մերաշխութեան ու եղբայրութեան կապերով։

Վերջերս, իմ ծննդյան հիսնամյակի առիթով եղած շնորհա-
վորանքների ժամանակ ես համոզվեցի, որ գործն արդեն շատ է
հասունացած։

Տեսա, որ մեր հարեան ժողովուրդների ներկայացուցիչները
ինչքան իրենց հարեան ժողովրդի գրականութիւնը հարգելու հա-
մար են դալիս, բայց շատ ավելի նրանց շարժել է էն հանդաման-
քը, երբ ես կողմնակից եմ եղած ժողովուրդների համերաշխու-
թեանը։

Մեր հայ հասարակութիւնն էլ երբեք էնքան բուռն շփա-
հարեց իմ բանաստեղծութիւնը, որքան իմ էդ զգացմունքը և աղ-
գերի եղբայրութեան խոսքը։ Մեր նոր երիտասարդութիւնը ոգևոր-
ված ծափերով քնդունեց, երբ իմ՝ իրեն ուղղած խոսքի մեջ իբրեւ
կտակ խնդրում էի թողնել հին ճանապարհը, խրատ առնել հին
սերնդի փորձերից և փոխադարձ երջանկութեան համար համերաշ-
խութեան կապեր հաստատել հարեան ժողովուրդների հետ։ Եվ
պետք է տեսնել, թե ումն անդամ ինչ ոգևորութիւն է տիրում
մեր հասարակութեանը, երբ իր բանաստեղծների հետ միասին
նրա առջև հայտնվում են հարեան ժողովուրդների և առհասարակ
օտար ժողովուրդների բանաստեղծները։ Սրանով մեր ժողովուրդ-
ներն իրենք արդեն ցույց են տալիս ճանապարհը և հրամայում են
գնալ էդ ճանապարհով։

Ժամանակ է, որ մեր կառավարող շրջաններն էլ հասկանան
ժամանակի ու ժողովուրդների պահանջները, իրենք էլ մի քիչ
բանաստեղծ դառնան, իրենք էլ բանաստեղծների ու հասարակ
ժողովուրդների հետ միասին գան եղբայրութեան կամուրջի մեջ
տեղը եղբայրորեն համբուրվելու։ Այլապես նրանց էլ կհասնի էն
վատ կառավարիչների ճակատագիրը, որոնք խեղճանքով ու ա-
նեծքով են կորչում իրենց վատ ճանապարհին՝ եղբայրութեան, խա-
ղաղութեան և արդար աշխատանքի դրոշը տանող ժողովուրդների
ոտների տակ։

էս համոզմունքով ու էս զգացմունքով մենք իրար կգտնք, և
մեզ հետ բոլոր նրանք, որոնք բանաստեղծ են հոգով։

Ավելի թափով ու միաբան կանցնենք գործի, մի լուսավոր ու
փրկարար գործի։

[illegible]

Բն հարկարարութեան և
 12 հարկարարութեան յետ իրար
 հօգուտ և ի հմ. իրար
 արմատ, որով իրարարար և
 հոգով:

Եւ ի իրար և իրար
 հարկարարութեան, ի իրար
 և իրարարար հոգով:

Եւ ի իրար

< ՀԱՅ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՎԵՃԱԿԸ >

(Պատասխան անկետային)

Նա մեր բանաստեղծների, վիպասանների ու դրամատուրգների գործերը տարիներ առաջ եմ կարդացել:

Սխալ կանեի, եթե մեր գեղեցիկ գրականության վրա կարծիք հայտնեի հին տպավորության տակ:

Էն ժամանակից շատ են փոխված իմ գրական ճաշակն ու հասկացողությունը և իմ աշխարհայացքը: Ինչ որ էն ժամանակ թվում էր գեղեցիկ ու հերոսական, այժմ տգեղ է ու բարբարոսական: Նա վերջին տարիներս, երբ դեպք է լինում՝ վերադառնում եմ իմ հին կարդացածներից մեկին կամ մյուսին՝ հիասթափվում եմ հաճախ: Ընդհանուր տպավորությունս ու կարծիքս էն է, որ մեր գեղեցիկ գրականությունը առողջ ու ամբողջական գործեր շատ չունի:

Մինչև այժմ մեր գրականությունը հարադատ հող չի ունեցել իր ոտի տակ, մեծ մասով դադութային գրականություն է եղել: Բանաստեղծի ոտը հարադատ ու իրական հողի վրա պիտի լինի, նրանից հետո միայն կարող է բարձրանալ, թեկուզ գլուխը մինչև երկինք հասնի:

Հայոց ապագա գեղեցիկ գրականության զարգացման գրավականը ապագա Հայաստանն է, ազատ հարադատ հողը, ժողովուրդը:

Էդ ապագա Հայաստանն էլ կտա մեր գրական ուժեղ ու կենդանի լեզուն, որ լինելու է ժողովրդական բարբառների, գրաբարի ու եղած գրական լեզվի համագրությունը: Հայ ժողովրդական կենդանի բարբառների ազդեցությունն է լինելու տիրական:

Չնչին է հայ ժողովրդական կենդանի բարբառների միջև եղած տարբերությունը և կայանում է գլխավորապես կը-ի և ում-ի մեջ: Էդտեղ էլ՝ դերակշռելու է կովկասահայ բարբառը: Էս չնչին տարբերությունները մի կողմ թողած, հայ ժողովրդական բարբառները մի լեզու են և հայտնաբերում են մի ամբողջական հայություն:

< ՆԱՄԱԿ ԽՄԱՅԻՐՈՒԹՅԱՆ >

Թիֆլիս, 16 հուլիս.

Թե՛ 1905—6 [Ս. թ.] հայ-թուրքական ընդհարումների ժամանակ, թե՛ վերջին մեծ պատերազմի ժամանակ շատ դեպքեր են պատահել, երբ հայը պաշտպանել է թուրքին, թուրքը հային՝ ցույց տալու մարդասիրության կամ անոխակալության բարձր օրինակ, նույնիսկ հաճախ իր անձը վտանգի ենթարկելով:

Նս հավաքում եմ էդ դեպքերի պատմությունները, և սրանով խնդրում եմ էն բոլոր մարդկանց՝ հայ, թուրք, թե ուրիշ ազգի՝ ով գիտե էդ տեսակ որեէ դեպք, նեղություն քաշի իր գիտեցածը տեղով ու անոնով զրի և իր ստորագրությունով ինձ ուղարկի էս հասցեով. Тифлис, Вознесенская ул. № 18, Ованесу Туманяну.

Երևանի և Բաքվի թերթերին խնդրում եմ արտատպել նամակս:

Հովհ. Թումանյան

1920

ՊԱՅԾԱՌ ԷԶԵՐ

1904 թվին, անհաջող պատերազմի հետևանքով, Ռուսաստանը ծայրից ծայր սկսել էր ալեկոծվել:

Հեղափոխության ուրվականից վախեցած ռուսական բյուրոկրատիան ժողովուրդների համար մի շար խաղ հնարեց, ցանկանալով բաժանել նրանց և դրանով զբաղեցնել նրանց ուշադրությունը:

Էդ ուղղությամբ նա գործի ձեռնարկեց և Անդրկովկասում:

Անդրկովկասում պետք էր իրար դեմ հանել երեք ժողովուրդ— հային, վրացուն ու թուրքին:

— Անցյալ փորձերը ցույց էին տվել, որ անկարելի էր հայ-վրացական ժողովուրդների ընդհարումը գլուխ բերել:

Այո, եղել են տխուր միջնադեպեր, բայց դրանք կարողացել են միայն պաղեցնել, պղտորել, թունավորել ժամանակավորապես էդ ժողովուրդների հարաբերությունները, էն էլ միշտ վերին խավերում, և շատ-շատ թույնը հասցնել մինչև գործիչների ու հրապարակախոսների լեզուն, բայց էդ թույնը հասցնել մինչև հայ և վրացի ժողովուրդների հոգու խորքը — չի հաջողել երբեք: Եվ մնացել են անսասան մեծագույն հիշատակներով լեցուն էդ հոգիները:

Եվ էն երկու ժողովուրդը, որոնք իրենց պատմությունը սկսում են նրանով, թե Հայկոսը (Հայկ) և Քարթլոսը եղբայրներ էին, մնացել են ու մնում են անսասան՝ կապված իրենց փոթորկալից պատմական ճակատագրով և մեծագույն հիշատակներով:

Նրանք միաժամանակ են հնարել իրենց գիրը, միաժամանակ են ընդունել քրիստոնեությունը, միասին մշակել թե՛ հոգևոր, թե՛ աշխարհիկ գրականությունն ու դիտությունը, միասին կռվել իրենց ազատության և կոչտուրայի համար և միասին նույնիսկ իրենց մեծ տառապանքների մեջ ու միշտ բախտակից:

Նրանք միասին հաղորդակից են եղել հունա-հռոմեական

կուլտուրային, նրանք միասին են տառապել, միասին պայքարել իրենց ապագայի համար և միասին կանչել ուսանողներին մեր երկիրը:

Նվ էն հայ դործիչը, որ չէր պաշտպանում Վրաստանին, չէր հասկանում իր ժողովրդին ու իր պատմությունը, և էն վրացին, որ չէր պաշտպանում հային ու Հայաստանը, չէր հասկանում վրաց ժողովրդին և Վրաստանի պատմական ճանապարհը: Էնպես որ, հայ թե վրաց պատմության մեջ լավագույն վրացին պաշտպանում է Հայաստանին, հայը՝ Վրաստանին:

Նույն հայը կամ վրացին, որ լավ գիտեր և հասկանում էր իր ժողովրդի բախտն ու բնավորութիւնը և նրա գերագույն շահերը, միշտ պաշտպանում էր իր հարեանին, ինչպես ինքն իրեն: Հենց էդ պատճառով էլ հայոց պատմության մեջ կարելի է կարգաւ, օրինակ, էսպիսի մի վկայութիւն վրաց թագավորի մասին.

«Նւ էր Դաւիթ արքայ այր սուրբ և առաքինի, զարդարեալ ամենայն աստուածապաշտութեամբ և բարի արդարութեամբ, և սա երեւցաւ ընդունող և սիրո ազգին հայոց: Առ սա ժողովեցան մնացեալ զօրքն հայոց. և սա շինեաց քաղաք հայոց ի յաշխարհն վրաց, և հաստատեաց եկեղեցիս և վանորայս բազումս... և ունէր մեծաւ ուշախութեամբ և ցընծութեամբ զամենայն ազգն Հայոց» («Պատմութիւն Մատթէոսի Ուռհայեցոյ», 1869, Երուսաղէմ, էջ 447):

Կամ էն պատմութիւնը, թե վրաց թագավորն ինչպես աղատեց հայոց մայրաքաղաքը թշնամու ձեռից և թե ինչքան նեղութիւններ են քաշել հայերը վրաց թագավորի մահից հետո (նույն, էջ 451, 459):

Էդ տեսակ վկայութիւններ է տալիս նաև վրաց պատմութիւնը հայերի մասին.

«Օգտւելով մահւամբ հայոց Աշոտ թագավորի, որ այդ ժամանակ միակ հետևողն էր Վրաստանի խաղաղության, Պաղլան, Դինաուրի Գաբրիել քորեպիսկոպոսի հաջորդը գրավեց Գարդաբանի մի մասը, Քարթլինիային պատկանող շրջանները, իսկ արխագական Բագրատ թագավորը մտաւ բուն Քարթլինիա»: («Վրաստանի պատմութիւն» իշխ. Ս. Բարաթովի. Ս.Պ.Բ. 1871. էջ 18):

Սրանք, իհարկե, եզակի դեպքեր չեն, որ կարելի է բերել հայոց կամ վրաց պատմութիւնից: Նվ էդ դեռ տիրողների՝ թագավորների և իշխանների կյանքից: Իսկ ժողովուրդը... սովորաբար ասում են, թե ժողովուրդը քիչ է երևում անցյալում, պատմութիւն մեջ:

Ո՛չ, ես կարծում եմ, ժողովուրդը կա, երևում է, նա խոսում է հազար ձեերով ու արտահայտություններով. միայն հարկավոր է կարողանալ էդ գտնել, նկատել և տեսնել:

Ահա՛ հայ ժողովուրդը, խտացած իր ազգային էպոսի — Սասունցի Դավթի մեջ:

Եվ էսպես էլ, հայկական էպոսի մեջ մշտապես անսասան կանգնած են հայոց հսկայի — Սասունցի Դավթի և վրացի հսկայի — Գեորգիի (այլ վարիանտով՝ Համդուլ) հսկայի դեմքերը իրար կողքի, ուր Դավիթը Գեորգիին է տալիս իր բարեք, Գեորգին էլ միայն Դավթի բարեն է առնում, նա է Դավթին զգուշացնում վերահաս վտանգի հանդեպ, և նրան է հավատում Դավթն անվերապահ: Նրանց սրերը երբեք չեն խաչաձևվում, և բացառապես սիրո և բարեկամության համար է Դավիթը Գեորգիի երկիրը դալիս:

Ահա՛ ձեզ ամբողջ ժողովրդի արտահայտած կարծիքը, սերունդներով ամրապնդված կապը, հավերժորեն դժված ճանապարհը: Հայ լինի թե վրացի, եթե շեղվում է էդ ճանապարհից, նա դավաճանում է իր ցեղի ոգուն:

Սակայն հենց նույն էպոսը հրաշալի կերպով խնդիրը պարզում է և բաց անում գեղեցիկ ապագայի հեռանկարը: Նրբ Սասունցի Դավիթը հարձակվում է և սկսում է կոտորել թշնամու զորքին, մի ծերունի է առաջ գալիս և ասում — Դավիթ, ինչու ես մեզ կոտորում, մենք խեղճ ռանչպար մարդիկ ենք, թագավորն է զոռով հավաքել մեզ կռվի բերել, մենք քո դեմ բան չունենք, թագավորն է քո թշնամին, կռիվ ունես նրա հետ արա: Քո թուր-կայծակով խնչո՛ւ ես կոտորում խեղճ ժողովրդին: Եվ հսկայի թուր-կայծակին մնում է օդում կախված:

— Կալ ես ասում դու, ծերունի, — պատասխանում է Սասունցի Դավիթը, և թողնելով հասարակ ժողովրդին, դարձնում է իր ձիու գլուխը և ուղղում դեպի թագավորի վրանը:

էսպես:—

Եվ ահա — էն գլխից մինչև էս գլուխը: Ինչ կռիվ ու կոտորած ուղղում է լինի՝ հնազույն բռնապետներից մինչև դեմոկրատիկ հասարակապետությունները՝ միշտ սարքված են երկիրները կառավարողների և ղեկավար շրջանների ու ղեկավար մարդկանց ձեռքով: Եվ միշտ էդ արվել է հասարակ ժողովրդի, աշխատավոր մարդու կամքի և ցանկության հակառակ:

Եվ հենց դրա մեջն է էն մեծ ու հաստատ մխիթարանքը, որ էդ բոլոր ազեղաների մեջ ոչ թե հասարակ ժողովուրդն է մեղավոր, այլ նրա իշխանավորները, և քանի շատ էդ վերջինները թուլանան, իսկ իրենք ժողովուրդները դառնան ավելի գիտակից ու ան-

միջականորեն մոտենան իրար, և քանի իրավունքն ու իշխանությունը անցնի ժողովրդին, հասարակին, ընդհանուրին, աշխատողին — էնքան էլ մեղմանալու են էդ աղետները և վերջապես վերանալու: Իսկ թե ժողովուրդն անմեղ է ամեն կողմի ու կոտորածի մեջ և հակառակ՝ դրա ամենալավ ապացույցներից մեկը հենց 1905—06 թվականների հայ-թուրքական ընդհարումներն էին, որոնցից էս մի քանի փաստեր առաջ կբերեմ, էնքան պայծառ ու լուսավոր փաստեր, որ ինձ իրավունք են տալիս իմ հոգվածի վերնագիրը դնել — պայծառ էջեր:

Էդ անաստան հավատով ես նպատակ դրի մեր կյանքի ամենասե և մուսլ էջերից բերել պայծառ փաստեր, որոնք վկայում են այն մասին, թե ինչպես ժողովուրդներն ու ժողովրդի մարդիկ կարողանում են պաշտպանել մեկը մյուսին՝ ընդդեմ նրանց ընդհանուր իշխանավորների: Եվ ես իմ այս հոգվածների ընդհանուր վերնագիրն եմ դնում «Պայծառ էջեր», որովհետև պայծառորեն եմ նայում մեր ժողովուրդների ապագային:

ՎՐԱՅ ԲԱՆԱՍՏԵԿԴԹՈՒԹՅՈՒՆԸ

Վրացու անմիջական և սրտաբաց բնավորությունը, նրա սրբոտի աղնվությունը, բնական մաքրությունն ու անարատությունը, ազատության և գեղեցկության սերը, այս բոլորը ամեն կողմից լուսավորված կյանքի սիրով և նուրբ վշտով, առհավատչյան են այն բանի, որ վրաց բանաստեղծությանն սպասում է մեծ ապագա:

Այս հատկությունները զարմանալիորեն երևան են եկել Շոթա Ռուսթավելու մեջ, և նա իր ամբողջ էությամբ վրացի բանաստեղծ է:

Հին Թիֆլիսը, Սայաթ-Նովայի նման, թեև սինթեզ է արևելյան շատ ժողովուրդների կյանքի և հուգևոր հղորության, այնուամենայնիվ, գերազանցորեն կրում է վրացական ոգի:

Այս ոգին ամբողջ էությամբ երևաց վրաց ժողովրդի սրբի՝ ս. Նունեի խաչի մեջ, որ շրջապատված է խաղողի որթով և աղջկա մազերով: Սրանով նա ներդաշնակորեն միացնում է երկնային վեհությունը և կյանքի ուրախությունը:

Բանաստեղծական բնավորությունն այնքան է հատկանշական վրացուն, որ ամեն վրացի ինձ թվում է բանաստեղծ: Սա վրացուն դարձնում է դրավիչ նույնիսկ իր թշնամիների համար:

Այս աստվածային շնորհքը, որ ավելի կաճի ազատ և անկախ Վրաստանում, աստիճանաբար Վրաստանը կդարձնի բանաստեղծության երկիր:

Էրաց բանաստեղծության և զրականության ազգային տոնի օրն է:

Մի վսեմ տոն, երբ մի ժողովուրդ տոնում է իր սիրտն ու հոգին, իր ցեղի հանձարը:

Նվ՝ վրացի ժողովրդին շատ է սաղում էդ տեսակ ազգային տոն ունենալը: Նա մի բանաստեղծական ժողովուրդ է, համակված գեղեցկի բնածին զգացումներով:

Ինձ ծանոթ ժողովուրդներից և ոչ մեկի մեջ ես չեմ նկատել էն երևույթը, ինչ որ տեսել եմ վրացիների մեջ: Նրանց գործիչներից շատերը հանկարծ կհանեն իրենց որևէ բանաստեղծի ոտանավորը, որ պահում են իրենց գրպանում և կամ կարտասանեն անգիր: Նրանք մինչև վերջին ժամանակներս իրենց աղջիկներին բաժինքում Ռուսթավելու պոեմն էին տալիս:

Էսպես է գեղեցկուհիների ու քեֆ անողների հայրենիքը: Էսքան բանաստեղծական ու կենսուրախ, ինչպես միշտ հայտնի էր, և միաժամանակ էսքան լուրջ ու խիղախ, ինչպես երևաց այժմ, երբ հնար ունեցավ:

Ես ամեն անգամ հրձվանքով եմ վերադառնում հայ և վրացի ժողովուրդների դարևոր անօրինակ լավ հարեանությունը, և խորին վիշտ է պատճառում ինձ մեջտեղի եղած թյուրիմացությունը:

Այո՛, թյուրիմացություն եմ ասում, որովհետև շատ են խորն ու խորհրդավոր էս հին եղբայր ժողովուրդների կապերը, որ չկարողացան կտրել նույնիսկ կառավարությունները իրենց արյունոտ սխալով:

Նվ՝ ահա, երբ վրացին տոնում է իր ոգու տոնը, իր ազգային բանաստեղծության օրը, անկարելի է, որ հայը էնտեղ չլինի: Նվ՝ էնտեղ կլինի հայը, ու կլինի ամենից առաջ:

Արդեն որոշել է Հայոց գրական, կրթական ու կուլտուրական հիմնարկությունների ներկայացուցիչների ժողովը:

Նվ՝ շատ լավ է արել: Ժողովուրդների որոշումներն ու քայլերն ավելի արժեք ունեն, քան նրանց կառավարությունների՞:

Կառավարություններն ժամանակավոր են ու փոփոխելի, ժողովուրդները մշտական ու անփոփոխ:

Գնանք էդ գեղեցիկ օրը մեր եղբայր ժողովրդին այցելելու և նրա պայծառ հանձարը հարգելու:

ՀԻՐԱԿԱՆ ԱՂԱՅԱՆՔ ՄԵՌԱՎ

Երբ գրական մարդը մեռնում է, սովորաբար ասում են՝ նա չի մեռել, նա ապրում է իր ստեղծագործությունների մեջ:

Այո՛, ճշմարիտ է:

Գրական-գեղարվեստական ստեղծագործությունը կենդանի գործ է, և իբրև կենդանի գործ անմահ է: Նրա հետ և նրա մեջ անմահ է և ինքը — ստեղծագործողը:

Բայց դժբախտաբար մեծ մասամբ էսպես չի լինում գրական աշխարհում: Գրողների մեծագույն մասը, գրեթե միշտ իրանցից անկախ պատճառներով, չեն կարողանում իրանց գրսևորել կենդանի շնչով, գեղեցիկ պատկերներով ու գեղարվեստական ձևերով օժտված գործերի մեջ, որ նրանց հետ էլ մնան ու ապրեն անմահ:

Ղ. Աղայանի կյանքն էլ էսպես անցկացավ: Չկարողացավ: Ժամանակ ու հնար չունեցավ էն գրական գործերը տալու, ինչ կարող էր տալ, որ եկող սերունդներն էլ ասեին.

— Ահա՛ իր մնացուն գործերի մեջ կենդանի Ղ. Աղայանն իր վիթխարի բարոյական հասակով: Ամբողջական ու առողջ, զվարթ ու պարզ:

Գրեթե մինչև իր ծերությունը՝ էնպես անցկացավ նրա կյանքը, որ միշտ մնաց ոտի վրա: Միշտ մնաց մի տեսակ գրականության սիրողի վիճակում և գրեց «ի միջև աշխոյ», ինչպես մեր գրողներից շատերը:

Էդ պատճառով էլ ինչ որ նրա գրվածքների մեջ կա ու մնում է — դա Ղ. Աղայանի մեծության ու շնորհքի մի շնչին մասն է:

Ղ. Աղայանը մի հոյակապ մարդ էր ու խոշոր մտածող, երազող, գրող: Բայց նրա կյանքը անգիր անցկացավ:

Անցկացավ իր բարեկամների, ընկերների ու մտերիմների շրջանում, ու միայն նրանք գիտեն, թե ինչքա՞ն բան ուներ նա ու ինչքա՞ն բան տարավ իր հետ:

Նրա թողածը շատ է քիչ, տարածն ու կորածը — ահագին:

էդ է պատճառը, որ ասում եմ — նա մեռավ:

Ով չի տեսել նրան — էլ ճանաչել չի կարող, պատմելով էլ չի կարելի ծանոթացնել:

Այո, պատմելով չի կարելի ծանոթացնել գոնե էն տեսակ մարդկանց հետ, որոնք ոչ այլ ինչ են, եթե ոչ սիրտ ու հոգի:

Էնպես, ինչպես վաղուց երգված ու լռած մի երգ, որ պատմելով չի կարելի վերականգնել: Էնպես, ինչպես վաղուց ցնդած մի քուրմունք, որ նկարագրելով չի կարելի նորից հավաքել ու տալ:

< ԶՈՒՆ ԿՈՉԸ >

Աշխարհի ամեն կողմը ցրված հայոց ժողովուրդ.

ԼՍԻՐ:

Քեզ է կանչում Հայաստանի Օղնության Կոմիտեն:

Քեզ է կանչում Հայաստանի մայրաքաղաքում գումարված ամեն հոսանքի հա: գործիչների ու գրականագետների ժողովը:

Նվ գուցե երբեք դու չես լսել նրանց ձայները էսպես միացած ու միահամուռ:

Նվ էսքան մեծախորհուրդ մի վայրկյանի:

ԼՍԻՐ:

Դարավոր մաքառումներից հետո, համաշխարհային թոհ ու բոհից, լայնածավալ ալեկոծությունների և աղետների ծովից դե-րագուշն ճիգերով բարձրանում է ազատ ու անկախ Հայաստան:

Պատմական էս մեծ օրերին տենդային իրարանցումով նրա շուրջն են խռնված հայության կենսունակ տարրերը և Այրարատի նվիրական հողի վրա մի իշխանություն տեղի է տալիս մյուսին:

Սակայն՝ Հայաստանի Օգնության Կոմիտեն այսօր գալիս է հայտարարելու ի լուր համայն հայության, թե խաղաղութունը արդեն հաստատված է մեր հայրենիքում և հաշտ ու համերաշխ հարաբերության մեջ է նա իր հին հարևան ժողովուրդների հետ:

Նվ արդեն անցնում է նա իր վերքերը դարմանելու և կազ-դուրելու աշխատանքին:

Կառավարութունը առոտք է հանել իր բոլոր ուժերը ժողո-վրդին ազատելու տիրող և մանավանդ առաջիկայում սպառնա-ցող սովից և վերաշինելու քանդված երկիրը:

Խաղաղություն գտնելով գործի է անցել և ինքը, մեծ տառա-պալը, Հայաստանի իսկական տերը, հայ դյուղացին:

Սովը, սուրն ու ավերածությունը չեն ընկճել նրա հանրա-հոշակ տոկունությունն ու շինարար ողին:

Նա բաղմամբիւ՛ զոհեր է տալել և տալիս է տակաւին, բայց չի լքում պապենական օջախը, և իր դոկտանի մաճին ապավինած՝ կանգնած է հայրենի դաշտի վրա ու կանգուն էլ պիտի մնա, ինչքան իշխանություններ էլ պան ու պնան:

Նվ, երբ հարեան աշխատավոր ժողովուրդները երեկվան արյունհեղութեան փոխարեն այսօր եղբայրական օգնութեան ձեռք են մեկնում հայ աշխատավոր ժողովրդին, մի՞թե կարող է պատահել, որ նրա տառապանքների ու շինարար ճիգերի հանդեպ անտարբեր մնաս միայն դու, նրա տարադիր եղբայրը, պանդուխտ հայություն: Դու՛ որ հեռու ես հայրենիքից, բայց ուշք ու միտքդ միշտ դեպի ես, դեպի հայրենիք:

Անկարելի է:

Այո՛, Հայաստանի Օգնութեան Կոմիտեն քաջ գիտե, որ դու էլ ես բաժանված զանազան կուսակցութեանների, ինչպես քաղաքական ու քաղաքացիական կյանքով ապրող ամեն մի ժողովուրդ:

Ահա՛, Կոմիտեն ինքն էլ կազմված է տարբեր քաղաքական հայացքի մարդկանցից:

Բայց նա լավ գիտե և էն, որ հայ ժողովրդին սովից ազատելու և քանդված Հայաստանը վերաշինելու գործը վեր է ամեն կուսակցական ներատառումներից և քաղաքական տարաձայնութեաններից:

Էսպես էլ մտածելով՝ ամենքը եկել միացել են այս վտեմ գործի շուրջը, կազմել են ազատ ու անկուսակցական՝ մարմին և գործունեութեան են հրավիրում ամենքին, ամեն կողմից:

Էսպես է մտածում և ինքը՝ Հայաստանի Խորհրդային Հանրապետական կառավարութեանը, որ ո՛չ միայն գործելու լիակատար արտոնութեան է տալիս, այլև աջակցում է ամեն մեկի և ամեն մի մարմնին, որ կցանկանա օգնել, անձամբ դա, աչքով տեսնի և տնօրինի իր օգնութեանը:

ԱՐԴ, ԼՍԻՐ ՀԱՅՈՒԹՅՈՒՆ, ուր էլ որ լինիս, Եվրոպայից մինչև Հնդկաստան, և ամենուրեք²:

Լսի՛ր քեզ կանչող հայրենիքի ձայնը և շտապիր օգնութեան ամեն բանով, ինչով կարող ես, որ ունենաս էն՝ ինչ որ երազել ես դարերով — ազատ ու շեն հայրենիք:

Նախագահ՝ Թումանյան Հովհաննես

Աշխարհքում դժար է երևակայել մի ավելի անարդար երևույթ, քան երբ հողագործ մարդը տարեն տասներկու ամիս քարի ու հողի հետ քաշ է գալիս մի կտոր հացի համար ու վերջն էլ մնում է կարոտ հենց էդ մի կտոր չոր հացին:

Նվ դժար է երևակայել էն աղետը, որ հետևում է սրան...

Սո՛վ...

Միանգամից կտրատվում են բնական և բարոյական բոլոր կապերը կյանքի մեջ: Նվ սկսվում է սովի ահռելի ողբերգությունը: Սովորական են դառնում դեպքերը, երբ ծնողը սրտի ցավից խեղդում է իր հաց աղերսող երեխաներին...

Ավելի զարհուրելին.— ծնողը վրա է ընկնում խլում սովից մեռնող երեխայի ճանկն ընկած մի կտոր ուտելիքը...

Վերջապես՝ սպանում է իր հարազատին, իր որդուն ու միսն ուտում...

Այո՛, ասում եմ, դժար է էս ամենը երևակայել: Բայց բանից դուրս է գալիս՝ սրանից ավելի հրեշավոր երևույթ էլ կարող է լինել աշխարհքում, և էդ էն է, որ մարդ արարածը կարող է ուրախանալ սրա վրա:

Ռուսաստանի մի շարք նահանգներում սով է:

Սոված գյուղացիությունը ծառերի կեղևը կրծելով ու խոտ արածելով տասնյակ միլիոններով հորձանք է տալիս աջ ու ձախ. իր տունն ու տեղը լքած, իր դուռը փակած՝ գնում է հաց որոնելու:

Էն գյուղացիությունը, որ աշխարհքին հաց էր տալիս:

Նվ հանկարծ կարդում ենք, թե աշխարհքում մարդիկ կան, էն էլ աշխարհքի ամենաքաղաքակիրթ մասում, Նվրոսայում, մարդիկ կան, որ ուրախանում են էս հսկայական աղետի հանդեպ, թե ինչ է՝ սրանից կխեղձանա խորհրդային իշխանությունը Ռուսաստանում:

Բավական է էս մի լուրը մարդ կարդա, որ սրտի ցավից հիվանդանա ու ընդմիջտ դառնա մարդատյաց:

Նթե հավատա...

Այո՛, եթե հավատա, որովհետև հեշտ չի հավատալը, հեշտ չի հաշտվելը էն մեքի հետ, թե մարդ կարող է էնքան հրեշ լինել:

Նս շատ դեպքեր գիտեմ մեր ժողովրդի կյանքից (ոչ ինտելիգենցիայի և կառավարությունների), երբ նույնիսկ կռիվների ու ընդհարումների ժամանակ (որ միշտ ինտելիգենցիան ու կառավարություններն են սարքում) կիսավայրենի համարված թուրք գյուղացիները երկու կողմի կառավարող շրջաններից գաղտնի,

գիշերով հաց են հասցրել սոված հալ գյուղացիներին կամ հալ գյուղացիները՝ թուրքերին:

Սրանից էլ դենք:

Մենք գիտենք, և շատ փաստեր կան, թե ինչպես է անասունը կեր հասցնում սոված անասունին, թե ինչպես է գելը կերակրում ու խնամում անտեր ու սոված մնացած շան լակոտներին...

Էսքան առաքինություն մենք չենք պահանջիլ էդ քաղաքակիրթ մարդկանցից, բայց դոնե հերքեն, թե ճիշտ չի, թե իրենք չեն ուրախանում էս ահռելի ողբերգության հանդեպ, որ մենք էլ, էն սովից մեռնողն էլ մտածենք, թե էդպես հրեշ մարդ չկա և չի կարող լինել աշխարհքում...

Թող մեզ հավատացնեն, որ իրենք ավելի թշվառ չեն, քան էն սովից մեռնող գյուղացիությունը, որովհետև դա ավելի վատթար երևույթ է, քան ամենասոսկալի սովը:

Սովը վերջիվերջո մի բան է ասում մեզ, թե էս ինչ տեղը էս տարի չորացել է երկիրը, հողը, հրաշտ է, որից կարող ենք ազատվել մոտ առաջիկայում, բայց տասնյակ-տասնյակ միլիոնավոր աշխատավորների, հողագործների էս ծով աղետի հանդեպ էդքան ցինիկ ուրախանալը՝ ավելի զարհուրելի մի բան է ասում, — թե մարդկային սիրտն է չորացել ու չարացել, և դրանից ազատվելը էնպես հեշտ բան չի, ինչպես սովից ազատվելը:

Դա սովից վատթար է հազար անգամ:

< ՀՈՎԱՆՆԵՍ ԹՈՒՄՆԱՅԱՆԻ ԲՈՂՈՐԸ
ԴԱՇՆԱԿՅՈՒԹԵԱՆ, ՍՎԱՆՏՅՈՒԲԱՅԻ ԴԵՄ >

Նամակ խմբագրության

Սրտի խորին կսկիծով հաստատ աղբյուրից տեղեկանում ենք, որ Նրեանի «հեղաշրջում» կոչված ավանտյուրան կատարողները կույր գործիք են հանդիսացել մի սոսկալի դավադրության, նույնիսկ հալ ժողովրդի և նրա դատի դեմ և որ հեղաշրջումը կատարվել է արյունալի ոճիրներով: Էսպիսով մի նոր աղետ է գալիս դժբախտ հալ ժողովրդի գլխին հենց էն ժամանակ, երբ նա պետք է ազատվեր ամեն աղետներից:

Խորասիրտ բողոքելով էս թշվառ դեպքի և կատարված խժոժությունների դեմ՝ իբրև հալ ժողովրդի բանաստեղծ, որ էնքան հավատ է տածել դեպի նոր Ռուսաստանը, խնդրում եմ Սովետական Ռուսաստանին հեռացնել էդ վերջին տանջանքի բաժակը արյունաքամ հալ ժողովրդից, նոր վերքեր չհասցնել նրա անհամար թարմ

վերքերին, Սովետական Ռուսաստանի մեծահոգությամբ և բան-
վորա-դյուղացիական Կարմիր Բանակին հատուկ եղբայրական
զգացմունքներով ու ներողամտությունով մոտենալ նրանին և հա-
աշխատավոր ժողովրդին, որ անշուշտ անմեղ է ու անպարտ, դրեթե
իր ամբողջությամբ, և յուր բարկությունը չթափել անմեղների վրա,
որովհետև մեղավորներին նա չի էլ գտնելու իրենց տեղը:

< ՀԳՎ-Ի ԿԱԶՄԱՆԱԵՐՊՄԱՆ Ս.ՌԻՍԿ >

Մեծ պատերազմից առաջ մենք — հայերս մեր եկեղեցու բա-
կով սահմանափակած մի կրոնական համայնք էինք (միլլեթ):

Մեզ հասած հալածանքների ու հարվածների ժամանակ սուիա-
ված էինք խնդրելու մեր եկեղեցու պետին, որ մեզ համար զուր
բողոքներ, աղերսներ անի աշխարհի մեծերին:

Մենք սուիաված էինք մեր խղճով դպրոցները զետեղել եկե-
ղեցիների բակերում: Նվ եկեղեցիների բակերում էլ նրանք ազատ
չէին հալածանքներից:

Մենք ազատ չէինք նույնիսկ աղետների ժամանակ օգնելու
մեր դժբախտ եղբայրներին:

Նվ էսպես անվերջ:

Վերջացավ մեծ պատերազմը:

Թե ինչպես — էդ ուրիշ խնդիր է, բայց մեր հայրենի հողի
վրա, թեկուզ և մի մասի վրա, մենք արդեն ունենք Ազատ Հայաս-
տանի Հանրապետություն:

Այժմ արդեն մեզ վրա եկող հարվածների դեմ՝ աղերսարկու
եկեղեցականի փոխարեն՝ կարող ենք մեր հանրապետական բա-
նակը հանել:

Կարող ենք կառուցանել՝ ինչ դպրոցներ էլ ցանկանանք և ուր
ցանկանանք:

Էդպես էլ ամեն մի քայլափոխի զգալու ենք, որ մենք այժմ
ազատ քաղաքացիներ ենք և ոչ թե երեկվան անազատ կրոնական
համայնքի ծխականները:

Նվ ահա մեծ պատերազմի ու նրա հետ կապված աղետների
հետևանքով հայ աշխատավոր ժողովուրդը, հայ դյուղացին ընկել
է ծանր կացության մեջ:

Իր բերանի հացից սկսած՝ նա շատ բան է կորցրել էս մի քա-
նի տարվա ընթացքում:

Շատ բան է կորցրել, բայց ձեռք է բերել մեր դարերով երա-
զած ազատությունը:

Եւ որովհետեւ ունի ազատություն ու իր շինարար բազուկը — շուտով կունենա ամեն բան:

Սակայն նրա էս ծանր օրերին օգնության պալու և նրա շինարար աշխատանքին մասնակից լինելու պարտավոր է ամեն մի հայ — մոտիկից սկսած մինչև հեռավոր պաղովները:

Էս օգնությունը երեկվան բարեգործությունը չէ, երբ դեռ կրօնական համայնք էինք միայն:

Էստեղ ամեն մի հայի պետք է առաջնորդի ոչ թե խղճահարությունը, այլ քաղաքացիական պարտքի խոր գիտակցությունը:

Ամեն մի հայ պետք է զգա, որ ինքն ազատ Հայաստանի քաղաքացին է և գալիս է գործակցելու իր երկրի կառավարությանը:

Ահա էդ գործակցութեան համար է, որ Հայաստանի մայրաքաղաքում կազմակերպվեց Հայաստանի Օգնության Կոմիտեն, անկուսակցական հասարակական մի մարմին:

Եւ դարերից ի վեր առաջին անգամն է մեր կյանքում, որ էս տեսակ մի մարմին հաստատվում է իր սեփական պետության դերեւտով և իրավունք ունի ազատ շարժվելու իր երկրում, ինչպես իրավունք ունի նաև ամեն մի հայ, որ գալու է իր ժողովրդին ու իր երկրին օգնության:

Նշանակալից երևույթ է, որ՝ իրարից անկախ ու անտեղյակ՝ նման մարմիններ են առաջ գալիս և մեր պաղովներում: Էս նշանակում է, թե կենդանի է հայութունը:

Կենդանի է և ուժեղ: Երևանից սկսած մինչև հեռավոր պաղովները շարժվում է նա — դեպի հայրենիք:

Ինչքան էլ խոշ ու խութեր, ինչքան էլ դժվարություններ ու թշվառություններ հանդիպեն ճանապարհին — նա հասնելու է իր նպատակին:

Հայաստանի ազատ հողի վրա նա շինելու է իր ազատ ու առատ տունը, Հայկական բարձրավանդակի վրա զարգացնելու է իր ազգային հանճարը և իր խոսքն ասելու է աշխարհին:

Նա կարող է և իր կարողութունով նա իրավունք ունի:

Եւ Հայաստանի Օգնության Կոմիտեները, որ առաջ են գալու ամենուրեք, մեծ դեր ունեն կատարելու էս մեծ շինարարութեան մեջ:

ՁԵԿՈՒՑՈՒՄՆԵՐ
ԵՎ
ԵԼՈՒՅԹՆԵՐ

ՀԱՅԱՆՔԻ ԵՎ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Ոչ հայ կյանքն է ուսումնասիրված, ոչ հայ գրականությունը քննադատված, — ասում է պ. դասախոսը. և եթե եղել են հատ-հատ դեպքեր, այն էլ շատ թերի և անհատական բնույթ կրող. և եթե այժմ այդ նույն նյութին ես սլիաի նվիրեմ մի հրկու ժամ, այս էլ կլինի իմ անհատական գրույցս հայ կյանքի և գրականության վերաբերյալ:

Ռուսաց գրականության նախորդ շրջանի կյանքը վաղուց է ուսումնասիրված և վաղուց բոլորիս համար ճշմարտություն է դա-ռել, թե ինչ ահագին շտախերով ազդում է շրջապատող կյանքը առ-հասարակ գրականության վրա: Որքան շրջապատը լայն է ու ըն-դարձակ, բազմակողմանի ու բազմաբովանդակ, այնքան մեծ է գրողը և նրա շրջահայացը, նույնքան մեծ ու հարուստ է նաև գրականությունը:

Հայ գրականության մասին խոսել, այդ նշանակում է խոսել մի գրականության մասին, որ դեռ նոր-նոր է սկսել իր լեզուն մշակել, ծաղկել, դեռևս անկերպարան վիճակում է, և որի սկսող-ների մի մասն արդեն մեռած, սակայն մյուս մասը դեռ ապրում է մեզ հետ, մեր ընկերներն են:

Ժողովուրդներն ունենում են հազար ու մի դարդ-ցավ, այրող-մաշող խնդիրներ. սակայն կան խնդիրներ, որոնք համաժողովրդ-դական են և որոնք իրենց հաստատուուն կնիքը դնում են գրակա-նության վրա:

Ի՞նչն է հայի համաժողովրդական ցավը, կամ ուրիշ խոսքով՝ ի՞նչ վիճակ է ունեցել հայությունը — հալածանք, տանջանք, տա-րադիր վիճակ, պանդխտություն: Տանջանքն ու բռնությունը բուն երկրում այն աստիճանի է հասել, որ ժողովուրդը ստիպված թողել է բուն երկիրը, իր հողն ու ջուրը, իր վաթանը և անցել է ուրիշ վայրեր հանգիստ շունչ առնելու նպատակով. և որովհետև շրջա-պատող կյանքը ազդում է և գրականության վրա, այդպիսի մի

տարագիր, պանդուխտ ժողովրդի գրականությունն էլ անշուշտ սիրտի լինե՞ր պանդխտության և հալածանքի գրականություն: Պանդուխտ ժողովուրդ՝ պանդուխտ գրականություն:

Ահա ձեր առաջ Գամառ-Քաթիպան -- հայոց ազգային երգիչը, որ իր երգարանը՝ սկսում է հետևյալ սողերով.

«Հեռացել եմ իմ մայրինի աշխարհից,

Սերոս բարեկամք անջատված են ինձանից»...

Հայր Ալիշանը Վենետիկից մրմնջում է.

«Ով լերինք ծաղկաց»²... Հիշում է անուշ երկրի հարուստ բնությունը և երանի տալիս նրան: Ս. Շահազիզը հյուսիսում բերյուղաների տակ թափառելով իր երկրի «Ով կանաչ թփերն»³... է երգում, սիրուն բուսականությունը գովում: Պեշիկթաշլյանը Սև ծովի ափերից «Հեռի ի քեն պանդուխտ»⁴ երգն է հառաչում:

Պանդուխտ գրողները օտար հորիզոնի տակ սիրած երկրի նկարագրությունն անելիս չափազանցությունների և սխալանքների մեջ ընկան և դա ունեցավ իր ծանր ազդեցությունը հայ գրականության վրա:

Օտար երկրում բուսած մի ծաղիկ չի կարող իր երկրի շունչն ու փարթամությունն ունենալ. մի մարդ, որ իր երկիրը չի տեսել, նա չի կարող այդ երկրի իսկական պատկերը ստալ:

Այսպես Գամառ-Քաթիպան հյուսիսում նստած իբրև պանդուխտ գրող, երգում է հայ շինականի երգը.

«Մարդս եկավ, եկավ դաշտից՝ դաշտիցը»... որի մեջ բանաստեղծը նկարագրում է, թե ինչպես դյուղացին դաշտային աշխատանքից տուն վերադառնալիս իր համար սլափափոտած է տեսնում մի ճուղ սեղան. «սպիտակ, փափուկ դարեհաց, կաթն ու կարագ և պանիր, դառան մըսեն շամփրի վրա խորոված, կասկարայով դառան միսը տասլակած, կուժը լիքը կարմիր գինին դրած է և ձեռագործ կտավ սուփրան փռած է»⁵...

Այս ոտանավորին հարգելի դասախոսը համադրեց Աղայանի «Սերմնացան» ոտանավորը.—

«Ահա եկան աշունքվա թուխս օրերը,

Մաղմղում է մանրահատիկ անձրևը»⁶...

Այս ոտանավորի մեջ մարդ զգում է, որ այստեղ է իսկական դյուղացին, այստեղ է խոսում իսկական կյանքը: Եվ կամ երկու նույն հեղինակների նման նյութի մասին եղած ոտանավորները — հայ կնոջ դարդն ու ցավը պատկերացնելիս.— «Քընե, քընե սիրուն որդի»⁷ և Աղայանի «Մանիր, մանիր, իմ ճախարակ»⁸ երգերը:

Օրինակներն անշուշտ նրա համար չեն, ավելացնում է դասախոսը, որ նսեմացնեմ այս ու այն հեղինակի տաղանդը, ոչ, քալ լիցի, այլ ցույց տամ, թե ինչպես օտար հորիզոնը ազդում է մի գրողի վրա, երբ հարադատ հողն ու ջուրը կորցրած, հարադատ լեզուն նույնիսկ մոռացած՝ օտար պատկերներ ու օտար տիպեր աշխատում է հայացնել և անշուշտ անհաջող ելք է ունենում:

Ուրիշ բան է, երբ Կամաու-Քաթիպան իր ռազմական երգերն է երգում, այստեղ է երևան դալիս նրա ամբողջ ուժը և վիթխարի հսկայի նման ծառանում մեր առաջ: Հիշեց նաև Ս. Շահազիզի, Խաչ. Աբովյանի գրվածների մասին և ցույց տալով երկուսի տարբեր ուղղութիւնները և լեզուն՝ շեշտեց այն հանգամանքը, որ անաշառ քննադատութիւն չկա առայժմ և երբ կլինի, նաև կուսումնասիրվի բարեխղճորեն մեր կյանքն ու գրականութիւնը, անշուշտ մեր գրողներից շատերը, որոնք ներկայումս պատվաւոր տեղեր են գրաված գրական աշխարհում, կիջնեն իրենց բարձրութիւնից:

Մինչդեռ հյուսիսում պանդուխտ գրողներ հայ ժողովրդի տառապանքն էին երգում, այստեղ՝ մեղանում կոտորածների ու տառապանքի տակ հիծող ժողովրդի միջից դուրս են դալիս բնաշխարհիկ գրողներ— Խաչ. Աբովյան, որն իր հերոսը ներկայացնելով այդ կրակի դժոխքի մեջ, հայրենի հողի վրա, սրտում ահադին դարդ ու ցավ ամբարած՝ հերոսի բերանով իր մաղձն է թափում բռնութեան ու անարդարութեան դեմ: Աղայանն ու Պռոշյանը հարադատ լեզվով գլուղի խաբարն են բերում. Սունդուկյանը Թիֆլիսի բարբառով աղբատին ու հարստին, վաշխաւմին և տանջվածին բնի է դուրս հանում և այսպիսով ստեղծում գրականութիւն և գրական կյանքը: Ի՞նչ են ցանկանում այսպես միահամուռ ուժով առաջ եկած բնաշխարհիկ և պանդուխտ գրողները:

— Սրանք հենց սկզբից երկու ձայն են հնչեցնում, երկու կողմը քաշում հայ ժողովրդին— ժողովրդական և քաղաքական ուղին:

Պռոշյանը, որ թյուրիմացութեամբ իրեն Աբովյանի աշակերտն է համարում, որովհետեւ դրդում է առել նրանից, սա մեզ տալիս է դյուղական կյանքը իր ամբողջ մերկութեամբ. գյուղական տիպերի.

մի ամբողջ ալբոմ են ներկայացնում նրա բոլոր գրվածները, առանց որևէ տենդենցի: Նույն է Սունդուկյանը Թիֆլիսի կյանքի վերաբերմամբ:

Աղայանը իր հանդես գալը հետևյալ խոսքերով է բնորոշում. «Ես այսուհետև գործելու եմ կյանքում, դործունեությանս մեջ կըգտնեմ նպատակ և կձգտեմ դեպի բարին, դեպի կատարյալը»:

Խաղաղ մարդիկ, անվեհեր, գործելու տենչով բռնված դիմում են դեպի բարին, կատարյալը: Այս նույն խմբից Ս. Շահազիզը աղդի վիճակի մասին խորհելիս գալիս է այն եզրակացության, որ մեզ «պիտոյ են ուսումնարաններ»¹⁰ և հայ ժողովրդին կանչում է դեպի կրթությունը: Այդ միևնույն ժամանակ կանչում է Գամ. Քաթիպայի խրոխտ ձայնը.—

«Երբ որ մայրը երկունքով
Աշխարհ բերե երեխա,
Հայրը որդուն մի սրած
Պիտի դաշույն տա ընծա»¹¹:

Եվ իր ռազմական փողը առաջնից դադար առնելով՝ հնչեցնում է ամենուրեք: Խ. Աբովյանն առաջին անգամ իր հերոս Աղասու բերանով առաջին անգամ ըմբոստացման դրոշակ է պարզում ընդդեմ բռնության և իր «Վերք Հայաստանիով» աշխատում է ըմբոստացնել հայ ժողովուրդը:

Նախորդ շրջանի մեր այդ գրողները հայ երիտասարդությանը դեպի Արաքսի այն կողմն էին հրավիրում, այնտեղ էր նրանց կրոնիվը: Ապարդյուն չի անցնում սղատադրման շեփորի ձայնը, ահա շարժվում է Արաքսի այն ափը, Զեյթունն աղմկվում է, և հայ ժողովուրդը էն գլխից ըմբոստացման ուղին բռնում: Այս հանգամանքը մեր վերջին պատմությանն ամենալավ էջերից մեկն է կազմում:

Նոր գրականության առաջ գալու հետ միասին առաջ եկավ նաև լեզվի խնդիրը. գրաբարի և աշխարհաբարի կռիվը: Ստ. Նազարյանն իր «Հյուսիսափայլով», Խաչ. Աբովյանը իր «Վերք Հայաստանիով», Սմ. Շահազիզը իր «Լեոնի Վիշտով» անխնա կռիվ հայտարարեցին գրաբարի դեմ:

Մեր գրականության երկրորդ շրջանն արդեն Արծրունու և «Մշակի» շրջանն էր (70-ական թվականների շրջանը), որն իր առաջին առաջնորդողն սկսում է «Մենք և դուք»¹³ վերնագրով, առաջ բերելով հին և նոր սերնդի կռիվը։ Սա. Նազարյանի մի փոքր սահմանափակ կովին յայն ծավալ տվեց և շարունակեց Արծրունին՝ միևնույն ժամանակ իր սրտին մոտ բնդունելով տաճկահայ խնդիրը։

Սակայն մյուս կողմից թեև Արծրունին օժտված է լուսավոր գաղափարներով, քայց և այնպես հայ գրականության վերաբերմամբ շատ տարօրինակ դիրք բռնեց։ Այն բոլոր գրողները, որոնք չեն մասնակցում «Մշակին», չուղեց ճանաչել և գրաարդյունքն այն եղավ, որ Գ. Պապյանի և Հ. Տեր Գրիգորյանի նման գրողներ արժանացան «Մշակի» էջերում վիպասան անվան, իսկ իրոք հայտնի գրողները մոռացության տրվեցին «Մշակի» կողմից, թեև նրանք ներկայումս մեր գրականության մեջ պատվավոր տեղ ունեն գրաված։

Անմասն չէր մնում նաև Արաքսի այս ափը։ Այստեղ էլ բնաշխարհիկ գրողներ իրենց գովածներով գյուղի ցավն ու դարձն էին բերում։ հանդես էր դալիս գյուղի վաշխառուն, հարուստ աղան, աշխատավոր, զրկված հայ շինականը, իրավադուրկ հայ կինը, թեև անկերպարան ու անորոշ վիճակում։ Դրանք, սակայն, այն հարցերն էին, որոնք այսօր զանազան անունների տակ դարձել են մեծ, այրող խնդիրներ։

Այժմ դասակարգերի անուններ են տալիս նրանց, ճնշող ու ճնշվող, հարստահարող ու հարստահարվող, որոնք նոր չեն մեր գրականության համար։ Սակայն սիստեմատիկ կերպով մեր գրականությունը դեռևս հնարավորություն չի ունեցել ուսումնասիրության առնելու այդ ժամանակակից այրող խնդիրները։

Ապա մի շարք աննպաստ պայմաններ հիշատակելով հայ գրողի և գրականության վերաբերմամբ, պ. դասախոսը շեշտեց այն հանգամանքը, որ առհասարակ մեղանում տրհամարհված է հայ գրականությունը, ունենք շատ բիշ տոկոս ընթերցասեր երիտասարդություն և որ հայ գրողի և գրականության համար՝ շնորհիվ մի շարք աննպաստ պայմանների՝ ստեղծված է անտանելի կացություն և հրավեր է կարդում դասախոսը՝ սթափվել, արթնանալ խոր քնից, քանի որ այս անտարբերության ճանապարհը մեզ դեպի անկումն է տանում։

< ՀԱՍԿԵՐԻՆ՝ ՀՆԳԱՄՅԱԿԻ ԱՌԹԻՎ >

...Հայոց գրական լեզուն կազմակերպման շրջանի մեջ է դեռ, և չի կարելի գրողին կանգնեցնել եղած լեզվի վրա կամ նրան ստիպել, որ գրելու ժամանակ հարմարվի հայերեն լավ հասկացող ընթերցողին: Ամեն մի գրող գրական լեզուն զարգացնելու գործի վրա է և միշտ կարիք է զգում նորանոր ոճերի, դարձվածքների ու բառերի: Իմ լեզվի մասին էլ ոմանք լավ կարծիքի են, բայց ես իմ լեզվի մեջ միշտ սխալներ եմ գտնում և անդադար ստիպված եմ ուղղելու, իսկ մյուս կողմից սովորում ու ընդունում եմ նորանոր ոճեր, ձևեր, դարձվածքներ ու բառեր: հետևաբար ինչպե՞ս կարող եմ մնալ նույն լեզվի վրա, էն լեզվի վրա, որ դուք երեկ ավելի լավ էիք հասկանում: Էդպես է և մեր ամբողջ գրականությունը:

Ահա դուք էսօր բողոքում եք էն գրական լեզվի դեմ, որ քսան տարի առաջ օրինակելի էր ձեզ համար: Նթե քսան տարի առաջ վճռեիք էն լեզվի վրա կանգնելու՝ անշուշտ սխալ կլինեիք: Էսօր էլ նույն սխալն են անում նրանք, որոնք բողոքում են մեր դեմ լեզվի մեջ նորություններ, նոր ոճեր ու բառեր մտցնելու համար: Ճշմարիտ է, շատերը դժար են հասկանում էդ նորությունները, բայց ավելի շուտ նրանք պիտի աշխատեն հասկանալ, քան թե գրողը հրաժարվի դրանից: Յավալի է, այո՞, բայց էսպես է, և էսպես էլ կգնա, մինչև որ կստեղծվի ու կկազմակերպվի հայոց գրական լեզուն:

Մենք չենք կարող «Հասկերը» մասնավորել հատկապես էս կամ էն հասակի մանուկների համար: Առաջին պատճառը, որ առանց էն էլ հրատարակելով ամեն հասակի մանուկների համար, իսկի չենք ստանում բավարար թվով բաժանորդներ, ուր մնաց սահմանափակվելինք որոշ տարիքի համար, էն ժամանակ սրա քա-

ոորդն էլ չէինք ունենալ: Երկրորդ, մենք չենք կարող գրողներին
սլատվիրել, թե գրեցեք էսքան կամ էնքան տարեկան երեխի հա-
մար: Ես ինքս գրող եմ, մանկական գրվածքներ գրելիս երբեք չեմ
մտածում, թե քանի տարեկանի համար է նա: Քանի տարեկանն
ուղում է թող կարդա, ինչ հասակի համար կլինի՝ թող նրան տան:
Բոլոր հասակներին հարմար կլինի— ավելի լավ: Չենք կարող
սահմանափակել:

< ԽՈՍԻՔ ՀԱՅ ԳՐԱԴԱՆԻՔԻ ԸՆԿԵՐՈՒԹՅԱՆ ԱՌԱՋԻՆ
ԵՐԵՎԱՆԻՑԹԻՆ >

I

Տիկիներ և պարոններ.

Բայց ենք անում Հայոց Գրական Ընկերության առաջին երեկույթը: Հայոց Գրական Ընկերության երեկույթները լինելու են էն ժամադրավայրը, ուր դալու, հավաքվելու են հայոց մեջ գրականության, գիտության և հրապարակախոսության ասպարեզում գործողները, այլև գրականությունը սիրողները և ունենալու են լուրջ ու շահեկան դրուցատրություններ ու խորհրդածություններ հաճելի ժամանցի հետ միասին: Մենք շատ ենք ցրված ու հեռացած իրարից: Ցրված ու հեռացած ենք իրարից և համոզմունքների ու հայացքների տարբերությամբ. բայց ավելի շատ թշուրիմացությունների ու անծանոթության պատճառով: Այժմ մենք կունենանք ամենքիս հարազատ մի անկյուն, ամենքիս սեփական մի օջախ, ուր կգանք, կհավաքվենք միասին:

Կխոսենք, կմտածենք, կխորհրդածենք, թե ո՞վ ենք մենք, ո՞ր տեղից ենք գալիս, ո՞ւր ենք գնում, ինչ ունենք, որ կարող ենք կատարելագործել ու հանդես բերել և ինչ չունենք, որ պետք է ուրիշներից առնենք ու սովորենք, և թե ինչով կարող ենք կանգնել լուսավոր ազգերի շարքում ու նրանց հետ ձեռք ձեռքի տված գնալ դեպի ամեն գրականության ու լուսավորության նպատակը — դեպի աղգերի եղբայրությունը, ժողովուրդների մշտական սերը, խաղաղ կյանքն ու արդար աշխատանքը: Տիկիներ և պարոններ: Այսօր մեր հանդեսը բայց ենք անում մեր մայր դպրոցի — Ներսիսյան դպրոցի երգեցիկ խմբի երգով, մեր հին աղբյուրին երգով, որ ասում է.

«Տե՛ր, կեցո զհայս

եւ արա զնոսա պայծառս...»¹

Եվ ի՞նչ գեղեցիկ են էս խոսքերը, ի՞նչ վեհ ու պայծառ է էս ազգային իղձը — «Տե՛ր ապրեցրու հային և պայծառ արա նրան...»: էս երգը, էս մրմունջը, էս աղոթքը, որ հնչել է մեր նոր գրականության արշալուսին, թող լինի մեր խոսքը, մեր իղձը, մեր ձգտումը, մեր նպատակն ու մեր ուժը — կյանք և ձգտումն դեպի պայծառն ու լուսավորը: Եվ էս տեսակ բարձր ձգտումներն ու նպատակները ոչ խորթ պետք է լինին մեզ համար, ոչ անհասանելի: Մենք պատմական շրջաններ ենք ապրել, մենք կուլտուրաներ ենք տեսել, մենք Ասորեստանի ու Բաբելոնի հետ ենք ապրել, մենք հին Իսրայելի ու Նդիպտոսի օրերից ենք գալիս: Հարազատ են մեզ կուլտուրաները, դիրն ու գրականությունը, լույսն ու լուսավորությունը, և մեր Ընկերությունը, որ գալիս է համախմբելու իր հարկի տակ գրականության ու լուսավորության գործիչներին — կապրի, կուժեղանա ու միշտ սիրված կլինի: Եվ ձեզ, որ եկել եք ողջունելու նրա բացումը, եկել եք սիրելով նրա բարձր նպատակը, միանալ, ինչպես հարազատներ շրջապատել, խրախուսել, ոգևորել մինչև այսօր մենակ մնացած Հայոց գրական գործիչներին, ձեզ ամենիդ ողջունում եմ Հայոց Գրական Ընկերության անունից:

Հայոց Գրական Ընկերության առաջին երեկույթի բացմանը թողեք մեր առաջին խոսքը լինի՝ հարգանք մեր էն գրողների հիշատակին, որ առաջինը հղացան Հայոց Գրական Ընկերության գաղափարը, շատ աշխատեցին ու երազեցին իրականացած տեսնել իրենց սիրած միտքը, բայց չտեսան և այսօր չկան մեր մեջ նրանք՝ Ս. Շահադիյ, Պերճ Պոռչյան, Ղազ. Աղայան, Սունդուկյան, Մուրացան, Արասխանյան... հարգե՛մք նրանց հիշատակը ոտքի կանգնելով:

11

Տիկիներ և սյարուններ.

Այստեղ արտասանած ձեր ճառերը ճառի սովորական նշանակությունից ավելի մեծ արժեք ունեն այսօր, որովհետև արտասանվեցին Գրողների Ընկերության մեջ: Ճառը, խոսքը գործնական աշխարհքում միայն խոսք է, իսկ գրողների աշխարհքում — գործ, որովհետև գրողների գործը հենց խոսքն է: Եվ էն մեծ ժառանգությունն արդեն, որ մեր ազգային կյանքում մեզ, հետնորդներին, թողել են մեր պանծալի նախորդները — Սահակն ու Մեսրոպը, Նղիշեն ու Շնորհալին, Փարպեցին ու Նարեկացին, Նահապետ Քուչակն ու Սայաթ-Նովան, Աբովյանն ու Նսիրանդյանը, Արծրունին ու

Բաֆֆին, Աղաջանն ու Պուռչյանը, Սունդուկյանն ու Ալիշանը ու շատ իրենց նմանները, որոնք իրենց հոյակապ գործերով լցրին մեր երկիրը ու իրենց հիշատակներով մեր սրտերը ու ինչպես պայծառ արևներ լուսավորում են մեր ճանապարհը դեպի ապագա լավ օրերը, և որոնց ապավինած մենք զգում ենք մեզ հզոր ու անսասան — ասում եմ, նրանց մեղ թողած ժառանգությունն արդեն նյութական հարստություն չի, այլ բարոյական, հոգեղեն, մտավոր, խոսքի ու բանի կարողություն:

Եվ էս տեսակ հաստատության մեջ զլխավորը բարոյական մեծությունն ու հարստությունն է լինելու, մյուսը, նյութականը նրանից հետո: Դրա համար էլ ձեր սրտալի վերաբերմունքը, ձեր սերն ու խրախուսանքը առանձին արժեք ունեն Դրողների Ընկերության մեջ: Սրտալի խոսքն ու անկեղծ ոգևորությունը սիրտ կտան մեզ ու ոգևորություն, իսկ սիրտն ու ոգևորությունը որ լինեն — էլ մեզ բան չի պակասիլ: Նրանք են տալիս կյանքում ամեն բան, նրանք են տալիս և հաճախ դեպի դեպիս արական գործեր ու ստեղծագործություններ... Եվ այսօր դուք, որ եկել եք գնահատելու հայոց դրականությունը, եկել եք ստեղծելու, այսօր դուք ստեղծողներ եք: Եվ այսպիսով միայն կստեղծեք ու կունենաք մեր դրականությունն ից ավելի լավ դրականություն ու մեղանից ավելի լավ գրողներ: Դուք պետք է իմանաք, որ մեղանում հայ գրողը միշտ իրեն մենակ է զգացել ու լքված, այլև շատ ու շատ անգամ ենթարկված հալածանքի ու նեղության, որ դուք իմացել եք միայն սուր դեպքերի ժամանակ: Նրա թիկունքին կանգնած չի եղել իր հարազատ ժողովուրդը: Սակայն սրանով չեմ մեղադրում մեր ժողովուրդին, որ նոր-նոր է ազատվում խավարի դարավոր կասկանքից, որ նույնպես ենթարկված է եղել միշտ հազար ու մի նեղության, և թվով էլ մեծ չի: Բայց փոքր ժողովուրդներն էլ երբ դիտակցության են դալիս, երբ նրանց մեջ խաղում է կենդանության շունչը, կարողանում են առաջ բերել մեծ դրականություններ: Օրինակ առեր Հին Հունաստանը իր Աթենքով, մի՞թե թվով մեծ էր նա. մի՞թե մեծ էր Շեքսպիրի Անգլիան, մի՞թե մեծ են այսօր Շվեդիան ու Նորվեգիան, մի՞թե մեծ են Դանիան, Բելգիան կամ Հոլլանդիան, որ տալիս են մեծ գեղարվեստագետներ ու գրողներ:

Այո, թվով մենք էլ ենք փոքր նրանց նման: Բայց թվական մեծությունը գուցե անհրաժեշտ է մեծ պատերազմներով ազգեր ու աշխարհքներ կործանելու համար, իսկ դրականության ու դիտության մեջ, որ նույնպես մի մեծ պատերազմ է — պատերազմ լույսի ու խավարի — այստեղ խնդիրը վճռում է ժողովրդի բարոյական մեծությունը: Շուտով կենդանության շունչն ավելի ու ավելի

վարժ կխաղաւ և մեր կշանքում, ու մեծ է մեր հավատը հայ ժողովրդի կուսուրական ուժի ու նրա պայծառ ապագայի վրա, որ հենց ինքը՝ հայ ժողովուրդը իր ազգային առասպելի մեջ նմանեցրել է մշտավառ կանթեղի, որ սրբազան Արագածի վերևից կախված է հրկնքի բարձրությունից, ու ոչ մի ձեռք չի հասնիլ նրան, ոչ մի փոթորիկ չի հանգցնիլ նրան: Նա հայ ժողովրդի հուշան է, անմարելի ու մշտավառ:

Նվ ահա վառվում են ամենքի հայացքները ներքին ուրախությունից, փալլում են ամենքի դեմքերը և բոլոն ծափերը միասին: Ինչպիսիք են ոգևորված երգերին ու ճառերին: Սակայն այսօր դեռ սկիզբն է. այսօր դեռ առաջին երեկոն է. դեռ շատ ու շատ հրեկոներ ունենք մեր առաջ: Նկնք, միշտ եկեք, էդպես սրտալի ու հղեր կենդանի սյուններն ու պաշտպանները էս հաստատության, որ իր հարկի տակ է ժողովելու գրականությանը, գիտությանն ու հրապարակախոսությանը նվիրված մեր բոլոր ուժերը:

Նվ ձեզ, որ եկել եք այսօր խանդավառ ողջուններով, մոռացության տված ամեն նեղ կուսակցական խտրություն, ամենքդ միասին լցված հարազատի զգացմունքներով ու մայրենի գրականության սիրով և թե ու թիկունք եք տալիս գրական մարդկանց հաղթանակով վարելու խավարի ու հուշի նվիրական պատերազմը, ձեզ, զնահատողներիդ, որ զնահաւելով ստեղծողներ եք, ձեզ ամենքիդ լիափրատ շնորհակալություն եմ հայտնում Հայոց Գրական Ընկերության անունից:

< ՍԱՅՄԱԹ-ՆՈՎԱՅԻ ՄԱՍԻՆ >

Բանաստեղծական այնպիսի մի հոյակապ դեմք, ինչպիսին է Սայաթ-Նովան, հայ հասարակությանը, նույնիսկ դրական շրջաններին շատ քիչ է ծանոթ. այսօրվա բանախոսությունը և հետագայում նրան նվիրված մի շարք երեկույթները նպատակ ունեն ծանոթացնելու մեր հասարակությանը Սայաթ-Նովային:

Նրա գերեզմանն էլ մինչև այժմ մնացել է անզարդ և այդ մասին ոչ ոք չի հոգացել: Այժմ, երբ կա Հայոց Գրական Ընկերությունը, նշանավոր հրգչի գերեզմանը պետք է մահարձան ունենա: Արդեն Ընկերության մեջ կազմված է այդ նպատակով հատուկ հանձնաժողով, որ ձեռնարկել է գործի:

Ապա պ. Թումանյանը հիշատակեց, որ եթե Սայաթ-Նովայի երգերը փրկված և դրականության սեփականություն են դարձած, միայն հանդուցյալ Գեորգ Հախվերդյանի ջանքերով, մի իսկապես եվրոպական մտքով լուսավորված մարդ, որը ամենայն խնամքով հավաքել և հրատարակել է այդ երգերը: Պ. Թումանյանի առաջարկությամբ ժողովը ոտքի կանգնելով հարգեց Հախվերդյանի հիշատակը:

Հովհ. Թումանյանը գտնում է, որ բանաստեղծի մասին խոսելիս քննադատության մեթոդին երկրորդական տեղ պետք է տալ: Ասում է՝ այս կամ այն մեթոդով չի կարելի գտնել բանաստեղծին կամ բանաստեղծությունը նրա զրկածքների մեջ, ինչպես չի կարելի անդամահատության այս ինչ կամ այն ինչ եղանակով անդամահատելով գտնել գեղեցիկուհու հրապուրանքը: Մեթոդներով ամեն բան էլ կգտնենք, բայց բանաստեղծությունը կամ բանաստեղծին կարելի է գտնել զգացումով, ըմբռնումով, հոտառությամբ: Ապա երբ արդեն գտնված է բանաստեղծը, նոր միայն գործադրել մեթոդները նրան վերլուծելու:

Պ. Թումանյանն այնուհետև մի քանի լրացուցիչ ուղղումներ է մտցնում գասախոսի տված բացատրությունների մեջ Սայաթ-Նովայի երգերի վերաբերմամբ:

Այսպես՝ քաղաքում չորս տարի քարվան շմանելու, մազերի հետ ռեհան հյուսելու և ծովի տակ թաքնված վանքի մասին և այն մութ տեղերի մասին, որ կան տպագրության մեջ:

«... Խոսեց բանաստեղծ Հովհ. Թումանյանը Սալաթ-Նովայի մասին: Դա հիացմունքի մի ներբող էր՝ ուղղված մեր հանճարեղ ժողովրդական երգչին, որը 150 տարուց ավել մեռած ու անհայտ մնացած, այսօր սկսում է վերակենդանանալ իր երգերով, ապրել մարդկանց հոգիներում և ապրեցնել նրանց իր հոգով: Եվ որքան ավելի առաջ, այնքան ավելի ուժեղ ու հմայիչ կհնչեն նրա երգերը: Նշանակալիցն այն է, որ այժմ մեր հասարակությունը փնտրում է, ուզում է ճանաչել մեր ազգի հոգևոր կյանքը խոսքերով ու հընչյուններով անմահացնողներին: Եվ դրանց մեջ առաջիններից մեկը կանգնում է իր սլաշձառ պատկերով Սալաթ-Նովան: Պ. Թումանյանը հիացմունքով պարզում է Սալաթ-Նովայի նուրբ ու վսեմ հոգին, այն Սալաթ-Նովայի, որ իրան ժողովրդի ծառան է անվանում, իր ծառայությունը մատուցանում է համով (և ի՞նչ կա ավելի համով, քան նրա երգերը) և իր դուխը մատաղ է անում ուրիշներին: Սալաթ-Նովային վաշխելն էլ առանձին արվեստ պետք է լինի. դրա համար անպատճառ հին Թիֆլիզը պետք է վերակենդանացնել, հին թիֆլիզեցու բարբառի բուրմունքները պետք է վերապրել, հին թիֆլիզեցու ճաշակով պետք է տոգորվել: Փոխադրություն ու տեղափոխություն Սալաթ-Նովայի համար չի լինի, ինչպես չի լինի տեղափոխել որևէ տեղ Թիֆլիզը, էն էլ հին Թիֆլիզը: Գուցե մարդիկ կլինին, որ այժմ կղարմանան, թե էս ինչ իրարանցում, ինչ ողորություն է 150 տարի առաջ մեռած մի խեղճ աշուղի համար: Կարելի է հիմա լինին զարմացողներ, բայց դրանք էլ չեն լինի մի քիչ ժամանակ հետո, որովհետև Սալաթ-Նովայի, սիրտ այս հոշակապ երգչի մեծությունը ամենքի համար պարզ կլինի: Եվ այն ժամանակ պիտի զարմանան, որ մեր ժողովուրդն էդքան մեծ մարդ է տվել և պիտի հպարտանան դրանով: Մեղանից դեռ 50 տարի առաջ մի լուսավոր հայ, հանդուցյալ Գևորգ Հախվերդյանը առաջինը ճանաչեց, թե ինչ մաշդ էր Սալաթ-Նովան, հիացավ նրանով, գուրգուրեց ու ծնողի սիրով հավաքեց, հրատարակեց նրա երգերը: Այն ժամանակ ժողովրդի աչքը դեռ չէր բացվել այդպիսի մի գործը տեսնելու, գին դնելու համար, իսկ այժմ այլևս ուրիշ է ժամանակը, մարդկանց աչքերը բացվել են, հիմա Սալաթ-Նովան կկենդանանա մեր ժողովրդի հոգում և էլ չի մոռացվի: Պ. Թումանյանն ուզում է տալ Սալաթ-Նովայի կենսագրությունը, բայց ինչ կարելի է ասել այն շատ հիշատակներ չունեցող ժամանակի, մանավանդ մի աշուղի կյանքի մասին: Դիտա-

վորը նրա հոգու կյանքն է, որ ապրում է իր անմահ երգերի մեջ:
Պ. Թումանյանը բնորոշեց Սայաթ-Նովային իր խոսքերով:

Խաղով եկավ,

Ախով գնաց Սայաթ-Նովան.

Երգով եկավ,

Վերքով գնաց Սայաթ-Նովան.

Սիրով եկավ,

Սրով գնաց Սայաթ-Նովան:

Սիրով մնաց Սայաթ-Նովան:

ՈՂՋՈՒՅՆԻ ԽՈՍԻՔ ԱՐՄ.Տ ԺՈՂՈՎՐԴՆԻ:

Վրացի եղբայրներ, հնուց մեր եղբայրներ, տանջված եղբայր-
ներ, բայց միշտ ազատ ու բարձր հոգու տեր եղբայրներ:

Եթե ժողովրդի գրականությունը նրա հոգու իսկական արտա-
ցույթն է և հոգու կրողը բանաստեղծն է, ապա ես հայուկյան հո-
գին եմ բերում ձեզ, որպես ամենաբարձրը, որ կարող է ունենալ
ժողովուրդն ու մարդը:

Հիացմունքով վկայում եմ, որ վրացին երբեք հոգով չի ընկճը-
վել և կովկասյան ժողովուրդների մեջ միշտ առաջինն է եղել իբրև
քաղաքացի, իր քաղաքական պահանջներով և հասարակական
պայքարով:

Եթե մի հայացք ձգենք հարևանների փոխհարաբերության վրա
ամբողջ աշխարհում,— մենք չենք կարող չիսոստովանել, որ վրա-
ցին, իբրև հարևան, ամենալավերից մեկն է եղել:

Եվ մեր մեջ կստեղծվի ավելի սերտ, մեծ հոգեկան ու կուլ-
տուրական կապ: Մենք դեռ շատ պորժեր ունենք միասին անելու,
մենք՝ կովկասյան ժողովուրդներս՝ եղբայրներ ենք հավերժ կողք-
կողքի, ինչպես մեր հայրենի լեռները՝ ամեն մեկն իր տեղում,
իրենց շողշողոտն դադաթներով միշտ կանգնած միմյանց թիկուն-
քին և իրենց հիմքերով միացած:

Կեցցե՛ք կովկասյան ժողովուրդների եղբայրությունը:

< ԽՈՍԻՔ ԿԱՐԱՆՈՒԹՅԱՆ ՊԱՏԻՆ >

I

Բաֆֆի և Գամառ-Քաթիպա, երկու անուններ են սրանք, որ
խոսել են հայ ժողովրդի մասին:

Մեկը այդ ցաւով տողորւած իր խոսքն ուղղում էր Վանա ծովա-
կին, մյուսը քայլամուտը թափառում էր Արաքսի ափերին: Այն
ժամանակ մենք ունեինք բեմի վրա Ադամյան, հրապարակախո-
սութեան մեջ Գ. Արծրունի, վիպագրութեան մեջ Րաֆֆի, բանաս-
տեղծութեան մեջ Գամառ-Քաթիպա: Մի շրջանի գրողներ ու գոր-
ծիչներ էին, մի քանի տարւա ընթացքում էլ 90-ական թվական-
ներին մեռան զնացին իրար ետեից: Մի քանի ամիս առաջ լրա-
ցավ Արծրունու մահւման քսանամյակը, անցաւ շաբաթ լրացաւ
Րաֆֆու մահւման 25-ամյակը, ամիսներ առաջ լրացել էր նաև
Գամառ-Քաթիպայի մահւման 20-ամյակը, որն անցաւ միանգա-
մայն լռութեամբ: Գրական Ընկերութեանը այն ժամանակ դեռ
կազմւած չէր: Այսօր միայն հնարավորութեան ենք ունենում նվի-
րելու նրա հիշատակին մի երեկույթ:

II

2. Թումանյանը 20 տարի առաջ արած դիտողութեաններով
ցույց է տալիս Գ. Քաթիպայի լեզվական սխալները և անժանո-
թութեանը մեր կյանքի շատ կողմերին, բերելով դրա համար բազ-
մաթիւ օրինակներ: Այդ անժանոթութեանը նա բացատրելի է
դոնտամ հետևյալ հանգամանքով. հայ գրականութեանը կարելի է
երկուսի բաժանել—բնաշխարհիկ և տարաշխարհիկ. առաջինն այն
է, որ ծնւում և սնւում է մայրենի հողի վրա, մայրենի միջավայ-
րում: Երկրորդն այն է, որ կտրւած հայրենիքից զարգանում է օտար
երկրի տակ— հայ գաղութներում. նկատւել է, որ այս վերջիննե-
րը հայրենասիրութեան միշտ մեծ կորով են երևան բերում. օր. Ալի-
շանը, ինչպես և Գ. Քաթիպան. բայց հենց որ նրանք վերացական
մտքերից դիմում են հայ կյանքի կոնկրետ ձևերին, անմիջապես
ցույց են տալիս իրենց անժանոթութեանն այդ կյանքին: Այդպիսի-
ներից են և Գ. Քաթիպայի սխալները. բայց համաձայն է դասա-
խոսի հետ, որ Գ. Ք[աթիպայի] լեզուն կաբինետային չէ:

2. Թումանյանը կրկին խոսելով հերքում է իր վերաբերմամբ
աււած մի քանի թյուրիմացութեաններ, որոշում է լեզվի նշանա-
կութեանը բանաստեղծութեան մեջ և ասում է.— «այո՛, հարգենք
հներին, ինչպես ամենքին, բայց և ճիշտ ճանաչենք»: Խոսում է
ապա տաղանդների մեծութեան խնդրի, օտար ազգերի մեծ ազգա-
յին բանաստեղծների, սրանց սլաշտառատեսութեան ու կանխադի-
տութեան մասին: Համաձայն չէ, թե Գ. Քաթիպան մեր ազգային
բանաստեղծութեան հիմնադիրն է: Պ. Մատենճյանի դասախոսու-

Երկունը համարում է հաջող և ոգևորված ջատագովություն. նա սակայն չպարզեց, թե որն է ազգային բանաստեղծությունը:

Ապագայում այդ խնդիրները կդրվեն Գրական Ընկ. երեկույթներին, կպարզաբանվեն. կդրվի նույնպես Գ. Քաթիպան ավելի լավ սխարլաբանելու համար:

< ԽՈՍՔ ԾԵՐԵՆՅՈՒ ՄԱՍԻՆ >

Հայոց նորագույն գրականության պատմությունն ասում է՝ Մերենցը եղավ մեր նոր պատմական վիպագրության հիմնադիրը: Եվ երբ ետ եք դառնում դեպի 60-ական թվականները՝ ճանաչելու թե ո՞վ էր էդ հիմնադիր վարպետը — ձեր սիրտը լցվում է անկեղծ հրճվանքով: Չգիտեք նրա ազատասեր ոգու վրա հիանաք, նրա վառ հայրենասիրության ու ժողովրդասիրության վրա զարմանաք, նրա հոգու ազնվության ու մաքրության վրա ուրախանաք, թե նրա սրտի քնքշության ու ճաշակի նրբության վրա:

Եվ ի՞նչ իմաստուն ու գեղեցիկ է դնում նա իր դործի հիմքը՝ իրեն հերոս առնելով Թորոս Լեոնին, բյուզանդական բանաստեղծ փակված հայ իշխանազնը, որ բանտից դուրս փախչելով, հասնում է իր հայրենիքը ազատասիրության շունչ է փչում, սիրտ տալիս, ոտքի է հանում իր ժողովրդին ու կանգնեցնում է ամուր՝ իր ազատ կյանքով ասլեհելու:

Էսպեսով նա հանդիսանում է մի խորհրդանշան — հայ ժողովրդի ազատասիրության ոգին, մի ոգի, որ թագավորում է հայոց թե պատմական, թե ժամանակակից կյանքի վրա հիմնած գրականության մեջ և զորանում ու ամրանում է ժողովրդական ուժով՝ հերոսական խորհուրդներից հերոսներ ծնելով:

Հայոց Գրողների Ընկերությունը էսօր եկել է ծաղիկներով ու զարդարել Մերենցի դերեզմանը նրա մահվան 25-ամյակի առիթով:

Սակայն էս ծաղիկները չնչին զարդեր են նրա մեծ շիրմի համար: Սրանց բոլոր արժանիքն էն է, որ մեր զգացմունքների արտահայտությունն են էսօր: Սրանցով չպիտի զարդարվի նրա շիրմը, մի շիրմ, որ զարդարված է տաղանդի, ժողովրդասիրության ու մաքրության անթառամ զարդերով, թե լավ գրողի, թե ազնիվ մարդու վսեմ առաքինություններով: Եվ մենք չենք եկել մեր հանդեսով ու ճառերով նրան բարձրացնելու, այլ եկել ենք՝ նրան հիշելով՝ նրանով բարձրանալու:

Եվ թո՛ղ օրհնված լինի նրանց հիշատակը, որոնք իրենց

կենդանութեան օրով ժողովուրդներին կյանք և շունչ տալուց հետո էլ՝ չեն դադարում իրենց գործերով ու գերեզմաններով էլ ազնւիացնելու և բարձրացնելու մարդկանց ու ժողովուրդներին:

Թող օրհնութեամբ լինի Ծերենցի հիշատակը:

**< ԽՈՍԿ ՀԱՅ ԳՐԱՂՆԵՐԻ ԸՆԿԵՐՈՒԹՅԱՆ ԳՐԱԿԱՆ
ՆԵՐԿՈՒՅԹՆԵՐԻ ՍՐԿՐՈՐԴ ՇՐՋԱՆԻ
ԲԱՅՄԱՆ ԱՌԹԱՎ >**

Տիկիւններ և պարոններ.

Բաց ենք անում Հայոց Գրողների Ընկերության գրական երեկույթների երկրորդ շրջանը:

Բաց ենք անում մի քիչ ուշ, սրովհետեւ Հայոց Բարեգործական Ընկերութիւնը վերանորոգում էր իր դահլիճը, ուր տեղի են ունենում մեր գրական երեկույթները, վերջերս էլ վրա հասան ամենքիդ հայտնի տխուր դեպքերը, իրար ետեկից կարճ միջոցում մեռան մեր հայտնի գործիչներից երեքը, որոնց հիշատակը հարգել ենք:

Սրանց մահը էնքան ծանր տպավորութիւն տրււմ հասարակութեան վրա, որ մամուլը նույնիսկ հուսահատութեան խոսքեր ասւում:

Բայց գրականութիւնը, որ հանդիսանում է ազգային ոգու արտահայտութիւնը — անծանոթ է հուսահատութեանը, և Գրականութեան Ընկերութեան մեջ էլ չեն կարող արտասանվել նույն խոսքերը, թե եղածները պնում են ու նրանց տեղը մնում է բաց, մինչդեռ կյանքն ու հենց էդ մահերը հակառակն են ցույց տալիս: Մի ժամանակ եթե հազվագիշտ էին աչքի ընկնող գործիչները մեզանում և հազվագեպ՝ նրանց մահերը, այժմ փոխված է գրութիւնը, և ինչքան էլ ցաւալի լինեն — հնարավոր են էս տեսակի դժբախտութիւնները, որ կարճ միջոցում կորցնենք մի քանի գործիչ: Ինչքան էլ վշտանանք — չպետք է հուսահատվենք:

Մենք համոզված ենք, որ դեռ շատ լավ գործիչներ կան մեր կյանքում, և ով գիտի նրանցից քանիսը նստած են հենց ձեր շարքերում: Մենք հավատում ենք, որ մեր թիկունքն ամրացած է գործիչների նոր սերունդով, որ դալիս են ավելի մեծ բազմութեամբ, ավելի պատրաստված ու ավելի եռանդով:

Էս դիւարթ գիտակցութեամբ էլ բաց ենք անում մեր գրական երեկոյների երկրորդ շրջանը երգերով՝ ու պայծառ հայացքով ենք նայում դեպի հայի ապագան:

Արդեն գրեթե ամբողջ մամուլը նկատել ու նշանակել է, թե Հայոց Գրական Ընկերության գոյությունը մի տարվա ընթացքում ինչ ազդեցություն արավ մեր կյանքում: Պոլսից սկսած մինչև Բաքու, և ամենուրեք, ուր խմբված են մեր մտավորականները, առաջ եկավ մի ընդհանուր շարժում, համախացան գրական ղրրույցներն ու երեկույթները, մեծացավ սերն ու հետաքրքրությունը դեպի գրականությունը:

Հայոց գրի ու տպագրության համազգային հոբելյանն էլ եկավ ամբողջ ազդին հիշեցնելու գրականության կենսական նըշանակությունը և վերջնականապես համոզելու, թե մի ազգ շատ կարող է կորցնել աշխարհքում, բայց դարձյալ կապրի իր ազգային կյանքով ու կզորանա, եթե ունի իր սեփական գիրն ու գրականությունը:

Համազգային էդ Մեծ Տոնի առիթով Ընկերության վարչությունը կոչ արավ մեր հասարակությանը՝ ընդհանուր ուժերով ղորացնել գրական ֆոնդը, բայց նրա կոչին անմիջապես հետևեցին նոր հիշած դժբախտ դեպքերը, սկսած հանգանակությունը կանգ առաւ մի առժամանակ, և հույս ունենք— նորից ընթացք կառնի նոր թափով:

Մեր նոր շրջանը բաց ենք անում տաճկահայ գրականությանը նվիրված երեկույթով և տարվա ընթացքում կաշխատենք մի քանի անգամ վերադառնալ մեր գրականության արևմտյան բաժնին, որին ցավալի կերպով անծանոթ ենք մնացել: Սա մի անբնական ու աննորմալ երեկույթ է, որ վերացնելու առանձին հոգ պետք է ունենաք:

Առաջին անգամն է, որ տաճկահայ գրականության մասին դասախոսություն է լինում մեզանում: Այժմ մեր առջև կբացվի ազգային հարստության մի նոր գանձարան, մեր դիմաց կհանեն մեզ ծանոթ, բայց ավելի շատ՝ անծանոթ տաղանդավոր գրողների դեմքեր, և մենք ավելի հարուստ, ավելի ուժեղ ու ավելի հպարտ կզգանք մեզ:

**< ՀԱՅԵՐԻ ԱՐՏԱԿԱՂԹՈՂ ԵՎ ՍՐԱ ՊԱՏՃԱՌՆԵՐԸ,
ԴԱՍԱԽՈՍՈՒԹՅԱՆ ԱՌԹԻՎ >**

Հովհ. Թումանյանը գտնում է, որ դասախոսությունը թեև հապիրճ էր, լրիվ պատկերը չէր հայ գյուղացու տնտեսական դրության, բայց լրջորեն մեր հայացքը տանում է դեպի մեր ժողովուրդը, որի հետ մենք լավ չենք ծանոթ: Ասում է, որ նրա տված

կարճ ստատիստիկական տեղեկություններն էլ ավելի պերճախոս են և շատ բան են ասում, քան թե ասում են շատ պատետիք հոգւածներ ու ճառեր: Նա ցույց է տալիս, որ 9 հոգուց բաղկացած մի դեղջուկ ընտանիք ապրում է օրական 50—70 կոպ. եկամուտով: Սա զարհուրելի մի վիճակ է ներկայացնում. բայց ես եղել եմ իմ հայրենիքում — գրեթե բոլոր գյուղերի ներկայացուցիչների համագումարին, ուր օրերով քննելուց ու հաշվելուց հետո ցույց են տվել գյուղեր, ուր ընտանիքն օրական ապրուստ ունի միայն 12 կոպեկ: Եվ զարմանալի է, թե ինչպես է էս տեսակ ընտանիքը բավականութուն տալիս էն բոլոր ձեռքերին, որ ամեն կողմից մեկնելուց են դեպի իր 12 կոպեկը: Ասում է՝ ես ընտանիքներ եմ տեսել, որ անկողինը չգիտեն ինչ բան է, ընտանիքներ եմ տեսել, որ նուշիսկ կալերին ցորենի են ման դալի: Ահա սրանց է, որ ծանոթ չենք. և ծանոթ չենք ինչպես սրանց դրությանը, էնպես էլ հագեբանությանը: Պանդխտությունը մեղ համար, որ սովոր ենք միշտ բնակարաններս էլ փոփոխելու, բնակված քաղաքներս էլ — միևնույն նշանակությունը չունի, ինչ որ գյուղացու համար, որ կոպած է ամեն բանով իր հայրական օջախին եւ հողին: Երբ նա պանդրխտում է — կնշանակի սոսկալի է նրա դրությունը իր հողի վրա: Եվ ահա էսքան ծանր վիճակի մեջ է մեր ժողովուրդը — էսքան խախտւո է մեր բոլոր երազների ու հույսերի հիմքը:

< ՎՍԱՆ ՏԵՐՅԵՆԻ ՄԱՍԻՆ >

Երիտասարդ դասախոսը, որ էնքան բանաստեղծորեն խոսեց մեր տաղանդավոր բանաստեղծ Տերյանի քնարի մասին, հայտնեց նաև մի շատ տարածված կարծիք, թե Տերյանը դուրկ է տեղայնությունից և հարազատ չի մեզ: Ինձ թվում է, որ էդ կարծիքը սխալ է: Չմտնելով քննության մեջ, թե ինչ է հարադատությունը և ինչ նշաններով է արտահայտվում, ես գտնում եմ, որ նրա թախիծն ու երազները, մշուշն ու աղջամուղջը խորթ չեն մեր երկրին ու մեր հողուն: Ես եղել եմ էն երկնքին մոտիկ լեռնադատում, ուր ծնվել է Տերյանը, և կարծես թե նա լիքն է էն մշուշացին թախիծով ու քնքույշ երազներով, որ բնորոշում են մեր տաղանդավոր բանաստեղծի քնարը: Վերջապես թախիծն ու երազը խորթ չեն հայի հողուն, և մենք շատ երազկոտ ժողովուրդ ենք:

Խոսեց և նրա երգերի մոնոտոնության մասին, և լսողները շատ հեշտ կարող են սրա տակ ձանձրալին հասկանալ: Բայց դուր, ինչպես ամեն բանաստեղծի, էնպես էլ Տերյանի լավ երգերն

առեր և բանաստեղծական գոհարներ կաեսներ, որ ձեզ բարձր գեղարվեստական հաճույքներ կտան: Չպետք է մոռանալ և էն հանդամանքը, որ Տերյանը դեռ տվել է իր առաջին շրջանի երգերը, և այժմ, ինչպես ինքն է գրում իր վերջին երգերից մեկում, նոր արշալույս ու նոր հորիզոն, նոր կյանք է ողջունում:

< ԶԵԼՈՒՅՈՒՄ՝ ՄԱՅՍԹՈՒՆՈՎԱՅԻ ՄԱՍԻՆ >

Հովհ. Թումանյանը իր գեղեցիկ մերնագիրը գրել էր «Սալաթ-Նովան — Դավիթ եպիսկոպոս և առաջնորդ Հախապատա թեմի»: Բացատրեց, որ էն ժամանակ դեռ Թիֆլիսի թեմը չկար: Էջմիածնից միայն նշանակվում էր մի առաջնորդ գաղթականների համար, իսկ Թիֆլիս քաղաքը, Վրաստանը, Կախեթն ու Սամխեթը (Ղազախ-Բորչալուն) կաղմում էին Հախապատա թեմը, որի առաջնորդն է եղել Դավիթ եպիսկոպոս Սալաթ-Նովան: Ապոց ույց տալով Սալաթ-Նովայի մինչև օրս եղած կենսագրության պակասավորությունը և հիշատակելով էն հանդամանքը, որ մինչև այժմ հայտանի չի, թե ինչ էր կոչվում, ինչ անուն ունեւ Սալաթ-Նովան կրոնավոր ժամանակ, հայտնեց, որ ինքը «Դիվան Հայոց Պատմութեան» (հրատարակություն Գյուտ. ալ. քահ. Աղանյանի) Սալաթ-Նովայի ժամանակների, հատկապես Սիմեոն ու Ղուկաս կաթողիկոսների կոնդակները քրքրելով և Հախապատա էն ժամանակի միաբանության մեջ որոնելով կրոնավոր Սալաթ-Նովային՝ գտավ, որ նա Հախապատա թեմի առաջնորդ, Հախապատա Մայրավանքի աթոռակալ, լուսարար, կամ պէտ կոչվող Դավիթ եպիսկոպոսն է, որ հաճախ վարդապետ է կոչվում, մի կոչում, որ համարվում էր բարձր և արժում էր բոլոր բարձր հոգևորականներին, իսկ լուսարարությունը ամենամեծ պատիվն էր, որ կարելի էր տալ մեկին:

Անցնելով պատմական փաստերին ու գրադրություններին՝ կարդաց հատվածներ ու լուսարարություններ արավ, որոնցից երևաց, որ Սալաթ-Նովային, կնոջ մահից հետո (1768 թ.), Թիֆլիսի ժամանակակից առաջնորդ Դավիթ եպիսկոպոսը ձեռնադրել է աբեղա, որը, երեխ, իր անունն էլ տվել է Սալաթ-Նովային, ինչպես լինում էր սովորաբար: Կարդալով հատվածներ հայոց Ղուկաս կաթողիկոսի և վրաց Հերակլ 11 թագապոսի և թագաժառանգ Գիորգու գրադրություններից, այլև Էջմիածնի ուրիշ կարգադրություններից ու քննություններից՝ ցույց տվեց, թե ինչպես Դավիթ եպիսկոպոսը չէր հաշտվում կրոնավորության և վանական կյան-

քի հետ, շարունակ վանքը թողնում գալիս էր նստում Թիֆլիս, ձևով չէր քաշում քեֆերից և վարում էր աշխարհիկ կյանք, արհամարհում էր կաթողիկոսի իշխանությունը, որի համար էլ նրան սատարիկ հալածում էր Ղուկաս կաթողիկոսը, անվանում էր նրան չիք-վարդապետ, չիք-եպիսկոպոս, շառաջնորդ Դավիթ սևազլուխ, լիրբ, անզգամ, վատշվեր, ցոփազնաց և այլն, և այլն, և վերջի-վերջո կարգալուծ է անում, զրկում է եպիսկոպոսությունից ու առաջնորդությունից և մերժում է, հեռացնում է հայոց եկեղեցուց։ Իսկ մյուս կողմից սատարիկ պաշտպանում են վրաց Հերակլ II թագավորը, Գիորգի թագաժառանգը և ամբողջ վրաց արքունիքը, և ստիպում են կաթողիկոսին վերադարձնել նրան իր պատիվը կարգն ու իշխանությունը, որ և վերադարձնում է կաթողիկոսը ու գրում է թագավորին ու թագաժառանգին, թե՛ ձեր քաղցրագույն խաթեր համար նրան եպիսկոպոս ձեռնադրեցինք, առաջնորդություն տվինք, ձեր խաթեր էլ ներում ենք։

Սալաթ-Նովան էս ժամանակ տրդեն ծերունի էր։ Կրոնավոր է պարձել 58 տարեկան հասակում, սպանվել է 82 կամ 83 տարեկան հասակում։ Կարգալուծ եղած ժամանակ մոտ ութսուն տարեկան էր։

Հովհ. Թումանյանը ցույց տվեց, որ ի միջի այլոց պրագրությունների մեջ խոսվում է նաև Դավիթ եպիսկոպոսի գրչի ու շրնորհքի մասին, ցույց տվեց, որ 1795 թվից, Աղա Մամմադ խանի Թիֆլիսն ավերելուց հետո, երբ հայտնի է, որ սպանվեց կրոնավոր Սալաթ-Նովան — էլ չի երևում Հախապատա առաջնորդ Դավիթ եպիսկոպոսը, և իր զեկուցումը վերջացրեց հետևյալ խոսքերով.

«Պարզ է, որ Ղուկաս կաթողիկոսի զայրույթն ու հալածանքը մի հիմք ունեն, բայց էդ հիմքը ոչ թե էն է, որ Դավիթ եպիսկոպոսը լիզդու թալանած և առանց էն էլ դատարկ վանքի միջոցներ է չուրացրել կամ թե չէ ուրիշների շինածները քանդել Թիֆլիս բերել իրեն համար, այլ հենց ինքը ամբողջ Դավիթ եպիսկոպոսն է էդ հիմքն ու պատճառը։

Դեռ էն պահից Սալաթ-Նովան իր հոգու մեջ կրում էր Արևելքի բանաստեղծներին էնքան հատուկ աշխարհքի ու կյանքի ունաջնություն փիլիսոփայությունը և իր քյամանչի հետ իր ամբողջ կյանքն էլ նվիրել էր քեֆի ու զոզի, որովհետև

«Աշխարհս քունն ըլի — ի՞նչ պըտիս տանի...»¹

Սրա վրա տվեալցավ դժբախտ սիրո վիշտը, ապա թե վրա հասավ կնոջ մահը, և դադերից ու վաղերից, խաղերից ու բաղն

րից բեղարած հեռացավ, քաշվեց Լոռու ձորերը, Հախապատա վան-
քը սև վեղարի, սև շորերի ու Դավիթ անվան տալի:

Բայց որովհետև ինքը հենց կյանքն էր, որ կար, թեկուզ և բուռն ապրելուց բեղարած, մի առժամանակ հանդատանալուց հետո, չէր կարող փակվել ու պարտակվել վանքի սառն ու խուլ պատերի մեջ, թեկուզ ծերության օրերում: Թիֆլիսի գեղեցիկուհիների շրջաններին սովոր, Հերակլ թագավորի արքայական խրախճաններում սիրված ու փայփայված, շոնգուրով ու քյամանչով, խաղով ու տաղով իր օրերն անցկացրած — հանկարծ հայտնվում է վայրենի լեռներում, քարերի մեջ, Հախապատա վանքի պատերում — ինչ կոչումով ու պաշտոնով ուզում է լինի — վարդապետ, եպիսկոպոս, աթոռակալ, առաջնորդ, թե լուսարար, և մենակության մեջ իր նոր կյանքի ծայրահեղ աղքատությունը ստիպված է լինում խոստովանելու մի երկտողով, որ հասել է հանդ. Ախվերդյանի ձեռքը:

«Հաղպատու լուսարար Սայաթ-Նովին իմ,

Մե կանթեղիս վառելու ձեթ չ'ունիմ»:

Եվ ահա էստեղ բացվում է մեր առջև հայոց մեծ գուսա՛հ, կյանքի ու հոգու մեծ դրաման, որ 1795 թվի սեպտ. 11-ին փափկվում է Աղա Մամմադ խանի արյունոտ խանչալով և ստիպում է մեզ իրեն՝ Սայաթ-Նովայի հետ բացականչելու — «վայ քու տա-
րին, Սայաթ-Նովա»:

< ԽՈՍՔ ՀԱՅ ԳՐՈՂՆԵՐԻ ՄԵՆԻՆ >

Հովն. Թումանյանը հայտնում է, թե փողը չէր պատճառը, որ Բաֆֆին հեռացավ «Մշակից»: Պատմում է, թե այն ժամանակ, երբ դեռ գրողները քիչ էին ու գրականությունը ավելի անպաշտպան, մամուլը այնպես էր բռնացած գրականության վրա, որ ինչքան էլ տաղանդավոր ու հռչակավոր լինեիր գրողը — աչտուամենայնիվ համարվում էր էս կամ էն թերթի ղինվորը, ճորտը, և վայնեկել էր տարել, եթե համարձակվեիր հեռանալ կամ հակառակ կարծիք հայտնել: Ու մեր բոլոր գրողները, բոլոր տաղանդները հալածվում ու հաչոչվում էին ամենաանխնա կերպով, մանավանդ «Մշակի» կողմից: Եվ «Մշակի» էն թշնամական վերաբերմունքը, որ այսօր էլ դեռ շարունակվում է հայոց գրականության դեմ — նոր չի, դա մի տրադիցիա է, որ Արծրունու ժամանակից է գալիս: Նորերը չեն իմանալ, բայց հները լավ կհիշեն, թե նա ինչպես էր խոսում հայ գրողների դեմ, հայ տաղանդների դեմ: Աղայանի

նման մի գրող երբ իրեն «Երկու քույրը» տպեց և ուղարկեց մամուլին, «Մշակը» էն տեսակ մի բան գրեց նրա մասին, որ ես չեմ կարող առաջ բերել, էնքան է տղեղ ու անվայել: Կհիշեն, թե ինչ հալածանք էր հարուցել «Մշակը» հանգ[ուցյալ] Ադամյանի ու իր ընկերների դեմ: Եվ ուսաց «Кавказ» թերթն էր, որ Պետրոս Ադամյանին պաշտպանում էր հայ թերթի ծաղրից ու հարձակումներից: Էդ ժամանակ Բաֆֆին «Մշակի» մեջ էր, և թե «Մշակն» էր մեծացնում, թե ինքն էր մեծանում հսկայաբար, և Գր. Արծրունին չէր կարողանում տանել, երբ տեսնում էր, որ արդեն Բաֆֆու շվաքն ընկնում է իր վրա: Եվ գրողի անհատականության, տաղանդի ազատագրության ու մամուլի կամ խմբագրի բռնակալության կոխվն էր, որ պայմեց ու դարձավ Բաֆֆու «Մշակից» հեռանալու գլխավոր պատճառը:

Ես էլ եմ կարդացել էն նշանավոր նամակը, որ հիշեց պ. Լեոն, թե մնում է «Մշակի» խմբագրատանը: Էդ նամակի պատճենը մնում է Բաֆֆու թղթերի մեջ, և ես կարդացել եմ նրա տանը: Այլև ես իր կյանքի վերջին տարիները ծանոթ էի Բաֆֆուն, մանավանդ վերջին տարին: Նա մինչև անգամ անկարող էր իր երեխաներին բերել, ուտում տալ, և սաստիկ վշտանում էր դրա համար. բայց այսուամենայնիվ էդ 16 երեսանոց նամակում միայն մի երկու տող է, որ վերաբերում է վարձատրության խնդրին, իսկ ամբողջը խոսում է բարոյական զրկանքի մասին¹:

< ԳՐ. ԱՐԾՐՈՒՆԻՈՒ ՄԱՍԻՆ >

Առհասարակ ինչպես շատ խնդիրների մասին, էնպես էլ Արծրունու մասին միանգամ արդեն հայտնված ու տարածված կարծիքն ընդունվում է ճիշտ և անվիճելի շատերի կողմից, որը առաջ է գալիս խնդրի ոչ հիմնավոր ուսումնասիրությունից: Շատերը կարծում են, թե Արծրունին մի ձախակողմյան մարդ էր, մինչդեռ իրոք նա մի սովորական լիբերալ էր և շատ խնդիրների մեջ նույնիսկ քիչ էր տարբերվում պահպանողական հասկացողություններից: Օրինակ հենց հոգևորականությունն առնենք. շարունակ հողվածներ էր գրում ու հավատացնում, որ ինքը նրա բարեկամն է, միայն պահանջում է, որ նա լինի կրթված, և առանձնապես խոսում ու հոգում էր նրա ասպահովության մասին: Այն ինչ դեպի գրականությունն ու բեմը էնքան էլ մեղմ չէր իր վերաբերմունքը, և նույնիսկ լավ չէր հասկանում գեղարվեստական գրականությունը, և էս հատկությունը միացնելով իր կրքո-

տությունը, որ հիշեց պ. Լեոն, հաճախ իր թերթի էջերում հալածանք էր հարուցանում: Արդեն հայտնի է նրա վերաբերմունքը թե հայ գրողների դեմ առհասարակ և թե Ադամյանի ու իր խմբի դեմ: Պ. Թումանյանը համաձայն է պ. դասախոսի հետ, որ Արծրունին իր վերջին շրջանում շունեք առաջվա փայլն ու համակրությունը և արդեն լայնածավալ ու բուռն դժգոհություն էր հարուցել հառաջադիմական բանակում: Այն ժամանակ խորհրդածություններ էին լինում նույնիսկ փրկելու հառաջադիմականությունը Արծրունուց և «Մշակից»:

Թ. ԹՈՐՍԱՄԱՆՅԱՆԻ ԴԱՍՍԱՆՈՍՈՒԹՅԱՆ ԱՌԹԻՔ

Վերջին տարիներս մեղանում հաճախ է խոսք լինում, թե մենք մեզ չենք ճանաչում և աշխատում ենք մեզ ճանաչել: Մեզ ճանաչելու համար հետզհետե մեր շուրջը դիտելով ու մեր ներկա քրննելով հանդերձ ուզում ենք թափանցել մեր անցյալը, ուսումնասիրել մեր հին կյանքն ու պատմությունը:

Վաղուց ասված է, թե անցյալի պատմությունը մի լուսատու լապտեր է, որ ամեն մի ժողովուրդ ձեռքին պետք է ունենա իր ճամփեն անմոլոր դնալու համար:

Մենք, որ մեծ անցյալի ու մեծ ավերակների վրա ապրող մի ժողովուրդ ենք, և ինքներս արդեն ըստ ամենայնի ավերակ ժողովուրդ, նոր ենք ջանքեր անում մեր խորատակված կյանքը վերականգնելու, վերանորոգելու և վերակազմելու, անցյալի ուսումնասիրությունը մեզ համար ունի առանձին կարևորություն, և մեր մեծ արժեքներն ու պարծանքներն էլ անցյալի մեջ են: Անցյալի մեջն են և մեր արվեստները: Գեղեցիկ արվեստները ֆիզիկական ու բարոյական առանձնահատուկ պայմանների մեջ ծնվելով ու զարգանալով՝ հատկանշում են ամեն մի ժողովրդի ինքնությունը և ազգային ոգին:

Գեղեցիկ արվեստների մեջ առանձին կարևորություն է ունեցել միշտ ճարտարապետությունը, որ կոչված է «քարացած հրաժըշտություն» և, միանգամ ընդմիշտ քարացած կանգնած, չի ազավազվում ժամանակի հետ:

Արանից տասնյակ տարիներ առաջ մենք չէինք համարձակվիլ մտածելու, թե ունեցել ենք առանձին հայկական ճարտարապետություն, բայց էսօր, շնորհիվ գիտնականների ուսումնասիրության, ոչ թե լուրջ խոսք է լինում հայոց ճարտարապետության մասին, այլև նրա ազդեցություն, որ արել է շրջակա ժողովուրդների ու հեռավոր ուղեւորական ճարտարապետության վրա, հարկավ, ինքն էլ իր հերթին ազդվելով օտարներից:

Նոր է էս հայանությունը ինչպես լուսավոր աշխարհի, էնպես էլ մեզ համար: Եվ էսօր առաջին անգամն է, որ հայ ճար-

տաբապետը հրապարակաւ պետք է խոսի հայ ժողովրդի հետ հայոց ճարտարապետութեան ու նրա ազդեցութեան մասին, և դուք առաջին ունկնդիրներն եք, որ լսում եք նրան:

Մեր հարգելի պ. Թորամանյանը, որ վկայված է Պետերբուրգի Կոնսերվատիւնի Դիատուքովնների Ակադեմիայից և Վիեննայի համալսարանից և էս տարի մրցանակ է տարել, տասնեմեկ տարի է լուռ ու անդադրում ուսումնասիրում է հայոց ճարտարապետութեանը՝ ավերակից ավերակ անցնելով: Տասնեմեկ տարուց հետո՝ էսօր էնքան նյութ է հավաքել, որ Ստրիժնեգովսկու նման հեղինակավոր մի գիտնականի իրավունք է տալիս մեր մասին գրելու էն սողերը, որ այժմ կկարդացվեն ձեր առաջ: «Պատիւ ձեր մեծ ազգին», բացականշում է հայոց ճարտարապետութեան բեկորների առջև հիացած գիտնականը և խոստանում է հայտնութեան անել Նվրոպայի առջև:

Եթե հիշենք, որ մի սառն ու լուրջ գիտնական է էսպես ոգևւորված մեզ մեծ ազդ անվանողը, կարող ենք չափել պ. Թորամանյանի մեծ ծառայութեանը և մեր հին կյանքի ու անցյալի ուսումնասիրութեան նշանակութեանը, անցյալի, որ մեր նոր կյանքի ու կուլտուրայի պատվանդանն է:

Մտիկ առաջիկայում Հայոց Գրողների Ընկերութեանը կադմակերպելու է մի մեծ երեկույթ, ուր կցուցադրվեն հայ ճարտարապետութեան նմուշները մոգական լապտերով ու նկարներով և պ. Թորամանյանը կխոսի ավելի հանդամանորեն, իսկ առաջ՝ էսօր կանի ընդհանուր տեսութեանը և տեղեկութեաններ կտա մեր նախնիքների բարձր ճաշակից ու մեծագործութեաններից:

Փառք ու պարծանք մեր նախնիքներին, որ աշխարհավերհ հեղեղների դիմադրաւելով հանդերձ, մեզ համար էսքան շքեղ ժառանգութեան են թողել, և փառք ու պարծանք գիտութեան մարդկանց ու հատկապէս պ. Թորամանյանին, որ մեր ազգի մեծութեանը ավերակների միջից հանելով՝ ոչ միայն օտարների առջև, այլև մեր աչքում դարձնում են մեզ մեծ ու հարգելի:

< ԳՐԻԲՈՅԵՒՈՎԻ ՄԱՍԻՆ >

Գրիբոյեդովը ռուս կյանքի աչքի ընկնող գործիչներից և գրողներից մեկն է: Նա պատկանելիս է եղել դեկարրիստների ազատամիտ կուսակցությանը: Պաշտոնավարել է Կովկասում և երկար ժամանակ ապրել Թիֆլիսում, որի ս. Դավիթ լեռան վրա թաղելու ցանկութեան է հայտնել մահվանից առաջ: Կովկասից նա տեղափոխվեց Թեհրան՝ որպէս ռուսաց դեսպան, որտեղ և նա ստանվեց պարսիկ մոլեռանդ խուժանի ձեռքով, Կովկասից Թեհրան դադ-

Յեցրածներին օգնություն ցույց տալու համար: Բեհրանից Գրիբո-
յեզովի գիակը բերվեց և մեծ շուքով թաղվեց իր սիրած ս. Դավիթ
լեռան վրա:

Բայցի այս հիմնական կենսագրությունից պ. Թումանյանը
պատմեց հետաքրքրական դեպքեր նրա ամուսնանալուց, ճանա-
պարհորդությունից և այլն:

< ԿՆՈՋ ՍՏԵՂՆԱԳՈՐԾԱԿԱՆ ԿԱՐՈՂՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ >

Հովն. Թումանյան.— Նախ քան բուն նյութին անցնելը, մի
բանի խոսք ասավ ընդհանրապես կնոջ գրական ստեղծագործա-
կան կարողության մասին: Հիշատակեց այն տարակուսանքը, որ
կնոջ ստեղծագործական ընդունակությունների մասին հայտնում
են ոմանք՝ հիմնվելով կենդանական աշխարհից առած ջրոշ ընդ-
հանուր երևույթների վրա՝ կնոջ մայրության ու իր սեռին հատուկ
ինչ ինչ հանգամանքների վրա:

Այն ինչ ազդերի գրականությունների պատմությունը ցույց է
տալիս, որ ամեն անգամ երբ կինը ունեցել է ազատ վիճակ և
նպաստավոր պայմաններ, գրական ասպարեզում հայտնվել է
լուրջ ստեղծագործություններով: Օրինակներ բերեց Հին Հունաս-
տանի կյանքից, ուր ազատ (հետերաները) ու անազատ կանայք
ապրում էին իրար կողքի, և ազատ կանանց շրջանիցն էր, որ դուրս
եկան Սաֆոն, Ասպազիան ու իր նմանները: Հիշեց ճապոնական
գրականությունից Հեյնանի ու Նոդոյի շրջանները, երբ մի շրջա-
նում ազատ ճապոնուհին լսել [տվել] է գրական գործոցներ,
իսկ մյուս շրջանում, արդեն անազատ ճապոնուհին չբացել է գրական
ասպարեզից: Հիշեց վերածնության դարը, որ բերում է իր հետ
կնոջ անհատական ազատության խնդիրը Նվրոպայում, երբ կա-
նայք մոտենում են գրական շրջաններին ու ստեղծում են գրական
սալոններ. այնուհետև գալիս է ֆրանսիական հեղափոխությունը,
որ նոր թափ է տալիս կանանց շարժմանը և առաջ են գալիս
M-me Ստալ', Ժորժ Զանդ և ուրիշ շատ նշանավոր կանայք, և
այսօր արդեն դժվար է հաշվել գրական ասպարեզում հռչակ հա-
նած կանանց անունները: Գալով հայ կնոջը, հիշատակեց հայ ժո-
ղովրդի նորանցյալ ծանր վիճակը և հայ կնոջ ճնշված դրությունը
մասնավորապես:

Մենք միշտ ցավելով խոստովանել ենք, որ չենք ճանաչում մեր հարևան ժողովուրդներին, նրանց թվում և վրացիներին, որոնց հետ ապրում ենք հնագույն ժամանակներից և սակայն չգիտենք ոչ նրանց անցյալ պատմությունը, ոչ նրանց ներկա կյանքը և ոչ գրականությունը: Թերևս կարողանանք արդարանալ նրանով, որ մենք իսկի մեր պատմությունը, մեր կյանքն ու մեր գրականությունն էլ չգիտենք, բայց էս արդարացումը դալիս է միայն ավելի սաստկացնելու դատապարտությունը: Շատ հավանական է, որ մեր օրոքն են և իրենք՝ մեր հարևանները: Սա մի վերին աստիճանի ցավալի ու պախաբախելի երևույթ է, որը վերացնելու համար իրական քայլեր պետք է անենք մեր կյանքում: Եվ դրա համար է, որ Հայ Գրողների Ընկերությունը դասախոս է հրավիրել՝ խոսելու հայ հասարակության հետ վրաց գրականության մասին: Ազգերին լավ ճանաչելու և նրանց մեջ փոխադարձ սեր ու հարգանք արժարժելու ավելի ազնիվ հող ու ավելի մեծ կապ չի կարող լինել, քան գրականությունն է, որի մեջ հանդես են գալիս նրանց լավագույն ղգացմունքները, նրանց ազգային հանճարն ու ոգին:

Ինչքան էլ տաղանդավոր դասախոս լինի և հմուտ իր մայրենի գրականությանը, հարկավ, անկարող կլինի մի դասախոսություն մեջ սպառել մեզ հետաքրքրող առարկան, և առաջիկայում Գրողների Ընկերությունը դարձյալ երեկոներ կհատկացնի վրաց գրականությանը: Եվ հետզհետե ավելի ու ավելի իրար ճանաչելով՝ ավելի ու ավելի էլ իրար կսիրենք: Եվ անշուշտ էդ ղգացմունքն էր պատճառը էն բուռն ծափահարության, որով դուք դիմավորեցիք մեր եղբայրակից ժողովրդի ինտելիգենցիայի ներկայացուցիչներից մեկին, որ եկել է ձեզ հետ խոսելու իրենց ազգային ստեղծագործական ուժի ու լավագույն ղգացմունքների մասին: Ամենալավ ծափահարություններից մինը, որ երբևէ թնդացրել էին էս դահլիճը, և ես էլ միանալով ձեզ հետ, ծափահարում եմ վրաց ինտելիգենցիայի ու վրաց գրականության ներկայացուցչին, վրաց ժողովրդի ներկայացուցչին, մեկին, որ դալիս է գիտակցական սեր ու հարգանք հաստատելու եղբայր ժողովուրդների մեջ:

Պ. Թումանյանը, պատմելով Դուրյանի կյանքից մի դեպք, որ տարիներ առաջ լսել է աիկ. Հրաչյայից, մի դեպք, որ ցավալի արձագանք է գտել Դուրյանի «Լճակ» բանաստեղծության մեջ,

և նկատելով, որ դասախոսը բանաստեղծին բնորոշելիս մեծապես կարող էր օգտվել նրա գեղեցիկ նամակներից և կամ թե նրա տաղանդի նկարչական բնավորությունը բացատրելու համար պետք է ծանրանար նրան շրջապատող բնության, Բոսֆորի շուշլ գեղեցկության վրա — սրանից հետո անցավ այն երևույթին, թե ինչու ոչ ոք այսօր խոսք չի առնում հակաճառելու դասախոսին և մեջտեղ չեն դալիս գրական քննադատության մեջ՝ ընդունված տարբեր մեթոդների ընդհանրությունը, որոնցով միշտ որոնում են և ուղղում են գտնել բանաստեղծին ու նրա բանաստեղծությունը։ Այս հանդամանքը բացատրեց նրանով, որ պ. Մատենճյանի դասախոսությունը մեծարանքի ոգևորված մի ճառ էր, մի ձոն, նվիրած տաղանդավոր ու դժբախտ Դուրյանի հիշատակին ու բանաստեղծություններին։ Նույնիսկ ինքը, պ. դասախոսը շուղեց նրան քննադատել, այլ նրան ու նրա բանաստեղծությունները նյութ առնելով՝ ինքն էլ նրան ձոնած մի բանաստեղծություն արավ, ամենքս էլ լցված ենք նույն զգացմունքով, հիացումով ու վշտով, և ոչ ոք ցանկություն չունի վիճաբանության մեջ մտնելու։

< ԽՈՍԿ ԶԱՅ ԳՐՈՂՆԵՐԻ ԸՆԿԵՐՈՒԹՅԱՆ ԵՐԱՆՈՒԹՅՈՒՆ >

Հարգելի հանդիսականներ. Հայոց Գրողների Ընկերության կողմից ես մի խոսք եմ ասելու, որ դուք շատ համարձակ թվաձեղ։ Էսօրվան բոլոր ճառախոսները գեղեցիկ ցանկություններ հայտնեցին ու պայծառ հույսեր դրին Հայոց Գրողների Ընկերության վրա։ Ես ասում եմ՝ կատարվում են էդ գեղեցիկ ցանկությունները և էդ բոլոր հույսերը ապահովված են արդեն։ Հույս են հայանում ու ցանկանում, որ Գրողների Ընկերությունը միշտ լինի ու մնա ուժեղ ու կենդանի։ Ես ասում եմ — նա արդեն ուժեղ ու կենդանի է ձեր ոգևորությունով ու սիրով, ձեր, որ միշտ լցրել ու լցնում եք նրա դահլիճները դռներից ու սանդուխներից սկսած և բուն ծափահարություններով խրախուսում եք նրան դեպի առաջ։ Ցանկանում են, որ ուսումնասիրվի մեր պատմությունը, մեր երկիրը, մեր գրականությունն ու դեղարվեստը իր ամեն ճշուղերով։ Բայց հենց էդ ցանկացողներն իրենք ու մեր բոլոր դասախոսները երկու տարի է դբաղված են էդ ուսումնասիրության գործով ու էդ ուղղությամբ արդեն առաջ են բերել մինչև օրս շտեմնված մի լայնածավալ շարժում։

Ցանկանում են, որ մեր մայրերի բեմը ծաղկի ինքնուրույն գեղեցիկ գործերով։ Ցանկանում են, որ բարգավաճեր մեր նորագույն գրականությունը։ Բայց ահա ձեր առջև նստած է մեր նորա-

դույն բանաստեղծութեան փայլուն ներկայացուցիչը — Վահան Տերյանը, որի երգերը կարող ենք պարծանքով հանել ուսաց նորագույն բանաստեղծներից ամենալավերի դեմ և որին հրձվանքով ողջունում եմ Հայոց Գրողների Ընկերության անունից (դան- լինը նորից քնդում է երկաւակ բռնոն ծափահարութուններով: Տերյանը ոտի է կանգնում):

Էսպես շարունակվում է հայոց գրականութեան և նրա ուսում- նասիրութեան կենդանի գործը և էդ ամենը ձեր առջև հանդես են դալիս ու հանդես պիտի դան էս բեմի վրա. բայց երբ դուք լսում ու նայում եք էս բեմից խոսողներին, խնդրում եմ նայեցիք և էն շարքերին, որ կանգնած են մեր թիկունքին (ցույց է տալիս մեռած հայ գրողների պատկերների շարքի վրա, որոնցով բռնված էր ամբողջ բեմը): Սկսե- ցեք մի երկու տարի առաջ մեռած Դ. Աղայանից ու շարունակեցեք սրանց շարքը, անվերջ ու սքանչելի շարքը, և կհավատաք, որ, այո՛, ապահովված է և՛ մեր, և՛ մեր գրականութեան ապագան: Հայոց Գրողների Ընկերությունը էդ անընկճելի հավատով լցված շարժվում ու շարժում է մեզ դեպի էդ լուսավոր ապագան, և արդեն վալելում է հասարակութեան սերն ու համակրանքը:

Այո՛, անհարմարութիւններ ու թերութիւններ շատ ենք ու- նեցել, բայց ժամանակի հետ կաշխատենք էդ ամեն թերութիւն- ները վերացնելու գործը տանել դեպի իր հնարավոր կատարելու- թիւնը: Գլխավոր անհարմարութիւնը եղել է դահլիճի խնդիրը. Հասարակութիւնը իր ողորիչ հոսանքով լցրել է միշտ մեր դահ- լիճները և տեղի նեղութիւնը մեղանից ավելի շատ միշտ դուր եք շղացել:

Եկող տարւանից կաշխատենք մեր երեկույթները կազմակեր- պել ավելի մեծ դահլիճներում, թեև մենք մեզ մեր տանն ենք զգում Հայոց Բարեգործական Ընկերության դահլիճում, որի խոր- հըրդին իր հարազատ վերաբերմունքի համար Գրողների Ընկե- րութեան կողմից հայտնում եմ խորին շնորհակալութիւն: Կրկին շնորհակալութիւն մեր սիրելի դասախոսներին և ձեզ ամենքիդ. շնորհակալութեամբ էլ փակում ենք մեր վերջին երեկույթը, հա- ճույքով սպասելով առաջիկա սեզոնի բացմանը և հուսալով, թե ավելի շատ հաջող գրական երեկույթներ, ավելի մեծ հարմարու- թիւններ ու աղնիւմ հողեկան վայելքներ պիտի կարողանանք ձեռ- տալ առաջիկա տարեշրջանին (Ոգևորված ծափահարութունների տակ փա- յում է երեկույթը):

< ԽՈՍՔ ՀԱՅ ԵՐԱԺՇՏՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ >

«Դուք լավ գիտեք, թե պատմական ժանր հարվածների տակ ինչպես է ջարդվել ու ջախջախվել մեր հին ցեղը, ինչքան հեռու են ցրվել ու փռվել նրա բեկորները և աղավաղվել ու աղճատվել մեր ազգային հոգևոր ստեղծագործությունները:

Վերջին ժամանակներս մեր մեջ առանձին թափով ուժ է առել վերստին ամբողջանալու, առողջանալու, ինքնուրույն կուլտուրայով մի ամբողջական ազգ դառնալու ձգտումը և առաջ է բերել մի համատարած հոսանք մեր կյանքի ամեն կողմերում և ամեն ասպարեզում: Եվ ահա հեռուններից դեպի հայրենիք են ձգտում մեր բոլոր տարանջատ մասերը, հավաքում ենք մեր վաղեմի ստեղծագործությունների, մեր ջախջախված կուլտուրայի փշրանքները, իրար ենք բերում՝ նորից մեր ամբողջությունը դնելու և հորինելու համար:

Էդպես և երաժշտությունը, որ բացառություն չէր կազմելու, բայց իբրև ամենաքնքույշն ու ամենից դժվարը, ամենից թանկը — ամենից ուշ էլ պիտի դա ու զարդանա:

Վերջին տասնամյակների գործն է, որ մեր երաժիշտները վերադառնում են դեպի հարազատ ժողովրդի երգն ու եղանակը և դեպի հայ բանաստեղծի երկերն ու երգերը: Էս երևույթն արդեն դարձել է մի ընդհանուր հոսանք և էս ընդհանուր հոսանքի մեջ նշանակալից է և ձեր վերադարձը դեպի հայկական իրականությունն ու դրականությունը, որպես մի վկայված հռչակավոր երաժշտագետի վերադարձ, որ գալիս է դաշնավորելու հայ բանաստեղծի խոսքն ու հարազատ երաժշտությունը:

Բանաստեղծը միայն մարմին է տալիս իր մտքերին ու զգացմունքներին և իր ոգևորությունով կենդանության շունչ է շնչում նրան, որ նա ապրի մշտապես, բայց որ նա թռչի, դրա համար նրան թևեր են հարկավոր. իսկ թևեր առնել նա կարող է միմիայն էն կախարդական աշխարհքում, որ կոչվում է երաժշտություն: Էսպեսով դուք գալիս եք հայոց բանաստեղծների կենդանի գեղար-

վիստակա՞ն գործերը թևավորելու, որ նրանք դառնան հզոր ու կա-
տարյալ, կախարդական գործեր:

Թե ինչ նշանակություն ունի էս հոսանքը մեր կյանքում և
ինչքան է լուրջ ու գեղեցիկ ձեր ձեռնարկությունը, էդ մասին կը-
խոսի Հայ Ծրագրատական Ընկերության ու. նախագահը, նա, որին
վայել է և վերապահված է էդ խոսքը, իսկ ես, որպես Հայ Գրող-
ների Ընկերության նախագահ, ողջունում եմ ձեր վերադարձը Հայ
Գրողների Ընկերության անունից և ողջունում եմ ձեզ, որպես մի
հարազատի, որ երկար տարիներ օտարության մեջ մնալուց հետո՝
վերադառնում է դեպի տուն, դեպի իր հայրենի օջախը, հետը բե-
րելով երաժշտությունը, ամենաճուրղն ու ամենասուրբը, ամենու-
թանկ բանը, ինչ որ կա աշխարհքում ու կյանքի մեջ»:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԳՐԱԴԱՐԱՆՆԵՐԸ

«Թանկագին Իլիա Պետրովիչ.

Թույլ տվեք ողջունել ձեզ Հայ Գրողների Ընկերության անու-
նից և ի դեմս ձեր՝ ողջունել վրաց գրականության հղբայրական
գերդաստանը և Ընկերության կողմից նվիրաբերել այս գիրքը՝
«Поэзия Армении», իսկ այս գրքի՝ մեջ ամփոփված են մեր ժողո-
վրդի հոգին և մեր ամենաթանկ զգացմունքները:

Թող փարթամորեն բարգավաճի մեր հղբայր վրացի ժողովրդի
գեղեցիկ գրականությունը, թող միշտ ապրեն մեր ընկեր վրացի
գրողները»:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՍՈՑԻԱԼԻՍՏԻԿԱՆ ՄԱՍԻՆ

«Անմահ հոգի, որ Հենրիկ Սենկևիչ անունով մարմին առա-
րկալմատանց լեհ ազգի կյանքում՝ նրա տանջանքները փարատելու
համար, ընդունիր աշխարհքի ամենատանջված ժողովուրդներից
մեկի՝ հայ ժողովրդի գրական գերդաստանի սերն ու հիացումը:

Դո՛ւ, որ աղատ, լավագույն օրերի արշալույսը վառեցիր քո
ցեղի հոգու մեջ, և արդեն նրա առաջին ցուրերն ընկնում են թարմ
շիրիմիդ վրա, փառարանում է քեզ միշտ արշալուսի ձգտող հայ
ժողովրդի գրականությունը:

Դո՛ւ, որ ընդհանուր եղբայրության ազնիվ կապերով շաղկա-
պեցիր ազգերն ու ազգի ազգի մարդիկ ու հղբայրորեն համախմբե-
ցիր դագաղիդ ու հիշատակիդ շուրջը, օրհնում են քեզ հղբայրու-
թյան ու սիրո էնթան կարոտ հայ ժողովրդի գրողն ու ընթերցողը:

Սիլ դու, որ համաշխարհային գեղեցիկ գրականության հավերժական տաճարում ճշմարտության, բարության ու գեղեցկության մեծ քուրմերից մինը եղար, քո վսեմ հաղթանակի համար դափնի պսակ ենք ձոնոտ քո հիշատակին աշխարհքի հնագույն գրականություններից մեկի՝ հայ գրականության անունից»:

< ԳՐԱԿԱՆ ԸՆԴՈՒՆԱԿՈՒԹՅՈՒՆ ՌԻՆՍՏՈՂ ՈՐԵՇՐԻ ՄԱՍԻՆ >

Հ[ովհաննես] Թումանյանը հայտնեց, որ Հայ Գրողների Ընկերությունն ընդառաջ գնալով այդ միանգամայն բացառիկ հանդամանքին՝ որոշել է որդեգրել որբերից ընդունակներին և տաղանդավորներին, որոնք վաղվա զարհուրանքի, սոսկումի և ավերի աչքն միակ արտահայտիչներն են լինելու, որ դեռ հայ պանթեոնը չէ ունեցել իր բարձրության վրա, և ինչպես իրանք խոցվել ու կտրատվել են թշնամու սրերից, պետք է մարդկության սիրտը խուցեն ու կտրատեն գրչով ու խոսքով. ապա ցանկություն հայտնեց, որ մենք նրանց վերաբերվենք մեր հարազատների պես, եթե ոչ նրանք, որ զեռ իրանց մատաղ հասակում բողոքի ու խիզախության նետեր են ուղղում «հայոց ոխերիմ աստծուն» և երկնքի թռչուններին աղերսում, որպեսզի իրանց ճանկերով հող առնեն գետնից և տանեն ցանեն հաղարավոր անթաղ դիակների վրա, վաղը կարող են նույն արդար զայրությամբ մեր գեմ ծառանալ:

< ԽՈՍԿ ԻՐ ՀԻՄՆԱՄՅԱ ՀՈՐԵԼՅԱՆԻ ՍՊԻՐԻՏ >

«Թանկագին ուսուցիչներ և սիրելի աշակերտներ. դեռ փոքր, պատանեկական հասակում ես տաղ էի ասում մեր մեծերի մոտ, որոնք ինձ ասացին՝ «Ապրե՛ք, երեխեք, բայց մեզ պես չապրեք...»: Սակայն անցան տարիներ և ես նորից պիտի ասեմ՝ «Ապրե՛ք, երեխեք, բայց մեզ պես չապրեք»: Մենք գրքերում էինք կարդում ու հերիաթներում լսում մարդկանց դաժանությունների մասին, սակայն այսօր մենք մեր աչքերով տեսանք, որ դեռ չի վերացել կոիվը, պատերազմը:

«Շատ ճակատներ կան պատերազմում, սակայն ամենավսեմը ձերն է, որովհետև դուք եք կռվում այն լուսավոր դադափարների համար, որոնք պիտի բերեն եղբայրություն ու ազդեբրի համերաշխություն, հավասարություն, լույս ու արդարություն: Դուք պիտի պայքարեք՝ վերացնելու ժողովուրդների վրայից տանջանքներն ու թշվառությունները: Ես մի համեստ գործիչ եմ, և այսօր ձեր այդ վառ զգացմունքները ապացուցում են, որ դուք պիտի ձեր գործը որբությունից կատարեք:

«Ծերանալուց հետո՝ ես նորից կրկնում եմ ձեզ, սիրելի աշակերտներ՝ «Ապրե՛ք, երեխեք, բայց մեզ պես չապրեք»: Մենք, հին ռեբուլիոն գծախառն եղալ, մտնում եմ, որ դուք ստեղծեք երջանիկ կյանք: Հայտնում եմ ձեզ բոլորիդ իմ խորին շնորհակալությունը՝ ինձ ցույց տված զգացմունքների համար»:

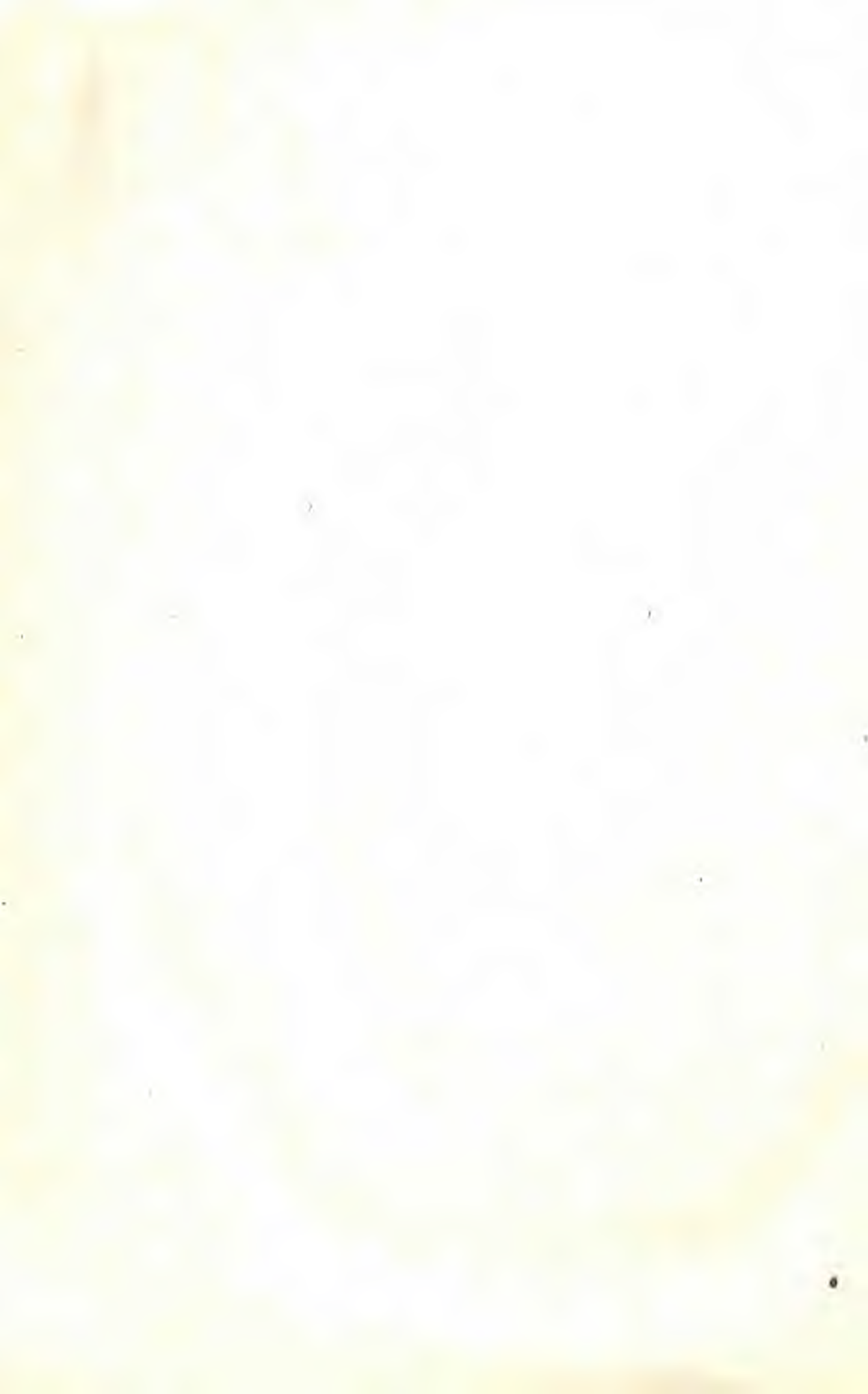
< ԽՈՍԿ ԿԱՏԱՆՎԱԾ ԲԵՐԵՂԻՆ >

«Հայ ժողովրդի արյունոտ կյանքի վերջալույսին և նոր կյանքի արշալույսին ես էս ոգևորությունը էնպես եմ հասկանում, որ մեր ժողովուրդը սկսում է սիրել իրենը, հարազատը: Մեր էն լավ խոսքերը անգրեկ մնացին, չասվեցին: Յենգուրան և արյունը թույլ չէին տալիս:

Ես հույս ունեմ, որ դուք կասեք էդ շատված խոսքը և կապ-
րեք, բայց մեղ պես չեք ապրի և ամենի մեծ բան կանեք, քան իմ
համեստ ծառայությունը մեր ժողովրդին:

Դուք ինձ ոսկե գրիչ եք տալիս. ես ինչ պիտի գրեմ, որ ոսկե
գրչի արժանի լինի, որ բխտւմ է ձեր զղացմունքներից:

Բայց ես իմ կարապի երգը կերգեմ մեր ժողովրդի վերածնու-
թյան մասին, որ էս տեսակ ժողովուրդը պիտի որ ապրի, որի վա-
վակները էս օրերին էլ գեռ ոգի և սեր ունեն գեղեցիկը սիրելու և
իրենց գրողին ոսկե գրիչ տալու:

ԾԱՆՈԹԱԴՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1892

ՄԱՃՈՌՅԱՆՑ ՊԵՏՐՈՍ.—«Բանաստեղծություններ»: Ալեքսանդրապոլ, տպահատար Արամաճ Մալխասյանի, 1892, 68 էրես, գինն է 25 կ.

(էջ 9)

Գրել է 1892 թ. հոկտեմբերի 14-ին, Թիֆլիսում:

Տպագրվել է՝ ՄՃ, 1892, № 10, էջ 1485—1489: ՄՃ-ի արխիվում պահպանվել է ձեռագիրը: Կան հեղինակի ձեռքով կատարված աննշան ուղղումներ: Ուրիշի ձեռքով, տարրեր թանաքով հետագայում վերնագրված է՝ «Գրախոսություն»: Վերջում կա հեղինակի լրիվ ստորագրությունը, գրության տարեթիվը, ամսաթիվն ու վայրը:

Տպագրվում է ձեռագրից:

1894

ԽՈՐԵՆԱՅՈՒ «ՏՆՆՉԱՅՐ ՍԱԹԵՆԻԿ» ՀԱՏՎԱԾԻ ԱՌԹՎ

(էջ 13)

Գրել է, հավանորեն, 1893 թ., հրո սկսել է ուսումնասիրել «Արտաշեսի ընտանեկան կյանքի առասպելական և փոթորկալի պատմությունը» (տես այս հոդվածի սկիզբը):

1) Խորենացու Հայոց պատմության հիշյալ թարգմանությունը լույս է տեսել 1889 թ. Պետերբուրգում («Մովսես Խորենացու հայկական պատմություն, աշխարհարար թարգմանեց և լուսարանեց Խորեն Ժայրագույն վարդապետ Ստեփանն»):

2) Հայ և հվրոպացի հայագետներից մեջբերումները կատարված են Ստեփաննի վերահիշյալ թարգմանությանը կցված «Ժանոթություններ»-ից (էջ 114—21): Եվրոպացի հայագետների կարծիքները, որ Ստեփաննի ծանոթագրություններում բերված են ընդգրկված, Թ-ը տվել է հայերեն թարգմանությամբ:

1896

ԱՐԴԵԼՔՆԵՐ

(էջ 22)

Տպագրվել է՝ Տղ. 1896, սեպտեմբերի 29, № 38, էջ 599—601, «Մատենա-խոսութիւն» բաժնում:

ՄԱՏՆԱԽՈՍՈՒԹՅՈՒՆ

«ՀԱՄԼԵՏ» ՈՂՐԵՐԳՈՒԹՅՈՒՆ ՇԵՔՍՊԻՐԻ, անգլերենից բարգձաւնց Հովհաննէս Խան-Մասեհյան: Հրատ. Թիֆլիսի հայոց Հրատարակչական ընկերութիւն, 1894 թ., Թիֆլիս:

(էջ 25)

Տպագրվել է՝ Տղ. 1896 թ., №№ 40, 41, 43, 44 և 45, «Մատենախոսական» բաժնում:

1) Ակնարկը, հավանորեն, վերաբերում է Հակոբ Կարինյանի «Շուշանիկ» և «Վարդանանց պատերազմ» կամ «Վարդան Մամիկոնյան» ազգային-պատմական սգրերգութիւններին:

2) Кетчер, Н.— Шекспир, переведенный прозою с английского. Москва, 1841—1842.

3) Соколовский, А. А.—«Гамлет, принц датский», СПб, 1883.

4) Гнедич, П. П.— «Гамлет, принц датский», трагедия Шекспира, СПб, 1891.

5) Каншин, П. А.— «Гамлет, принц датский», Полное собрание сочинений В. Шекспира в прозе и в стихах, т. I, СПб, 1894.

6) Кронеберг, А. И.— «Гамлет», Харьков, 1844.

7) Полевой, Н. А.— «Гамлет, принц датский», Москва, 1837.

«Համլետի» վերոհիշյալ ուսերեն թարգմանութիւններից ձեռքի տակ ենթանցել միայն Կրտսերերգը և Պոլեոյը, որոնց հիման վրա ստուգել ու ճշտել ենք Թ-ի կատարած մեջբերումների մի մասը: Մյուս մեջբերումները չեն ստուգված՝ համապատասխան թարգմանութիւնները չգտնելու պատճառով: Ստուգված ու ճշտված են նաև Մասեհյանի թարգմանութիւնից կատարված մեջբերումները:

Թ-ի արխիվում պահպանվել են սույն գրախոսութեան սեպտեմբերի մի քանի հատվածները (սկզբից, միջից և վերջից), գրված 20 մեծագիր էջերի վրա, սև թանաքով:

Ձեռագիրն ունի բազմաթիւ ջնշումներ, սև և կարմիր մատիտով ու թանաքով արված նշումներ, ուղղումներ, լրացումներ և այլն:

1897

ՆԱՄԱԿ ԽՐԱԳՐՈՒԹՅԱՆ

(էջ 49)

Տպագրվել է՝ Տղ. 1897, հունվարի 26, № 4, գերատան Արշակ Հարությանյանի՝ «Մշ»-ի 1897 թ. № 6-ում տպագրված «Նամակ խմբագրութեան» աւթիվ:

1) Ակնարկում է «Արձագանքի» 1897 թ. № 2-ում տպագրված Ս. Մ. Մո-

ցիկլանի «Ապագա դերասանը» հոդվածը, որի մեջ հեղինակը դրվատում էր Կ. Գալֆայանի տաղանդը: Արշակ Հարությունյանը իր «Նամակ խմբագրության» մեջ ծաղրել էր Մոցիկյանին, գրելով՝ «...գոյություն ունի մի նոր հանճար (անշուշտ հոգվածագիր Պ. Ս. Մոցիկյանի երեակայության մեջ) Կ. Գալֆայան ազգանունով»:

ՆԱԽԱԿ ԽՄԲԱԳՐՈՒԹՅԱՆ

(էջ 50)

Տպագրվել է՝ Տղ, 1897, մարտի 25, № 12, էջ 203:

1) Նկատի ունի Շիրվանզադեի «պարտքի» հարցը, որ թնոթյան էր առնվել հիշյալ ժողովում: Հրատարակչական ընկերության առաջադրած մեղադրանքը Շիրվանզադեի դեմ անհիմն էր, որովհետև ընկերության առաջարկով նա թաղաման էր երկու գրքուկ և հոնորարն ստացել, իսկ ընդ որում գրքուկներին մեկը չէր տպագրվել, իսկ հոնորարը Շիրվանզադեի վրա «պարտք» էր հաշվվում:

1898

ՏԱՂԱՆԴ ԽՂԲՈՒՄՏՈՒԹՅՈՒՆ

(էջ 56)

Տպագրվել է՝ Տղ, 1898, դեկտեմբերի 20, № 42, էջ 1113—1114:

1) Անհարկում է Մշ-ի 1897 թ. № 6-ում տպագրված «Երասան Արշակ Հարությունյանի «Նամակ խմբագրության»»:

2) Հ. Սեյանը «Մուրճի» 1898 թ. հիշյալ համարում տպագրված «Թատրոնի շուրջը» հոդվածում ծաղրումանակի էր ենթարկել Կարապետ Գալֆայանին, որը և նկատի ունի Թումանյանը. «...Իսկ շատ տարօրինակ կերպով հայտնվեց այս նորածինը. մեր աչքի առաջ եղած ոչինչը 6 ամիս հետո ինչ պարծառվ. մի տարուց հետո տաղանդ և ուժով, մոտ երկու տարի՝ «աստղ», «արտակարգ երեփուկ», «արդեն իր փառաց դասիններուն մեջ», «հանճար» և վերջապես «երկրորդ Ադամյան» (ՎՄուրճ, 1898, № 10—11, էջ 1579):

1899

ԽՄԻ ԿՐԱԿԱՆ ՎԱՐՔ ԸՆԴԱՐՔԻՅ

(էջ 59)

Տպագրվել է՝ Տղ, 1899, ապրիլի 11, № 13, էջ 315—316:

1) Տեա «Նոր Դար», 1899, № 58, «Այս ինչիցն է» վերնագրով առաջնորդող հոդվածը:

2) Անհարկում է Գ. Ալիշանի «Նվագ» բանաստեղծությունները:

3) Տեա «Նոր Դար», 1899, № 39, «Կանոնավոր կրթությունն է պահպան» վերնագրով առաջնորդող հոդվածը:

(էջ 61)

Այս հոգվածը Թ-ը գրած է հղել «Տարազ» շաբաթաթերթում տպագրելու համար, սակայն Կովկասյան դրաքննության կոմիտեն արգելել է, այդ պատճառով էլ Թ-ը հոգվածը չի շարունակել:

Տպագրվում է առաջին անգամ օտտիսկից, որ պահվել է Վրացական ՍՍԽ Պետական Կենտրոնական Արխիվում [ֆոնդ № 114 (480), գործ № 1511, էջ 3]:

1) Ստ. Նաղարյանի այս խոսքերը որպես բնաբան գրվում էին «Հյուսիս-փայլի» յուրաքանչյուր ամսատետրակի անվանաթերթի վրա:

2) «Խաչատուր Աբովյանի երկերը», Մոսկվա, 1897, էջ VIII:

3) «Աղգային վիճակ» բանաստեղծության սկզբի երկու տողը—«Էկոնի վիշտը, ժամանակակից վեպը, չորս գլուխ բաժանած և զանազան բանաստեղծություններ», Մոսկվա, 1865, էջ 244:

4) Մկրտիչ Պեշիկթաշլյանի «Նղրայր եմք մեր» բանաստեղծությունից—«Մատենագրությունը Մ. Պեշիկթաշլյանի», Կ. Պոլիս, 1870, էջ 76:

5) «Քննար հայկական», խմբագրեց Մ. Միանասրյանց, Ս. Պետերբուրգ, 1868, էջ 217:

<ԴԵՐԱՍԱՆ ԴԱԼՖԱՅԱՆԻ ՄԱՍԻՆ>

(էջ 63)

Տպագրվել է՝ Տղ 1899, հուլիսի 18, № 26, էջ 615—611, «Բնագրի մատուցություն» բաժնում:

1) Նկատի ունի Մշ-ի 1897 թ. № 6-ում տպագրված դերասան Ա. Հարությունյանի «Նամակ խմբագրությանը»:

2) Տես Տղ, 1898, № 18, Հ. Համամեյանի թղթակցությունը Փարիզից «Թատրոն և երաժշտություն» բաժնում:

3) Տես ՄՃ, 1899, № 6, Հ. Սեյան, «Թատրոնի շուրջը», էջ 697—699:

4) Նկատի ունի Հ. Համամեյանի վերահիշյալ թղթակցությունը Փարիզից (ծանոթ. № 2), Տղ-ի 1899 թվի № 34-ում տպագրված խմբագրական հոգվածը «Դրականություն և մամուլ» բաժնում:

5) Նկատի ունի Մշ-ի 1899 թվի № 86-ում տպագրված «Մամուլ» վերնագրով անստորագիր հոգվածը «Ներքին տեսություն» բաժնում:

6) Հիշյալ հոգվածն ստորագրված է «Նոր սեյնդկինա» կեղծ անունով, սրի ուղ լինելը չհաջողվեց պարզել:

7) Նկատի ունի ՄՃ-ի 1899 թվի № 5-ի «Զանազան լուրեր» բաժնում Կարապետ Դալթայանի մասին գրված առդերը (էջ 561—563), որոնց հեղինակն հավանորեն Ավետիս Արամյանն է: Քննարկվող հարցն սկզբունքային ուղուց շեղելու միտումով էր, որ Արամյանյանը Թ-ի բնագրատական վերաբերմունքը ՄՃ-ի նկատմամբ փորձում էր բացատրել անձնական նկատառումներով:

1900

ՇԵՔՍՊԻՐ, «ՀԱՄԼԵՏ». քաղգմ. Գաւեգի: Հ Բալագյան, Վիեննա, 1889.
Մխիթարեայան ասպարան:

(էջ 69)

Տպագրւել է՝ Տղ, 1900, մարտի 12, № 9, էջ 129—131, «Մատենախոսութ-
յուն» բաժնում:

Թ-ի արխիվում պահպանւել է այս գրախոսության սեպտեմբեր-օկտոբեր, զրկած 10 մեծագիր էջերի վրա, սե Բանարով, Չեռագիրն ունի ջնշւած և սե
Մատենով կատարւած մի շարք ուղղումներ:

1902

ՔԱՌԱՍՈՒՆ ՏԱՐԻ

(էջ 77)

Գրել է 1902 թ. Ղազարոս Աղայանի դրական գործունեության 40-ամյակի
առթիւ:

Տպագրւել է՝ Տղ, 1902, մարտի 24, № 11, էջ 78—79:

1904

ՆԱՄԱԿ ԽՐԱԿՐՈՒԹՅԱՆ

(էջ 80)

Տպագրւել է՝ Մշ, 1904, նոյեմբերի 28, № 262:

1) Նկատի ունի Հ. Մ. Պոտուրյանի հոդւածը «Բազմավկայում» 1904, № 4,
էջ 185:

2) Հ. Ճաղարբեկյան՝ «Հայոց լեզու», Բ. տարի, Թիֆլիս, 1895 թ.:

3) Նիկ. Տեր-Ղևոնդյան՝ «Մայրենի լեզու», Թիֆլիս, 1904: Տես Հովհ. Թու-
մանյանի «Պ. Նիկ. Տեր-Ղևոնդյանը և իմ աշուղան» հոդւածը:

Պ. Նիկ. Տեր-Ղևոնդյանը եւ իմ

«ՇՈՒՆՆ ՈՒ ԿԱՏՈՒՆ»

(էջ 80)

Գրել է Նիկ. Տեր-Ղևոնդյանի՝ «Մշ»-ի 1904 թ. № 274-ում տպագրւած
«Նշումակ խմբագրության» առթիւ:

Տպագրւած է՝ Մշ, 1904, դեկտեմբերի 17, № 278, «Նամակ խմբագրու-
թյան» բաժնում:

1905

<ԻՆՔՆԱԿՆԵՍԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ>

(էջ 85)

Առաջին անգամ տպագրւել է «Լույս» օրացույց հանդեսի 1905 թ. հավել-
ւածում, և աստ՝ իմ. քահ. Նաղարյանցի «Ընտիր հատվածներ»-ում, 1907,
Պլենքսանդրապոլ, էջ 265—269:

Տպագրւում է «Լույս» օրացույցի հավելւածից:

1907

ԱՆԿԵՂԾ ՁԵՆՔ

(էջ 89)

Տպագրվել է՝ «Փայլակ», 1907, ասորի 14, № 6:

ՎԻՐԱՎՈՐԱԿԱՆ ՀԱՐԳԱՆՔ

(էջ 91)

Դրել է Պերճ Պուշյանի թաղման առթիվ, որ տեղի է ունեցել 1907 թ. դեկտեմբերի 2-ին Թիֆլիսում: Տպագրվել է՝ «Վտակ», 1907, դեկտեմբերի 9, № 17:

1908

ՀԱՅՈՑ ԱԶԳԱՅԻՆ ԿԵՆՏՐՈՆԱԿԱՆ ԳՐԱԴԱՐԱՆ ԹԻՖԼԻՍՈՒՄ

(էջ 93)

Տպագրվել է՝ «Վտակ», 1908, փետրվարի 21, № 41:

1) Հիմնվել է 1881 թվին Թիֆլիսում: 1899 թվին վերակազմավորվել է Կոչվել է «Թիֆլիսի հայոց բարեգործական քննկրություն»:

ՀԱՅՈՑ ՆՈՐ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՀԻՄՆԱՄՅԱԿԸ

(էջ 94)

Դրել է Խ. Աբովյանի «Վերք Հայաստանի» վերջի հիմնամյակի առթիվ: Տպագրվել է՝ «Վտակ», 1908, հունիսի 5, № 119:

1909

ՈՉ-ԳՐԱԿԱՆ ՈՉՆՉՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ՔՆՆԱԳԱՏ

(էջ 95)

Տպագրվել է՝ «Մշակ», 1909, օգոստոսի 5 և 6, № № 169, 170:

1) Նկատի ունի Սարգիս Հայկունու դիրքը՝ «Ժողովրդական առակներ», 1907, Վաղարշապատ:

2) Խոսքը «Հուսարեր» դասագրքում Հովհ. Թումանյանի մշակած ժողովրդական հեքիաթների մասին է:

3) Ս. Հայկունի, «Ժողովրդական առակներ», էջ 34—40, «Աղվես ու թռչուն բեզ»:

4) «Վարժարան» մանկավարժական ամսագիր, 1883, № 6, էջ 77, «Ճուտիկը»:

ԻՅՈՒՐԻՄԱՑՈՒԹՅԱՆ ՄՈՒԹԻ ՄԵՋ

(էջ 102)

Տպագրվել է 1909 թ. դեկտեմբերի 9-ին:

- 1) Խոսքը վերաբերում է 1853—1856 ռուս-առճկական պատերազմին:
- 2) Նկատի ունի 1905—1906 թ. թ. ցարական կառավարության և հայ ու թուրք նաղիոնալիստների բարբոսած հայ-թուրքական ընդհարումները:

1910

ԳԵՎԵՆ ՈՒ ՀԳՂԻՆ

(էջ 109)

Դրել է 1910 թ. հունվարին. տպագրվել է նույն թվին:

- 1) Քաղվածքը բերված է «Մշակի» խմբագիր Ա. Քալանթարի առաջնորդող հոդվածից («Մշակ», 1910, հունվարի 10, № 5):
- 2) Քաղվածքը բերված է «Սուրհանդակի» խմբագիր Աս. Երիցյանի առաջնորդող հոդվածից («Սուրհանդակ», 1910, հունվարի 10, № 53):

ՈՒՂՂԱԾ «ՎԵՐՔ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻՆ»

(էջ 117)

Տպագրվել է 1910 թ. մայիսի 6-ին:

- 1) Նկատի ունի իր՝ «Խաչատուր Աբովյանի «Վերք Հայաստանին» և ռուս-պարսկական պատերազմը» ուսումնասիրությունը, որ մնացել է անավարտ:
- 2) «Վերք Հայաստանի» վեպի Բ սրվի Կուլտուրական Միության հրատարակությունը լույս է տեսել 1908 թ.:

ԹԵ ԻՆՉՊԵՍ ԻՄ «ԱՆՐԱՆՏ ՎԱՃԱՌԱԿԱՆՆԵՐԸ» ԴԱՐՁԱՎ
АМЕРИКАНСКАЯ

(էջ 118)

Տպագրվել է 1910 թ. մայիսի 9-ին:

- 1) «Անրախտ վաճառականներ» լիգենդը Թ-ը գրել է 1886 թ.:

(էջ 119)

Տպագրվել է 1910 թ. մայիսի 14-ին:

Թ-ի արխիվում պահպանվել է այս հոդվածի սեպագրությունը (Գրական Թանգարան, Թ-ի արխիվ, № 35), որի վերջում բերված է հայոց լեզվի մեջ գործածվող այլադգի բառերի մի ցանկ (մոտ 90 բառ): Սեպագրությունն այս հոդվածի համեմատությամբ էական տարբերություններ չունի:

«ԱԶԱՏ ԵՆ...»

(էջ 121)

Տպագրվել է 1910 թ. հունիսի 5-ին:

1) Մարիամյան-Հովնանյան դպրոցի հոգաբարձությունը 1910 թ. հունիսի 2-ի № 34 դրությամբ հայտնում է դպրոցի տեսչին (Տ. Ռաշմաճյան) և ուսուցչական խմբին, որ բոլորն էլ արձակված են: Ուսումնական գործի բախտը որոշող բուրժուազիայի ներկայացուցիչներից կազմված հոգաբարձության աղայական կամայականությունն ուսուցչության նկատմամբ հասած է եղել այն աստիճանին, որ արձակումը ոչ մի բանով չի պատճառարանված:

Հոգաբարձության այդ վարմունքի դեմ բողոքում են՝ Ղազարոս Աղայանը, Ներսիսյան դպրոցի ուսուցչական կազմը, Երևան քաղաքի և գավառների ուսուցիչները, Մարիամյան-Հովնանյան դպրոցի շրջանավարտները և ուրիշներ: Այդ բողոքների ճնշման տակ արձակված ուսուցչական կազմից 10 հոգի կրկին հրավիրվում են պաշտոնավարության:

Այս դեպքի առթիվ ուսուցիչների իրավունքների պաշտպանության հարցը Թ-ն արծարծում է նաև «Մոզնու ծխականին», «Հայ ուսուցչի դատը», «Ելքը» հոդվածներում (տես այս հատորը):

ԳՐԱԽՈՍՈՒԹՅՈՒՆ

«Тексты и разыскания по армяно-грузинской филологии», кн. XII, Санкт-Петербург, 1910.

(էջ 124)

Տպագրվել է 1910 թ. հունիսի 10-ին:

1) Շ. Ռուսթավելու «Վաղրենավորի» նախերգանքի այս տողերը Թ-ը ամենայն հավանականությամբ թարգմանել է Ն. Մառի ռուսերեն արձակ թարգմանությունից. հմմտ. գրախոսված գրքում՝ Н. Марр, «Вступительные и заключительные строфы «Витязя в барсовой коже» Шоты из Рустава, էջ 7:

2) Գրիգոր Նարեկացի. «Նարեկ աղսթից», Վենետիկ, 1827, բան Բ, 11 (էջ 42):

3) Քաղվածքը կատարված է Հայերիս Հայրերի «Երգերի գրքի» «Հյուսիսային ծով» շարքի «Խոստովանություն» բանաստեղծությունից:

4) «Վազրենատորի» նախերգանքից. թարգմանությամբ բերված է նույն տեղից (էջ 8):

5) Գ. Ախվերդյան, Սայաթ-Նովա, Մոսկվա, 1852, էջ 56, խաղ Բ:

6) Նույն տեղ, էջ 93, խաղ ԾԸ, և էջ 108, խաղ ԻԳ:

7) Ոմար Խաչատրի քառյակներից:

8) Քաղվածքը կատարված է Ն. Մանի վերահիշյալ գրքից, էջ 1X:

9) Գ. Արվանձախանց, «Գրոց ու բրոց և Սասունցի Դավիթ կամ Սհերի գուտ», Կ. Պոլիս, 1874, էջ 172—173:

10) И. А. Джавахов. «Государственный строй древней Грузии и древней Армении», «Тексты и разыскания по армяно-грузинской филологии», кн. VII, էջ 73:

11) Նկատի ունի՝ «Specimens of the popular poetry of Persia», 1842, էջ 10—11:

12) Մ. Պոտուրյան, «Կոստանդին երգնկացին և յուր տաղերը», Վիեննա, 1908:

13) Կ. Կոստանյանց, «Հովհաննես Թլկուրանցին և յուր տաղերը», Թիֆլիս, 1892, էջ 32:

14) Н. Эмин. «Шаракан. богослужебные каноны и песни», Москва, 1914, 2-ое издание, стр. VI.

ՀԱՅ ՈՒՍՈՒՅՁԻ ԴԱՏՐ

(էջ 130)

Տպագրվել է 1910 թ. հունիսի 12-ին:

1) Տես «Ազատ եմ...» հոդվածի ծանոթագրությունն այս հատորում (էջ 480):

ՀԱՅԻ ՈՐԻՆ

(էջ 132)

Տպագրվել է 1910 թ. ապրիլի 10-ին:

ԵԼՔՐ

(էջ 135)

Տպագրվել է 1910 թ. հունիսի 19-ին: Տես «Ազատ եմ...» հոդվածի ծանոթագրությունը (էջ 480):

<ՈՒՂՂԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ>

(էջ 139)

Գրել է «Մշակի» 1910 թ. № 40-ում տպագրված՝ «Ուղղագրության հարցը դպրոցներում և դասագրքերի մեջ» հոդվածի առթիվ: Տպագրվել է նույն թվի հուլիսի 1-ին:

Վերնագիրը խմբագրությանն է:

ՎՌԱԶ ՊԱՏԱՍԽԱՆ Պ. Ա. ՄԵՂՐՅԱՆԻՆ

(էջ 140)

Տպագրվել է 1910 թ. օգոստոսի 8-ին:

1) Նկատի ունի իր «Լեզվական փոխառություններ» հոդվածը (տես սյու հատորում, էջ 119):

ԱԶԿԱԳՐԱԿԱՆ ԳՈՐԾԸ ՄԵԶԱՆՈՒՄ

(էջ 146)

Տպագրվել է 1910 թ. հոկտեմբերի 16-ին:

1) Նկատի ունի 2. Տաշյանի՝ «Յուլյակ հայերեն ձևագրաց», Վիեննա, 1895:

2) Վերոհիշյալ նյութերը տպագրված են Ե. Լալայանի «Ազգագրական հանդեսի» 20—23-րդ դրքերում (1910—1912) և ապա առանձին «Վասպուրական» լեռնագրով (Թիֆլիս, 1912): Վասպուրականի ձևագրերի ցուցակը Ե. Լալայանը հրատարակել է 1915 թ. «Յուլյակ հայերեն ձևագրաց Վասպուրականի», Թիֆլիս, 1915 թ.:

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ՄԵՆՔ

(էջ 149)

Տպագրվել է 1910 թ. հոկտեմբերի 26-ին:

1) Նկատի ունի Աշ. Աթանասյանի հոդվածը («Մշակ», 1910, № 226):

2) Ակնարկում է Եզովբոսի առականից մեկի հերոսին. տես «Առակք Եզովբոսի», Թարգմ. Մինաս Վ. Բժշկյան, Վենետիկ, 1860, էջ 280:

ՆՈՐԵՐԻ ՀԱՄԱՐ

(էջ 152)

Գրել է պատանի բանաստեղծներ՝ Համբ. Մաղմանյանի և Ար. Տեր-Խաչատրյանի գրական առաջին փորձերը մամուլում տպագրվելու առթիվ: Տպագրվել է 1910 թ. հոկտեմբերի 31-ին:

<Լ. Ն. ՏՈՒՍՏՈՅԻ ՄԱՀՎԱՆ ԱՌԹԻՎ>

(էջ 154)

Գրել է 1910 թ. նոյեմբերին Լ. Ն. Տոլստոյի մահվան առթիվ: Տպագրվել է նույն ժամանակ, նոյեմբերի 9-ին:

Քարձր գնահատելով Լ. Տոլստոյի ստեղծագործական հանճարը, Թ-ը, ինչ
ժամանակակիցներից շատերի նման, անբննադատ վերաբերմունք է ունեցել գե-
պի Տոլստոյի ուսմունքը:

ՇԻՐՎԱՆՁԱԿԵՒ ՀՈՐԵԼՅԱՆԸ

(էջ 155)

Տպագրվել է 1910 թ. նոյեմբերի 13-ին:

Շիրվանզադեի հոբելյանը տոնվել է 1911 թվի մայիսի 22-ին Թիֆլիսի Ար-
տիստական Ընկերության թատրոնում:

ԱՆԱՐԿԱՐ ՈՐՈՇՈՒՄ

(էջ 157)

Տպագրվել է 1910 թ. նոյեմբերի 21-ին:

1) Ղ. Աղայանը «Հայ հեղինակներին» վերնագրով իր հոդվածում գիմում է
հայ գրողներին, իմանալու նրանց կարծիքը Կովկասի Հայոց Հրատարակչական
Ընկերության նոր որոշման՝ «ուս»-ական ուղղագրությամբ գրելու մասին:

2) Նկատի ունի Հրատարակչական Ընկերության խմբագրական մասնաժո-
ղովի նոյեմբերի 19-ի որոշումը հիշյալ հարցի վերաբերյալ, որ անվական մա-
մուլում հրապարակվեց նույն ամսի 21-ին:

3) Նկատի ունի «Մշակի» № 257-ում տպագրված Ստ. Մալխասյանի և ու-
րիշների ռեամակ խմբագրությանը:

ԼԵՎ ՏՈԼՍՏՈՅ

(էջ 159)

Գրել է Լ. Ն. Տոլստոյի մահվան առթիվ, հատկապես մանուկների համար:
Տպագրվել է՝ «Հասկեր», մանկական ամսագիր, 1910, նոյեմբեր, № 11, էջ 335,
Թ. ստորագրությամբ:

Լ. Տոլստոյի «Պառավ ձին» մանկական պատմվածքը Թ-ի թարգմանությամբ
տես նույն հրատարակության III հատորում:

Տես նաև <Լև Ն. Տոլստոյի մահվան առթիվ> հոդվածի ծանոթագրությունը:

1911

ՀԱՅ ԳՐՈՂՆԵՐԻՆ

(էջ 160)

Տպագրվել է 1911 թ. հունվարի 1-ին:

1) Հավանորեն ակնարկում է Կովկասի Հայ Գրողների Ընկերության կողմ-
ապակրպման նախապատրաստական աշխատանքները, որ այդ ժամանակ սկըս-
վել էին:

2) Նկատի ունի Ղ. Աղայանի ռեամակ խմբագրությանը, որի մեջ նա բո-

զոքելով ռեակցիոն-կղերական «Հովիտ» շարաթաթերթի աշխատակից Գ. Ենգի-
բարյանի գրադարտությունների դեմ, գրում է. «...Ուղու՞ճ եմ փախչել և՛ գրական-
նությունից, և՛ մեր միջավայրից, և դրանով ազատվել մեր գրելացավով բըռ-
նըված, թուղթ ու անուն մրոտող զրչակների ձեռքից»:

ՃԵՄԱՐԱՆԻ ԵՎ ԹԵՄԱԿԱՆ ԴՊՐՈՑՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ ԳՐ. ՉԱԼԽՈՒՇՅԱՆԻ
ԱՌԱՋԱՐԿԸ

(Էջ 161)

Տպագրվել է 1911 թ. հունվարի 19-ին, 21-ին և 22-ին:

1. Տես «Մշակ», 1911, № 11, «Մամուլ» բաժնում անստորագիր հոդվածը:

Պ. ԳՐ. ՉԱԼԽՈՒՇՅԱՆԻ ԵՐԿՈՒ ԽՈՍՔԻ ԴԵՄ

(Էջ 170)

Տպագրվել է 1911 թ. փետրվարի 10-ին:

1. Տես «Մշակ», 1911, № 28, Գր. Չալխուշյանի «Երկու խոսք պ. Հովհ.
Քոմսեյանին» հոդվածը:

2. Տես այս հատորը, էջ 161—163:

3. Տես «Մշակ», 1911, № 11, «Մամուլ» բաժինը:

ԱՆՅՆՆՔ ՏՈՆԻՆ

(Էջ 171)

Տպագրվել է 1911 թ. մարտի 5-ին:

1) Ակնարկը վերաբերում է Շիրվանղայի «Արմենուհի» դրամայի առթիվ
ծաղած բանավեճին, որին մասնակցեց նաև Շիրվանղայեն՝ «Ե»-րը վերջապես
հոգւածով:

2) Նկատի ունի այդ ժամանակ մամուլում լույս տեսած Շիրվանղայի,
Մ. Մատենճյանի, բժ. Բ. Աղասարյանի և ուրիշների հոդվածները:

ԲԱՐՈՅԱԿԱՆ ՕՐՆՆՔ

(Էջ 172)

Տպագրվել է 1911 թ. ապրիլի 23-ին:

1) Խոսքը վերաբերում է Սա. Պալատյանի «Հայոց պատմություն» գրքին,
որ արևմտահայ բարձրագույն վերածված «Պատկերազարդ հայոց պատմություն»
վերնագրով պրակ առ պրակ հրատարակվել է Կ. Պոլսում (7 պրակ), առանց
հեղինակի անվան հիշատակության:

2) Դբողների իրավունքի պաշտպանության համաշխարհային կոնվենցիային
ցարական Ռուսաստանը չի մասնակցել:

ԶԿՈՒՅՇ ՊԵՏՔ Է ԼԻՆԵԼ

(Էջ 174)

Տպագրվել է 1911 թ. ապրիլի 27-ին:

1) Գեորգ Բաշինջաղյանի հոդվածի վերնագիրն է՝ «К юбилею Шур-ванзадзе» («Тифлисский листок», 1911, № 92).

ՆԱՂԱՇ ՀՈՎՆԱԹԱՆԸ ԵՎ ՆՐԱ, ՔՈՒՉԱԿ ՆԱՀԱՊԵՏԻ ՈՒ ՍԱՅԱԹ-ՆՈՎԱՅԻ ՍԵՐԸ

(Էջ 176)

Գրել է 1911 թ. և նույն թվի ապրիլի 10-ին տպագրել մամուլում: Առան-
ձին հրատարակությամբ լույս է տեսել 1916 թ. Թիֆլիսում:

Տպագրված է առանձին հրատարակությունից, որոշ հաղավաճումներով:

ԱՐՁԱՆ ԽԱՉԱՏՈՒՐ ԱՐՈՎՅԱՆԻՆ

(Էջ 192)

Տպագրվել է՝ «Հասկեր», 1911, մայիս, № 5, էջ 130—131:

1) Մեչբերումները կատարված են ավերք Հայաստանիս վերսի Բ. Ղևից
(«Եսաշ. Արովյանի երկերը», Մոսկվա, 1897, էջ 100, 170):

ԳՐԱԿԱՆ ՖՈՆԴ

(Էջ 193)

Գրել է Լեոյի՝ «Համադրային հորեկյանը» հոդվածի առթիվ, ուր հեղինակն
առաջարկում է տոնել հայկական տպագրության 400-ամյակը:

Տպագրվել է 1911 թ. հունիսի 4-ին:

ՊԱՏԱՍԽԱՆ Պ. ԿԱՏՈՆԻՆ

(Էջ 194)

Գրել է Կատոնի՝ «Եկեղիսն-կղերական հրատարակատու Ս. Չերքեզյանի»
«Սուրհանդակ» թերթի, 1911 թ. № 408-ում տպագրված «Իմ պատասխանը
Հ. Թումանյանին» նամակի առթիվ:

1) Տես «Սուրհանդակ», 1911, № 208, Կատոնի «Իմ պատասխանը Հ. Թու-
մանյանին» նամակ խմբագրությանը:

Ղ. ԱՂԱՅԱՆԻ ԵԶԿԵՐԸ

(Էջ 196)

Տպագրվել է 1911 թ. հոկտեմբերի 28-ին: Թե՛ Աղայանի անվան ֆոնդ հիմ-
նելու և թե՛ նրա երկերը հրատարակելու ծրագրերն անկատար մնացին: Ղ. Աղա-

շանի երկերի ժողովածուի հրատարակությունը հնարավոր գարձավ սովետական պայմաններում (շորս հատորով):

1912

«ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ»

(Էջ 197)

Գրել է 1912 թ. մարտի 24-ին Պետերբուրգում՝ բանտից դուրս գալուց եր-
ջու օր հետո: Տպագրվել է նույն թվին:

1) Նկատի ունի իր բանտարկությունը:

ՀԱՅԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԱԶԳԱՅԻՆ ՖՈՆԴԸ

(Էջ 198)

Տպագրվել է 1912 թ. մայիսի 2-ին: Թ-ի արխիվում պահպանվել է այս
հոդվածի ինքնագիրը՝ 4 մեծադիր էջ, վերնագրված «Հայոց պատմության ֆոնդը
(հայոց տպագրության 400-ամյակի առթիվ)»: Ձևագրում հոդվածի առաջին
պարբերությունը չկա, 10-րդ կետից հետո գրված է. «Այս նպատակով կազմել
«Հայոց պատմության ֆոնդ», քնտրել մի մարմին երկու մասից՝ բաղկացած,
մինը՝ ազգի ընդհանրության առջև հարգ ու գիրք ունեցող մարդկանցից՝ նյութա-
կանի, հոգսի ու հակողության համար, մյուսը՝ գիտնականներից, հայագետներից,
որոնք զննահատելու, վարձատրելու և հրատարակելու են արդեն գործողների աշ-
խատանքները և գործի են հրավիրելու նորերին»: Առաջարկված 10 կետերի մեջ
ձևագրում էական տարբերություններ չկան:

ԵՐԵԿՎԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ԱՅՍՕՐՎԱՆ ԻՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

(Էջ 203)

Տպագրվել է 1912 թ. սեպտեմբերի 7-ին:

1) Նկատի ունի 1826—1827 թ. թ. ռուս-պարսկական պատերազմը:

2) Խոսքը ներսևս կշտարակեցու մասին է:

3) «Кавказский сборник»-ի 1-ին հատորը լույս է տեսել 1876 թ.
Փիֆլիսում:

Այս հոդվածը գրելիս Թ-ը լաչնորեն օգտագործել է իր «Վերք Հայաստանին
և ռուս-պարսկական պատերազմը» ուսումնասիրությունը (անտիպ. առաջին ան-
գամ տպագրվելու է այս հրատ. VI հ.): Որոշ պարբերություններ, գրեթե բառա-
ցի, վերցված են այդ աշխատությունից:

ՀԵՏԱԶԳԵԼ ԵՎ ՄԻԱՍԻՆ ՏՈՆԵԼ

(Էջ 207)

Տպագրվել է 1912 թ. սեպտեմբերի 11-ին:

1) Հայ գրերի գյուտի 1500-ամյա և տպագրության 400-ամյա հորելյանը
ստեղծեց 1912 թ. հոկտեմբերի 13-ից մինչև 1913 թ. հոկտեմբերի 13-ը:

Ղ. ԱՂԱՅԱՆԻ «ԱՆԱՀԻՏԸ»

(էջ 207)

Տպագրվել է 1912 թ. սեպտեմբերի 20-ին:

1) Նովասարգյանց Տ., «Հայ ժողովրդական հերիաթներ», 5-րդ գիրք, 1889, էջ 74:

2) «Աղբյուր», 1883, № 1:

3) Մանվելյան Լևոն, «Ռուսահայ գրականության պատմություն», պրակ Ա., Թիֆլիս, 1913 թ. (2-րդ տպագրություն), էջ 53:

4) Մանվելյան Լևոն, «Ռուսահայ գրականության պատմություն», պրակ Բ., 1911, Թիֆլիս, էջ 36:

5) «Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа», кн. 28, отд. II. «Предание об Алсанском царе Вачагане».

Ա.ՀԱԹԻ ԻՆՉՈՒ

(էջ 209)

Տպագրվել է 1911 թ. հոկտեմբերի 16—17-ին:

1) Տես այս հատորը, էջ 203:

ԿՈՎԿԱՍԻ ՀԱՅՈՑ ԳՐԱԿԱՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆ ՈՒ ԻՐ ՔՆՆԱԴԱՏՆԵՐԸ

(էջ 216)

Տպագրվել է 1912 թ. նոյեմբերի 14-ին:

1) Տես «Մշակ», 1912, № 248, «Մամուլ» բաժինը:

ՍԱՅԱԹ-ՆՈՎԱՅԻ ՇԻՐԻՄԸ

(էջ 220)

Տպագրվել է 1912 թ. նոյեմբերի 23-ին:

1) Սայաթ-Նովայի Ը խաղի («Դուն էն գլխեն խմաստուն իս») չորրորդ տան 2-րդ և 3-րդ տողերը. հմտա. «Գուսանը», Ա., Սայաթ-Նովա, լուս գցած աշխատասիրությունով Գևորգյա Ախվերդյան, Մոսկվա, 1852, խաղ Ը:

2) Բաշինջաղյան Գևորգ, «Սայաթ-Նովա», Կոչ հայ ժողովրդին, «Մշակ», 1912, № 252:

ՀՐԱՎԻՐԵԼՈՒ ԻՐԱՎՈՒՆՔ ՉԿԱ

(էջ 221)

Տպագրվել է 1912 թ. նոյեմբերի 30-ին:

1) Տ. Նազարյան, «Կովկասի հայ գրողների ընկերության առիթով», «Մշակ», 1912, № 256:

2) Սեդրակ Մանգինյան, «Նամակ խմբագրության», «Մշակ», 1912, № 265:

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՑՆ ՈՒ ԻՐ ԼՈՒՄՈՒՄԸ

(էջ 225)

Տպագրվել է 1913 թ. հունվարի 11—19-ին:

Ինչպես այս, նույնպես և մի շարք այլ հոդվածներում («Արեւիկան պատմութեանը և այսօրվան իրականութեանը», «Ահա լին ինչու», «Փորձիչը» և այլն) Թ-ը հետեւողականորեն հանդես է գալիս ռուսական օբյեկտիվացիայի պաշտպան: Իր այդ հոդվածներում նա այն միտքն է արծարծում, որ հայ ժողովրդի բազմաթիվ ռախսն անխղելիորեն կապված է Ռուսաստանի հետ: Թ-ն անպայման իրավացի էր. սակայն, նա սխալվում էր, երբ հատկապես համաշխարհային առաջին պատերազմի նախօրյակին և պատերազմի ընթացքում գրած հոդվածներում հայկական հարցի լուծումը կապում էր Ռուսաստանի և դաշնակիցների հաղթանակի հետ: Սակայն հետագայում նա եկավ այն հաստատ համոզմունքին, որ ինչպես հայ, նույնպես և ճնշված ուրիշ ժողովուրդների ազատագրութեանը ցարիզմի և իմպերիալիզմի լծից հնարավոր է միայն սոցիալիստական սեռույթային հաղթանակի միջոցով:

1) Լեւոնտովի «Спор» բանաստեղծությունից:

2) Այս ցիկլի պատասխանը տվել է անգլիական վարչապետ լորդ Սոլիս-բյուրին 1895 թ. հայկական կոտորածների ժամանակ միջամտության համար նրան արված դիմումներին:

3) История человечества, под общей редакцией д-ра Г. Гельмольта, СПб, էջ 293.

ԵՐԿՈՒ ՄԵՄ ԹԻՖԼԻՉԵՑԻՆԵՐ

(էջ 236)

Տպագրվել է 1913 թ. մարտի 14-ին:

1) Բաֆֆի, «Փունջ», 1874, 1-ին հատ., էջ 195:

2) Սայաթ-Նովա, Գ. Ախվերդյանի հրատ., էջ 93 (ժԸ երգից):

3) Ն. տ., էջ 95 (ժԹ երգից):

4) Ն. տ., էջ 56 (Դ երգից):

5) Ն. տ., էջ 81 (ժԳ երգից):

6) Ն. տ., էջ 136 (ԼԴ երգից):

<ԽՈՍԲ ՊԱՏԱՆԻՆԵՐԻ ԵՐԵՆՈՒՅԹԻՆ>

(էջ 239)

Տպագրվել է 1913 թ. մարտի 16-ին:

Թ-ն այս խոսքն առել է 1913 թ. մարտի 13-ին Թիֆլիսի հայ պատանի գրասերների կազմակերպած երեկույթին: Ոճից երևում է, որ Թ-ն իր խոսքը գրի է առել և հանձնել տպագրության:

ՄԱՀԻՑ ՀԵՏՈ

(էջ 241)

Տպագրվել է 1913 թ. մարտի 19-ին:

1) Նկատի ունի Տիգրան Նազարյանի հոգվածը՝ «Սունդուկյանցը խոստում-նազանց» (Մշակ, 1913, № 58), որի առթիվ և Թ-ը գրել է այս հոգվածը:

ՀԱՅՈՑ ԱԶԴԱԴՐԱԿԱՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹՅԱՆ ՔԱՐՏՈՒՂԱՐԻՆ

ԵՎ ՆՐԱ ՎԱՐՄՈՒՆՔԻ ԱՌԻԹՈՎ

(էջ 246)

Տպագրվել է 1913 թ. ապրիլի 4 և 5-ին:

1) «Ղզգադրական հանդես», 1904, XI դիրք:

2) Թումանյանի արած մեջբերումներն այդ հանդեսից տեղ-տեղ տարբերվում են տեքստից: Որոշ բառեր Թ-ը գրողականացրել է, օր.՝ խառնիճը դարձրել է՝ մաքրիճը, ոնչ՝ ոչ, պանճմ եմ՝ պանում եմ, և այլն:

«ՀՈՎԻՏԻ» Ա. Հ-Ի ՔՆՆԱԴԱՏՈՒԹՅԱՆ ԱՌԻԹՈՎ

(էջ 253)

Տպագրվել է 1913 թ. մայիսի 3-ին:

1) Նկատի ունի Ա. Հ.-ի հոգվածը՝ «Հովհ. Թումանյանի «Գառնիկ ախպեր», «Հովիտ», 1913, ապր. 28, № 16, էջ 252:

2) «Մանանայ, ժողովհայ և ի լոյս էած Դ. Վ. Սրուանձտեանց», Կ. Պոլիս, 1876:

3) Թ-ի հոգվածը Դրամբյանի գեմ՝ «Ոչ-գրական ոչնչությունները քննադատ», լույս է տեսել «Մշակի» ո՛չ թե 1910, այլ՝ 1909 թ. № № 169—170-ում (Տես այս հատորը, էջ 95):

ԱԶԴԱՅԻՆ ՎԵՐԱԾՆՈՒԹՅԱՆ ՄԵՄ ԿՈՉԸ

(էջ 255)

Տպագրվել է 1913 թ. մայիսի 21-ին:

1) Նդեկիկ, ԿԼ. ՀԷ, 14:

ՍԱՅԱԹ-ՆՈՎԱՅԻ ՆՐԳԵՐԻ ԲՆԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

(էջ 256)

Տպագրվել է 1913 թ. մայիսի 25-ին:

1) Նկատի ունի իր «Երկու մեծ թիֆլիզցիներ» հոգվածը (տես այս հատորում, էջ 236):

2) Սայաթ-Նովա, Դ. Ախվերդյանի հրատ., էջ 52 (Դ երգից):

3) Ն. ա., էջ 84 (ԺԴ երգից):

4) Ն. ա., էջ 136 (ԼԴ երգից):

(Էջ 266)

Տպագրվել է 1913 թ. հունիսի 12, 13, 21-ին:

1) Ռ. Գրամբյանի հոգվածները տես «Մշակի» 1909 թվի (և ոչ 1910-ի) № 162 («Գրական մեծությունները բանագող») №№ 187, 189 և 193 («Իմ վերջին խոսքը Հովհ. Թումանյանին»):

2) Ս. Հ.-ի հոգվածը՝ «Հովհ. Թումանյանի «Գառնիկ ակսիբեր», տես «Հովհ», 1913, № 16, էջ 252:

3) Նկատի ունի «Մշակի» 1913 թ № 93-ում, «Մամուլ» բաժինը և № 94-ում Շիրվանզադեի նամակի խմբագրական ծանոթությունը: Շիրվանզադեի բողոքում է «Մշակի» (№ 93) այն արտահայտության դեմ, թե՛ «Բանագողությունը բնահանուր երևույթ է դարձել մեր գրողների մեջ», և հավանական չի համարում Թ.-ին առաջադրվող մեղադրանքները խմբագրության ծանոթության մեջ առված է. «Գործածելով «մեր գրողների մեջ» խոսքը, մենք ի նկատի ենք ունեցել մի քանի գրողների, որոնց վերաբերմամբ վերջին տարիները մամուլի մեջ մերկացումներ կղան»:

4) Տես՝ «Ոչ-գրական ոչնչությունները քննադատ» հոգվածն այս հատորում:

5) Տես՝ «Հովհիտի Ս. Հ.-ի քննադատության առիթով» հոգվածն այս հատորում:

6) Տես՝ «Сочинения Пушкина с объяснениями их и сводом отзывов критики», изд. Льва Поливанова, для семьи и школы», հատ. II, Մոսկվա, 1887, էջ 13:

7) Сборник Кириш Данилова, ред. П. Н. Шеффера, СПб, 1901.

8) Մեջբերումը Կաշինովսկուց Թ.-ը կատարել է Պուշկինի երկերի՝ Պուշկովսկուի հրատարակության ծանոթագրություններից:

9) Տես Պուշկինի առաջարանը «Ռուսական և էյուրոպական» պոեմի երկրորդ հրատարակության առթիվ (Библиотека великих писателей, под редакцией Венгеров, Пушкин, С. Петербург, 1907, հատոր I, էջ 593):

10) Նույն տեղ, էջ 586:

11) Կոնյովի Լպիգրամի վերնագիրն է՝ «Эпиграмма рецензенту поэмы «Руслан и Людмила».

12) Տես վերը նշված գիրքը, էջ 290:

13) Տես 6 ծանոթագրությունը:

14) Խոսքը Նիկ. Տիր-Ղևոնդյանի «Մայրենի լեզու» դասագրքում առված «Վարդուհին ու Ֆուլակը» հեքիաթի մասին է (Բ. տարի, 1909, էջ 90):

15) Տես «Դարձերներ», Ա. տարի, այբբենարան-ընթերցարան, կազմեցին Արշակ Զիլինկարյան, Տիգրան Ռաշմաճյան և Ավետիք Իսահակյան, երկրորդ տիպ, բարեփոխված, Թիֆլիս, 1911, էջ 75:

ՓԱՐՁԻՉՐ

(Էջ 267)

Տպագրվել է 1913 թ. հունիսի 27-ին:

1) Տես «Новое время», 1913, հունիսի 16, № 13363, էջ 4, «Дела армян-оскня» անատորագիր հոգվածը:

ՀԱՄԱԶԳԱՅԻՆ ՏՈՆԸ ԵՎ «ՄՇԱԿԻ» «Շ»-ԵՐԸ

(էջ 271)

Տպագրվել է 1913 թ. հուլիսի 7-ին:

1) Նկատի տալի «Համազգային տոնը և դպրոցի ֆոնդը» հոդվածը (Մշակ, 1913, հուլիսի 6, № 146):

2) Շահրիար—Համրարձում Առարկյանի ծածկանունը:

ԻՄ ՊԱՏԱՍԽԱՆՆՈՒ ՀԱՐՑԸ Պ. ԳԵՈՐԳ ԼՈՎՍԵՓՅԱՆԻՆ

(էջ 273)

Տպագրվել է 1913 թ. հուլիսի 13-ին:

1) Տես «Բաց համակ Հովհաննես Թումանյանին» (Մշակ, 1913, հուլիսի 12):

2) Լևոն Սարգսյանը եղել է Հովհանյան դպրոցի տեսուչ. նրա, ինչպես հաճախ թանի ստույգիչների արձակումը մեծ դժգոհություն է առաջ բերել:

ՊԵՏԲ Է ԲԱՐՁՐԱՅՆԵԼ

(էջ 274)

Տպագրվել է 1913 թ. սեպտեմբերի 29-ին:

1) Տես նույն օրաթերքի 1913 թ. սեպտեմբերի 26—28-ի №№ 215—217:

2) Յ. Խ. Ն. դրականապես հսկայի կանգադյանն է:

ԳԱՍԱԳՐՔԵՐԻ ԲԱՐԵՓՈԽՈՒԹՅԱՆ ԽՆԴԻՐԸ

(էջ 276)

Տպագրվել է 1913 թ. հոկտեմբերի 4-ին:

1) «Լուսարեր» դասագիրքը կաղմուղների լիում Սո. Լիսիցյանի հետ եղել է և Հովհ. Թումանյանը:

2) Նիկողայոս Տեր-Ղևոնդյան, «Մայրենի լեզու», Ա. տարի:

3) Նույն հեղինակի «Մայրենի լեզու», երկրորդ տարի:

4) Հովհ. Արարաջյան, «Մայրենի լեզու», առաջին տարի:

5) Նույնը, Բ. տարի, Թիֆլիս, 1911 թ.:

6) Նույնը, Դ. տարի, երկրորդ տիպ, բարեփոխված, Երևան, 1912 թ.:

ՆԱՄԱԿ ԽՄԲԱԳՐՈՒԹՅԱՆ

(էջ 283)

Տպագրվել է՝ «Վուկասի լրարեր», 1913, դեկտեմբերի 17, № 282 (341):

1) Հիշյալ հոդվածը տպագրված է «Վուկասի լրարերի» 1913 թ. ոչ թե № 276-ում, այլ № 278-ում (327):

2) Այդ երեկո կարդացվել է երկու ղեկուցում. Հովհ. Թումանյանի՝ «Նոր լուսարանություններ Սայաթ-Նովայի կյանքից» և Լևոյի՝ «Նոր փաստաթղթեր և Արտյանի կյանքից» թեմաներով:

ՀԱՅ ՀԵՂԻՆԱԿԻ ԻՐԱՎՈՒՆՔԸ

(էջ 284)

Տպագրվել է 1913 թ. դեկտեմբերի 25-ին:

1) Նկատի ունի իր՝ «Նամակ խմբագրության (սլ. նիկ. Տեր-Ղևոնդյանի և իմ «Շունն ու կատուն») հոդվածը (տես այս հատորում, էջ 80):

2) Խոսքը նիկ. Տեր-Ղևոնդյանի «Մայրենի լեզու» դասագրքի մասին է:

3) Տես՝ Библиотека «Пчелка», «Горе-купцы», американская народная сказка и другие рассказы для маленьких детей, Москва, 1907:

4) Նկատի ունի իր հոդվածը՝ «Թե ինչպես իմ «Անրախտ վաճառականները» դարձավ «американская» (տես այս հատորում, էջ 113):

Հ. ԱՌԱՔԵԼՅԱՆԸ ՀԱԿՈՒՄ Է ՄԱՏԱՂ ՍԵՐՆԴԻ ՐԱՐՈՅԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՎՐԱ

(էջ 287)

Տպագրվել է 1914 թ. հունվարի 12, 17-ին:

1) Տես «Մշակ», 1914, հունվարի 4, № 2, «Հայ Գրողների Ընկերության մեջ» հոդվածը:

2) Տես «Մշակ», 1914, հունվարի 11, № 6, «Դուք անբարոյականացնում եք մատաղ սերունդը» առաջնորդող հոդվածը:

1914

ՄԻ ՊԱՅԾԱՌ ՇԻՐԻՄ

(էջ 296)

Տպագրվել է 1914 թ. մայիսի 13-ին:

1) Մեջբերումը կատարված է Սայաթ-Նովայի «Արի ինձ անգամ կալ» երգի տարրեր տներին:

ԱՊԱՇԱՎԱՆՔ

(էջ 301)

Տպագրվել է 1914 թ. սեպտեմբերի 18-ին:

1) Խոսքը 1378 թ. Բեռլինի կոնգրեսի մասին է:

2) Այս ցինիկ արտահայտությունը գերմանական կանցլեր Բիոմարկինն է:

ԿՈՎԿԱՍԻ ՄԵՍ ՈՐԴԵԳԻՐԸ

(էջ 302)

Տպագրվել է 1914 թ. հոկտեմբերի 2-ին:

- 1) Պուշկինի «Гуца» բանաստեղծությունից:
- 2) Հերմոնտովի «Парус» բանաստեղծությունից:
- 3) Խոսրը Հերմոնտովի «Смерть поэта» բանաստեղծության մասին է:
- 4) Հերմոնտովի «Прощай, немытая Россия» բանաստեղծությունից:

«ՍՐԱՆՈՎ ԿՀԱՂԹԵՍ»

(էջ 304)

Տպագրվել է 1914 թ. հոկտեմբերի 12-ին:

- 1) Իմպերիալիստական Դերմանիայի հիմնը:
- 2) Խոսրը Հուգովիկոս XIV-ի մասին է:

1915

ՀԱՅ ԳՐՈՂՆԵՐԻ ԸՆԿԵՐՈՒԹՅԱՆ ԿՈՉԸ

(էջ 310)

Տպագրվել է 1915 թ.:

«Կոչը» գրված է Թ-ի ձեռքով: Թ-ի արխիվում պահպանված է «Կոչի» ինքնադիր-ձեռագիրը: «Կոչի» տակ գրված է. «Այս կոչը ուղղված է Ամերիկայի, Իտալիայի, Բուլգարիայի, Ռումինիայի, Ռուսաստանի, Անգլիայի, Ֆրանսիայի և այլ պետությունների զրապանագետներին և խորագրություններին»:

ՆՈՐ «ԴԻՎԱՆԻ» ԱՌԻԹՈՎ

(էջ 317)

Տպագրվել է 1915 թ. նոյեմբերի 7-ին:

1) «Միություն ի փրկություն» անունով դադտնի ընկերությունը Վանում հիմնված էր 1872 թ., որի նպատակն էր հայ ժողովրդին ազատել Արևմտյան Հայաստանում սխառմատիկորեն կիրառվող կոտորածներից և հարստահարություններից: Տես «Դիվան հայոց պատմության», գիրք ԺԳ, 1915 թ., էջ 552, ծանոթություն 27:

2) Նույն տեղը, էջ 271:

3) Эзов, «Сношения Петра Великого с армянским народом», СПб, 1898: Հայերեն թարգմանությունը տես՝ «Հումա» 1899, գիրք Ա, էջ 229—263):

ՔՈՒՉԱԿ ՆԱՀԱՊԵՏԻ ԵՎ ՍԱՅԱԹ-ՆՈՎԱՅԻ ՌՈՒՍՅԵՐԵՆ,
ԹԱՐԴԽԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱՌԻԹՈՎ

(էջ 320)

Տպագրվել է 1915 թ. նոյեմբերի 26-ին:

- 1) Տես «Песни ашугов», перевод с армянского Вахерия Брюсова, «Русская мысль», книга IX, Москва и Петроград, 1915, էջ 1—8:
- 2) «Նահապետ Քուչակի դիվանը», Փարիզ, 1902:
- 3) Սայաթ-Նովա, Գ. Ախվերդյանի հրատ., էջ 93 (ԺԸ երգից):
- 4) Նույն տեղ:
- 5) Նույն տեղ, էջ 94:
- 6) Թ-ի նշած բոլոր էջերը վերաբերում են Քուչակի և Սայաթ-Նովայի վերջ հիշված հրատարակություններին:

ՍԱ ՃԱՆԱՊԱՐՀ ՉԻ

(էջ 326)

Տպագրվել է 1915 թ. դեկտեմբերի 16-ին:

- 1) Տես «Опустошение души» (Ответ Пальмову), հոդվածք՝ Սեմյոնով ստորագրությամբ («Кавказское слово», 1915, № 267):

Ա Ձ Դ

(էջ 327)

Տպագրվել է 1915 թ. իրրե՛ս Մանուկ ընկերության հրատարակած հայրենադիրական խաղերի («Հայոց գետերը», «Առաքինը», «Առաձներ», «Առողջի խաղը» և այլն) հավելված:

1916

Մ. ՆԱԼԲԱՆԴՅԱՆԻ ՀԻՇԱՏԱԿԻՆ

(էջ 336)

Դրել է 1916 թ. մարտին, Միր. Նալբանդյանի մահվան հիսնամյակի առթիվ: Տպագրվել է նույն թվին:

1) Լերմոնտովի «Դեք» Մանուկ Սադաթյանի թարգմանությամբ տպագրվել է «Հյուսիսսովայի» 1863 թ. դեկտեմբերի և 1864 թ. հունվար—փետրվարի համարներում:

2) Նկատի ունի իր «Բանաստեղծությունների» I և II հատորները, տպագրված 1890 և 1892 թ. թ. Մոսկվայում:

3) «Մեռելահարցուկը» տպագրվել է «Հյուսիսսովայի» 1859 թ. օգոստոսի, սեպտեմբերի և հոկտեմբերի ամսատետրակներում:

4) «Տեսիլ» բանաստեղծությունը, որի հեղինակը «Հյուսիսսովայի» աշխատակից Վահունին է (Ստեփանոս Տեր-Հովհաննիսյան), Թ-ը սխալմամբ է նախադրանին վերագրել՝ կրկնելով Նալբանդյանի «Երկերի» սուսոսված հրատարակության առաջին հատորի սխալը:

(էջ 351)

Տպագրվել է 1916 թ. մայիսի 25-ին:

1) «Сборник армянской литературы» под редакцией М. Горького, 1916 г.

ԱԳԱՄՅԱՆԻ ՕՐԵՐԻՑ

(Հիշողություն)

(էջ 353)

Տպագրվել է 1916 թ. հունիսի 3, 5-ին:

1) Գրիգոր Տեր-Հարությունյան, Թ-ի աշակերտության տարիներին, 80-ական թ. թ., ներսխյան դպրոցում վերակացու էր:

2) Խոսքը վերաբերում է Հակոբ Կարինյանի «Վարդաշահի պատերազմը կամ Վարդան Մամիկոնյան» ողբերգությանը, որը բեմադրվել է 1887 թվի փետրվարի 12-ին:

Դերասանուհի Հրաչյան այդ ներկայացմանը չի մասնակցել:

ԱՉԳԱՅԻՆ ՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ԽՆԴԻՐԸ ԵՎ Ղ. ԱՂԱՅԱՆԸ

(էջ 358)

Գրել է Ղ. Աղայանի մահվան 5-րդ տարեդարձի առթիվ, 1916 թ.: Տպագրվել է նույն թվի հունիսի 19—21-ին:

1) Հիշյալ հոդվածի ինքնագիրը գտնվում է Նրեանի Գրական Թանգարանի արխիվում. տպագրվել է «Սովետական գրականություն», 1941 թ., № 3, էջ 43—46:

2) Հակոբ Մելիք-Հակոբյան, «Փունջ» I և II հատ., Թիֆլիս, 1874 թ.:

3) Խոսքը «Մշակի» խմբագիր Գր. Արծրունու մասին է:

4) «Հացի խնդիր, ազգային վիպասանություն», հեղինակություն Պերճ Պոռչյանց Աշտարակվեցո, Թիֆլիս, 1880:

5) Խոսքը «Լերություն և Մանվել» վեպի մասին է, որ լույս տեսավ 1867 թ. Թիֆլիսում:

ՄԻ ՆՐԿՈՒ ԽՈՍՔ ՍԵՐԸ ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ԷՊՈՍԻ ՄԱՍԻՆ

(էջ 364)

Գրել է 1916 թ. սերբական ազգային էպոսից մի հատվածի («Մարկոն Ռամազանին գինի է խմում») իր թարգմանության առթիվ: Տպագրվել է նույն թվի հուլիսի 10-ին:

(էջ 370)

Այս ղեկուցումը կարդացվել է 1916 թ. նոյեմբերի 25-ին Հայ Գրողների Կովկասյան Ընկերության երեկույթին: Տպագրվել է նույն թվին:

1) Вячеслав Егорьев и В. Марков. «Свирель Китая», СПб, 1914:

2) Տես Հակոբ Պարոնյան, «Ազգային ջոջեր», Թիֆլիս, 1896, էջ 258:

3) Տես «Մուրճ» 1898, Ա.Ն. 4, 5, 6:

1917

ԽՈՍՔ ՍԿՍՆԱԿ ԲԱՆԱՍՏԵՂՄՆԵՐԻՆ

(էջ 381)

Տպագրվել է 1917 թ. հունվարի 13-ին:

Բ-ի այս խոսքն առված է 1916 թ. դեկտեմբերի 30-ին Հայ Գրողների Կովկասյան Ընկերության երեկույթին կարդացված՝ «Ռուսահայ նորագույն բանաստեղծությունը» թեմայով դասախոսությունից հետո:

1) «Ազգային երգարան հայոց», աշխատատեղերեաց Գամառ-Փաթիլյա, Սանկտ-Պետերբուրգ, 1856:

2) Հովհաննես Հովհաննիսյան, «Բանաստեղծություններ», Մոսկվա, 1887:

3) Վահան Տերյան, «Մթնշաղի անուրջներ», Թիֆլիս, 1908:

4) Խոսքն այդ ժամանակ Արևմտյան Հայաստանում տեղի ունեցող հայկական կոտորածների մասին է:

«ПОЭЗИЯ АРМЕНИИ» ԳՐՔԻ ԵՐԿՐՈՐԴ ՏՊԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ԱՌԻԻՎ

(էջ 383)

Տպագրվել է 1917 թ. փետրվարի 7-ին:

1) «Поэзия Армении», под редакцией Валерия Брюсова. Москва, 1916.

2) Երկրորդ տպագրությունը լույս չտեսավ:

3) Սայաթ-Նովա, Գ. Ախվերդյանի հրատ., էջ 93 (ԺԸ երգից):

4) Տես «Քուչակ նահապետի և Սայաթ-Նովայի ողսերին թարգմանությունների առիթով» հոդվածը սույն հատորում, էջ 320:

5) Սայաթ-Նովա, Գ. Ախվերդյանի հրատ., էջ 93 (ԺԸ երգից):

6) Նույն տեղը, էջ 70 (Թ երգից):

7) Նույն տեղը, էջ 81 (ԺԳ երգից):

8) Նույն տեղը, էջ 55 (Դ երգից):

9) Երգ երգոց, Ե, 2:

10) Սայաթ-Նովա, Գ. Ախվերդյանի հրատ., էջ 141 (ԼԶ երգից):

11) Խոսքը «Գրական նկատողություններ» հոդվածի մասին է, որ տպագրվել է 1916 թ. մայիսի 17-ին:

12) Սայաթ-Նովա, Գ. Ախվերդյանի հրատ., էջ 85 (ԺԴ երգից):

- 13) Նույն տեղը, էջ 131 (ԼԲ երգից)։
- 14) Նույն տեղը, էջ 132 (ԼԲ երգից)։
- 15) Նույն տեղը, էջ 52 (Գ երգից)։
- 16) Նույն տեղը, էջ 87 (ԺԵ երգից)։
- 17) Նահապետ Քուչակի դիվանը, Փարիզ, 1902, էջ 49։
- 18) Սալաթ-Նուրա, Գ. Ախվերդյանի հրատ., էջ 52 (Գ երգից)։

ՎԵՐՋԻՆ ՑԱՆԿՈՒԹՅՈՒՆԸ

(էջ 394)

Գրել է Ալ. Մատուրյանի մահվան առթիվ, 1917 թ.։

Տպագրվել է նույն թվի ապրիլի 9-ին։

1) Լեւոնտուրի «Մծիրի» պոեմից բերված այս հատվածի թարգմանությունը տարբերվում է Թ-ի առաջին հրատարակածից (1896), ինչպես և հետագայում վերամշակածից։ Պետք է ննթադրել, որ բերված հատվածը Թ-ը կրկին թարգմանել է սույն հոդվածը գրելիս։

ՀԱՅԿԱԶՅԱՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

(էջ 397)

Տպագրվել է 1917 թ. մայիսի 7-ին։

1) Հայկազյան ընկերությունը, որի նախաձեռնողներից մեկն էր Թ-ը, մշակից իր կանոնադրությունը, ունեցավ կազմակերպչական մի քանի նիստ, սակայն համաշխարհային պատերազմի պատճառով շուտով կազմալուծվեց։ Թ-ի այդ ցանկությունները հնարավոր եղավ իրագործել միայն սովետական իշխանության շրջանակներում։

«ՀԱՅԵՐՆԵ ԳԱՎԱՌԱԿԱՆ ԲԱՌԱՐՄԱՆ»

(էջ 399)

Տպագրվել է 1917 թ. Թ-ի արխիվում պահպանված է այս հոդվածի մի մասի սևագրությունը։

1) Նկատի ունի հայկական կոտորածները համաշխարհային առաջին պատերազմի տարիներին։

2) Տես «Արարատ» ամսագիր, էջմիածին, 1914, էջ 274, Հ. Աճառյանի «նամակ խմբագրությունը»։

3) Радюв, Опыт словаря тюркских наречий, том I—IV, СПб. 1888—1910.

4) Будагов А., Сравнительный словарь тюркско-татарских наречий, 2-ой том, СПб, 1869.

5) Капитан Ягелло, Индустан-русский словарь, Санкт-Петербург, 1902.

6) История человечества, Всемирная история. под редакцией д-ра Г. Гельмольта.

7) Շարունակությունը լույս չի տեսել։

1918

2 0 6

(հ. 413)

Տպագրվել է 1918 թ. սրբապատմական օկսնակի գրողների «Հրապարակական-գեղարվեստական ժողովածու», Թիֆլիս, 1918, Ա. գիրք, էջ 2—4:

1) Այս տողերը բերված են Ալիշանի «Հայ հայրենիք» բանաստեղծություններից:

1919

ԻՄ ՊԱՅԱՍԽԱՆՈՒԹՅԱՆ ԼԵՎԱՆ ԵՆՁՆԱՆՈՒՄ

(հ. 118)

Դրել է 1919 թ. Ռուսերեն թարգմանությունը տպագրվել է «Кавказское СЛОВО», 1919, ասրիլի 10, № 66: Թ-ի արխիվում պահպանված է այս հոդվածի հայերեն ինքնագիրը, որտեղից և տպագրվում է: Գոյություն ունի և մի այլ սևագիր վարիանտ, որ տեքստային զգալի տարբերությունների պատճառով տրվում է սույն հրատ. VI հ.:

1920

ՊԱՅՄԱՌ ԷՋԵՐ

(հ. 421)

Դրել է 1920 թ. Ռուսերեն թարգմանությունը տպագրվել է նույն թվին «Братство» հանդեսում (№ 1, էջ 12—13): Տրվում է հայերեն թարգմանությունը: Թ-ի արխիվում պահպանված են այս հոդվածի սևագրությունից միայն հատվածներ: Առաջին սևագրությունը՝ տեքստային զգալի տարբերությունների պատճառով տպագրվում է անտիպ հոդվածների բաժնում: Այս հոդվածի մի տարբերակը յույս է առնել «Խորհրդային գրականություն» ամսագրում (1938, № 3—4):

ԳՆԱՆՔ

(հ. 425)

Գրել է 1920 թ. մալխիսի Վրաց պոեզիայի և գրականության օրվա տոթիվ: Տպագրվել է նույն թվի մալխիսի 6-ին:

1) Նկատի ունի դաշնակցական և մենշևիկյան բուրժուա-նացիոնալիստական «կառավարությունների» հրահրած հայ-վրացական պատերազմը 1918 թ.:

2) Նկատի ունի դաշնակցական և մենշևիկյան «կառավարությունները»:

1921

ՀԻՐԱՎԻ ԱՂԱՅԱՆՔ ՄԵՌԱՎ

(էջ 426)

Գրել է Ղ. Աղայանի մահվան տասնամյակի առթիվ (1911—1921): Տա-
րիվել է «Կարմիր աստղ», 1921, հունիսի 3, № 100.

<ՀՅԿ-Ի ԿՈՉՈՔ>

(էջ 427)

Գրել է 1921 թ. սեպտեմբերի վերջերին, Հայաստանի Օգնության Կոմիտեի
կազմակերպման առթիվ հրավիրված ժողովի հանձնարարությամբ: Կարդացվել
և ընդունվել է նույն ժողովում: Թ-ի արխիվում պահպանվել է «Կոչի» ինքնագի-
րը: Տպագրվել է միաժամանակ մի քանի թերթերում: Արտատպվում է «Խոր-
հրդային Հայաստան» թերթից (1921, սեպտեմբերի 29, № 182):

ՍՈՎԷՑ ՎԱՏԹԱՐԸ

(էջ 429)

Գրել է 1921 թվին, Սովետական Ռուսաստանի մի քանի շրջաններում եղած
սովի առթիվ բուրժուական և սպիտակգլարդիական թերթերում տպված ցինիկ,
չարախինդ հոդվածների դեմ: Տպագրվել է՝ «Մարտակոչ», 1923, ապրիլի 15,
№ 41-ի հավելվածում: Վերնագրի տակ, փակագծերի մեջ գրված է՝ «Անտիպ
հոդված»:

<ՐՈՂՈՔ ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹՅԱՆ ԱՎԱՆՏՅՈՒՐԱՅԻ ԴԵՄ>

(էջ 430)

Գրել է 1921 թ. փետրվարին: Առաջին անգամ տպագրվել է՝ «Մարտա-
կոչ»-ում 1923 թ. մարտին:

<ՀՅԿ-Ի ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՄԱՆ ԱՌԹԻՎ>

(էջ 431)

Գրել է 1921 թ., որպես կոչ ուղղված ՀՅԿ-ի ճյուղերին: Առաջին անգամ
տպագրվել է «Հրավիրակ»-ում — սյարբերաթերթ Հայաստանի Օգնության Կոմի-
տեի (ՀՅԿ) Կենտրոնական վարչության, Երևան, 1925 թ., № 1, էջ 4—5.

ԶԵԿՈՒՑՈՒՄՆԵՐ ԿՎ. ԵԼՈՒՑԹՆԵՐ

Այս բաժնում զետեղված են Հովհաննես Բումանյանի զեկուցումները և ելույթները, որոնք մեծ մասամբ համառոտագրված ու հաղորդված են մամուլի թղթակիցների կողմից: Ելույթներից մի քանիսը հեղինակն ինքն է շարադրել թերթերի համար: Այդ մասին նշվում է համապատասխան ծանոթագրությունների մեջ:

ԿՅԱՆՔ ԵՎ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

(էջ 435)

Թիֆլիսի Ժողովրդական համալսարանում 1907 թ. հունիսի 10-ին Թ.-ի կարգացած դասախոսությունը, որ համառոտագրել է Արշ. Մհերարյանը: Տպագրվել է 1907 թ.:

1) Գամառ-Քաթիլա, «Աղգային երգարան հայոց», Ս. Պետերբուրգ, 1852, էջ 95—96:

2) Ղ. Ալիշան, Նվագը, հատոր Ե, Վենետիկ, 1858, էջ 159—162:

3) Ս. Շահադիզ, Լեռնի վիշտը և զանազան բանաստեղծություններ, Մոսկվա, 1865, էջ 237 («Խորհրդածություն բանաստեղծի»):

4) Մ. Պեշիկթաշլյան, Մատենագրությունը, Կ. Պոլիս, 1870, էջ 20—21:

5) Ռ. Պատկանյան, Ընտիր երկասիրություններ, հատոր 1, Պետերբուրգ, 1893, էջ 9—10 («Շինականի երեկոյան երգը»):

6) Ղ. Աղայան, Բանաստեղծություններ, 1890, էջ 25—26 («Սիրմնացան»):

7) Ռ. Պատկանյան, Ընտիր երկասիրություններ, հատոր I, Պետերբուրգ, 1893, էջ 23—25 («Օրորոցի երգ զյուզական ալրի կնոջ»):

8) Ղ. Աղայան, Բանաստեղծություններ, 1890, էջ 27—28, («Ծախարակ»):

9) Ակնարկում է «Վերք Հայաստանի» վեպի հերոս Աղասուն:

10) Ս. Շահադիզ, Հոբելյանի տարեգործ, Մոսկվա, 1893, էջ 63:

11) Ռ. Պատկանյան, Ընտիր երկասիրություններ, հատոր I, Պետերբուրգ, 1893, էջ 169 («Մշեցոց նոր սերունդ»):

12) Րաֆֆի, Փունջ, հատոր I:

13) Մշակ, 1872, № 1:

<«ՀԱՍԿԵՐԻ» ՀԻՅԱՄՑԱԿԻ ԱՌԹՎ>

(էջ 440)

Ասված է 1911 թ. մարտի 3-ին «Հասկերի» հնգամյակին նվիրված նիստին, Լիսիդյանի դպրոցում: Տպագրվել է 1911 թ. մարտի 4-ին:

<ԽՈՍԳ ԶԱՅ ԳՐՈՂՆԵՐԻ ԸՆԿԵՐՈՒԹՅԱՆ ԱՌԱՋԻՆ ԵՐԵԿՈՒՅԻՒՆ>

(էջ 442)

Ասված է Հայ Գրողների Ընկերության առաջին երեկույթին, որ տեղի է ունեցել Թիֆլիսում 1912 թ. դեկտեմբերի 16-ին, Կովկասի Հայոց Բարեգործական Ընկերության ղազխիճում: Թումանյանը խոսք է ասել նաև նույն երեկույթը փակելիս, որ տրվում է բացման խոսքի հետ միասին:

Տպագրվել է 1912 թ. դեկտեմբերի 18-ին:

Մ. Թաղիադյանի «Տե՛ր, կեցո՞ւ գհայս» հայտնի քանադոսի գծովյալն առաջին երկու տողը:

<ՍԱՅԱԹ-ՆՈՎԱՅԻ ՄԱՍԻՆ>

(էջ 446)

Ասված է 1913 թ. մարտի 14-ին Հայ Գրողների Ընկերության հերթական նիստին, Սայաթ-Նովայի կյանքին և ստեղծագործությանը նվիրված դասախոսությունից առաջ:

Տպագրվել է 1913 թ. մարտի 16-ին:

<ԴԱՍԱՆՈՍՈՒԹՅՈՒՆ ՍԱՅԱԹ-ՆՈՎԱՅԻ ՄԱՍԻՆ>

(էջ 447)

Այս դասախոսությունը Թ-ը կարդացել է 1913 թ. ապրիլի 5-ին Թիֆլիսի ժողովարանի դահլիճում՝ Հայ Գրողների Կովկասյան Ընկերության նախաձեռնությամբ կազմակերպված և Սայաթ-Նովայի հիշատակին նվիրված գրական-երաժշտական երեկույթին: Բեմը ձևավորել էր նկարիչ Գ. Բաշինջաղյանը: Երեկույթին որպես պատվավոր հյուրեր ներկա են եղել Սայաթ-Նովայի թոռները և Գ. Ախվերդյանի քույրն ու աղջիկը: Երեկույթին մասնակցել է աշուղ Հազիրին իր խմբով. երգել ու նվագել են բացառապես Սայաթ-Նովայի երգերը: Երեկույթի հասույթը, Հայ Գրողների Ընկերության վարչության որոշման համաձայն, հատկացվել է Սայաթ-Նովայի հուշարձանի ֆոնդին: Տրվում է Թ-ի դասախոսության համառոտագրությունը՝ կազմված թղթակցի կողմից:

Տպագրվել է 1913 թ. ապրիլի 7-ին:

<ԴԱՄԱՌ-ՔԱԲԻՊԱՅԻ ՄԱՍԻՆ>

(էջ 448)

Հայ Գրողների Ընկերության 1913 թ. մայիսի 9-ի և 16-ի երեկույթները նվիրված են եղել Դամառ-Քաբիպային: Առաջին երեկույթին Թ-ը բացման խոսք է ասել, իսկ երկրորդ երեկույթին ելույթ է ունեցել Մ. Մատենճյանի դասախոսության առթիվ: Թե՛ բացման խոսքը, և թե՛ ելույթը համառոտագրված են ժամանակի մամուլի կողմից:

Տպագրվել է 1913 թ. մայիսի 21-ին:

<ՄԵՐԵՆՑԻ ՄԱՍԻՆ>

(էջ 450)

Մերենցի մահվան 25-ամյակի առթիւ Հայ Գրողների Ընկերության նախա-
ձեռնությամբ 1913 թ. մայիսի 26-ին Բիֆլիսի Խոջիվանքի գերեզմանատանը
կատարվել է հողահանգիստը Թ-ն այս խոսքն ասել է նույն օրը Մերենցի գերեզ-
մանի վրա:

Տպագրվել է 1913 թ. մայիսի 24-ին:

<ԽՈՍՔ ՀԱՅ ԳՐՈՂՆԵՐԻ ԸՆԿԵՐՈՒԹՅԱՆ ԵՐԵԿՈՒՅԹԻՆ>

(էջ 451)

Ասված է Հայ Գրողների Ընկերության գրական Լրեկույթների երկրորդ շր-
ջանի բացման առթիւ:

Տպագրվել է 1913 թ. նոյեմբերի 10-ին:

<ՀԱՅՆԵՐԻ ԱՐՏԱԳԱՂԹԸ ԵՎ ՍՐԱ ՊԱՏՃԱՌՆԵՐԸ
ԴԱՍԱԽՈՍՈՒԹՅԱՆ ԱՌԹԻՎ>

(էջ 452)

Ասված է 1913 թ. նոյեմբերի 14-ին Հայ Գրողների Ընկերության հերթական
երեկույթին Աշ. Սթանասյանի՝ «Հայերի արտագաղթը և նրա պատճառները»
թեմայով կարդացած դասախոսության առթիւ: Տրվում է թղթակցի համառոտա-
գրությունը:

Տպագրվել է 1913 թ. նոյեմբերի 17-ին:

<ՎԱՀՍՆ ՏԵՐՅԱՆԻ ՄԱՍԻՆ>

(էջ 453)

Ասված է 1913 թ. նոյեմբերի 28-ին Հայ Գրողների Ընկերության հերթա-
կան երեկույթին Վահան Տերյանի մասին կարդացված դասախոսության առթիւ:
Տպագրվել է 1913 թ. նոյեմբերի 30-ին:

<ԶԵԿՈՒՑՈՒՄ ԱԱՅԱԹ-ՆՈՎԱՅԻ ՄԱՍԻՆ>

(էջ 454)

Այս զեկույցումը Թ-ը կարդացել է 1913 թ. դեկտեմբերի 5-ին Հայ Գրողների
Ընկերության հերթական երեկույթին:

Տպագրվել է 1913 թ.:

1. Սայաթ-Նովա, Գ. Ախվերդյանի հրատ., էջ 52, երգ Գ:

2. Սայաթ-Նովա, Գ. Ախվերդյանի հրատ., էջ ԺԺ (Հոռաջաբան):

<ԽՈՒՅՔ ԷՍ.Տ ԳՐԱԴԱՆՈՒ ՄԱՍԻՆ>

(էջ 456)

Ասված է Հայ Գրողների Ընկերության հերթական երեկույթին՝ Միր. Նալ-
րանդյանի, Բաֆֆու և Գր. Արծրունու մասին կարդացված դասախոսության առ-
թիվ: Տրվում է թղթակցի համառոտագրությունը:

Տպագրվել է 1913 թ. դեկտեմբերի 15-ին:

<ԳՐԻՌՈՐ ԱՐԾՐՈՒՆՈՒ ՄԱՍԻՆ>

(էջ 457)

Ասված է 1913 թ. դեկտեմբերի 26-ին Հայ Գրողների Ընկերության երե-
կույթին Գր. Արծրունու մասին Լեոյի կարդացած դասախոսության առթիվ:
Տրվում է թղթակցի համառոտագրությունը:

Տպագրվել է 1913 թ. դեկտեմբերի 29-ին:

<ԸՌՐԱՄԱՆՅԱՆԻ ԴԱՍԱԽՈՍՈՒԹՅԱՆ ԱՌԹԻՎ>

(էջ 458)

Ասված է 1914 թ. հունվարի 23-ին Հայ Գրողների Ընկերության հերթական
երեկույթին՝ Թորոս Թորամյանի հայ ճարտարապետության մասին կարդացած
դասախոսության առթիվ: Ունից դատելով պետք է ենթադրել, որ Թ-ը իր խոսքը
գրավոր է հանձնել մոմուլին:

Տպագրվել է 1914 թ.:

<Ա. Ս. ԳՐԻՐՈՅԵՎՈՎԻ ՄԱՍԻՆ>

(էջ 460)

Հայ Գրողների Ընկերության հերթական երեկույթին, 1914 թ. հունվարի
30-ին, Գարեգին Լևոնյանի՝ «Աշուղական արվեստը և ազգային հասարակական
գաղափարները աշուղական երգերի մեջ» թեմայով դասախոսությունից առաջ,
Թ-ը հարգանքի խոսք է ասել Ա. Ս. Գրիբոյեդովի մասին՝ նրա մահվան 85-
ամյակի առթիվ:

Տպագրվել է 1914 թ.:

<ԿՆՈՋ ԱՏԵՂԾԱԳՈՐԾԱԿԱՆ ԿԱՐՈՂՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ>

(էջ 461)

Ասված է 1914 թ. փետրվարի 27-ին Հայ Գրողների Ընկերության կազմա-
կերպած երեկույթին:

Թ-ի բացման խոսքից հետո Սոֆիա Դանիել-բեկը զեկուցել է Հայ կնոջ դերը գրականության մեջ՝ թեմայով:

Տպագրվել է 1914 թ. մարտի 3-ին:

<ՎՐԱՅ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ>

(էջ 462)

Ասված է 1914 թ. մարտի 6-ին՝ Հայ Գրողների Ընկերության հերթական երեկույթին վրաց գրականության մասին կարգադրված դասախոսության առթիվ:

Տպագրվել է 1914 թ.:

<ՊԵՏՐՈՍ ԴՈՒՐՅԱՆԻ ՄԱՍԻՆ>

(էջ 462)

Ասված է 1914 թ. ապրիլի 19-ին Պետրոս Դուրյանի մասին Հայ Գրողների Ընկերության հերթական երեկույթին Մամբրե Մատենճյանի կարգադրած դասախոսության առթիվ:

Տպագրվել է 1914 թ.:

<ԽՈՍՔ ՀԱՅ ԳՐՈՂՆԵՐԻ ԸՆԿԵՐՈՒԹՅԱՆ ԵՐԵԿՈՒՅԹԻՆ>

(էջ 463)

Ասված է Հայ Գրողների Ընկերության 1914 թ. սեզոնի վերջին երեկույթին: Տպագրվել է 1914 թ. հունիսի 4-ին:

<ԽՈՍՔ ՀԱՅ ԵՐԱԺՇՏՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ>

(էջ 465)

Ասված է Հայ Գրողների Ընկերության 1916 թ. դեկտեմբերի 9-ի երեկույթին, որ նվիրված էր կոմսոցիտոր Ալեքսանդր Սպենդիարյանին: Թ-ն իր խոսքն ուղղել է կոմսոցիտորին, որ ներկա է եղել երեկույթին:

Տպագրվել է 1916 թ.:

<ԽՈՍՔ ՎՐԱՅԻ ԳՐՈՐԾՁԻՆ>

(էջ 466)

Ասված է Հայ Գրողների Ընկերության 1916 թ. դեկտեմբերի 16-ի երեկույթին՝ վրաց գրականության մասին Ի. Պ. Նալաշիձեի կարգադրած դասախոսության առթիվ: Թ-ն իր խոսքն ուղղել է Ի. Պ. Նալաշիձեին:

Տպագրվել է 1916 թ.:

<ՀԵՆՐԻԿ ՍՆՆԿԵՎԻՉԻ ՄԱՍԻՆ>

(էջ 466)

Ասված է 1916 թ. դեկտեմբերի 22-ին լեհ նշանավոր գրող Հենրիկ Սնեկեի-
չի հիշատակին Ռիֆլիսի լեհական գաղութի կազմակերպած ցերեկույթին, Ար-
ախտական Բնկերության թատրոնի դահլիճում:

Միտամամուկ Հայ Գրողների Բնկերության անունից Հեն. Սնեկեիչի արձա-
նի վրա Թ-ը դափնե պսակ է դնում ծաղաղենին մակագրված՝ «Հենրիկ Սնե-
կեիչին Հայ Գրողների Բնկերությունից»:

Տպագրվել է 1916 թ.:

<ԳՐԱԿԱՆ ԸՆԴՈՒՆԱԿՈՒԹՅՈՒՆ, ՈՒՆԵՑՈՂ ՈՐԲԵՐԻ ՄԱՍԻՆ>

(էջ 467)

Ասված է 1916 թ. դեկտեմբերին Հայ Գրողների Բնկերության հերթական
երեկույթին, գրական ընդունակություն ունեցող տաճկահայ որջերի մասին կար-
գացված դասախոսության առթիվ:

Տպագրվել է՝ «Մշակ», 1916, դեկտեմբերի 30, № 292:

<ԽՈՍՉ ԻՐ ԾՆՆԴՅԱՆ ՀԻՍՆԱՄՅԱ ՀՈՐԵԼՅԱՆԻ ԱՌԹԻՎ>

(էջ 468)

Թ-ի ծննդյան հիսնամյա հոբելյանի առթիվ Ռիֆլիսի երրորդ արական զիմ-
նաշխատի մի խումբ ուսուցիչներ և աշակերտներ այցելելով հոբելյարին՝ ողջունի
հատեր են արտասանում: Այս խոսքը Թ-ն ասել է ի պատասխան այդ ողջուն-
ների:

Տպագրվել է՝ «Մշակ», 1919, փետրվարի 21, № 14:

ԱՆՈՒՆՆԵՐԻ ԲԱՌԱՐՈՆ

ԱՐԵՂՅԱՆ ՄԱՆՈՒԿ (1865—1944) — Հայկ. ՍՍՌ Գիտությունների Ակադեմիայի իսկական անդամ, դոկտոր-սյրոֆեսոր, ականավոր բանասեր, դրականագետ, հայ ժողովրդական բանահյուսության հավաքողն ու հմուտ ուսումնասիրողը, հրկարամյա մանկավարժ։ Ունի բաղմաթիվ մեծարժեք աշխատություններ «Հայոց հին դրականության պատմություն» (Ա. և Բ. հատոր), «Հայոց լեզվի տեսություն», «Աշխարհարարի շարահյուսությունը», «Տաղաշարություն», «Հայ ժողովրդական առասպելները», «Հայոց ժող. վեպը», «Ժողովրդական խաղիկներ», «Հին գուսանական ժող. երգեր», «Սասնա ծռեր» (Ա. և Բ. հատոր) և այլն։

ԱԶԳԱՅԻՆ ՎԱՐՉՈՒԹՅՈՒՆ — համաձայն «Ազգային սահմանադրության», 4. Պոլսում 1860-ից որոշ ընդմիջումով (1891—1908), գոյություն ունեւ Ազգային Ներսիսյան ակադեմիայի ժողովը, որը ընտրում էր Ազգային Վարչություն՝ նախագահությամբ պատրիարքի։

Ա.Ա.ՄԴԱՐՅԱՆ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆ (1796—1834) — բանաստեղծ, մանկավարժ։ Ներսիսյան դպրոցի առաջին տեսուչը մինչև 1830 թիվը։ Դասավանդել է նաև Հաղարյան ճեմարանում։

Ա.ԻՆԱՆՅԱՆ ԿՈՍՏԱՆԴԻՆ — բանկային գործիչ, Թիֆլիսի Նրաժշտական Ներսիսյան դպրոցի առաջին տեսուչը մինչև 1830 թիվը։ Դասավանդել է նաև մեկը և նրա փոխնախագահը։

ԱԽԻՅԱՆ ՎՐԹԱՆՍ — նկարիչ, Մեվ. է Վանում։

ԱՆՎԵՐԳՅԱՆ ԳԵՎՈՐԳ (1518—1861) — բժիշկ, բանասեր։ Նշվել է Թիֆլիսում, ավարտել է Հաղարյան ճեմարանը և Մոսկվայի համալսարանը։ Սայաթ-Նովայի առաջին խմբագրող-հրատարակիչը։ Ունի այլ աշխատություններ («Тифлисские амкары» և այլն)։

ԱՂԱՐԵԿՅԱՆ ՄԱՐԿՈՍ (1830—1908) — հրապարակախոս, խմբագիր, հասարակական և թատերական գործիչ։ Հրատարակել է «Կոռնկ հայոց աշխարհի» (Թիֆլիս) և «Միլի Ավարայրի» (Կ. Պոլիս) հանդեսները։

ԱՂԱՆՅԱՆ ԳՅՈՒՏ ա. ք. (1856—1920)— բանասեր, հասարակական շարժիչ, թարգմանիչ, «Էկոնոմ» ամսագրի խմբագիր-հրատարակիչը։ Կազմել և հրատարակել է «Դիվան հայոց պատմության»՝ 13 դիրք, նույնքան էլ մնացել է անտիպ։ Եղել է Հայ Գրողների կոլլկ. Ընկ. Վարչության անդամ և քարտուղարը, ինչպես և Հրատարակչական ընկ. քարտուղարը։ Ունեւր սեփական տպարան իր աղջկա՝ Նվարդ Աղանյանի անունով։ Ունի բազմաթիվ թարգմանություններ։

ԱՃԱՌՅԱՆ ՀՐԱՉՅՍ. (1876)— Հայկ. ՍՍԻ Գիտությունների Ակադեմիայի իսկական անդամ, դոկտոր-պրոֆեսոր, ակադեմիկոս լեզվաբան։ Ծն. է Կ. Պոլսում։ Բարձրագույն կրթությունն ստացել է Փարիզում, աշակերտելով լեզվաբան-հայագետ Մեյերին։ Երկարամյա դասախոս։ Ունի բազմաթիվ մեծածախ աշխատություններ, որոնցից գլխավորներն են «Հայերեն արմատական բառարան», Գավառական բառարան», «Հայոց լեզվի պատմություն», «Հայոց անձնանունների բառարան» և այլն։

ԱՄԱՏՈՒՆԻ ՍԱՀԱԿ ՎՐԴ. (1856—1917)— էշմիաժնի միարան։ Աշխատություններից հայտնի են՝ «Հին ու նոր պարականոն կամ անվավեր շարականները» և «Հայոց բառ ու բան»։

ԱՌԱՔԵԼՅԱՆ ՀԱՄԲԱՐՁՈՒՄ (1855—1918)— բուրժուական հրատարակիչ-խոս, հասարակական գործիչ, «Մշակի» խմբագիրը։ Ունի մի շարք վիպական գործեր։

ԱՍՏՂԻԿ (օր. ԳԱՆԹԱՐՃՅԱՆ. 1855—1884)— հայտնի գերատանուհի։

ԱՍՏՎԱԾԱՏՐՅԱՆ (ԴԵՎՈՐԴ ԱՍԱՏՈՒՐ, 1868—1937)— բանասեր, թարգմանիչ, ունի նաև ինքնուրույն արձակ և չափածո գործեր։ Թարգմանել է Ֆիրդուսու «Թուստամ» և Ջոհրսայը, Ռուսթավելու «Վազրինալորը»։

ԱՐԱՐԱՋՅԱՆ ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ (1873—1918)— երկարամյա ուսուցիչ, կազմել է հայոց լեզվի դասագրքեր («Մայրենի լեզու»), որոնք ունեցել են մի շարք տպագրություններ, կատարել է նաև թարգմանություններ։

ԱՐԱՍԽԱՆՅԱՆ ԱՎԵՏԻՔ (1857—1912)— բուրժուական տնտեսագետ, հրատարակախոս, գրական-հասարակական գործիչ։ «Մարտ» ամսագրի հիմնադիրն ու խմբագիրը (մինչև 1900 թ.)։

ԱՐՄՐՈՒՆԻ ՍՆՆՔՆՐԻՄ (1848—1920)— իրավաբան, հասարակական գործիչ։ Ծնվել է Նոր Բայազետում։ Ավարտել է Պետերբուրգի համալսարանի իրավաբանական ֆակուլտետը։ Բժ. Նավասարդյանի հետ հիմնադրել է Կոլլկ. Բարեգործական Ընկերությունը։ Իշխ. Ամատունու հետ կազմակերպել է հայ դրա-

մատին յստմբ Թիֆլիսում, որտեղ նրա ձեռներեցությամբ Կ. Պոլսից աշխատելու
33 ժողովրդի Ադամյանը, Միրանյանը, Մնակյանը, Թարգմանել է «Համլետը»:
Ունի մասնագիտական ուսումնասիրություններ ուս. հանդեսներում: Ուսումնա-
սել է Միխայիլ Գուգլ:

ԱՐՄՐՈՒՆԻ ՎԱՀԱՆ (1860—1946)—պրոֆեսոր-դոկտոր, Երևանի Թշկական
ինստիտուտի դասախոս: Հրատարակել է «Առողջապահիկ» թերթը Թիֆլիսում:
Գրել է բժշկական-առողջապահական մի շարք դրոշմ հայերեն լեզվով:

ՌԱՇԻՆՋԱՂՅԱՆ ԴԵՎՈՐԻ (1858—1925)— հայտնի նկարիչ և գրող:

ՌԱՔՎԻ ՀԱՅՈՑ ԿՈՒՆՏՈՒՐԱԿԱՆ ՄԻՈՒԹՅՈՒՆ— հիմնվել է 1900-ական
թվադասներին: Ուներ մի շարք սեկցիաներ՝ թատերական, գրական, երաժշտա-
կան, դպրոցական: Ուներ դպրոցների Հրատարակել է Անդրկովկասի ազգագրու-
կան քարտեզը:

ՌԱՔՎԻ ՀԱՅՈՑ ՄԱՐԴԱՍԻՐԱԿԱՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹՅՈՒՆ— հիմնվել է 1864 թվին:
Գոյություն է ունեցել մինչև 1917 թվը: Ուներ դպրոցներ, գրադարան, որբանոց
և այլն:

ՐՆՀՐՈՒԹՈՎ ՎԱՍԻԼ (1791—1858) հայ գեներալ, մասնակցել է 1812 թվի.
Ղրիմի 1853—56 թ. թ. ուսումնական պատերազմներին և տարել է մի շարք
փառավոր հաղթություններ:

ՐԵՐԵՐՅԱՆ ՄԻՆԱՍ (1871—1919)— քննադատ:

ՐՅՈՒՋԱՆԴԱՅԻ ՆՈՐԱՅՐ— բանասեր, Երկար տարիներ շրջվել է հայ
լեզվի և գրականության հարցերով, մասնավորապես հայ հին հեղինակների բա-
ղերի վերականգնման աշխատանքով:

ԴԵՆՋՅԱՆ ՀԱԿՈԲ— ահս Կարա-Դարվիչ:

ԴՈՂՈՅԱՆ ԴԵՎՈՐԻ (1830—1908)— բանաստեղծ, «Ծիծեռնակի» հեղինակը:

ԻԶԵԿՅԱՆ ԱՎԵՏԻՔ (1849—1916)— մանկավարժ, թարգմանիչ Գրել է նաև
բանաստեղծություններ: (Թարգմանել է «Համլետ»-ը):

ԻԿՐԱՆՅԱՆ ԻՐԱԿԱՐ (1857—1905)— հայտնի երաժշտագետ: Շն. է վարդա-
րատաշում, ուղևորել է Էջմիածնի ժառանգավորաց դպրոցում, ավարտել է Պե-
տերբուրգի կոնսերվատորիան՝ աշակերտելով Ռիմսկի-Կորսակովին: Պաշտոնավա-
րել է Ներսիսյան դպրոցում: Առաջին անգամ քառաձայն երգեցողությունը մեռ-
ցրեց հայ եկեղեցական երաժշտության մեջ: Չայնադուրի է նաև հայ ժող. երգեր:

ՆՆԴԻՔԱՐՅԱՆ ԴԱՐՆԳԻՆ — իրավաբան, զրական քննադատ, Բատերական գործիչ, ունի առանձին գրքով քննադատ. ժողովածու («Մատենախոսություն»), աշխատակցել է «Լուսալին» և այլ թերթերի:

ԵՐԻՅՅԱՆ ԱԼԵԲՍԱՆԴՐ (1841—1902) — սլաոմարան, հրապարակախոս: Դիւ. գործերն են «Ամենայն հայոց կաթողիկոսությունը և Կովկասի Հայր 19-րդ դարում», «Ներսիսյան դպրոցի սլաոմությունը» (անավարտ) և այլն:

ԵՐԻՅՅԱՆ ԱՍՏՎԱԾԱՏՈՒՐ — «Խաթարալա» նրգիծական շաշաթաթեղի և «Սուրհանդակ» օրաթերթի խմբագիր:

ՋԱՐԳԱՐՅԱՆ ԱՐԻՍԱԿԵՍ (Ռուստոմ, 1864—1935) — թիշի, հասարակական գործիչ: Դրել է սլաոմվաճերներ և վոդեվիլներ ղոկերի թարուաուով: 1910 թ. Հայոց Հրատարակչական Ընկերոշյան նախագահ:

ԷՋՈՎ (ԵՋՅԱՆ ԿԱՐԱՊԵՏ, 1835—1905) — հայկական կղերա-աղգայնական լանակի ներկայացուցիչներից մեկը: Երկարամյա ցարական սլաշաոնյա լուսավորության միւնիստրության մեջ: Գլխավոր աշխատություններն են «Скопченна Петра Великого с армянским народом», «Րանի միություն Հայոց Լեհաստան» և այլն:

ԷՄԻՆ ՄԿՐՏԻՉ (1815—1890) — պրոֆեսոր, աղանավոր բանասեր-հայագետ, մանկավարժ և թարգմանիչ: Են. է Նոր Զուղայում, ալարտել է Լաղարյան ճեմարանը և Մոսկւայի համալսարանի փիլիսոփ. ֆակուլտետը: 1850—1832-ին հայ գրակ. դասախոս Լաղարյան ճեմարանում: Ունի թաղմաթիվ աշխատություններ, որոնցից գլխավորներն են՝ «Վեպր հնոյն Հայաստանի», «Մովսես Խորենացի և հայոց հին վեպերը» (հայերեն և ռուսերեն), «Ընդհ. տեսություն հայոց հեթանոսական կրոնի» (ռուսերեն, թարգմ. է հայերեն և ֆրանսերեն): Ռուսերենի է թարգմանել Խորենացու «Հայոց սլաոմությունը», Փ. Բյաւղանդը, Վարդան Ռարձրաբերդցին և շարս կանները: Հրատարակել է մի շարք բնագրեր: Ունի թաղմաթիվ բանասիրական հոգվածներ: Է.-ի կուակս ծ գուամրով հրատարակվել են «Էմինյան աղգային ժողովածու» հատորները:

ԹԱՌԱՅԱՆ ՍԵԴՐԱԿ — զրակոնագետ, փիլիսոփայության գոկտոր: Խմբագիր-հրատարակիչ «Ընկեր» թերթի:

ԹԻՖԼԻՍԻ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԱԿՈՒՄԲ — Թիֆլիսի հայ բուրժուաղկայի աղումբր Դուլովինակի (Ռուսթավելու) պողոտայի վրա: Ուներ հարուստ գրադարան:

ԹԻՖԼԻՍԻ ՀԱՅՈՑ ՀՐԱՍԱՐԱԿՉԱԿԱՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹՅՈՒՆ — հիմնվել է 1880-ին. մինչև 1882-ը կոչվել է «Հայերեն գրերի հրատարակության Թիֆլիսի ընկերություն»: Դոյություն ունեցավ մինչև 1900 թ., փակվեց Կովկասի կառավարչապետ Դուլիցինի հրամանով: Հետագայում վերարացվեց՝ կոչվելով Կովկասի Հայոց Հրատարակչական Ընկերություն:

ԹՈՐԱՄԱՆՅԱՆ ԹՈՐՈՍ (1864—1934)— հայ ճարտարապետության նշանավոր մասնագետ, Աշխատությունների մի կարևոր մասը ամփոփված է «Պատմություն հայ ճարտարապետության» աշխատության մեջ:

ԹՈՒՄԱՆՅԱՆ ԱՐՇԱԿ— ուսուցիչ, գրել է բանաստեղծություններ ղանաղանքները «Կայծունի» ծածկանունով, ունի պատմվածքներ:

ԹՈՒՄԱՆՅԱՆ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆ (1869—1941)— ուսուցիչ, դրել է բանաստեղծություններ և պատմվածքներ:

ԹՈՒՄԱՆՅԱՆ ՄԱՐԻՍ (1870—1949)— հասարակական գործիչ, հրատարակիչ, Նրա հրատարակությամբ 1903 թ. լույս տեսավ Թ.-ի «Բանաստեղծություններ» ժողովածուն, հրատարակել է նաև Թումանյանի մանկական երկերը:

ԼԱԼՍԱՆ ԵՐԼԱՆԻ (1864—1931)— ազգագրագետ, «Հայոց Ազգագրական ընկերության» հիմնադիր, «Ազգագրական հանդեսի» խմբագիր, սովորել է Շվեյցարիայում, ունի բազմաթիվ ազգագրական ուսումնասիրություններ տարբեր գավառների վերաբերյալ, Երկարամյա ուսուցիչ Ներսիսյան դպրոցում, հիմնադրել է Թիֆլիսի Հայոց Ազգագրական թանգարանը, որը փոխադրվեց Նրևան:

ԼԻՍԻՑՅԱՆ ՍՏԵՓԱՆ (1865—1947)— պրոֆեսոր, մանկավարժ, հասարակական գործիչ, թարգմանիչ, խմբագրել է «Հասկեր» մանկական ամսագիրը, Թումանյանի հետ կապվել է «Լուսաբեր» դասագիրքի:

ԼԱԼՍԻՅԱՆ ԳՐԻԳՈՐ (1858—1912)— բանասեր, Հաղարյան ճեմարանի հյուպիստության պրոֆեսոր, Ունի մի շարք աշխատություններ հայ հին գրականության պատմության և բանահյուսության վերաբերյալ:

ԼԱՆՋԱԳՅԱՆ ՌԱԼԱ (1885—1935)— դրականագետ-քննադատ, իրավաբան, 1922—1931 թ. թ. ուսաց և հունա-հունական գրականության դասախոս Նրևանի Պետական համալսարանում: Աշխատակցել է հայ պարբերական մամուլին «Գրասեր» ծածկանունով:

ԿԱՆՍՅԱՆ ՍՏԵՓԱՆ (1861—1937)— բանասեր, երկարամյա ուսուցիչ Գևորգյան ճեմարանում: Աշխատությունները՝ Ղևնհայտ դավառներ հին Հայաստանի», «Սասնա ծռերի պատմականը», «Ջոջանց տուն», «Սասնա ծռերի ելեր փոփոխակ» բնագիրը ընդարձակ առաջարանով, Գալ. Տիր-Մկրտչյանի հետ պատրաստել է Ազգաթանգեղոսի բնական տեքստը («Պատմագիրք հայոց» սերիայով):

ԿԱՐԱ-ԳԱՐՎԻՇ (ԳԵՆՋՅԱՆ ՀԱԿՈՐ, 1872—1930)— ֆուտուրիստ բանաստեղծ:

ԿԱՐԱ-ՄՈՒՐՋԱ ԲՐԻՍՏԱՓՈՐ (1853—1902)— հայտնի հայ կոմպոզիտոր:

ԿԵՊԻԱՆԻ ԼԵՎԱՆ (ՂԻՓԻԱՆԻ)— վրաց ժողնալիստ:

ԿՈՍՏԱՆՅԱՆ ԿԱՐԱՊԵՏ (1849—1920)— պրոֆեսոր, հայագետ, ավարակ է Պետերբուրգի համալսարանի արևելյան ֆակուլտետը, երկար տարիներ Դեոբյան ճեմարանի վերատեսուչ, նաև ուսուցիչ Լազարյան ճեմարանի Գլխավոր աշխատություններն են՝ «Հյուսիսային հայոց հին պատմագրերի խոսքերից» (գրաբար և աշխարհագրար, 3 գիրք), «Հայոց հեթանոսական կրոնը», «Հայոց վանքերը»։ հրատարակել է միջնադարի տաղերգուներ ժողովածուով և առանձին հեղինակներ՝ ուսումնասիրությամբ, ինչպես և դրաբարի ձեռնարկներ։

ԿՈՎԿԱՍԻ ՀԱՅՈՑ ԲԱՐՆՈՐԵԱԿԱՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹՅՈՒՆ— հիմնվել է Թիֆլիսում 1881-ին, բաղմաթիվ ձյուղեր ունեւ Կովկասի այլ քաղաքներում և ճաղաքատիւ վայրերում։ 1899 թ. Գուլիցինի հրով կոչվեց «Թիֆլիսի Հայոց Բարեգործական ընկերություն», սահմանափակվեցին նրա ֆունկցիաներն ու իրավունքները։

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՕԳՆՈՒԹՅԱՆ ԿՈՄԻՏԵ (ՀՕԿ)— կազմակերպվել է 1921 թ. Նրևանում, բաժանմունքներ ունեւ նաև արտասահմանում, գոյություն ունեցավ մինչև 1937 թ.։ ՀՕԿ-ի առաջին նախագահն էր Հովհ. Թումանյանը։ Հենց այդ անունը՝ «Հայաստանի Օգնության Կոմիտե», ըստ Լեոյի, տվել է ինքը՝ բանաստեղծը և գրել է կոչը։

ՀԱՅ ԳՐՈՂՆԵՐԻ ԿՈՎԿԱՍՅԱՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹՅՈՒՆ— կազմակերպվել է Թիֆլիսում 1912 թ. հոկտեմբերին։ Ընկերության նախագահն էր Հովհ. Թումանյանը։ 1921 թ. վերանվանվում է «Հայ գրչի մշակների Միություն», որի նախագահը դարձյալ Թումանյանն էր մինչև իր հիվանդությունը՝ 1922 թ.։

ՀԱՅԱՍՏԱՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹՅՈՒՆ— այս անունով Հ. Թումանյանի և ուրիշների նախաձեռնությամբ 1917 թ. կազմակերպվեց մի ընկերություն, որի նպատակն էր հիմնել հայկական ակադեմիա, հայկական համալսարան, ինչպես և նյութական հնարավորություններ ստեղծել հայ գրողների, գիտնականների և արվեստագետների համար, որպեսզի նրանք կարողանան ամբողջովին նվիրվել իրենց բուն գործին։ Հիմնադիրները (60 հոգի) 1917 թ. մայիսի 31-ին ունեցան ընդհանուր ժողով, որն ընտրեց ընկերության ժամանակավոր խորհուրդը, որի մեջ էին նաև Հովհ. Թումանյանը, պրոֆ. Ն. Մառը, Սո. Մալխասյանը, Մ. Աբեղյանը, Սո. Լիսիցյանը և ուրիշները։

ՀԱՅԿՈՒՆԻ ՍԱՐԳԻՍ (1838—1908)— բանահավաք և երկարամյա ուսուցիչ։

ՀԱՅՈՑ ԱԶԳԱԳՐԱԿԱՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹՅՈՒՆ— հիմնվել է Նյուլանդ Լալայանի նախաձեռնությամբ 1906 թվին։ Ընկերության նախագահն է եղել սկզբում Ալեք. Կոնդր. Մելիք-Աղարյանը, ապա տիկին Հ. Մարտիրոսյանը։

ՆԱԶԱՐՅԱՆ ՏԻԳՐԱՆ (1858—1926)— խմբագիր-հրատարակիչ «Աղբյուր» մանկական ամսագրի (1883—1918) և «Տարազ» պատկերադարձ շաբաթաթերթի (1890—1919)։

ՉԱՒԱՆՈՒՇՅԱՆ ԳՐԻԳՈՐ — լիբերալ բուրժուական գործիչ, ժուռնալիստ:

ՉՄՇԿՅԱՆ ԳԵՎՈՐԳ (1834—1915) — նշանավոր դերասան և ռեժիսոր:

ՉՈՒԽԱՃՅԱՆ ՏԻԳՐԱՆ (1836—1898) — կոմպոզիտոր, նշանավոր են նրա «Արշակ երկրորդ» և «Լեւրիկի» («Կարինե») օպերաները:

ՊԱՆԱՍԱՆՅԱՆ ՍՏԵՓԱՆՈՍ (1837—1889) — պատմաբան և մանկավարժ: Գրել է «Հայոց պատմություն», «Գրականության սլաւոնություն» (անավարտ), «Զխարհաբարի թերականությունը» և այլն:

ՊԱՏԿԱՆՅԱՆ ՔԵՐՈՎՐԵ (1833—1889) — բանասեր, նախնական կրթությունն ստացել է Լազարյան ճեմարանում, ավարտել է Պետերբուրգի մանկավարժական ինստիտուտը: Նրան է Պետերբուրգի հայագիտության ամբիոնի պրոֆեսոր, ակադեմիկոս Ն. Մառի ուսուցիչը: Ունի քսանից ավելի բանասիրական աշխատություններ, մեծ մասամբ ռուսերեն լեզվով:

ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹՅՈՒՆ—ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԵՎ ՀՆԱԳԻՏԱԿԱՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹՅՈՒՆ — հիմնվել է Թիֆլիսում 1913 թվին: Հիմնադիրներն են՝ Աղանյան Գյուտ ա. ք., Ստ. Լիսիցյան, Հովհ. Թումանյան, Սմբատ Տեր-Ավետիսյան և Ասլան Շահնազարյան:

ՊՈՒՈՆՍԿԻ, ՅԱԿՈՎ ՊԵՏՐՈՎԻՉ (1820—1898) — ռուս բանաստեղծ, Սայաթ-Նովայի առաջին թարգմանիչը:

ՋԱՒԱՆԵՅԻ (1873—1936) — գյուղագիր: Պատկերել է գերազանցապես Ախալքալարի շրջանի հայ գյուղացիության կյանքը: Պատմվածքներից լավագույններն ամփոփված են «Պատկերներ» ժողովածուի մեջ (1905):

ՌԱՇՄԱՃՅԱՆ ՏԻԳՐԱՆ (1862—1947) — մանկավարժ, «Դասընկեր» հայոց լիզլի դասագրքերի կազմողներից մեկը:

ՀԱՅՈՑ ԵՐԱԺՇԱԿԱՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹՅՈՒՆ — հիմնվել է Թիֆլիսում 1912 թվին, հիմնադիրներից են Սպ. Մելիքյանը, Անուշավան Տեր-Ղևոնդյանը, Օվսանյա Տեր-Գրիգորյանը:

ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ ԳՐԻԳՈՐ (պարոն Գրիգոր) — ներսիսյան դպրոցի երկարամյա վերակացու նաև Թումանյանի աշակերտության տարիներին:

ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ ԱՐԳԱՐ (1849—1904) — բուրժուական հրապարակախոս, տնտեսագետ, հասարակական գործիչ, «Փորձ» ամսագրի և «Արձագանք» լրագրի խմբագիր-հրատարակիչը: Բարձրագույն կրթությունն ստացել է Պետերբուրգում:

(իրավաբանություն) և Հայացիդում (բողոքատնտեսություն և փոխափայտություն),

ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ ՏԻԳՐԱՆ (1865—1921) — իրավաբան, հասարակական գործիչ, թարգմանիչ։ Ավարտել է Գևորգյան ճեմարանը և Մոսկվայի համալսարանի իրավաբանական ֆակուլտետը։ Աշխատակցել է «Մշակին», հղել է Հայոց Դրամատիկական Ընկերության նախագահ, Թարգմանել է Լ. Տոլստոյի «Հարությունը», լեհերենից թարգմանել է Սենկևիչի «Առանց դավանանքի» լեզվը, Լեհքսեյ Կ. Տոլստոյի դրամատիկ տրիլոգիան, Հ. Տենի «Գեղարվեստի փիլիսոփայությունը» (մի մասը) և այլն։

ՀԱՂԱՐԹՆԿՅԱՆ ՀԱԿՈԲ (1864—1900) — ուսուցիչ, գրական ընտափատ

ՃՈՒՂՈՒՐՅԱՆ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆ (1864—1938) — գյուղագիր։ Ավարտել է Ներսիսյան գալոցը, Դործերը՝ «Մուսցիս.ժ աշխարհ», «Շիրինանց նախշունը» և այլն։

ՄՍԼԵԱՍՅԱՆ ՍՏԵՓԱՆ (1857—1947) — ակադեմիկոս բանասեր, Հայկ. ՍՍՌ-Գիտ. Ակադեմիայի իսկական անդամ, բանասիրական գիտությունների դոկտոր, երկարամյա ուսուցիչ (34 տ.)։ Գլխ. գործերն են՝ Սերեոսի և Խորենացու ուսումնասիրությունները, խմբագրել և հրատարակել է Ասողիկը և Ամիր Դովլաթը առաջաբաններով և ծանոթագրություններով, աշխարհագրորի է վերածել Փ. Բյուզանդը (անտիպ) և Խորենացին ընդարձակ առաջաբանով և ծանոթություններով։ Ունի բազմաթիվ ուսումնասիրություններ պարբ. մամուլում։ Մ-ի վերջին կապիտալ աշխատությունը՝ «Հայոց լեզվի բացատրական բառարան» արժանացավ Ստալինյան մրցանակի։

ՄԱՆԻՆՅԱՆ ՍՏԻՐԱԿ (1844—1915) — հայտնի մանկավարժ։ Գրել է բազմաթիվ մանկավարժական աշխատություններ և կազմել է զանազան առարկաների — հատկապես հայոց լեզվի դասագրքեր։ Նվել է Ներսիսյան գալոցի ուսուցիչ 1874—1878 թ. թ. և մանկավարժական գիտությունների դասախոս Գեորգյան ճեմարանում՝ 1881—1900 թ. թ. (ընդմիջումներով)։

ՄԱՍՆՀՅԱՆ ՀՈՎՀԱՆՆԵԱ (1866—1932) — Շիրակի տաղանդավոր հայ թրգմանիչ։

ՄԱՌ. ՆԻԿՈԼԱՅ ՅԱԿՈՎԼԵՎԻՉ (1864—1934) — ակադեմիկոս, լեզվաբան, երկար տարիներ գլխավորել է Անիի պեղումները։

ՄԱՏՆՃՅԱՆ ՄԱՄԲՐԵ (1882—1920) — գրականագետ, ուսուցիչ Ներսիսյան գալոցում։

ՄԵԼԻՔ-ՀԱՅԱՋՅԱՆ ԱԼԵՔՍԱՆԴՐ — գնդապետ։ Բաժնու մեկնատուր

ՄԵԼԻՔՅԱՆ ՌՈՄԱՆՈՍ (1883—1935) — հայտնի կոմպոզիտոր, մանկավարժ և հասարակական գործիչ։ 1921 թվին նրանում հիմնել է նրաժշտական ստուդիան։

ՄԵՍՐՈՊ ԵՊ. ՏԵՐ-ՄՈՎՍԻՍՅԱՆ (1864—1939) — Ինֆլիսի թեմի առաջնորդ։ Ավարտել է Դորպատի համալսարանի լեզվաբանական ֆակուլտետը։ Ունի մի քանի բանասիրական աշխատություններ։ Գլխավոր աշխատությունն է հայերեն ձևադրերի ցուցակը (անտիպ)։

ՄԻԱԲԱՆ (ՏԵՐ-ՄԿՐՏՉՅԱՆ ԳԱԼՈՒՍ, 1860—1918) — ականավոր հայազետ-բանասեր։ Ունի բազմաթիվ մենագրական-բանասիրական աշխատություններ՝ նվիրված հայ պատմության, լեզվի, գրականության հարցերին։ Զբաղվել է նաև հայկական տոմարի, խալդական և ուտիական լեզուների քննությամբ։

ՄԻՐՋՈՅԱՆ ԳԱՐԻԵԼ (1856—1902) — մանկավարժ, հասարակական, գրական գործիչ։ Իր կենդանի տառալյա Տեր-Մարկոսյանի հետ հիմք է դրել մանկական հրատարակչությանը Ղ. Աղայանի հետ մի քանի տարի խմբագրել է «Աղբյուր» մանկական ամսագիրը։

ՄՈՃՈՐՅԱՆ ՊԵՏՐՈՍ — հրատարակել է «Սրտի վերքերը» (արձակ բանաստեղծ.), «Վշտի աղբյուրից» (բանաստեղծ.), «Հայրենիքի ավերակները» (ճանապարհորդական ստավորություններ և հուշեր)։

ՄՈՍԿԱՅԻ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԿՈՄԻՏԵ — հիմնվել է առաջին համաշխարհային պատերազմի ժամանակ։ Հրատարակում էր «Армянский Вестник» հանդեսը։

ՇՈՐՈՋՈՎ ՆԻԿՈԼԱՅ (1854—1944) — սուս նորոգիչի, գիտնական և բանաստեղծ։

ՄՈՒՐԱԴՅԱՆ ՄԷԼԻՍԵԳԵԿ — ԱՐՔԵՊԻԱՆՊՈՍ (Մուրադյան Գարեգին, 1836—1903) — աշխատակցել է «Կոստնկ»-ին, «Մեղու Հայաստանի»-ին՝ գերադանցապես կրոնաբարոյական բնույթի հոդվածներով, զբաղվել է նաև մանկավարժությամբ։

ՈԱԴԱԹՅԱՆ ՄԱՆՈՒԿ (1840—1866) — սովորել է Լադարյան ճեմարանում, ուսանող եղած ժամանակ թարգմանել է Լերմոնտովի «Դեվը», որ տպագրվել է «Հյուսիսափայլ» ամսագրում։

ՍԱՐԳՍՅԱՆ ԼԵՎՈՆ (1861—1927) — լիբերալ բուրժուական հրապարակախոս և հասարակական գործիչ։ 1901—2 թ. թ. խմբագրել է «Մուրճ» ամսագիրը։

ՄԵԴԵԱՅԱՆ ԱՐԻՍՏԱԿԵՍ, ԵՊԻՍԿ. (1845—1906) — հայտնի մշակական, եղել է Գևորգյան ճեմարանի տեսուչ։ Աշխատությունները՝ «Քնար մշեցոց և վանեցոց», «Հայաստանեայց եկեղեցու պատկերադրութիւնը»։

ՍԵՅԲԻ (Ավետիք Գուդյան, 1880—1920) — արձակագիր։ Ուսուցիչ։ Գրել է պատմվածքներ և արձակ բանաստեղծություններ։

ՍԵՎՅԱՆ Է. (ՎՐՈՒՅՐ, ԱՐԱՄ ՄԻԱՆՍԱՐՅԱՆ) (1863—1924) — դերասան, «Հուշարար» թատերական երկշաբաթների խմբագիր:

ՍԻՐԱՆՈՒՇ (1862—1932) — հուշակալոր դերասանուհի:

ՍՊԵՆԴԻԱՐՅԱՆ ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ — իրավարան, հասարակական գործիչ: Սովորել է Հազարյան ճեմարանում, Մոսկվայի համալսարանի շրջանավարտ, երկար տարիներ աշխատակցել է «Մշակ»-ին, եղել է նաև Ներսիսյան դպրոցի տեսուչ:

ՍՏԵՓԱՆԵ ԽՈՐԵՆ ԵՊԻՍԿ. (1840—1900) — մանկավարժ և հրապարակախոս: Ավարտել է Մոսկվայի համալսարանի իրավաբանական ֆակուլտետը: 1864—1879 թ. թ. (ընդհատումներով) հրատարակել է «Հայկական աշխարհ» ամսագիրը: Հիմնել է օրիորդաց դպրոցներ: Վերածել է աշխարհաբան Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմությունը»:

ՍՐՎԱՆՁՏՅԱՆ ԳԱՐԵԴԻՆ ԵՊԻՍԿ. (1840—1895) — գրող-ազգագրագետ և բանահավաք, «Սասունցի Դավթի» առաջին պատումի գրի առնողը: Գլխավոր գործերն են՝ «Դրոց բրուց», «Մանանա», «Համով-հոտով», «Թորոս աղբար» (երկու հատոր):

ՎԱՐԴԱԶԱՐՅԱՆ ՓԻԼԻՊՈՍ (ՖԻԼԻՊ, 1858—1935) — Է. Թումանյանի կյանքի առաջին տարիների մտերիմ ընկերն ու բարեկամը: Նրա հրատարակությամբ լույս են տեսել Հովհ. Թումանյանի մի շարք երկերը և «Հորիզոն» գրական ժողովածուի առաջին գիրքը:

ՏԱՇՅԱՆ ՀԱԿՈՐՈՍ — հայագետ, անդամ Վիեննայի Մխիթարյան Միաբանության, գրել է բազմաթիվ բանասիրական աշխատություններ: Կազմել է Վիեննայի կայսերական Մատենադարանի և Վիեննայի Մխիթարյան վանքի ձեռագրերի մայր ցուցակները:

ՏԵՐ-ԱՆԴՐԵԱՍՅԱՆ ՄԵԽԻՔԱՐ — ինժեներ-բիմիկոս, շրջվել է նաև գրականությունում:

ՏԵՐ-ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ ԱՎԵՏԻՍ — ուսուցիչ Նոր-Նախիջևանի թեմական և ուրիշ դպրոցներում, գրադվել է նաև գրականությամբ: Ավարտել է Գևորգյան ճեմարանը:

ՏԵՐ-ՂԵՎՈՆԴՅԱՆ ՆԻՈՂԱՅՈՍ (1846—1920) — մանկավարժ, «Մայրենի լեզու» բազմիցս վերահրատարակված դասագրքերի հեղինակը:

ՏԻԿԻՆ ՀՐԱԶՅԱ (1859—1920) — նշանավոր դերասանուհի. ծն. Կ. Պոլսում:

ՓՈՐԹՈՒԴԱՆՅԱՆ ՄԿՐՏԻԶ — բուրժուական ազգայնական հրապարակախոս, ուսուցիչ, խմբագիր «Արմենիա» (Մարտել) թերթի:

ՔԱԼԱՆԹԱՐ ԱԼԵՔՍԱՆԴՐ (1855—1913) — լիբերալ բուրժուական հրապարակախոս, հասարակական գործիչ, մասնագիտությամբ գյուղատնտես: «Մշակի»

խմբագիր (1893—1913)։ Ունի նաև բազմաթիվ հոդվածներ և աշխատություններ
գյուղատնտեսության զանազան հարցերի մասին։

ՕՐԻՄԱՆՅԱՆ ՄԱՂԱՔԻԱ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍ (1841—1918) — Կ. Պոլսի պատ-
րիարք (1896—1908), պատմաբան։ Գրել է «Աղգապատում» (3 հատոր), «Հա-
մապատում», «Հայոց եկեղեցու քննական պատմություն» և այլ աշխատու-
թյուններ։

Բ ՈՎ Ա Ն Գ Ա Կ ՈՒ Թ Յ ՈՒ Ն

Ինստիտուտի կողմից 5

ՔՆՆԱԳԱՏՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ՀՐԱՊԱՐԱԿԱՆՈՍՈՒԹՅՈՒՆ

1892

Մոճույանց Փետրոս. «Բանաստեղծություններ» 9

1894

Խորենացու «Տենչայր Ստեփնիկ» հատվածի առթիվ 13

1896

Ա Ր Գ Խ Լ Զ Ն Ի Ր 22
 ՇՀամչետո, ողբ. Շիքսպիրի, անգլ. թարգմ. Հ. Խան-Մասեյան 25

1897

Նամակ խմբագրության 49
 Նամակ խմբագրության 50
 Ընդդիմախոսություն 51
 Նամակ խմբագրին 54

1898

Տողանդ և թթամություն 56

1899

Մեր գրական վարք ու բարքից 59

Մեր նախորդ շրջանի բանաստեղծները	61
<Դերասան Գալֆայանի մասին>	63

1900

Շերստլիր, «Համլետ», թարգմ. Գարեգին Շ. Բարազյան	69
--	----

1902

Դրսդի բողոքը	70
Քառասուն տարի	77

1904

Նամակ խմբագրության	80
Պ. Նիկ. Տեր-Ղևոնդյանը և իմ «Շունն ու կատուն»	80

1905

<Ինքնակենսագրություն>	85
---------------------------------	----

1907

Անկեղծ չենք	89
Վերալսրական հարգանք	91

1908

Հայոց սգգային կենտրոնական գրադարան Թիֆլիսում	93
Հայոց էւր գրականության հիսնամյակը	94

1909

V Ոչ-գրական ոչնչությունները քննադատ	95
Թյուրիմացության մութի մեջ	102
Հորեղյանների դեմ	105

1910

Չեն ու հողին	109
Մի երկու խորհուրդ մեր գավառական մամուլին	112
«Համլետ»-ի շարչարանքի շաբաթը Թիֆլիսում	114
Ուղղած «Վերք Հայաստանի»-ն	117
Թե ինչպես իմ «Անբախտ վաճառականները» դարձավ «американская»	118
Լեզվական փոխառությունները	119
«Ազատ են...»	121

Կեղտոտ մամուլ	122
«Մոզնու ծխական»-ին	123
Դրախտություն. «Тексты и разыскания по армяно-грузинской фило-	
логии, кн. XII»	124
Հայ ուսուցչի դատը	130
Հայի ռզին	132
Անտեղի և անպետք միջոց	134
Հայերեն շղիտեն	135
Նւրբ	135
Պատճառը	137
<Ուղղագրության մասին>	139
Վոսադ պատասխան պ. Ա. Մեղրյանին	140
Մեր մամուլն ու իր ընթերցողը	143
Ամսագրի կարիքը	145
Ազգագրական գործը մեղանում	146
Հայոց թատրոնի բացումը	148
Չար վերաբերմունք	149
Քաղաքականությունը և մենք	149
Հայ ուսուցչի սոճիկը	151
Նորերի համար	152
<Լ. Ն. Տոլստոյի մահվան առթիվ>	154
Շիրվանդադեի հորելյանը	155
Անարդար որոշում	157
Ամենքը միասին	158
Լև Տոլստոյ	159

1911

Հայ գրողներին	160
Ճեմարանի և թեմական դպրոցների մասին Դր. Չալխուշյանի առաջարկը	161
Հիմնալուծք մեղադրանք	168
Դավառական էրեկույթներ	169
Պ. Դր. Չալխուշյանի երկու խոսքի պատ	170
Անցյենք տոնին	171
Բարոյական օրենք	172
Պետք է խրախուսել	173
Զգուշ պետք է լինել	174
Նաղաշ Հովնաթանը և նրա, Քուչակ Նահապետի ու Սայաթ-Նովայի սերը	176
Որեւի Շիրվան	191
Արձան խաչատուր Աբովյանին	192
Դրական ֆոնդ	193
Պատասխան պ. Կատոնին	194
Ղ. Աղայանի երկերը	196

1912

«Հայոց պատմություն»	197
Հայագիտության ազգային ֆոնդը	198

Տխուր հիշողություն	200
Անմիտ ու տգեղ մրցանակ	202
Սրեկվան պատմությունը և այսօրվան իրականությունը	203
Հեռաձգել և միասին տոնել	207
Ղ. Աղայանի «Անահիտը»	207
Ահա թե ինչու	209
Գործի ասպարեզը	216
Կովկասի Հայոց Գրական Ընկերությունն ու իր քննողականը	216
Սայաթ-Նովայի շիրիմը	220
Հրավիրելու իրավունք չկա	221
Վերջ պետք է լինի	222

1913

Մի՞թե դժվար է	224
Հայկական հարցն ու իր լուծումը	225
Մի բացատրություն	236
Երկու մեծ թիֆլիզեցիներ	236
<Խոսք պատանիների երեկույթին>	239
Մահից հետո	241
Ավելի վատ	242
Մի զարմանալի վարչության տնօրեն	243
Հայոց Ազգագրական Ընկերության քարտուղարի և նրա վարմունքի ասիթով	246
«Մշակ»-ի հանգստության համար	252
«Հովիտ»-ի Ս. Հ.-ի քննադատականի ասիթով	253
Ազգային վերածնության մեծ կոչը	255
Սայաթ-Նովայի երգերի բնավորությունը	256
Հայոց դրամբյանիդոն ու հս	260
Փորձիչը	269
Համազդպյան տոնը և «Մշակ»-ի «Շ»-երը	271
Իմ պատասխանն ու հարցը պ. Դևորդ Հովսեփյանին	273
Պետք է բարձրացնել	274
Դասաւորների բարեփոխության խնդիրը	276
Հրեշավոր երեկույթ	280
Մեր համազդպյան հոբելյանը և դպրոցն ու դրահանությունը	281
Հեղինակի իրավունքը	282
Նամակ խմբագրության	283
Հայ հեղինակի իրավունքը	284

1914

Հ. Առաքելյանը հսկում է մատաղ սերնդի բարոյականության վրա	287
Թորամանյանի «Յնդանոթները»	293
Լսենք և պաշտպանենք	294
Մի պայծառ շիրիմ	296
Պետք է լսել	296
Վերջին երեկույթը	298
Կովկասյան էնցիկլոպիտին	299

Ասպաշաւանք	301
Կովկասի մեծ որդեգիրը	302
«Սրանով կհաղթես»	304
Մի ճբացատրության» առիթով	307
Մի քանի խոսք	307

1915

Մեր սրբազան հովիւաները	309
Հայ Գրողների Ընկերության կոչը	310
Դեպի մեծ կյանքը	311
Գրական նկատողություններ	313
Մի քանի ենթադրություններ	315
Հանգիստ ու լիքը հաւատով	316
Նոր «Դիւլանի» առիթով	317
Բուշակ Նահապետի ու Սայաթ-Նովայի սուսերն՝ թարգմանությունների առիթով	320
Սո ճանապարհ չի	326
Ա դ դ	327

1916

Ողջունում ենք	336
«Խոսք Վ. Բրյուսովի դատախոսության առիթով»	331
Հայոց պատմությունը	332
Համաշխարհային դրական տոնը	333
Ողջունում ենք	335
Մ. Նալբանդյանի հիշատակին	336
Շեքսպիր և Սերվանտես	338
Գրականությանը արգասին պաշտպանություն պետք է լինի	340
Մի երկու խորհուրդ Բարեգործականի խորհրդին	349
Նրկո՛ւ բառ հայոց էպոսից	351
Աղամյանի օրերից (Հիշողություն)	353
Աղգային պաշտպանության խնդիրը և Ղ. Աղայանը	358
Պետք է ընդունել	364
Մի երկու խոսք սերբ ժողովրդական էպոսի մասին	364
Ուղիղ ճանապարհը	366
Գրական երեկոներ	368
Հայոց դրական լեզվի խնդիրը	370

1917

Խոսք սկսնակ բանաստեղծներին	381
«Поэзия Армян» դրքի երկրորդ տպագրության առիթով	383
Գործի ենք անցնում	390
Հսկայի ազատությունը	392
Վերջին ցանկությունը	394

Հայաստանը պետք է խոսի	396
Հայկազյան Ընկերությունը	397
«Հայերեն գալառական բառարան» գրեց Հր. Խճառյանը	399

1918

Открытое письмо С. Городецкому	410
Զ ո ն	413

1919

Օգնություն հայոց գրականությանը	415
Իմ պատասխանները Հեան Կիսիանուն	416
<Հայ գրականության վիճակը>	419
<Նամակ խմբագրության>	420

1920

Պայծառ էջեր	431
Վրաց բանաստեղծությունը	424
Գնանք	425

1921

Հիրավի Աղայանը մեռավ	426
<ՀՕԿ-ի կողը>	427
Սովից վատթարը	429
<Հովհ. Թումանյանի բողոքը դաշնակցության ավանտյուրայի դեմ>	430
<ՀՕԿ-ի կազմակերպման առթիվ>	431

ՋԵԿՈՒՑՈՒՄՆԵՐ ԵՎ ԵԼՈՒՅԹՆԵՐ

1907

<Կյանք և գրականություն>	435
-----------------------------------	-----

1911

<«Հասկերի» հնգամյակի առթիվ>	440
---------------------------------------	-----

1912

<Խոսք Հայ Դրողների Ընկերության առաջին երեկույթին>	442
---	-----

1913

<Սայաթ-Նովայի մասին>	446
<Դասախոսություն Սայաթ-Նովայի մասին>	447

Ուղչույնի խոսք վրաց ժողովրդին	448
<Խոսք Դամառ-Քաթիպայի մասին>	448
<Խոսք Մերինցի մասին>	450
<Խոսք Հայ Գր. Ընկ. գրական երեկույթների երկրորդ շրջանի բացման առթիվ>	451
<«Հայերի արտագաղթը և սրա պատճառները» դասախոսության առթիվ>	452
<Վահան Տերյանի մասին>	453
<Զեկուցում Սալաթ-Նովայի մասին>	454
<Խոսք Հայ գրողների մասին>	456
<Գր. Արծրունու մասին>	457

1914

<Բ. Թորամանյանի դասախոսության առթիվ>	459
<Ա. Ս. Գրիբոյեդովի մասին>	460
<Կնոջ ստեղծագործական կարողության մասին>	461
<Վրաց գրականության մասին>	462
<Պետրոս Դուրյանի մասին>	462
<Խոսք Հայ Գր. Ընկ. երեկույթին>	463

1916

<Խոսք Հայ երաժշտության մասին>	465
<Խ սք վրացի գործչին>	466
<Հենրիկ Սենկևիչի մասին>	466
<Դրական ընդունակություն ունեցող որբերի մասին>	467

1919

<Խոսք իր ծննդյան հիսնամյա հոբելյանի առթիվ>	468
<Խոսք մատաղ սերնդին>	468
Ծանոթագրություններ	471—505
Անունների բառարան	507—519

Տեխնոլոգիա և ծանոթագրությունները պատրաստեցին
Նվարդ Թումանյան, Արամ Ինճիկյան,
Արամ Ղանալանյան և Մինաս Հուսյան

Տեխ. խմբագիր՝ Զ. ՄԱՐՈՒՆՅԱՆ
Կոնտրոլ սրբագրիչ՝ Մ. ՊԱՐՈՆԻԿՅԱՆ

ՎՋ 03065: Պատվեր 705: Տիրաժ 5000:
Տպագրական 33 մամ., հրատ. 27,0 մամ., հեղ. 26,0 մամուլ:
Հանձնված է արտադրության 20/VI—1950 թ.:
Ստորագրված է տպագրության 12/III—1952 թ.:
Գինը՝ 8 ռ. 10 կ.:
Կազմը՝ 3 ռ.:

Հայպոլիգրաֆհրատի № 1 տպարան, Երևան, Ալավերդյան փ. № 65, 1952 թ.

ՆԿԱՏՎԱԾ ՎՐԻՊԱԿՆԵՐ

Էջ	Տող	Տպագրված է	Պետք է լինի
244	13 վ.	երկրորդը	երրորդը
248		Սկզբից կարդալ շատ որ բանը բացվի ու լինձ պատասխանի կանչեն՝ արդարա՝—և այնուհետև ինչպես տպված է:	
327		Ա զ զ	Ա զ զ
344	1 ն.	կտակարարներ	կտակարարներ
384	2 ն.	Рамъ	Рам
387	17 վ.	звучатъ	звучат
388	21 վ.	Թ,	Թ:
406	9 վ.	օճառ	օճաք
463	3 ն.	մայրերի	մայրենի
509	10 ն.	Ներսիսյան դպրոցի առաջին տեսուչը մինչև 1830 թիվ: Գասափանդեկ է նաև	դպրոցի հիմնադիրը: Հայկազյան ընկերության նախաձեռնողներից

Հ. Թումանյան, Երկերի ժողովածու, IV հատոր

ԳԱՆ ՀԻՄՆԱՐԱՐ ԳԻՒՆ. ԳՐԱԴ.

FL0067392

ЦЕНА

A III
1927